।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

परिमळाद्युपेता

सम्पुटम् – २०

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

प्रकाशनम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंशोधनमन्दिरम्

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

श्रीमन्न्यायसुधा
परिमळाद्युपेता

सम्पुटम् - २०

प्रथमं मुद्रणम् - ई.सन् २०१५

Śrīman-Nyāyasudhā
Parimaḷādyupetā

Volume - 20

First Edition -2015 A.D.

ISBN No. 978-81-928761-1-5

मन्मथसंवत्सरे, गतशके १९३७, निजआषाढकृष्णत्रयोदश्यां, गुरुवासरे परमपूज्यपीठाधिपतीनां १००८ श्री सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादानां तृतीयचातुर्मास्यव्रतग्रहणसमारम्भे प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः

Published by :

Śrī Gurusārvabhauma Saṁśodhana Mandiram
Jagadguru Śrīman Madvāchārya Mūla Mahāsamsthāna
Śrī Rāghavendra Swāmy Mutt
Mantrālayam - 518 345
India.

⁕ मुद्रकः ⁕

धनंजयाचार्य बाळाचार्य वरखेडकरः

सुधा मुद्रणम्
शंकरपुरम्, बेंगळूर - ५६० ००४
दूरवाणी– २६६००६३०, ६५६० २८३६
मोबाइल– ९२४३० ७४४१४

SUDHA MUDRANA
Shankarpuram, Bangalore - 560 004
Phone : 2660 0630, 6560 2836
Mobile : 92430 74414

समर्पणपत्रिका

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गत
सर्वतन्त्रस्वतन्त्र श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य
श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यासदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधक
जगद्गुरु श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वराणां
श्रीमद्द्वैतसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराणां
परमपूज्यानां कामधेनुकल्पवृक्षसदृशानां

श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानां

हृत्कमलनिवासि-
श्रीमूलरघुपतिपादकमलयोः
समर्पितोऽयं ग्रन्थः ॥

श्रीवेदान्तरसात्मकं भगवतो व्यासस्य हार्द्रानुगं
श्रीमन्मध्वसुतत्त्वबोधनचणं टीकार्यसङ्गुम्फितम् ।
श्रीमन्न्यायसुधाख्यग्रन्थनिचयं व्याख्यासमूहैर्युतं
श्रीशे श्रीसुबुधेन्द्रसंयमिमणिः भक्त्याऽर्पयन्मोक्षदम् ॥

★ ★ ★

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारङ्गत सर्वतन्त्रस्वतन्त्र
श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाचार्य श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यासदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधक
जगद्गुरु श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वराणां
श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठीयवेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराणां
श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीचरणकरकमलसञ्जात
श्रीमत्सुयतीन्द्रतीर्थवरकुमारकाणां

श्रीमत्सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादानां

अनुग्रहसन्देशः

अपौरुषेयवेदराशेः तात्पर्यार्थनिर्णयार्थं प्रवृत्तस्य, श्रीनारायणाभिन्नश्रीवेदव्यासमुनिना रचितस्य ब्रह्ममीमांसा-शास्त्रस्य, श्रीवेदव्याससम्मतमभिप्रायं मुमुक्षुजीविनां उपकारार्थं स्फुटीकर्तुं, पूर्णप्रज्ञा इति महिताः श्रीमदाचार्याः श्रीमध्वाचार्याः, 'सूत्रभाष्यं, अनुव्याख्यानं, न्यायविवरणं, अणुभाष्यमि'ति चत्वारि ग्रन्थरत्नानि व्यरीरचन् । तत्र परमतखण्डन-पूर्वकस्वमतस्थापनोद्देशेन प्रवृत्तं परवादिगजसिंहायितं 'श्रीमदनुव्याख्यानं', विद्वज्जनस्य परमादरपात्रं सत् शोभतेतराम् ।

श्रीमदाचार्यभाववेत्तारः, 'श्रीमत्पूर्णप्रमतिकारुण्यसरणिं प्रपन्नाः', 'श्रीटीकाचार्या' इति प्रथितयशसः मिथ्या-वादध्वान्तसन्तानभानुभूताः श्रीजयतीर्थमुनयः श्रीमदनुव्याख्यानाब्धिं निर्मथ्य निर्विषां तत्त्वज्ञानामृतरूपां 'श्रीमन्न्याय-सुधां' उत्पाद्य, अन्वर्थनामधेयं श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थं निर्माय, ज्ञानामृतपिपासुजनेभ्यः पातुं प्रददुः । इयं न्यायसुधा वस्तु-निष्ठविषयप्रतिपादनपरा, परमार्थबोधनचणा, विद्वन्मनीषानिकषायिता, परवादविध्वंसननिष्णाता सती विद्वत्प्रपञ्चे सर्वोच्च-शास्त्रग्रन्थत्वेन राराजते ।

'टिप्पण्याचार्यचक्रवर्तिनः' इत्येव ख्याताः श्रीराघवेन्द्रतीर्थाः श्रीमन्न्यायसुधायाः अर्थगाम्भीर्यं अर्थवैशार्द्यं च जिज्ञासुभ्यः अवगमयितुं 'परिमळा'ख्यां टिप्पणीं विरचय्य, श्रीमन्न्यायसुधायाः क्षोणीगीर्वाणगम्यतां संसाधितवन्तः । परिमळाचार्याणां वाक्यगुम्फैरेव, परिमळस्य सार्थक्यमवगन्तव्यं यथा—

ये तु न्यायसुधापानकामुका रसिका बुधाः ।
आघ्रायेमं परिमळं सेवन्तां ते सुधामिमाम् ॥

विद्वत्परिज्ञेयमहाविशेषाः भाष्यटीकाद्यविरुद्धग्रन्थकर्तारः श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमाः श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थस्य प्रौढिमामधिकृत्य, एवमुद्घोषयन्ति यथा—

प्रतिवाक्यं (प्रत्यक्षरं) प्रतिपदमनेकाकूतगर्भिता ।
प्रतिभाति सुधाऽथापि ग्रन्थाल्पत्वाय नोच्यते ॥

महान् सन्तोषावहो विषयः यत् अस्मत्पूर्वाश्रमपितृपादानां पण्डितप्रवराणां, महामहोपाध्यायादिबिरुदाङ्कितानां श्री राजा श्री गिरिआचार्याणां आध्यक्ष्ये सम्पन्नस्य परिश्रमस्य फलेन, श्रीमन्न्यायसुधायाः श्रीपरिमळसहितपञ्चविंशति-टिप्पणीनामुपलब्धिः सञ्जाता आसीत् । एवं परिमळादिपञ्चविंशतिटिप्पणीभिरलङ्कृतस्य श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थस्य संशोधन-पूर्वकं प्रकाशनकार्यं अस्माभिः पूर्वाश्रमे एव सङ्कल्प्य प्रारब्धमासीत् । अस्मत्परमगुरूणां परमपूज्य श्रीश्रीसुशमीन्द्रतीर्थ-श्रीपादानां श्रीमठस्य पीठाधिपतित्वसमये प्रथमदशसम्पुटानि प्रकाशितानि । अस्मद्गुरुपादानां परमपूज्य श्रीश्रीसुयतीन्द्र-तीर्थानां पीठाधिपतित्वसमये एकादशसम्पुटादारभ्य पञ्चदशसम्पुटपर्यन्तं, ग्रन्थानां प्रकाशनं विधाय लोकार्पणं संसाधित-मासीत् ।

अधुना, अस्माकं पीठाधिपतित्वसमये षोडशसम्पुटादारभ्य द्वाविंशतिसम्पुटपर्यन्तं प्रकाशनं विधाय, समग्र-सुधाग्रन्थस्य संशोधनप्रकाशनरूपमहत्कार्यं सम्पादितं, श्रीगुरुराजसन्निधौ समर्पितं च दृष्ट्वा, प्रमोमुदीत्यस्मच्चेतः । एतत्सर्वं महत् ज्ञानयज्ञकार्यं हंसनामकपरमात्मनः साक्षात्परम्परायामागतस्य अस्माकं विद्यामठस्य पीठाधिपतिभिः सम्पूजितस्य नित्यं अस्माभिरपि सम्पूज्यमान-चतुर्मुखब्रह्माराधितपादपङ्कजस्य, चतुर्युगमूर्तेः भगवतः श्रीरमारमणस्य श्रीमूलरामस्य, श्रीमध्वकरार्चितश्रीदिग्विजयरामस्य, श्रीजयतीर्थकरार्चितश्रीजयरामस्य च पूजासाधितपुण्यफलेन शक्यमभूदिति संस्मृत्य संस्मृत्य आत्मनः धन्यान् मन्यामहे ।

'सुधा वा पठनीया वसुधा वा पालनीया' इत्युक्तिरीत्या, श्री सुधाऽध्ययनस्य महत्तां, सुधाग्रन्थस्य श्रीकरत्वं च अनुसन्धाय, सर्वे सुधीजनाः परिमळादिपञ्चविंशतिटिप्पणीभूषितानां, श्रीमठेन प्रकाशितानां, समग्रश्रीसुधाग्रन्थानां गुरुमुखेन अध्ययनं विधाय, श्रीमध्वशास्त्रप्रमेयाणां, यथार्थज्ञानं सम्पाद्य श्रीगुरुराजानुग्रहपात्राणि भूत्वा, 'ज्ञानेनैव परं पदमि'त्युक्तरीत्या कृतार्थाः भवेयुरित्याशास्महे ।

श्रीमन्त्रालयक्षेत्रे, प्रतिदिनं एतान् ग्रन्थानेव उपयुज्य, विंशत्यधिकछात्रेभ्यः वयमेव श्रीमन्न्यायसुधापाठकरणे प्रवृत्ताः स्मः इति सामोदं कथयितुमभिलषामः । अनेन श्रीमठप्राकारस्य बौद्धिकाध्यात्मिकसुषमा नूनमभिवर्धिता चकास्ति । जिज्ञासवः सुधीजनाः श्रीमन्न्यायसुधाऽध्ययनस्य कक्ष्यासु भागं ग्रहीतुमर्हन्तीति उद्घोषयितुमुत्सुका वयम् ।

एतज्ज्ञानकार्ये कृतभूरिपरिश्रमाणां समेषां विदुषाम्, अध्यापकानां, सम्पादकमण्डलीसदस्यानां, तथा, पाठ-शोधने, प्रतिकृतिशोधने च सहकृतवतां अन्येषां विद्वज्जनानां च, कृतकार्यस्य आशंसनं कुर्वाणाः वयं, एते सर्वेऽपि अस्मदुपास्य-श्रीमूलरघुपत्यभिन्नवेदव्यासस्य, श्रीगुरुसार्वभौमस्य च अनुग्रहविशेषस्य पात्राणि भवन्तु, तद्बलेन उपो-द्बलिताः सन्तः एवमेव भविष्यत्कालेऽपि ज्ञानकार्येषु बद्धकङ्कणाः भवन्तु इति अस्मदुपास्यश्रीमूलरामे, श्रीगुरुराजे च, भक्त्या सम्प्रार्थयामः ।

अधुना एतद्भूरिप्रमाणस्य मुद्रणादिकार्यस्य बहुसमर्थरीत्या निर्वहणं कृतवद्भ्यः सुधामुद्रणाधिकारिभ्यः वरखेडकर धनञ्जयाचार्येभ्यश्च अस्माकं विशेषानुग्रहवचनानि ।

इति नारायणस्मृतिः ।

मन्त्रालयक्षेत्रम्,
मन्मथसंवत्सरम्, गतशके १९३७,
वैशाख शुक्ल पौर्णिमा ।

जगद्गुरुश्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थान-श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठाधीशानां
श्री श्री सुयतीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वरकुमारकाणां

श्री श्री सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादानां

परमानुग्रहेण सम्पादितोऽयं ग्रन्थः ।

प्रधानसम्पादकाः

महामहोपाध्यायाः राष्ट्रपतिप्रशस्तिपुरस्कृताः श्रीपादपुत्राः

श्री राजा श्री गिरिआचार्याः

सम्पादकविद्वन्मण्डली

विद्वान् डॉ. विद्यावाचस्पति श्री वादिराजाचार्य राघवेन्द्राचार्य पञ्चमुखी
निर्देशकः श्रीगुरुसार्वभौमसंशोधनमन्दिरम्, श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

विद्वान् डॉ. श्री एन्. वादिराजाचार्यः
प्रांशुपालाः श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्, मन्त्रालयः

विद्वान् श्री कडप राघवेन्द्राचार्याः

विद्वान् श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्याः

विद्वान् आहिताग्नि श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्याः

प्रकाशनम्

जगद्गुरुश्रीगुरुसार्वभौमसंशोधनमन्दिरम्

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्
श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

श्रीमन्न्यायसुधा – परिमळाद्युपेता

टिप्पणीनां क्रमः तथा सङ्क्षिप्तनामानि

क्र.सं.	कर्तृनाम	टिप्पणीनाम	सङ्क्षिप्तनाम
१	श्री विजयीन्द्रतीर्थाः	न्यायसुधाबिन्दुः	बिन्दुः—
२	श्री राघवेन्द्रतीर्थाः	परिमळः	परि०—
३	श्री श्रीपादराजतीर्थाः	वाग्वज्रः	वाग्वज्रः—
४	श्री वादिराजतीर्थाः	गुर्वर्थदीपिका	गु०दी०—
५	श्री यदुपत्याचार्याः	टिप्पणी	यादु०—
६	श्री वंशपल्ली श्रीनिवासाचार्याः	वाक्यार्थविवृतिः	वं०प०—
७	श्री गलगली नरसिंहाचार्याः	आनन्दः	आनन्दः—
८	श्री कंबालूरु रामचन्द्रतीर्थाः	विवृतिः	कं०रा०—
९	श्री श्रीनिधितीर्थाः	टिप्पणी	श्रीनिधि०—
१०	श्री विद्याधीशतीर्थाः	वाक्यार्थचन्द्रिका	वा०चं०—
११	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	शेषवाक्यार्थचन्द्रिका	शे०चं०—
१२	श्री पाण्डुरङ्गि नरसिंहाचार्याः	वाक्यार्थरत्नमाला	वा०र०—
१३	श्री सत्यव्रततीर्थाः	सुधाविवृतिः	स०व्र०—
१४	श्री कुण्डलगिरिआचार्याः	रसकूलङ्कषः	कुण्डल०—
१५	श्री सत्यनाथतीर्थाः	दुर्घटवाक्यार्थविचारः	स०ना०—
१६	श्री विठ्ठलभट्टाः	टिप्पणी	विठ्ठ०—
१७	श्री विष्णुतीर्थाः	रसरञ्जनी	रस०—
१८	श्री अडवी कृष्णाचार्याः	लघुरसरञ्जनी	ल०र०—
१९	श्री मन्नारी कृष्णाचार्याः	चषकः	चषकः—
२०	श्री एरी बाळाचार्याः	उपस्पर्शः	ए०बा०—
२१	श्री काशी आचार्याः	काशी टिप्पणी	काशी०—
२२	श्री गूढकर्तृकाचार्याः	गूढकर्तृका	गूढ०—
२३	श्री प्रदीपकाराः	प्रदीपः	प्रदीपः—
२४	श्री पांग्री श्रीनिवासाचार्याः	टिप्पणी	पांग्री०—
२५	श्री कल्लापूर सत्याधिराजाचार्याः	हुग्गि	हुग्गि०—

टिप्पणीविषये स्पष्टीकरणम्

श्रीमज्जयतीर्थविरचितं महामेरुतुल्यं श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थमनेके व्याचख्युः। साम्प्रतमस्माभिः, उपलब्धाः श्रीमन्न्यायसुधाव्याख्याः सङ्गृह्यैकत्र मुद्रापयितव्याः इत्येकमात्रोद्देशेन अनेकव्याख्यासहिततया श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थः मुद्रापितः।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थश्रीपादानां च सुधाव्याख्यानयोः इदानीं मुद्रापितायां यस्यां कस्याञ्चित् सुधाव्याख्यायां यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विषये भिन्नाभिप्राये सति (विरुद्धाभिप्राये सति) सः तद्व्याख्यातॄणामभिप्राय एव। सः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वा परिमलकाराणां वा सम्पादकानां वा प्रकाशकानां वा सम्मत इति न मन्तव्यमिति एतन्मूलकतया स्पष्टीकुर्मः।

इत्थम्

सम्पादकाः

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

प्रकाशकीयम्

द्वापरे श्रीगौतममहर्षिभिः शप्तेषु साधुजनेषु व्याकुलीभूतेषु श्रीब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिः प्रार्थितो भगवान्नारायणः श्रीवेदव्यासत्वेनावतीर्य राशीभूतान् वेदान् विभज्य, वेदार्थनिर्णायकानि चतुःषष्ट्यधिकपञ्चशत(५६४)ब्रह्मसूत्राणि व्यरचयत्।

एषां ब्रह्मसूत्राणां श्रीवाय्ववतारिणः सर्वज्ञाः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाः भाष्यम्, श्रीमदनुव्याख्यानम्, न्यायविवरणम्, अणुभाष्यं चेति ग्रन्थचतुष्टयं विरचय्य महदुपाकुर्वन्।

श्रीमदाचार्याणां प्रियान्तेवासिनां श्रीत्रिविक्रमपण्डिताचार्याणां "व्यक्ततर्कततिं कुरु" इति प्रार्थनामनुरुध्य श्रीमदाचार्याः उपर्युक्तग्रन्थेष्वन्यतमं श्रीमदनुव्याख्यानग्रन्थं रचयामासुः।

अनुव्याख्यानस्यास्य इन्द्रांशसंभूताः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः श्रीमन्न्यायसुधानाम्नीं मेरुतुल्यामनुपमां टीकां व्यरचयन्।

ग्रन्थोऽयं चित्रपदपुञ्जमण्डितः, महागाम्भीर्यवान् महापण्डितवरेण्यानामपि महान्तं गर्वपर्वतं खण्डयितुं दक्षश्चकास्ति।

अस्यामोघस्य ग्रन्थस्य महत्त्वम् एतद्ग्रन्थस्य एतदीयानामनेकासां व्याख्यानां सङ्ख्यैव व्यञ्जयति।

	व्याख्यातारो महाभागाः	व्याख्यानस्य नाम
१)	श्री श्रीपादराजतीर्थाः	वाग्वज्रम्
२)	श्री विजयीन्द्रतीर्थाः	न्यायसुधाबिन्दुः
३)	श्री वादिराजतीर्थाः	गुर्वर्थदीपिका
४)	श्री राघवेन्द्रतीर्थाः	परिमलः
५)	श्री यदुपत्याचार्याः	टिप्पणी
६)	श्री वंशपल्ली श्रीनिवासाचार्याः	वाक्यार्थविवृतिः
७)	श्री गलगली नरसिंहाचार्याः	आनन्दः
८)	श्री कंबालूरु रामचन्द्रतीर्थाः	विवृतिः
९)	श्री श्रीनिधितीर्थाः	टिप्पणी

१०)	श्री विद्याधीशतीर्थाः	वाक्यार्थचन्द्रिका
११)	श्री पाण्डुरङ्गि नरसिंहाचार्याः	वाक्यार्थरत्नमाला
१२)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	शेषवाक्यार्थचन्द्रिका
१३)	श्री कुण्डलगिरि आचार्याः	रसकूलङ्कषः
१४)	श्री सत्यव्रततीर्थाः	सुधाविवृतिः
१५)	श्री सत्यनाथतीर्थाः	दुर्घटवाक्यार्थविचारः
१६)	श्री विट्ठलभट्टाः	टिप्पणी
१७)	श्री कल्लापूर सत्याधिराजाचार्याः	हुग्गि
१८)	श्री विष्णुतीर्थाः	रसरञ्जनी
१९)	श्री अडवि कृष्णाचार्याः	लघुरसरञ्जनी
२०)	श्री मन्नारि कृष्णाचार्याः	चषकः
२१)	श्री एरी बाळाचार्याः	उपस्पर्शः
२२)	श्री काशी तिम्मण्णाचार्याः	काशी टिप्पणी
२३)	श्री गूढकर्तृकटिप्पणीकाराः	टिप्पणी
२४)	श्री प्रदीपकाराः	प्रदीपः
२५)	श्री पांग्री श्रीनिवासाचार्याः	टिप्पणी
२६)	श्री रोट्टि वेङ्कटभट्टाः	सुधाविवृतिः
२७)	श्री ताम्रपर्णी आचार्याः	टिप्पणी
२८)	श्री उमर्जी प्रह्लादकृष्णाचार्याः	उमर्जी
२९)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	कुलिशम्
३०)	श्री महेश्वरसूरिः	टिप्पणी
३१)	श्री पुट्ट तंबि आचार्याः	टिप्पणी
३२)	श्री रत्नगर्भ ओडेयर्	टिप्पणी
३३)	श्री अनन्तभट्टाः	टिप्पणी
३४)	श्री सत्यनाथाचार्याः	टिप्पणी
३५)	श्री जयवेङ्कटाचार्याः	टिप्पणी
३६)	श्री गूढकर्तृकाचार्याः	सुधासारसङ्ग्रहः
३७)	श्री गलगली गोविन्दाचार्याः	पञ्चरत्नस्तबकः
३८)	श्री श्रीमुष्णाचार्याः	पञ्चाधिकरणी

३९)	श्री लिङ्गेरि श्रीनिवासाचार्याः	सिद्धान्तप्रभा
४०)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	सुधावाक्यार्थविनोदः
४१)	श्री उडुपि राघवेन्द्रतीर्थाः (पुत्तिगे मठः)	टिप्पणी
४२)	श्री सत्यनाथाः	न्यायसुधापरशुः
४३)	श्री सुमतीन्द्रतीर्थाः	भावरत्नकोशः
४४)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	मञ्जरी
४५)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	लघुरसरञ्जनी
४६)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	गुरुरसरञ्जनी
४७)	श्री भीमराव् कुलकर्णी कुम्बारगेरी	टिप्पणी
४८)	श्री सत्यपराक्रमतीर्थाः	सुधाफक्किका
४९)	श्री हुलिगि श्रीपत्याचार्याः	टिप्पणी
५०)	श्री अहोबिलाचार्याः	टिप्पणी
५१)	श्री सत्यप्रज्ञतीर्थाः	टिप्पणी

एतादृशस्य अत्युत्तमग्रन्थस्य मुद्रणकार्यं श्रीमत्परमपूज्यानां प्रातःस्मरणीयानां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थ-श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थ-श्रीमत्सुयतीन्द्रतीर्थ-श्रीमच्चरणानामादेशं सदिच्छां चानुरुध्य सम्प्रति श्रीराघवेन्द्रस्वामि-मठीयपीठाधीश्वराः पूज्याः श्री १००८ श्रीमत्सुबुधेन्द्रतीर्थश्रीपादाः कारयन्तीति अस्माकं परमं प्रमोदस्थानम् ।

अस्य ग्रन्थस्य संशोधनकार्ये अस्मद्विद्यापीठीयप्राच्यग्रन्थालयस्थाः अधोनिर्दिष्टाः टिप्पण्यः हस्तप्रति-कृतयोऽपि उपयोजिता इति निवेदयितुं नितान्तं तुष्यामः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनार्थं श्रीसुधाव्याख्यानं विठ्ठलभट्टीयं हस्तलिखितं अनुगृहीतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीउत्तरादिमठाधीश्वरेभ्यः सभक्ति प्रणामगणं समर्पयामः । संशोधनादिकार्येष्वनुकूलयितुं श्रीसुधाव्याख्यानं श्रीनिधितीर्थीयं तालपत्रस्थं अनुगृहीतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीपुत्तिगेमठाधीश्वरेभ्यः सभक्ति प्रणामगणं समर्प-यामः । एवमेव मुद्रणकार्येऽस्मिन् साक्षाद्वा परोक्षे वा सहकृतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीमठाधीश्वरेभ्यः सर्वेभ्यः सभक्तिप्रणामगणं कार्तज्ञ्यमाविष्कुर्मः । श्रीनिधितीर्थीयं व्याख्यानं तालपत्रस्थं तौलवलिपिगतं देवनागरिलिपिगतं कृतवतः विद्वान् श्री साणूरु भीमभट्टतनूजः श्री कृष्णमूर्ति महाशयान् सन्दर्भेऽस्मिन् सप्रश्रयं स्मरामः ।

ग्रन्थस्यास्य संपादनविषये महदुपकृतवद्भ्यः विद्वद्भ्यः वैकुण्ठवासिभ्यः श्री आचार्य साणूरु भीमभट्ट महाशयेभ्यः तथा एतद्ग्रन्थसम्पादकेभ्यः विद्वद्भ्यः श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुराणिक सुब्रह्मण्या-चार्येभ्यः, तथा विद्वद्भ्यः आहिताग्नि श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, एवं विठ्ठलभट्टीयां टिप्पणीं तथा एरी बाळाचार्याणां टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्येभ्यः, तथा पांग्री श्रीनिवासाचार्याणां टिप्पणीं

दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री पांग्री लक्ष्मणाचार्येभ्यः, तथा वाक्यार्थरत्नमालाख्यां टिप्पणीं, सत्यनाथतीर्थीयां टिप्पणीं, हुग्गिनामकटिप्पणीं च दत्वा उपकृतवद्भ्यः पंढरपुरीय पूर्णप्रज्ञमतोन्नाहिनीपाठशालाप्रांशुपालेभ्यः विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, तथा वाक्यार्थरत्नमालाटिप्पण्याः प्रतिकृत्यन्तरं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री के. टि. पाण्डुरङ्गि महाशयेभ्यः एवमेव प्रदीपटिप्पणीं दत्तवद्भ्यः मद्रपुरसर्वकारीयग्रन्थालयव्यवस्थापकेभ्यः श्रीमद्भ्यः, श्रीमन्न्यायसुधा-बिन्दुनाम्नीं टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः श्रीमद्भ्यः केरलराज्यीय तिरुवाङ्कूरु ग्रन्थभाण्डारव्यवस्थापकेभ्यः, तथा रसरञ्जनी-लघुरसरञ्जनी इति व्याख्यानद्वयं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री गंगूरु हनुमेशाचार्येभ्यः, एवं ग्रन्थस्यास्य प्रतिकृतिसंशोधने श्रीमद्भिः सम्पादकैः सहकृतवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री कुर्डि सुशीलेंन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री एन्. राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री गंगूरु हनुमेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री अक्कि राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बण्डी शामाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बाळगारु रोचनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री के. वेङ्कटेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री भीमसेनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री एल्. कृष्णाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बि. मधुसूदनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री हेच्. श्रीकान्ताचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री ओडेयर् कनकाचलाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः डॉ. श्री डि. माधवाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः गरग जयरामाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री बि. भास्कराचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री रमेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री जगन्नाथाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री अर्चक वेदव्यासाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री श्रीनाथाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री मोहनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री प्रदीपसिंहाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पु. वंशी कृष्णाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री उंडारु पांडुरंग श्रीनिवासमूर्ती आचार्येभ्यः, श्री कुर्डि पवनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुरोहित वेणुगोपालाचार्येभ्यश्च, एवं विशेषतः अल्पीयस्येव काले महता परिश्रमेण सश्रद्धं ग्रन्थानां प्रतिकृतिसंशोधने श्रीमद्भिः सम्पादकैः सहकृतवद्भ्यः तथा सर्वाङ्गसौन्दर्येण मुद्राप्य दत्तवद्भ्यः 'सुधा मुद्रण'नेतृभ्यः विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर धनंजयाचार्येभ्यः, तथा ग्रन्थस्यास्य अध्ययनाध्यापनादिकर्तृभ्यः सर्वेभ्यः श्रीभगवान् सीताजानिः श्रीमूलरघुपतिवेदव्यासः आयुरारोग्यै-श्वर्यादीनि चानुगृह्य संरक्षत्विति अनन्यया भक्त्या सम्प्रार्थयामहे ।

अत्र मुद्रापितासु टिप्पणीषु काश्चन टिप्पण्यः प्राचीनहस्तप्रतिरूपेण शिथिलाः मध्ये मध्ये त्रुटिताः कदाचिदसमग्रा अपि तेनैव रूपेण पण्डितैः संशोध्य मुद्रापिताः । अत्र प्रकाशितभागे यदि कुत्रचित् स्खलितानि प्राज्ञैर्विद्वद्भिः विलोकितानि चेत् ते अस्मान्प्रति संसूचयेयुः । तेन वयं शुद्धिपत्रिकायाम् अग्रिमसम्पुटेषु वा तत्सर्वं समीकृत्य विदुषां पुरः उपस्थापयितुं शक्नुमः । येषां समीपे अस्माभिरमुद्रितटिप्पण्यः उपलभ्यन्ते ते कृपया तान् ग्रन्थान् अस्मभ्यं प्रेषयन्ति चेत् तत्सर्वमागामिसम्पुटेषु वयं सम्यक् संशोध्य मुद्रापयितुं महता सन्तोषेण स्वीकुर्मः ।

इत्थम् ।

भवदीयम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्,

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

।। श्रीमन्मूलरामो विजयते ।।

प्रस्तावना

यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम्।
न क्षमन्ते विमतयः तमुपासे श्रियःपतिम् ।।

भूर्भुवस्स्वरादिचतुर्दशभुवनात्मकसङ्ख्यातिगब्रह्माण्डकोटीः रोमकूपे सन्निवेश्य सकललोकजनन्या श्रिया सह सर्पतल्पे शयानेन भगवता सृष्टेषु भूलोकखण्डेष्वन्यतमेऽस्मिन् भरतखण्डे जनिमतामस्माकं महद्भागधेयमिदं यदत्र भगवान् तत्तद्युगेष्ववतीर्य बलकार्यं ज्ञानकार्यं च सम्पाद्य स्वभक्तानन्वग्रहीत् । तत्रापीदमतिशयितं वक्तव्येष्वाद्यं वचनं यदत्र तद्भक्ताग्रणीः पावनः पवमानः अनेकधाऽवतीर्य तत्रापि तृतीयेऽवतारे श्रीमध्वनाम्नाऽत्र प्रकटीभूय सज्जनानुददीधरत् । तदीयभक्तानुग्रहकार्येषु आचन्द्रार्कं दीप्यमानानि बहूनि कार्याणि यद्यपि वक्तव्यानि सन्ति तथाऽपि समस्तशास्त्रार्थसारभूतानां श्रीबादरायणसंज्ञकेन श्रीवेदव्यासमहर्षिणा निर्मितानां ब्रह्मसूत्राणां भाष्य-अणुभाष्य-अनुभाष्य-न्यायविवरण-ग्रन्थानां निर्माणमतितरां सर्वैरपि अध्यात्मविचाररसिकैः विचारविमर्शकैः प्रशंसनीयं सर्वदा स्मरणीयं कार्यमिति निश्चप्रचं दृढतरं वयं वक्तुं शक्नुमः।

तत्र च सूत्रसम्बन्धिग्रन्थचतुष्टये ब्रह्मसूत्र-अनुव्याख्यान-ग्रन्थराजः नभसि नक्षत्रपुञ्जमध्ये चन्द्रमा इव चकास्ति । एतादृशस्य ग्रन्थराजस्य इन्द्रावतारभूतैः प्रातःस्मरणीयैः परमपूज्यश्रीजयतीर्थमस्करिवरैः रचितम् अनुव्याख्यानव्याख्यानं न्यायसुधानामकं नैकाभिष्टिप्पणीभिः समलंकृतं श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुवर्याणां प्रेरणया अनुग्रहेण च इदानीं सम्प्रकाश्य हरिगुरुभक्तानां करकमलयोः समर्पयितुं मोमुद्यते अस्माकं चेतः।

उपनिषत्प्रस्थान-गीताप्रस्थान-सूत्रप्रस्थाननामकप्रस्थानत्रये सूत्रप्रस्थानमेव अन्तिमं निर्णायकं समस्तैः शिरसा धारणीयं च भवति । किं बहुना समस्तेषु वेदेषु समस्तेषु पुराणेष्वन्यत्राप्यभ्यर्हणीयवैदिकवाङ्मयेषु च उक्तानामर्थानां निर्णयाय सूत्राण्येव अस्माकमवलम्बभूतानि महार्णवे तरतामाधारभूतनौकास्थानीयानि । तेषां सूत्राणां व्याख्यानभूतानुव्याख्यानस्य व्याख्यानरूपा इयं सुधा देवलोकीयसुधातोऽप्यभ्यर्हिततमा जन्ममृत्यु-जरादिकं सर्वमपहृत्य स्वरूपानन्दाविर्भावरूपं मोक्षं दापयितुं समर्था । अस्य ग्रन्थस्य प्रशंसा कथं कार्या, कियती कार्या इत्यादिविषयाः आलोच्यमानाः अस्माकं जिह्वां पुरःसर्तुमेव न मुञ्चन्ति । यतो हि ग्रन्थकाराः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः पूर्वाश्रमे नाममात्रेण गृहस्थाश्रमप्रवेशं लब्ध्वा केनापि अनालोचनीयेन केवलं भगवता क्लृप्तेन घटनाविशेषेण संसारमिमं तुच्छीकृत्य स्वीये तरुणे वयसि संन्यासाश्रमं स्वीकृत्य स्वगुरूणां विद्यारण्यारण्यच्छेदकानां श्रीमदक्षोभ्यतीर्थगुरुवर्याणां सविधे शुकवत् शिक्षिता भूत्वा स्वीयया अलौकिकप्रज्ञया आचार्याणां अनेकग्रन्थानां टीकाः विरचय्य प्रायः अन्ते इमां न्यायसुधां भक्तेभ्यः नाकेन्द्रः सुधां इव प्रादुः । अस्य ग्रन्थस्य माहात्म्यं शेषोऽपि वर्णयितुं नालम् । बाल्यादारभ्य यौवनपर्यन्तं प्रायः संस्कृतभाषायाः वेदादिशास्त्राणां च परिचयहीना अपि केवलं

गुर्वनुग्रहेण शास्त्राण्यभ्यस्य अनन्तरं किञ्चित्समयपर्यन्तं सरस्वतीं संसेव्य तदनुग्रहेण घण्टां (लेखनीं) पूगं च लब्ध्वा लेखनकार्यं प्रारभन्त श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः । तत्रापि गुहाया अन्तरुपविश्य पञ्चषशिष्यान् पाठयन्तः स्वयमेव वाणीकृपया लब्धया लेखन्या आचार्याणां ग्रन्थान् व्याख्यास्य, अनन्तरं तदुपरि पूगेन सम्मार्जनमात्रेण तत्सर्वं त्रुटिलेशरहितं भगवत्कृपया आविर्भावयन्तः ते लोके श्रीटीकाचार्याः इत्येव निरुपपदगौरवनाम्ना प्रथिताः बभूवुः ।

महानुभावाः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः मठीयवैभवादीन् हित्वा शिष्यैः भिक्षया आनीतेन यावनालान्नेन (भक्करि) जीवनं निरवहन् ।

महानुभावाः जयतीर्थश्रीमच्चरणाः गुरुभक्तिविषये अन्यादृशम् आदर्शम् अस्माकं पुरतः उपस्थापयामासुः । तद्यथा—

न शब्दाब्धौ गाढा न च निगमचर्चासु चतुरा
न च न्याये प्रौढा न च विदितवेद्या अपि वयम् ।
परं श्रीमत्पूर्णप्रमतिगुरुकारुण्यसरणिं
प्रपन्ना मान्याः स्मः किमपि च वदन्तोऽपि महताम् ॥

अनेन श्लोकेन प्रदर्शितः विनयः अनन्यसाधारणः लोकातिशायी सहृदयान् जिज्ञासून् रोमाञ्चयति । एतदपेक्षया अधिकः गुरुप्रवणः गुरोः दासानुदासः लोके यत्र कुत्रापि नोपलभ्येत इत्येवं सर्वैः सर्वथा अनुभूयते एव ।

अल्पीयसा अनेहसा स्वकीयप्रखरबुद्धिवैभवेन निर्मितस्य अस्य सुधाग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं वर्णयितुं सहस्रवदनः शेषोऽपि नालम्, किमुत अल्पप्रज्ञाः तृणकल्पाः वयम् । एतदीयग्रन्थस्य माहात्म्यं संवर्णयन् कविरेकः एवमुद्गिरति स्म । यथा—

आमूलाग्रनिबद्धतर्कजटिलं शब्दैकजीवातुकं
मीमांसानुनयं च शङ्करवचो हुङ्कारभङ्गप्रदम् ।
शास्त्रं तन्त्रचतुष्टयात्मकमिदं निस्स्वप्रतन्त्रान्तराः
व्याख्यास्यन्ति पठन्ति वा कथमहो किं वा कलौ दुर्घटम् ॥

'अध्यात्मविद्या विद्यानाम्' इति श्रीकृष्णोक्त्यनुसारेण अद्वितीयाध्यात्मविद्याख्य-सूत्रव्याख्यानरूपा इयं न्यायसुधा नैकाभिष्टिप्पणीभिः सह संयोज्य, संशोध्य, संमुद्रय अत्र प्रकाशं नीयते । महदिदं साहसकार्यं महापुरुषोत्तमस्य श्रीहरेः अविच्छिन्नभक्ताग्रेसर-श्रीमन्मुख्यप्राणावताराणां श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादानां परमानुग्रहेणैव सम्पन्नः प्रह्लादावतारभूतानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानाम् आराधनासमये तत्करकमलाभ्यामेव श्रीमन्मूलरामचन्द्रदेवस्य पादकमलयोः तद्भक्तवृन्देन सप्रश्रयं सभक्ति समर्प्यतेतमाम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

आचार्याः साणूरु भीमभट्टाः
प्रथमपञ्चदशभागप्रधानसम्पादकाः

॥ श्रीमद्धनुमंद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

सम्पुटम् – २०

तृतीयाध्याये तृतीयः पादः

विषयानुक्रमणिका

विषयः	परिच्छेदः	पुटसङ्ख्या
वैराग्यादिपादचतुष्टयस्य परस्परं सङ्गतिनिरूपणम्	१	९५०१
प्रथमसूत्रघटकाथशब्दव्याख्यानम्	२	९५०५
जिज्ञासासाधननिरूपणम्	३	९५१०
ब्रह्मणः जिज्ञास्यत्वरूपप्रथमसूत्रार्थस्य उपपादनं द्वितीयसूत्रे	४	९५१२
जिज्ञासाया मोक्षसाधनत्वविषये प्रमाणाभावः	५-६	९५१४-९५१५
द्वितीयसूत्रे सृष्ट्यादिहेतुत्वोक्तिः मोक्षदातृत्वसम्भावनपरा	७-९	९५१५-९५२८
अनुव्याख्याने 'मोक्षादिकर्ता', 'मोक्षदाते'ति प्रयोगसाधुत्वनिरूपणम्	८	९५१७
'ज्ञानरश्मिमत्' इति विशेषणोपादानप्रोजनम्	९	९५२८
सृष्ट्यादिकर्तृत्वसामर्थ्येन विष्णोः मोक्षदत्वसमर्थनम्	१०	९५२९
विष्णोः मोक्षदातृत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् अनुमानादिना रुद्रादयः न कल्पनीयाः	११	९५३२
मोक्षादिदाता प्रत्यक्षानुमानपौरुषेयागमैः न गम्यः	१२	९५३३
स्वतन्त्रः वेदतात्पर्यविषयीभूतः विष्णुरेव शास्त्रगम्यः	१३-१४	९५३५-९५३७
यमेवैष इत्यादिश्रुतिसमन्वयादपि विष्णोरेव मोक्षदत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वम्	१५	९५३७
श्रुत्युक्तब्रह्म विष्णुरेव	१६-१८	९५३८-९५४०

षड्विधतात्पर्यलिङ्गैः परममुख्यवृत्त्या विष्णुरेव सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यः	१९	९५४१
ईक्षत्यधिकरणस्य समन्वयाधिकरणेन सह आक्षेपकी सङ्गतिः	२०	९५४२
गतिसामान्यसूत्रे विष्णोरेव सर्वशास्त्रविषयत्वसमर्थनम्	२१	९५४२
मनुष्याणां अनन्तवेदसमन्वयज्ञानासम्भवात् विष्णोः मोक्षदातृत्वविषये निर्णयाभावः	२२	९५४३
भगवतो सर्वज्ञस्य व्यासस्य सर्ववेदसमन्वयज्ञानसमर्थनम्	२३-२५	९५४६-९५५०
व्यासादन्येषां अनन्तवेदसमन्वयज्ञानाभावसमर्थनम्	२६	९५५०
निर्णीतशाखादृष्टान्तेन सर्वशाखास्वपि ब्रह्मज्ञानस्यैकरूपत्वानुमानम्	२७	९५५४
'शाखाचतुष्पञ्चगतम्' इत्युक्तेः साधुत्वनिरूपणम्	२८	९५५४
उत्तमतदन्याधिकारिभेदेन व्याख्याद्वैविध्यप्रदर्शनम्	२९	९५६३
समन्वयसूत्रात् प्रथमाध्यायशिष्टस्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावात्मकसङ्गतिः	३०-३१	९५६५-९५६६
अन्यत्रप्रसिद्धसमन्वयस्य प्राथम्ये कारणनिरूपणम्	३२	९५६७
लिङ्गात्मकशब्देभ्यः नामात्मकशब्दानां प्राथम्ये कारणप्रदर्शनम्	३३	९५६९
अन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वयस्य सर्वाधिकारिकत्वाभावात् उभयस्मात् न प्राथम्यम्	३४-३५	९५७०-९५७२
आनन्दमयाधिकरणस्य प्राथम्यनिरूपणम्	३६	९५७२
आकाशाधिकरण-अन्तस्थत्वाधिकरणयोः क्रमे निमित्तनिरूपणम्	३६	९५७२
प्रथमद्वितीयपादयोः सङ्गतिनिरूपणम्	३७	९५७६
तृतीयपादस्य पूर्वपादैः सङ्गतिनिरूपणम्	३८	९५७७
तृतीयपादस्य तात्पर्यनिरूपणम्	३९-४०	९५७८-९५८१
चतुर्थपादस्य पूर्वपादैः सङ्गतिनिरूपणम्	४१	९५८२
आनुमानिकाधिकरणतात्पर्यम्	४२	९५८२
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाध्यायेन सङ्गतिनिरूपणम्	४३	९५८५
तृतीयाध्यायस्य सङ्गतिनिरूपणम्	४४	९५८५
तृतीयाध्यायस्य पादानां सङ्गतिनिरूपणम्	४५	९५८७

उपासनायाः भक्त्यैकसाध्यत्वनिरूपणम्	४६	९५८८
उपासनायाः द्वैविध्यप्रदर्शनम्	४७	९५८९
धारणादिषट्कस्य स्वतन्त्रोपासनत्वभावसमर्थनम्	४८	९५९०
पादार्थविषये मायिमतनिरासः	४९	९५९२
तृतीयाध्यायतृतीयपादाधिकरणानां पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तयः	५०	९५९४
सर्ववेदा(न्तप्रत्यया)धिकरणम्	५१-९१	९६०६-९६९२
यथाशक्ति वेदज्ञानस्य ध्यानाङ्गत्वसमर्थनम्	५१	९६०६
स्वसामर्थ्यानुसारेण अखिलवेदज्ञानस्य ध्यानाङ्गत्वसमर्थनम्	५२-५६	९६०९-९६२४
सर्ववेदज्ञानयोग्यत्वं चतुर्मुखब्रह्मण एव	५२	९६०९
अल्पवेदज्ञानस्य ध्यानानङ्गत्वशङ्का तत्परिहारश्च	५३	९६११
यथाशक्ति वेदज्ञाने प्रमाणोक्तिः	५४-५५	९६१३-९६१६
विधिबलात् यथाशक्ति सर्ववेदाध्ययनसमर्थनम्	५६-५७	९६१६-९६२७
अध्ययनस्य अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वविमर्शः	५८-६०	९६२७-९६३६
अध्ययनस्य अध्ययनविधिप्रयुक्तत्वानङ्गीकुर्वाणेन प्राभाकरेण तस्य अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वसमर्थनम्	५८	९६२७
अध्ययनस्य नित्यत्वात् न तस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वम्	५९	९६३३
अध्ययनस्य अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वे बाधकोद्घाटनं प्राभाकरोक्तबाधकनिरसनञ्च	६०	९६३५
श्रवणादेः सार्वकालिकानुष्ठेयत्वसमर्थनम्	६१-६९	९६३६-९६५०
यथाशक्ति सर्ववेदज्ञानस्य आवश्यकत्वे हेतुत्वेन देवतादीनां सर्वदा श्रवणाद्यनुष्ठानकथनम्	६१	९६३६
श्रवणमननयोः तत्त्वपरोक्षनिर्णयपर्यन्तत्वम्	६२	९६३९
श्रवणमननयोः कालविशेषज्ञानं गुरूपदेशादेव	६३	९६३९
अदृष्टतत्त्वस्य श्रवणादिभिः अपरोक्षज्ञानं दृष्टतत्त्वस्य तु मोक्षे अधिकानन्दप्राप्तिः	६४	९६४०

अमुख्यादपि गुरोः श्रवणाद्युपपत्तिसमर्थनम्	६५	१६४२
श्रवणादीनां सदाकर्तव्यत्वसमर्थनम्	६६	१६४४
अमुख्यगुर्वलाभे स्वोत्तमज्ञानिसकाशात् श्रवणादिकं कार्यम्	६७	१६४६
सर्वव्याख्याने एकगुरोः सामर्थ्याभावे बहुभ्योऽपि एकैकदेशश्रवणादिकं कार्यम्	६८	१६४७
स्वाधिकगुर्वलाभे स्वेनैव सच्छास्त्राभ्यासः कर्तव्यः शिष्येभ्योऽपि उपदेशः करणीयः	६९	१६४८
सत्सिद्धान्तस्य द्वैविध्यम्	७०-८२	१६५१-१६७२
सत्सिद्धान्तस्वरूपं, परापरत्वेन तस्य द्वैविध्यम्	७०	१६५१
विष्णोः गुणपूर्णत्वदोषदूरत्वादिभगवत्सम्बन्धिविषयकत्वेन सत्सिद्धान्तस्य परत्वम्	७१	१६५१
विष्णोः स्वातन्त्र्यादिकं आनुषङ्गिकः परः सत्सिद्धान्तः	७२	१६५३
दोषदूरत्वाद्युपपादकत्वात् स्वातन्त्र्यादेः आनुषङ्गिकत्वम्	७३	१६५५
मुक्तानामपि भगवदधीनत्वम्	७४	१६५६
मुक्तपरब्रह्मणोः अभेदस्य भेदाभेदस्य च निरासः	७५-७६	१६५८-१६६०
रमायाः भगवदधीनत्वं निर्दोषत्वञ्च अपरः सत्सिद्धान्तः	७७	१६६०
ब्रह्मादिदेवतानां तारतम्यमपि अपरः सत्सिद्धान्तः	७८	१६६२
सत्सिद्धान्तपरित्यागे केवलं अन्धंतमः प्राप्तिः	७९	१६६३
सत्सिद्धान्तस्य प्रामाणिकत्वम्	८०	१६६५
दुःशास्त्राभ्यासः सर्वथा न कर्तव्यः	८१	१६६८
ब्रह्मसाक्षात्कारे निधिध्यासनस्यैव अङ्गित्वं, श्रवणमननयोः निधिध्यासनाङ्गत्वम्	८२	१६७०
शाब्दापरोक्षनिरासः	८३-८६	१६७२-१६७९
श्रवणस्यैव ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनत्वमिति विवरणमतोपन्यासः	८३	१६७२
विवरणाक्षिप्तमतनिरासः	८४	१६७३
चित्सुखेन 'दशमस्त्वमसि' इत्यादिवाक्येन शाब्दापरोक्षप्रतिपादनम्	८५	१६७४
शब्दात् प्रथमतः दशत्वविषयकपरोक्षज्ञानोत्पत्तिनिरूपणम्	८६-८७	१६७७-१६८१

शब्दस्य अपरोक्षज्ञानसाधनत्वं असम्भावितम्	८८	१६८२
शब्दस्य अपरोक्षज्ञानसाधनत्वं श्रुतिस्मृतिविरुद्धम्	८९	१६८५
मननिधिध्यासनयोः असम्भावनादिप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वनिरासः	९०	१६८७
बन्धध्वंसरूपमोक्षे तारतम्याभावशङ्का तन्निरासश्च	९१	१६८८
उपसंहाराधिकरणम्	९३	१६९०-१६९४
योग्यतानुसारेण श्रवणाद्यनुष्ठानम्	९३	१६९०
योग्यतानुसारेण निधिध्यासनस्य कर्तव्यत्वम्	९३	१६९०
अनुबन्धाद्यधिकरणम्	९४-१०८	१६९५-१७२०
साक्षात्कारस्य भक्तिमात्रसाध्यत्वसमर्थनम्	९४-१०८	१६९५-१७२०
योगशास्त्रोपदिष्टयमादीनां अननुष्ठेयत्वशङ्का	९४	१६९५
विष्णुभक्त्यादिरूपयमादीनां उपासनादिजनकत्वात् अनुष्ठेयत्वम्	९५	१६९८
यमादीनां अवश्यानुष्ठेयत्वे युक्तिनिरूपणम्	९६	१७०२
सर्वजीवेषु मोक्षप्रतिबन्धकदोषवत्त्वम्	९७	१७०४
ऋजुष्वपि महाप्रयत्नवर्जनरूपदोषः	९८	१७०६
परमोत्साहाभावस्य गुणाल्पत्वमात्रत्वात् न ऋजुत्वविरोधः	९९	१७०७
विष्णुभक्तिः अवश्यानुष्ठेया	१००	१७०८
सर्वोत्तमत्वेन विष्णौ रमादिषु तारतम्यानुसारेण भक्तिः कार्या	१०१-१०२	१७०९-१७११
स्वसमेषु स्नेहः, स्वाधमेषु सत्सु दया कार्या	१०३	१७११
नित्यनरकप्रापकविपरीतज्ञानादिदोषाणां सर्वथा त्याज्यत्वम्	१०४	१७१३
यमादिसहितोपासनयैव मोक्षप्राप्तिः	१०५	१७१४
भगवद्द्वेषस्य न मोक्षसाधनत्वम्	१०६	१७१५
भगवद्द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वं स्मृतिविरुद्धम्	१०७-१०८	१७१७-१७२०

विद्याधिकरणम्	१०९-२२४	९७२१-९९००
अनुबन्धादि-विद्याधिकरणयोः व्युत्क्रमव्याख्यानसमर्थनम्	१०९	९७२१
चार्वाकमतनिरासः मोक्षसमर्थनञ्च	११०-१३४	९७२३-९७६३
मोक्षाभावप्रतिपादकं लोकायतमतम्	११०-१११	९७२३-९७२४
मोक्षाभाववादे प्रमाणाभावकथनम्	११२	९७२४
अस्मन्मते मोक्षसद्भावे महत्तमपुरुषप्रत्यक्षं प्रमाणम्	११३-११४	९७२६-९७३२
चार्वाकस्यापि न मोक्षाभावविषयकप्रत्यक्षम्	११५-११६	९७३२-९७३४
अपरोक्षज्ञानिनां वसिष्ठादियोगिनां सद्भावसमर्थनम्	११७	९७३४
वसिष्ठादियोगिनां अतिमाहात्म्यम्	११८	९७३६
योगिवाक्यानि न विप्रलम्भमूलकानि	११९	९७३८
प्रत्यक्षसंवादेन योगिवचनानां प्रामाण्यम्	१२०	९७३९
प्रयोजनाभावात् व्यर्थत्वेन न चार्वाकवचनस्य प्रामाण्यम्	१२१	९७४०
धर्माद्यभावसाधने महान् अनर्थः	१२२	९७४१
अप्रेक्षावत्त्वरूपानाप्तत्वानुमानद्वारा वृथात्वस्य अनर्थहेतुत्वस्य अप्रामाण्यहेतुत्वनिरूपणम्	१२३	९७४३
उक्तार्थस्य बुद्ध्यारोहाय सङ्क्षेपकरणम्	१२४-१२५	९७४४-९७४६
भागासिद्धत्वात् वेदाऽप्रामाण्यसाधक'संवादरहितत्व'हेतोः दोषता	१२६	९७४६
संवादहीनवेदभागदृष्टान्तेन समग्रवेदस्याप्रामाण्ये प्रत्यक्षप्रामाण्यहानिः	१२७	९७४८
प्रत्यक्षमिव आगमस्यापि स्वतःप्रामाण्यम्	१२८	९७४८
वाक्यत्वमात्रेण आगमस्य अप्रामाण्ये प्रत्यक्षत्वमात्रेण यथार्थप्रत्यक्षस्यापि अप्रामाण्यम्	१२९	९७४९
उन्मत्तवाक्याद्वेदस्य वैलक्षण्यं व्यभिचाराभावेन बाधाभावः	१३०	९७४९
मोक्षविषये अनुमानस्यापि प्रामाण्यम्	१३१	९७५०

उदयनोक्तमोक्षसाधकानुमाननिराकरणम्	१३२	९७५१
श्रीवल्लभाभिमतानुमाननिरासः	१३३	९७५५
आधुनिकाभिप्रेतानुमाननिरसनम्	१३४	९७६१
जैनमताभिप्रेतमोक्षसाधननिरासः	१३५-१६९	९७६३-९८२२
सम्यक्चारित्र्यसम्यक्ज्ञानसमुच्चयस्य मोक्षसाधनत्वमिति जैनमतम्	१३५	९७६३
धर्मज्ञानसमुच्चयस्य मोक्षसाधनत्वे आप्तत्वेन अनुमितजिनवाक्यमेव प्रमाणम्	१३६	९७६५
अहिंसाप्रधानो धर्मः, आत्मभिन्नत्वेन पुद्गलदर्शनं ज्ञानम्	१३७	९७६६
अनुमानेन जिनवाक्यस्य प्रामाण्यं न सिद्ध्यति	१३८	९७६८
अनुप्रमाणनिरूपणम्	१३९-१४२	९७६८-९७७९
निर्दुष्टविषयसन्निकृष्टनिर्दुष्टेन्द्रियं प्रत्यक्षम्	१३९	९७६८
प्रत्यक्षशब्दानुसारेणैव अनुमानस्य तत्संज्ञा	१४०	९७७४
आ=समन्तात् सर्वातीन्द्रियवस्तुज्ञापकत्वात् आगमः	१४१	९७७५
प्रत्यक्षादिलक्षणान्येव प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि	१४२	९७७७
जिनवाक्यस्य आगमत्वेन प्रामाण्यं न सम्भवति	१४३-१४४	९७७९-९७८१
आप्तत्वसाधकानुमानस्य प्रत्यक्षाद्यननुसारेण नानुमानत्वम्	१४५	९७८१
आप्तत्वसाधकानुमानं बाधदोषग्रस्तम्	१४६	९७८३
आत्मविषये स्खलितभाषितत्वात् जिनस्य नाऽऽप्तत्वसिद्धिः	१४७	९७८४
आत्मनः आनन्दस्वरूपानङ्गीकारेणापि न तस्य निर्दुष्टवचनवत्त्वम्	१४८	९७८६
सुखस्य दुःखाभावस्वरूपाङ्गीकारेणापि स्खलितवचनवत्त्वम्	१४९	९७८७
अनुभवे तारतम्यात् दुःखस्येव सुखस्यापि भावरूपत्वम्	१५०	९७८८
सुखस्य अभावस्वरूपत्वं अप्रामाणिकम्	१५१	९७८९
सुखस्य अभावत्वसाधकवस्तुत्वहेतोः व्यभिचारदोषप्रसङ्गः	१५२	९७९०
सुखस्य अन्योन्याभावत्वसाधने सिद्धसाधनता	१५३	९७९१

निषेधस्य निषेधः विधिरेव	१५४-१५५	९७९३-९७९६
अचेतनपुद्गलविज्ञानेन न मोक्षः	१५६	९७९६
पुद्गलस्य अस्वतन्त्रत्वात् न तज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम्	१५७	९७९७
दुःखिज्ञानेन न दुःखनिवृत्तिः	१५८	९७९८
विरुद्धत्वेन ज्ञानस्य दुःखनिवर्तकत्वे ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमेव दुःखनिवृत्तिप्रसङ्गः	१५९	९८००
अस्मन्मते ईश्वरेच्छाविशेषेण ज्ञानानन्तरमपि संसारानुवृत्तिः	१६०	९८०३
अचेतनकर्मणः न साक्षात् मोक्षसाधनत्वम्	१६१	९८०४
एकस्यैव कर्मणः न मोक्षसाधनत्वम्	१६२	९८०५
कर्मत्वाऽविशेषात् अनेककर्मणामपि न मोक्षसाधनत्वम्	१६३-१६४	९८०७-९८११
भगवत्प्रसादेनैव बन्धनिवृत्तिः	१६५	९८११
सर्वानिष्टनिवृत्तिः ईश्वरप्रसादाधीना	१६६	९८१२
अहिंसा धर्मः इत्यत्र प्रमाणाभावः	१६७-१६८	९८१४-९८१८
धर्मादीनां मोक्षसाधनत्वे प्रमाणाभावः	१६९	९८१८
बौद्धमताभिप्रेतमोक्षसाधननिरासः	१७०-१७६	९८२२-९८३१
बौद्धमते शून्यज्ञानशून्यध्यानयोः न मोक्षसाधनत्वम्	१७०	९८२२
शून्यपरिज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे ज्ञानोदयानन्तरमेव मोक्षापत्तिः	१७१	९८२३
अस्मन्मते मोक्षस्य ईश्वरप्रसादनिमित्तत्वात् विलम्बोपपत्तिः	१७२	९८२५
मोक्षेतरफलेष्वपि ईश्वरेच्छानिमित्तत्वम्	१७३-१७४	९८२६-९८२८
विज्ञानाद्वैतज्ञान-विज्ञानाद्वैतध्यानयोः न मोक्षसाधनत्वम्	१७५	९८२८
क्षणिकत्वज्ञान-तद्ध्यानयोरपि न मोक्षसाधनत्वम्	१७६	९८३०
साङ्ख्याभिमतमोक्षसाधननिरासः	१७७-१७८	९८३१-९८३३
प्रकृतिपुरुषविवेकस्य न साक्षान्मोक्षसाधनत्वम्	१७७	९८३१
प्रकृतिपुरुषविवेकस्य भगवत्प्रसादमात्रसाधनत्वम्	१७८	९८३३

वैशेषिकाभिमतमोक्षसाधननिरासः	१७९-१९१	९८३४-९८५६
मोक्षविषये काणादयोऽपि अनुपपन्नभाषिण एव	१७९-१८३	९८३४-९८४६
कर्मणां न भोगमात्रनाश्यत्वम्	१८४-१८५	९८४६-९८४७
ईश्वरप्रसादेनैव ज्ञानिकर्मक्षयः न भोगेन	१८६	९८४७
उक्तार्थे प्रमाणोक्तिः	१८७-१८९	९८४८-९८५१
कर्मणां फलभोगनाश्यत्वसाधकानुमाननिरासः	१९०	९८५२
कर्मणां भोगनाश्यत्वे न कदापि सर्वकर्मक्षयः	१९१	९८५४
पाशुपताभिमतमोक्षसाधननिरासः	१९२	९८५६
शिवादीनां अनुग्रहः नैव साक्षान्मोक्षसाधकः	१९२	९८५६
पुरुषसूक्तस्य विष्णुपरत्वम्	१९३-२०७	९८५९-९८७६
पुरुषोत्तमविष्णुप्रसादेनैव मोक्ष इति पुरुषसूक्ताभिप्रायः	१९३	९८५९
समुद्रशायित्वलिङ्गबलात् पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यः विष्णुरेव	१९४	९८६०
सर्वाधिकत्वलिङ्गादपि पुरुषशब्दस्य विष्णुपरत्वम्	१९५-१९७	९८६२-९८६६
मुक्तामुक्तपरस्वामित्वात् विष्णुपरत्वमेव पुरुषपदस्य	१९८	९८६६
'पुरुष एवेदं' इति सर्वाधिपतित्वस्यैवोक्तिः न तु सर्वभेदस्य	१९९	९८६७
सर्वभेदकथने उतशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गः	२००	९८६८
मन्त्रव्याख्यानरूपेण ब्राह्मणवाक्येन वश्यत्वस्यैव कथनम्	२०१	९८६९
'एतावानस्य महिमा' इत्युत्तरवाक्यबलेन 'पुरुष एवेदं' इत्यस्यापि महिमाप्रतिपादकत्वम्	२०२	९८७०
भागवतवचनेन मुक्तामुक्तनियामकत्वसमर्थनम्	२०३-२०४	९८७१-९८७३
बाधकाभावात् विष्णुपरत्वमेव पुरुषसूक्तस्य	२०५	९८७३
विष्णुज्ञानादेव कर्मक्षयः	२०६	९८७३
उक्तार्थे गीतावाक्यसंवादः	२०७	९८७५

भाट्टाभिमतमोक्षसाधननिरासः	२०८-२१२	९८७६-९८८५
भाट्टैः नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनम्	२०८	९८७६
भगवज्ज्ञानातिरिक्तस्य न मोक्षसाधनत्वम्	२०९	९८७९
वाद्यन्तरनिरासः उत्सूत्रितः नैव भवति	२१०	९८८०
ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य न मोक्षसाधनत्वम्	२११	९८८०
मायावादाभिप्रायनिरासः	२१२	९८८२
मोक्षविषये मायावादमतविमर्शः	२१३-२१७	९८८५-९८९१
मायावाद्यभिप्रेतमोक्षद्वैविध्यस्य अन्यथोपासनस्य वैकुण्ठादिप्राप्तिसाधनत्वस्य च निराकरणम्	२१३	९८८५
श्रुतिविरोधात् 'न प्रतीके न हि सः' इति सूत्रस्य नार्थान्तरकल्पनम्	२१४	९८८७
एकत्वज्ञानस्य न परममोक्षसाधनत्वम्	२१५-२१६	९८८८-९८८९
अद्वैतसाक्षात्कारेण अविद्यानिवृत्तौ बन्धस्य अनुवृत्तेः मायामतमनुपपन्नम्	२१७	९८८९
अविद्यायाः अनेकाकारत्वनिरासः	२१८-२२१	९८९२-९८९६
अविद्यायाः अनेकाकारत्वस्वीकारेण चित्सुखकृतस्य जीवन्मुक्तिसमर्थनस्य असामञ्जस्यम्	२१८	९८९२
अविद्यायाः अनेकाकारत्वमेव निष्प्रमाणकम्	२१९-२२०	९८९३-९८९५
प्रारब्धकर्मनाशानन्तरं अविद्यानिवृत्तिरप्यनुपपन्ना	२२१	९८९५
अधिकरणार्थोपसंहारः	२२२	९८९७
उपासनावैलक्ष्यण्यनिरूपणम्	२२३-२२४	९८९८-९९००
स्वयोग्यतानुसारेण ब्रह्मादीनां उपासना	२२३	९८९८
व्याख्याने क्रमव्यत्यासस्य निमित्तकथनम्	२२४	९९००

यावदधिकाराधिकरणम्	२२५-२२९	९९००-९९०९
मोक्षतारतम्यसमर्थनम्	२२५-२२९	९९००-९९०९
ब्रह्मादीनां संसारे मोक्षे च स्वयोग्यतानुसारेणैव स्थितिः	२२५	९९००
मोक्षे तारतम्याङ्गीकारे परस्परं द्वेषादिप्रसङ्गस्य आशङ्का	२२६	९९०१
मुक्तानां निर्दुष्टत्वात् न द्वेषेर्ष्यादिप्रसङ्गः	२२७	९९०२
प्राचीनवृत्तिकारैः 'यावदधिकारं....., अक्षरधियां......' इति सूत्रद्वयस्य अन्यार्थकथनम्	२२८	९९०४
एतादृशार्थकरणे मायावादिनामपि पुनरुक्तिः अपरिहार्यैव	२२९	९९०६
इयदामननाधिकरणम्	२३०-२३४	९९०९-९९२३
अधिकारितारतम्यस्य मुख्यप्राणावधित्वसमर्थनम्	२३०-२३९	९९०९-९९२७
बृहत्संहितावचनेन देवतातारतम्यनिरूपणम्	२३०-२३१	९९०९-९९१९
लक्ष्मीदेव्याः नित्यमुक्तत्वात् अधिकारिवर्गे न परिग्रहः	२३२-२३३	९९१९-९९२१
तारतम्यनिरूपणे उपनिषत्क्रमविरोधपरिहारः	२३४	९९२१
दर्शनभेदाधिकरणम्	२३५	९९२३
योग्यतानुसारेण भगवदपरोक्षे वैलक्षण्यम्	२३५	९९२३
प्रदानाधिकरणगुरुप्रसादाधिकरणौ	२३६-२३९	९९२४-९९२७
समीचीनगुरुप्रसादस्य भगवदपरोक्षे मुख्यकारणत्वम्	२३६	९९२४
व्याख्यानक्रमव्यत्यासे कारणविशेषः	२३७	९९२४
गुरुप्रसादस्य श्रवणाद्यपेक्षया बलवत्त्वम्	२३८	९९२५
श्रवणादिकं सदा कर्तव्यम्	२३९	९९२६

पूर्वविकल्पाधिकरणम्	२४०-२४८	९९२७-९९३५
गुरुस्वीकारविचारः	२४०-२४८	९९२७-९९३५
गुणाधिकं गुरुं परित्यज्य हीनाश्रयणं सर्वथा न कर्तव्यम्	२४०	९९२७
अपरस्य उत्तमगुरुत्वे सः स्वीकार्य एव	२४१	९९२८
अनुपदेशकोत्तमगुरुं परित्यज्य उपदेशकाधमगुरुः स्वीकर्तव्यः	२४२	९९२९
गुर्वोः समत्वे पूर्वगुर्वाज्ञया परः स्वीकर्तव्यः	२४३	९९३०
अनुज्ञाभावे दोषः	२४४-२४५	९९३१
गुरोः विद्याभिमानिदेवतानाञ्च प्रसादं विना नैव मोक्षः	२४६	९९३१
स्वोत्तमाः असाधारणगुरवः	२४७	९९३३
सर्वेषां प्रति चतुर्मुखब्रह्मण एव मुख्यगुरुत्वम्	२४८	९९३४
ताद्विद्याधिकरणम्	२४९-२५१	९९३५-९९३८
भगवदितरमोक्षसाधनेषु भक्तेः अधिकत्वम्	२४९	९९३५
प्राधान्येन भक्तिः हरावेव, इतरत्र तु तारतम्यानुसारेण	२५०	९९३६
मोक्षेऽपि भक्तेः आनन्दरूपेणाऽनुवृत्तिः	२५१	९९३७

॥ इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ॥

* * *

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

।। अथ वैराग्यादिपादचतुष्टयस्य परस्परं सङ्गतिनिरूपणम् ।।

१ सु०— उपासनाऽस्मिन्पाद उच्यत इति भाष्यम् । तत्रोपासनार्थस्यास्य पादस्य का पूर्वेणोत्तरेण वा सङ्गतिरित्यतोऽस्य पादस्य सङ्गतिं वदन् प्रसङ्गादेतदध्यायगतपादचतुष्टयस्याप्याह **वैराग्यत इति** ।

अनु०— वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् ।
आपरोक्ष्यं भवेद् विष्णोरिति पादक्रमो भवेत् ।।

मीमांसासाध्याद्वैराग्यात्प्रागेव भक्तेर्भाव्यत्वात् दार्ढ्यमित्युक्तम् । **यदा**शब्दो यस्मादित्यर्थे । तयाऽऽपरोक्ष्यं **भवेत्** । **इति** तस्मात् ।

अयमर्थः । साधनविचारोऽयं तावदध्यायः । मोक्षसाधनं च भगवत्प्रसाद एव । तत्साधनानि च विषयवैराग्यं भगवद्भक्तिस्तदुपासना तत्साक्षात्कार इति चत्वारि । तानि च न समकक्ष्याणि । किन्त्वादौ वैराग्यं साध्यम् । तेन भक्तिः । न हि हेये रागवत उपादेये प्रेमोत्पत्तिरस्ति । दृश्यते तावदिति चेत् । नासौ दृढ(ः) प्रेमा । अत एव चोक्तं **भक्तिदार्ढ्यमिति** । तेन वैराग्येण भक्तिदार्ढ्येन चोपासा भवेत् । न ह्यन्यत्र रागवतस्तत्र भक्तिरहितस्य आदरनैरन्तर्याभ्यामनुचिन्तनमुपपद्यते । उपासनया च अतिदीर्घकालमनुष्ठितया

प्रसन्नो भगवान् आत्मानं दर्शयति । यस्मादेवं वैराग्यादीनां क्रमः तस्मात् तद्विषयाणामेषां पादानामपि अयं क्रमो भवेदिति ।

परि०— प्रतिपाद्यमनुक्त्वा सङ्गत्युक्तिरनवसरदुस्थेत्यतः प्रतिपाद्यं स्मारयति **उपासनेति** ॥ **तत्रेति** । एवमर्थोक्तौ सत्यामित्यर्थः ॥ **प्रसङ्गादिति** । सङ्गत्युक्तिप्रसक्त्येत्यर्थः ॥ **मीमांसासाध्यादिति** । सारासारवस्तुज्ञानाधीनो ह्यसारे वस्तुनि विरागः । स च 'तदन्तरे'त्यादिप्रथमपादप्रकृतमननापरनामकमीमांसासाध्य इत्येवमुक्तम् । मीमांसातः प्राक्तनविरागस्तु श्रद्धामात्रसिद्धो न भक्तिदार्ढ्यहेतुरिति भावः ॥ **प्रागेवेति** । अन्यथा 'भक्तिमान् परमे विष्णौ' इत्युक्तदिशा सूत्राथपदोक्ताधिकारिविशेषणाभावेन शास्त्रेऽधिकार एव न स्यादिति भावः । **तये**ति शेषोक्तिः । उपासनयेत्यर्थः । **इती**त्यनुवादः **तस्मादि**ति व्याख्या । वैराग्यादिरेव पादार्थ इति कुतः ? कथं च तस्य हेतुहेतुमद्भाव इत्यतः क्रमेण व्यनक्ति **अयमर्थ इत्यादिना** ॥ **दृश्यत इति** । अन्यत्र रागिणोऽपि साधोरीश्वरे प्रेमा दृश्यत इत्यर्थः ।

गु०दी०— एवं तर्हि जन्मादिसूत्रेणापि नैषा शङ्का निवर्तत इति जन्मादिसूत्रानुवादेन शङ्कामुत्थापयितुमनुवादस्य वादपूर्वकत्वात् ।

यादु०— भाव्यत्वादिति । अन्यथा हरिभक्तिपूर्वकाध्ययनरूपाधिकारिलक्षणाभावेनानधिकारिकत्वप्राप्तेरिति भावः । एतदेव दर्शयितुं मीमांसासाध्यादित्युक्तम् । ननु विषयवैराग्येण कथं भगवति भक्तिर्विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवादित्यतस्तदुपपादयति **न हि हेय इति** । तथा च वैराग्यभक्त्योर्भिन्नविषयत्वेऽपि जन्यजनकभाव उपपद्यत एव । वैराग्यविषये हेयत्वस्य स्नेहविषय उपादेयत्वस्य विनिगमकस्य सत्त्वादिति भावः ॥ **दृश्यत इति** । अस्मदादाविति शेषः ।

वं०प०— वैराग्ये सति भक्तिरित्यन्वयव्याप्तिदार्ढ्याय वैराग्याभावे भक्त्यभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिमुपपादयति **न हीति** । प्रेमोत्पत्तिः स्नेहरूपभक्त्युत्पत्तिः ॥ **दृश्यते तावदिति** । हेये पुत्रादौ रागवतामप्यास्तिककामुकानामुपादेये भगवति प्रेमोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वेन व्यभिचारान्न वैराग्याभावे भक्त्यभाव इति व्यतिरेको युक्त इत्यर्थः ॥ **दृढः प्रेमेति** । तथा च वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तदभावे भक्तिदार्ढ्याभाव इत्यन्वयव्यतिरेकयोर्विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इति भावः ।

शे०चं०— यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ।
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ १ ॥

नन्वत्र पूर्वोत्तरपादाभ्यां भेदस्य स्वस्मिन्नेकवाक्यतायाश्च सिद्धयेऽवश्यं वक्तव्यस्य पादप्रतिपाद्यस्यानुक्ते-र्न्यूनत्वं तदनुक्तौ विषयस्य बुद्ध्यनारूढतयाऽस्य पादस्य का पूर्वेणोत्तरेण वा सङ्गतिरिति जिज्ञासाया अनुदयात् तदुक्तेरजिज्ञासितोक्तित्वं चेत्याशङ्क्य पादप्रतिपाद्यस्य भाष्ये स्पष्टत्वादत्र अनुक्तिः न दोषाय तत्रोक्तत्वादेव विषयस्य बुद्ध्यारोहादेव चास्य पादस्य का पूर्वेणोत्तरेण वा सङ्गतिरिति जिज्ञासाया अपि सम्भवान्न तदुक्ते-रजिज्ञासितत्वोक्तित्वमपीत्याशयेन पादप्रतिपाद्यस्य भाष्योक्तत्वकथनपूर्वकसङ्गतिजिज्ञासामुत्थाप्य तत्पूर्वकतया वैराग्यत इति मूलं योजयति **उपासनेति** । अस्य पादस्य पूर्वोत्तरपादसङ्गतिमात्रकथनेनोक्तजिज्ञासापूरणात् पाद-चतुष्टयस्य सङ्गतिकथनानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति **प्रसङ्गादिति** ॥ **मीमांसासाध्यादिति** । गत्यागत्यादि-मीमांसासाध्यादित्यर्थः । वैराग्यार्थे गत्यादिनिरूपणा प्रथमपाद इति भाष्योक्तेरिति भावः । **भाव्यत्वादिति** । भक्तिपूर्वकाध्ययनस्यैव ब्रह्मविद्याधिकारत्वेन भक्त्यभावेऽनधिकारप्रसङ्गादिति भावः ॥ **यस्मादित्यर्थ इति** । यदाशब्दस्तु हेत्वर्थ इति वचनादिति भावः । उपासनायाः साक्षात्कारसाधनत्वस्यात्रोक्तिसिद्ध्यर्थं तेनेत्यस्या-परोक्ष्यमित्यनेनापि सम्बन्धमर्थवशाल्लिङ्गविपरिणामं चाश्रित्य योजयति **तयाऽऽपरोक्ष्यमिति** । यत्तदोर्नित्यसम्ब-न्धात् तस्मादित्यस्याभावे यस्मादित्यर्थकस्य यदापदस्यानन्वयप्रसङ्गादितिशब्दं तदर्थतया योजयति **इतीति** ।

ननु भवेदेतद्यदि वैराग्यादेः पादार्थत्वं स्यान्न च तदस्ति । नियामकाभावात् । अस्तु वा तस्य तदर्थत्वं तथाऽपि पादक्रमो निर्निबन्धन इत्यत आह **अयमर्थ इति** । वैराग्यादिकं तृतीयाध्यायगतपादचतुष्टयप्रति-पाद्यम् । तृतीयाध्यायार्थत्वात् । न चासिद्धिः । विमतं तृतीयाध्यायार्थो मोक्षसाधनत्वादित्यनुमानादेव तत्सिद्धे-रिति भावेनात्र अप्रयोजकत्वं तावत्परिहरति **साधनविचारोऽयं तावदध्याय इति** । अयमर्थः । अथातो ब्रह्म-जिज्ञासेति प्रथमसूत्रे सङ्क्षेपेण शास्त्रार्थे सूचिते किं तद्ब्रह्मेति जिज्ञासायां तत्स्वरूपं द्वितीयसूत्रे निगदितम् । तदेव चाध्यायशेषेण समर्थितम् । तत्र प्रतीतविरोधाश्च द्वितीये परिहृताः । तदेवं सङ्क्षेपेण सूचितशास्त्रार्थे अथब्रह्म-जिज्ञासापदाभ्यां विहितमोक्षसाधनानामवशिष्टत्वेन तेषामेव तृतीयाध्यायार्थत्वमिति । नन्वेवमपि न वैराग्यादे-स्तृतीयाध्यायार्थत्वं भगवत्प्रसादस्यैव मोक्षसाधनतया तत्साधनविचारकतृतीयाध्यायार्थताया न्याय्यत्वात् । वैराग्यादेश्च तदसाधनत्वादित्यतो भगवत्प्रसादस्यैव साक्षान्मोक्षसाधनत्वेऽपि तस्य पुरुषप्रयत्नागोचरत्वेन विधातु-मशक्यतया प्रसादसाधनानामेव तृतीयाध्यायार्थताया वक्तव्यत्वात् वैराग्यादिचतुष्टयस्य तत्साधनत्वात् तदर्थत्व-मित्यभिप्रेत्य प्रसादस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वं कथयन्नेव वैराग्यादिचतुष्टयस्य तत्साधनतामाह **मोक्षसाधनं चेत्यादिना** । वैराग्यादेः साधनत्वं च तत्प्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपप्रयोजकत्वमेव द्रष्टव्यम् । अस्त्वेवमध्यायार्थत्वात् पादार्थत्वं वैराग्यादेस्तथाऽपि कुतस्तत्क्रम इत्यतो वैराग्यादीनां क्रमभावित्वात् तत्प्रति-पादकपादानामपि क्रम इति भावेन वैराग्यादीनां क्रमिकतामुपपादयति **तानि चेति** । कुतो भक्तेर्वैराग्यसाध्यत्व-मित्यतो तद्व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादित्याशयेन तस्यास्तत्साध्यतामुपपादयति **न हीति** । तद्व्यति-रेकेऽपि भक्तिदर्शनात् तद्व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमेवासिद्धमिति न तेन तस्यास्तत्साध्यत्वसिद्धिरित्या-शयेन शङ्कते **दृश्यत इति** । अस्मदादिष्विति शेषः । दृढभक्तेरेव तत्साध्यत्वाङ्गीकारेण भक्तिमात्रस्य तत्साध्य-

त्वानभ्युपगमात् तद्व्यतिरेके भक्तिमात्रसद्भावेऽपि दृढभक्तेरभावान्नासिद्धिरिति भावेन समाधत्ते **नेति** । दृढत्वं चान्तरायसहस्रेणाप्यनपोद्यत्वम् । दृढभक्तेरेव तत्साध्यत्वं न भक्तिमात्रस्येत्यत्र ग्रन्थसम्मतिमाह **अत एव चेति** । सन्निहितत्वात् तेनेति भक्तिदार्ढ्यस्यैव परामर्श इति भ्रान्तिनिरासायाह **तेनेति** । नन्वियं भ्रान्तिरेव कुतो वस्तुस्थितिरेव किं न स्यादित्यत उपासनायास्तदुभयसाध्यत्वेन भक्तिदार्ढ्यमात्रसाध्यत्वाभावादिति भावेन तस्या उभयसाध्यतामुपपादयति **न हीति** ॥ **अतिदीर्घकालमिति** । 'दर्शनं चिरयाऽनये'त्यत्रोक्तेरिति भावः । नन्वव्यत्तैकस्वभावस्य परमात्मनः कथमुपासनया साक्षात्कार इत्यतः 'अतोऽनन्तेने'ति न्यायं मनसि निधायाह **प्रसन्न इति** । प्रकृतप्रमेयं निगमयति **यस्मादिति** ।

वा०र०— का पूर्वेणोत्तरेण वा सङ्गतिरिति जिज्ञासाया इत्यनुवदतैव मूले इत्यत इत्यस्येति जिज्ञासायामिति व्याख्यानं कृतं भवति । **उक्तजिज्ञासेति** । अस्य पादस्य का पूर्वेणोत्तरेण वा सङ्गतिरिति जिज्ञासेत्यर्थः । अत्रत्यटीकास्थजिज्ञासाशब्दः पूर्वटीकास्थः पञ्चधा प्रयुक्तो जिज्ञासाशब्दो ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेतीच्छायां सन्नन्तस्तेनेच्छैवाभिधीयते । तत्त्वप्रकाशिकास्थशङ्कापदस्य शिष्यीयाकाङ्क्षारूपत्वेन प्रतिपाद्याशङ्कारूपत्वात् ज्ञातुमिच्छेत्यर्थकजिज्ञासापदप्रयोग उचितः । अत एव अजिज्ञासितोक्तित्वादिकं शिष्यविवक्षयोक्तमिति ज्ञातव्यम् । **लिङ्गविपरिणाममिति** । तेनेति नपुंसकलिङ्गस्य तयेति विपरिणाममित्यर्थः । **नित्यसम्बन्धादिति** । अन्यतरस्याभावे द्वितीयस्याप्यभाव इति नियमादित्यर्थः । तथैवाह **तस्मादित्यस्येति** । एतदध्यायोपक्रमीयतत्त्वप्रकाशिकानुसारेणोपयुक्तमाह **अथातो ब्रह्मेति** । **अथब्रह्मजिज्ञासापदाभ्यामिति** । अधिकारवाचिना अथपदेन वैराग्यादेः प्रतिपादनं जिज्ञासापदेनोपासनाया विधानमिति भावः । **तदसाधनत्वादिति** । मोक्षासाधनत्वादित्यर्थः । **तत्साधनत्वादिति** । प्रसादसाधनत्वादित्यर्थः । अनन्यथासिद्धिघटितकारणत्वासम्भवादाह **तत्प्रागभावेति** । 'तत्प्रसादादेव मुच्यत' इति जिज्ञासाधिकरणीयानुव्याख्यानव्याख्यानस्थपरमेश्वरे भक्तिर्नाम निरवधिकानन्तानवद्यानेककल्याणगुणेत्यादिभक्तिलक्षणमनुसन्धायाह **दृढत्वं चेति** । **दर्शनं चिरयाऽनयेत्यन्यत्रेति** । तन्त्रसारे चतुर्थाध्याय इत्यर्थः । **अतोऽनन्तेनेति न्यायमिति** । एतत्सूत्रोक्तसाधनसमर्थेन प्रत्यक्षत्वेऽपि भगवत्प्रसादादेव तदापरोक्ष्यं भवतीत्युक्तन्यायमित्यर्थः । **प्रकृतं प्रमेयं निगमयतीति** । यस्मात्तस्मादित्यर्थकयोर्यदितिशब्दयोरन्वयप्रदर्शनेन हेतुसाध्यसम्बन्धं दर्शयतीत्यर्थः ।

चषकः— श्रीनिवासार्यहृत्पद्ममन्दिरो हयकन्धरः ।
सुनन्दतात्सेवया मे भक्त्यलङ्कृतयाऽनया ॥

पूर्वोत्तरपादभेदस्याश्रितैकवाक्यतोभयावगतिफलकप्रकृतपादप्रतिपाद्याभिहितिवैधुर्यनियन्त्रितन्यूनतादृशपादद्वयनिरूपितप्रकृतपादवृत्तिसङ्गतिजिज्ञासौपयिकप्रकृतप्रतिपाद्याधिगतिविरहनिबन्धनाजिज्ञासितसङ्गत्यभिहितिश्चेत्याशङ्कां भाष्यकृदेव भाष्ये तदभाषिष्टेति न प्रकृतानभिहितिः क्षतिमावहतीति प्रतिविदधानस्तादृशसङ्गतिजिज्ञासापूरकमौलप्रतीकं सङ्गमयति **उपासनेत्यादि** । अव्यवहितद्विपादीसङ्गत्यभिहित्यैव विषयसिद्ध्योक्त-

जिज्ञासापूरणात् पादचतुष्टयीसङ्गत्यनभिहितिर्मन्दप्रयोजनेति शङ्कामपहस्तयते **प्रसङ्गादिति** ॥ **समकक्ष्याणीति** बहुव्रीहिः । नैरन्तर्यशब्दश्चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थिकष्यञन्तः । **अतिदीर्घकालमिति** । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इत्यनेनात्र द्वितीया ।

॥ इति वैराग्यादिपादचतुष्टयस्य परस्परं सङ्गतिनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ प्रथमसूत्रघटकाथशब्दव्याख्यानम् ॥

२ **सु०—** एवमेतदध्यायगतानां चतुर्णामपि पादानामानन्तर्यलक्षणां सङ्गतिमभिधाय तत्प्रसङ्गात्प्रथमसूत्रमारभ्यातीतानां सर्वेषामपि सूत्राणां परस्परं सङ्गतिं विवक्षुः प्रथमसूत्रार्थं तावदनुवदति **युक्तित** इत्यारभ्य(**विशिष्ट**)**ाचार्यसम्पदे**त्यन्तेन ।

अनु०— युक्तितो ज्ञातवेदार्थो निरस्य समयान् परान् ।
परस्परविरोधं च प्रणुद्याशेषवाक्यगम् ।
अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः ।
बहुयुक्तिविरोधानां भानात् तत्सहितश्रुतेः ।
विरोधं च निराकृत्य श्रुतीनां प्राणतत्त्वगान् ।
परिहृत्य विरोधांश्च तत्प्रसादानुरञ्जितः ।
देहकर्तृत्वमीशस्य ज्ञात्वा तत्पितृतास्मृतेः ।
विशेषस्नेहमापाद्य सर्वकर्तृत्वतोऽधिकम् ।
निष्पाद्य बहुमानं च तदन्यत्रातिदुःखतः ।
उत्पाद्याधिकवैराग्यं तद्गुणाधिक्यवेदनात् ।
सर्वस्य तद्वशत्वाच्च दार्ढ्यं भक्तेरवाप्य च ।
यतेतोपासनायैव विशिष्टाचार्यसम्पदा ।

तत्र **यतेतोपासनायैव** इत्यनेन ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्येतद्व्याख्यातम् । अन्यत्सर्वमपि अथशब्दव्याख्यानम् । यद्यपि सङ्गतिमात्रविवक्षया इदमारब्धम्, तथाऽपि प्रागथशब्दस्य अव्याख्यातत्वात् तस्य च केवलस्य व्याख्यातुमशक्यत्वात् सूत्रार्थानुवादः कृतः । अतीतेन सार्धेनाध्यायद्वयेन यावानर्थो मीमांसितस्तावतः सामान्यतो ज्ञानादिमत्त्वमथशब्दस्यार्थ इति सङ्क्षेपः । **विशिष्टाचार्यसम्पदे**ति सर्वत्रान्वयः ।

तत्र **ज्ञातवेदार्थ** इति सर्ववेदानां भगवानेवार्थ इति ज्ञानवानित्यनेन प्रथमाध्याय-प्रमेयमुक्तम् । **युक्तित** इति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । वेदार्थविरोधियुक्तीः सामान्यतो **निराकृत्ये**ति द्वितीया(ध्याया)द्यपादस्य । **परान्** वैष्णवसमयाद् अन्यान् साङ्ख्यादिसमयान् सामान्यतो (निराकृत्ये)निरस्येति द्वितीयपादस्य । **परस्परविरोधश्चे**ति तृतीयचतुर्थयोः । कथं तर्हि पादभेद इत्यतः **अध्यात्मप्रवणो भूत्वे**ति **बहुयुक्तिविरोधानां भानात्** कारणात् **श्रुतीनां** युक्तिसहितश्रुतेर्विरोधं च **निराकृत्ये**ति चतुर्थस्य विशेषो दर्शितः । अध्यात्म-विषयश्रुतिविरोधपरिहारज्ञानस्य चरमत्वोपपादनाय **तस्ये**त्युक्तम् । आध्यात्मिका(हि)भावा मिथ्या सम्यग्वा विदिता बन्धमोक्षयोरन्तरङ्गतामश्नुवते । न तथा बाह्याः ।

प्राणतत्त्वगानित्यनेन चतुर्थपादगतानामेव मुख्यप्राणविषयाणामधिकरणानां प्रमेयं अध्यात्मेत्यनेनैव लब्धं एतत् कस्मात् पुनरुच्यत इत्यतो विशेषेणैतद्भाव्यं तत्प्रसादायत्त-त्वाज्जिज्ञासाया इत्याशयवतोक्तं **तत्प्रसादे**ति । **अनुरञ्जितः** समीचीनः कृत इति यावत् ।

देहकर्तृत्वमित्यादिना त्रिवृत्कुर्वत इत्यधिकरणस्य सर्वकर्तृत्वत इति सर्वकर्तृत्वं विज्ञाय ततश्च भगवद्भक्तिमान् भूत्वेत्यर्थः । अत्रापि पुनर्वचनस्य तात्पर्यं पूर्ववदवधेयम् ।

अतिदुःखतो **अतिदुःखसाधनत्वं विज्ञाय** । **तदन्यत्र** भगवतोऽन्यत्राधिकं वैराग्य-मुत्पाद्येति तृतीयाद्यस्य । अजिज्ञासूनामपि कदाचित्क्वचिद्वैराग्यं जायते अतः **अधिक**-**मि**त्युक्तं अतीति च । तद्गु**णाधिक्ये**ति द्वितीयस्य । **तद्वशत्वात्** तद्वशत्वं विज्ञाय भक्तेः प्राक् सिद्धत्वात् **दार्ढ्यम्** इत्युक्तम् । न चैतत्सर्वमनुपासितगुरोर्भवतीत्यतो **विशिष्टे**त्यभि-हितमिति ।

परि०— सर्वेषामिति । सम्भावितसर्वपरं सर्वपदं ज्ञेयम् । अन्तिमवाक्यार्थमाह **तत्रेति** । वाक्यसन्दर्भमध्य इत्यर्थः ॥ **अन्यदिति** । ततोऽधस्तनं सर्वमित्यर्थः । **ज्ञानादिमत्त्वमिति** । ज्ञान-वैराग्यभक्तिमत्त्वमित्यर्थः ॥ **सर्वत्रेति** ॥ **ज्ञातवेदार्थ** इत्यत्र प्रणुद्येत्यादौ चेत्यर्थः । ल्यब्लोपयुक्तं व्यनक्ति **वेदार्थेति** ॥ **द्वितीयाद्यपादस्येति** । प्रमेयमुक्तमित्यनुषङ्गः । एवमग्रेऽपि । द्वितीयाध्यायस्य पादस्येत्यप्यनुषङ्गः । चशब्दमध्याहृत्य 'भूत्वेति निराकृत्ये'ति च विशेषो दर्शित इति अन्वयो बोध्यः । **इत्यत** इत्यस्य **दर्शित** इत्यन्तेन सङ्गतिः । **तस्येत्युक्तमिति** । तस्य सन्निहितत्वत इत्युक्तमित्यर्थः । तद्व्यनक्ति **आध्यात्मिका हीति** । देहेन्द्रियादिपदार्था इत्यर्थः । मिथ्यात्वेन व्यवसिताः बन्धस्य सम्यग्व्यवसिताः मोक्षस्येत्यर्थः ।

सर्वकर्तृत्वत इति ल्यब्लोपे पञ्चमीत्युपेत्याह **सर्वकर्तृत्वं विज्ञायेति** । एवमग्रेऽपि । 'देहकर्तृत्वमि'त्युक्त्वा सर्वकर्तृत्ववचनकृत्यं विशेषेण तद्भाव्यमिति पूर्वत्रेव ध्येयमित्याह **अत्रापीति** ।

तृतीयाद्यस्येति । प्रमेयमित्यनुषङ्गः । **द्वितीयस्येति** । द्वितीयपादस्य प्रमेयमित्यर्थः ।

यादु०— सर्वेषामित्यतः पूर्वं प्रायेणेति शेषः । ज्ञानादिमत्त्वमित्यत्र आदिपदेन विरोधियुक्त्यादिनिरा-सादिग्रहणम् ॥ **अन्तरङ्गतामश्नुवत इति** । यदन्तरङ्गं साधनं तच्चरममेवेति भावः ॥ **सर्वकर्तृत्वं विज्ञायेति** । अनेन ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्युक्तं भवति । **भक्तिमान्भूत्वेति** । स्नेहमाहात्म्यज्ञानयोरेव भक्तित्वादिति भावः । नन्वेवं सर्वकर्तृत्वमित्यनेनैव देहकर्तृत्वस्यापि लाभात् देहकर्तृत्वमीशस्येति पुनर्वचनं किमर्थमित्यत आह **अत्रापीति** ॥ **पूर्ववदिति** । विशेषेणैतद्भाव्यं तदायत्तत्वाद्विशेषस्नेहस्येति पूर्वन्यायेनेत्यर्थः ।

वं०प०— युक्तिसहितश्रुतेर्विरोधं चेति । युक्तिसहितश्रुतेः सकाशात्प्राप्तं विरोधमित्यर्थः ॥ **समीचीनः कृत इति** । सन्मार्गे प्रवृत्त इत्यर्थः ।

शे०चं०— अविशेषेण सर्वस्य प्रथमसूत्रार्थप्रतीतिनिरासाय तद्व्यवस्थामाह **तत्रेति** । नन्वतीतेन सार्धेनाध्यायद्वयेन यावानर्थो मीमांसितः तावतः सर्वस्यापि ज्ञानादेर्जिज्ञासासाध्यत्वान्न जिज्ञासाधिकारिविशे-षणत्वम् । अन्यथा अन्योन्याश्रयापातादित्यत आह **सामान्यतो ज्ञानादिमत्त्वमिति** । आदिपदेन विरोधि-युक्त्यादेर्निराकरणपरामर्शः ॥ **सर्वत्रेति** । विशिष्टाचार्यसम्पदा ज्ञातवेदार्थो विशिष्टाचार्यसम्पदा युक्तीर्निरस्य इत्येवं सर्वत्रान्वय इत्यर्थः ।

युक्तित इत्यस्य ज्ञातवेदार्थ इत्यनेनान्वये तज्ज्ञानस्य प्रथमाध्यायसाध्यत्वादन्योन्याश्रयेणाधिकारि-विशेषणत्वानुपपत्तिः द्वितीयाद्यपादार्थसङ्ग्रहश्चेत्यतो ज्ञातवेदार्थ इत्यस्यैव प्रथमाध्यायार्थसङ्ग्राहकत्वं युक्तित इत्येतत्तु द्वितीयाद्यपादार्थसङ्ग्रह इति नोक्तानुपपत्तिरिति भावेन योजयति **तत्रेत्यादिना** । सामान्यत इत्यस्योक्त-

मेव प्रयोजनम् । विरोधियुक्तय आभासा एव, साङ्ख्यादिसमया न प्रमाणं, श्रुतीनां परस्परविरोधो नास्तीत्येवं सामान्यरूपेण द्वितीयाध्यायस्थपादचतुष्टयार्थज्ञानवदन्यत्र प्रसिद्धशब्दवाच्यत्वादिरूपेण तत्तत्पादार्थतया भगवज्ज्ञानं नाधिकारिविशेषणम् । तदभावेऽपि सर्वशब्दमुख्यार्थ इति ज्ञानमात्रेणैव तदधिकारनिर्वाह इति भावेन ज्ञातवेदार्थ इति सामान्यमेवोक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **ल्यब्लोपेति** । 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे पञ्चमी वक्तव्ये'ति द्वितीयासप्तम्योर्बाधेन पञ्चम्यनुशासनादिति भावः । उत्पत्त्यसम्भवादित्यधिकरणे वैष्णवसिद्धान्तो निराक्रियत इति जाल्ममतप्रत्याख्यानाय परानित्येतद्वैष्णवसमयादन्यानिति व्याख्यातम् । तत्प्रकारश्च तत्रैवोक्तोऽनुसन्धेयः ॥ **विशेष इति** । तृतीयपादापेक्षयेति शेषः ॥ **अन्तरङ्गतामिति** । अन्तरङ्गत्वाच्चरमत्वमिति भावः ।

त्रिवृत्कुर्वत इत्यधिकरणस्येति । यद्यप्यत्र 'संज्ञामूर्तिरि'त्यधिकरणस्येति वक्तुमुचितं तथाऽपि देहकर्तृत्वप्रयोजकत्रिवृत्कर्तृत्वस्य 'त्रिवृत्कुर्वत' इत्यनेन स्पष्टमुक्तत्वादेवमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ **सर्वकर्तृत्वं विज्ञायेति** । अनेन सर्वकर्तृत्वत इति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्युक्तं भवति ॥ **भक्तिमान् भूत्वेति** । स्नेहमाहात्म्यज्ञानयोरेव भक्तिपदार्थत्वादिति भावः । सर्वकर्तृत्वमित्यनेनैव देहकर्तृत्वस्यापि लाभाद्देहकर्तृत्वमीशस्येति पुनर्वचनमनर्थकमित्यत आह **अत्रापीति** । **पूर्ववदिति** । विशेषेणैव तद्भाव्यं तदायत्तत्वाद्विशेषस्नेहस्येति पूर्ववत्तात्पर्यमित्यर्थः ॥ **अतिदुःखत इति** ल्यब्योपनिमित्ता पञ्चमीत्याह **अतीति** ॥ **द्वितीयस्येति** । तृतीयद्वितीयस्येत्यर्थः ॥ **तद्वशत्वं विज्ञायेति** । अनेन तद्वशत्वादिति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्युक्तं भवति । **प्रागिति** । मीमांसासाध्याद्वैराग्यात्प्रागित्यर्थः ।

वा०२०— प्रथमसूत्रार्थेति । प्रथमसूत्रगतार्थादिपदार्थत्वं सर्वस्य प्रत्येकमिति प्रतीतीत्यर्थः । **इति सङ्क्षेप** इति मूलम् । सङ्क्षेप इत्यस्य सङ्क्षेपेणोक्तमित्यर्थः । विशिष्य तु तदध्यायार्थत्वेन ज्ञातवेदार्थ इत्यादिनोच्यत इति शेषः । **इत्येवमिति** । इत्यादिरूपेणेत्यर्थः । इतिशब्दस्याद्यर्थकतया व्याख्यानस्यान्यत्र दृष्टत्वात् । **ज्ञानस्येति** । युक्तिजन्यवेदार्थज्ञानस्येत्यर्थः । **प्रथमाध्यायेति** । तत्रैव वेदार्थज्ञानोपायभूतन्यायानामुक्तेरिति भावः । **अन्योन्याश्रयेणेति** । उक्तज्ञानसिद्धौ प्रथमाध्याये प्रवृत्तिः प्रवृत्तस्य चोक्तविधिज्ञानमित्यन्योन्याश्रयेणेत्यर्थः । **असङ्ग्रहश्चेति** । युक्तीः निराकृत्येत्यर्थाप्रतिपादनादिति भावः । **उक्तमेव प्रयोजनमिति** । अन्योन्याश्रयपरिहाररूपमित्यर्थः । ननु युक्त्यादिविरोधपरिहाररूपतत्तत्पादार्थस्येव प्रथमाध्यायगततत्तत्पादार्थस्यापि कुतः प्रत्येकमनभिधानमित्यतो अनावश्यकत्वेन समाधत्ते **विरोधियुक्तय इत्यादिना** । **ज्ञानवदिति** व्यतिरेकोदाहरणम् । **ल्यब्लोपे कर्मणीति** । अत्र तदन्तग्रहणात् ल्यब्लोपो नाम ल्यबन्तलोपो विवक्षितः । लोपशब्दार्थस्तु गम्यमानार्थतया अप्रयोज्यत्वम् । ल्यबर्थग्रहणस्य चाभिप्रेतत्वादासने स्थित्वेत्यादिरूपेण क्त्वान्तमपि ग्राह्यम् । प्रासादात्प्रेक्षत इत्यत्र प्रासादमारुह्येति प्रासादस्य कर्मतया द्वितीयायाः प्राप्तत्वात् । आसनात्प्रेक्षत इत्यत्र आसने उपविश्येति तस्याधिकरणतया सप्तम्याः प्राप्तत्वात् तदुभयबाधेन पञ्चम्यनुशासनमेतदित्याह द्वितीयासप्तम्योरिति । जाल्मेति सङ्करेत्यर्थः । अयुक्तकारी जाल्म इत्युच्यते । खद्वारूढो जाल्म इत्यत्र कुसुमविकासे तथा व्याख्यानात् । अपहासाय तथात्रोक्तिः । तस्य सन्निहितत्व इति भाष्ये अध्यात्मप्रावण्यस्य मोक्षे

चरमकारणत्वमेव सन्निहितत्वमित्याशयेन मूले चरमत्वोपपादनायेत्युक्तमिति मूलाभिप्रायं व्यञ्जयन् अन्तरङ्गत्व-कथनफलमाह **अन्तरङ्गत्वादिति** । **सर्वकर्तृत्वत इति सर्वकर्तृत्वं विज्ञाय** इति मूलम् । इति जीवादिकर्तृता-निरासेन विष्णुसर्वकर्तृतासमर्थनपराणां द्वितीयाध्यायगताधिकरणानामिति शेषो ध्येयः । अन्यथा तदभिधान-प्रयोजनाभिधानाभावप्रसङ्गादिति ज्ञेयम् । सर्वकर्तृत्वविज्ञानं माहात्म्यज्ञानमेवेति भावेनाह **स्नेहमाहात्म्येति** । इयं च भक्तिः गतागतादिमीमांसातः प्राक्कालीनेति बोध्यम् । देहकर्तृत्वस्याध्यात्मत्वाभावादध्यात्मप्रवण इत्यनेन पूर्ववत्पौनरुक्त्यापत्तेः सन्निहितेनोत्तरेण तदाह । **सर्वकर्तृत्वमित्यनेनैवेति** । ल्यब्लोपनिमित्तपञ्चमीमनुसृत्य सर्व-कर्तृत्वमिति मूलव्याख्यानानुसारेण सर्वकर्तृत्वमित्यनुवादः । नन्वध्यात्मप्रवणो भूत्वेत्यनेन प्राणतत्त्वगतवाक्यानां विरोधनिराकरणं सङ्गृहीतमिति पौनरुक्त्यं शक्यते वक्तुम् । अत्राशेषपादार्थस्य तेनोक्त्या पुनः केषाञ्चिदधि-करणानामर्थकथने तदनवकाशात् । न चैवं प्रकृते । न ह्यत्र सर्वकर्तृत्वं पादार्थः । न वा सर्वकर्तृत्वमेतदध्या-यीयकिञ्चिदधिकरणप्रमेयम् । येन देहकर्तृत्वप्रतिपादनं पुनः कथमित्यादि शङ्क्येत । अत एव समाधिरप्यनुपपन्न एवेति चेन्न । अयमाशयष्टीकाकारस्य । अध्यात्मप्रवणो भूत्वेत्यनेन तुरीयपादार्थस्येव सर्वकर्तृत्वत इत्यनेनापि द्वितीयाध्यायगतकतिपयाधिकरणार्थस्यास्ति प्रतिपादनम् । तत्र जीवादिकर्तृत्वनिरासेन विष्णोरेव सर्वकर्तृत्व-मित्यस्य निरूपणात् । अत एवोक्तार्थस्य मूलोक्ततालाभाय सर्वकर्तृत्वं विज्ञायेत्यनन्तरं शेषः पूरणीयः । स्पष्ट-त्वाद्वा मूलकारेणोक्तार्थानुक्तिः । तथाच द्वितीयाध्यायगताधिकरणार्थत्वेन सर्वकर्तृत्वप्रतिपादनमित्यवश्यमङ्गीकर्तव्ये तत्कथनेनैव देहकर्तृत्वस्यापि लाभात् पुनर्वचनमनर्थकमित्याशङ्कोदेत्येवम् । ततस्तत्परिहाराय विशेषेणेत्यादि-मूलोक्तसमाधिरप्यावश्यक एवेति । यद्यप्यध्यात्मप्रवण इत्यनेन मुख्यप्राणविषयाधिकरणप्रमेयस्येव देहकर्तृत्वा-भिधायकसंज्ञामूर्तीत्यधिकरणप्रमेयस्यापि लाभात् पुनर्वचनमनर्थकमित्याशङ्क्य तन्निवर्तकतया अत्रापीत्येत-द्वाक्यप्रवृत्तिमुपवर्ण्य देहकर्तृत्वज्ञानेन विशेषतो भवितव्यम् । तदायत्तत्वाद्भगवत्प्रसादस्येति योजयितुं शक्यम् । तथापि तद्योजनायाः प्राणतत्त्वगानित्येतद्विषये प्रवृत्तमूलानुसारेण शिष्यैरेव सुज्ञानत्वात् किं तथा योजनेने-त्याशयेन प्रकारान्तरेण योजितम् । यद्यपि च सर्वकर्तृत्वस्य द्वितीयाध्यायप्रतिपाद्यतया युक्त्यादिविरोधपरिहारादि-रूपपादचतुष्टयार्थे उक्ते जीवादिकर्तृतानिरासेन लब्धस्य तत्तदधिकरणप्रमेयभूतसर्वकर्तृत्वस्याप्युक्ततालाभेन पुन-स्तद्वचनमनर्थकमित्याशङ्कावारकतया अत्रापीति वाक्यप्रवृत्तिर्वर्णयितुं शक्या तथापि प्रकारान्तरस्यात्रोपलक्षणया अभिप्रेतत्वान्न दोष इति सकलमकलङ्कम् ।

स०व्र० — ल्यब्लोपेति । ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्येति वार्तिकादिति शेषः । ननु सर्वकर्तृत्वत इत्यनेनैव लब्धं देहकर्तृत्वमीशस्येति पुनरुच्यत इत्यत आह **अत्रापीति** । सर्वकर्तृत्वज्ञानापेक्षया देहकर्तृत्वज्ञानस्यान्तरङ्गत्वेनावश्यकत्वमिति पूर्ववदित्यर्थः । केचित्तु विशेषस्नेहमापाद्येत्युक्तं पुनर्बहुमानं सम्पाद्ये-त्युक्तं तद्वचनं पुनरुक्तमित्यत्राह **अत्रापीति** । सर्वथैव भक्तिरापाद्येत्यभिप्रायेण पुनर्वचनमिति भावः इत्यप्याहुः ।

चषकः— ल्यब्लोपेति । श्वशुराज्जिहेति प्रासादात्प्रेक्षत इत्यादिनिर्वाहाय द्वितीयासप्तम्योर्बाधेन 'ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे चे'ति कात्यायनः पञ्चमीमन्वशिक्षदिति भावः ॥ **मिथ्या सम्यग्वेति** । भावप्रधान-

निर्देशौ । 'अव्ययादावि'ति लुप्तविभक्तिराधेयतया प्रकृत्यर्थान्वितप्रकारत्वार्थिका । तथा च मिथ्यात्वसम्यक्त्व-प्रकारकवेदनविषया इत्यर्थः । **अजिज्ञासूनामिति** । पर्युदासेन नञा समासः ।

॥ इति प्रथमसूत्रघटकाथशब्दव्याख्यानम् ॥

* * *

॥ अथ जिज्ञासासाधननिरूपणम् ॥

३ सु०— कथमयमथशब्दस्यार्थ इति चेत् । उच्यते । यद्यप्यथशब्दोऽनेकार्थः तथापि अर्थान्तराणामत्रायोगादानन्तर्यार्थः परिगृह्यत इत्यविवादम् । आनन्तर्यं न यतः कुतश्चिदभिधातव्यम् । वैयर्थ्यात् । किन्तु येन विना न ब्रह्मजिज्ञासा भवति यस्मिंश्च सति भवत्येव तदानन्तर्यम् । तथाविधं च वेदार्थज्ञानादीति ।

किञ्च जिज्ञासा नाम विचारापरपर्यायं मननम् । न च तच्छ्रवणमन्तरेण सम्भवतीत्यतो यावदर्थजातमत्र शास्त्रे विचार्यं तावतः श्रवणजन्यं ज्ञानं पूर्ववृत्तम् । सति च तस्मिञ्जन्मान्तरानुष्ठितसत्कर्मणः सत्कुलप्रसूतस्य सात्त्विकप्रकृतेर्वैराग्यादिकमवश्यं भवत्येव ।

यत्तु परैर्नित्यानित्यवस्तुविवेकः शमदमादिसाधनसम्पदिहामुत्रफलभोगवैराग्यं मुमुक्षुता चेति साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तमुक्तं तदस्मदुक्त एवान्तर्भवतीत्यविरुद्धम् । उत्तमभक्तानां मुमुक्षुता नास्तीत्याचार्येण न सङ्कीर्तिता ।

एतेन जिज्ञासासाध्यस्य वैराग्यादेस्तत्साधनत्वेऽन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्यपि निरस्तम् । सात्त्विकप्रकृतेः सत्सङ्गवशादीषद्वैराग्यादिमतः श्रवणेन तदभिवृद्धौ कृतमननादेर्भूयस्तदभिवृद्धिरिति ।

परि०— अस्मदुक्त एवेति । ज्ञातवेदार्थ इत्यनेन नित्यानित्यवस्तुज्ञानस्य लाभात् । **स्नेहमापाद्य एके**त्यादिना शमदमादेः, **वैराग्य**पदेन वैराग्यस्योक्तेरिति भावः ।

ननु मुमुक्षुताया उक्तान्तर्भावायोगात् पृथक् साधनं वाच्यम् । तथा नोक्तेति कथमस्मदुक्त एवान्तर्भाव इत्यत आह **उत्तमेति** ।

यादु०— शमदमादीत्यत्रादिपदेन तितिक्षासङ्ग्रहः ॥ **अस्मदुक्त एवेति** । 'तदन्यत्रातिदुःखत' इत्यत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य 'उत्पाद्याधिकवैराग्यमि'त्यत्र दमतितिक्षाविरागाणां 'दार्ढ्यं भक्तेरवाप्य चे'त्यत्र शमस्य, चोक्तत्वादिति भावः । 'यतेते'ति विधिबलान्मुमुक्षुताऽप्यधिकारिणोऽर्थादुक्तैवेति ज्ञातव्यम् । ननु कण्ठरवेणैव मुमुक्षुता कुतो नोक्तेत्यत आह **उत्तमभक्तानामिति** ।

वं०प०— **यतः कुतश्चिदिति** । अकारणानन्तर्यमित्यर्थः ॥ **वैयर्थ्यादिति** । जिज्ञासायामनुपयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ **तथाविधं च वेदार्थज्ञानादीति** । आदिपदेन परसमयनिराकरणादिकं ग्राह्यम् । तथा च वेदार्थज्ञानादि तथाविधमन्वयव्यतिरेकाभ्यां जिज्ञासासाधनं भवतीत्यर्थः । **पूर्ववृत्तं** पूर्वस्थितम् ॥ **अस्मदुक्त एवेति** । युक्तितो ज्ञातवेदार्थ इत्यादिना अस्मदुक्त एवाथशब्दार्थ इत्यर्थः । व्यक्तिभेदान्नान्योन्याश्रयत्वमित्याह **सात्त्विकप्रकृतेरिति** ।

शे०चं०— अथ शब्दानुशासनमित्यादाविव प्रारम्भादिरूपार्थान्तरस्यापि सम्भवान्नानन्तर्यार्थत्वं अथशब्दस्याश्रयितुं शक्यम् । आनन्तर्यार्थत्वेऽपि नोक्तानन्तर्यमप्रामाणिकत्वादित्याशयेनाक्षिपति **कथमिति** ॥ **अर्थान्तराणामत्रायोगादिति** । प्रतिवचनाभावान्नाथशब्दः प्रश्नार्थः परिग्रहीतुं शक्यते । आरभ्यत इत्यनुक्त्वाऽप्यारब्धे इदमनेनारब्धमिति ज्ञातुं शक्यत्वादधिकार्याद्यसूचनापाताच्च नारम्भार्थता । अथ शब्दानुशासनमित्यादौ तु व्याकरणेऽङ्गान्तरव्यावृत्तस्याधिकारिविशेषणस्याभावेन तदानन्तर्यार्थत्वासम्भवादारम्भार्थत्वाङ्गीकारः । मङ्गलत्वप्रत्यायकत्वं चाथशब्दस्य न युक्तम् । अथेत्यनेन मङ्गलत्वाप्रतीतेः । अधिकार्याद्यसूचनापातात् । तथा च माङ्गलिकावुभावित्यादिस्मृतावोङ्काराथशब्दयोर्मङ्गलफलकत्वकथनाच्चास्यैवादिसूत्रत्वेन पूर्वप्रकृतार्थसाङ्कर्यशङ्कानुदयात् । आनन्तर्येऽधिकारस्येति स्मृतिविरोधादधिकार्याद्यसूचनापाताच्च न प्रकृतादर्थादर्थान्तरमथशब्दार्थ इत्यर्थान्तराणामत्रायोगादित्यर्थः । वेदार्थज्ञानीत्यादिपदेन विरोधपरिहारज्ञानादेः सङ्ग्रहः ।

विचारापरपर्यायमिति । तत्त्वनिर्णायकन्यायानुसन्धानरूपमित्यर्थः । अन्यथा न्यायग्रथनात्मकशास्त्रारम्भसिद्धये तत्तत्कर्तव्यत्वोक्तिविरोधादिति भावः । **न च तच्छ्रवणमन्तरेणेति** । मननरूपन्यायावताराङ्गसंशयबीजधर्मिज्ञानरूपत्वाच्छ्रवणस्येति भावः । **अविरुद्धमिति** । यद्यपि ब्रह्मैव नित्यमन्यदनित्यमित्येवंरूपस्य पराभिमतनित्यानित्यवस्तुविवेकादेः स्वाभिमताधिकारविरुद्धत्वमेवेति नाविरुद्धत्ववचनं युक्तम् । तथाऽपि परोक्तविशेषाणां विप्रतिपन्नत्वेऽपि सामान्यस्याविप्रतिपन्नत्वात् तदभिप्रायेणेदमविरुद्धत्ववचनमिति द्रष्टव्यम् । **मुमुक्षुता नास्तीति** । स्वरससुन्दरतया मुमुक्षुता नास्तीत्येवात्रार्थोऽभिमतः । न तु सर्वथा तदभावः । तथा सति 'सर्वमन्यत्तदर्थकमि'त्यङ्गीकारेण भगवदर्थतयोत्तमाधिकारिणामपि मोक्षेच्छासत्त्वेन तदभावकथनस्य विरुद्धत्वादिति भावः ।

रामानुजीयमतं प्रत्याख्याति **एतेनेति** ॥ **जिज्ञासासाध्यस्येति** । ब्रह्मज्ञानफलमेव नित्यमन्यदनित्यमित्येवंरूपविवेको हि न वैशेषिकादिशास्त्रान्तरात् । तत्रोक्तनित्यानित्यवस्तुविवेकस्य वेदान्तवादविरुद्धत्वात् ।

नापीतिहासादितः । विचारात्प्राक् तेन तदनिश्चयात् । अतो मीमांसयैव तन्निश्चयो वाच्यः । तथा च जिज्ञासा-साध्यस्य नित्यानित्यवस्तुविवेकादेस्तत्साधनत्वे कथं नान्योन्याश्रयत्वमिति भावः ॥ **तत्संसर्गवशादिति** । 'यत्त्वादौ श्रद्धया सिद्धं पुनर्न्यायेन साधितमि'ति न्यायादिति भावः । अवश्यं चैतदेवम् । अन्यथा तन्मतेऽप्यप-शूद्राणामधिकारे ज्ञाते शूद्रस्यैतच्छास्त्रविचारे प्रवृत्तिः प्रवृत्तौ चैतच्छास्त्रेणापशूद्राधिकारज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति भावः ।

वा०र०— जिज्ञासाधिकरणीयचन्द्रिकानुसारेणाह **प्रतिवचनाभावादित्यादिना** । वक्ष्यमाणार्थान्तर-सम्भवे हेतूनाह **अस्यैवादीत्यादि** । **अन्यथा न्यायेति** । जिज्ञासाशब्दस्य श्रवणार्थत्व इत्यर्थः । मननार्थत्वाभाव इति वा । मङ्गलार्थत्वनिराकरणादिपरचन्द्रिकाग्रन्थः तट्टीकानुसारेणोपयोगानुसारेण व्याख्येयोऽस्ति । चन्द्रिका-नुसारेणैवाह **ब्रह्मज्ञानफलमेवेत्यादि** ।

स०व्र०— **श्रवणजं ज्ञानमिति** । मननरूपन्यायावताराङ्गसंशयरूपत्वादिति भावः ।

चषकः— अविवादमित्यव्ययीभावः । सत्कर्मान्ते तृतीयार्थे बहुव्रीहिः । प्रकृत्यन्तः षष्ठ्यर्थे ।

॥ इति जिज्ञासासाधननिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ ब्रह्मणः जिज्ञास्यत्वरूपप्रथमसूत्रार्थस्य उपपादनं द्वितीयसूत्रे ॥

४ **सु०— एवं प्रथमसूत्रार्थमभिधाय तेन द्वितीयसूत्र(स्य) सङ्गतिमाह कर्तव्येति ।**

अनु०— कर्तव्या ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते किमिति संशये ॥

उक्ते सति किमिति कर्तव्या प्रयोजनाभावान्न कर्तव्येति संशयो भवति । संशय-शब्देनात्र विपर्ययोऽभिधीयते । मिथ्याज्ञानत्वसाम्यात् । संशये सति तत्परिहाराय **जन्माद्यस्य यतः** इत्याहेति शेषः । यद्वा किं कर्तव्या न वेति संशये प्रयोजनाभावान्न कर्तव्येति पूर्वपक्षे च **सतीति** व्याख्येयम् । इत्याहेति वक्ष्यमाणेनैव (वा) सम्बन्धः ।

गु०दी०— **जन्माद्यस्य यत** इत्याहेति शेषः इत्यध्याहारेण वाक्ययोजना कृता । **सृष्टिबन्धन-मोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वतः** इति द्वितीयसूत्रार्थस्य मूलकृतैव स्पष्टमुदितत्वात् तदर्थकथने तस्याप्युक्तप्रायत्वात् किमध्याहारेणेति भावेनाह **यद्वेति** ।

यादु०— संशये सतीत्यनुवादघटनार्थमाह **संशयो भवतीति** ॥ **विपर्यय इति** । तथा च संशये सतीत्यस्य पूर्वपक्षे सतीत्यर्थ उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— **किमितीति** । किमर्थमित्यर्थः ॥ **विपर्यय इति** । पूर्वपक्ष इत्यर्थः । कथं पूर्वपक्षस्य विपर्ययत्वमित्यत आह **मिथ्याज्ञानत्वेति** । सम्यग्ज्ञानविरोधित्वसाम्यादित्यर्थः ॥ **इत्याहेति वक्ष्यमाणेन वेति** । इतीत्यस्याहेति वक्ष्यमाणेन वा सम्बन्ध इत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु प्रयोजनाभावान्न कर्तव्येति विपर्ययरूपपूर्वपक्ष एव न संशयः । तत्कथं संशयकथनमस्येत्यत आह **संशयशब्देनेति** । **अभिधीयते** गौण्या वृत्त्या प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तन्निमित्तभूतगुणयोगाभावात् कथं गौणीत्यत आह **मिथ्याज्ञानत्वेति** । संशयशब्दवाच्यार्थनिष्ठायथार्थज्ञानत्वस्य विपर्ययेऽपि सत्त्वादिति भावः । साकाङ्क्षताप्रयुक्तवाक्याभासतापरिहारायाह **संशये सतीति** । अनेन संशय इति सतिसप्तमीत्युक्तं भवति । अत्र पक्षे संशयशब्दस्य गौणी वृत्तिः समाश्रयणीया । संशयानुक्तिश्च भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । संशयमात्रस्याधिकरणानारम्भकत्वादपेक्षितमध्याहरति **प्रयोजनाभावादित्यादि** । तत्परिहारायेत्यादिशेषस्त्वत्राप्यविशिष्ट एवेति साकाङ्क्षत्वमिति भावः । इत्याहेति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धाभ्युपगमात् पक्षद्वयेऽपि न तत्परिहारायेत्यादिशेषपूरणमपीत्याह **वक्ष्यमाणेनैव चेति** । यद्यपि तत्परिहारायेत्येतदत्राप्यपेक्षितं तथाऽपि विशिष्टशेषापेक्षाभावाभिप्रायेणायं ग्रन्थः ।

वा०र०— **अत्र पक्षे गौणीवृत्तिरिति** । गौण्या वृत्त्या पूर्वपक्षपरत्वमित्यर्थः । साकाङ्क्षतापरिहाराय अध्याहारेण योजितं मूले **उक्ते सतीति** । संशयाकारलाभार्थं पूर्वोक्तानुवादपूर्वकमाक्षेपोऽयमिति दर्शयति **किमिति कर्तव्येति** । किमितीत्यतःपरं शेषः पूरितः । किंशब्दार्थमाह **प्रयोजनेति** । यद्वेति योजनायां तु किमित्यतःपरं कर्तव्या न वेत्येतावान् शेषः पूरित इति ज्ञेयम् । 'श्रवणादिसकृत्क्रिया । आवृत्तिर्वेति सन्देह' इति चतुर्थीयप्रथमपादानुभाष्यमूले 'सन्देहे सति । उपलक्षणमेतत् । सकृत्क्रियेति पूर्वपक्षे च सतीत्यपि ग्राह्यमि'-त्युक्तेस्तदनुसारेणैतद्ग्रन्थप्रवृत्तिपक्षे गौण्यपेक्षया जघन्यलक्षणाश्रयणं द्वितीयपक्षे भवतीत्यपरितोषाद्दोषान्तरमाह **संशयानुक्तिश्चेति** । अत एवाध्याहरतीत्यस्योपलक्षणया कथयतीत्यर्थः । उत्तरग्रन्थापेक्षया प्रकारान्तरत्वे तु यथाश्रुत एवार्थ इति ज्ञेयम् ।

स०व्र० — ननु संशयशब्देन कथं विपर्ययलाभः । गौण्येति वदामः । न च तत्र तन्निमित्तगुणाभावः । मिथ्याज्ञानत्वस्यैव तत्त्वादित्याह **मिथ्याज्ञानत्वसाम्यादिति** ।

चषकः— ननु प्रयोजनाभावान्न कर्तव्येति निश्चयरूपपूर्ववादिमतस्यैव प्रवर्तिततया संशयत्वोक्तिः कथं सङ्गच्छत इत्यत आह **संशयशब्देनेति** ॥ **अभिधीयते** गौण्या वृत्त्या प्रतिपाद्यते । तन्निमित्तभूतगुणयोगं दर्शयति **मिथ्येति** । मुख्यार्थतयापि साकाङ्क्षोपस्कारादिना सङ्गमयति **यद्वेति** ।

॥ इति ब्रह्मणः जिज्ञास्यत्वरूपप्रथमसूत्रार्थस्य उपपादनं द्वितीयसूत्रे ॥

॥ अथ जिज्ञासाया मोक्षसाधनत्वविषये प्रमाणाभावः ॥

५ **सु०**— प्रथमसूत्रे अतःशब्देन जिज्ञासाया मोक्षार्थत्वात् कथं पुनराशङ्का इत्यत आह **अत इति** ।

अनु०— अत इत्युदितेऽप्यस्य विशेषानुक्तितः पुनः ।

अतःशब्देन जिज्ञासाया मोक्षार्थत्वे उदितेऽप्यस्य मोक्षार्थत्वस्य विशेषानुक्तितो हेतोः पुनः संशय इति पूर्वेण सम्बन्धः । एवं तर्हि जन्मादिसूत्रेणापि नैषा शङ्का निवर्तते । तत्रापि (हि) मोक्षः समासार्थतया व्याख्यातव्य एव । न तु विशेषेणोक्त इति चेन्न । प्रमाणविशेषानुक्तित इति व्याख्यानात् । एतदुक्तं भवति । मोक्षप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यतःशब्देनोदितेऽपि पुनराशङ्का भवत्येव । तत्र प्रमाणस्यानुक्तत्वादिति ।

परि०— प्रमाणविशेषानुक्तित इति व्याख्यानादिति । विशेषानुक्तित इत्यस्येति योज्यम् ।

यादु०— समासार्थतयेति । जन्मादीति बहुव्रीहिसमासार्थतयेत्यर्थः ।

वं०प०— मोक्षार्थत्वस्य मोक्षरूपप्रयोजनस्य ।

शे०चं०— समासार्थतयेति । जन्म आदिर्यस्येत्यन्यपदार्थतयेत्यर्थः ।

स०व्र० — समासार्थतयेति । जन्म आदिर्यस्येत्यन्यपदार्थतयेत्यर्थः ।

* * *

६ **सु०**— एवञ्चेद् द्वितीयसूत्रमपि कथमेतदाशङ्कां निवर्तयेत् । न ह्यत्रायमर्थः प्रमाणेनोपपादित इत्यतस्तद्व्याचष्टे **सृष्टीति** ।

अनु०— सृष्टिबन्धनमोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वतः ।
यतो मोक्षादिदाताऽसावतो जिज्ञास्य एव वः ।
इत्याह तत्परं ब्रह्म व्यासाख्यं ज्ञानरश्मिमत् ।

श्रुतत्वतोऽसौ मोक्षादिदाता । यतश्च मोक्षादिदाताऽसावतो वो युष्माकं मुमुक्षूणां जिज्ञास्य एवेत्येतमर्थं जन्मादिसूत्रेणाहेत्यर्थः । अयमभिसन्धिः । 'जन्माद्यस्य यत' इति सूत्रे श्रुतमिति वाक्यशेषः । तथा च परमेश्वरस्य मोक्षदातृत्वे श्रुतिः प्रमाणमित्युक्तं भवति ।

परि०— सूत्रे प्रमाणोक्तिलाभप्रकारमाह **अयमभिसन्धिरिति** ।

गु०दी०— **जिज्ञास्य** इत्याहेत्यत्रापि जन्मादिसूत्रेणेत्यस्य योग्यतयैव लाभान्नाध्याहार इति ज्ञेयम् ।

।। इति जिज्ञासाया मोक्षसाधनत्वविषये प्रमाणाभावः ।।

* * *

।। अथ द्वितीयसूत्रे सृष्ट्यादिहेतुत्वोक्तिः मोक्षदातृत्वसम्भावनपरा ।।

७ सु०— किञ्चात्र मोक्षदातृत्वं प्रधानम् । सृष्ट्यादिकर्तृत्वं तु तत्र हेतुत्वेनोक्तम् । केवलव्यतिरेकी चायं हेतुः । तस्य चासिद्धिपरिहाराय श्रुतत्वमभिहितमिति । कृत्यानां कर्तरि चेति वः इति षष्ठी ।

परि०— ननु मीमांसाग्रन्थे न्यायेनैव संशयविपर्ययौ निवर्त्यावित्यत आह **किञ्चेति** । ननु 'युष्माभिर्जिज्ञास्य' इति वाच्ये कथं 'वः' इति षष्ठी 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'ति कर्तरि तृतीयाविधानादित्यत आह **कृत्यानामिति** । कृत्यसंज्ञकप्रत्यययोगे कर्तरि षष्ठी भवतीति यत्प्रत्ययान्तजिज्ञास्यशब्दस्य कृत्यान्ततया तद्योगात् षष्ठीप्रयोगः साधुरिति भावः ।

गु०दी०— युष्माभिर्जिज्ञास्य इति भवेत् । वः जिज्ञास्य इति कथमित्याशङ्क्याह **कृत्यानामिति** । **कृत्यानां** कृत्यप्रत्ययान्तपदानां कर्तरि वा षष्ठी स्यादिति सूत्रार्थः । जिज्ञास्यपदस्यापि कृत्यप्रत्ययान्तत्वाद्वैकल्पिकी षष्ठी स्यादिति भावः ।

यादु०— नन्वेवं जन्मस्थित्यादेः श्रुतत्वोक्तेर्वैयर्थ्यमित्याशङ्कायां मोक्षदातृत्वेऽनुमानसूचकतया तस्योक्तत्वेन न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह **किञ्चेति** । अन्यत्र मोक्षदातृत्वे प्रमाणमुच्यत इत्यर्थः । ननु कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्तरि तृतीयाया विहितत्वाद्युष्माभिरिति वक्तव्यम् । व इति कथमुक्तमित्यत आह **कृत्यानामिति** । कृत्याः प्राङ्ण्वुल इत्युक्तत्वेन यत्प्रत्ययस्यापि कृत्यत्वादिति भावः । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु मम मया वा सेव्यो हरिरिति ।

वं०प०— प्रधानं साध्यमित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वेवं जन्मस्थित्यादेः श्रुतत्वोक्तेर्वैयर्थ्यमित्यतो मोक्षदातृत्वेऽनुमानसूचकतया तस्योक्तत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह **किञ्चेति** । यद्वा जन्मादीति सूत्रमीश्वरस्य मोक्षदातृत्वे श्रुतिरूपप्रमाणकथनपरतया योजितम् । अनुमानपरत्वेनापि तद्योजयति **किञ्चेति** । न च समकक्षतया सर्वेषामुपादानात् कथं मोक्षदत्वस्य साध्यतया अन्यस्य च साधनतया उपन्यासोऽत्र व्याख्यायत इति वाच्यम् । बुद्ध्या विवेकेन तत्सम्भवात् । ननु सपक्षाभावेन व्याप्त्यसिद्धेः कथं सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन मोक्षदत्वानुमानं स्यादित्यत आह **केवलेति** । नन्वेवं श्रुतत्वत इति मूले श्रुतत्वोक्तिवैयर्थ्यमित्यतो हेतूकृतस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वस्यासिद्धिपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेनाह **तस्य चेति** । कर्मणि निष्पन्नत्वाज्जिज्ञास्यशब्दस्य तेन कर्मण उक्तत्वेऽपि कर्तुरनुक्तत्वात्तिङाद्यनभिहिते कर्तरि कर्तृकरणयोस्तृतीयेति प्राप्ततृतीयाबाधकतया नित्यं प्राप्तायाः कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगलक्षणषष्ठ्याः 'कृत्यानां कर्तरि वे'ति सूत्रे कृत्ययोगे विकल्पितत्वेन तृतीयाषष्ठ्योरुभयोरप्यनुज्ञानाद्यत्प्रत्ययस्य च 'कृत्याः प्राङ्ण्वुल' इति कृत्यप्रत्ययत्वात् तद्योगे तृतीयापक्षे युष्माभिरिति प्रसङ्गेऽपि षष्ठीपक्षे व इति षष्ठ्यादेशप्रयोगो युक्त इत्याशयेनाह **कृत्यानामिति** ।

वा०र०— ननु कर्मणि निष्पन्नत्वादित्यादि । अत्र नन्वितिपदमधिकं लेखकागतम् । चतुर्थस्य प्रथमे 'विक्षिप्तमनसोऽपि तु ध्येयैवे'त्यत्र ननु ध्यायतेः कर्मणीत्यत्रेव । न चोभयत्रापि तत्प्रक्षेपे निमित्ताभावः । सज्जनैर्ज्ञातव्य इति चतुर्थीयप्रथमपादस्थप्रयोगोपपादनावसरे यद्यपि कर्मण उक्तत्वेऽपीत्यादिना शङ्कासमाधानाभ्यां योजनां दृष्ट्वा तदव्यवहितोत्तरविक्षिप्तमनस इत्येतद्विचारे ननुपदं लेखकेन शङ्कापरत्वभ्रान्त्या प्रक्षिप्तम् । तस्य 'तथा प्रतिपत्तव्य' इत्येकजीववादस्थलीयटीकायां नन्विति यथास्थितमेव । अधिकांशसद्भावात् । तत्प्रमेयानुसारेणापि लेख्यविशेषपरिशोधने सति कर्मण उक्तत्वादित्यादिलेखनार्थं प्रवृत्तेन ननुपदमपि तत्रत्यं प्रक्षिप्तमिति मन्तव्यम् । टीकाकारस्य तु शङ्कामूलप्राप्तिक्रमवस्तुस्थितिप्रदर्शनाय कर्मण उक्तत्वेऽपीत्यधिकोऽनुवादः । शङ्का तु सूचितैव युष्माभिरिति प्रसङ्गेऽपीत्यनेन । युष्माभिरिति भवितव्यमिति शङ्कांशज्ञानसम्भवात् । न ह्यत्र सज्जनैर्ज्ञातव्य इत्यादाविव षष्ठीमात्रं स्यादित्याक्षेपः । षष्ठ्याः स्वतःसिद्धत्वात् । किन्तु पक्षे तृतीयेत्येवेति तदर्थमधिकप्रतिपादनं वस्तुगतिमनुरुध्येति कथं न विज्ञायेत । अन्ये तु तृतीयायां युष्माभिरिति भवितव्यं इति तु कथमित्यत इत्येतावानंशः तिङाद्यनभिहिते कर्तरीत्यनन्तरं पूरणीयः । तेन नन्विति यथास्थितमेव । अत एव मूलकोशे ननु कर्तृकरणयोरित्यादीत्यत आहेत्यन्तस्यायं विचारो नूतनपुस्तके इत्याहुः । ननु विस्मृतकण्ठमणिरपीत्यादाविव निश्चयार्थकं ननुपदमित्यपरे । **कर्मणि निष्पन्नत्वादिति** । ज्ञाधातोः 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वे'त्यनेन इषि कर्मणस्तेनैककर्तृकाच्च सन्विधायकेन सनि सनाद्यन्ता धातव इत्यनेन सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्ययाः अन्ते येषां तेषां धातुसंज्ञाविधायकेन तत्संज्ञायां सन्यङोरित्यनेन सनन्तयङन्तयोः प्रथमैकाचो द्वित्वं अजादेस्तु द्वितीयस्येत्यर्थकेन द्वित्वे पूर्वोऽभ्यास इत्यनेन अत्र ये द्वे तयोः पूर्वस्याभ्याससंज्ञेत्यर्थकेन पूर्वस्याभ्याससंज्ञायां हलादिः शेष इत्यनेनाभ्यासस्यादिः हल् शिष्यते अन्ये हलो

लुप्यन्त इत्यर्थकेन जा इत्येवोर्वीरिते ह्रस्व इत्यनेनाभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यादित्यर्थकेन ह्रस्वत्वे च सन्यत इत्यनेन सनि परतः अभ्यासस्यातः इकारः स्यादित्यर्थकेन जि इतीकारे सति जिज्ञास इति स्थिते अचो यदित्यनेनाजन्तधातोर्यत्प्रत्ययविधायकेन सनाद्यन्तत्वेन धातुभूतजिज्ञासाशब्दाद्यत्प्रत्यये आतो लोप इत्यनेनार्ध-धातुके सति परतो वा तद्विवक्षाया वा मतभेदेनाकारलोपे जिज्ञास्य इति भवति । तत्र कृत्याः प्राङ्ण्वुलः प्राचां कृत्यसंज्ञत्वात् कृत्यानां च तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति भावकर्मणोरेव विधानेन प्रकृते भावस्यासम्भवेन कर्मण्येव कृत्याश्रयणे कर्तव्ये कर्मणि निष्पन्नोऽयं शब्द इति भावः । **कर्तुरनुक्तत्वादिति** । तत्रानिष्पन्नत्वादिति भावः । अनभिहित इत्यधिकारानुसारेणाह **तिङाद्यनभिहित इति** । कर्तरि प्राप्ता या तृतीया तद्बाधकतया इत्यर्थः । सूत्रेण कृत्ययोग इति स्वरसः पाठः । कृत्या इत्येव सूत्रं विवक्षितार्थपरं प्राङ्ण्वुल् इत्येतत्तु वृत्तिकारः प्रक्षिप्तमित्याह शेषिकारः तस्य विचारेण किं प्रयोजनमित्याशयेन स्वयं विशिष्टमेव सूत्रमुपादत्ते **कृत्या इति** । **प्रयोगो युक्त इति** । मया मम वा सेव्यो हरिरित्यादाविति शेषः ।

स०व्र०— जन्मादीति सूत्रमीश्वरस्य मोक्षसाधनत्वश्रुतिप्रमाणप्रतिपादकत्वेन योजितम् । अनुमानपर-त्वेनापि योजयति **किञ्चेति** । वस्तुतः श्रुतपदाध्याहारेणास्य सूत्रस्य प्रमाणोपपादनपरत्वेन व्याख्याने अत इत्यस्यैव मोक्षदातृत्वस्य श्रुतत्वादिति व्याख्यानसम्भवात् किमनेनेत्यतो मोक्षदातृत्वेऽनुमानमनेनोक्तमित्यनध्या-हारपक्षमाश्रित्य योजयति **किञ्चेति** । इत्येव योज्यम् । ननु सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन मोक्षदातृत्वानुमानमयुक्तम् । सपक्षाभावेन व्याप्त्यभावादित्यत आह **केवलेति** । नन्वेवमत्रानुव्याख्याने श्रुतत्वोक्तिरयुक्ता इत्यतो हेत्वर्थ-स्यासिद्धिपरिहारार्थत्वान्न वैयर्थ्यमित्याह **तस्य चेति** । ननु कर्तृकरणयोस्तृतीयेति युष्माभिरिति भवितव्यं व इति कथं षष्ठीत्यत आह **कृत्यानामिति** । जिज्ञास्य इत्यत्र यत्प्रत्ययस्य कृत्यत्वात्तद्योगे कर्तरि षष्ठ्यन्तादेशस्य व इत्यस्योपपत्तिरिति भावः ।

चषकः— ननु जिज्ञास्यशब्दस्य सन्नन्तप्रकृतिक'तयोरेवेति'योगस्मारितकर्मसाधनताकप्रत्ययान्ततया तेन कर्माभिधानेऽपि तिङ्कृत्तद्धितसमासैः कर्तुरनभिहित्या निरूपकताप्रत्यासत्त्या सन्नन्तोपस्थाप्यविचारान्वित-कर्तृत्वप्रत्यायिकया 'कर्तृकरणयोरि'ति योगानुशिष्टतृतीयया भवितव्यमित्यतस्तादृशतृतीयबाधिकायाः 'कर्तृ-कर्मणोः कृती'तिविहितषष्ठ्याः 'कृत्यानां कर्तरि वे'ति योगेन कृत्यप्रत्ययसमभिव्याहारे तृतीयया सह विक-ल्पिततया तादृशकर्तृत्वार्थकषष्ठीविन्यासोऽपि सङ्गच्छत इत्याह **कृत्यानामिति** । कृत्या इत्यस्या प्राङ्ण्वुलो-ऽधिकृततया तदन्तर्गतऋहलोरित्यनुशिष्टण्यतोऽपि कृत्यत्वादिति भावः ।

॥ अथ अनुव्याख्याने 'मोक्षादिकर्ता', 'मोक्षदाते'ति प्रयोगसाधुत्वनिरूपणम् ॥

८ **सु०— ननु मोक्षादिकर्तृत्वस्येत्यादि कथम् । कर्तरि चेति तृजन्तेन षष्ठ्याः समासप्रतिषेधात् । तृन्नयं तच्छीलादौ विहितः । तेन च श्रितादिषु गमिगम्यादीनामुप-सङ्ख्यानमिति द्वितीयायाः समासः ।**

परि०— इत्यादीत्यादि मोक्षादिदातेत्यस्य ग्रहः ॥ **कर्तरि चेति** । 'कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां योगे षष्ठी न समस्यत' इति समासनिषेधादनयोश्च कर्त्रर्थकतृजन्तत्वादिति भावः ॥ समाधिमाह **तृन्नयमिति** । तृतीयस्य द्वितीयपादे 'आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वि'ति पूर्वसूत्रोक्ततच्छीलादावर्थे 'तृन्नि'ति तदुपरितनसूत्रेण विहिततृन्प्रत्ययान्ताविमौ शब्दावित्यर्थः । तथात्वे 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि'ति षष्ठ्येव न प्राप्नोति, समासस्तु दूरतः । अत आह **श्रितादिष्विति** । 'द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैरि'ति द्वितीयाद्यपादीयसूत्रे द्वितीयान्तं पदं श्रितादिभिः समस्यत इति द्वितीयातत्पुरुषो विहितः । तत्र वार्तिकं 'श्रितादिष्वि'ति । गमिगम्यादेः आकृतिगणत्वात् ग्रामगमीत्यादाविव द्वितीयासमासः । द्वितीया तु 'कर्मणि द्वितीये'त्यनेनेति भावः । एतेन सृष्टिबन्धनादिकरणस्य स्वभावत्वान्न प्रयोजनापेक्षेति दर्शितम् ।

गु०दी०— कर्तरिविहिताभ्यां तृजकाभ्यां योगे कर्मणि या षष्ठी विहिता सा न समस्यत इति समासप्रतिषेधात् कथं समास इति शङ्कते **कर्तरि चेति** । परिहारमाह **तृन्नयमिति** । **अयं** कर्तृपदान्ते विद्यमानः प्रत्ययः **तृन्** ताच्छीलिकार्थकतृन्प्रत्ययः न तु तृच् । येन षष्ठीप्रतिषेधः स्यादिति भावः । तर्हि कस्समास इत्यत आह **तेन चेति** । 'श्रितादिषु गमिगम्यादीनामुपसङ्ख्यानमि'ति वार्तिकवचनात्तृन्नन्तपदस्यापि द्वितीयासमासः । श्रितादिषु द्वितीयासमासे विहितश्रितादिपदेषु गमिपदस्य गामिपदस्यादिपदेन पदान्तरस्य च सङ्ग्रहात् । इदमप्यादिपदसङ्गृहीतम् । तेन च ग्रामं गमी ग्रामगमी ग्रामङ्गामी ग्रामगामीतिवत् मोक्षादिकं कर्ता मोक्षादिकर्तेति समाससम्भवादिति भावः ।

यादु०— मोक्षादिकर्तृत्वस्येत्यादीत्यत्र आदिपदेन मोक्षादिदातेत्यस्य सङ्ग्रहः ॥ **कर्तरि चेति** । कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समास इति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु अपां स्रष्टेत्यादि ॥ **तृजन्तेनेति** । कर्तृदातृशब्दयोस्तृजन्तत्वादिति भावः । उत्तरमाह **तृन्नयमिति** । कर्तृशब्दो दातृशब्दश्चेत्यर्थः । ननु तृन्नन्तस्यापि योगे न लोकाव्ययेति षष्ठ्याः प्रतिषेधनाप्राप्तौ कथं षष्ठीसमास इत्यत आह **तेनेति** । तृन्नन्तेनेत्यर्थः । तृजन्ते कर्तरि चेति समासप्रतिषेधवत् तृनन्तेन समासप्रतिषेधकं किमपि नास्तीति भावः । गमिगम्यादेराकृतिगणत्वमभिप्रेत्येदमुक्तमित्यवधेयम् । नन्वत्र द्वितीयाप्राप्तिरेव कथमिति चेदुच्यते । कर्मणि द्वितीयेति द्वितीयाप्राप्तौ तां बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्ता । तस्याश्च न लोकेत्यनेन प्रतिषेधे पुनर्द्वितीयाया एव प्राप्तिः । तेन च समासप्रतिषेधकाभावाद् द्वितीयाश्रितेत्यनेन समासोपपत्तिरिति ।

वं०प०— समासप्रतिषेधादिति । तथा च मोक्षादेः कर्ता मोक्षादेर्दातेत्येव षष्ठी श्रूयते न तु मोक्षादिकर्तृत्वस्य मोक्षादिदातेति च षष्ठ्याः समासो न युक्त इत्यर्थः ।

७ शे०चं०— **मोक्षादिकर्तृत्वस्ये**त्यादिपदेन मोक्षदातेत्यादेः परिग्रहः ॥ **कर्तरि चेतीति** । एतच्च जयादित्यमतमभ्युपगम्योक्तम् । तन्मते हि 'तृजकाभ्यां कर्तरी'त्यस्य कर्तरि या षष्ठी सा तृजकाभ्यां न समस्यत इत्यर्थः । अत एव कर्तर्येव तृज्विधानात् कर्तुरभिहितत्वेन तृज्योगे कर्तरि षष्ठी नेत्यपां स्रष्टेत्यनुदाहृत्य भवतः शायिकेत्येवोदाहृतम् । कर्तरि चेत्यत्र कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां कर्मषष्ठ्या न समास इत्यर्थः । अत्रापि कर्तरीत्येतदेकस्यैव विशेषणं तत्रैव सामर्थ्यात् । सम्भवे व्यभिचारे च सत्येव हि विशेषणविशेष्यभावो भवति । न च तृच् कर्तारं व्यभिचरति । तस्य कर्तर्येव विधानात् । अकस्तु व्यभिचरति । भावेऽपि तस्य विधानात् । सम्भवति चात्र कर्तरि चेति प्रतिषेधः । मोक्षादेरिति षष्ठ्याः कर्मणि षष्ठीत्वात् कर्तृशब्दस्य तृजन्तत्वात् । वस्तुतस्तु तृजकाभ्यां कर्तरीति तृजन्तेन षष्ठ्याः समासप्रतिषेधादित्येवात्र वक्तुमुचितम् । तथाहि । इह हि कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणं युक्तम् । साक्षाच्छ्रुतत्वात् । तृज्ग्रहणं चेहैवोपयुज्यते । वृत्तिकृदभिमते तूत्तरार्थता तस्य वक्तव्या स्यात् । तृच्प्रयोगे कर्तरि षष्ठ्या अभावात् । कर्तृकर्मणोरित्यनभिहिताधिकारात् तृचा च कर्त्रर्थस्याभिधानात् । कर्तरि चेत्यत्र तु कर्तृग्रहणं षष्ठ्या विशेषणं तस्याश्चाकेनैव समासप्रतिषेधः । तस्यैव तृजकाभ्यामित्यतोऽनुवृत्तेः । न च तृचोऽप्यनुवृत्तिरिति वाच्यम् । तद्योगे षष्ठ्यसम्भवस्यैवोक्तत्वात् । न चैवं कर्तरि चेत्यत्र तृचः सम्बन्धाभावात् । नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्रानुवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । अत्रैव तस्योपयोगसम्भवेनेष्टत्वात् । यद्धि यत्रोच्चारितं पदं तत्तत्रानुपयुज्यमानं सदुत्तरार्थं, तद्ध्युक्तमेव तथाप्रकारस्तु कुत्रचिदेवागत्या स्वीक्रियते । सम्भवति तु तत्रैवोपयोगेनायं प्रकारो युज्यते । अत एवाह वृत्तिकारः । नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्र तृजत्र नास्तीति । सम्मतश्चायं प्रकारो हरदत्तादीनामिति दिक् ।

तृन्नयमिति । एतच्च समाधानं कर्मत्वविवक्षां षष्ठीतत्समासनिषेधयोर्नित्यत्वविवक्षां चाश्रित्य द्रष्टव्यम् । न तु कर्तृशब्दस्य तृजन्तत्वतृनन्तत्वयोः षष्ठीसमासानुपपत्तिभिया । तथा हि । अस्तु तावत् कर्तृशब्दस्तृजन्त एव । न चोक्तरीत्या कर्तरि चेति तृजकाभ्यां कर्तरीति वा षष्ठीसमासनिषेधप्रसङ्गः । ताभ्यां कृल्लक्षणषष्ठीसमासस्यैव निषेधेन कर्मणो विद्यमानस्यापि कर्मत्वस्याविवक्षया शेषत्वविवक्षया या षष्ठी तत्समासस्याप्रतिषेधात् । न हि यावद्वस्तुनि वर्तते तावदवश्यं प्रयोगे विवक्षितव्यमेवेति नियमोऽस्ति । तथा सति वृक्षस्य शाखेत्यादावधिकरणत्वादेर्विद्यमानत्वात् तद्विवक्षाप्रसङ्गेन सप्तमीप्रसक्त्या षष्ठ्यभावप्रसङ्गात् अत एवाह भाष्यकारः । एवं तर्हि कर्मादीनामविवक्षा शेष इति । अत एव च न कर्मणि चेत्यप्यत्र षष्ठीसमासनिषेधः । सतोऽपि कर्मत्वस्याविवक्षितत्वात् ।

किञ्च निपातानामनेकार्थत्वात् कर्मणि चेत्यत्र चकार इत्यर्थे वर्तते । ततश्च कर्मणि चेत्यनेनोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्या एव षष्ठ्याः समासनिषेधविधिस्थित्या कृल्लक्षणषष्ठ्याः समासस्यानिषेधेन तत्समाससम्भवात् । यदि च तत्र या काचन कर्मषष्ठी गृह्येत तथा सति कर्तरि चेति वा तृजकाभ्यामिति वा निषेधोऽनर्थक एव स्यात् कर्मणि चेत्यनेनैव तत्सिद्धेः । तस्मात् तृज्योगकर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तकारकषष्ठ्याः समासासम्भवेऽपि शेषषष्ठ्याः समासो युक्त एव । अत एव कैयटः 'कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह' इति

शेषषष्ठ्याः समास इति । कर्मत्वस्य विवक्षायामपि न कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तकृल्लक्षणषष्ठीसमासानुपपत्तिः । जनिकर्तुः प्रकृतिः । तत्प्रयोजको हेतुश्च । जातिवाचको गुणो गुणिविशेषक इत्यादित्रिमुनिनिर्देशेन कर्तरि चेत्यादिनिषेधस्य अनित्यत्वज्ञापनेन क्वचिदप्रवृत्तिसम्भवात् । अत एव भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्ता हितकारक इत्यादिप्रयोगा अप्युपपन्नाः । एवं कर्तृशब्दस्य तृन्नन्तत्वेऽपि नानुपपत्तिः । न च तृन्योगे 'न लोकाव्यये'ति षष्ठ्या निषेधात् सैव न तत्समासस्तु दूरनिरस्त इति वाच्यम् । तृन्योगे कारकषष्ठ्या एव निषेधेन तस्याः समासासम्भवेऽपि शेषषष्ठ्यनिषेधेन तस्याः समासे दोषाभावात् । अवश्यं चैतत् । यन्न लोकेति कारकषष्ठ्या एव निषेधो न षष्ठीमात्रस्येति । अन्यथा ब्राह्मणस्य कुर्वन् ओदनस्य पचन् अपां पेरुरसि नरकस्य जिष्णवो गुणैरित्यादिषु षष्ठ्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । कारकषष्ठ्यास्तृनन्तेन समासाश्रयणेऽपि न दोषः । तृजकाभ्यां कर्तरीति तृचः सानुबन्धकस्य निर्देशेन तृन्व्यावर्तेन न लोकेति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनेन प्रकृतेऽप्रवृत्तिसम्भवात् । न ह्यसत्यां षष्ठ्यां समासप्रसङ्गोऽस्ति । अत एवाह न्यासकारः । तृनन्तमेतत् । न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेधस्त्वनित्यः तृचकाभ्यामिति वक्तव्ये तृचः सानुबन्धकस्य ग्रहणादिति सङ्क्षेपः ।

अत्र तृजन्तत्वपरित्यागेन कर्त्रादिशब्दानां तृनन्तत्वाश्रयणमपि न तृजन्तत्वे षष्ठीसमासप्रतिषेधभिया । कर्तरि चेति तृजन्तेन कर्तृशब्देन प्रतिषिद्धस्यापि याजकादिभिश्चेति प्रतिप्रसवेन तदुपपत्तेः । न च कर्तृशब्दस्यायाजकादित्वान्न प्रतिप्रसव इति वाच्यम् । 'स्युर्याजकाद्वर्तकर्तृकारकाः प्रयोजकोत्साहभर्तृवर्तकाः । अध्यापकस्नापकगोप्तृपूजका' इति गणपाठे कर्तृशब्दस्य याजकादिषु पठितत्वात् । अवश्यं चैतदेवम् । वेदकर्तुरप्रसिद्धेरित्यत्र कर्तृशब्दस्य याजकादित्वमभ्युपेत्य षष्ठीसमासप्रतिषेधनिषेधप्रतिप्रसवस्य स्वयमेव टीकाकृता आश्रितत्वात् । किन्तु प्रयोजनापेक्षया सृष्ट्यादिकारित्वे भगवतोऽपूर्णत्वप्रसङ्गात् । तदनपेक्षया कारित्वे च अप्रेक्षावत्त्वापत्तेः न तस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वमिति प्रतिकूलतर्कपराहतिपरिहाराय सृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य तत्स्वभावत्वान्न प्रयोजनापेक्षेति ज्ञापनाय ताच्छीलिकतृनन्तत्वाश्रयणमिह टीकायां कृतम् । प्रतिप्रसवस्यात्रानुक्तिस्त्वन्यत्रोक्तत्वादनुक्तावपि समानन्यायतया शिष्यैरेव स प्रकार ऊह्यतामिति भावेन वेति सकलमकलङ्कम् ।

द्वितीयाया इति । कर्मणि द्वितीयेति प्राप्तद्वितीयां बाधित्वा प्राप्तायाः कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या 'न लोके'ति प्रतिषेधे पुनः प्राप्ताया द्वितीयायास्तृनन्तेन कर्तृशब्देन मोक्षादीन् कर्ता मोक्षकर्तेति द्वितीयाश्रितातीतेत्यनेन सूत्रेण समास इत्यर्थः । तृनन्तेन कर्तृशब्देन षष्ठीसमासस्येव द्वितीयासमासस्याप्रतिषेधादिति भावः । ननु श्रितादिष्वपाठात् कर्तृशब्दस्य न द्वितीयासमासोऽपि सम्भवतीत्यतः श्रितादिषु गम्यादीनामुपसङ्ख्यानाङ्गीकारस्य च आकृतिगणत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेनोक्तं **श्रितादिष्विति** ।

वा०२०— मोक्षादिकर्तृत्वस्येत्यादीत्यत्र आदिपदेनेति पाठः । **मोक्षादिकर्तृत्वस्येत्यत्रेति** । अत्र वाक्ये आदिपदेनेत्यर्थान्न दोष इत्यप्याहुः । दातेत्यादेरित्यादिपदेन मोक्षदातृत्वमित्यस्य परिग्रहः । ननु कर्तरि चेति सूत्रे तृजकाभ्यामित्यतोऽकमात्रस्यानुवृत्तेरकेन सह कर्तरि या षष्ठी सा न समस्यते इत्येवार्थस्तत्सूत्रस्य ।

न तु तृजन्तेन समासाभावोऽपि तदर्थस्तत्कथमेतदित्यतो अस्त्यत्र मतद्वयं तच्च वक्ष्यमाणरीत्या स्पष्टम् । तत्र काशिकाकारमतानुसारेणेयमुक्तिरित्याशयेनाह **एतच्चेति** । जयादित्यः पूर्वचतुरध्यायकाशिकाकृत् । उत्तरचतुरध्यायकाशिकाकृत्तु वामनः इति विवेकः । व्याकरणग्रन्थेऽपि तन्मतानुसारेणैव जनिकर्तुः प्रकृतिः तत्प्रयोजको हेतुश्च । कर्मणि चेत्यादिसूत्रीयजनेः कर्ता जनिकर्तेति कर्तृषष्ठीसमासः । अयमेव निर्देशो ज्ञापयति कर्तरि चेति प्रतिषेधो नित्य इतीत्यादिरूपेण मञ्जर्यादौ कर्तरि चेत्यस्यैव निषेधकतया अनुवादादिति भावः । कर्तरि चेत्यत्र तृचः सम्बन्धं वक्तुं तृजकाभ्यामित्यत्र स्वयं वदन्नेव तावत् तत्सूत्रार्थमाह **तन्मते हीति** । अत्र तृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य कर्तरि येति पाठः । एतत्समानस्थलेषु बहुधा तथोक्तेः । अथ कस्माद्विपर्ययो नाश्रीयत इति पदमञ्जरीवाक्यावतारे कुसुमविकासे अस्यार्थ इत्युक्तेश्चेति ध्येयम् । कर्तरीत्येतत् षष्ठ्या विशेषणम् । न तृजकयोरित्यत्र ज्ञापकमाह **अत एवेति** । अन्यथा यौक्तमत इवात्रापि अपां स्रष्टेति तृच्योगे षष्ठीसमासाभावोदाहरणं ब्रूयादिति भावः । कुतस्तृज्योगे समासनिषेधो नावश्यक इत्यत आह **कर्तर्येवेति** । कर्तरि कृदिति वचनादिति भावः । **कर्तुरिति** । तृचेति बुद्ध्या विवेकेन विभक्तिपरिणामेन चानुवर्तते । ततश्चानभिहिताधिकारे विहिता षष्ठ्येव नेति तत्समासस्यैवाप्रसक्तेस्तन्निषेधो न कार्य इत्याशयः । कर्तरि चेत्यस्यापि उक्तसूत्रीय एवार्थ इति भ्रान्तिनिरासाय कर्तरीत्येतत्तृजकविशेषणतया अत्र सूत्रे अङ्गीकृतमिति युक्तोऽर्थभेद इत्याह **कर्तरि चेत्यत्रेति** । तृजकयोः कर्तरि विहितत्वेन तद्योगे कर्तरि षष्ठ्या एवाप्रसक्तेरित्याशयेन कर्म षष्ठ्येत्युक्तम् । सामर्थ्यादिकस्य विशेषणार्थमिति काशिकाव्याख्यानरूपसम्भवे व्यभिचारे च सतीत्येतत्पदमञ्जरीव्याख्यानरूपकुसुमविकासस्यानुसारेणाह **अत्रापि कर्तरीत्येतदिति** । सम्भवव्यभिचारयोः सम्भवसद्भावेऽपि व्यभिचारो नास्तीति भावेन व्यभिचाराभावमुपपादयति **न च तृजित्यादिना** । अके तु व्यभिचारसद्भावात् तद्वारणाय कर्तरीति तद्विशेषणमित्याह **अकस्त्विति** । **भावेऽपीति** । 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुजि'त्यादिनेति शेषः । यद्यप्येवं तृचि व्यभिचाराभावः तथाऽप्युपरञ्जकतया सामान्यत उभयविशेषणतोक्तिर्युज्यत इति हृदयम् ।

नन्वस्त्वेवं तद्रीत्या तस्य यथार्थः । तथापि प्रकृते कथं तत्प्रसक्तिरित्यत आह **सम्भवति चेति** । **कर्मषष्ठीत्वादिति** । कर्तुरीप्सिततमत्वेन मोक्षादेः कर्मत्वेन कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन कर्मषष्ठीत्वादिति भावः । **तृजन्तत्वादिति** । ण्वुल्तृचाविति धातुमात्रात् तृज्विधायकेन तृजिति भावः । यद्यपि तृन्नप्ययं भवितुं युक्त इति न तृजन्तत्वनिर्धारणं शक्यते वक्तुम् । तथापि तृन्पक्षे न लोकेति षष्ठीनिषेधरूपबाधकं पर्यालोच्य तृजन्तत्वमङ्गीकुर्वाणं प्रतीयमुक्तिरिति ज्ञेयम् । एवं जयादित्यमतानुसारिपक्षत्वं मूलस्योपपाद्येदानीं स्वयं यौक्तमतानुसारिपक्षमाह **वस्तुतस्त्विति** । मूलकृता जयादित्यस्यापि सूत्रव्याख्यातृत्वाद्व्याकरणग्रन्थेऽपि कर्तरि चेत्यादिशङ्कादिदर्शनाच्च तदुक्तिमूलशङ्काया अप्यस्माभिः परिहर्तुं शक्यत्वात्तद्विषये साधुत्वासाधुत्वविचारस्य च वैय्यर्थ्यादिति भावेन तदनुसारेणाशङ्कोत्थापिता । वस्तुतः सूत्रार्थपर्यालोचनायां तृजकाभ्यां कर्तरीत्युक्तरूपेणैव शङ्कोदेतीति भावः । कोऽसौ सौत्रार्थ इत्यतः अथ कस्माद्विपर्ययो नाश्रीयते इत्यादिपदमञ्जर्यनुसारेण कर्तरीत्यस्य षष्ठीविशेषणत्वं दर्शयति **इह हीति** । तथा च कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां योगे कर्मषष्ठी न समस्यत इत्यर्थ उक्तो

भवति । अपां स्रष्टा वज्रस्य धारक इत्यादिकमुदाहरणीयमिति भावः । अनेनैव स्वपक्षे साक्षाच्छ्रवणानुकूलता वृत्तिकृन्मते तदननुकूलता चोक्ता भवति । तृचः प्रयोगोऽत्रास्मत्पक्षे इत्युक्तोऽन्यत्र न युक्त इत्यपि वैषम्यमाह **तृज्ग्रहणं चेति** । इह पठितेति शेषः । तद्योगे कर्मषष्ठ्याः सद्भावेन तत्समासनिषेधार्थत्वादिति भावः । तत्पक्षेऽप्यत्रैवोपयोगः किन्न स्यादित्यतस्तदसम्भवमाह **तृच्प्रयोग इति** । कुतस्तदभावोऽपीत्यत आह **कर्तृकर्मणोरित्यत्रेति** । प्रकृते कथमभिहितत्वमित्यत आह **तृचा चेति** । एवं तृजकाभ्यामिति सूत्रं तृज्योगे कर्त्रर्थकाकयोगे च कर्मषष्ठी न समस्यत इति कर्मषष्ठीसमासनिषेधकत्वेन व्याख्याय कर्तरि चेत्येतत्कर्तरि या षष्ठी साऽकेन न समस्यत इत्येतदर्थकत्वेन व्याख्याति **कर्तरि चेत्यत्र त्विति** । अनेनैवेत्यवधारणमुपपादयति **तस्यैवेति** । तृचः कुतो नानुवृत्तिरिति शङ्कते **न च तृचोऽपीति** । **उक्तत्वादिति** । तथा च तदप्रसक्तेस्तत्समासप्रतिषेधो न युक्त इति भावः । **अननुवृत्तिः स्यादिति** । अन्तराले विच्छिन्नस्योत्तरत्र सम्बन्धे प्रमाणाभावादिति भावः । अननुवृत्त्या किं सर्वथा वैयर्थ्यमापाद्यते उतोत्तरत्राप्युपयोगाभावः । नाद्यः तृजकाभ्यामित्यत्रैवोपयोगसत्त्वेन सर्वथा तदभावादित्याशयेनोक्तक्रमेणैवोपयोगसम्भवेनेति । न द्वितीयः । पूर्वत्रोपयोगमात्रेणाचरितार्थेन उत्तरत्र तदनुपयोगस्य अदूषणत्वात् । न हि तत्तत्सूत्रगतानि सर्वपदानि तदन्यत्राप्युपयुज्यन्त इत्याशयेनोक्तम् **इष्टत्वादिति** । किं चोत्तरत्रोपयोगं वदता हि पूर्वत्रोपयोगः परित्यज्यते । न चैवं सति तद्विशेषणं युक्तं यत्रोच्चारितं तत्रोपयोगि न भवति यत्र चोपयोगि भवति न तत्रोच्चारितमित्यस्य युक्तिविरुद्धत्वात् । तत्रोपयुक्तानामेवोत्तरत्राप्युपयोगस्यैवोपदेश इत्यादिपदेषु दृष्टेश्चेत्याशयेनाह **यद्धि यत्रेति** । अत्र वाक्ये सदित्यतःपरं यदीति पदयुक्तपाठः । कुसुमविकासे तथैव सत्त्वात् । तर्हीति बलाद्यदीत्यपि लभ्यत एवेत्यप्याहुः ।

ननु कथं तर्हि 'पूङः क्त्वा च', 'नित्यं क्रीडे'त्यादिस्थले विद्यमानक्त्वानित्यमादीनां तत्रानुपयोगे सति नोपधात् थफान्ताद्वेत्यादावुत्तरस्मिन्नुपयोगिनां युक्तत्वम् । तत्रापि न क्त्वा सेडित्यादिनैव क्त्वाप्रत्ययस्य सेट्कित्वाभावादेः सिद्धया तत्र वैयर्थ्येनैतन्न्यायाविषयत्वादित्यत आह **तथाप्रकारस्तु कुत्रचिदिति** । पूङःक्त्वाचेत्यादावगत्या गत्यन्तराभावेन वैयर्थ्यप्रसङ्गेन स्वीक्रियत इत्यर्थः । न चैवं प्रकृत इत्याहुः । **सम्भवति त्विति** । अत्र काशिकासम्मतिमाह **अत एवेति** । **तृजत्रेति** । यद्यपि तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति तद्वचनं तथापि शेष्यनुसारेणायमर्थानुवाद इति ज्ञेयम् । तत्र हि क्रीडाजीविकयोर्वाच्ययोरकेनैव समासनिषेधापवादः । अत एवोद्दालपुष्पभञ्जिका । दन्तलेखक इत्याद्येवोदाहरणम् । तत्र क्रीडाविशेषस्याद्या संज्ञा । पुष्पाणां भञ्जनं भञ्जिका। संज्ञायां विषये धातोर्ण्वुलित्यर्थकेन संज्ञायामिति सूत्रेण ण्वुलि रूपम् । उद्दालः श्लेष्मा वृक्षविशेषः । तस्य पुष्पाणि भुञ्जते यस्यां क्रीडायां सोद्दालपुष्पभञ्जिकेति तत्त्वबोधिनी । दन्तलेखक इत्यादिशब्दैस्तु दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका ते प्रोच्यन्ते । ण्वुल्तृचावित्यनेन ण्वुलि दन्तलेखक इत्यादि भवति । ततश्च तत्राकस्यैवोदाहरणाद् ज्ञापकात् तृच् नास्तीति लभ्यत एवेति ध्येयम् । **हरदत्तादीनामिति** । हरदत्तेनापि कर्तरि चेत्यत्र असति तृचः सम्बन्धे नित्यं क्रीडेत्यत्राननुवृत्तिशङ्का स्यादित्याद्यभिधाय तृच्क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति काशिकाविरोधं चाशङ्क्य परिहृतम् 'एवं तर्हि तथा नाश्रितमित्येवे'ति । तस्य चायमर्थः । कर्तरीति तृजकयोरेव विशेषणं

प्रथमसूत्रे । द्वितीये त्वकस्यैवानुवृत्तिः । कर्तरि षष्ठ्या एव च समासप्रतिषेधः । तत्र तृचोऽसम्बन्धेऽपि नानुपपत्तिः । नित्यं क्रीडेत्यत्र तृजभावाभिधानात् । तथाप्ययं पक्षो जयादित्येनानाश्रित इत्येव समाधानम् । तदाश्रयणे तु यथास्थित एवार्थो युज्यत इति । तथैव शेषीकृता चोक्तम् । नवीनेनापि नित्यमिति सूत्रं एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यत इत्येव व्याख्यातम् । तेन तत्र तृच् नास्तीति गम्यत इत्याशयः । ननु षष्ठे अके जीविकार्थ इति सूत्रं तस्यायमर्थः । अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे जीविकावद्वाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवतीति । दन्तलेखक इत्याद्युदाहरणम् । दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविका ते दन्तलेखकादिशब्दैरुच्यन्ते । ततश्च दन्तलेखक इत्यादौ नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यनेन समासे तस्य जीविकावद्वाचितया अकप्रत्ययान्तलेखकपदे चोत्तरभूते परतः पूर्वदन्तादिपदं आद्युदात्तं भवतीति सिद्ध्यति । काशिकायामुक्तार्थकथनानन्तरं चाकस्य प्रत्युदाहरणमुक्तं रमणीयकर्तेति । तेन च जीविकायामेव तृचः प्रत्युदाहरणेन ण्वुल्तृचाविति सामान्यतः प्राप्तोऽपि तृच् क्रीडायां प्रयोगाभावान्नास्ति । जीविकायां तु रमणीयकर्तेति प्रयोगादस्तीति ज्ञायते । उक्तं च हरदत्तेन नित्यमिति सूत्रे माभूत् क्रीडायां तृच् । लक्षणाभावादित्यादि । तत्र लक्षणाभावो नाम प्रयोगाभाव इति तट्टीकाकृतः । ण्वुल्तृचाविति सामान्यलक्षणस्य विशिष्टत्वात् । तथा च नित्यमिति सूत्रे रमणीयकर्तेति तृजप्युदाहर्तव्य इति सिद्ध्यति । जीविकार्थे तृच उदाहरणसम्भवात् । उक्तं चाक इति सूत्रे हरदत्तेन । रमणीयकर्तेत्युदाहृत्यात्रापि नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्येव समासः । क्रीडायामेव हि तृजन्तं न सम्भवति । न पुनर्जीविकायामिति तत्रार्थ इति । तथा नित्यमिति सूत्रेऽपि क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति प्रतीकमुपादाय द्वयोर्नास्ति । किन्त्वन्यतरत्रैवेत्यर्थ इति । एवमेव शेष्यादावपि । एवं च नित्यमिति सूत्रे तृचोऽनुवृत्तेः सिद्धत्वात् 'कर्तरि चे'ति सूत्रे तदननुवृत्तावन्तराले विच्छिन्नस्योत्तरत्र सम्बन्धे नियामकाभावेन तत्रानुवृत्तेरावश्यकतया तृजकाभ्यामित्यत्र कर्तरीत्यस्य षष्ठीविशेषणत्वमाश्रित्य अनभिहिताधिकारविहितषष्ठीकर्त्रर्थकतृज्योजना अस्त्येवेति तृजुत्तरार्थ एव वक्तव्यः । तत्राकस्येव तृचोऽप्यपां स्रष्टेत्यादेरुदाहरणीयत्वमित्यादिसिद्धेर्नित्यमिति सूत्रे तृजस्त्येवेति चेदत्र ब्रूमः । सत्यमेवं वामनमतम् । तथापि तन्न जयादित्यस्याभिमतम् । तेन स्पष्टं नास्तीत्यभिधानात् । हरदत्तेन वामनाङ्गीकृततृज्सद्भावानुसारेण जयादित्यमतस्य तन्मतेन विरोधाभावार्थमेकविषयतोपपादनाय सङ्कोचो व्याख्यातः । वस्तुतस्तु तृच्सत्वविधिनिषेधावलम्बितमतयोर्भेद एवेति स्वीकर्तुमुचितम् । भाष्यवार्तिकादिमतानां विरोधस्थले मतभेदस्यैवोररीकरणात् । यथा हि पाणिनिना विग्रहसमासयोरैकार्थ्यमाश्रित्य तुल्यार्थानामेव विकल्पो नातुल्यार्थानामिति द्योतनमुखेन विभाषेति महाविभाषां प्रत्यर्थवाक्यमपि साधु समासोऽपि साधुरिति प्रतिपादितम् । भाष्यकारेण तु समासविग्रहवाक्ययोर्भिन्नार्थत्वमेवाश्रयणीयम् । सुब्लोपतल्लोपसङ्ख्याविशेषचशब्दभावाभावादिभेदकेनार्थभेदात् । समासार्थावबोधकत्वं तु केनचिद्रूपेणैव । तथा च राज्ञः पुरुष इत्यत्रैकत्वलिङ्गसङ्ख्यायुक्तराजपदके वाक्यमेव । अतादृशे तु राजपुरुष इत्यत्र समासत्वमेवेत्येकत्र वाक्यत्वसमासत्वयोः प्रसक्त्यभावात् तद्विकल्पार्थं वा वचनमनर्थकमित्याशयेन प्रवृत्तवचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वादित्येतद्वार्तिकमादाय सकलवाक्ग्रहणानां प्रत्याख्यानं कृतम् । न चैषां विरोधः परिहारार्हः । तथा परवल्लिङ्गमिति सूत्रीयभाष्ये 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति तत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । तेन च सर्वव्याकरणस्थलिङ्गानुशासनादिवैयर्थ्यमापाद्यते । अत एव तत्प्रौढिवादमात्रम् ।

अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति तत्त्वबोधिन्यामुक्तम् । एवं समुच्चायकचशब्दाः सूत्रोक्तभाष्ये प्रत्याख्याताः । एवं बहुस्थलेषु विरोध आकरे स्पष्टः । तथा च यौक्तमतानुसारेण टीकाकारीयाननुवृत्त्याश्रयणं युक्तमेव । अधिकमदृश्यत्वाधिकरणे प्रागुपपादितं ज्ञेयम् ।

यद्वाऽस्तु वामनरीत्याऽनुवृत्तिः । न चैतावता कर्तरि चेत्यत्र तृचः सम्बन्धो वामनजयादित्याभ्यामाश्रित इति कल्पनीयम् । साक्षाच्छ्रुतत्वादिप्रागुक्तबाधकसद्भावात् । अथान्तराले विच्छिन्नस्योत्तरत्र सम्बन्धे प्रमाणाभाव इत्युक्तमिति वाच्यम् । उक्तरीत्या रमणीयकर्तेत्यादि जीविकार्थे प्रयोगस्य सत्त्वेन तद्बलादेव नित्यमिति सूत्रेऽनुवृत्त्याश्रयेणोपपत्तेः । मध्ये विच्छिन्नस्य कथमुत्तरत्रानुवृत्तिरुपपद्यत इत्यपि न वाच्यम् । अधिकाराणां मण्डूकगतित्वात् । उक्तं च पृथग्विनेति 'सूत्रभाष्ये मण्डूकगतयोऽधिकाराः यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ती'त्यादि । तथा च अपादाने पञ्चमीत्यतः पञ्चमीत्यस्य 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन', 'एनपा द्वितीयेति' सूत्रयोरनुवृत्त्यभावेऽपि पृथग्विनेति सूत्रे मण्डूकप्लुत्याऽप्यनुवृत्तिर्व्याख्यायते । तथैव तृचोऽपि कर्तरि चेत्यत्रानुवृत्त्यभावेनान्तराले विच्छिन्नस्यापि नित्यं क्रीडेति सूत्रे अनुवृत्त्युपपत्त्या कर्तरीत्यत्रानुवृत्यभावतादवस्थ्येन तेन कर्त्रर्थकतृचा कर्मषष्ठ्याः समासनिषेधाप्राप्त्या तृजकाभ्यामित्यनेनैवोक्तनिषेधो वक्तव्य इति सिद्धमेवेत्याशयेनाह **दिगिति** ।

एतच्च समाधानमिति । तृच्परित्यागेन तृन्नन्तत्वमाश्रित्य तृन्नन्तत्वेऽपि द्वितीयासमासत्वाश्रयणेन समाधानमित्यर्थः । मोक्षादेः कर्मत्वादुक्तं **कर्मत्वविवक्षामिति** । **षष्ठीतत्समासस्येति** । षष्ठ्यास्तत्समासस्य चेत्यर्थः । न लोकेति षष्ठीनिषेधः । तृजकाभ्यामित्यादिस्तु तत्समासनिषेधः । षष्ठ्या एव निषेधे तु तत्समासाभावः सिद्ध एव । समासमात्रनिषेधे तु सत्यं षष्ठ्यां समासमात्रनिषेध इति विशेषसद्भावात् षष्ठीसमासोभयग्रहणमिति ज्ञेयम् । अनेनैव तृन्नयमिति मूलानन्तरं ततो न कर्तरि चेत्यादेः प्रसङ्गः । तथा तृन्योगे न लोकेति षष्ठ्या एव निषेधात् तत्समासायोग इत्यतो नायं षष्ठीसमासोऽपि तु द्वितीयासमास इत्याह तेन चेतीति मूलं योजनीयमिति सूचितं भवति । वक्ष्यति च तृजन्तत्वतृन्नन्तत्वयोः षष्ठीसमासानुपपत्तिरिति ज्ञेयम् । तत्प्रयोजको हेतुश्चेत्येतत्सूत्रीयमञ्जर्यां तत्प्रयोजक इत्यत्र तृजकाभ्यां योगे कर्तरि चेत्यनेन समासनिषेधमाशङ्क्य तत्परिहारत्वेन निपातनात् समास इति काशिकावाक्यमवतार्य अत्र विचार्यमस्ति समासप्रकरण एव विचारयिष्यामः इत्युक्तम् । तत्र मञ्जरीव्याख्याने कुसुमविकासकृता विचार्यमस्तीत्येतद्विवरणरूपेणोक्तम् । तस्य कारकषष्ठीसमासनिषेधपरत्वादित्यादि । तदप्यत्रोपयोगानुसारेणानुसृत्य तत्स्थलीयकैयटमञ्जर्याद्यनुसारेण चाह **अस्तु तावदित्यादि** । उत्तरत्र तृन्नन्तत्वस्यापि समर्थनात् तावदित्युक्तम् । जयादित्यमतेनोक्तं **कर्तरि चेतीति** । यौक्तमतेनोक्तं **तृजकाभ्यां कर्तरीति वेति** । **कृल्लक्षणेति** । कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगे विहितषष्ठीत्यर्थः । **कर्मणो विद्यमानस्येति** । कर्मगतस्यापि कर्मत्वस्येत्यर्थः । वृक्षस्य शाखेति भाष्योक्तमेवोदाहरणम् । अलोमिका एडिकेत्यादौ सतोऽप्यविवक्षाऽस्तीति च भाष्यकारोक्तमुपपादनं चोपलक्षणयाऽत्र ज्ञेयम् । **भाष्यकार इति** । षष्ठीशेष इति सूत्र इति शेषः । अस्येति सम्बन्धमात्रे षष्ठीति प्रथमपद्यमूलटीकाप्रपञ्चे अस्मदीयमुपपादनमस्ति । तदत्रोप-

योगानुसारेण योज्यम् । **कर्मणि चेत्यपीति** । इत्यनेन सूत्रेणापीत्यर्थः । कर्मणि चेति सूत्रस्य कर्मणि या षष्ठी समस्यत इति यथाश्रुतार्थमाश्रित्य तावत् तदप्रवृत्तिमुपपादयति **सतोऽपि कर्मत्वस्येति** । 'इत्यर्थोऽयं चः पठितः । कर्मणि च । कर्मणि इत्येवम् । षष्ठी'त्यादिभाष्यमुभयप्राप्तौ कर्मणीति तस्याः षष्ठ्या इदं ग्रहणमिति काशिकां च मनसि कृत्वा सूत्रविवक्षितार्थप्रतिपादनेनात्र तदप्रवृत्तिमप्याह **किं च निपातानामिति । इत्यर्थे वर्तत इति** । तथा च कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थलाभ इति शेषः । तथैव मञ्जर्यामुक्तेः । अत एव ब्रह्मजिज्ञासाशब्दीयसमासविचारावसरे चन्द्रिकाटीकायां कर्मणि चेति प्रकारवाचिना चकारेण कर्मणीति निर्दिश्य विहितषष्ठ्या एव ग्रहणात्स्थित्येत्यादि । अत एव च तत्र न च भाष्यकारेण सर्वेषां समुच्चायकचशब्दार्थानां प्रत्याख्यानादनर्थकत्वं तस्येति वाच्यम् । अत्यन्तानर्थकत्वकल्पनापेक्षया अर्थान्तरवृत्तित्वेनार्थवत्त्वकल्पनस्य न्याय्यत्वादित्येवमित्यर्थकत्वमुपपादितं तदत्राप्युपलक्षणया ज्ञेयम् । ततश्च कर्मणीति कर्मणीत्युच्चार्य विहिता या षष्ठीत्युक्ते तथाविधोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन विहितषष्ठ्या एव प्राप्तेस्तत्समासनिषेध एव कर्मणि चेत्यनेन विहित इति स्थित्येत्यर्थः ।

यदि च या काचनेति मञ्जर्यनुसारेणाह **यदि चेति । कैयट इति** । ....त्रेति शेषः । त्रिभुवनविधातुरित्यत्र त्रिभुवनस्य विधातेति तृज्योगे षष्ठीसमासस्वीकारात् तस्याश्च कर्तरि चेत्यनेन निषेधादिति शङ्काशयः । उत्तरमाह **शेषषष्ठ्याः समास इतीति** । एवं शेषषष्ठीत्वमुपगम्य कृल्लक्षणषष्ठीसमासासम्भवेऽपि न दोष इत्युक्तम् । इदानीं कृल्लक्षणषष्ठीमेवाश्रित्य तत्समासनिषेधस्यानित्यताया वैयाकरणैरुक्ततया तदनुसारेण प्रकृतेऽपि तन्निषेधप्रवृत्त्यभावसम्भवादित्याशयेन तदनित्यत्वं वैयाकरणोक्तज्ञापकेन वदन्ननित्यताश्रयणेन परिहारान्तरमाह **कर्मत्वस्य विवक्षायामपीति । त्रिमुनीति** । सूत्रकारवार्तिककारभाष्यकारेति त्रिमुनीत्यर्थः । तत्राद्यं निर्देशद्वयं पाणिनेः सूत्रकारस्य । जातिवाचक इति निर्देशो वार्तिककारस्य कात्यायनस्य । गुणो गुणिविशेषक इति निर्देशस्तु भाष्यकारस्य पतञ्जलेः । बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे हीह कदाचिद्गुणो गुणिविशेषको भवति । यथा पटः शुक्ल इति । अयस्मयादीनीति सूत्रेऽपि गुणिविशेषक इति च भाष्योक्तेः । उपलक्षणं चैतत् । भूवादिसूत्रे भाष्यकारेण क्रियाविशेषका इति निर्देशश्चेत्यपि ज्ञेयम् । दुर्घटवृत्तिशेष्युक्तानुसारेणाह **अत एव भीष्मः कुरूणामित्यादि** । प्रयोगाः काव्यादिस्थाः । वैयाकरणैः काव्यादिस्थप्रयोगानुसरणात् तेषामुदाहरणम् । एवं तृच्पक्षे कारकषष्ठीत्वानङ्गीकारेण तदङ्गीकारेऽपि षष्ठीसमासनिषेधानित्यत्वाङ्गीकारेण च षष्ठीसमासमुपपाद्य तृन्पक्षेऽपि उक्तप्रकारद्वयाश्रयणेन तमुपपादयति **एवं कर्तृशब्दस्य तृन्नन्तत्वेऽपीति** । अवश्यं चैतदित्येतदित्युक्तमेव दर्शयति **यन्न लोकेतीति** । उदाहरणे तु सर्वत्र कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषषष्ठी तु भवत्येवेत्यादि न लोकेतिसूत्रीयमञ्जर्याद्यनुसारेणेदम् । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति कर्तृकर्मणोरिति प्राप्तिर्नियम्यते । शेषषष्ठी तु कर्तर्यपि भवत्येवेत्युभयप्राप्तौ कर्मणीतिसूत्रीयमञ्जर्याद्युक्तन्यायेन कृद्योगलक्षणायाः कारकषष्ठ्या एव निषेधो न षष्ठीमात्रस्य, विप्रकृष्टनिषेधे हेत्वभावादित्याशयेनोक्तं **कारकषष्ठ्या एवेत्यादि** ।

ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति । आद्यमुदाहरणद्वयं शतृप्रत्यये उत्तरद्वयमुकयोगे । भाष्यकृता सल्लिट्ग्रहणं कर्तव्यमिति सच्छब्दोक्तशतृशानचोः लिट्ग्रहणेन कानच्क्वसुकिकिनां च ग्रहणमभिप्रेत्योक्तम् । लादेशा एव लग्रहणेन गृहीता इति चाह काशिकाकारः । तृन्निति लटः शतृकारेण तृन्पर्यन्तं प्रत्याहार इति च काशिकायाम् । तत्र साधुत्वविचारस्य नात्रावसरः कथञ्चिदपि । कुर्वन्निति करोतेः पचन्निति पचतेश्च लडादेशशत्रन्ततया तद्योगे षष्ठीनिषेधप्राप्तिः । उभययोगेऽपि तन्निषेधप्राप्तिरिति तदुभयत्र षष्ठीश्रवणानुपपत्तिरित्यर्थः । **तृन्व्यावर्त्येनेति** । अत्र तृन्व्यावृत्यर्थकेन सानुबन्धकस्य निर्देशेनेति सम्बन्धः । तृचः सानुबन्धकस्य ग्रहणेन हीदं सूचितं तृन्मात्रग्रहणं चेत् तृज्वत् तृन्यपि निषेधः प्राप्नोति । ततश्च तद्योगेऽपि षष्ठीसमासनिषेधप्रतीतिः स्यात् तत्पराकरणाय सानुबन्धस्य ग्रहणम् । ततश्च तृन्व्यावृत्त्या न तद्योगे समासनिषेधोऽयमिति लभ्यते इति । तथा च तृन्योगेऽस्ति षष्ठी तत्समासोऽपीति प्राप्तिर्नलोकेति निषेधस्यानित्यत्वलाभ इति भावः । ग्रहणात् ज्ञापकादितीति पाठः । न्यासे तथैव सद्भावात् । तथैव रमाकृतोदाहरणाच्चेति ज्ञेयम् । कर्तरि चेत्यस्य षष्ठीसमासनिषेधस्य नित्यत्वेऽपि नानुपपत्तिः । याजकादिभ्यश्चेति प्रतिप्रसवेन तृज्योगे तत्समासोपपत्तेः । अत एव 'तत्तच्छक्तिप्रबोधक' इति सर्वगतत्वाधिकरणीयानुव्याख्यानव्याख्याने याजकादित्वेनैव मूलकारैः परिहार उक्त इत्याशयेन तमपि पक्षं उपपाद्य तदङ्गीकारेण अपरिहाराकरणं प्रकृते कुत इत्येतां च शङ्कां परिहरति **अत्र तृजन्तत्वेत्यादिना** । **प्रतिप्रसवेनेति** । प्राप्तस्याप्यन्येन निवर्तितस्य पुनः प्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानेनेत्यर्थः । यद्यपि तत्तच्छक्तिप्रबोधक इत्येतदेव सर्वगतत्वाधिकरणीयमुदाहर्तुमुचितं तथापि तस्य स्पष्टत्वादकारान्तत्वाद्वा आकृतिगणत्वाश्रयणेन समाधेयत्वेन तत्तच्छक्तिप्रबोधक इत्यनेन प्रकृतवैषम्याद्वा तदुपेक्ष्य ग्रन्थान्तरीयतृजन्तं ज्ञापकमुक्तमिति बोध्यम् । **पठितत्वादिति** । न चैतन्मूलस्थादिपदेन मोक्षदातेत्यादेर्ग्रहणस्य प्राग्व्याख्यातत्वात् तत्रत्यदातृशब्दस्य च याजकादिष्वपाठात् कथं प्रतिप्रसवेन सर्वसमाधिरिति वाच्यम् । कर्तृशब्देन कर्तृत्वस्येत्यादिरूपेण टीकायां कर्तृशब्दमात्रस्योदाहरणेन तन्मात्रविषयत्वात् । कर्त्रादिशब्दानामिति पूर्वोक्तिस्तु कर्त्रादिसर्वशब्दानामित्यर्थः । अत एव पूर्वं भियेत्यतःपरं तत्रेति पूरणीयम् । कर्त्रादिशब्देष्वित्यर्थः । दातृशब्दे तद्वयमस्त्विति भावः । अत एव दातृशब्दसङ्ग्रहायाकृतिगणत्वं नोक्तम् । केचित्तूपलक्षणया तदाकृतिगणत्वाश्रयणेनापि परिहार ऊह्य इत्याहुः । यदि न समासानुपपत्तिभयं कुतस्तर्हि तृजन्तत्वपरित्यागेन तृन्नन्तत्वाश्रयणमित्याशङ्कते **किन्त्विति** । चिच्चेत्ययन्तेत्येतत्तत्त्वोद्योतटीकानुसारेण उत्तरमाह **प्रयोजनेति** । यद्यपि देवस्यैष स्वभावोऽयमित्यादिश्रुत्यादिप्रमाणस्य सत्त्वेन सर्वभगवद्व्यापाराणां प्रयोजनश्रुत्यभिधानात् तृजन्तत्वेऽपि नेयमनुपपत्तिः । अन्यथा तत्तच्छक्तिप्रबोधक इत्यत्रानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तथापि वाक्यान्तराश्रयणेनोक्तार्थप्रतीतिपक्षादप्यन्तरङ्गज्ञापकबलात् प्रतीत्याश्रयणस्य ज्यायस्त्वमित्यत्र तात्पर्यान्न दोषः ।

अन्यत्रेति । अत्रैव ग्रन्थे प्रथमे सर्वगतत्वाधिकरणे तथा तत्त्वनिर्णयटीकादौ चेत्यर्थः । **अनुक्तावपि** । अत्रेति शेषः । अत्रानुक्तावपि एतत्समानस्थलेऽन्यत्रोक्तेस्तत्रैव स प्रकार ऊह्यतामिति भावेन वेत्यर्थः ।

भावेन वेति वाशब्दघटितपाठस्तु स्वरस एव । उपलक्षणं चैतत् । तृन्नन्तत्वपक्षेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमित्यनेन न लोकेति निषेधस्य अनित्यतया तृन्योगे षष्ठ्या उपपन्नत्वेन तत्समासस्याप्युपपत्तिरिति समाधानं च सम्भवति । अत एवोक्तं गीताभाष्यीय-'कथं चान्यस्य न कर्तुं शक्यत'-इत्येतद्वाक्यं व्याकुर्वाणेन मूलकृता न लोकाव्ययेति प्रतिषेधश्च नञा निर्दिष्टमनित्यमित्यनित्यः । अत एव तोसुन्कसुनोर्योगे षष्ठी दृश्यते । सूर्यस्योदेतोः क्रूरस्य विसृप इति । एवमन्यत्रापि । तथा च तत्प्रकारस्यान्यत्रोक्तत्वादत्रानुक्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । विस्तृतं चेदं गीताभाष्यटीकाव्याख्यानप्रपञ्चावसरे नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वनिमित्तकथनादिनाऽस्माभिरिति ज्ञेयम् । अत्र याजकादेराकृतिगणत्वमभ्युपगम्य चिच्चेत्ययन्तेत्यत्र याजकादित्वेन समासोपपत्तिं वदतां टीकाकाराणां पक्षस्य दूषणं तत्त्वोद्योतटीकाव्याख्याने टीकाकारस्य कथमिति शङ्कापरिहारोऽपि तत्प्रपञ्चावसरेऽस्माभिर्निरूपितः । स्थलान्तरीयटीकाविरोधश्च परिहृत इत्यलम् ।

स०व्र० — ननु कर्तृशब्दो न तृनन्तः । तृन्योगे 'न लोकाव्यये'ति षष्ठीप्रतिषेधात् मोक्षादेः कर्तेति षष्ठीसमासानुपपत्तेः । नापि तृजन्तः । तृचः कर्त्रर्थकत्वात् तद्योगे कर्तरि चेति षष्ठीसमासप्रतिषेधादित्याक्षिपति **न चेति** । तृन्नन्त एवायं कर्तृशब्दः । न चोक्तदोषः । द्वितीयासमासोपपत्तेः । न च श्रितादिष्वभावात् कथं सोऽपीति वाच्यम् । तस्मिन्सूत्रे गम्यादीनामुपसङ्ख्यानात् तस्य च आकृतिगणत्वाददोष इत्याह **तृन्नयमित्यादिना** ।

चषकः— मोक्षादिकर्तृत्वस्येत्यादिपदं मोक्षादिदातेत्यस्य परिग्राहकम् । अत्र कारकषष्ठ्या एव निषेधो न शेषषष्ठ्याः कथं तर्हि 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः' इति शेषषष्ठ्या समास इति कैय्यटोक्तेः जनिकर्तुः प्रकृतिस्तत्प्रयोजको हेतुश्च जातिवाचको गुणो गुणिविशेषक इत्यादिमुनित्रयनिर्देशेन कर्तरि चेत्यादिनिषेधस्यानित्यताज्ञापनेन कर्मणि षष्ठीविवक्षायामपि क्षतिविरहात् । कथमन्यथा भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्ता हितकारक इत्यादयः प्रयोगाः सङ्गच्छेरन् । ब्राह्मणस्य कुर्वन् ओदनस्य पचन् नरकस्य जिष्णवो गुणैरित्यादिसामञ्जस्याय 'न लोके'त्यस्य कारकषष्ठीनिषेधपरतया सङ्गमिततया तृन्योगेऽपि शैषिकषष्ठ्युपपत्त्या तत्समाससम्भवात् । तृजकाभ्यामिति सूत्रेऽपि तव्ये तृन्व्यावर्तकतृजित्यनुबन्धनिर्देशेन 'न लोकाव्यये'ति षष्ठीनिषेधस्यानित्यताज्ञापनेन क्वचित्कारकषष्ठीसमासाश्रयणेऽपि क्षतिविरहादिति न्यासकारादिभिरभिहितत्वात् । प्रकृते तृजन्तत्वानुपगमेन तृन्नन्तत्वोपगतिः न षष्ठीसमासनिषेधभीतिबन्धना । तेन प्रतिषिद्धस्यापि याजकादिभ्यश्चेत्यनेन प्रतिप्रसवस्य 'वेदकर्तुरप्रसिद्धेरि'ति प्रतीकव्याख्यावसरे टीकायामेव निरूढत्वात् । किन्तु प्रयोजनोद्देशेन सृष्ट्यादिहेतुत्वे अपूर्णत्वं तदनुद्देशेन तद्धेतुतायामप्रेक्षावत्त्वं प्रसज्येतेति प्रतिकूलतर्कपराहतिपरिजिहीर्षयैव ताच्छीलिकतृन्नन्तता टिटीकिर इति दिशा प्रापञ्चिषत प्रपञ्चिकाः । ननु श्रितादिष्वपाठात् कर्तृशब्दस्य न द्वितीयान्तेन समासः सङ्गच्छत इत्यतः कात्यायनवचनानुरोधेन तमुपपादयति **श्रितादिष्विति** ।

* * *

॥ अथ 'ज्ञानरश्मिमत्' इति विशेषणोपादानप्रोजनम् ॥

९ सु०— ज्ञानं रश्मय इव ज्ञानरश्मयः । व्यासज्ञानवदित्यर्थः । अपां तरतमो नाम 'कश्चन मुनिर्व्यासो बभूवे'ति प्रवाददर्शनाच्छिष्याणां सूत्रकारे भक्तिमान्द्यं मा भूदित्यतो विशेषणोपादानम् ।

शे०चं०— ज्ञानस्य रश्मित्वाभावेन समानाधिकरणसमासानुपपत्तेरुपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इत्युपमितसमासोऽयमित्याह **ज्ञानरश्मय इति** । न च मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति मकारोपधादका-रोपधात्परस्य मतुपो मस्य वत्त्वविधानान्मकारोपधत्वाद्रश्मिशब्दस्य ततःपरस्य मतुपो वत्त्वस्य वकारे रश्मिवदिति स्यात् रश्मिमदिति तु कथमिति वाच्यम् । तत्रैव सूत्रेऽयवादिभ्यः इति यवादिभ्यः परस्य मतुपो वत्त्वस्य निषेधात् रश्मिशब्दस्य यवादित्वेन ततः परस्य मतुपो वत्त्वाभावसम्भवात् । ज्ञानस्य रश्मिसाम्योक्त्या सिद्ध-मर्थमाह **व्यास्येति** ॥ **विशेषणोपादानमिति** । ज्ञानरश्मिमदिति विशेषणोपादानमित्यर्थः ।

वा०र०— ज्ञानरश्मयो विद्यन्तेऽस्य तद् ज्ञानरश्मिमदिति मतुपि विचाराभावाद् ज्ञानपदरश्मिपद-समासविचारपरं मूलमिति सिद्धत्वात् तथाऽनुक्त्वा उपमासमासाभिधानमात्रे निमित्तमाह **ज्ञानस्येति** । **रश्मय इवेति** मूले रश्मिपदं गौणार्थं रश्मिसदृशपरमिति दर्शयितुमिवशब्दोपादानम् । न तु विग्रहान्तर्गतम् । विग्रहस्तु ज्ञानं च ते रश्मयश्चेत्येव । अस्य घनश्याम इत्यादिवत् समानाधिकरणतत्पुरुषत्वात् । अधिकं राजा चासौ विद्या चेत्येतत् नवमाध्यायगतगीताभाष्यटीकाप्रपञ्चावसरे अस्माभिर्निरूपितं ज्ञेयम् । 'रश्मिमदित्येतन्मात्रपूर्विण' इत्यत्रेव शब्दगौरवविचारानवकाशात् गौरवस्यैव सत्त्वेन न बहुव्रीहिनिर्वाह्य इत्यस्यावकाशात् । तथापि प्राक् टीकोक्तसर्वदिः कर्मधारयादिनिः इति भाष्योक्तिज्ञापकबलादत्र मतुबुपपत्तिरिति ज्ञातव्यम् । **यवादित्वेनेति** । यवरश्मिऊर्मिभूमिक्रिमीत्यादिगणे तत्पाठादिति भावः । **सिद्धमर्थमाहेति** । मतुपो योगेनाधिकार्थलाभः सिद्ध इति तत्र विचारभावात् तत्सिद्धवत्कारेण ज्ञानस्य रश्मित्वोक्त्येत्येवोक्तम् । मूलस्थविशेषपदं विशेषणार्थकमित्यभि-सन्धाय विशेषणोपादानमिति प्रतीकोपादानम् । अनेन तथा व्याख्यानं सूचितं भवति । **ज्ञानरश्मिमदितीति** । परं ब्रह्मेत्यपि विशेषणस्य सत्त्वेऽपि तस्यातिस्पष्टत्वात् तद्विशेषणोपादानेऽपि चर्षित्वेन तदसम्भवशङ्काया एव प्राप्तेः तत्समर्थनपरत्वाभिप्रायेण वा ज्ञानरश्मिमदित्यस्यैवोपादानमिति न दोषः ।

चषकः— **विशेषणोपादानमिति** । ज्ञानरश्मिमदिति विशेषणोपादानमित्यर्थः ।

॥ इति 'ज्ञानरश्मिमत्' इति विशेषणोपादानप्रोजनम् ॥

॥ इति अनुव्याख्याने 'मोक्षादिकर्ता', 'मोक्षदाते'ति प्रयोगसाधुत्वनिरूपणम् ॥

॥ इति द्वितीयसूत्रे सृष्ट्यादिहेतुत्वोक्तिः मोक्षदातृत्वसम्भावनपरा ॥

* * *

॥ अथ सृष्ट्यादिकर्तृत्वसामर्थ्येन विष्णोः मोक्षदत्वसमर्थनम् ॥

१० **सु०**— जिज्ञासाया मोक्षसाधनत्वे प्रमाणाभावेनाक्षिप्ते भगवतो मोक्षसाधनत्व-समर्थनमसङ्गतमित्यत आह **येनैवेति** ।

अनु०— येनैव बन्धमोक्षः स्यात् स च जिज्ञासया गतः ।
सुप्रसन्नो भवेदीशो जिज्ञासातोऽस्य मुक्तिदा ।

बन्धान्मोक्षो **बन्धमोक्षः** । पञ्चमीति योगविभागात् समासः । षष्ठीसमासो वा । येन प्रसन्नेनेति शेषः । **गतो** ज्ञातः । गत्यर्थानामवगत्यर्थत्वात् । **चो** यस्मादित्यर्थे । प्रसादमात्रस्य मोक्षसाधनत्वाभावात् **सु**शब्दः । **अस्य** ईशस्य **जिज्ञासा** अस्य जीवस्य **मुक्तिदा** ।

एतदुक्तं भवति । जिज्ञासा तावन्न साक्षान्मोक्षसाधनत्वेनास्माकमभिमता । किन्तु (सु)प्रसन्नो भगवानेव । स चोत्कृष्टतया ज्ञातः सुप्रसन्नो भवति । उत्कर्षज्ञानं च जिज्ञा-सयेत्येवम्परम्परया । तत्र भगवतो मोक्षदातृत्वं तावत्प्रमाणैः समर्थितम् । प्रसन्न एव ददातीत्युत्कर्षज्ञानात् प्रसीदतीति जिज्ञासयोत्कृष्टतया ज्ञायत इति च लोकत एव सिद्धम् । किं तत्र प्रमाणोपन्यासेन । अतो भगवज्जिज्ञासाया मोक्षहेतुत्वं प्रमितमिति मन्यते सूत्रकार इति । ननु स्थानान्तरेऽस्य सूत्रस्यान्यथासङ्गतिरुक्ता । सत्यम् । सत्यां तस्यामियमपरा-ऽत्रोक्तेति ।

परि०— **मोक्षसाधनत्वसमर्थनमिति** । सृष्ट्यादिकर्तृत्वहेतुना जन्मादिसूत्रे समर्थन-मित्यर्थः । ननु 'पञ्चमी भयेने'ति सूत्रे भयशब्देन पञ्चम्यन्तं समस्यत इत्युक्तत्वात्' इह च चोराद्भयं चोरभयमित्यादाविव भयशब्दाभावात् कथं पञ्चमीतत्पुरुष इत्यत आह **पञ्चमीतीति** । योगशब्दः सूत्रवाची । पञ्चमीत्येको योगः कार्यः । पञ्चम्यन्तं शब्दरूपं येन केनाऽपि इष्टशब्देन समस्यत इति तस्यार्थः । भयेनेत्यपरो योगः । पञ्चमीत्यनुवर्त्य पञ्चम्यन्तं भयशब्देन समस्यत इति तस्यार्थो वर्णनीय इति भावः ।

किमनेन प्रमाणमुपन्यस्तमित्यत आह **एतदुक्तमिति** ॥ **स्थानान्तर इति** । 'न च जीव एवायं ब्रह्मशब्द' इति न्यायविवरणे जीवव्यावर्तकपरतया सङ्गतिरुक्तेत्यर्थः ॥ **इयमपरेति** । सा च चन्द्रिकायां विवृता ।

गु०दी०— **पञ्चमीति योगविभागात्समास** इत्यत्र 'पञ्चमीभयेने'ति सूत्रात् पञ्चमीत्यस्यैव योगविभागं कृत्वा योग्योत्तरपदे सति या पञ्चमी सा समस्यत इत्यर्थकथने बन्धान्मोक्ष इत्यत्रापि समाससम्भव इति भावः ।

यादु०— ननु पञ्चमी भयेनेत्युक्तत्वात् अत्र च भयशब्दाभावात् कथं पञ्चमीत्यत आह **योगेति** । **स्थानान्तर इति** । ब्रह्मणो लक्षणमाहेति सङ्गतिरुक्तेत्यर्थः ।

शे०चं०— पञ्चमी भयेनेति भयभीतभीतिभीभिर्योग एव पञ्चमीसमासस्मरणात् कथं बन्धान्मोक्ष इति पञ्चमीसमास इत्यतः कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बाहुलकस्यैव पञ्चमी भयेनेत्यादित्रिसूत्रीप्रपञ्च इति वदता वृत्तिंकृता बाहुलकोक्त्या ग्रामान्निर्गतो ग्रामनिर्गत इत्यादिपञ्चमीसमासनिर्वाहाङ्गीकारात् तद्वदेव बाहुलकादेव बन्धान्मोक्षो बन्धमोक्ष इति पञ्चमीसमासो युक्त एवेति सत्येव समाधाने 'उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता' इति न्यायं निधाय प्रकारान्तरेण समाधत्ते **योगविभागादितीति** । सूत्रविभागादित्यर्थः । (पञ्चमीत्येकविभागः पञ्चम्यन्तशब्दरूपं येन केनापीष्टशब्देन समस्यते भयेनेत्यपरो योगः पञ्चमीत्येतदनुवर्त्य पञ्चम्यन्तं भयशब्देन समस्यत इति तस्यार्थो वर्णनीय इति भावः) । न च योगविभागो निर्मूलः । ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्वा परःसहस्राः शरदस्तपांसि (भवभूतिः) । अधिश्रयन्तीर्जनताः परःशता (माघः) इत्याद्यभियुक्तव्यवहारेषु सहस्रा-त्पराः शतात्परा इत्यादिविग्रहे पञ्चमीसमाससिद्धेरेव तन्मूलतया निर्मूलत्वाभावात् । अत्र हि पञ्चमीति योग-विभागात् समासे राजदन्तादित्वात् मयूरव्यंसकादित्वाद्वा परनिपाते सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पुंवद्भावे लोकाश्रयत्वाद्वा लिङ्गस्य विशेष्यनिघ्नतायां पारस्करादित्वात् सुटि परःसहस्रा इत्यादि सिद्ध्यति । यद्यपि परः-सहस्रा इत्यादिसमासनिर्वाहोऽपि कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बाहुलकोक्त्यैव कर्तुं शक्यस्तथाऽप्यभियुक्तैर्योग-विभागाश्रयणेनापि तन्निर्वाहाभ्युपगमात् तन्मूलतया तस्य ग्रहणम् । एतच्च पञ्चमी भयेनेत्येतत्सूत्रीयोपस्करग्रन्थे स्पष्टम् । सति गत्यन्तरे बाहुलकाश्रयणं योगविभागाश्रयणं वा क्लिष्टमित्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **षष्ठीसमासो वेति** । बन्धस्य मोक्ष इति शेषषष्ठ्या मोक्षशब्देन षष्ठीति षष्ठीसमास इत्यर्थः । जिज्ञासाया मोक्षसाधनता-मुपपादयितुमनुरूपं शेषमाह **येन प्रसन्नेनेति शेष इति** । ज्ञात इति व्याख्यानमुपपादयति **गत्यर्थानामिति** । अनेकार्था हि धातव इति धातूनामनेकार्थत्वश्रवणादिति भावः ॥ **प्रसादमात्रस्येति** । अधममध्यमप्रसादस्य स्वर्गादिफलकत्वेन मोक्षसाधकत्वाभावादित्यर्थः । अस्येति जीवेशयोरन्यतरमात्रपरामर्शानुपपत्तेरुभयपरतया योज-यति **अस्येशस्येत्यादि** । ईशस्येति कर्मणि षष्ठी, जीवस्येति तु सम्बन्धमात्र इति ज्ञेयम् ।

नन्वेवं परम्पराश्रयणे जिज्ञासाया मोक्षसाधनत्वमिति मतभङ्ग इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **स्थानान्तर इति** । पूर्वस्थानरूपे भाष्य इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । निर्बाधरूढिबलाज्जीव एवेदं ब्रह्मेति प्राप्ते जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो जीवत्वबाधकं विष्णुत्वसाधकं वाक्यशेषोक्तं लक्षणमाहेति प्रकारान्तरेणेत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । ब्रह्मणो लक्षणमाहेति ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ **अत्रेति** । उत्तरप्रस्थान इत्यर्थः ।

वा०र०— भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यमिति वक्तव्यमित्येव वृत्तावपि एवं सूत्रे न्यासः कर्तव्य इत्यर्थ इति वक्तव्यपदस्य हरदत्तेन व्याख्यानात् पञ्चमीभयेनेति सूत्रं विशिष्टार्थसमर्पकमिति भावेन पञ्चमी भयेनेति भयभीतभीतिभीभिर्योग एवेत्युक्तमिति न दोषः । बाहुलकोक्तेर्ग्रामनिर्गत इति प्रक्रियावाक्यव्याख्यान-रूपकर्तृकरणे कृता बहुलमित्यादिशेषीग्रन्थानुसारेणाह **कर्तृकरणे कृतेति** । **इत्यादिपञ्चमीसमासेति** । पाद-हारकः । गलेचोपक इत्यादाविवेति शेषः । ह्रियत इति हारक इति कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ण्वुल् । पादाभ्यामिति अपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । गले चोपक इति हेतुमण्णिजन्तात् कर्मणि ण्वुल् । अमूर्ध-मस्तकादिति सप्तम्या अलुगिति हरदत्तोक्तेः । पादहारक इत्यादाविव बाहुलकाद्ग्रामनिर्गत इत्येतदुपपादनवत् प्रकृतेऽप्युपपादनं न प्रसज्यते । अस्योपायस्योपेयप्रतिपत्त्यर्थस्य तन्मात्रोपपादकत्वेऽप्यन्यत्र सञ्चारनियमा-भावादित्याशयेनाह **उपेयेति** । अयं चोपायः नाज्झलाविति सूत्रे परःसहस्रा इत्यादिप्रयोगोपपत्तये कैयटे उक्तः । तपांसीत्यन्तं भवभूतिवाक्यम् । परःशता इत्यन्तं तु द्वादशसर्गमाघवाक्यम् । **राजदन्तेति** । दत्तानां राजा इति राजदन्त इत्यत्रेवेत्यर्थः । राजदन्तादेश्चाकृतिगणत्वादिति भावः । मयूरव्यंसकादीनां यथायथं निपातने विहिते अत्रापि मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसक इतिवन्निपातनं परःसहस्रशब्दस्येति भावः । **पुंवद्भाव इति** । पौर्वशाल इत्यादाविवेति ध्येयम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति सूत्रेषु तत्र तत्र भाष्योक्तं शेषीकृता अन्यैरप्या-वश्यकत्वादुक्तं प्रकारान्तरमाह **लोकाश्रयत्वादिति** । अर्धनावमित्यत्र क्लीबत्वं लोकादिति वाक्यं व्याकुर्वता शेषीकृता शिष्टप्रयोगेषु नपुंसकस्यैव दर्शनात् तदेव प्रमाणमिति व्युत्पादनादत्रापि शरदादिविशेषणतया प्रयोगात् स्त्रीलिङ्गत्वमित्यर्थः । अत्र लोकाश्रयत्वाद्वेति पाठः सुगमः । वाशब्दाभावेऽपि वा तदर्थान्तरभावेन योजनीयम् । **पारस्करादित्वादिति** । तस्याकृतिगणत्वादिति भावः । **शक्य इति** । शेषीकृता तथैव करणादिति ज्ञेयम् । **उपस्करग्रन्थे** उपयोगिग्रन्थे । **उपपादयितुमिति** । ज्ञानजन्यप्रसादस्य मूले कीर्तनाभावेन जिज्ञासाजन्य-ज्ञानमात्रस्य भगवत इव मोक्षसाधनत्वकथनस्य व्यर्थत्वापातान्मध्ये मोक्षसाधनभूतप्रसादकीर्तनेन जिज्ञासायाः मोक्षसाधनत्वमुपपादयितुमित्यर्थः । **व्याख्यानमिति** । स्वव्याख्यानमित्यर्थः । **अनेकार्था हीति** । 'क्रिया-वाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातवः' इत्युक्तेरिति भावः । स्वर्गा-दीत्यादिपदेन जनलोकादिग्रहणम् । **अस्येतीति** । अस्येत्यनेनेत्यर्थः । **योजयतीति** । आवृत्त्या योजयती-त्यर्थः । अस्येति षष्ठ्या अविशेषादुभयत्रापि कर्मत्वादिविशेष एवार्थ इति प्रतीतिं वारयितुं विवेकेनाह **ईशस्येतीति** । **सम्बन्धमात्र इति** । अन्यथा सम्प्रदाने चतुर्थी स्यादिति भावः ।

स०व्र०— ननु पञ्चमी भयेनेति भयादियोग एव पञ्चमी स्मर्यते तत्कथं बन्धान्मोक्ष इति पञ्चमीसमास इत्यत आह **पञ्चमीति योगविभागादिति** । योगविभागकरणे गौरवं मनसि निधायाह **षष्ठीसमासो वेति** । सम्बन्धसामान्य इति शेषः । **स्थानान्तरे** भाष्ये । **अन्यथासङ्गतिरिति** । ब्रह्मणो जीवभेदकानन्तगुणपूर्णत्व-रूपलक्षणासम्भावनानिरासाय सम्भावकं जन्मादिकारणत्वं द्वितीयसूत्रेणोच्यत इत्यन्यथासङ्गतिरुक्तेत्यर्थः ।

चषकः— योगविभागादिति । सूत्रविभागादित्यर्थः । तथाच ग्रामनिर्गत इत्यादिनिर्वाहाय पञ्चमीति विभज्य येन केनापि समस्यत इत्यर्थोपगमाद्वयशब्दाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यत्र बहुलग्रहणादपि समासोपपत्तिरित्यपि स्थितम् । **षष्ठीसमासो वेति** । शैषिकषष्ठ्या समासो वेत्यर्थः । **प्रसाद-मात्रस्य** प्रसादसामान्यस्य । अधमप्रसादादेः स्वर्गादिसाधनत्वादिति भावः । **ईशस्येति** । कर्मणि षष्ठी ईश-कर्मिका जिज्ञासेत्यर्थः । **स्थानान्तर इति** । पूर्वप्रस्थानरूपभाष्यन्यायविवृत्त्योरित्यर्थः । तत्र निर्बाधरूढ्या जीव एवेदं ब्रह्मेति प्राप्ते जिज्ञास्यब्रह्मणो जीवत्वबाधकविष्णुत्वसाधकवाक्यशेषाभिहितलक्षणातात्पर्यकतया सङ्गति-रुक्तेत्यर्थः । **अत्र** उत्तरस्थाने ।

॥ इति सृष्ट्यादिकर्तृत्वसामर्थ्येन विष्णोः मोक्षदत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ विष्णोः मोक्षदातृत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् अनुमानादिना रुद्रादयः न कल्पनीयाः ॥

११ **सु०**— तृतीयसूत्रनिवर्त्यामाशङ्कामभिधाय तत्परिहारत्वेन तत् पठति **मोक्षादीति** ।

अनु०— मोक्षादिदत्वमीशस्य कथमेवावगम्यते ।
इति चेच्छास्त्रयोनित्वाच्छास्त्रगम्यो हि मोक्षदः ।

प्रधानं मोक्षदातृत्वं तत्साधनं सृष्ट्यादिकर्तृत्वं चेशस्यैवेति सम्बन्धः । **कथमव-गम्यते** । न कथञ्चित् । अनुमानैस्तत्तदागमैश्चान्येषां तथाऽवगमादिति भावः । **इति चेत्** तत्रोक्तमिति शेषः ।

कथमिदं सूत्रमेतदाशङ्काया निवर्तकमित्यतः तद्व्याचष्टे **शास्त्रगम्यो हीति** । **मोक्ष-ग्रहणं** सृष्ट्यादेरप्युपलक्षणम् । यस्मान्मोक्षादिदः पुरुषः शास्त्रमात्रस्य विषयोऽतो वेदादिकं यं तथाविधं प्रतिपादयति स एव तथा प्रतिपत्तव्यो नानुमादिना कल्पनीय इति ।

परि०— मोक्षदत्वस्य स्वशब्देन सृष्ट्यादेरादिपदेन चोक्तौ बीजमाह **प्रधानमिति** । **तत्साधनमिति** । मोक्षदत्वसाधनमित्यर्थः । सृष्ट्यादिकर्तृत्वहेतुना मोक्षदत्वस्य पूर्वसूत्रे समर्थनादिति भावः । सृष्ट्यादिपदोक्तजन्मस्थित्यादिदानं नाम कर्तृत्वमेवेति भावेन सृष्ट्यादिकर्तृत्वमित्युक्तम् । एवशब्दान्वयमाह **इति सम्बन्ध इति** । ईशस्यैवानवगमे बीजमाह **अनुमानैरिति** । व्यक्तमेतत् पञ्चाधिकरण्यामेवेति भावः ।

यादु०— तत्तदागमैः शैवाद्यागमैः ।

शे०चं०— **अनुमानैरिति** । कार्यत्वाद्यनुमानैरित्यर्थः । यद्यपि कार्यत्वाद्यनुमानैः कर्तृमात्रं सिद्ध्यति न तु शिवादिः कर्तेति । कर्तृमात्रं च विष्णोः कर्तृत्वाविरोधिलोकप्रसिद्ध्यादेरुभयत्र तुल्यत्वात् । तथाऽप्यनुमानानि न स्वप्रामाण्यनिषेधकश्रुत्युक्तेः कर्तरि पर्यवस्यन्ति किन्तु स्वप्रामाण्योपपादकागमोक्तेः कर्तर्येवेत्यनुमानैरन्येषां तथाऽवगमो युक्त इति भावः ॥ **तत्तदागमैरिति** । शैवाद्यागमैरित्यर्थः । मोक्षादिदत्वमिति शङ्काग्रन्थानुरोधादाह **मोक्षग्रहणमिति** ।

वा०र०— शास्त्रयोनिसूत्रीयचन्द्रिकानुसारेण शङ्कासमाधाने **यद्यपीत्यादिना** कृते ।

॥ इति विष्णोः मोक्षदातृत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् अनुमानादिना रुद्रादयः न कल्पनीयाः ॥

* * *

॥ अथ मोक्षादिदाता प्रत्यक्षानुमानपौरुषेयागमैः न गम्यः ॥

१२ **सु०**— मोक्षादिदातुः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं कुतः । परिशेषादित्याशयवान् प्रत्यक्षगम्यत्वं तावद्दूषयति **प्रत्यक्षेति** ।

अनु०— प्रत्यक्षावसितेभ्यः स्याद्यदि मोक्षः कथञ्चन ।
किमित्यनादिसंसारमग्नाः सर्वा इमाः प्रजाः ।

यदि मोक्षादिदाता प्रत्यक्षः स्यादिति यावत् । कथञ्चन तत्सेवादिना । तदा सर्वेऽपि युक्ताः स्युरित्यर्थः । मोक्षदातुः प्रत्यक्षत्वे कुतः सर्वैर्मुक्तैर्भाव्यमित्यत आह **यस्मादिति** ।

यस्मान्नियमतो दुःखहानिः प्रत्यक्षतो भवेत् ।
धावन्त्येव तमुद्दिश्य राजाद्यमखिलाः प्रजाः ।

यस्मात्पुरुषाद्धेतोः । अमुमुक्षुत्वान्न धावन्तीत्याशङ्कानिवारणाय मोक्षस्वरूपं व्याख्यातं **दुःखहानिरिति** । न हि कोऽपि दुःखी दुःखं न जिहासति इति सम्भवति । **प्रत्यक्षतः** प्रत्यक्षगम्यात् । **राजाद्यमिति** सम्भावनयोक्तम् । दारिद्र्यदुःखं जिहासवो वदान्यं राजाद्यमिवेति वा ।

अनुमानगम्यत्वं दूषयति **अनुमेति** ।

अनुमागम्यतो मोक्षो यदि स्यादनुमैव हि ।
दृष्टपूरुषवन्मोक्षदातृतां विनिवारयेत् ।
तच्छास्त्रगम्य एवैको मोक्षदो भवति ध्रुवम् ।

यदि कश्चिन्मोक्षदातृत्वेनानुमीयत इत्यर्थः । **अनुमैव** पुरुषत्वादिका । अनुमानं सप्रतिपक्षत्वान्न तत्र भवतीत्यर्थः ।

आगमास्त्वाप्तेरनिश्चयादसमर्था एवेत्याशयवान् परिशेषमुपसंहरति **तदिति** ।

तत्तस्मान्मोक्षदः पुरुषो केवलं ध्रुवं शास्त्रगम्य एव भवेदिति योजना ।

परि०— न जिहासतीति । न त्यक्तुमिच्छतीत्यर्थः । 'न लोकाव्ययनिष्ठे'ति सूत्रेणोप्रत्यययोगे षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीयया **दुःखं जिहासव** इत्युक्तम् । **वदान्यं** दानशूरम् ।

गु०दी०— आगमास्त्वित्यत्र आगमाः पाशुपताद्यागमाः ।

यादु०— दृष्टपूरुषवन्मोक्षदातृतामित्युत्तरग्रन्थानुसारेण व्याचष्टे **यदि कश्चिदिति** ।

शे०चं०— 'तच्छास्त्रगम्य एवैक' इत्यस्य तात्पर्यमाह **मोक्षादिदातेत्यादि** । यस्मात् प्रत्यक्षादिति सामानाधिकरण्यस्य बाधितत्वात् प्रत्यक्षपदं लक्षणया तद्गम्यपरमित्याशयेन तदनूद्य व्याचष्टे **प्रत्यक्षत इत्यादि** ॥ **सम्भावनयेति** । तादृशो राजादिरेव भविष्यतीति सम्भावनयेत्यर्थः । अत्र पक्षे सम्भावना आश्रयणीया भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **दारिद्र्येति** । 'दृष्टपूरुषवन्मोक्षदातृतां विनिवारये'दित्युत्तरग्रन्थानुसारेण व्याचष्टे **यदि कश्चिदिति** । **मोक्षद इति** । मोक्षादिद इत्यर्थः ।

वा०र०— शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमिति मूलम् । शास्त्रं च तदेकमसहायं चेति शास्त्रैकम् । विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारित्वादित्यादिकं न्यायविवरणटीकायामुक्तम् । तदनुसारेणात्र अर्थो ज्ञेयः । **बाधितत्वादिति** । पुरुषस्य प्रत्यक्षरूपत्वाभावादिति भावः ।

॥ इति मोक्षादिदाता प्रत्यक्षानुमानपौरुषेयागमैः न गम्यः ॥

* * *

॥ अथ स्वतन्त्रः वेदतात्पर्यविषयीभूतः विष्णुरेव शास्त्रगम्यः ॥

१३ **सु०**— अस्त्वेवं तथाऽपि मोक्षदत्वेन शास्त्रगम्यत्वमन्येषां भविष्यति । तथा प्रतिभासादिति चतुर्थसूत्रस्य सङ्गतिं सूचयंस्तत्त्विति पदद्वयं व्याख्याति **शास्त्रेति** ।

अनु०— शास्त्रगम्यश्च नान्योऽस्ति मोक्षदत्वेन केशवात् ।

मोक्षदत्वेन शास्त्रगम्यश्च केशवादन्यो नास्ति । किन्तु स एव कुत इत्यतः । सौत्रं हेतुं व्याख्याति मोक्षदो हीति ।

मोक्षदो हि स्वतन्त्रः स्यात्

स्वतन्त्र एव हि मोक्षदः स्यादित्यन्वयः । स्वातन्त्र्येण समन्वयश्च भगवत एव नान्येषाम् । यस्य च प्रतीयते श्रुत्यादौ स एव भगवान्विष्णुरिति भावः ।

परि०— तथा प्रतिभासादिति । 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेती'त्यादाविति भावः । 'तत्त्वि'ति सौत्रपदद्वयार्थः **स एवेति** ॥ **समन्वयश्चेति** । वैदिकपदानां शक्तितात्पर्यविषयत्वमित्यर्थः । यद्वा स्वातन्त्रेण समन्वयः स्वातन्त्र्येण सम्यग्योगश्चेत्यर्थः । श्रुत्यादावन्यस्य मोक्षदत्वप्रतिभासस्य का गतिरित्यत आह **यस्य च प्रतीयत इति** । तच्छब्दस्य भगवत्येव मुख्यत्वादिति भावः ।

यादु०— तथा प्रतिभासात् इत्यत्र वेदादिरूपशास्त्रत एवेति शेषः ॥ **भगवानिति** । तच्छब्दानां भगवति मुख्यत्वादिति भावः । अनेन समन्वयादिति सौत्रो हेतुः स्वातन्त्र्येण समन्वयात् सम्बन्धात् तद्वत्त्वादिति स्वतन्त्रतया रुद्रादिप्रतिपादकवैदिकशब्दानां भगवत्येव समन्वयादुपक्रमादिभिर्मुख्यतो वाचकत्वादिति द्वेधा व्याख्यात इति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— तथा प्रतिभासादिति । ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेतीत्यादावित्यर्थः ।

शे०चं०— तथा प्रतिभासादिति । मोक्षादिदत्वेन ज्ञात्वा शिवमित्यादिवेदादिशास्त्रत एव रुद्रादेः अज्ञानां प्रतिभासादित्यर्थः । ननु च श्रुत्यादौ स्वातन्त्र्येण समन्वयोऽन्येषामेव प्रतीयते तत्कथमुच्यते स्वातन्त्र्येण समन्वयश्च विष्णोरेव नान्येषामितीत्यत आह **यस्य चेति** । तच्छब्दानामपि भगवति मुख्यत्वादिति भावः । यद्वा न नाम्नि विप्रतिपत्तिरित्याशयः ।

वा०र०— **स्वातन्त्र्येण समन्वयश्चेति** मूलम् । सम्यगन्वयः सम्बन्धोऽत्र समन्वयो विवक्षित इति ज्ञेयम् । समन्वयोऽन्येषामपि प्रतीयत इति स्वरसः पाठः । एवशब्दघटितपाठे त्वेवकारः कात्स्न्र्ये पशुपत्यादीनां सर्वेषां तत्समन्वयानुसारेण प्रतीयत इत्यर्थ इत्याहुः ।

स०व्र०— नन्वन्येषामेव स्वातन्त्र्येण समन्वयः प्रतीयते तत्कथमेतदित्यत आह **यस्य चेति** ।

* * *

१४ **सु०— परतन्त्रो मोक्षदः किन्न स्यादिति चेत् । स किं स्वतन्त्रमनाश्रित्य स्वयमेव मोक्षं दद्यादुत स्वतन्त्रमन्यमाश्रित्य । आद्ये दोषमाह परतन्त्र इति ।**

अनु०— परतन्त्रः स्वयं सृतौ ।
वर्तमानः कथं शक्तः परमोक्षाय केवलम् ॥

परतन्त्र एव । केवलं परानपेक्षया । यद्यसौ स्वतन्त्रमनपेक्ष्यैव स्वभक्तमोक्षाय शक्तः स्यात् तर्हि स्वात्मानमपि मोचयेदिति न संसारी स्यादित्याशयः । द्वितीयं दूषयति अन्येति ।

अन्याश्रयेण यद्येष दद्यान्मोक्षं स एव हि ।
तेन नानुसृतो मोक्षं न दद्यादन्यवाक्यतः ।

एषोऽवान्तरेश्वरोऽन्यस्य स्वतन्त्रस्य विष्णोराश्रयेण स्वभक्ताय मोक्षं दद्यादिति यद्युच्यते तदा स स्वतन्त्रस्तेन मुमुक्षुणाऽननुसृतोऽसेवितोऽन्यस्यावान्तरेश्वरस्य मम भक्ताय मोक्षं देहीति प्रार्थनावाक्यमात्रेण मोक्षं नैव दद्यादित्यपि सम्भावितमेव । तथा लोके दर्शनादिति हिशब्दः । ततः किमित्यत आह अत इति ।

अतस्तदर्थमपि स ज्ञेयो विष्णुर्मुमुक्षुभिः ।

तदर्थमप्यवान्तरेश्वरान्मोक्षप्राप्त्यर्थमपि स स्वतन्त्रः । तथा च भगवज्जिज्ञासाया अपरिहार्यत्वाद्धत्र्यर्थावान्तरेश्वरस्य मोक्षदत्वकल्पनेति भावः ।

वं०प०— **अननुसृतोऽसेवित इति** । यतोऽत इति शेषः ।

शे०चं०— शिष्टं स्पष्टम् ।

वा०र०— परतन्त्रो मोक्षद इत्यारभ्य ब्रह्मत्वेनावधारित इत्यन्तग्रन्थाव्याख्याने निमित्तमाह **शिष्टमिति** । तत्र किञ्चिदस्पष्टमूलवाक्यानामयमर्थः । स्वयमेवेति विकल्पानुवादत्वलाभायाह **परतन्त्र एवेति** । एवञ्च एवकारकेवलशब्दव्याख्याने मिलित्वा स्वतन्त्रमाश्रित्य वयमेवेति पक्षसमर्पकमिति सूचितं भवति ।

॥ इति स्वतन्त्रः वेदतात्पर्यविषयीभूतः विष्णुरेव शास्त्रगम्यः ॥

* * *

॥ अथ यमेवैष इत्यादिश्रुतिसमन्वयादपि विष्णोरेव मोक्षदत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वम् ॥

१५ **सु०**— प्रकारान्तरेण हेतुं व्याचष्टे **यमेवेति** ।

अनु०— यमेवैष इति श्रुत्या तमेवेति च सादरम् ।
शास्त्रयोनित्वमस्यैव ज्ञायते वेदवादिभिः ।

अनेन 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतिमुपादत्ते । **तमेवेति चेति श्रुत्या** । 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेती'ति श्रुतिरनेनोपात्ता । 'नान्यः पन्था विद्यत' इति वाक्यशेषेणादरो गम्यते । मोक्षदत्वेन **शास्त्रयोनित्वमस्य** विष्णोरेव । अनेन श्रुतीनां सम्यक् सादरमन्वयः समन्वय इत्युक्तं भवति ।

नन्वेतयोः श्रुत्योरेष इति तमिति च भगवानुच्यत इत्येतत् कुतः । प्रकरणादिपर्यालोचनया तदवधारणात् । तदिदमुक्तं **वेदवादिभिरिति** ।

अत्र श्रुत्यन्तरमाह **य एनमिति** ।

य एनं विदुरमृता

'य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती'ति च श्रुत्येति पूर्वेण सम्बन्धः । मीमांसार्थमस्याः श्रुतेः पृथग्ग्रहणम् ।

परि०— प्रकारान्तरेणेति । स्वातन्त्र्येण वेदतात्पर्यविषयत्वादिरूपप्राक्तनव्याख्यानात् प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । तं प्रकारं व्यनक्ति **अनेन श्रुतीनामिति** । 'यमेवैष' इत्यादिमोक्षदत्वप्रतिपादकश्रुतीनामित्यर्थः ॥ **मीमांसार्थमिति** । समुद्रगत्वलिङ्गाद्युक्त्या विष्णुपरत्वावधारणार्थमित्यर्थः ।

वा०र०— श्रुत्येत्यस्यानुवृत्त्या व्याख्याने मिलित्वा स्वातन्त्र्यमनाश्रित्य स्वयमेव पक्षसमर्पकमिति उक्तं भवति । श्रुत्येत्यस्यानुवृत्त्या व्याख्याति **तमेवेति च श्रुत्येति** ॥ **अनेनोपात्तेति** । तमेवेति च श्रुत्येत्यनुव्याख्यानेन तमेवं विदित्वेत्येतच्छ्रुतिरुपात्तेत्यर्थः । नन्वेतत्कथम् । तमेवैकं जानथेत्यस्योपात्तव्यत्वात् । तत्र 'अमृतस्यैष सेतुरि'ति मुक्तिहेतुताया एवेति 'अन्यावाचो विमुञ्चथे'ति चादरस्य च प्रतीतेः । तथा सन्न्यायरत्नावल्यामपि 'तमेवं विद्वानमृत इह भवती'त्यस्योदाहरणमपि कथम् । तमेवेति चेत्यनुव्याख्यानोक्त्या तमेवेति च श्रुत्येति स्वोक्त्या च विरुद्धत्वादिति चेत् सत्यम् । विचार्यमेतत् मान्यान्प्रति । याज्ञवल्क्योपनिषदि तमेवं विदित्वेति पाठात् तदनुवादत्वाच्च भाष्यस्य मूलेऽपि तमेवेत्येव पाठः । विद्यैवेत्यधिकरणभाष्यतट्टीकयोस्तमेवेत्येव तालवालीपुस्तके पाठः । तत्सूत्रीयतमेवेति वादिनीत्यत्र तु पुरुषसूक्तप्रकरणात् एवशब्देनादरोक्तिर्युक्ता । अनुमानचिन्तामणावपि तमेवेत्येव च पाठः । अत एव सन्न्यायरत्नावल्यां 'तमेवं विद्वानमृत' इति वाक्योपादानोक्तावपीह मूले तत्परित्यागः । तत्र तु समानार्थत्वाभिप्रायेण तदुदाहरणम् । तथा वैशेषिकसूत्रोपस्कारे धर्मविशेषप्रसूतादिति चतुर्थे सूत्रे तमेव विदित्वेत्येवकारोपेतश्रुतिपाठोऽप्येवमस्तीत्यादि ज्ञेयम् । इति च श्रुत्येत्यनयोरावृत्त्याश्रयणेन योजनाभिप्रायेण पूर्वेणेत्युक्तम् । ननु 'यमेवैष' इत्यादिश्रुत्योरिव य एवमित्यस्यापि एकेनैव सङ्ग्रहणोक्तिपरित्यागेन किमिति वाक्यभेदेनोपादानमित्यत आह **मीमांसार्थमिति** । 'यमेवैष' इत्यादिश्रुतिद्वयस्य ब्रह्मपरत्वे निर्णायकलिङ्गाद्यनुक्त्वा वेदवादिभिरित्यनेनैव तत्सूचनमात्रम् । अत्र तु तत्परतायां समुद्रशायित्वरूपं लिङ्गं चोच्यते । तथा ब्रह्मशब्दादिकं च । एवं च न्यायसञ्चारकरणरूपमीमांसार्थं पृथग्ग्रहणमित्यर्थ इति ।

॥ इति यमेवैष इत्यादिश्रुतिसमन्वयादपि विष्णोरेव मोक्षदत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यत्वम् ॥

* * *

॥ अथ श्रुत्युक्तब्रह्म विष्णुरेव ॥

१६ **सु०— अत्रैनमित्युक्तो हरिरित्येतत्कुत इत्यत आह इत्युक्त इति ।**

अनु०— इत्युक्तस्तु समुद्रगः ।

'य एनं विदुरि'ति श्रुतौ मोक्षहेतुज्ञानत्वेनोक्तस्तु 'यमन्तः समुद्रे कवयोऽवयन्ती'ति समुद्रग उक्तः । तच्च हरेर्लिङ्गमित्यर्थः ।

प्रमाणान्तरमाह **तदेवेति** ।

तदेव ब्रह्म परममिति श्रुत्याऽवधारितः ।

इत्युक्त इति वर्तते । 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति' श्रुत्या ब्रह्मत्वेनावधारितः ।

परि०— **अवयन्ति** जानन्तीत्यर्थः ।

वं०प०— **इत्युक्त इति वर्तत इति** । इत्युक्तः समुद्रगत्वेनोक्तो यः स इत्यर्थः ।

* * *

१७ **सु०— एतदुक्तं भवति । एनमित्युक्ते ब्रह्मपदश्रवणात् तस्य च भगवन्नामत्वाद्भगवानेवायमिति ज्ञायते । यद्यपि ब्रह्मपदस्यान्यत्रापि वृत्तिरस्ति तथाप्यमुख्यैव । न चैवमत्र शक्यते ग्रहीतुम् । तदेवेत्यवधारणविरोधात् । इदं खल्वस्य मुख्यतो ब्रह्मत्वमाचष्टे । अन्यत्र ब्रह्मशब्दवृत्तिमात्रस्य प्रामाणिकत्वेन निषेधानुपपत्तेरिति ।**

युक्त्यन्तरमाह यत इति ।

अनु०— यतः प्रसूतेति ततः सृष्टिमाह

'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती'ति श्रुतिः ततो य एनमित्युक्तान्मूलप्रकृतेः सृष्टिमाह । न च मूलप्रकृतेः कारणत्वं परमपुरुषादन्यस्य सम्भवति । अतोऽप्ययं भगवानिति । एतेन मोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वत इत्युक्तमपि विवृतं वेदितव्यम् ।

यादु०— ननु तदेवेत्यनेन ब्रह्मशब्दस्यान्यत्र प्रवृत्तिनिषेधेन ब्रह्मणि प्रवृत्तिमात्रमुच्यते न पुनः परममुख्यत्वमित्यत आह **अन्यत्र ब्रह्मशब्दस्येति** ।

वं०प०— **एनमित्युक्त इति** । एनमित्युक्ते वस्तुनीत्यर्थः । नन्विदमन्यस्य ब्रह्मशब्दवाच्यतानिषेधपरमेव किं न स्यादित्यत आह **अन्यत्रेति** ॥ **एतेनेति** । भगवतो मोक्षजनकज्ञानविषयत्वस्य य एनमित्याद्युदाहृताभिः श्रुतिभिः समर्थनेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— किमनेन प्रमाणान्तरमुक्तं भवतीत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । विरोधादित्युक्तमेव विरोधं स्फोरयति **इदं खल्विति** । नन्वनेन ब्रह्मशब्दस्यान्यत्र वृत्तिनिषेधेन ब्रह्मणि वृत्तिमात्रसिद्धावपि न मुख्य-

त्वस्य लाभ इति नास्य मुख्यतो ब्रह्मत्वाभिधायकत्वमित्यत आह **अन्यत्रेति** ॥ **प्रामाणिकत्वेनेति** । बृहजाति-जीवेत्याद्यभिधानादिसिद्धत्वेनेत्यर्थः । अन्यथा तत्प्रमाणबाधादिति भावः ।

परमपुरुषादन्यस्येति । ब्रह्मरुद्रादिसमूहस्य लक्ष्म्यधीनत्वेन तस्य लक्ष्मीकारणताया अन्योन्याश्रय-ग्रस्तत्वादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । मोक्षदत्वे श्रुत्युदाहरणेनेत्यर्थः ।

वा०र०— न मुख्यत्वलाभ इति । अन्यत्रापि वृत्तिसद्भाव एवावधिलाभेन भगवति मुख्यत्वलाभा-दिति भावः । बृहजातिजीवेत्याद्यभिधानं नामधातुव्याख्यानादिति । पूर्वादिपदेन कमलासनशब्दराशिष्विति सम्पूर्णधातुव्याख्यानपरिग्रहः । उत्तरेण तु ब्रह्माणि जीवा इत्यादिवाक्यान्तरपरिग्रहः । अभिधानं नाम धातु-व्याख्यानम् । चन्द्रिकायामपि इत्यभिधानादित्युक्त्यनुसारेणाभिधानपदम् । यद्यपि बृहेति प्रकृतिमात्रस्य जीव-परताया अनेन प्राप्तावपि प्रत्ययान्तस्य न तत्परता प्राप्नोतीत्यसङ्गतमेतदभिधानकीर्तनमित्याभाति । तथापि स्वार्थिक एवात्र मनिन्प्रत्यय इत्यतोऽत्र केवलप्रकृत्यर्थस्यापि प्रत्ययान्तपदवाच्यत्वमनिवार्यमित्यादिकं जन्माधि-करणीयचन्द्रिकायां टीकाकारोक्तरीत्या ज्ञेयम् । मूले **मूलप्रकृतेः सृष्टिमिति** । अत्र प्रकृतेरिति कर्मणि षष्ठी ।

स०व्र०— एतेन मोक्षदातृत्वे श्रुत्युदाहरणेन ।

* * *

१८ **सु०—** द्वितीयं हेतुव्याख्यानमुपसंहरति **तत इति** ।

अनु०— ततो हरिः ।
शास्त्रयोनिर्न चान्योऽस्ति मुख्यतस्त्विति गम्यते ।

मुख्यत इति मोक्षदत्वेनेति यावत् ।

वं०प०— द्वितीय(यं)हेतुव्याख्यानमिति । भगवतो मोक्षदातृत्वे जन्माद्यस्य यतः इति श्रुत-मित्येको हेतुरुक्तः । शास्त्रयोनित्वादिति द्वितीयो हेतुस्तद्व्याख्यानमित्यर्थः ।

शे०चं०— द्वितीयहेतुव्याख्यानमिति । भगवतो मोक्षदातृत्वे 'जन्माद्यस्य यत' इति श्रुतमित्येको हेतुरुक्तः । 'शास्त्रयोनित्वादि'ति यो द्वितीयो हेतुस्तद्व्याख्यानमित्यर्थः ।

॥ इति श्रुत्युक्तब्रह्म विष्णुरेव ॥

* * *

॥ अथ षड्विधतात्पर्यलिङ्गैः परममुख्यवृत्त्या विष्णुरेव सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यः ॥

१९ **सु०—** विष्णोरिवान्येषामपि शास्त्रयोनित्वं प्रतीयत इति यदुक्तं तत्परिहारार्थत्वेनापि सौत्रं हेतुं व्याचष्टे **शास्त्रेति** ।

अनु०— शास्त्रयोनित्वमेतस्य ज्ञायते हि समन्वयात् ।

अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्गम् ।

'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणोऽवाच्यत्वमाशङ्क्य वाच्यत्वमीक्षत्यधिकरणे साध्यते । तदसङ्गतम् । प्राग्वाच्यताया अनुक्तत्वात् । शास्त्रयोनित्वस्य लक्षणादिनाऽपि सम्भवादित्यतोऽधिकरणं सङ्गमयितुं संशब्दं व्याख्याति समिति ।

समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते ।

परममुख्यार्थतोच्यते । सङ्कोचे (प्रमाणा)कारणाभावात् ।

परि०— शास्त्रयोनित्वोक्त्यैव वाच्यत्वं लब्धमित्यत आह **शास्त्रयोनित्वस्य लक्षणादिनेति** । सम्पदेन मुख्यत्वलाभेऽपि पारम्यं कुत इत्यत आह **सङ्कोचे कारणाभावादिति** ।

यादु०— प्राग्वाच्यतेति । ईक्षत्यधिकरण इत्यर्थः ।

शे०चं०— श्रुतिभिरिति । उपलक्षणं चैतत् । 'शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थ' इत्यादिस्मृतिभिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **प्रागिति** । समन्वयसूत्र इत्यर्थः । ननु समन्वयसूत्रे कारणत्वेन सकलशास्त्रप्रतिपाद्यत्वस्य ब्रह्मणि प्रतिज्ञातत्वाद्वाच्यत्वाभावे तदसम्भवादेव तल्लाभ इत्यतस्तस्यान्यथासिद्धिमुपपादयति **शास्त्रयोनित्वस्येति** ।

वा०र०— मूले **अन्वय उपपत्त्यादीति** । श्रुतीनां सम्यक्सादरमन्वय इत्यादि पूर्वव्याख्यानेन असङ्गरार्थमिदं व्याख्यानान्तरम् । ईक्षत्यधिकरणीयमूलोक्तस्मृतिं वक्तुमाह **उपलक्षणं चैतदिति** ।

॥ इति षड्विधतात्पर्यलिङ्गैः परममुख्यवृत्त्या विष्णुरेव सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यः ॥

* * *

॥ अथ ईक्षत्यधिकरणस्य समन्वयाधिकरणेन सह आक्षेपकी सङ्गतिः ॥

२० **सु०**— ततः किमित्यत आह **एवमिति** ।

अनु०— एवं परममुख्यार्थो नारायण इति श्रुतेः ।
निर्धारणाय नाशब्दमिति वेदपतिर्जगौ ।

एवं मोक्षादिदत्वेन नारायणः श्रुतेः परममुख्यार्थ इत्यस्य अर्थस्य निर्धारणाय इति सम्बन्धः । **यस्मात्समित्युपसर्गेण परममुख्यार्थतोच्यते, एवं** तस्मात् सङ्गतिसद्भावात् **नाशब्दमिति जगौ** इति वा ।

वं०प०— पूर्वं भिन्नवाक्यतया योजितमिदानीं समित्यादिकमेकमेव वाक्यमित्याह **यस्मात्समित्युपसर्गेणेति** ।

शे०चं०— एवमित्यस्य व्याख्यानं **मोक्षादिदत्वेनेति** ॥ **यस्मादिति** । अनेन मूले समिति ह्युपसर्गेणेति हिशब्दो यस्मादित्यर्थ इत्युक्तं भवति । एवमित्यस्य व्याख्यानं **तस्मादिति** । तस्यापि विवरणं **सङ्गतिसद्भावादिति** ।

स०व्र०— एवमित्यस्य व्याख्यानं **तस्मादिति** । तस्यापि विवरणं **सङ्गतिसद्भावादिति** ।

॥ इति ईक्षत्यधिकरणस्य समन्वयाधिकरणेन सह आक्षेपकी सङ्गतिः ॥

* * *

॥ अथ गतिसामान्यसूत्रे विष्णोरेव सर्वशास्त्रविषयत्वसमर्थनम् ॥

२१ **सु०**— अत्राधिकरणे 'गतिसामान्यादि'ति सूत्रम् । तत्प्राग्वाच्यतासमर्थनपरं न भवतीति न व्याख्यातम् । तस्येदानीं सङ्गतिमाह **कथमिति** ।

अनु०— कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पशाखाविदां नृणाम् ।

संशब्दो द्व्यर्थो मुख्यवृत्त्येति सर्ववेदानामिति च । तत्र द्वितीयार्थोऽत्राक्षिप्यते । अत्र एवैकाधिकरणत्वमेषां सूत्राणाम् । संशब्दार्थाक्षेपसमाधानस्यैकत्वात् । उपक्रमादि-

लिङ्गैर्जगज्जन्मादिकारणत्वेन परमेश्वरे सर्ववेदानां समन्वयो न ज्ञातुं शक्यः । कुतः । **नृणां स्वल्पायुःप्रज्ञादिमतां स्वल्पशाखावेदि(त)त्वस्य एव सम्भवेन सर्ववेदज्ञानासम्भवात् ।**

परि०— अत्राक्षिप्यत इति । गतिसूत्रसङ्गतिपरे 'कथमि'त्याद्यनुव्याख्यान इत्यर्थः । मूलं योजयति **उपक्रमादिलिङ्गैरित्यादिना** ।

शे०चं०— प्रागिति । ईक्षत्यधिकरणव्याख्यावसर इत्यर्थः । अत एवेति परामृष्टमेव दर्शयति **संशब्दार्थेति** । अन्यथा गतिसूत्रस्य 'अनन्ता वै वेदा' इति श्रुतेर्वेदानामनन्तत्वेन शाखान्तरस्यान्यथात्वे शङ्किते 'सर्वे वेदा' इत्यादिश्रुत्या प्रसिद्धशाखादृष्टान्तेनान्यत्रापि तदनुमानाच्छाखान्तरस्यापि प्रमाणत्वान्नैतच्छाखाविरोध इत्येवंपरत्वात् सूत्रान्तराणां तु वाच्यत्वसाधकत्वादर्थभेदेनाधिकरणभेदः स्यादिति भावः ।

वा०र०— ईक्षत्यधिकरणीयचन्द्रिकानुसारेणाह **अन्यथा गतीति** । इति एवंपरत्वादित्यनेनान्वयः ।

॥ इति गतिसामान्यसूत्रे विष्णोरेव सर्वशास्त्रविषयत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ मनुष्याणां अनन्तवेदसमन्वयज्ञानासम्भवात् विष्णोः मोक्षदातृत्वविषये निर्णयाभावः ॥

२२ **सु०— वेदानामपि स्वल्पत्वे शक्यत एव तत्समन्वयो ज्ञातुमस्मदादिभिरपीत्यत आह वेदा इति ।**

अनु०— वेदा ह्यनन्ता इति हि श्रुतिराहाप्यनन्तताम् ।

'अनन्ता वै वेदा' इति श्रुतिमनेनोपादत्ते । आद्यो हिशब्दः श्रौतवैशब्दार्थः । द्वितीयः श्रुतेः प्रसिद्धत्वं द्योतयति । **अपिः** समुच्चये । न केवलं पुरुषाः स्वल्पवेदविदः । किन्तु **वेदा अप्यनन्ता** इति । अनन्तता वेदानामिति शेषः । सन्तु पुरुषाः स्वल्पविदो वेदाश्चानन्तास्तथाऽपि कथं समन्वयज्ञानमशक्यमित्यत आह **अनन्तेति** ।

अनन्तवेदनिर्णीतिर्महाप्रलयवारिधेः ।

उत्तारणोपमा

स्वल्पशाखाविदामिति वर्तते । महाप्रलयवारिधेरुत्तारणोपमेति गमकत्वात्समासः । देवदत्तस्य गुरुकुलमिति यथा । यो यद्वाक्यं स्वरूपतो न जानाति स तत्रोपक्रमाद्यनुसन्धाय वाक्यार्थमवधारयतीत्यसम्भावितमेतदिति भावः ।

एतदुक्तं भवति । विमताः पुरुषा न सर्ववेदसमन्वयज्ञानार्हाः सर्ववेदाज्ञत्वात् । यो यद्वाक्यं न जानाति नासौ तत्समन्वयमपि जानाति । यथा सम्मतः । विमता न सर्ववेद-वेदनार्हा अल्पप्रज्ञादिमत्त्वात् यो यदपेक्षयाऽल्पप्रज्ञादिमन्नासौ तद्वेत्ति । यथा सम्मतः । वेदा वा नैतत्पुरुषवेद्याः । एतत्प्रज्ञाद्यतिक्रान्तत्वात् । यदेवं तदेवं तथा सम्मतमिति ।

आक्षेपमुपसंहरति **इत्यस्मादिति** ।

इत्यस्मान्न ज्ञेयोऽत्र समन्वयः ।

अत्र विष्णौ । ततश्च शाखान्तरे प्रतिपाद्यान्तरशङ्कया नोक्तार्थावधारणं सम्भवतीति भावः ।

परि०— ननु 'उत्तारण'पदस्य 'महाप्रलयवारिधेरि'त्येतत्सापेक्षत्वेनोपमापदेन सामर्थ्याभावात् कथं समास इत्यत आह **गमकत्वादिति** । नित्यसापेक्षस्थले सामर्थ्यस्यार्थबोधान्यथानुपपत्त्या ज्ञापकत्वात् समासो भवत्येवेत्यर्थः ।

समन्वयज्ञानार्हा इत्यस्य शक्तितात्पर्यविषयज्ञानार्हा इत्यर्थः ।

गु०दी०— **उत्तारणोपमे**त्यत्र उत्तारणपदस्य कस्मादुत्तारणमिति सापेक्षत्वात् कथं समास इत्यत आह **गमकत्वादिति** । अर्थस्य सम्यगवगमे सति सोऽपि समासो भवतीत्यर्थः ।

यादु०— ननूत्तारणपदस्योपमापदेन कथं समासः । तस्य वारिधिपदसापेक्षत्वेनासमर्थत्वात् । सापेक्ष-मसमर्थमिति वचनात्, अत आह **गमकत्वादिति** । वाक्यार्थबोधकत्वादित्यर्थः । तथा च सापेक्षत्वेऽप्यसाम-र्थ्यमसिद्धम् । वाक्यार्थबोधकत्वस्यानुभवसिद्धत्वेन सामर्थ्यकल्पनात् । सापेक्षमसमर्थमिति वचनं तु नित्य-सापेक्षव्यतिरिक्तविषयमिति कल्पनीयमिति भावः ।

वं०प०— स्वरूपासिद्धिं परिहर्तुमाह **विमता न सर्ववेदवेदनार्हा इति** । **यदपेक्षयेति** । ज्ञेया-पेक्षयेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननूत्तारणपदस्य वारिधिपदेन सापेक्षतयाऽसमर्थत्वात् कथमुपमापदेन समासः स्यात् समर्थः पदविधिरिति सामर्थ्य एव तद्विधानादित्यत आह **गमकत्वात्समास इति** । विग्रहवाक्येन योऽर्थः प्रतीयते तस्य समासेन गम्यमानत्वात् सत्यपि सापेक्षत्वे उत्तारणोपमेति युक्तः समास इत्यर्थः । ननु गमकत्व-मात्रेण कथं सापेक्षस्यापि समास इत्यतोऽत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह **देवदत्तस्येति** । यदि ह्युत्तारणपदस्य वारिधिपदेन सापेक्षत्वादुपमापदेन समासो नेष्यते तर्हि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यपि समासो न स्यात् । तत्रापि देवदत्तस्य यो गुरुरिति देवदत्तपदापेक्षत्वेन गुरुपदस्यासमर्थतया कुलपदेन समासायोगात् । अतस्तत्र देवदत्तपदापेक्षस्यापि गुरुपदस्य कुलशब्देन समासो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य कुलमिति विग्रहवाक्येन प्रतीयमानार्थस्यैव समासेन गम्यमानत्वाद्यथाऽऽश्रीयते तथा प्रकृतेऽपीति भावः । कथं समन्वयो ज्ञेय इत्याद्याक्षेपपरग्रन्थसमुदायस्य तात्पर्य-माह **एतदुक्तं भवतीति** ।

वा०र०— **सापेक्षतयेति** । सापेक्षमसमर्थं भवतीति न्यायादिति भावः । अयं च न्याय एवेति कैयटादौ विस्तृतमिति बोध्यम् । उक्तं च अपौरुषेयवादतत्त्वनिर्णयटीकाव्याख्याने उक्तशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वा-दित्येतद्व्याख्यावसरे इति न्यायादिति टीकाकृतैव । असामर्थ्यं चैवम् । समासे उपसर्जनपदस्य प्रधानार्थाभि-धायिना भाव्यत्वेन अप्रधानत्वस्य स्वविशेषणापेक्षया च प्रधानत्वस्यावश्यकत्वादेकस्यैकदा प्रधानत्वैकार्थ-भावयोरसम्भवादिति । समर्थसूत्रीयहरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टमिदम् । अदृश्यत्वनये उपपादितं चेदम् । नानुमानमत-च्छब्दात्, ज्योतिरुपक्रमादित्यत्रापि । अधिकं तत्रैव प्रतिपत्तव्यम् । अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा भवन्तीति अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रार्थमञ्जर्याद्युक्तिं मनसि निधाय व्याचष्टे **विग्रहवाक्येनेति** । यद्यपि पूर्वकायो नाभे-र्देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिस्थले पूर्वादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षतया समासवत् प्रकृतेऽपि नित्य-सापेक्षतया समासो वक्तुं युक्तः । उक्तश्च गीताभाष्यटीकायां 'तेन क्रियमाणविषयानुभवे'ति द्वितीयाध्यायगत-निष्पन्नभाष्यवाक्ये । तथापि प्रकारान्तरत्वाभावात् तस्येत्यभिसन्धायेदम् । अतस्तत्रापि विग्रहवाक्येन प्रतीय-मानार्थस्य समासेनाभिधानरूपयुक्तेरेव मूलत्वादित्याशयात् । एकार्थीभावरूपसामर्थ्यं हि पृथक्पृथक्पदाभिहितार्थ-समूहस्य राजपुरुष इति समासपदाभिधाननिमित्तकम् । तेनापि गमकत्वबलेनैव नित्यसापेक्षत्व उक्तप्रवृत्तिः ।

स०व्र०— उत्तारणपदस्य वारिधेरित्यनेन सापेक्षत्वेनासमर्थत्वात् कथमुपमापदेन समास इत्यत आह **गमकत्वादिति** । नित्यसापेक्षत्वादित्यर्थः ।

चषकः— **गमकत्वात्समास इति** । विग्रहवाक्यजनितावगतिविषयतापन्नगोचरावगतिहेतुत्वा-दित्यर्थः । नन्वेवं ऋद्धस्य राजमातङ्गा इत्यादेरपि साधुत्वापत्त्या न गमकतामात्रं तत्साधुतायां निबन्धनमित्यतो-ऽनुरूपनिदर्शनप्रदर्शनेनोपपादयति **देवदत्तस्येति** । 'प्रतियोगिपदादन्यद्यदन्यत्कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशेन न तस्यान्वय इष्यते' इत्यनुशासनात् देवदत्तपदस्येव वारिधिपदस्यापि सम्बन्धिबोधकपदतया तत्साधुत्वोपगम-सम्भवात् ऋद्धपदस्य च अतथात्वेन न तत्र तथात्वापत्तिरिति भावः ।

॥ इति मनुष्याणां अनन्तवेदसमन्वयज्ञानासम्भवात् विष्णोः मोक्षदातृत्वविषये निर्णयाभावः ॥

२३ **सु०—** एतत्परिहारार्थत्वेन सूत्रमवतारयति **इत्याशङ्केति** ।

अनु०— इत्याशङ्काऽपनोदार्थं स आह करुणाकरः ।

आह 'गतिसामान्यादिति सूत्रमि'ति शेषः । नन्वस्य सूत्रस्य कोऽर्थः । सर्वाभिः शाखाभिरुत्पाद्याया ब्रह्मावगतेरेकरूपत्वात् सर्वा अपि शाखाः परमपुरुषमेकमेव जगज्जन्मादिकारणत्वेनावगमयन्तीति न क्वचिद(प्य)न्यथाप्रतिपादनं शङ्कनीयमिति चेत् । नन्वेतदेव वेदानामनन्तत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वादुपक्रमादिभिस्तन्निर्णयो दूरे निरस्त इत्याक्षिप्तम् । पुनस्तदेवोच्यत इति किमनेन कृतं स्यादित्यतः सूत्रकृतोऽभिसन्धिमाह **अशक्येति** ।

अशक्योत्तारणत्वेऽपि ह्यागमापारवारिधेः ।
निर्णीयते मयैवायं रोमकूपलयोदिना ।

मदन्यैरिति शेषः । **हि**शब्देन परोपन्यस्तं प्रमाणमभ्युपैति । **उत्तारणं** पारगमनम् । उपक्रमादिभिर्निर्णयनमिति यावत् । उदमुदकमस्यास्तीत्युदी । भूमविवक्षायामिनिः । समुद्र इत्यर्थः । रोमकूपे लयोदी यस्यासौ तथोक्तः । प्रलयसमुद्रसमानोऽपि वेदो मदीयज्ञानेऽन्तर्भवतीति भावः ।

परि०— परोपन्यस्तमिति । पूर्वपक्षिणा पूर्वत्रोपन्यस्तमनुमानरूपप्रमाणमित्यर्थः । उदकवत्त्वमात्रेण समुद्रार्थत्वालाभादाह **भूमविवक्षायामिति** । 'भूमनिन्दाप्रशंसासु भवन्ति मतुबादय' इति वचनात् । 'बाहुल्यार्थे अत इनिठनावि'ति इनिप्रत्यय इत्यर्थः । **लयोदः** लयसमुद्रः ।

यादु०— ननु बहुव्रीहिबलादेवोक्तलाभे इन्प्रत्ययो व्यर्थः । यथाऽऽहुः । 'न बहुव्रीहिनिर्वाह्ये भवन्ति मतुबादय' इति । तत्राह **भूमविवक्षायामिति** । बाहुल्यविवक्षायामित्यर्थः । 'भूमनिन्दाप्रशंसासु भवन्ति मतुबादय' इति वचनादिति भावः ।

शे०चं०— व्याघातमाशङ्क्य परिहरति **मदन्यैरिति शेष इति** ॥ **परोपन्यस्तमिति** । 'अनन्ता वै वेदा' इति श्रुतिरूपमित्यर्थः । नन्वत इनिठनावित्युदकवाचिनोऽदन्तादुदशब्दान्मत्वर्थे इनिप्रत्यये सति निष्प-

न्तेनोदिन्शब्देन दण्डीत्यादिनेव मत्वर्थसम्बधमात्रप्रतिपादनेनोदकसम्बद्धवस्तुमात्रलाभात् तस्य च समुद्रं विहाय अन्यस्यापि सम्भवात् कथमनेन समुद्रलाभ इत्यतो नायं दण्डीत्यादिवत् सम्बन्धमात्रार्थकेनिप्रत्ययः किन्तु 'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादय' (वार्तिक) इत्यस्तिविवक्षायां भूमादिष्वर्थेषु मतुबादिविधानादस्तिविवक्षायां भूम्नि मतुबन्तेन गोमच्छब्देन बहुगोस्वामित्वस्येवास्तिविवक्षायां भूमार्थे इनिप्रत्ययान्तेनोदिन्शब्देन बहूदकसम्बन्धलाभात् तस्य च समुद्रं विहाय अन्यत्रायोगाद्युक्तोऽनेन समुद्रलाभ इत्याशयेनाह **भूमविवक्षायामिति** ॥ **रोमकूपे लयोदी यस्यासाविति**। यद्यपि समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिरिष्टो न व्यधिकरणानां तथाऽपि पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति क्वचित् सामानाधिकरणेऽपि तददर्शनात् कण्ठे काल इति क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि क्वचिद्दर्शनादभिधानानभिधानयोरेव समासभावाभावप्रयोजकत्वेन सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोस्तदप्रयोजकत्वाद्युक्तो वैयधिकरण्येऽप्यत्र समास इति भावः। असङ्गतिपरिहाराय तात्पर्यमाह **प्रलयेऽपीति**।

वा०२०— भवन्ति मतुबादय इतीति। इति वार्तिकेनेत्यर्थः। अस्ति विवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति मञ्जर्युक्तं वार्तिकार्थं मनसि कृत्वा आह **अस्ति विवक्षायामिति**। अत्र यद्यपि पदार्थमात्रमपि सत्तां न व्यभिचरतीति सत्ताविवक्षा न सम्भवति तथाप्यस्ति इत्युपपादनसामर्थ्यादत्र भूतभविष्यत्सत्त्वव्यावृत्तं साम्प्रतिकं सत्त्वमेवोच्यते। तद्विवक्षा त्वावश्यक्येव। अन्यथा गावोऽस्य सन्तीति वर्तमानसत्त्वे गोमानिति प्रयोगवद्गावोऽस्य भवितार इत्येतस्मिन्नर्थेऽपि गोमानिति प्रयोगः स्यात्। उक्तं च मञ्जर्याम्। यासां प्रति सत्ता मुख्या वर्तमानलक्षणा बाह्या तस्यां यथा स्यात्। भूतभविष्यतोर्या सत्ता अतीतानागतवस्तुपरामर्शिनी या बुध्योत्प्रेक्षितोपचरितरूपा तस्यां मा भूदित्यादि। गोमानासीत् गोमान् भविष्यतीत्यादावपि न गवां सत्ता कथ्यते। किन्तु गोमत एवेत्यादिकं मञ्जर्यां स्पष्टम्। ततश्च वर्तमानसत्ताविवक्षायामित्यर्थः। अयं च पक्षोऽस्तिविवक्षायां इत्येतद्भूमादिष्वेव विशेषकं न तु भूमादिवत् स्वतन्त्रो मतुब्विषय इति मुख्यमतानुसारेण। **अस्तिमानिति**। प्रयोगमनुसृत्यास्तिविवक्षायां मतुबादय इति स्वतन्त्रविधानपक्षे त्वस्तिशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातः। कर्तृविशिष्टसत्तावाची नैषोऽस्तेर्लडित्यादिमञ्जर्याद्युक्तपक्षान्तरं त्वमुख्यमेवेति न तदनुसारोऽपेक्षितः। 'भानमस्तित्वमपि चैवासम्मतादि'त्येतदनुव्याख्यानव्याख्यावसरे तूक्तपक्षान्तरस्यास्तित्वमस्तितेत्यादिप्रयोगोपपादकतया टीकाकृता भाष्याद्यनुसारेणानुसरणं कृतमिति न दोष इति ज्ञेयम्। **बहुगोस्वामित्वस्येवेति**। यस्य यावदुचितं तस्य तावदेव स्वशब्देनाभिहितमिति तत्स्वामित्वमेव मतुपा प्रोच्यते। तेन देवदत्तस्य त्रिचतुरादिसङ्ख्याकगोभिरेव बह्वयो गाव इति व्यवहारः। देशाधिपस्य सहस्रादिसङ्ख्येताभिर्गोभिरित्यादि द्रष्टव्यम्। **बहूदकसम्बन्धेति**। सङ्कोचे कारणाभावेन इतरजलाशयव्यावृत्तोदकबाहुल्यस्यैव प्रतीतिसम्भवादिति भावः। **अव्यधिकरणानामिति**। अन्यथा पञ्चभिर्भुक्तमस्योदनमस्येति पञ्चभुक्तोदन इति समासप्रसङ्गादिति भावः। एतद्विस्तरस्तु प्रथमाध्याये प्रथमपादान्तेऽत्यर्थविस्तरमित्येतदुपपादनावसरे टीकायां द्रष्टव्यम्। अधिकं सर्वभारतार्थस्य सङ्ग्रहो यस्यामिति गीताभाष्यटीकोक्तबहुव्रीहिव्युत्पादयता टीकाकृता विस्तृतं

तत्रैव प्रतिपत्तव्यम् । तदुपपादनं चास्मदुक्तरीत्या तत्रैव अवधेयम् । सामानाधिकरण्यमप्रयोजकमित्याह **पञ्च-भुक्तवन्त इति । तददर्शनादिति** । पञ्चभुक्तवानित्येवंरूपसमासस्यादर्शनादित्यर्थः । वैयधिकरण्यस्य समासाभावं प्रत्यप्रयोजकत्वमित्याह **कण्ठे काल इति** । अत्र कण्ठे कालो यस्येत्येव विगृह्य बहुव्रीहिः कार्यः । गम्यमानस्थितिद्वारकं च पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् । यथा दध्योदनादावुपसेकादिद्वारकम् । ननु कण्ठे स्थितः कालो यस्येति । तथा सति हि कण्ठे स्थित इति सप्तमीति योगविभागात् समासे उरसि लोमेत्यादावविवा-मूर्धमस्तकादिति सूत्रेण सप्तम्या अलोपे च निष्पन्नकण्ठेस्थितकालपदेन समानाधिकरणतया समानाधिकरण-बहुव्रीहौ सम्भवति सति सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यस्योक्तविधविग्रहाश्रयणस्थले समास-सिद्ध्यर्थकतया प्रवर्तनीयस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । शिष्टमुपपादनं काशिकाद्युक्तविग्रहाश्रयणेन सप्तम्युपमान-पूर्वस्येत्यादिना उत्तरपदलोपविधानानर्थक्यं च गीताभाष्यटीकाव्याख्यानप्रपञ्चे अस्माभिर्निरूपितं तत एव प्रति-पत्तव्यम् । **अभिधानानभिधानयोरेवेति** । अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इति मञ्जर्यादावुक्तेस्तस्याश्च विग्रहवाक्यात् प्रतीयमानस्यार्थस्य यदभिधानं तदेव लक्षणं लक्ष्यते अनेनेति चिह्नं गमकं येषां ते तथोक्तः यत्र विग्रहवाक्यात् प्रतीमानस्यार्थस्य कृत्तद्धितसमासैरभिधानं तत्कृत्तद्धितादिकमङ्गीकार्यं तदभिधानं यदत्र कृदादिभि-र्नास्ति तत्र नाङ्गीकार्यमित्यर्थकत्वादिति भावः ।

स०व्रo — परोपन्यस्तं प्रमाणं 'अनन्ता वै वेदा' इत्येवंरूपम् ।

* * *

२४ **सु०— एतदेव विवृणोति यद्यपीति ।**

अनु०— यद्यप्यशेषवेदार्थो दुर्गमोऽखिलमानवैः ।
मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति परमाणुताम् ।

अव्याकृताकाशे परमाणुरिव मज्ज्ञानेऽन्तर्भवति । भूताकाशस्य परिमितत्वादव्या-कृतग्रहणम् । विवरणाभावे पूर्वश्लोकोक्तं किञ्चिद् व्याहतं किञ्चिच्चासङ्गतं प्रतीयेत ।

परि०— किञ्चिद्व्याहतमिति । अशक्योत्तारणत्वेऽपीति निर्णीयत इति अशक्यत्व-निर्णेयत्वयोर्वचनं व्याहतम् । 'रोमकूपलयोदिने'ति वचनमसङ्गतं वेदानामानन्त्येनाशक्यनिर्णयत्वमिति कृतचोद्यानिरासकत्वात् । पूर्वोत्तरार्धाभ्यां तदभिप्रायवर्णने तु 'मानवैरि'ति व्याहतेः 'मज्ज्ञाने'त्यादिना चासङ्गतेर्निरासः कृतो भवतीत्येतत् उक्तमित्यादिनाऽग्रे विवरिष्यत इति भावः ।

गु॰दी॰— किञ्चिद्व्याहतं किञ्चिच्चासङ्गतमित्यत्र अशक्योत्तारणत्वेऽपि निर्णीयत इति व्याहतम् । मया निर्णीयत इत्येतदसङ्गतम् । मुमुक्षूणां निर्णयाभावादित्यर्थः ।

यादु॰— किञ्चिद्व्याहतमित्यादि । आगमापारवारिधेरशक्योत्तारणत्वेऽपीत्यनेनोक्तमनिर्णेयत्वं निर्णीयत इत्यनेनोक्तं निर्णेयत्वं च परस्परव्याहतम् । अखिलमानवैर्दुर्गम इति विवरणे तु न व्याहतिः । अत एव पूर्वं मदन्यैरिति शेषः पूरित इत्यवधेयम् । वेदानामानन्त्यात् तन्निर्णयोऽनुपपन्न इत्याक्षिप्तेऽन्यैर्निर्णेतुमशक्यत्वेऽपि मयैव निर्णीयते वेद इत्येतावदेवोत्तरं वक्तव्यम् । रोमकूपलयोदवत्त्वकथनं तु न सङ्गतम् । उक्ताक्षेपपरिहारानुपयोगात् । 'मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति परमाणुतामि'त्यनेन प्रलयसमुद्रसमानोऽपि वेदोऽपरिच्छिन्ने मज्ज्ञाने परमाणुरिवान्तर्भवतीति तद्भावप्रदर्शनेन विवरणे तु तस्योक्तपरिहारोपपादकतया सङ्गतिरुक्ता भवतीति ध्येयम् ।

शे॰चं॰— किञ्चिद्व्याहतमिति । आगमापारवारिधेरशक्योत्तरणत्वेऽपीत्युक्तं अनिर्णेयत्वं निर्णेयत्वं च परस्परव्याहतम् । अखिलमानवैर्दुर्गम इति विवरणे तु न व्याहतिः । अत एव पूर्वं मदन्यैरिति शेषः पूरितः । वेदानामानन्त्यात् तन्निर्णयोऽनुपपन्न इत्याक्षिप्तेऽन्यैर्निर्णेतुमशक्यत्वेऽपि मयैव निर्णीयत इत्येतावदेवोत्तरं वक्तव्यम् । रोमकूपलयोदित्वकथनं त्वसङ्गतम् । उक्ताक्षेपपरिहारानुपयोगात् । 'मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति परमाणुतामि'त्यनेन प्रलयसमुद्रसमानोऽपि वेदोऽपरिच्छिन्ने मज्ज्ञाने परमाणुरिवाव्याकृताकाशेऽन्तर्भवतीति तद्भावकथनेन विवरणे तु तस्योक्तपरिहारोपपादकतया सङ्गतिरुक्ता भवतीति ध्येयम् ।

स॰व्र॰ — किञ्चिद्व्याहतमिति । अशक्योत्तारणत्वेऽपि मयैव निर्णीयत इति व्याहतम् । अशक्योत्तरणत्वस्य निर्णयस्य च परस्परविरुद्धत्वादिति भावः । **किञ्चिच्चासङ्गतमिति** । वेदानामनन्तत्वेनानिर्णये उक्ते रोमकूपलयोदित्वकथनस्यासङ्गतत्वादिति भावः ।

* * *

२५ **सु॰— अभिप्रायमुपसंहरति इतीति ।**

अनु॰— इति प्रकाशयन्विश्वपतिराह प्रमेयताम् ।
निखिलस्यापि वेदस्य गतिसामान्यमञ्जसा ।

उक्तप्रकारेण निखिलस्यापि वेदस्य स्वेनाञ्जसा प्रमेयतां प्रकाशयन् सूचयन् गतिसामान्यमाह न तु निरभिसन्धिर्येनोक्तदोषः स्यात् । विश्वपतिरिति सर्ववेदवित्त्वे प्रमाणम् । न हि पालनीयमविद्वान् पालको भवति । विश्वान्तर्गताश्च सर्वे वेदा इति ।

एतदुक्तं भवति सूत्रकारेण । सर्ववेदज्ञानासम्भवेन सर्ववेदसमन्वयाज्ञानं किं मानवादीनामुच्यते उत सूत्रकर्तुर्मम । आद्येऽपि किं विशेषतोऽथ सामान्यतोऽपि । आद्योऽभ्युपगम्यत एव । द्वितीये तु वक्ष्यामः । न तृतीयः । मम सर्वज्ञत्वेनासिद्ध्यादिप्राप्तेरिति ।

परि०— उक्तदोष इति । एतदेव 'वेदानामि'त्यादिना किमनेन कृतं स्यादित्यन्तेन प्रागुक्तदोष इत्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । 'अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुष्पञ्चगतमि'त्यादाविति भावः ॥ **असिद्ध्यादिप्राप्तेरिति** । विमताः पुरुषा इति प्रागुक्तानुमानत्रये सूत्रकारपक्षीकाराभिप्राये हेतूनां स्वरूपासिद्धिः बाधश्च प्राप्नोतीत्यर्थः ।

यादु०— उक्तदोष इति । पुनस्तदेवोच्यत इति किमनेन कृतं स्यादित्युक्तदोष इत्यर्थः ॥ **विशेषत इत्यादि** । समन्वयाज्ञानमिति वर्तते । **वक्ष्याम इति** । 'अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुःपञ्चगतं वस्वि'त्यादिना मानवादीनां सामान्यतः सर्ववेदसमन्वयज्ञानमनुमानतो भवतीति विवक्षितानुमानेऽसिद्धिबाधयोः प्राप्तेरित्यर्थः ।

शे०चं०— उक्तदोष इति ॥ **पुनस्तदेवोच्यत इति** । किमनेन कृतं स्यादित्युक्तदोष इत्यर्थः । अशक्येत्यादिभाष्येण कः सूत्रकृतोऽभिसन्धिरुक्तो भवतीत्यतस्तमाह **इदमुक्तं भवति सूत्रकारेणेत्यादिना** । विशेषत इत्यादौ सर्ववेदसमन्वयाज्ञानमिति सम्बन्धः ॥ **वक्ष्याम इति** । 'अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुःपञ्चगतं वसु' इत्यादिना मानवादीनां सर्ववेदसमन्वयज्ञानमनुमानतो भविष्यतीति वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **असिद्ध्यादीति** । सूत्रकारो न सर्ववेदसमन्वयज्ञानवान् सर्ववेदाज्ञत्वादिति विवक्षितानुमाने सर्ववेदाज्ञत्वहेतोरसिद्धिः । सर्वज्ञे तस्मिन् सर्ववेदसमन्वयाज्ञानस्य बाधितत्वात् बाधश्च स्यादित्यर्थः ।

स०व्र० — उक्तदोष इति । वेदानामनन्तत्वेन तत्रोपक्रमादिभिर्निर्णयो दूरनिरस्त इत्युक्तदोषः स्यादित्यर्थः । **द्वितीये तु वक्ष्याम इति** । 'अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुष्पञ्चगतं वसु' इत्यादिनेति शेषः । **असिद्ध्यादीति** । सर्ववेदजत्वादिहेतूनामिति शेषः ।

वं०प०— न तृतीय इति । आद्यपक्षस्य द्वेधा विकल्पितत्वात् तृतीयत्वमस्येति ज्ञातव्यम् ।

॥ भगवतो सर्वज्ञस्य व्यासस्य सर्ववेदसमन्वयज्ञानसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ व्यासादन्येषां अनन्तवेदसमन्वयज्ञानाभावसमर्थनम् ॥

२६ **सु०—** एवं चेद्यदि कश्चिदन्यः सूत्रकारवद्विषयान्तरे गतिसामान्यं ब्रूयात् तदा पुनरनिर्णय एवेत्यत आह **को नामेति** ।

अनु०— को नाम गतिसामान्यमनन्तागमसम्पदः ।
ज्ञानसूर्यमृते ब्रूयात् तमेकं बादरायणम् ।

ज्ञानेन सूर्य इव ज्ञानसूर्यः । यथा सूर्यः स्वतेजसा विश्वस्य प्रकाशकः तथाऽयं ज्ञानेनेति । 'विनावातमि'त्यादिप्रयोगदर्शनात् विनायोग इव ऋतेऽपि द्वितीया भवत्येव ।

इदमुक्तं भवति । किं सर्वज्ञो विपरीतं गतिसामान्यं ब्रूयात् । उतापरः । नाद्यः । सर्वज्ञोक्त्योर्विरोधायोगात् । योगे वा सार्वज्ञानुपपत्तेः । द्वितीये सम्प्रतिपन्नसर्वज्ञसूत्रकार-वचनविरोधान्मिथ्यादृष्टिर्वा प्रतारको वाऽसौ स्यादिति कथमनिर्णय इति ।

परि०— ननु 'ज्ञानसूर्यमृते' इति कथम् । द्वितीयस्य तृतीयपादे 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दा-ञ्चूत्तरपदाजाहियुक्त' इति सूत्रे ऋतेशब्दयोगे पञ्चमीविधानेन 'ज्ञानसूर्यादृत' इति भाव्यम् । एवं बादरायणादपीत्यत आह **विनावातमित्यादीति** । वृत्त्यादौ हि 'अन्यारादितरर्ते'ति सूत्रादुपरितने तृतीये 'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्यामि'ति सूत्रे पृथगादिशब्दयोगे वैकल्पिक्यौ तृतीयापञ्चम्यौ भवत इत्युक्त्वा पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागः कर्तव्यः । पृथगादिशब्दयोगे द्वितीया विभक्ति-र्भवति इत्येतदर्थमुक्त्वा 'विनावातं विनावर्षं विद्युत्प्रपतनं विना । विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ' इति प्रयोगश्च दर्शितः । तथा च प्रयोगानुरोधाद्योगविभागेन द्वितीया निर्वाह इव महाकवि-प्रयोगात् ऋतेशब्दयोगेऽपि द्वितीया ध्येया । ऋतेशब्दस्यापि 'पृथग्विनान्तरेणर्त' इति विनाशब्द-पर्यायत्वादिति भावः ।

यादु०— ननु ज्ञानसूर्यमिति कथं द्वितीया । 'अन्यारादितरर्त' इति ऋते योगे पञ्चम्या विहित-त्वादित्यत आह **विना वातमित्यादीति** । 'विनावातं विनावर्षं विद्युत्प्रपतनं विना । विनाहस्तिकृतं दोषं केनेमौ पतितौ द्रुमावि'त्यत्र प्रयोगानुरोधेन पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागः कर्तव्यः द्वितीयार्थः इति काशिकाया-मुक्तत्वेन विनायोगे तावद् द्वितीयाविधिरवगम्यते । एवं तत्पर्यायऋतेयोगेऽपि द्वितीया वक्तव्या । 'ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे' इत्याद्यभियुक्तप्रयोगेषु ऋतेयोगेऽपि द्वितीयाया दृष्टत्वेन न्यायसाम्यादिति भावः ।

वं०प०— **विषयान्तरे** रुद्रादावित्यर्थः । **योगे वेति** । विरोधस्येति शेषः ॥ **अनुपपत्तेरिति** । एकेन ज्ञातस्यान्येनाज्ञाततत्वप्राप्तेरित्यर्थः ।

शे०चं०— भगवतः सूर्यत्वस्य बाधितत्वादाह **ज्ञानेनेति** ॥ **ज्ञानेन सूर्य इवेति** । (ज्ञानेनेति प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीया । तृतीया तत्कृतार्थगुणवचनेनेति सूत्रेण तृतीयेति योगविभागाद्वा कर्तृकरणे कृता बहुलमिति

बहुलवचनाद्वा तृतीयासमासोऽयम् । अत एव 'शशिकरपल्लवितः पिकध्वनिमुखरित' इत्यादौ योगविभागाद्याश्रयणेनैव तृतीयासमासः तत्सूत्रव्याख्यातृभिः समर्थितः । इवशब्दस्तु सादृश्यहेतुकमभेदोपचारं दर्शयितुं न तु क्रियावाक्यगं तत्तु ज्ञानेन सर्षप इत्येवेति ध्येयम्) इत्यर्थमेव व्यनक्ति **यथेति** । ननु 'अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति पञ्चमीविधानादृते देवदत्तादित्यादिवज्ज्ञानसूर्यादृत इति पञ्चम्या भवितव्यम् । ज्ञानसूर्यमिति द्वितीया तु कथमित्यतो 'विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना । विना हस्तिकृतान् दोषान् केनेमौ पातितौ द्रुमावि'ति विनाशब्दप्रयोगे द्वितीयाविधिस्तावत् परस्यापि सम्मतः । अत एवोक्तं वृत्तौ पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागः कार्यो द्वितीयार्थ इति । उक्तं च हरदत्तेनाप्यत्रासत्यपि मुनित्रयवचने प्रयोगबाहुल्यादेवं व्याख्यातमिति । तथा ऋतेयोगेऽपि द्वितीयाविधिरवश्यमभ्युपगमनीयः । तन्निमित्तस्य 'ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ती'ति ऋतेयोगे द्वितीयाप्रयोगस्यापि सद्भावादित्याशयेनाह **विना वातमित्यादीति** । तावताऽपि कथमनिर्णयशङ्कायाः परिहार इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ।

वा०२०— कर्तृकरणादित्वाभावात् तृतीयाप्रापकान्तरमाह **प्रकृत्यादिभ्य इति** । प्रकृत्या चारुरित्यादिरूपसिद्ध्यर्थं स्वीकृतप्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानात् तृतीयेत्यर्थः । अथ समासप्रापकमपि प्रसिद्धं न सम्भवतीत्यतः प्रापकान्तरमेव दर्शयति **तृतीया तत्कृतार्थेति** । **तत्सूत्रेति** । तृतीया तत्कृतार्थेति सूत्रव्याख्यातृभिः कैयटकारादिभिरित्यर्थः । शेष्यां च तत्रत्यायामिदम् । **क्रियावाक्येति** । विग्रहवाक्येत्यर्थः । प्रक्रियावाक्येति पाठस्तु स्पष्ट एव । राजविद्येत्येतस्य राजा चासौ विद्येति नवमगीताभाष्यटीकाव्याख्याने अस्मदुपपादनमस्ति तदत्रोपयोगानुसारेण लेख्यमस्ति । एतदपि मञ्जर्यादौ स्पष्टम् । विनाशब्दयोग इति पाठस्तु यथास्थित एव प्रयोग इति प्रयोगोऽपि कैयटमञ्जर्यादौ तृजकाभ्यां कर्तरीत्यादिसूत्रादिबहुस्थलेषु तत्तत्प्रतिसम्बन्धियोग इत्यर्थे दृश्यते । अतस्तदनुसारेण प्रयोग इत्यपि सम्बन्धार्थे प्रयुक्तं चेन्न दोषः । विनावातं विनावर्षमिति पाठः । वर्षस्यादिता लेखकागता । **द्वितीया विधिरिति** । पृथग्विनानानाभिरित्येतावान्यो विभक्तो योग 'एनपा द्वितीये'त्यतो द्वितीयेत्यनुवर्तमानद्वितीयाविधायकस्तद्रूपविधीत्यर्थः । **परस्यापि** शङ्कितुरपीत्यर्थः । नन्वन्यतरस्यां ग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्तस्यैवाभ्यनुज्ञानात्पूर्वं योगेऽन्यविभक्तिः न विहिता स एव हि शेष इत्युच्यत इति पृथगादियोगे विभक्त्यन्तराभिधानेन देवदत्तात् पृथगित्यादिषूक्तानां देवदत्तादीनां शेषतया षष्ठीविषयत्वेन षष्ठीशेष इत्यनेन षष्ठ्येव स्यान्न विभक्त्यन्तरमिति चेन्न । अत्र हि निपातानामनेकार्थत्वादन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थं न विकल्पार्थम् । तेन विकल्पस्य पक्षे यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञापकत्वेऽपि समुच्चयस्य प्रकृताभ्यनुज्ञापकत्वादपादाने पञ्चमीत्यतः पञ्चमीत्यस्याधिकारपक्षे पञ्चमी भवतीत्यर्थोपपत्तेः । अन्यारादितरेति सूत्रात्परसूत्रयोरस्यानधिकारेऽपि मण्डूकगतयोऽधिकाराः यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्तीत्याद्यत्रत्यभाष्योक्तरीत्याऽत्र अधिकारोपपत्तेः । तथा च पृथग्विनानानाभिरित्येतावतेति प्रथमप्रयोगे 'एनपा द्वितीये'त्यस्मात् द्वितीयेत्यस्यानुवृत्तौ पृथगादियोगे द्वितीया भवतीत्यर्थप्रतिपादनात् पञ्चमीद्वितीयातृतीयानां समुच्चयार्थमन्यतरस्यां ग्रहणमिति निष्कर्षः । तत्र द्वितीयाविधायकत्वांशस्यैव प्रकृतोपयोगात् तावन्मात्रमिहोक्तम् । अत एव तदंश एव सम्मतिमाह **अत एवेति** । यद्यपि पृथग्विनानानाभिरिति योगस्य द्वितीयाविधायकत्वेनापि व्याख्यानाद्विनावातमित्यादि द्वितीयावदित्येव वक्तुमुचितं

तथापि तथा व्याख्याने प्रयोगस्यैव मूलत्वेन मूलभूतस्य तस्यैवानुसरणं कृतमन्यत्रेति तदनुसारेण टीकाकृताऽपि तथैव व्याख्यातम् । अत एव प्रयोगबाहुल्यादेवं व्याख्यातमित्युक्तव्याख्याने मूलत्वेन प्रयोगमेवाह हरदत्तः । तदनुसारेण तथैवान्येऽप्याहुः । एवमुत्तरत्रापि प्रयोगपर्यन्तधावने निमित्तं ज्ञेयम् । **द्वितीयाविधिरवश्यमभ्युपगमनीय इति** । उपपदविभक्तिविधायके, 'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यत' इत्यत्र अन्यत्रापीत्येतद्विवरणे अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि एष एव द्वितीयाविधिः । अत एवोक्तं शेषीकृता— ऋते विनार्थे यद्यप्येवं वृत्त्यादौ न परिगणितः तथापि दृशिग्रहणस्य प्रयोगानुसारार्थत्वात् प्रयोगदर्शनादाचार्यैरुपन्यस्त इति । कथं तर्हि पुरुषाराधनमृत इति । प्रमादोऽयमित्येके । अन्ये तु उभसर्वतसोरित्यत्र दृशिग्रहणाच्च ऋतेपर्यन्तमित्यादाविव ऋतेयोगेऽपि द्वितीया साधुरित्याहुः । उक्तं चैतदृते द्वितीया चेति चान्द्रसूत्रादिति । उक्तं च शेषिकृता अन्यारादितरर्तेति सूत्रे ऋते कृष्णादिति ऋते इत्यव्ययं विनार्थे । तद्योगे द्वितीयाऽप्युक्ताऽभितः परित इत्यादिनेति ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्तीति । उपलक्षणमेतत् । 'आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययमि'तीत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा शेष्यादावुदाहृता 'राजसूयमृते सोमम्', 'क धर्मः प्रध्वंस्तं फलति पुरुषाराधनमृते', 'न मामृते रुमा रमेत वाली' इत्यादिकविप्रयोगा अपि द्रष्टव्याः । 'समुदायमृते विष्णोः स्वगुणादीन्विने'त्यंशो नानेति सूत्रीयानुव्याख्यानीयमूले ऋतेशब्दयोगेऽपि द्वितीया भवतीति प्रकारान्तरमुक्तम् । तत्रापि फलतः अयमेवार्थः । यद्यपि च ऋतेऽपि त्वेत्यादिप्रयोगादृतेशब्दप्रयोगे द्वितीयाविधेरवश्यमभ्युपगमनीयत्वात् । ज्ञानसूर्यमृते इति द्वितीया युक्तेत्येव वक्तुमुचितं मूले । तथापि प्रयोगानुसारेण तत्तद्विधिकल्पनमिति न्यायं स्थलान्तरेऽपि संवादयितुं विनाशब्दयोगे विभक्तिदर्शनं प्रमाणीकृतमिति स्पष्टमेवेति टीकायां तदनुक्तिः न दोषायेत्यादि द्रष्टव्यम् ।

स०व्र०— नन्वन्यारादितरर्ते इति सूत्रे ऋतेयोगे पञ्चमीविधानात् ज्ञानसूर्यादृत इति भवितव्यम् । द्वितीया कथमित्यत आह **विनावातमिति** । यथा पृथग्विनानानाभिरिति सूत्रे विनायोगे द्वितीयाप्रयोगात् योगविभागः क्रियते तथा ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्तीत्यादिप्रयोगसाम्यात् ऋतेशब्दस्यापि तत्रोपसङ्ख्यानं कार्यमिति तद्योगेऽपि द्वितीयोपपत्तिरिति भावः । अत एवोक्तं काशिकायाम् । 'पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागः कर्तव्यो द्वितीयार्थः । 'विनावातं विनावर्षं विद्युत्प्रपतनं विना । विनाहस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ' इति ।

चषकः— नन्वन्यारादित्यनुशासनादृतेशब्दयोगे पञ्चम्या भवितव्यं कथं द्वितीया विन्यस्तेत्यतः 'विनावर्षं विनावातं विद्युत्प्रपतनं विना । विना हस्तिकृतान् दोषान् केनेमौ पतितौ द्रुमावि'ति प्रयोगाणां पाणिनीयसम्प्रतिपद्यमानतया काशिकायां पृथग्विनानानाभिरिति योगविभागः कार्यो द्वितीयार्थ इति वामनोक्तेः पदमञ्जर्यां हरदत्तेनासत्यपि मुनित्रयवचने प्रयोगवचने प्रयोगवचनबाहुल्यादित्थमेव व्याख्यातमित्याशयप्रकाशनाच्च यथा सामञ्जस्यं तद्वत्प्रकृतेऽपि ऋतेविनापदयोः पर्यायतया 'ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे' इति ऋतेशब्दसमभिव्याहारे द्वितीयाप्रयोगदर्शनेन सामञ्जस्यं सुसम्पादमित्याह **विना वातमिति** ।

॥ इति न्यासादन्येषां अनन्तवेदसमन्वयज्ञानाभावसमर्थनम् ॥

॥ अथ निर्णीतशाखादृष्टान्तेन सर्वशाखास्वपि ब्रह्मज्ञानस्यैकरूपत्वानुमानम् ॥

२७ **सु०—** अस्तु भगवतः सर्वज्ञत्वेन गतिसामान्यज्ञानं, परस्य तु कथं यदर्थमिदं शास्त्रमित्यतः सूत्रस्यार्थान्तरमाह **अन्योऽपीति** ।

अनु०— अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुष्पञ्चगतं वसु ।
जानन्ननुमितत्वेन ब्रूयात् तस्य प्रसादतः ।

अल्पमतिः अपि अन्यः तस्य प्रसादतः शाखाचतुष्पञ्चगतं वसु जानन् अनुमितत्वेन अनन्तागमसम्पदो **गतिसामान्यं ब्रूयात्** इति योजना । यासां शाखानामुदाहरणेन सूत्रकृता परमेश्वरसमन्वयोऽभिहितः तद्दृष्टान्तीकृत्य शाखात्वात् विप्रतिपन्नशाखानामपि तत्परत्वानुमानसम्भवात् अन्येषामपि गतिसामान्यज्ञानं युक्तमिति भावः । अनेन 'गतिसामान्यानुमानादि'ति सूत्रं व्याख्यातमिति ।

शे०चं०— तद्दृष्टान्तीकृत्येति मूलपाठः । क्वचिद्दृष्टान्तीकृत्येति पाठः । तत्र भगवत्परत्वे निर्णीतशाखारूपवाक्यार्थस्य सामान्येन तदिति परामर्श इति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— तत्केन मानेन दृष्टं प्रत्यक्षवादिनेति विद्यैवेति सूत्रीयानुव्याख्यानव्याख्यानरूपवाक्यार्थं तदिति परामृशतीति मूलानुसारेणाह **तत्र भगवत्परत्वेनेति** ।

॥ इति निर्णीतशाखादृष्टान्तेन सर्वशाखास्वपि ब्रह्मज्ञानस्यैकरूपत्वानुमानम् ॥

* * *

॥ अथ 'शाखाचतुष्पञ्चगतम्' इत्युक्तेः साधुत्वनिरूपणम् ॥

२८ **सु०—** ननु चतुष्पञ्चशाखागतमिति वक्तव्यम् । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च इति सङ्ख्याया उपसर्जनत्वात् । 'कडाराः कर्मधारय' इत्युपसर्जनस्य परनिपातो भविष्यति । वर्गार्थौ वा चतुष्पञ्चशब्दौ । 'प्रपञ्चो यदि विद्येते'ति यथा ।

परि०— चतुष्पञ्चगतं वस्विति । वसुपदेन पदार्थ उच्यते । **तद्धितार्थेति** । द्वितीयाद्यपादे सूत्रं 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामि'ति पूर्वसूत्रात् दिक्सङ्ख्ये इत्यनुवर्तते । 'पूर्वकालैके'त्यतः समानाधि-

करणेनेति । तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्सङ्ख्ये सङ्ख्यावाचिशब्दौ समानाधिकरणेन सुबन्तेन समस्येते तत्पुरुषश्च समास इति तस्यार्थः । प्रत्येकं निमित्तत्रयम् । तथा च पञ्चगवधन इत्यत्रेव उत्तरपदे परतः सङ्ख्यावाचिनः समासोऽयमिति वाच्यम् । एवं च सङ्ख्यावाचिनश्चतुरादिशब्दस्य सूत्रे प्रथमान्ततया निर्देशात् 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमि'ति उपसर्जनसंज्ञकत्वात् 'उपसर्जनं पूर्वमि'ति पूर्वनिपाते चतुष्पञ्चशाखागतमिति भाव्यमित्यर्थः । समाधिमाह **कडारा इति** । द्वितीयस्य द्वितीयपादे 'कडाराः कर्मधारय' इत्यन्तिमसूत्रम् । बहुवचनमाद्यर्थे । कडारादयः शब्दाः विकल्पेन पूर्वं निपात्यन्ते कर्मधारय इति । तथा च इह तत्पुरुषविषयत्वेऽपि कर्मधारयस्य तत्पुरुषप्रभेदात् जैमिनिकडारः कडारजैमिनिरितिवत् विशेषणस्यापि चतुरादिशब्दस्य परनिपात इति भावः ॥ **वर्गार्थौ वेति** । तथा च शाखानां चतुष्पञ्चः शाखाचतुष्पञ्च इति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणेन शाखपदस्योपसर्जनत्वान्न पूर्वोक्तदोष इति भावः ॥ **इति यथेति** । विवृतमेतदानुमानिकपादे ।

गु०दी०— कडाराः कर्मधारय इत्यत्र बहुवचनमाद्यर्थे । कडाराद्याः उपसर्जनभूता अप्युपरि निपात्यन्त इति सूत्रार्थः । वर्गार्थत्वे ग्रामचतुष्टयं ग्रामपञ्चकमितिवदुपरिनिपातोऽपि सम्भवतीति भावेनाह **वर्गार्थौ वेति** ।

यादु०— तद्धितार्थोत्तरेति । तद्धितार्थे विषयभूते उत्तरपदे परतः समाहारे चाभिधेये दिक्सङ्ख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्येते इति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु तद्धितार्थे पौर्वशालः पञ्चकपालः । उत्तरपदे पूर्वशालाप्रियः पञ्चगवधनः । समाहारे पञ्चफलानीत्यादि ॥ **सङ्ख्याया उपसर्जनत्वादिति** । अत्र दिक्सङ्ख्ये इत्यनुवर्तत इति काशिकायामुक्तत्वेन सङ्ख्यायाः प्रथमानिर्दिष्टत्वे प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्यनेनोपसर्जनत्वादित्यर्थः । उपसर्जनत्वे उपसर्जनं पूर्वमिति सङ्ख्या प्राक् प्रयोज्येति भावः । उत्तरमाह **कडारा इति** । कडारादयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्या इति सूत्रार्थः । जैमिनिकडारः कडारजैमिनिरित्यादिकमुदाहरणम् । अत्र यद्यपि विशेषणस्यैव 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'ति प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनतया प्रथमप्रयोगे प्राप्ते विकल्प उक्तो, न तु सङ्ख्यायास्तथाऽप्युक्तरीत्योपसर्जनीभूतसङ्ख्याया विशेषणत्वमप्यस्तीत्यभिप्रेत्येदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । अत एवास्य द्विगुसमासतया कर्मधारयत्वाभावात् कथमेतत्सूत्रोदाहरणमिति शङ्काऽनवकाशः । द्विगोरपि समानाधिकरणतत्पुरुषत्वेन कर्मधारयत्वात् । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय इति वचनात् । इयांस्तु विशेषः । यत्र सङ्ख्यान्यद्विशेषणं नीलोत्पलमित्यादौ, स कर्मधारय इत्युच्यते । यत्र सङ्ख्यैव विशेषणीभूता स द्विगुरिति । तथा च द्विगोरपि कर्मधारयविशेषत्वादुक्तसूत्रोदाहरणं सङ्गतमेवेति ॥ **वर्गार्थौ वेति** । तथा च चतुष्पञ्चशब्दयोः सङ्ख्यार्थत्वाभावेन नोक्तरीत्या पूर्वनिपातप्राप्तिर्वर्गार्थतायां षष्ठीसमासस्यैव विवक्षितत्वेन षष्ठ्यन्तस्य शाखाशब्दस्यैवोपसर्जनतया प्रथमप्रयोगोपपत्तिश्चेति भावः । वर्गार्थत्वे प्रागुक्तं नियामकं

स्मारयितुमाह **प्रपञ्चो यदीति**। यथा प्रपञ्चो यदि विद्येतेत्यत्र पञ्चद्दशतौ वर्गे वेति वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चायकस्य सत्त्वात् पञ्चन्शब्दो वर्गार्थतया व्याख्यातस्तथाऽत्रापि पञ्चशब्दो वर्गार्थोऽङ्गीकार्यः। तथा चतुःशब्दोऽप्यनुक्त-समुच्चायकवाशब्दबलादेवेति भावः।

वं०प०— वर्गार्थौ वेति। **वर्गः** समुदायः। तथा च शाखाचतुष्पञ्चगतमित्यस्य शाखासमुदायगत-मित्यर्थो द्रष्टव्यः।

शे०चं०— चतस्रः पञ्च वा समाहृताः शाखा इति विग्रहमभिप्रेत्य शङ्कते **नन्विति**॥ **उपसर्जन-त्वादिति**। इति समासशास्त्रे दिक्सङ्ख्ये इति सङ्ख्यायाः 'प्रथमानिर्दिष्टत्वात् प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमि'-त्युपसर्जनत्वादित्यर्थः। ततश्च 'उपसर्जनं पूर्वमि'ति सङ्ख्याया एव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। परिहरति **कडारा इति**। तथा च चतुः पञ्च च ताः शाखाश्चेति विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति विशेषणसमास एवायमिति भावः। **वर्गार्थाविति**। चतुर्णां पञ्चानां वर्गः चतुष्पञ्चः शाखानां चतुष्पञ्चः शाखाचतुष्पञ्चः तस्मिन् गतमिति विग्रहः। न तु पञ्चद्दशतौ वर्गे वेति वैकल्पिककनो विधानात् चतुःपञ्चदिति वा चतुःपञ्चक इति वा भवितव्यम्। चतुःपञ्च इति तु कथमिति चेन्न। वाशब्देन कन्प्रत्ययस्येव डप्रत्ययस्यापि ग्रहीतुं शक्यत्वेन डप्रत्ययान्तत्वात् तथोपपत्तेरिति भावात्। पञ्चशब्दस्य वर्गार्थत्वं दृष्टं चास्तीत्याह **प्रपञ्चो यदीति**। प्रपञ्चशब्दान्तर्गतः पञ्चशब्दो वर्गार्थो यथेत्यर्थः। इदं च पञ्चानां वर्गः पञ्चद्दशतौ वर्गे वेति वाशब्देन पञ्चशब्दस्य निपातनाङ्गीकारादिति प्राचीनं स्वकृतं तद्व्युत्पादनं मनसि निधाय दृष्टान्तीकरणमिति ध्येयम्।

वा०र०— चतस्रः पञ्च वा समाहृताः शाखा इति। अत्र वाशब्दोपेत एव पाठः। वाशब्दा-भावेऽपि वा विशेषणद्वयस्य विकल्प एव तात्पर्यम्। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा इत्यादाविवेति ज्ञेयम्। **विग्रह-मिति**। उपलक्षणं चैतत्। तद्धितार्थेति सूत्रेण समाहाररूपेत्यर्थे वाच्ये पञ्चगवमित्यादाविव चतुःपञ्चेति सङ्ख्यायाः समानाधिकरणशाखादिशब्देन समासं चाश्रित्येत्यपि ज्ञेयम्। ननु तद्धितार्थेति सूत्रे समाहरणं समाहार इति समाहारशब्दो भावसाधनः। विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणं च समाहरणं नाम। पञ्चग्रामी षण्णगरीत्यादौ तु भिन्नदेशानामपि एकस्मिन् क्षणे क्रियायां समन्वयात्। बुद्ध्या राशीकरणमेव समाहरणम्। एवं च चतसृणां पञ्चानां वा समाहार इत्येव विग्रहीतव्यत्वात् कथं चतस्रः पञ्च वा समाहृताः शाखा वा इति विग्रहप्रदर्शनम्।

न च समाह्रियत इति समाहारशब्दस्य कर्मसाधनताश्रयणात् युक्तं तथा विग्रहप्रदर्शनमिति वाच्यम्। तथा सति समासस्य समाहृतप्रधानत्वापत्त्या पञ्चकुमारि इति ह्रस्वेकारान्तपदे पञ्चकुमार्यः समाहृता इति विग्रहे वक्तव्ये राजपुरुषमानयेत्यादावेकवचनस्यैवं प्राधान्येऽपि अत्र सर्वस्य तथात्वेन कुमारीणां कार्यान्वयेन च प्राधान्येनानुपसर्जनत्वात् समासशास्त्रे सङ्ख्यायाः प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽपि कुमारीणां प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेन प्रथमा-निर्दिष्टमित्यनेनापि उपसर्जनत्वात् प्राप्तपञ्चभिः कुमारीभिः समाहृताभिः कृतमित्याद्यनेकविभक्तियोगस्य विग्रह-

दर्शनेन मालामतिक्रान्तो अतिमाल इत्यादाविव विग्रहे नियतविभक्तिकत्वाभावेन एकविभक्ति चेत्यनेनापि पूर्वनिपातसाधकोपसर्जनत्वाप्राप्तेः कुमारीशब्दस्य कथञ्चिदप्यनुपसर्जनत्वेन गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वो न स्यात् ।

अथ द्विगुरेकवचनमिति एकवद्भावे स नपुंसकमिति नपुंसकतायां च ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येत्यनेनैव ह्रस्वतायां पञ्चकुमारीशब्दः ह्रस्वेकारान्तः सम्पद्यत इति मन्यसे हन्त तर्हि त्रिखट्वी पञ्चखट्वीत्यत्र ङीष् न स्यात् । खट्वाशब्दस्य कुमारीशब्दवत् कार्यान्वयादिना खट्वानामुपसर्जनत्वाभावेन गोस्त्रियोरित्यनेन ह्रस्वत्वाप्राप्त्या ङीष्विधायकद्विगोरित्यत्र च अत इत्यधिकारेण ङीषप्राप्त्या वा टाबन्त इति आबन्तोत्तरपदद्विगोः स्त्रीत्वस्य विकल्पितत्वेन स्त्रीत्वाभावपक्षे स नपुंसकमिति नपुंसकत्वेन ह्रस्वो नपुंसक इत्यनेन ह्रस्वत्वप्राप्तावपि स्त्रीत्वपक्षे नपुंसकत्वाभावेन तेन ह्रस्वत्वाप्राप्त्या अदन्तत्वाभावेन ङीषप्राप्तिरेव । समाहारशब्दस्य भावसाधनत्वे तु नैतदनुपपत्तिद्वयम् । समासार्थभूतस्य समूहस्य क्रियाभेदेन पञ्चकुमारिणा त्रिखट्व्या इत्याद्यनेकविभक्तिभिर्युज्यमानत्वेऽपि कुमारीखट्वाशब्दयोः विग्रहे कुमारीणां खट्वानामिति नित्यं षष्ठ्यैव युक्तत्वेन विग्रहे नियतविभक्तिकत्वात् एकविभक्ति चेत्यनेनोपसर्जनत्वप्राप्त्या गोस्त्रियोरित्यनेन ह्रस्वतायां ह्रस्वेकारान्तपञ्चकुमारिशब्दस्य ह्रस्वत्वाददन्ततया ङीषन्तत्रिखट्वीशब्दस्य चोपपत्तेः । अत एव पञ्चफली इत्येतद्व्युत्पादनावसरे हरदत्तेन समाहारशब्दस्य भावसाधनत्वमेवाङ्गीकृत्य पञ्चानां फलानां समाहार इत्येव विगृहीतम् । तथा च कथमत्र कर्मसाधनताश्रयणेन चतस्रः पञ्च वा समाहृताः शाखा इति विग्रहप्रदर्शनमिति चेत् । अत्राहुः । चतसृणां पञ्चानां शाखानां वा समाहार इत्येव विग्रहोऽत्राभिमतः । शाखाः समाहृताः इति विग्रहप्रदर्शनं तु समुदायात् समुदायिनां अभेदविवक्षया तात्पर्यतः कृतम् । एवमभेदविवक्षया समाहृतप्राधान्याङ्गीकारपक्ष एव तिरोहितावयवभेदसमूहस्यैकत्वेनैव यूपादाविव एकवचनसिद्धेः द्विगुरेकवचनमिति एकवद्भावविधानानर्थक्यं इत्येष दोषो न प्राप्नोति । समाहृतानामनेकत्वसद्भावेन तद्विधानसार्थक्यात् समाहारप्राधान्ये तु तद्भावः स्यादिति द्योतयितुमिति । वस्तुतस्तु एवं विगृह्यानेन टीकाकारेण समाहारशब्दस्य कर्मसाधनतापक्ष एव निर्दुष्ट इति स एवाङ्गीकरणीयः । न तु भावसाधनतापक्ष इति सूचितम् । तथाहि यत्तावत्कर्मसाधनत्वे कुमारीखट्वाशब्दयोरुपसर्जनत्वानुपपत्तिरभिहिता स भावसाधनत्वेऽपि समाना । अतिमाल इत्यादाविव अर्धपिप्पलीत्यादौ ह्रस्वता किं नास्तीति शङ्कायां 'एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमि'ति वार्तिकप्रवृत्तिमुपवर्णयता भाष्यकारेणैव विभक्तावषष्ठ्यन्तानामिति वक्तव्यम् । इह माभूत् । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली इत्युदाहृतत्वेनैकविभक्तौ षष्ठ्यन्तवचनातिरिक्तवचनस्यैवाभ्यनुज्ञातत्वेन कुमारीखट्वाशब्दयोश्च कुमारीणां खट्वानामिति षष्ठीरूपनियतविभक्तिकताया एव सत्त्वेन तदतिरिक्तनियतविभक्तिकत्वाभावेनैकविभक्ति चेत्यनेनोपसर्जनत्वाप्राप्तेरवर्जनीयत्वात् । एकदेशैकदेशिभावापन्नयोर्यः समासः तद्विषयो अषष्ठ्यन्तवचनमिति निषेध इति तु न कल्पनीयम् । नियामकाभावेन सङ्कोचायोगात् । अर्धं नपुंसकमित्येतत्सूत्रव्याख्यानावसरे एकदेशसमासविषयकत्वकथनमपि व्याख्यातृणां निर्मूलमेव ।

एवमर्धपिप्पलीत्यादौ एकविभक्तीति भाष्याद्युक्तप्रकारेणैव ह्रस्वत्वाभावोपपत्तौ सत्यां विभाषाच्छन्दसीत्यतो विभाषेत्यस्यानुवृत्तिमङ्गीकृत्यैकविभक्ति चेत्यनेन व्यवस्थितविभाषयोपसर्जनत्वं विहितमित्यर्धपिप्पलीत्यादौ

तदभाव इत्यप्यसाध्वेव । एतेन पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखट्वीत्यत्र समाहारप्रधाने द्विगौ खट्वाशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वेनानुपसर्जनतया भाष्योक्तसमाधानाश्रयणेऽपि न निर्वाह इत्यपि निरस्तम् । गौणवक्ष्यमाणरीत्या समाहृतप्राधान्यपक्ष एव लिङ्गद्वयसमावेशस्य युक्तत्वेन पञ्चखट्वीत्यादौ ह्रस्वत्वप्रयुक्तङीबुपपत्तेः । कथं तर्हि पञ्चखट्वी त्रिखट्वीत्येतन्निर्वाह इति चेत् । सुहृद्भावेन यदि पृच्छसि तर्ह्यवहितमनाः शृणु । नेहोपसर्जनत्वप्रयुक्तो ह्रस्वः क्रियते । किन्तु स नपुंसकमिति वचनात् नपुंसकत्वप्रयुक्त एव । ततश्च एतेनैव पञ्चखट्वी इति भाष्योदाहरणमेवाषष्ठ्यन्तेत्यस्य सङ्कोचे लिङ्गमिति भाव इति तत्त्वबोधिन्युक्तं निरस्तम् । नपुंसकत्वप्रयुक्ते ह्रस्वो नपुंसक इत्यनेन ह्रस्वत्वेऽकारान्तोत्तरपदतया स्त्रीत्वेन स्त्रियां पञ्चाजाः समाहृताः पञ्चाजीत्यादाविव पञ्चखट्वीत्यत्रापि द्विगोरिति ङीषोऽनुपपत्तिरिति । नन्वाबन्तो वेत्याबन्तोत्तरपदस्य विकल्पेन स्त्रीत्वविधानात् स्त्रीत्वाभावपक्षे समाहारे यो द्विगुस्तदर्थस्यैकवद्भावविधायकेन द्विगुरेकवचनमित्यनेनैकवद्भावे द्विगोर्द्वन्द्वस्य वा यस्यैकवद्भावस्तस्य नपुंसकत्वविधायकेन स नपुंसकमित्यनेन नपुंसकत्वे सति ह्रस्वो नपुंसक इत्यनेन ह्रस्वतायां पञ्चखट्वमिति रूपप्रसङ्गेऽपि स्त्रीत्वपक्षे एकत्र लिङ्गद्वयसमावेशविरोधेन स्त्रीत्वस्य चाबन्तो वेति पक्षेऽतिदिष्टत्वेन नपुंसकत्वनिवर्तकतया प्राप्तेर्नपुंसकह्रस्वानुपपत्तिरित्युभयथापि पञ्चखट्वीति न सिद्ध्यत्येवं त्रिखट्वीत्यपीति चेन्न। वस्तुतो लिङ्गस्य तादृशलिङ्गान्तरेण सहानवस्थानरूपविरोधेऽप्यातिदेशिकलिङ्गद्वयस्यातिदेशद्वयबलादेव सहावस्थाने विरोधाभावेन स नपुंसकमिति प्राप्तनपुंसकत्वमनिवर्त्यैव स्त्रीत्वप्राप्तेः । येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति न्यायेन सनपुंसकत्वे प्राप्त एवाबन्तो वेति स्त्रीत्वविधेरारब्धतया नपुंसकत्वबाधकत्वमित्यपि दोषो न । तन्न्यायस्यापि विरोधमूलकत्वेन प्रकृते च विरोधाभावेन तदनवकाशात् । अत एव विरोधाभावात्कृत्संज्ञायां कृदतिङित्यनेन प्राप्तायामेव कृत्संज्ञाविधेः कृत्याः प्राङ्ण्वुल् इत्यस्य प्रवृत्तावपि बाधाभावः सेव्य इत्यादौ कृत्वप्रयुक्तं प्रातिपदिकत्वं कृत्यत्वप्रयुक्ता च तद्योगे मयेत्यादौ विकल्पेन कृत्यानामित्यनेन षष्ठीत्यादेर्दृष्टत्वात् । एवं च लिङ्गद्वयातिदेशान्नपुंसकाश्रयह्रस्वत्वं स्त्रीत्वाश्रयो ङीप् च भविष्यतीति युक्तं पञ्चखट्वी त्रिखट्वीति ।

न चैवं तर्हि तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यनेन कुलादिवाचिनोऽनादिशब्दस्य भाषितपुंस्कतया पुंवदिति पुल्लिङ्गातिदेशेऽपि नपुंसकत्वस्यानिवर्तनापत्त्या तत्कार्यनुम एव प्रसङ्गेनानादय इति रूपानुपपत्तिः । भवति च अनादिशब्दो भाषितपुंस्कः । न विद्यते आदिर्यस्येत्यनादिरित्यत्र अनादित्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्यानादिशब्दः अनादिर्विष्णुरिति पुमांसमाचष्टे । तेनैव निमित्तेनानादि कुलमिति नपुंसकाभिधायकत्वादिति वाच्यम् । तत्र संज्ञाकार्यरूपशास्त्रादिभेदेन षट्प्रकारातिदेशमध्ये पुंवदिति पुंरूपातिदेशेन नुमादौ सति पुंवद्रूपभङ्गप्रसङ्गेन नपुंसकत्वनिवृत्त्यङ्गीकारोपपत्तेः । किं च पुंवद्भावाश्रयकार्यस्य गुणस्य नपुंसकाश्रयस्य नुमश्चैकरूपनिष्पादकत्वाभावेन सामर्थ्यात् पुंवद्वचनस्य नपुंसकप्रतिक्षेपमुखेनैव प्रवृत्तिरित्याश्रयितुं युक्तम् । इह तु ह्रस्वताङीपोरेकरूपनिष्पादकत्वेनाविरुद्धभिन्नफलकस्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गयोः समावेशोपपत्तेः । भावसाधनत्वं तु सर्वथा न युज्यते । तथा सति समूहस्यैव प्राधान्येन क्रियान्वये पञ्चगवमानयेत्यादौ समूहस्यैवानयनापत्त्या गवादीनामानयनं न स्यात् । यदत्रोक्तं हरदत्तेन । नान्तरेण द्रव्यानयनं भावानयनं सम्भवति । यथा नान्तरेण पात्रानयनमग्नेरानयनं सम्भवतीति

तत्कथम् । तावताऽपि गवादीनामानयनं शास्त्रं न स्यादेव । ततश्च तत्सिद्धये समूहिन्याक्षेपे लक्षणा वा कल्पनीया स्यात् । किञ्च समूहप्राधान्ये द्विगुरेकवचनमित्यनर्थकं स्यात् । समूहस्यैकत्वादेवैकवचनसिद्धेः । कर्मसाधनत्वे तु नानुपपत्तिः । समाह्रियमाणानामनेकत्वेन तेषामेकवद्भावार्थत्वात् । स नपुंसकमित्यत्र तच्छब्दोपस्थापितविषय-सिद्ध्यर्थं द्विगुरेकवचनमित्यनेन पूर्वनिपातः शङ्कितः तत्रैव परनिपातसमर्थनमिति प्रतीयते तत्कथं समासा-न्तराश्रयणेन परनिपातवर्णनं टीकाकारस्येति चेत् सत्यम् । कर्मधारये परनिपातसमर्पकस्य कडारसूत्रस्य द्विग्व-ङ्गीकारेणाप्रवृत्तशङ्कापरिहाराय तदङ्गीकारेणैव प्रवर्तयितुमशक्यत्वेन परिहारवाक्ये कर्मधारयसमासाभिप्रायकताया अपि स्फुटतया तथैव योजनीयमित्यभिप्रायेण ग्रन्थकृता मूलाभिप्रायस्य स्पष्टीकरणात् । अत एव आनन्द-मयाधिकरणे पञ्चरूपाणामित्यनेन पुनरनुवाद इति तु सूत्रवैयर्थ्यापरपर्यायमेवेति स्पष्टतया नाङ्गीकारार्हम् । तस्मात् कर्मसाधनत्वमेव समाहारशब्दस्य साध्विति युक्तं चतस्रः पञ्च वा शाखाः समाहृता इति विग्रहप्रदर्शनं टीकाकाराणाम् । कथं तर्हि पञ्चस्कन्धेभ्योऽन्यत्वादित्येततत्त्वनिर्णयटीकाव्याख्याने पञ्चानां स्कन्धानां समाहार इति द्विगुरेव किं न स्यादित्येतच्छङ्कावारकतया न द्विगुरिति वाक्यप्रवृत्त्युपवर्णनमिति चेन्न । तद्धितार्थेति सूत्रीय-समाहारपदस्य भावसाधनत्वाश्रयणेन वैयाकरणव्याख्यानस्य सद्भावात् तत्साधुत्वासाधुत्वविचारेण प्रयोजना-भावात् तदेव व्याख्यानमस्त्विति भावेन तथैव तत्र गृहीतमित्यदोषः । अत एव यदि विधानश्चतुर्वेदादित्येत-द्गीताभाष्यटीकाव्याख्याने ननु चत्वारो वेदाः समाहृताः इत्येव विगृहीतम् । एवमन्यत्र यत्र कुत्रापि सम्मतस्थले विग्रहश्चेदुक्तरीत्योपपाद्य द्विगुरेकवचनमिति सूत्रकाशिकायामपि पञ्चफलाः समाहृताः इत्येव विग्रहः प्रदर्शितः । 'दशमन्वन्तरं शक्रपदयोग्य' इत्येतच्चतुर्थप्रथमपादगतानुव्याख्यानमूलगतदशानां मन्वन्तराणां समाहार इति समा-हारप्रधानद्विगुपक्षे वेति कर्मसाधनत्वभावसाधनत्वपक्षद्वयमपि वैयाकरणा दश मन्वन्तराणि यस्मिन्काले स तथोक्त इत्येतद्वाक्ये टीकायां तु दश मन्वन्तराणि समाहृतानीति समाहृतप्रधानद्विगुपक्षे सम्मततयाऽनूदितमिति न दोष इति सूरयो विदांकुर्वन्तु ।

ननु तथापि मूले चतुःपञ्चशाखागतमित्यस्य भवितव्यत्वोक्तिः कथं चतस्रः पञ्च वा समाहृताः शाखा इति विगृह्य वक्ष्यमाणरीत्या तद्धितार्थेति सूत्रेण समाहारे वाच्ये चतुःपञ्चेति सङ्ख्यायाः समानाधिकरण-शाखाशब्देन समासोत्तरमाबन्तशाखाशब्दस्याबन्तो वेति विकल्पेन स्त्रीत्वात् स्त्रीत्वाभावपक्षे स नपुंसकमित्यनेन नपुंसकतया श्रीपमित्यत्रेव ह्रस्वो नपुंसक इत्यनेन ह्रस्वतायां चतुःपञ्चशाखगतमिति प्राप्तेः स्त्रीत्वपक्षे चोक्तरीत्या स्त्रीत्वस्य नपुंसकनिवर्तकत्वाभावेन नपुंसकह्रस्वोत्तरमदन्ततया द्विगोरिति ङीपि त्रिखट्वीत्यादिवच्चतुःपञ्चशाखी-त्यापत्त्या शाखीगतमित्यस्यैव प्राप्तेः । तथा चोक्तविधया चतुःपञ्चशाखगतमिति वा चतुःपञ्चशाखीगतमिति वा भवितव्यमिति वक्तव्ये चतुःपञ्चशाखागतमित्यस्य भवितव्योक्तिरयुक्तेति चेन्न । उक्तरीत्या साधुत्वाश्रयणे उक्तरीत्यैवोभयथा निर्देशप्रसङ्गेऽपि कृतनपुंसकह्रस्वत्वस्यापि चतुःपञ्चशाखशब्दस्य स्त्रीत्वादेवाकृतिगणाजा-दित्वेनाजाद्यतष्टाबिति सूत्रेण टाप्यदन्तग्रहणे वा जातेः सङ्ग्रहेऽपि पृथगजाद्युक्तेर्ङीब्बाधनार्थतायाः स्थितत्वात् त्रिफला त्र्यनीकेत्यादाविव चतुःपञ्चशाखेति दीर्घाकारान्तप्रयोगः उपपन्नः स्यात् । अत एवाजादित्वात् त्रिफलेति

प्रक्रियावाक्यं ङीब्बाधनार्थं त्रिफलेति द्विगुरजादिगणे द्रष्टव्या इत्यर्थ इति शेष्यां व्याख्यातम् । अजादित्वात् त्रिफला त्र्यनीकेति सिद्धान्तकौमुदीवाक्यरमायां त्रयाणामनीकानां समाहारः । अत्राजादेराकृतिगणत्वाट्टाबिति त्र्यणीकाधिकरणे मीमांसका इति । एवमेव द्वित्रिशाखानिर्णायकत्वादिति तत्त्वप्रकाशिकापाठपक्षे तत्रोपपादनं ज्ञेयम् । द्वित्रेति पाठस्तु बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजन्त इति सिद्धमेव । शिष्टं 'सत्त्रैविध्यं च मानेन सिद्धयेत् केने'ति जिज्ञासाधिकरणीयानुव्याख्यानमूलपुरुषमात्रपूर्वजाते द्वित्रा इत्येतद्व्युत्पादयता वाक्यार्थचन्द्रिकाकृतोक्त-द्वौ त्रयो वा द्वित्रा इत्यादि तदुपपादनावसरे अस्माभिः प्रतिपादितमवसेयम् । **विशेषणसमास एवेति** । ततश्च विशेषण-समासोत्तरं तत्पुरुषः समानाधिकरण इत्यनेन कर्मधारयसंज्ञायां जैमिनिकडारः कडारजैमिनिरित्यादाविव कडाराः कर्मधारय इत्यनेन चतुःपञ्चशब्दस्य कडारादेराकृतिगणत्वेन परनिपाते शाखाचतुःपञ्चेति परनिपातो युक्त एवेति भावः । ननु विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यनेन प्रकृते विशेषसमासोऽभ्युपगन्तुं शक्यते । तद्धिशेषकदिक्सङ्ख्ये संज्ञायामित्यत्र संज्ञायामेव विशेषणसमासस्य नियमितत्वात् । शाखाचतुःपञ्चशब्दस्य च एकशाटीत्यादि-वदसंज्ञात्वात् । अत एव टीकाकृता चतुर्वेदशब्दे पञ्चस्कन्धशब्दे चोक्तशङ्कापरिहाराय षोडशपदार्थादिपदवत् सामयिकसंज्ञात्वाश्रयणेन परिहारोऽन्यत्र कृतः । न चायमत्र सम्भवति । आनन्दमयाधिकरणोदाहृतपञ्चस्वरूप-शब्दवद्गीताभाष्याद्युदाहृतचतुर्वेदादिशब्दवच्च शाखाचतुःपञ्चशब्दे सामयिकसंज्ञात्वस्याप्यभावात् । तत्कथमेतदिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । चतुःपञ्चशाखाशब्दोऽपि भवत्येव सामयिकी संज्ञेति । अत एव भामत्यां पञ्चस्कन्धीति व्यवहारो युज्यते । वस्तुतस्तु उक्तापरितोषादेव पक्षान्तरमाह । वर्गार्थावित्यभिप्रायदोषान्न दोषः ।

ननु सङ्ख्याया उपसर्जनत्वादिति उपसर्जनस्य परनिपात इति च शङ्कापरिहाररूपमूलपर्यालोचनया यत्समासे सङ्ख्याया उपसर्जनत्वेन पूर्वनिपातः शङ्कितस्तत्रैव परनिपातसमर्थनमिति प्रतीयते तत्कथं समासा-न्तराश्रयणेन परनिपातवर्णनं टीकाकारस्येति चेत् सत्यम् । कर्मधारये निपातसमर्पकस्य कडारसूत्रस्य द्विग्वङ्गी-कारेण प्रवृत्तशङ्कापरिहाराय तदङ्गीकारेणैव प्रवर्तयितुमशक्यत्वेन परिहारवाक्ये कर्मधारयसमासाभिप्रायकताया अपि स्फुटतया तथैव योजनीयमित्यभिप्रायेण ग्रन्थकृता मूलाभिप्रायस्पष्टीकरणात् । अत एवानन्दमयाधिकरण-पञ्चस्वरूपाणामिति विशेषणसमासो न द्विगुरिति मूले स्पष्टमुक्तम् । कथमन्यथा मूलकृत् द्विगौ कर्मधारयाश्रित-कार्यमभिदध्यात् । एतेनान्यथाख्यात्युक्तमपि निराकृततया सूचितम् । तथाहि । तत्र हि यद्यपि विशेषणस्यैव विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनतया प्रथमप्रयोगे प्राप्ते विकल्प उक्तः । न तु सङ्ख्यायाः । तथाप्युक्तरीत्योपसर्जनीभूतसङ्ख्यायाः विशेषणत्वमप्यस्तीत्येतदभिप्रेत्येतदुक्तमिति समाहितम् । न च तत्सम्भवति । द्विगौ कर्मधारयाश्रितकार्यायोगे निपातप्रतीतिमूलकत्वात् । सङ्ख्याया विशेषणत्वमात्रेण द्विगोरपि विशेषणसमासत्वापाताच्च । यदप्युक्तम् । द्विगुसमासे कर्मधारयत्वप्रयुक्तकार्याभिधानं मूलकारीयं कथ-मिति न शङ्कनीयम् । द्विगोरपि समानाधिकरणतत्पुरुषत्वेन कर्मधारयत्वात् । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारय

इति वचनात् । इयांस्तु विशेषः । यत्र सङ्ख्यान्यद्विशेषणं नीलोत्पलमित्यादौ स कर्मधारय इत्युच्यते, यत्र सङ्ख्यैव विशेषणीभूता स द्विगुरिति । तथा च द्विगोरपि कर्मधारयविशेषत्वादुक्तसूत्रोदाहरणं सङ्गतमेवेतीति । यत्तु पञ्चस्वरूपाणामिति विशेषणसमासो न द्विगुरित्यानन्दमयाधिकरणीयमूलं तत्तु तत्रत्यस्वकीयव्याख्यानेन च विरुद्धम् । तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः । कर्मधारयस्य भेदो द्विगुरिति सिद्धान्तकौमुदीदर्शनमात्रमूलकम् । पामरजनव्यामोहाय पाण्डित्याभासप्रदर्शनमिति स्पष्टमेव । तथाहि । न तावदस्य द्विगुसमासत्वे सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरित्येतत्समासविधानादन्यत्साधकमस्ति । तत्साधकं द्विगुसमासत्वप्रयोजकं किं सङ्ख्यापूर्वपदकत्वमात्रम् । उत तत्सङ्ख्यापूर्वपदकसमानाधिकरणसमासत्वमाहोस्वित् तादृशसमानाधिकरणतत्पुरुषत्वमथवा तादृशसङ्ख्यापदोपादानविहिततत्पुरुषत्वम् । नाद्यः । एकस्य कार्यमेककार्यमित्यादावपि सङ्ख्यापूर्वपदकत्वेन द्विगोरापातात् । न द्वितीयः । सङ्ख्यावंश्येत्यनेन विहिताव्ययीभावसमासोदाहरणे द्विमुनि व्याकरणं त्रिमुनीत्यादौ द्वौ मुनी वंश्यावस्य व्याकरणस्येत्यादिरूपेण सङ्ख्यापूर्वपदकसमानाधिकरणसमासतया द्विगुत्वापातात् । नापि तृतीयः । तथा सति एका चासौ शाटी च एकशाटीत्यत्रापि सङ्ख्यापूर्वपदकसमानाधिकरणतत्पुरुषसद्भावेन तस्यापि द्विगुत्वं स्यात् । नापि सङ्ख्येति पदोपादानविहिततत्पुरुषत्वमिति चतुर्थः । तथा सति दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामिति सङ्ख्यापदोपादानेन विहितसमासस्य सप्तर्षयः पञ्चाम्रा इत्यादावपि द्विगुसमासप्रसङ्गः । सर्वं चैतत् द्विगाविति स्वरसप्रसङ्गादिरूपाणि तत्र तत्र पक्षे बाधकानि मञ्जर्याद्युक्तानि ज्ञेयानि । आद्यस्तु षष्ठीतत्पुरुष इति स्पष्टमेव । तस्मादुक्तप्रकाराणामसम्भवात् तद्धितार्थेति सूत्रेण यो विहितस्त्रिविधस्तत्पुरुषस्तस्यैव द्विगुसंज्ञाऽनेन क्रियते । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायात् । तथा चोक्तत्रिविधद्विगुसमासस्य तद्धितार्थेति सूत्रोक्ततद्धितार्थे विषये उत्तरपदे परतः समाहारे च वाच्ये समानाधिकरणेनेत्यस्याधिकारे विहितसमासास्तदन्यतमत्वं द्विगुत्वप्रयोजकमिति लाभात् तादृशप्रयोजकत्वे द्विगोश्च कर्मधारतया अप्रामाणिकतयाऽङ्गीकर्तुमशक्यत्वात् । न हि द्विगौ तत्पुरुषत्वं द्विगुश्चेति सूत्रेण व्यसनितया विहितम् । किं त्वाकडारादेका संज्ञेति सूत्रानुसारेण सङ्ख्यापूर्वकतया द्विगुत्वसंज्ञायां तत्संज्ञया तत्पुरुषश्चेति सूत्रेण विहिततत्पुरुषसंज्ञाया निवृत्तिप्रसङ्गेन पञ्चराजीत्यादौ राजाहः सखिभ्यष्टजिति तत्पुरुषनिबन्धनभेदाविति । उक्तं च पूर्वकालैकेति सूत्रप्रवृत्तिवर्णनावसरे शेष्याम् । द्विगुकर्मधारयौ तत्प्रभेदावित्युक्तम् । तत्र तत्पुरुषभेदं कर्मधारयं तावदुदाहरतीति । उक्तं च राजाहः सखिभ्यष्टजिति सूत्रे । कृष्णसखः । रामसखः । त्रिसुखमित्युदाहरणत्रयविवेकप्रदर्शनाय तत्पुरुषग्रहणेन व्यधिकरणपदः । कर्मधारयो द्विगुश्च सर्वोऽपि गृह्यते । द्विगुकर्मधारयौ तत्प्रभेदावित्युक्तेरिति दर्शयितुमनेकोदाहरणोपन्यास इति । इयांस्तु विशेष इत्यादिनोक्तं तु पूर्वोक्तरीत्यैवातिदुष्टमिति स्पष्टमेव । सङ्ख्यान्यस्य नीलादेर्विशेषणत्वस्थल एव कर्मधारयत्वे एकशाटी सप्तर्षय इत्यादौ कर्मधारयो न स्यात् । तथा सङ्ख्यैव यत्र विशेषणीभूता तस्य द्विगुत्वाङ्गीकारे द्विमुनीत्यादेरुदाहृतस्य नदीभिश्चेत्येतद्विषये सप्तनदं, पञ्चगङ्गमित्यादेश्चाव्ययीभावस्यैकशाटीत्यादेः कर्मधारयस्यापि द्विगुत्वापातादिति यत्किञ्चिदेतत् । तस्मात् द्विगुत्वकर्मधारयत्वायोगेन कडारसूत्रस्य तत्र परनिपाताय प्रवृत्तिवर्णनासामञ्जस्यप्रसङ्गेन तदुपपत्तये कर्मधारयसमासाभिप्रायेणैव परनिपाताभिधानम् । ननु सङ्ख्यार्थकस्य कर्मधारयस्य संज्ञायामेव नियमाच्छाखाचतुःपञ्चशब्दे चासंज्ञात्वात् कथं तदा-

श्रयणम् । न च षोडशपदार्थादिपदवत् सामयिकसंज्ञात्वाश्रयणम् । कल्पनामात्रत्वादित्यपरितोषात् पक्षान्तरमाहेति वर्गार्थावित्येतन्मूलप्रवृत्तिवर्णनं तु स्पष्टमिति न टीकाकारेणोक्तम् । पञ्चस्कन्धादिशब्दव्युत्पादनानुसारेणोक्तशङ्कायाः सुज्ञानत्वादित्यलं सर्वेषां बुद्ध्यारोहानापादकेन प्रपञ्चेन । **प्राचीनं स्वीकृतमिति** । प्रपञ्चो भेदपञ्चक इत्यनु-व्याख्यानव्याख्यानावसरे प्रथमाध्याये चतुर्थपाद इति शेषः । यदत्र वक्तव्यम् । तत्तत्र तद्व्याख्यानावसरे एवोक्तमिति भावः ।

स०व्र०— नन्विति । चतस्रः पञ्च शाखाः चतुष्पञ्चशाखा इति विग्रहः । **उपसर्जनत्वादिति** । तथात्वे 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति सङ्ख्यापदस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । **कडारा इति** । तथा च चतस्रः पञ्च वा शाखाः, चतुः पञ्च वा शाखाश्चेति विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति कर्मधारय एवेति भावः । **वर्गार्थाविति** । चतुर्णां पञ्चानां वा वर्गः चतुःपञ्चः । शाखानां चतुःपञ्चः शाखाचतुःपञ्चः । तस्मिन् गतमिति विग्रहः । न च पञ्चद्दश तौ वर्गे वेति वैकल्पिककनो विधानात् चतुष्पञ्चदिति वा चतुष्पञ्चक इति वा भवितव्यम् । चतुष्पञ्च इति तु कथमिति वाच्यम् । वाशब्देन कन्वत् डस्यापि गृहीतुं शक्यत्वेन तथोपपत्तेरिति भावः ।

चषकः— तद्धितार्थेति । चतस्रः (प्र)पञ्च समाहृताः शाखाः इति समासार्थकथनपरवाक्यस्याभि-प्रेततया तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्सङ्ख्यावाचिनौ शब्दौ समानाधिकरणेन समस्येते तत्पुरुषस्य च समास इति तत्सूत्रार्थस्थित्या समासविधायके दिक्सङ्ख्ये इति शास्त्रे सङ्ख्यायाः प्रथमान्तपदनिर्दिष्टतया प्रमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति योगव्युत्पादितोपसर्जनसंज्ञकतया पञ्चगवधन इत्यत्रे-वोपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातप्रसङ्गेन चतुष्पञ्चशाखागतमिति न्यासेन भवितव्यमित्याशयः । समाधत्ते **कडारा इति** । कडारादिशब्दानां कर्मधारये वैकल्पिकपूर्वनिपातविधानात् कर्मधारयस्यापि 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इति तत्पुरुषप्रभेदतया समाहारस्याविवक्षिततया जैमिनिकडार इत्यादिवद्विशेषणस्य वैकल्पिक-परनिपातोपपत्तिरिति भावः । **वर्गार्थौ वेति** । चतुर्णां पञ्चानां वर्गश्चतुष्पञ्च, शाखानां चतुष्पञ्च शाखाचतुष्पञ्च, तस्मिन् गतमित्येव वृत्त्यर्थबोधकवाक्यं विवक्षितमिति भावः । अत्र व्याकर्तारः । पञ्चद्दशौ वर्गे वेति वैक-ल्पिककनो विधानात् चतुःपञ्चदिति वा चतुःपञ्चक इति वा न्यासेन भवितव्यतया कथमयं न्यासः सङ्गच्छत इत्याशङ्कमानाः तत्सूत्रघटकवाशब्देन डप्रत्ययस्यापि सुग्रहतया डप्रत्ययान्ततादृङ्निर्देशोपपत्तेरिति समादधुः । उक्तार्थे प्राचीनात्मीयव्याख्यां स्मारयति **प्रपञ्च इति** ।

॥ इति 'शाखाचतुष्पञ्चगतम्' इत्युक्तेः साधुत्वनिरूपणम् ॥

* * *

२९ **सु०**— इदमेवास्तु सूत्रव्याख्यानं श्रोतृप्रत्यायनाङ्गत्वात् । न पूर्वम् । शङ्कानिरासाहेतुत्वात् । न हि सूत्रकारः सर्वज्ञत्वात् सर्ववेदगतगतिसामान्यं वेत्तीत्येतावताऽन्येषां शङ्का निवर्तत इत्यत आह **इति मुख्यतयेति** ।

अनु०— इति मुख्यतयाऽशेषगतिसामान्यवित्प्रभुः ।
प्रतिजज्ञे दृढं यस्माद्देवानामपि पूर्यते ।

इति प्रतिजज्ञ इति सम्बन्धः । **मुख्यतयेत्यनुमानादिना** विना **अशेषवेदगतिसामान्यवित्** । **देवानाम्** इत्युत्तमाधिकारिणाम् । **अपिः** पदार्थे । शङ्केत्यर्थः । **मधुनोऽपि स्यादिति** यथा । **पूर्यते** निवार्यते । ये सूत्रकारस्य परमाप्तत्वं जानन्त्युत्तमाधिकारिणस्तेषां तदीयप्रतिज्ञामात्रेण शङ्का निवर्तत एवेति तान्प्रति पूर्वव्याख्यानम् । अन्यान्प्रति तु द्वितीयम् । तथा भाष्योक्तं गतिसामान्यश्रुतेरिति तृतीयं चेति भावः ।

परि०— शङ्कते **इदमेवेति** । अन्योऽपीत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ **पूर्वमिति** । यद्यपीत्यादिना उक्तमित्यर्थः । 'इति'पदस्यान्वयमाह **इति प्रतिजज्ञ इति सम्बन्ध इति** । 'मयैव निर्णीयत' इत्यादिनोक्तार्थस्य परामर्श इति भावः ॥ **अनुमानादिनेति** । सर्वे वेदा युक्तय इत्यादिश्रुतिः **आदिपदार्थः** । 'पूर्यत' इत्यत्र कर्माकाङ्क्षायामाह **अपिः पदार्थ इति** । अप्रयुज्यमानस्य पदस्यार्थे वाचकोऽत्रापिशब्द इत्यर्थः । स च क इत्यत आह **शङ्केत्यर्थ इति** । प्रथमाध्यायान्त्यपादे सूत्रं 'अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेष्वि'ति । पदार्थे सम्भावने अन्वयसर्गे गर्हायां समुच्चये च वर्तमानः अपिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति तस्यार्थमुक्त्वा वृत्तौ पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः, सर्पिषोऽपि स्यात् मधुनोऽपि स्यादित्युदाहृत्य 'मात्राबिन्दुस्तोकमि'त्यस्यार्थेऽपिशब्दो वर्तत इत्युक्तम् । तदाह **मधुनोऽपि स्यादिति यथेति** । मधुनो मात्रादिः तत्र यथाऽर्थः तथाऽत्रापि देवानामपीत्यस्य शङ्केत्यर्थ इति भावः ॥ **पूर्वव्याख्यानमिति** । गतिसामान्यमाहेति व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **द्वितीयमिति** । गतिसामान्यानुमानादित्येतदित्यर्थः ।

गु०दी०— **अपिःपदार्थे शङ्का** इत्यत्र पदार्थे या शङ्का सा अपिपदेनोच्यत इत्यर्थः । **मधुनोऽपि स्यादित्यत्र** मधुनः अपि शङ्का स्यादित्यर्थः ।

यादु०— अपिः पदार्थ इति । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थ इत्यर्थः । अपिः पदार्थसम्भावनेत्यादिस्मरणात् । तमेवाह **शङ्केति** । अत्र काशिकोदाहृतमुदाहरणं दृष्टान्ततया दर्शयति **मधुनोऽपीति** । अत्राप्रयुज्यमानस्य बिन्दुपदस्यार्थे यथाऽपिशब्दस्तेन मधुनो बिन्दुः स्यादित्यर्थो लभ्यते । तथाऽत्राप्यप्रयुज्यमानस्य शङ्कापदस्यार्थे शङ्कारूपेऽपिशब्दः तेन च देवानां शङ्का पूर्यत इत्यर्थो लभ्यत इत्यर्थः ।

वं०प०— भाष्योक्तमिति । सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा इति भाष्योक्तमित्यर्थः ॥

शे०चं०— न केवलमन्येषां किन्तु देवानामपीत्यपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्वभ्रान्तिं निवारयति **अपिः पदार्थ इति** । अप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थ इत्यर्थः । अपिः पदार्थसम्भावनेत्यादिस्मरणादिति भावः । तमेव दर्शयति **शङ्केत्यर्थ इति** । नन्वेवं कर्मप्रवचनीयापिशब्दयोगाद्देवानिति द्वितीयया भवितव्यम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति स्मरणात् । तत्कथं देवानामिति षष्ठीत्यतः तथा सति मधुनोऽपि स्यादित्यादावपिपदार्थे कर्मप्रवचनीयापिशब्दयोगात् मधुशब्दे द्वितीयाप्रसक्त्या मधुन इत्यादिषष्ठ्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् । यदि च तत्र मधुनोऽपि या मात्रा सैवापिशब्देन प्रयुक्ता न मध्वित्यपिशब्देन मधुनो योगाभावान्न तत्र द्वितीयाप्रसङ्ग इति मन्यसे तर्हीहापि देवानां या शङ्का तस्या एवापिशब्देन युक्तत्वेन देवानां तद्योगाभावान्न देवशब्देऽपि द्वितीयाप्रसङ्ग इति समम् । यदि चैवमपि कर्मप्रवचनीयापिशब्दयोगाच्छङ्काशब्दे द्वितीयाप्रसङ्ग इति मन्यसे हन्त तर्हि मधुनोऽपीत्यादावपि मात्राशब्दात् तत एव द्वितीया स्यादिति समम् । यदि च मात्राशब्दप्रयोगाभावान्न तस्माद् द्वितीया । यदा तु प्रयुज्यते तदा कर्मप्रवचनीयसंज्ञैव नास्ति । अप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थ एव तस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानादिति मन्यसे हन्त तर्हि इहापि शङ्काशब्दस्याप्रयोगान्न तस्माद् द्वितीया प्रसज्यते । यदा तु प्रयुज्यते शङ्काशब्दः तदा तस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञैव नास्ति । अप्रयुज्यमानस्य पदान्तरस्यार्थ एव तद्विधानादिति शङ्काशब्देऽपि द्वितीयाप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य अपिशब्दस्य अप्रयुज्यमानपदार्थार्थत्वं अनुरूपदृष्टान्तकथनेनोपपादयति **मधुनोऽपीति** । (अत्राप्रयुज्यमानस्य बिन्दुपदस्यार्थे यथा अपिशब्दात् तेन बिन्दुः स्यादित्यर्थो लभ्यते तथा अत्राप्यप्रयुज्यमानस्य शङ्कापदस्यार्थे शङ्कारूपे अपिशब्दः तेन देवानां शङ्का पूर्यत इत्यर्थो लभ्यत इत्यर्थः ।)

वा०र०— अपिः पदार्थेति सूत्रीये तत्रापि पदान्तरप्रयोगे सति अपिः प्रयुज्यमानस्तदर्थे कञ्चिद्विशेषमादत्ते । यथा नीलशब्दः उत्पले, न तु तस्मिन्नेवान्यूनानतिरिक्ते वर्तते । तथा च पर्यायत्वप्रसङ्गेन प्रयोगार्हता न स्यात् । अतः पदान्तरस्याप्रयोग एव तदर्थो वृत्तो भवतीति हरदत्तोक्तिं मनसि निधायाह **अप्रयुज्यमानस्येति** । **स्मरणादिति** । प्रथमे चतुर्थपाणिनिसूत्रादित्यर्थः । शङ्कान्तरनिरासप्रयोजनकत्वात् दृष्टान्तोपपादनस्य न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य शङ्कान्तरप्रदर्शनपूर्वकं निरासं च दर्शयन्नेव तत्प्रयोजनकतयोत्तरवाक्यमवतारयति **नन्वेवं कर्मप्रवचनीयेत्यादिना** । पदान्तरार्थकापिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकेनापिः पदार्थेति सूत्रेण कर्मप्रवचनीयेत्यर्थः । **मात्रेति** । बिन्दुरित्यर्थः । अध्यायशेषेत्येतदानन्दमयाधिकरणे उपपादितं बोध्यम् ।

स०व्र०— अपिः पदार्थ इति । प्रकृतपदानुक्तपदार्थे अपिशब्दो वर्तते । अप्रयुज्यमानपदान्तरस्यार्थे अपिः कर्मप्रवचनीयो भवतीत्यर्थः । तमेवाह **शङ्केत्यर्थ इति** । तादृशमेवार्थं दृष्टान्तेनाह **मधुनोऽपीति** । अत्रापिशब्दो बिन्द्वर्थः । मधुनो बिन्दुः स्यादित्यर्थः । अत्र कर्मप्रवचनीयापिशब्दस्य प्रार्थनार्थकलिङा स्यादितीति सम्बन्धः, न तु मधुशब्देन । तथात्वे द्वितीया स्यात् । प्रकृतेऽपीति द्रष्टव्यम् । **अन्यान्प्रति द्वितीयमिति** । गतिसामान्यानुमानादिति द्वितीयमित्यर्थः ।

चषकः— न केवलमन्येषामपि तु देवानामपीति समुच्चयार्थकताविपर्यासमपाकुर्वन् पूर्यत इति कर्म-लकारोपस्थाप्यनिरूपितविशेष्यतापन्नं दर्शयति **अपिः पदार्थ इति** । अप्रयुज्यमानपदान्तरार्थस्य वाचकोऽत्रापि-शब्द इत्यर्थः । यथा मधुनोऽपि स्यादित्यादावप्रयुज्यमानबिन्दुपदस्यार्थोपस्थापकोऽपिशब्दः मधुबिन्दुरित्यर्थः तद्वत्प्रकृतेऽपि देवानामपीत्यत्र अप्रयुज्यमानशङ्कापदार्थप्रत्यायकोऽपिशब्द इति देवसम्बन्धिनी शङ्केत्यर्थ इति भावः ।

॥ इति उत्तमतदन्याधिकारिभेदेन व्याख्याद्वैविध्यप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ समन्वयसूत्रात् प्रथमाध्यायशिष्टस्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावात्मकसङ्गतिः ॥

३० **सु०— नन्वनया पञ्चाधिकरण्या वक्तव्यस्योक्तत्वात्किमध्यायशेषेणेत्यतः प्रपञ्च्य-प्रपञ्चनरूपां सङ्गतिं दर्शयन्नाह अत इति ।**

अनु०— अतो निखिलवेदानां सिद्ध एव समन्वयः ।
इति सुज्ञापितार्थोऽपि पृथक् चाह समन्वयम् ।

अतीतप्रबन्धेनेत्यर्थः । पृथग् विस्तरेणाध्यायशेषेणेति शेषः ।

परि०— अत इत्यस्यार्थो **अतीतप्रबन्धेनेति** । तृतीयार्थे तसिरिति भावः ।

शे०चं०— प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावस्य मूलारूढत्वसिद्ध्यर्थं पृथक्पदं तत्परतयाऽनूद्य व्याचष्टे **पृथग्वि-स्तरेणेति** । मूले अध्यायशेषस्य प्रपञ्चकताया अनुक्तेस्तल्लाभायापेक्षितशेषमाह **अध्यायेति** ।

चषकः— पञ्चाधिकरण्येति । द्विगोरिति ङीप् । **अध्यायशेषेणेति** । समन्वयेक्षत्योरप्यध्याया-न्तर्भावः शेषपदोपादानेन ध्वन्यते ।

३१ **सु०— तत्र प्रथमपादे अन्यत्रप्रसिद्धानां शब्दानां समन्वयोऽभिधीयते । द्वितीये-ऽन्यत्रप्रसिद्धानां लिङ्गात्मकानाम् । तृतीये तत्रान्यत्रप्रसिद्धानामुभयरूपाणाम् । चतुर्थेऽन्यत्रैव प्रसिद्धानामिति उक्तम् ।**

परि०— तत्रेत्यनुवादः **प्रथमपाद** इति व्याख्या । शब्दानामित्यस्यार्थो नामात्मकानां शब्दानामिति, 'तत्रे'त्यस्य द्वितीयपाद इति, 'शब्दानामि'त्यस्य लिङ्गात्मकानामिति चार्थमुपेत्य द्वितीयपादार्थोक्तिपरतयाऽपि व्याचष्टे **द्वितीय इति** । पाद इत्यनुषङ्गः । 'तत्रे'त्यस्य तृतीयपाद इत्यर्थः । आवृत्त्या तत्रान्यत्रप्रसिद्धानामित्यप्यन्वयं शब्दानामित्यस्य नामलिङ्गात्मकत्वेनोभयरूपाणा-मित्यर्थं चोपेत्याह **तृतीय इति** । पाद इति वर्तते । समन्वयोऽभिधीयत इति सर्वत्रान्वयः । 'तत्रे'त्यस्य चतुर्थपाद इति अन्यत्रेतिपदं सावधारणमित्युपेत्यापि व्याचष्टे **चतुर्थ इति** ॥ **इत्युक्त-मिति** । तत्रेत्यादिवाक्य इत्यर्थः । भाष्यादावुक्तमित्यर्थ इत्येके ।

यादु०— उक्तमिति । प्रथमाध्याय इति शेषः । यद्यप्यनुव्याख्याने चतुर्थेऽन्यत्रैव प्रसिद्धानां शब्दानां समन्वयोऽभिधीयत इति न स्पष्टमुक्तं तथाऽपि 'विरोधिसर्वबाहुल्यकारणस्त्रीनिषेधिनामि'ति विषयमालायां वस्तुतोऽन्यत्रैवप्रसिद्धानां शब्दानां विचार्यतयोक्तत्वादभिप्रायत उक्तमेवेत्यवगन्तव्यम् । यद्वा भाष्यानुव्याख्यानीय-प्रथमाध्याययोरिति शेषः ।

शे०चं०— चतुर्थ इति । यद्यप्यनुव्याख्याने अयं प्रकारो नोक्तः तथापि भाष्ये अस्योक्तत्वाभिप्राये-णेयमुक्तिरिति ध्येयम् । यद्वा अनुव्याख्याने 'प्रथमे तत्रान्यत्रप्रसिद्धानां विष्णावेव समन्वयमि'ति, द्वितीये च 'लिङ्गात्मकानां शब्दानां वृत्तिर्नारायणे परे चिन्त्यत' इति, तृतीये च 'तत्रान्यत्रप्रसिद्धानां लिङ्गनाम्नां पुनर्हरिः । विशेषान्मुख्यतो वृत्तिं स्वस्मिन्नेवात्र वक्तयज' इति पादत्रयेऽपि प्रतिपाद्यस्य कण्ठरवेणैवोक्तत्वात् चतुर्थे तदनु-क्तावप्युक्तत्रिविधशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वे तस्य वैयर्थ्यापत्त्या तद्भिन्नशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वस्यावश्याश्रय-णीयत्वात् अन्यत्रैवप्रसिद्धानां तत्र समन्वय इत्यप्युक्तप्रायमेवेति भावेनेयमुक्तिरिति भावः ।

स०व्र०— उक्तं प्रायेणान्यत्रप्रसिद्धानामित्यादिना भाष्य इति शेषः । अन्यत्रैवप्रसिद्धानामित्युभय-रूपाणामिति योज्यम् ।

चषकः— अन्यत्रप्रसिद्धानां नामात्मकानां कोशादिव्युत्पादितान्यत्रिकप्रसिद्धिमद्रूढानाम् । **अन्यत्र-प्रसिद्धानां लिङ्गात्मकानां** प्रत्यापितान्यत्रिकप्रसिद्धिविशेषितयौगिकानाम् । **उभयरूपाणां** श्रुत्यन्तरादिव्युत्पा-दितविष्णुतदितरोभयप्रसिद्धिमताम् । **अन्यत्रैव प्रसिद्धानां** बलवच्छ्रुतिलिङ्गादिप्रमापितसावधारणान्यत्रिकप्रसिद्धि-मताम् ।

॥ अथ अन्यत्रप्रसिद्धसमन्वयस्य प्राथम्ये कारणनिरूपणम् ॥

३२ **सु०—** तमेतं क्रममुपपादयन्नाह **तत्रेति** ।

अनु०— तत्र प्रथमतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां समन्वयः ।
शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभङ्गवत् ।

तत्र प्रथमाध्याये, **प्रथमतः** प्रथमपादे, **शब्दानां** नामात्मकानाम्, **अत्र** विष्णौ । **महामल्लेशभङ्गेन** तुल्यं वर्तत इति तथा । यथाऽनेकेषु मल्लेषु प्रत्यर्थितयाऽवस्थितेष्वपि भगवता कृष्णेन प्रधानत्वाच्चाणूरादिमल्लानामेवादौ भङ्गो विहितस्तथेत्यर्थः । उभयत्र-प्रसिद्धानां हि शब्दानां समन्वयेऽन्यत्रप्रसिद्धिनिवारणमात्रे यत्नो विधेयः । अन्यत्रप्रसिद्धानां तु भगवति प्रसिद्धिरप्युपपादनीयेति । ततः एतेषां प्राधान्यम् ।

परि०— तदेव वाक्यमन्यथापि व्याचष्टे **तमेतं क्रममिति** । 'अत्रे'त्यनुवादेनार्थोक्तिः ॥ **अत्र विष्णाविति** । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति तृतीयान्ताद्वतिप्रत्ययोऽयमित्युपेत्याह **महामल्लेशेति** । **तथेति** महामल्लेशभङ्गवदिति समुदायार्थोक्तिः । दशमस्कन्धाद्युक्तदिशा तद्व्यनक्ति **यथेति** । 'प्रथमत' इत्यस्य प्रथमपादद्वय इति, 'शब्दानामि'त्यस्य नामलिङ्गोभयरूपाणामिति चार्थमुपेत्य तृतीयपादस्य प्रथमद्वितीययोश्च क्रमोक्तिपरतया तद्वाक्यं तावद्व्याचष्टे **उभयत्र प्रसिद्धानां हीति** ।

गु०दी०— नामात्मकास्तु सत्त्ववचना इत्यत्र सत्त्ववचना वस्तुस्वभाववचनाः ।

यादु०— तत्र तस्यैवेत्यर्थासम्भवादाह **महामल्लेशभङ्गेनेति** । तथा च तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेनात्र वतिरिति भावः ॥ **प्राधान्यमिति** । अत्र प्राधान्यमल्पयत्नासाध्यत्वं यत्नगौरवसाध्यत्वं वा विवक्षितम् । प्रधानतयाऽभिमते चाणूरादिभङ्गे प्रकृते चान्यस्यासम्भवादित्यवगन्तव्यम् ।

शे०चं०— क्रममुपपादयन्निति । महामल्लेशभङ्गन्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये आदावन्यत्रैव-प्रसिद्धानां ततोऽन्यत्रप्रसिद्धनाम्नां ततोऽन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गानां तत उभयत्रप्रसिद्धनामलिङ्गानामिति क्रमः स्यात् । सोपानारोहणन्यायेनानतिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये चादावुभयत्रप्रसिद्धानां ततोऽन्यत्रप्रसिद्धलिङ्गानां ततोऽन्यत्र-प्रसिद्धनाम्नां ततोऽन्यत्रैवप्रसिद्धलिङ्गानामिति क्रमो भवेदिति । अन्यत्रप्रसिद्धानां पूर्वं समन्वयः । तत्रापि नाम्नां पूर्वं अनन्तरं लिङ्गानां तदनन्तरमुभयत्रप्रसिद्धानामन्तेऽन्यत्रैवप्रसिद्धानामिति क्रमस्य सर्वथाऽप्ययोगात् तमुपपादयन्नित्यर्थः ।

मूले प्रथमत इत्याद्यादित्वात् सप्तम्यर्थे तसिरिति भावेनाह **प्रथमपाद इति** । द्वितीयपादे समन्वेतव्य-शब्दानां लिङ्गात्मकानामिति लिङ्गत्वोक्त्या लब्धमर्थमाह **नामात्मकानामिति** । 'तत्र तस्येवे'त्यनेन वत्यप्रसक्ते-स्तदनुपपत्तिमाशङ्क्य 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरि'त्यनेन वतिमाश्रित्याह **महामल्लेशेति** ॥ **तथेति** । महामल्लेश-भङ्गवदित्यर्थः । अत्र महामल्लेशभङ्गेन तुल्यं वर्तत इति महामल्लेशभङ्गवदिति वक्तव्ये तथाऽनुक्त्वा तथेति सामान्येन वचनं तथोक्तौ गौरवप्रसङ्गाल्लाघवमनुसृत्येति द्रष्टव्यम् । भवेदेतदेवं यदि मल्लान्तरापेक्षया चाणूरादि-मल्लानामिवोभयत्रप्रसिद्धशब्दापेक्षयाऽन्यत्रप्रसिद्धानां तेषां तत्रापि लिङ्गात्मकान्यत्रप्रसिद्धशब्दापेक्षया नामात्मकानां तेषां प्राधान्यं स्यात् । तदेव कुत इत्यत उभयत्रप्रसिद्धशब्दापेक्षयाऽन्यत्रप्रसिद्धानां तावत्प्राधान्यमुपपादयति **उभयत्रेति** ॥ **निवारणमात्रमिति** । न तु भगवति प्रसिद्धिव्युत्पादनेऽपि यत्नो विधेयस्तस्याः पूर्वं वादिनाऽप्य-भ्युपगमादिति भावः ॥ **भगवति प्रसिद्धिरिति** । भगवति प्रसिद्धिरपीत्यर्थः । नान्यत्र प्रसिद्धिनिवारणमात्रेण कृतार्थता किन्तु भगवति प्रसिद्धिरप्युपपादनीयेत्यर्थः । भगवति प्रसिद्धिरप्युपपादनीयेति पाठे तु न किञ्चि-देतत् ॥ **तत इति** । उभयत्र प्रसिद्धानां ब्रह्मणि समन्वयस्यान्योपस्थितिमात्रेण प्रतिबन्धादन्यत्रप्रसिद्धशब्द-समन्वयस्य चान्योपस्थितिब्रह्मानुपस्थितिभ्यां प्रतिबन्धात् तच्छब्दसमन्वयस्य बहुप्रयत्नसाध्यत्वादुभयत्र प्रसि-द्धापेक्षया प्राधान्यमित्याशयः ।

वा०र०— अन्यत्र प्रसिद्धानां तेषामित्यत्र तेषामित्यस्य शब्दानामित्यर्थः । **तत्रापीति** । अन्यत्र प्रसिद्धशब्देष्वपीत्यर्थः । **तेषा**मित्यस्य शब्दानामित्यर्थः । भगवति प्रसिद्धिरपीत्यर्थ इत्यनेन प्रसिद्धिरित्येत-द्व्याख्याय विशिष्टं व्याचष्टे **नान्यत्रेति** ।

चषकः— क्रममुपपादयन्निति । चन्द्रिकादिशा महामल्लभङ्गन्यायेनातिप्रयत्नसाध्यस्य प्राथम्ये अन्यत्रैवप्रसिद्धनामलिङ्गानामेवादौ समन्वयो भवेदित्यतोऽन्यत्रप्रसिद्धानां पूर्वसमन्वयस्तत्रापि नाम्नां पूर्वमनन्तरं लिङ्गानां तदनन्तरमुभयत्रप्रसिद्धानां ततोऽन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दानामिति क्रमस्य सर्वथाऽप्ययोगादिति दुरुपपादत्वस्य शङ्किततया तमुपपादयन्नित्यर्थः । मौलं प्रथमत इति न तसिलन्तं, हेतुविभक्त्यर्थानन्वयात् । अपि तु आद्यादि-त्वात् सप्तम्यर्थे तस्यन्तमित्यभिप्रेत्य व्याकुरुते **प्रथमपाद इति** । 'तेन तुल्यमि'त्यनुशासनात् तृतीयान्ता-दिवार्थे वतिरिति व्याकरोति **महामल्लेति** । **प्राधान्यमिति** । आन्यत्रिकी प्रसिद्धिरपाकार्या भगवति व्युत्पादनीया चेत्यतिप्रयत्नसाध्यतेति भावः ।

॥ इति अन्यत्रप्रसिद्धसमन्वयस्य प्राथम्ये कारणनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ लिङ्गात्मकशब्देभ्यः नामात्मकशब्दानां प्राथम्ये कारणप्रदर्शनम् ॥

३३ **सु०— लिङ्गात्मकाश्च धर्मवचना व्यवधानेनान्यबुद्धिं जनयन्ति । नामात्मकास्तु सत्त्ववचनाः साक्षादेवेति तत्समन्वये यत्नगौरवमस्तीति लिङ्गात्मकेभ्यो नामात्मकानां प्राधान्यमिति ।**

परि०— द्विपाद्यामपि पौर्वापर्यबीजोक्तिपरतयेदानीं व्याचष्टे **लिङ्गात्मकाश्चेति** ॥ **धर्मवचना इति** । धर्मद्वारा धर्मिवाचका इत्यर्थः । यौगिकत्वादिति भावः । **सत्त्ववचनाः** धर्मिवाचिन इत्यर्थः । रूढत्वादिति भावः ।

यादु०— धर्मवचना इति । आपाततो यौगिका इत्यर्थः ॥ **व्यवधानेनेति** । अवयवार्थकथनद्वारेणेत्यर्थः । **सत्त्ववचना** द्रव्यवचनाः । चादयोऽसत्त्व इति वचनात् । आपाततो रूढा इति यावत् ॥ **यत्नगौरवमिति** । योगापेक्षया रूढेः प्राबल्यादन्यत्र तन्निरासे भगवति तदुपपादने च भूयान्यत्नो विधेय इत्यर्थः ।

शे०चं०— लिङ्गापेक्षया नामात्मकानां प्राधान्यमुपपादयति **लिङ्गात्मकाश्चेति** । आपाततो रूढिरहिता इत्यर्थः । **व्यवधानेन** अवयवार्थकथनद्वारेण । **नामात्मका इति** । आपाततो रूढा योगरूढियुक्ता वेत्यर्थः । **सत्त्ववचना इति** । द्रव्यवचना इत्यर्थः । चादयोऽसत्त्व इति स्मरणादिति भावः ।

वा०र०— आपाततो रूढिरहिता इति । एतच्च नामलिङ्गभेदव्युत्पादनपरचन्द्रिकाविचारावसरे अस्माभिः प्रतिपादितं तदनुसारेणेहापि लेख्यम् । **चादय इति** । असत्त्व इत्यत्र विद्यमानसत्त्वशब्दस्याद्रव्यार्था इति द्रव्यार्थकतया व्याख्यातृभिर्व्याख्यानादिति भावः ।

स०व्र०— सत्त्ववचनाः द्रव्यवचना इत्यर्थः । 'चादयोऽसत्त्वे', 'अद्रव्यार्थाश्चादय' इत्युक्तेरिति भावः ।

चषकः— धर्मवचना इति । मुखनासिकावचन इत्यत्र वचनशब्दस्य करणसाधनल्युडन्ततामाश्रित्य समानाधिकरणबहुव्रीहित्वार्थापनेऽपि प्रकृते तादृशभङ्गीसमाश्रयणायोगेन भावसाधनल्युडन्तस्य कर्मणि षष्ठ्या समस्तस्य 'आढ्यमिदं नगरम्, अनुदात्तं पदं, द्विर्वचनेची'त्यादाविव अर्श आद्यजन्तत्वमुपेयमिति धर्मकर्मकप्रतिपादनक्रियाविशेषिता इत्यर्थः । **व्यवधानेन** अवयवार्थप्रत्यायनद्वारेण । **सत्त्ववचनाः** द्रव्यप्रतिपादकाः । 'चादयोऽसत्त्वे' इति स्मृतेः ।

॥ इति लिङ्गात्मकशब्देभ्यः नामात्मकशब्दानां प्राथम्ये कारणप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ अन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वयस्य सर्वाधिकारिकत्वाभावात् उभयस्मात् न प्राथम्यम् ॥

३४ **सु०—** यदि प्राधान्यादन्यत्र प्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानां समन्वयः प्रथमपादे वक्तव्यः स्यात् तदा चतुर्थपादोदितस्यान्यत्रैव प्रसिद्धानां शब्दानां समन्वयस्येतोऽपि प्राधान्यात् प्राथम्यं भवेत् । अन्यत्र प्रसिद्धेरन्यत्रैव प्रसिद्धिर्बलीयसीत्यत आह **इत इति** ।

अनु०— इतोऽप्यभ्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य तु ।

तुर्यपादोदितस्य समन्वयस्येतो(ऽत्य)प्यभ्यधिकत्वेऽप्यसावत्राध्याये प्राथम्येन नैवोदित इति सम्बन्धः । **तत्तु समन्वयादिति** सङ्क्षेपेण तस्याप्यत्रोक्तत्वादञ्जसेत्युक्तम् । कुतो नोदित उत्सर्गस्यापवादविशेषसद्भावादिति तुशब्दः ।

तमेवापवादहेतुं दर्शयति **महासमन्वय इति** ।

महासमन्वये तस्मिन् नाधिकारोऽखिलस्य हि ।
ब्रह्मैवाधिकृतस्तत्र मुख्यतोऽन्ये यथाक्रमम् ।
दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽञ्जसा ॥

तर्हि न वक्तव्य एव निरधिकारिकत्वात् । न हि गायमानो बधिरेषु गायतीत्यत उक्तं **ब्रह्मैवेति** । नैकाधिकारिकं शास्त्रमित्यतः **अन्य** इत्याद्युक्तम् । सर्वाधिकारिसाधारणमर्थमादावभिधाय असाधारणं पश्चाद्वक्ष्यामीत्याशयः सूत्रकारस्य । तत्र साधारणे त्विदं तारतम्यं चिन्तितमिति । **दुर्गमत्वाच्चेति** हेत्वन्तरम् । प्रथमं बुद्धावनारोहादित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । ब्रह्मादीनामेव तत्र यद्यपि मुख्याधिकारिता । तथाऽप्यस्मदादीनामीषदधिकारोऽस्त्येव । न च मन्दानामसौ समन्वयः प्रथमं बुद्धिमधिरोहति । साधारणसमन्वयज्ञानेन वैदिकव्युत्पत्त्यनुरक्ता तु बुद्धिः क्रमेण तत्राप्यवतरतीति ।

परि०— शङ्कते **यदीति** ॥ **बलीयसीति** ॥ अन्यपरत्वं विना अनुपपद्यमानत्वरूपत्वात् तस्या इति भावः ॥ 'गायमान' इति चानशन्तोऽयम् । न शानजन्तः ।

ननु दुर्गमत्वादिति हेतुरयुक्तः । ब्रह्मणोऽधिकारिणः सुगमत्वादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ।

गु०दी०— महासमन्वये तस्मिन्नित्यत्र पदसमन्वयवाक्यसमन्वयरूपे **महासमन्वये** इत्यर्थः ।

यादु०— बलीयसीति । लोकतोऽन्यत्रैवप्रसिद्धेः श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धिर्बलीयसीत्यर्थः । ननु ब्रह्मादीनां सुगम एव । ब्रह्मैवाधिकृतस्तत्रेत्युक्तत्वात् । अस्मदादीनां तु तत्राधिकाराभावेनावगमप्रसक्तिरेव नास्ति । अतः कथं दुर्गमत्वं हेतुरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **मन्दानामिति** । सर्वथा समन्वयप्रकारानभिज्ञानामित्यर्थः । चतुर्थपादे तन्निरूपणे बुद्धावधिरोहमुपपादयति **साधारणसमन्वयेति** । पादत्रयोक्तसमन्वयज्ञानेनेत्यर्थः ॥ **क्रमेणेति** । प्रथमेऽधिकरणेऽल्पतमा द्वितीयेऽल्पतरा तृतीयादिष्वल्पेत्येवं क्रमेणेत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । यथा प्रकरणेषु व्युत्पन्ना बुद्धिः शास्त्रेऽवतरति तथेति भावः ।

वं०प०— उत्सर्गस्येति । प्रधानं प्रथमं वक्तव्यमित्युत्सर्गस्येत्यर्थः । **साधारणे त्विति** । सर्वाधिकारिसाधारणे लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धनामात्मकलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयरूपार्थनिरूपणे पूर्वोक्तं तारतम्यं चिन्तितमित्यर्थः ।

शे०चं०— इतोऽपि प्राधान्यादिति । अन्यत्रप्रसिद्धशब्दस्य समन्वयेऽन्योपस्थितिब्रह्मानुपस्थितिभ्यामतिप्रतिबन्धात् अन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वये चान्योपस्थितिब्रह्मानुपस्थितिभ्यां ब्रह्मपरत्वस्याप्यशक्यकल्पनत्वशङ्कया चातितरां प्रतिबन्धात् तत्समन्वयस्यातिबहुप्रयत्नसाध्यत्वात् अन्यत्र प्रसिद्धेभ्योऽन्यत्रैव प्रसिद्धानां प्राबल्यमिति भावः । **इदं तारतम्यमिति** । उभयत्र प्रसिद्धापेक्षयाऽन्यत्रप्रसिद्धानां तत्रापि लिङ्गापेक्षया नाम्नां प्राधान्यमिति तारतम्यमित्यर्थः ॥ **उत्सर्गस्येति** । प्रधानं प्रथमं वक्तव्यमित्युत्सर्गस्येत्यर्थः ॥ **हेत्वन्तरमिति** । अन्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयस्याप्राथम्य इति शेषः । तर्हि सर्वथाऽवक्तव्यतापत्तिरित्यतो व्याचष्टे **प्रथममिति** ।

ननु चान्यत्रैव प्रसिद्धशब्दसमन्वयस्य ब्रह्मादीनां प्रथममेव बुद्धावारोहादस्मदादीनां तु तत्रानधिकारेण बुद्धौ तदारोहप्रसक्तेरेवाभावादस्मदादीनामप्यधिकाराभ्युपगमे च प्रथममनारोहे उत्तरत्रापि तदनारोहस्योत्तरत्र तदारोहे च पूर्वमपि तदारोहस्य च प्रसङ्गान्न दुर्गमत्वस्य तत्र हेतुत्वं सम्भवतीत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **मन्दानामिति** । सर्वथा समन्वयप्रकारानभिज्ञानामित्यर्थः । चतुर्थपादे तन्निरूपणेऽपि कथं बुद्धावारोह इत्यत आह **साधारणेति** । पादत्रयोक्तसमन्वयज्ञानेनेत्यर्थः ॥ **क्रमेणेति** । प्रथमाधिकरणेऽल्पतमा द्वितीयाधिकरणेऽल्पतरा तृतीयादिष्वल्पेत्येवं क्रमेणेत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । प्रकरणेषु व्युत्पन्नबुद्धेः शास्त्रेऽवतारदर्शनादिति भावः ।

वा०र०— चन्द्रिकानुसारेणाह **अन्यत्र प्रसिद्धशब्देति** । एवं तत्र तत्र पूर्वोत्तरग्रन्थे चन्द्रिकानुसारेण व्यवहारः । उत्तरत्रापि तदनारोहस्येत्यनन्तरमुत्तरत्र तदारोहे च पूर्वमपीति पाठः । उत्तरत्र तदारोहे चेत्यस्याभावो लेखकानवधानात् ।

स०व्र०— बलीयसीति । विष्णुपक्षे बलवद्बाधकोपपन्नत्वस्य तत्राधिकत्वादिति भावः ।

चषकः— इतोऽपि प्राधान्यादिति । अन्यत्रप्रसिद्धशब्दावधिकप्राधान्यादित्यर्थः । चान्द्रिकाऽऽनन्दमयनयीयभावदीधितौ विवेचितमेतत् ।

* * *

३५ **सु०—** ततः किमित्यत आह **अत इति** ।

अनु०— अतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां निर्णयाय तु । प्रवृत्तः प्रथमं देवः

प्राधान्यादतिप्राधान्यस्योपपादितत्वाच्चेत्यर्थः । तुशब्दोऽवधारणे ।

परि०— अत इत्यस्यार्थद्वयमाह **प्राधान्यादतिप्राधान्यस्योपपादितत्वाच्चेत्यर्थ इति** । उभयत्र प्रसिद्धापेक्षया प्राधान्यात् अन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दगतप्राधान्यस्य सर्वाधिकारिकत्वादित्यादिनोपपादितत्वाच्चेत्यर्थः ।

वं०प०— प्राधान्यादिति । अन्यत्र प्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानां लिङ्गात्मकशब्देभ्यः प्राधान्यात् तदपेक्षयाऽन्यत्रैवप्रसिद्धानामतिप्राधान्येऽपि तस्य महासमन्वय इत्यनेन सर्वेषामधिकाराभावेनोपपादितत्वादित्यर्थ इति पाठः स्यात् ।

॥ इति अन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वयस्य सर्वाधिकारिकत्वाभावात् उभयस्मात् न प्राथम्यम् ॥

* * *

॥ अथ आनन्दमयाधिकरणस्य प्राथम्यनिरूपणम् ॥

॥ अथ आकाशाधिकरण-अन्तस्थत्वाधिकरणयोः क्रमे निमित्तनिरूपणम् ॥

३६ **सु०—** तत्रानन्दमयाधिकरणस्याद्यत्वे हेतुं सूचयन्नाह **तत्रेति** ।

अनु०— तत्रानन्दादयो गुणाः ।

ईशस्यैवेति निर्णीताः श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ।

तत्र समन्वयप्रपञ्चने । प्रथममित्यनुवर्तते । सर्वेषु हि शुभेषु मूर्धाभिषिक्ता आनन्द-विज्ञानादयः । अतो माङ्गलिक आचार्यस्तच्छब्दसमन्वयमादावाहेति ।

अन्तरधिकरणस्याकाशाधिकरणस्य चानन्दमयाधिकरणसङ्गतत्वे समाने कुतः क्रम इत्यतस्तत्र हेतुं सूचयन्नन्तरधिकरणतात्पर्यमाह **देवतेति** ।

देवतान्तरगास्सर्वे शब्दवृत्तिनिमित्ततः ।
विष्णुमेव वदन्त्यद्धा

देवताः खलु जडेभ्यो मुख्याः । अतस्तद्वाचिनामाकाशादिजडवाचिभ्य उत्कर्षः । सर्वे शब्दा अद्धा वचनवृत्त्यैव नोपचारेण । कथम् । शब्दवृत्त्योर्योगरूढ्योर्निमित्तानां बहुलप्रयोगादीनां हरौ विद्यमानत्वात् ।

तत्किमन्यत्र शब्दानां वृत्तिरेव नास्ति । येन विष्णुमेव इत्यवधार्यत इत्यत आह **तत्सङ्गादिति** ।

तत्सङ्गादुपचारतः ।
अन्यदेवान्वदन्तीह विशेषगुणवक्तृतः ॥
विष्णुमेव परं ब्रूयुः

उपचारप्रकारश्च प्रागेव विवृतः । अक्षादिशब्दवदुभयत्र साम्येन प्रवृत्तिः किं न स्यात् इत्यत आह **इहेति** । इन्द्रादिशब्दा हि परमैश्वर्यादिगुणान् वदन्ति । ते च भगवत एवासाधारणा इति तमेव परं मुख्यं ब्रूयुः । इह देवतान्तरे । तथा नेति शेषः ।

यद्वा इह देवेषु तत्सङ्गादिति पूर्वत्र सम्बन्धः । रूढिनिमित्तातिशयस्याप्येतदुप-लक्षणम् । उत्तराधिकरणेष्वप्येवं क्रमनिमित्तादिकं स्वयमूहनीयमित्याशयवानाह **एवमिति** ।

एवमन्येऽप्यशेषतः ।

विष्णुमेव परं ब्रूयुरिति वर्तते ।

परि०— **सूचयन्नाह** इत्यत्र सङ्गतिमिति अर्थमिति वा योज्यम् । तत्रेत्यस्यार्थः **समन्वयप्रपञ्चन इति** । तत्रेत्यस्यार्थान्तरं **सर्वेषु हि शुभेष्विति** ॥ **सङ्गतत्वे समान इति** । अदृश्यत्वमुखेन आकाशश्रुतिमुखेन च आनन्दमयस्य विष्णुत्वाक्षेपसमाधानरूपत्वेन भाष्ये व्याख्यानादिति भावः । सूचितं हेतुं व्यनक्ति **देवता इति** । सर्व इत्यत्र विशेष्यमाह **शब्दा इति** । बहुलप्रयोगादीनामित्यत्र **आदिपदेन** अवयवार्थपौष्कल्यपरिग्रहः । **प्रागेवेति** । आनुमानिकपादे 'तेषु तेषु पदार्थेषु रूढिरङ्गीकृता यत' इत्यादि'विष्णावन्यत्र मुख्यते'त्यन्तग्रन्थव्याख्यावसर इत्यर्थः ॥ **रूढिनिमित्तातिशयस्यापीति** । शीघ्रोपस्थि(त्यर्था)तार्थाविसंवादिरूपस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः ।

गु०दी०— **आनन्दमयाधिकरणसङ्गतत्वे समान** इत्यत्र 'अदृश्येऽनात्म्ये' इत्यादिना आनन्दमयाधिकरणोक्तादृश्यत्वेनान्तराधिकरणस्य सङ्गतिः । अत्रापि 'सहैव सन्तं न विजानन्ति देवा' इत्यदृश्यत्वस्योक्तत्वात् । 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि'त्याकाशाधिकरणस्य सङ्गतिरित्यर्थः ।

यादु०— **आनन्दमयाधिकरणसङ्गतत्व इति** । अदृश्येऽनात्म्य इत्युक्तं; तत्रादृश्यत्वमन्तःप्रविष्टमिति वाक्ये 'न विजानन्ति देवाः' इत्यन्तस्थस्य कस्यचिदुच्यत इत्यन्तराधिकरणस्य, को ह्येवान्यादित्याकाशस्यानन्दमयत्वे हेतुरुक्त इत्याकाशाधिकरणस्य चानन्दमयाधिकरणेन भाष्ये सङ्गतेरुक्तत्वादिति भावः । नन्विन्द्रादिशब्दानां पुरन्दरादौ सिंहादिशब्दानां देवदत्तादाविव किमुपचारो नेत्याह **उपचारप्रकार इति** । 'शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्मुख्यसमन्वयात् । अन्यार्थेष्वल्पताहेतोस्तन्निमित्तत्वतस्तथा । तद्वाचकत्वं शब्दानामि'त्यादिना प्रथमाध्याये परममुख्यवृत्त्यपेक्षयैवेयममुख्यवृत्तिरित्युच्यते, न तु प्रसिद्धोपचारवदित्युपचारशब्दार्थो विवृत इत्यर्थः ॥ **रूढिनिमित्तातिशयस्येति** । बहुलप्रयोगरूपस्येत्यर्थः ।

वं०प०— **समन्वयप्रपञ्चन इति** । कर्तव्ये सतीति शेषः । **आचार्यः** सूत्रकारः । **प्रागेवेति** । परममुख्यवृत्त्यपेक्षयाऽमुख्यवृत्तिरेवात्रोपचारतया विवक्षितो न तु सिंहादिशब्दानां देवदत्तादाविव प्रसिद्धोपचार इत्येवं 'शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तस्मिन्नि'त्यादिना प्रथमाध्याये विवृत इत्यर्थः ॥ **अक्षादिशब्दवदिति** । यथा अक्षशब्दस्येन्द्रिये द्यूतसाधने च साम्येनैव प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः ॥ **अतिशयस्येति** । बहुलातिप्रयोगरूपस्येत्यर्थः । 'बहुलातिप्रयोगतो रूढमित्येव साध्यं स्यादि'त्युक्तत्वादिति ज्ञेयम् ।

शे०चं०— समान इति ।। 'अदृश्येऽनात्म्ये' इत्युक्तमिति, 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादि'त्याकाशस्यानन्दमयत्वे हेतुरुक्त इत्यादितत्तदधिकरणभाष्योक्तरीत्येत्यर्थः । तत्किमसन्दिग्धशब्दस्येव लोके सर्वशब्दानां लक्षणैव । तथा सति गङ्गातीरयोरविशेषप्रसङ्गः । ईक्षत्यधिकरणार्थस्य च मूले निहितः कुठार इत्यतो नायमसन्दिग्धशब्दस्येवेन्द्रादिशब्दानां पुरन्दरादिषु लक्षणैव । रूढेरभिधानसिद्धत्वाद्योगनिमित्तस्य च परमैश्वर्यदिः सद्भावात् । किन्तु परमेश्वरविषययो रूढियोगयोरपराधीनत्वनिरङ्कुशत्वाभ्यामन्यत्र तु तदधीनत्वाल्पत्वाभ्यां मुख्यार्थतायामेवायं विभाग इत्युपचारप्रकारः । 'तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यते'त्येतदनुव्याख्यानव्याख्यावसरे आनुमानिकपादे विवृतमित्याह **उपचारप्रकारश्चेति** । अत्र पक्षे तथा नेति शेषः पूर्णीयो भवतीत्यपरितोषादाह **यद्वेति** ।। **शब्दवृत्तिनिमित्तत इति** । शब्दवृत्त्योर्योगरूढ्योर्निमित्तभूतबहुलातिप्रयोगानां हरौ सद्भावप्रतिपादनात् तदुपपादकेऽस्मिन्वाक्ये विशेषगुणवत्कृत इति योगनिमित्तातिशयमात्रकथनमनुपपन्नमित्यत आह **रूढनिमित्तातिशयस्येति** । नन्वन्तरधिकरणेनाकाशाधिकरणस्येव प्राणाद्यधिकरणानामपि सङ्गतिसद्भावात् कुतस्तत्क्रम इत्यत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादिश्रुत्या आकाशादेर्वाय्वादिकारणत्वाभिधानात् तदनुसारेणाकाशप्राणज्योतिरधिकरणानां क्रम इति क्रमनिमित्तं स्वयमूहनीयमित्याशयेनाह **उत्तराधिकरणेष्वपीति** । एवमन्येऽप्यशेषत इत्यस्य साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतां पूर्वानुवृत्त्या परिहरति **विष्णुमिति** । **वर्तते** अनुवर्तते ।

वा०र०— मूले माङ्गलिक आचार्य इति । मङ्गलप्रयोजनक इत्यर्थः । मङ्गलप्रयोजनमस्येत्यर्थे प्रयोजनमिति सूत्रेण ठग्विधानात् । ऐन्द्रदेहिकमित्यत्रेव ठगिति ध्येयम् । अत एव माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रायुङ्क्तेति महाभाष्यव्याख्यावसरे कैयटे एवमेवाभिहितम् । श्रुतितो माङ्गलिकत्वादित्येतजिज्ञासाधिकरणीयमूलव्याख्यानेऽप्येवमेव टीकायामुक्तम् । उपचारप्रकारश्च प्रागेव विवृत इत्येतद्वाक्यव्याख्यानानन्तरम्.। 'तथाप्येतद्विरोधे तु तद्वाचित्वमपोद्यते । अविरोधे तु बह्वर्था एतन्मूलतया मताः। इतो हि रूढिताऽन्येषामुपजीव्यत्वमत्र हि । तस्मात्परममुख्यत्वं विष्णावन्यत्र मुख्यता' इत्यानुमानिकपादीय ग्रन्थव्याख्यानमूलानुसारेण यत्रोभयपरत्वे विरोधाभावस्तेषामेव शब्दानां किञ्चिन्मुख्यतया इन्द्रादय अर्थाः । नान्येषाम् । विश्वस्मादिन्द्र उत्तर इत्यादिषु उभयपरत्वे द्वयोः सर्वोत्तमत्वादिविरोधादिति प्रतीयते । अत्र च अन्यत्र प्रसिद्धानामादिस्थल एव मुख्यामुख्यविचारः क्रियते । व्यवहारलोपादिबाधकसद्भावस्थल एव तस्याङ्गीकार्यत्वात् । आनन्दमयादिपदोपेतवाक्येषु भगवत्परत्वस्य वा अन्यपरत्वस्यास्वीकाराश्च । अन्यत्राप्येतद्विषये ते ते ग्रन्थाः सन्ति तेषां अन्यत्रैव प्रसिद्धानामितरापेक्षया भेदप्रदर्शनपरचन्द्रिकाग्रन्थस्य चैकवाक्यतया योजना मनीषिभिः कार्या । आनन्दमयनये वैदिकशब्दचातुर्विध्योपपादनपरटीकाप्रपञ्चे अस्माभिर्निरूपितानुसारेणैतद्ग्रन्थेऽप्येकवाक्यता बोध्या । अवकाशाभावात् नोक्ता । प्रयोगादीनामित्यादिपदेन प्रयोगलभ्यप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वपरिग्रहः । योगरूढी प्रति यथायोग्यं सम्बन्धः । विशेषणगुणवत्कृत इति योगनिमित्तेति पाठः ।

स०व्र०— उपचारप्रकारश्चेति । कल्पनोपदेशाच्चेत्यादावित्यर्थः ।

।। इति आकाशाधिकरण-अन्तस्थत्वाधिकरणयोः क्रमे निमित्तनिरूपणम् ।।

।। इति आनन्दमयाधिकरणस्य प्राथम्यनिरूपणम् ।।

३७ सु०— अन्यत्रप्रसिद्धानां नामात्मकानां शब्दानामनन्तत्वात् कथं पादपरिसमाप्तिरित्याशङ्कां निराकुर्वन् प्रथमपादार्थमनूद्य द्वितीयपादस्य सङ्गतिमाह **इत्यन्यत्रेति** ।

अनु०— इत्यन्यत्रप्रसिद्धोरुशब्दराशेरशेषतः ।
ज्ञाते समन्वये विष्णौ लिङ्गैर्ह्येष समन्वयः ।
तेषामन्यगतत्वे तु न स्यात् सम्यक् समन्वयः ।
इत्येवाशेषलिङ्गानां ब्रह्मण्येव समन्वयम् ।
आह

समानन्यायसञ्चारविषयत्वादिति भावः । **ज्ञाते** प्रथमपादेन । शङ्का जायत इति शेषः । कथं (इति) । प्रायेण लिङ्गबलेन ह्येष नामात्मकशब्दसमन्वयोऽभिहितः । लिङ्गानां चान्यगतत्वं प्रतीयते । ततश्च विरुद्धत्वात् तैः प्रतीतः समन्वयः सम्यङ् न स्यादेव । न हि कृतकत्वेन नित्यत्वज्ञानं सम्यगुत्पद्यते । इतिशब्दः शङ्कासमाप्तौ । तत्परिहाराय अन्यत्रप्रसिद्धानामशेषलिङ्गानाम् । **आह** द्वितीयपादे ।

नन्वेवं तर्हि यानि 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशादि'त्यादौ समुद्रान्तस्थत्वादीनि लिङ्गानि साधनत्वेनोक्तानि तेषामिह विचारः करणीयः । न चैवम् । किन्तु यान्युक्तानि न तानि विचार्यन्ते । यानि च विचार्यन्ते न तान्युक्तानि । उच्यते । सर्वश्रुतिगताः सर्वेऽप्यन्यत्र प्रसिद्धाः नामात्मकाः शब्दा भगवद्विषया एव तत्र तत्र श्रुतैः सर्वैर्लिङ्गैरिति हि प्रथमपादस्यार्थः । तत्र यानि लिङ्गान्यसन्दिग्धानि तानि विहायेतराणि विचार्यन्त इति को विरोधः । अत एवाशेषत इत्युक्तं प्राक् ।

गु०दी०— **इत्यन्यत्रप्रसिद्धोरुशब्दराशेरित्यत्र** इति अनेन प्रकारेण प्रथमपादोक्ताधिकरणन्यायरीत्येत्यर्थः । तस्यैव तात्पर्यकथनं **न्यायसञ्चारविषयत्वादिति** । यद्यपि भाष्यकृता श्रुत्यादिकमुदाहृत्य लिङ्गान्यपि भगवत्परतया निर्णीतानि तथाऽपि सूत्रमर्यादयाऽन्यपरत्वशङ्का स्यादेवेत्यत उक्तं **तेषामन्यगतत्वे तु न स्यात्सम्यक् समन्वयः** इति ।

यादु०— नन्वानन्दमय इत्यादिसूत्रोपात्तानां केषाञ्चिदेवात्र समन्वयो ज्ञातः, तत्कथमुच्यते 'शब्द-राशेरशेषत' इति, तत्राह **समानन्यायेति** । सूत्राणां सर्वशाखानिर्णायकत्वात् आनन्दमयादिशब्दानां चोप-लक्षणतयैवोपात्तत्वादिति भावः । अभ्यासादिनाऽपि समन्वयस्योक्तत्वात् कथं लिङ्गबलेनेत्युच्यत इत्यत उक्तं **प्रायेणेति** ॥ **प्रागिति** । 'एवमन्येऽप्यशेषत' इत्यत्रेति शेषः ।

वं०प०— **विरुद्धत्वादिति** । अनित्यनिष्ठकृतकत्वेन नित्यत्वज्ञानं यथा विरुद्धमेवमन्यनिष्ठेन लिङ्गेन भगवति समन्वयप्रतीतिर्विरुद्धेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु 'आनन्दमयोऽभ्यासादि'त्यादिसूत्राणामुपात्तानन्दमयादिशब्दसमन्वयमात्रविषयत्वात् कथं नामात्मकाशेषशब्दसमन्वयस्य प्रथमपादार्थत्वमित्यतस्तेषां तत्तत्सूत्रोक्तन्यायसञ्चारविषयतया तत्तत्सूत्रो-पात्तशब्दैः समानं यच्छब्दजातं तद्विषयत्वेनोपात्तशब्दमात्रविषयत्वाभावेन आनन्दमयादिशब्दोपलक्षितानेकशब्द-राशिसमन्वयपरत्वस्थितेर्युक्तमशेषनामसमन्वयस्य प्रथमपादार्थत्वमित्याशयेनाह **समानन्यायेति** । नन्वानन्दमया-दिशब्दानां ब्रह्मशब्देन विष्णौ समन्वयसाधनात् कथं लिङ्गबलेनेत्युक्तिरित्यत उक्तं **प्रायेणेति** ॥ **अत एवेति** । सर्वश्रुतिगतानां सर्वेषामन्यत्रप्रसिद्धनामात्मकानां शब्दानां भगवत्परत्वस्य प्रथमपादार्थत्वादेवेत्यर्थः ॥ **प्रागिति** । एवमन्येऽप्यशेषत इत्यत्रेत्यर्थः । यद्वा प्रथमपादार्थानुवादपरे 'इत्यन्यत्रप्रसिद्धोरुशब्दराशेरशेषतः' इति वाक्य इत्यर्थः ।

वा०र०— सञ्चारविषयतयेत्यस्य समानमित्यनेनान्वयः । अन्यत्र मुख्यार्थताया इति पाठः ।

स०व्र० — **अत एवेति** । सर्वश्रुतिगतानां सर्वेषामन्यत्रप्रसिद्धनामात्मकानां भगवत्परत्वस्य प्रथम-पादार्थत्वादेवेत्यर्थः ।

॥ इति प्रथमद्वितीयपादयोः सङ्गतिनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ तृतीयपादस्य पूर्वपादैः सङ्गतिनिरूपणम् ॥

३८ **सु०— तृतीयपादस्य प्रथमद्वितीयाभ्यां सङ्गतिमाह उभयेति ।**

अनु०— उभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः ।
इति संशयनुत्यर्थम्

भगवत्तदितरविषयत्वम् । अतः अन्यत्रप्रसिद्धानां भगवत्परत्वस्य समर्थनात् । लिङ्गात्मकानां च शब्दानाम् ।

परि०— लिङ्गशब्दयोरित्यस्यार्थो **लिङ्गात्मकानामित्यादि** ।

गु०दी०— अन्यत्रप्रसिद्धानां भगवत्परत्वस्य समर्थनादित्यत्र 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्', 'आकाशस्तल्लिङ्गादि'त्यादिना 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादि'त्यादिना चान्यत्रप्रसिद्धानां लिङ्गात्मकानां नामात्मकानां च शब्दानां भगवत्परत्वस्य सूत्रमर्यादया भगवत्परत्वस्यैव समर्थनादित्यर्थः । अन्तस्स्थितो विष्णुः तद्धर्मोपदेशात्, आकाशो विष्णुः तल्लिङ्गात् इत्यादिना भगवत्परत्व एव सूत्राणि सन्ति । नेन्द्रादयः न भूताकाश इत्यादेरर्थस्य सूत्रेऽदर्शनादन्यपरतामेव निवारयितुं तृतीयः पादः प्रवृत्तः । विष्णुपरतायास्समर्थितत्वादुभयत्र प्रसिद्धशब्दानधिकृत्य प्रवृत्तेन विष्णौ प्रसिद्धेः स्वतःसिद्धत्वान्न तत्साधने तात्पर्यम् । किन्तु तत्समन्वयमिषेण परनिरसन एव तात्पर्यम् । पादभेदो युज्यत इति भावः ।

वं०प०— समर्थनार्थत्वादित्यनन्तरममुख्यया वृत्त्येतरपरत्वस्यापि सद्भावादिति वाक्यशेषः । लिङ्गशब्दयोरित्येतत्तात्पर्यमाह **लिङ्गात्मकानामित्यादि** ॥

॥ इति तृतीयपादस्य पूर्वपादैः सङ्गतिनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ तृतीयपादस्य तात्पर्यनिरूपणम् ॥

३९ सु०— नन्वन्यवाचित्वनिरासोऽपि तत्रैव नेतर इत्यादिना विहित एव । तत्कथं शङ्कोदयः । मैवम् । अन्यत्र तात्पर्याभावो हि नेतर इत्यादिना दर्शितः । शक्तिस्तूभयत्र स्यादेव । तर्हि त एव पुनर्विचार्याः । सत्यम् । तेष्वेव यत्र यत्र विचारप्राप्तिस्ते विचार्यन्ते । यदा यत्रानुपपत्त्यादीनां सञ्चारः सुगमस्तान्विहायान्यत्रोभयगतत्वं शङ्क्तैवेति युक्तमुक्तम् । तथा च तत्त्वित्यवधारणानुपपत्तिरिति शङ्काशेषः । इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं तृतीयपादमारब्धवानिति शेषः । इत्याहेति वक्ष्यमाणेन वा सम्बन्धः । कथमियमाशङ्का तृतीये परिहृतेत्यतस्तात्पर्यमाह उभयत्रेति ।

अनु०— उभयत्र प्रतीतितः ।

शब्दानां वर्तमानानां सलिङ्गानां विशेषतः ।
समन्वयो हरावेव

हरौ तदितरत्र च । प्रतीतितो न तु वस्तुतो वर्तमानानां सलिङ्गानां **शब्दानां** नाम्नां लिङ्गानां च हरावेव **विशेषतः** परममुख्यया वृत्त्या तात्पर्येण च समन्वयः । कुत इत्यत आह **यदिति** ।

यन्नैवान्यत्र मुख्यतः ।
शब्दा लिङ्गानि च

यद्यस्माद्वर्तन्त इति शेषः । एतदपि कुत इत्यत आह **यत इति** ।

यतो नैवान्यत्र स्वतन्त्रता ।

स्वतन्त्रता अस्तीति शेषः । स्वातन्त्र्याभावेऽपि कुतोऽन्यत्र शब्दानां मुख्यवृत्त्यभाव इत्यत आह **अस्वतन्त्रेष्विति** ।

अस्वतन्त्रेषु शब्दस्य वृत्तिहेतुः न मुख्यतः ।
यतोऽतो

नन्वन्येषामस्वतन्त्रत्वात् **तेषु मुख्यतः** शब्दप्रवृत्तिहेतोर्गुणादेरभावात् **मुख्यतः** शब्दा **न** वर्तन्त इति चेत् । मा वर्तिषत ।

परि०— **तत्रैव** प्रथमादिपाद एवेत्यर्थः । पूर्वोक्तार्थाविरोधादेतच्चिन्ता व्यर्थेत्यत आह **इति शङ्काशेष इति** । 'इति संशये'त्यादेरर्थ **इत्याशङ्क्येत्यादि** ॥ **इति शेष इति** । आरब्धवानित्यतिपदमात्रस्य शेष इति ज्ञेयम् ॥ **मा वर्तिषतेति** । वर्तनं मा भूदित्यर्थः ।

वं०प०— **अन्यत्रेति** । आनन्दमयादिशब्दानामिति शेषः ॥ **उभयत्रेति** । भगवति कोशादौ चेत्यर्थः ॥ **तर्हि त एव पुनरिति** । पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे । यथा लिङ्गात्मकानां शब्दानां द्वितीयपादेन समन्वयोक्तौ नन्वेवं

तर्हि यान्यन्तरित्यादिना शङ्का कृता तथैवोभयत्र प्रसिद्धानां नामलिङ्गात्मनां शब्दानां तृतीयपादेन समन्वयोक्तावपि त एव पुनर्विचार्या इत्यर्थः । उच्यत इत्यादिनोक्तमेव समाधानमाह **सत्यमिति** ।

शे०चं०— गूढाभिसन्धिः शङ्कते **नन्विति** । शक्त्या लक्षणादिना वा प्रतिपादकत्वरूपत्वात् तात्पर्यस्य शक्त्यन्यत्वसिद्धेः न तात्पर्यनिरासेन शक्तिनिरासिसिद्धिरित्याशयेन परिहरति **अन्यत्रेति** । पूर्ववादी स्वाशयमुद्घाटयति **तर्हीति** । सिद्धान्त्यपि स्वाशयमुद्घाटयति **सत्यमिति** । अनुपलम्भबाधपरिहारायाह **यदेति** । नन्वेवं पूर्वपक्षस्य सन्देहादविशेषः स्यादित्यत आह **तथा चेति** ।

* * *

४० **सु०—** तथाऽपि विशेषतः समन्वयो हरावेवेत्येतत् कुत इत्यत आह **अत इति** । इतरस्य मुख्यार्थत्वाभावादित्यर्थः । भाव्यं खलु शब्दस्य मुख्यार्थेन । अन्यथा तदपेक्षस्या-मुख्यस्यानुपपत्तेः । तथा च द्वयोः प्रसक्तयोः एकस्य मुख्यार्थत्वानुपपत्तौ इतरस्य मुख्या-र्थत्वम् आवश्यकमेव ।

यदधीनास्त इत्यादिना युक्त्यन्तरमाह ।

अनु०— यदधीनास्ते शब्दार्थत्वमुपागताः ।
अत्यल्पेनैव शब्दस्य वृत्तिहेतुगुणेन तु ।
अयो यथा दाहकत्वं स एवेशः स्वतन्त्रतः ।
मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यो मनीषिभिः ।
इत्याह

ते भगवतोऽन्ये पदार्था भगवदपेक्षया **अत्यल्पेनैव** शब्दप्रवृत्तिहेतुना गुणादिना यस्मिन्भगवत्यायत्ताः सन्तः शब्दार्थत्वमुपगताः **स** भगवानेव **ईशो** निरवधिकशब्दप्रवृत्ति-निमित्तवान् । **स्वतन्त्रतश्च मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यः** । इतरेषु शब्दप्रवृत्तिनिमि-त्तान्यल्पान्येव तान्यपि भगवदधीनानि । भगवति तु निरवधिकान्यपराधीनानि चेत्येत-दसिद्धमित्यत उक्तं **मनीषिभिरिति** । श्रुत्यादिपरिचयवद्भिः । यो यदधीनः शब्दार्थः सः

मुख्यः इतरस्तु मुख्यः इत्यत्र दृष्टान्तः । अयो यथाऽग्न्यधीनं सद् दाहकत्वं दाहकशब्दार्थत्वमुपागतम् अत एव दहतीति शब्दस्तस्मिन्नमुख्योऽग्नौ तु मुख्यस्तथेत्यर्थः । अत्रेतरस्यामुख्यार्थत्वमनूद्यत एवेति न पुनरुक्तिः । इत्याह तृतीयपादेनेति शेषः ।

परि०—— द्वयोरिति । विष्णुतदितरयोरित्यर्थः । 'गुणेने'ति गुणकर्मादिरुपलक्षणमित्युपेत्य आह **गुणादिनेति** । **भगवत्यायत्ताः** भगवदधीनाः । 'स्वतन्त्रत' इत्युपलक्षणमित्युपेत्य आह **निरवधिकशब्दप्रवृत्तीति** । 'यन्नैवान्यत्र मुख्यत' इत्यादिना 'यदधीना' इत्यादेः पौनरुक्त्यं निराह **अत्रेतरस्येति** ।

यादु०—— ननु तत्सङ्गादुपचारत इत्यत्रैवेतरस्यामुख्यार्थत्वमुक्तम् । पुनरत्यल्पेनैव शब्दस्येत्यादिना तद्वचने पुनरुक्तिरित्यत आह **अत्रेतरस्येति** ।

वं०प०—— ननु यन्नैवान्यत्र मुख्यत इत्यन्यत्रेत्यनेनैवेतरस्यामुख्यार्थताया उक्तत्वाद्यदधीनास्त इत्यादि पुनरुक्तमित्यत आह **अत्रेतरस्येति** ॥ **अनूद्यत एवेति** । तथा च यदधीना इत्यादिनोत्तरस्यामुख्यार्थत्वं पूर्वोक्तमनूद्य स्वातन्त्र्येण निमित्तेनेश्वरस्य मुख्यशब्दार्थत्वं विधीयत इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः ।

शे०चं०—— ननु यन्नैवान्यत्र मुख्यत इत्यनेनैवेतरस्यामुख्यार्थताया उक्तत्वाद्यदधीनास्त इत्यादि पुनरुक्तमित्यत आह **अत्रेतरस्येति** ॥ **अनूद्यत एवेति** । तथा च यदधीनेत्यादिनेत्यस्यामुख्यार्थत्वं पूर्वोक्तमनूद्य स्वातन्त्र्येण निमित्तेनेश्वरस्य मुख्यशब्दार्थत्वं विधीयत इति न पुनरुक्तिरित्यर्थः ।

तृतीयं पादमित्यादिशेषपूरणेऽपरितोषादाह **इत्याहेतीति** । ननु तत्सङ्गादुपचारत इत्यादिना अन्यत्रामुख्यताया उक्तत्वाद्यदधीनास्त इत्यादिनाऽपि पुनस्तद्वचने पौनरुक्त्यमित्यत आह **अत्रेतरस्येति** ।

स०व्र०—— एवमन्येऽप्यशेषत इत्यादिनाऽन्यत्रामुख्यं प्रागुक्तमेव तत् कस्मात् यदधीनास्त इत्यादिना पुनरुच्यत इत्यत आह **अत्रेतरस्येति** । ननु यन्नैवान्यत्र मुख्यत इत्यत्रेतरस्यामुख्यार्थत्वोक्तेरयो दाहकत्वमित्यत्रापि तदुक्तौ पौनरुक्त्यमित्यतो वाह **अत्रेतरस्येति** ।

॥ इति तृतीयपादस्य तात्पर्यनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ चतुर्थपादस्य पूर्वपादैः सङ्गतिनिरूपणम् ॥

४१ सु०— चतुर्थपादस्य सङ्गतिं करोति **एवं चेति** ।

अनु०— एवं च शब्दानां नारायणसमन्वये ।
सिद्धेऽप्यशेषशब्दानां न कथञ्चन युज्यते ।
विरोधादवरत्वादेरपि प्राप्तिर्यतो भवेत् ।
इति चेत्

एवं चेत्यस्यैव विवरणमतीतेन पादत्रयेण केषाञ्चिच्छब्दानां नारायणसमन्वये सिद्धे-ऽपीति । **अशेषशब्दानां** नारायणे समन्वयो न युज्यते । यः प्रतिज्ञातो दुःखिबद्धावरादि-शब्दानां कर्मादिविषयाणां च **कथञ्चन** योगेन रूढ्या वा प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति शेषः । कथम् । **यतः** अवरादिशब्दवाच्यत्वे भगवतः **अवरत्वादेः** दोषस्य **प्राप्तिर्भवेत्** । तस्याश्च सर्व-प्रमाणविरोधात् । कर्मक्रमादिविरोधाच्चेति । **इति चेत्** तत्र प्रतिविहितं सूत्रकारेणेति शेषः ।

परि०— शेषोक्त्या व्याचष्टे **अतीतेनेति** ॥ **यः प्रतिज्ञात इति** । समन्वयसूत्र इति योज्यम् ।

यादु०— **कर्मक्रमविरोधाच्चेति** । कर्तृप्रतिपादकवेदानां भगवति समन्वये तत्साधकप्रमाणान्तराभावेन तदभावप्रसङ्गलक्षणविरोधाच्चेत्यर्थः ।

शे०चं०— **करोतीति** । केशान् करोतीत्यादौ शोधनेऽपि करोतेः प्रयोगदर्शनिनानेकार्थत्वात् करोतिरत्र ज्ञापनार्थो द्रष्टव्यः ॥ **विवरणमिति** । अतो न तद्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ **कर्मक्रमादिविरोधाच्चेति** । कर्मक्रमादि-वाचकवेदभागस्य ब्रह्मपरत्वे तत्साधकप्रमाणाभावप्रसक्त्या तदभावप्रसङ्गलक्षणविरोधाच्चेत्यर्थः ।

॥ इति चतुर्थपादस्य पूर्वपादैः सङ्गतिनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ आनुमानिकाधिकरणतात्पर्यम् ॥

४२ सु०— कथमित्यतः प्रथमाधिकरणतात्पर्यमाह **अवरत्वादीति** ।

अनु०— अवरत्वादि द्विविधं ह्युपलभ्यते ।

अवरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपलभ्यते प्रमाणैः । हिशब्दस्तेषां प्रसिद्धिं द्योतयति । कथं द्विविधमित्यत आह **परस्येति** ।

परस्यावरताहेतुर्यः स्वयं पर एव सन् ।
सोऽपि ह्यवरशब्दार्थो यथा राजा जयी भवेत् ।
अन्योऽवरत्वानुभवी

स्वयं पर एव सन्निति न प्रवृत्तिनिमित्तकथनं किन्तु स्वस्यावरत्वाभावेऽपीति प्रदर्शनार्थम् । परस्मिन्नवरत्वादिधर्मनियन्तृत्वमेकं निमित्तमित्यर्थः । तस्य प्रमितत्वदर्शनं यथेति । परगतस्य जयस्य राजाधीनत्वेन यथा राजा जयिशब्दवाच्यो भवेत् तथेत्यर्थः । अवरत्वानुभवी अन्योऽवरशब्दार्थः । अवरत्वादिमत्त्वम् अपरं निमित्तमिति यावत् । एतच्च सुप्रसिद्धमिति न प्रमाणमुक्तम् । ततः किं प्रकृत इत्यत आह **तयोरिति** ।

तयोः पूर्वोऽस्ति केशवे ।

तयोः प्रवृत्तिहेत्वोर्मध्ये । तेनावरादिशब्दवाच्यत्वं चेति शेषः । कुतः पूर्व एवाङ्गी-क्रियते न द्वितीय इत्यत आह **द्वितीय इति** ।

द्वितीयो जीव एवास्ति

जीव इति जडस्याप्युपलक्षणम् । तथा च सतीश्वरत्वहानिः स्यादित्यर्थः । अधि-करणफलमाह **स्वातन्त्र्यादिति** ।

स्वातन्त्र्यान्नैव दूषणम् ।

हरेः

परगतावरत्वादौ स्वातन्त्र्यस्यैव निमित्तत्वाङ्गीकाराद्धरेरवरत्वादिकं दूषणं न प्रसज्यत इति । एवमुत्तराधिकरणतात्पर्यमपि वक्तव्यम् ।

परि०— यथा राजा जयीति पूर्वत्रेवेहाप्यर्थे कुतः प्रमाणं नोक्तमित्यत आह **एतच्चेति** । स्वातन्त्र्यादित्यस्यार्थः **स्वातन्त्र्यस्येत्यादि** ॥ **एवमुत्तराधिकरणेति** । निगमनिघण्टुव्याकरणादि-सिद्धान्यार्थत्वविधानेन महायोगविद्वद्रूढिभ्यां विष्णुपरत्वोपगमेन कर्मक्रमादिविरोधो नेत्यानुमानिक-पादोक्तरीत्या ज्योतिराद्यधिकरणतात्पर्यं ध्येयमित्यर्थः ।

गु०दी०— **उपलभ्यते प्रमाणै**रित्यनेनेदमभिप्रैति । अवरत्ववान् खल्ववरः । अवरत्ववत्त्वं च धनवान् राजेतिवदवरत्वस्वामित्वेऽपि घटते । उपवीती ब्राह्मण इतिवत् तदाधारत्वेऽपि घटत इति ।

वं०प०— द्वितीयो जीव एवास्तीत्युत्तरत्र जीवशब्देन जडमप्युपलक्ष्यत इत्युच्यते । तत्र जडेऽवरत्वा-नुभवित्वाभावादाह **अवरत्वादिमत्त्वमिति** । **प्रमाणं** प्रमापकम् । उदाहरणमित्यर्थः । नन्ववरत्वादिमत्त्वमीश्वरे कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यस्यानेन किमुत्तरं जातमित्यत आह **तथा सतीति** ॥ **उत्तराधिकरणेति** । पदाक्षरसमन्वयेन भगवत एव प्रवृत्तिनिमित्तादौ स्वातन्त्र्येण मुख्यवाच्यत्वेऽपि वाक्यान्वयन्यायेनामुख्यवृत्त्या कर्मक्रमादेरपि वाच्यत्वाङ्गीकारान्न तदभावप्रसङ्गरूपो विरोध इत्येव ज्योतिरुपक्रमादित्युत्तराधिकरणतात्पर्यमपि द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वन्यगतधर्मनियामकत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे यथा राजा जयी भवेदिति यथा प्रमाणमुप-न्यस्तमेवं तद्गतत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽवश्यमुपन्यसनीयस्य प्रमाणस्यानुपन्यासाद्भाष्ये न्यूनत्वमित्याशङ्क्या-नुक्तौ निमित्तकथनेन तत्परिहरति **एतच्चेति** । तथाऽपि नोक्तशङ्कापरिहार इत्यत एवशब्दाभिप्रायमाह **तथा च सतीति** । द्वितीयस्य प्रवृत्तिहेतोरीश्वरेऽभ्युपगम इत्यर्थः । भगवतो ज्योतिरादिशब्दवाच्यतायां शङ्कितकर्मक्रमादि-विरोधपरिहारस्य भाष्येऽनुक्तत्वात् कथं तच्छङ्कापरिहार इत्यत आह **एवमिति** । कमदिर्ज्योतिरादिवाक्यमुख्यार्थ-तात्पर्यविषयत्वाभावेऽप्यवान्तरतात्पर्यविषयत्वेन वेदेनैव तत्सिद्धिसम्भवान्न कर्मक्रमादिविलोपप्रसङ्ग इत्येवंरूपं तात्पर्यं वक्तव्यमित्यर्थः ।

स०व्र०— **एवमुत्तराधिकरणतात्पर्यमिति** । ज्योतिरादिशब्दानां मुख्यतो भगवद्वाचकत्वेऽपि अवान्तरतात्पर्यविषयत्वान्न कर्मादिविलोप इत्येवं तात्पर्यमवगन्तव्यमित्यर्थः ।

॥ इति आनुमानिकाधिकरणतात्पर्यम् ॥

* * *

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाध्यायेन सङ्गतिनिरूपणम् ॥

४३ सु०— प्रथमाध्यायार्थानुवादेन द्वितीयाध्यायस्य सङ्गतिमाह **एवमिति** ।

अनु०— एवमशेषेण सर्वशब्दसमन्वये ।
उक्ते विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता यतः ।
अतोऽशेषविरोधानां कृतेशेन निराकृतिः ।

सर्वशब्दार्थविवरणम् **अशेषेणेति** । उक्ते सति द्वितीयेऽशेषविरोधानां निराकृति-रीशेन कृतेति सम्बन्धः । विरोधहीनस्यैव समन्वयस्य ।

याद०— अशेषसर्वशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारायाह **सर्वशब्दार्थविवरणमिति** । शेषनिषेधवाचिनो-ऽशेषपदस्य सर्वशब्दार्थे सङ्कोचशङ्कानिरासकत्वेन सर्वशब्दार्थविवरणरूपतेति द्रष्टव्यम् । विरोधहीनस्यैवेत्यनूद्य तदनन्तरमध्याहार्यमाह **एव समन्वयस्येति** । संस्कारातिशयस्येत्यत्र मनसो भगवद्विषयीकरणपाटवं संस्कार-शब्दार्थोऽवगन्तव्यः ।

शे०चं०— मूलेऽशेषशब्दसर्वशब्दयोः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य शेषनिषेधवाचिनोऽशेषशब्दस्य सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादाविव सर्वशब्दप्राप्तसङ्कोचशङ्कानिरासकत्वेन सर्वशब्दार्थविवरणरूपत्वान्न वैयर्थ्य-मित्याशयेनाह **सर्वेति** । विरोधहीनस्यैवेत्यनूद्य तदनन्तरमपेक्षितं स्यात् समन्वयतेत्युत्तरग्रन्थलब्धमध्याहार्यं दर्शयति **विरोधेति** ।

वा०र०— **इत्यादाविव सर्वेति** । इत्यादाविव सर्वशब्दे प्राप्ता या सङ्कोचशङ्केत्यर्थः ।

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाध्यायेन सङ्गतिनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य सङ्गतिनिरूपणम् ॥

४४ सु०— तृतीयाध्यायस्य सङ्गतिमाह **समन्वयेति** ।

अनु०— समन्वयाविरोधाभ्यां सञ्जाते वस्तुनिर्णये ।

तदर्थयोरध्याययोरुपलक्षणमेतत् । **वस्तुनिर्णये** ब्रह्मनिर्णये ।

किं मया कार्यमित्येव स्याद्बुद्धिरधिकारिणः ।

किं मया कार्यमिति । अयमर्थः । यद्यपि ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्युक्तम् । कृतश्च असौ । तथाऽपि साधनफलविचारसहितस्य ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यतयोक्तत्वात्कृतब्रह्मविचारस्य **अधिकारिणः** यत् **मया कार्यं** साधनं तत् **किं** कथम्भूतमिति । **बुद्धिः स्यात्** इति । फलविषये कुत एवं बुद्धिः न स्यादिति चेत् स्यादेव । किन्तु फलापेक्षया साधनस्य पूर्वभावित्वात् तद्विषयैवादौ स्यात् । तदिदमुक्तम् **एव**शब्देन । तदर्थं तृतीयोऽध्यायः प्रवृत्त इति शेषः ।

परि०— तदर्थयोरिति । समन्वयाविरोधार्थयोरित्यर्थः ॥ **ब्रह्मविचार इति** । ब्रह्मज्ञानाय वेदविचारः कर्तव्य **इत्युक्तं** जिज्ञासासूत्रे । **असौ च** 'जन्माद्यस्ये'त्यादिना 'वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वाद' इत्यन्तेन कृत इत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । आद्यसूत्र एवास्यार्थस्य स्पष्टीकरणादिति भावः ।

गु०दी०— साधनफलविचारसहितस्य ब्रह्मविचारस्येत्यत्र अथ जिज्ञासासाधनवैराग्यभक्तिसम्पत्त्यनन्तरं **अतः** मोक्षसाधनज्ञानायान्तरङ्गहेतुभूतजिज्ञासा कर्तव्येति प्रथमसूत्रपदचतुष्टयेनोक्तत्वादिति भावः ।

वं०प०— फलविषय इति । किं फलं मया सम्पाद्यमिति बुद्धिरित्यर्थः । तथा च तृतीयाध्याये फलमेव कस्मान्नोच्यत इत्यर्थः ।

शे०चं०— तदर्थयोः इति लक्षणाहेतुभूतशक्यसम्बन्धकथनम् । ननु ब्रह्मस्वरूपविचारस्यैव प्रतिज्ञातत्वात् तस्य चाध्यायद्वयेन कृतत्वान्न किं मया कार्यमिति जिज्ञासाया अवसर इत्यत आह **अयमर्थ इति** ॥ **फलविषय इति** । किं फलं मया सम्पाद्यमिति बुद्धिरित्यर्थः । तथा च तृतीयाध्याये फलमेव कस्मान्नोच्यत इत्यर्थः । उद्भाष्यत्वं परिहरति **तदिदमिति** ।

॥ इति तृतीयाध्यायस्य सङ्गतिनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य पादानां सङ्गतिनिरूपणम् ॥

४५ **सु०**— (एतत् ?) तद्गतानां त्रयाणां पादानां प्रागुक्तामेव सङ्गतिं स्फुटीकरोति **तत्रेति** ।

अनु०— तत्र भक्तिविधानार्थमभक्तानर्थसन्ततौ ।
उक्तायां भक्तिदार्ढ्याय प्रोक्तेऽशेषगुणोच्चये ।
वक्तव्योपासना नित्यं कर्तव्येत्यादरेण हि ।

तत्र तृतीयेऽध्याये । **भक्तिविधानार्थं** भक्त्युत्पादनार्थं वैराग्यार्थमिति यावत् । **अभक्तानां** काम्यार्थकर्मिणां पापिनां द्वेषिणां च । **उक्तायां** प्रथमपादेन । **अशेषगुणोच्चये** परमेश्वरस्य **प्रोक्ते** द्वितीयेन । **उपासना** अस्मिन्पादे **वक्तव्या** अवसरप्राप्ता ।

परि०— प्रागुक्तामिति । एतत्पादादावुक्तामित्यर्थः ।

गु०दी०— काम्यार्थकर्मिणां पापिनां विद्वेषिणां चेत्यत्र 'कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम्', 'संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्', 'अपि सप्त' इति सूत्रत्रयेण कर्मिणां पापिनां विद्वेषिणां चार्थसन्ततिरुक्तेत्यनुसन्धेयम् ।

वं०प०— प्रागुक्तामेवेति । वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यमिति प्रागुक्तामेवेत्यर्थः । विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थ इत्यभिप्रेत्य विधानार्थमित्येतदुत्पादनार्थमिति व्याख्यातम् । तथा च भक्तेर्विधानमुत्पादनम् येन तद्भक्तिविधानं वैराग्यं तदर्थमित्यर्थमभिप्रेत्याह **वैराग्यार्थमिति यावदिति** ।

शे०चं०— भक्तेर्विधानमुत्पादनं येन तद्भक्तिविधानं वैराग्यं तदर्थमित्यभिप्रेत्याह **वैराग्यार्थमिति यावदिति** । अभक्तानर्थेत्यत्र नञो राहित्यमात्रार्थकत्वेऽविरुद्धार्थकत्वे च 'तृतीये शब्दावरोधः', 'अपि सप्ते'-त्यधिकरणानां पादेऽन्तर्भावो न स्यादित्यतोऽत्रोभयस्यापि विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **काम्यार्थेति** ॥ **वक्तव्याऽवसरप्राप्तेति** । वक्तव्यता याऽवसरप्राप्तेत्यर्थः ।

वा०र०— विधानस्य शब्दकार्यतया अभक्तानर्थसन्ततिकार्यत्वायोगात् कथं भक्तिविधानार्थमभक्ते-त्याद्युक्तमित्यतो भक्तिविधानार्थमित्येतदनूद्य व्याचष्टे **भक्तिविधानार्थं भक्त्युत्पादनार्थमिति** मूलम् । अभक्ता-

नर्थसन्ततेर्वैराग्यार्थत्वेऽपि वैराग्यसाधनभक्त्युत्पत्त्यर्थत्वाभावात् कथमेतदित्यतो लक्षणयाऽत्र भक्त्युत्पादनार्थपदेन तदर्थकवैराग्यार्थत्वस्य ग्रहणान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **भक्त्युत्पादनार्थं वैराग्यार्थमिति यावदिति** मूलम् । **अभक्तानर्थेत्यत्रेति** । इत्यत्र विद्यमानाभक्तपदगतनञ इत्यर्थः । राहित्यमात्रार्थकत्वेऽपि विरुद्धार्थत्वे वेति वाशब्दयुक्तः पाठः । अत्रायं विवेकः । यद्यभक्तपदेन भक्तिरहिताः काम्यकर्मिणो गृह्यन्ते तर्हि तेषामनर्थभूतं यद्गतागतादितत्प्रतिपादकं यथेतमनेवं च चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिरित्यादिकर्मिफल-कथनपराधिकरणानामभक्तानर्थसन्ततिप्रतिपादकतया तेषां पादान्तर्भावसम्भवेऽपि 'तृतीये शब्दावरोधः संशो-कजस्य' 'अपि सप्ते'त्यादिद्वेषिफलप्रतिपादकाधिकरणानामुक्ताभक्तानर्थप्रतिपादकत्वाभावेन तेषां पादान्तर्भावो न स्यात् । यदि चाभक्तपदेन भक्तिविरुद्धा द्वेषवन्तो गृह्यन्ते तर्हि तेषामनर्थभूतं यन्नित्यनरकादि तत्प्रतिपादकानां तृतीये शब्दावरोध इत्यादीनां पादान्तर्भावप्राप्तावपि काम्यकर्मिफलप्रतिपादकानां यथेतमित्यादीनां पादान्तर्भावो न स्यादिति तृतीये शब्दावरोधः इत्यनेन तृतीय इत्यधिकरणं गृह्यते । तदधिकरणीयदुःखसद्भावप्रतिपादकतया चरमयुक्तिरेवोपात्ता । इत्याद्यधिकरणानामित्यत्र आदिपदेन तत्रापि तद्व्यापारादनिष्टादिकारिणामित्यादेर्द्वेषिफल-समर्पकस्येव कर्मिणां धूमादिभावप्रतिपादकतत्स्वाभाव्यापत्तिरित्यादेः परिग्रहः ।

॥ इति तृतीयाध्यायस्य पादानां सङ्गतिनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ उपासनायाः भक्त्यैकसाध्यत्वनिरूपणम् ॥

४६ **सु०— ननूपासनायां को भक्तेरुपयोगो यतस्तदानन्तर्यमस्येत्यत आह नित्य-मिति । यस्मादुपासना नित्यं आदरेण कर्तव्या । आदरनैरन्तर्याभ्यामेव संस्कारातिशय-स्योत्पादात् । आदरनैरन्तर्ये चोपासनायां नाभक्तस्य भवतः । इति तस्मादिदानीमुपासना वक्तव्येति सम्बन्धः ।**

परि०— आदरनैरन्तर्याभ्यामिति । **आदरः** स्नेहः । **नैरन्तर्यम्** अविच्छेदः ।

वं०प०— संस्कारेति । वासनामयवस्तुनो मनसाऽवलोकनस्यैव ध्यानत्वेन संस्कारातिशयस्य ध्यानोपयोगित्वादिति भावः ।

शे०चं०— उपासनाया आदरनैरन्तर्याभ्यां कर्तव्यत्वमेव कुत इत्यत आह **आदरेति** । उपासनं हि संस्कारातिशयोत्पत्त्यर्थतया कार्यम् । तच्च नोपासनामात्रेण सम्भवतीत्यतो विशिष्टमेवोपासनं कार्यं । यद्यपि च मनसो भगवत्प्रवणत्वव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वाद्ध्यानस्य मनसस्तत्प्रवणत्वमात्रेणोपपत्तेः न संस्कारा-

तिशयसापेक्षत्वम् । सति तस्मिन् संस्कारातिशयव्यतिरेकात् तद्व्यतिरेकासिद्धेः । तथाऽपि मनसो भगवत्प्रवणत्वस्यैव संस्कारातिशयशब्देन विवक्षितत्वाददोष इति ध्येयम् ।

वा०र०— सा च नोपासनेति पाठः । तच्चेति पाठे सामान्येन संस्कारोत्पत्तिरूपं कार्यं परामृश्यत इति ज्ञेयम् । .... अनुसारेणाह **यद्यपि च मनस इत्यादि** ।

॥ इति उपासनायाः भक्त्यैकसाध्यत्वनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ उपासनायाः द्वैविध्यप्रदर्शनम् ॥

४७ **सु०—** एवं तर्ह्युपासनैव विचारणीया । सर्वशास्त्रपरिज्ञानं प्रथमाधिकरणे कस्माद्विचार्यत इत्यत आह **सेति** ।

अनु०— सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी ।
ध्यानरूपा परा चैव

या वक्तव्यतयाऽवसरप्राप्ता **सा चोपासना द्विविधैव** । न त्वेकरूपैव । कथम् । एका शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी । परा च ध्यानरूपा । अतो युक्तः प्रथमाधिकरणस्यात्रान्तर्भावः । तथाऽप्ययं क्रमः कुतः । ध्यानस्य शास्त्राभ्याससाध्यत्वात् । तदिदमुक्तं **परेति** । ध्यानसमाध्योरनतिभिन्नत्वाद्ध्यानशब्देन समाधिरपि गृह्यते ।

परि०— समाधेरुपासनाभेदस्य सत्त्वात् कथं द्वैविध्यमित्यतो वा समाध्यादिकमिति वक्तव्ये कथं मूले 'धारणादिकमि'त्युक्तिरित्यतो वा आह **ध्यानसमाध्योरिति** । अभ्यासपाटवादनायासेन प्राप्तं ध्यानं 'समाधि'रुच्यते ।

गु०दी०— ध्यानसमाध्योरनतिभिन्नत्वादित्यत्र ध्यानं नाम मध्ये मध्ये खण्डितं गुणानुचिन्तनम् । समाधिर्नाम चित्तैकाग्रता तैलधारावदच्छिन्नगुणानुचिन्तनमिति ध्यानस्यैवावान्तरभेद इत्यर्थः ।

यादु०— परेतीति । परशब्दस्य पश्चाद्भाव्यर्थत्वादिति भावः । ननु द्विविधैवेति कथम् । यावता तृतीयाऽपि समाधिरूपोपासनाऽस्तीत्यत आह **ध्यानसमाध्योरिति** । यद्यपि 'खण्डस्मृतिर्धारणा स्यादखण्डा

ध्यानमुच्यते । अप्रयत्नात् समाधिश्चे'त्यादौ ध्यानस्य समाधिभेद उक्तः तथाऽप्यखण्डस्मरणस्य उभयत्राविशिष्टतयाऽभेदोक्तिरत्रेति ध्येयम् । अत एव **अनतिभिन्नत्वात्** इत्युक्तम् । अन्यथाऽभिन्नत्वादित्येव अवक्ष्यत् ।

श्रो०चं०— कस्मादिति । तद्विचारपरस्य पादार्थभूतोपासनाविचारपरत्वाभावेन पादेऽन्तर्भावयोगादिति भावः ॥ **अयं क्रम इति** । शास्त्रपरिज्ञानध्यानविचारयोः पौर्वापर्यलक्षण इत्यर्थः । तत्र नियामकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवादिति भावः ॥ **परेतीति** । परत्वं चात्र पश्चाद्भावित्वं द्रष्टव्यम् । ननूपासना द्विविधैवेति कथम् । समाधेरपि पृथक् सत्त्वादित्यत आह **ध्यानशब्देनेति** । तेन शब्देन समाधिग्रहणे निमित्तमाह **ध्यानसमाध्योरिति** । अत्यन्तभिन्नत्वाभावादित्यर्थः । 'अखण्डा ध्यानमुच्यते । अप्रयत्नात् समाधिश्चे'त्युक्तरीत्या ध्यानसमाध्योः प्रयत्नसाध्यत्वसाध्यत्वाभावाभ्यां भेदात् कथं न भेद इत्यत उक्तम् **अनतीति** । ध्यानसमाध्योः प्रयत्नसाध्यत्वतदसाध्यत्वाभ्यां भेदेऽप्यखण्डस्मृतित्वस्योभयत्राविशिष्टत्वान्नात्यन्तभिन्नत्वं तयोरित्यर्थः ।

वा०र०— परत्वं नाम उत्तमत्वं तर्हि ध्यानस्योपासनातः पश्चाद्भावित्वे तत्साध्यत्वं न प्रतीयेत । ततो विवक्षितार्थसमर्पकतया परत्वं व्याख्याति **परत्वं चेति** । **इत्युक्तरीत्येति** । चतुर्थतन्त्रसारोक्तरीत्येत्यर्थः ।

स०व्र०— ननूपासना द्विविधैवेति कथम् । समाधेरपि पृथक् सत्त्वादित्यत **आह ध्यानसमाध्योरिति** । ध्यानशब्देन समाधेरपि ग्रहणे निमित्तमाह **अनतिभिन्नत्वादिति** । अत्यन्तभिन्नत्वाभावादित्यर्थः । 'अखण्डा ध्यानमुच्यत' इति 'अप्रयत्नात् समाधिश्चे'त्युक्तरीत्या ध्यानसमाध्योः प्रयत्नसाध्यत्वतदभावाभ्यां भेदेन कथं तयोर्भेदो नास्तीत्यत उक्तम् **अत्यन्तमिति** । तथा च ध्यानसमाध्योः प्रत्यत्नपूर्वकत्वतदभावाभ्यां भेदेऽपि अखण्डस्मृतित्वस्योभयत्र साम्याददोष इति भावः ।

॥ इति उपासनायाः द्वैविध्यप्रदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ धारणादिषट्कस्य स्वतन्त्रोपासनत्वभावसमर्थनम् ॥

४८ **सु०— धारणाप्रत्याहारप्राणायामाऽऽसनयमनियमानामपि उपासनाभेदानां सत्त्वात् कथं द्वैविध्यमित्यत आह तदङ्गमिति ।**

अनु०— तदङ्गं धारणादिकम् ।

तस्य ध्यानस्याङ्गमेव न तु स्वतन्त्रमुपासनम् । योगशास्त्रे चैतत् स्पष्टमवगन्तव्यम् । शास्त्राभ्यासस्य ध्यानाङ्गत्वेऽपि स्वतन्त्रोपासनत्वं चास्ति । ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात् । चित्तवृत्तिनिरोधा(कत्वा)च्च । यथोक्तम् । 'अथवा सततं शास्त्रविमर्शेन भविष्यती'ति ।

परि०— खण्डस्मृतिः **'धारणा'** । इन्द्रियाणां विषयेभ्य उपसंहारः **'प्रत्याहारः'** । **आसन**पदेन वीरासनपद्मासनादिग्रहः । **यथोक्तमिति** । तन्त्रसारचतुर्थाध्याये उक्तमित्यर्थः । 'अप्रयत्नात् समाधिश्च दर्शनं चिरयाऽनये'ति पूर्वशेषः ।

गु०दी०— **धारणाप्रत्याहारे**त्यत्र धारणानाम विषयाभिलाषां विसृज्यान्तरेव मनोऽवधारणम् । प्रत्याहारो नाम चक्षुरादीन्द्रियाणां विषयेभ्यो निवर्तनम् । अन्यत्स्पष्टम् । मनसो निवृत्तौ सत्यां तदन्तरमिन्द्रियाणां निवृत्तिरित्यतो धारणायाः प्राथम्यम् ।

यादु०— मनूपासनापदस्य ध्यान एव रूढस्य ध्यानपूर्ववर्तित्वमात्रेण यदि शास्त्राभ्यासे वृत्तिः तर्हि धारणादेरपि तथात्वादुपासनापदवाच्यत्वप्राप्तौ पुनर्द्वैविध्यानुपपत्तिरेवेत्याशङ्क्याह **धारणाप्रत्याहारेत्यादि** । स्वतन्त्रमुपासनं मुख्यतयोपासनशब्दवाच्यम् । एवं स्वतन्त्रोपासनात्वं चास्तीत्यत्रापि मुख्यमुपासनाशब्द-वाच्यत्वमस्तीत्यर्थो द्रष्टव्यः । तथा च न शास्त्राभ्यासे ध्यानपूर्ववर्तित्वमात्रेणोपासनापदं गौणं किन्तु मुख्यमेवातो नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु शास्त्राभ्यासे ध्यानसाधारणं धारणादिव्यावृत्तं किमुपासनाशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् । यद्योगात्तत्रोपासनाशब्दो मुख्य इत्यत आह **ब्रह्मसाक्षात्कारेति** । अधिकारिविशेषाभिप्रायेणेदम् । अत एव सर्वसाधारणं निमित्तान्तरमाह **चित्तवृत्तीति** । तथा च साक्षाद्ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वरूपं चित्तवृत्तिनिरोधत्वरूपं वोपासनाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शास्त्राभ्यासेऽस्ति, अतस्तस्य मुख्यत एवोपासनाशब्दवाच्यत्वं धारणादौ तु नैवमिति भावः ॥ शास्त्राभ्यासस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं *तन्त्रसार*सम्मत्या द्रढयति **यथोक्तमिति** । भविष्यतीत्यत्र दर्शनं चिरयाऽनयेति पूर्ववाक्यस्थं दर्शनपदमनुवर्तत इति द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— **न त्विति** । ध्यानकार्याकारित्वाद्ध्यानसमकक्षतया नोपासनत्वमित्यर्थः ॥ **एतदिति** । धारणादिस्वरूपं तस्य ध्यानाङ्गत्वं चेत्यर्थः । नन्वेवं धारणादीनामिव शास्त्राभ्यासस्यापि ध्यानाङ्गत्वेन पृथग-वक्तव्यत्वात् तद् द्वैविध्यानुपपत्तेरित्यत आह **शास्त्रेति** ॥ **स्वतन्त्रेति** । ध्यानकार्यकारितया ध्यानाङ्गत्वेन उपासनत्वं चास्तीत्यर्थः । किं तद्ध्यानकार्यं यत्कारितयां ध्यानाङ्गत्वेन शास्त्राभ्यासस्योपासनत्वमुच्यत इत्यतो-ऽधिकारिविशेषाभिप्रायेणाह **ब्रह्मसाक्षात्कारेति** । ध्यानकार्यस्य साक्षात्कारस्य शास्त्राभ्यासमात्रेणाधमाधिकारिणां सिद्धेस्तस्य ध्यानकार्यकारित्वमित्यर्थः । सर्वाधिकारिसाधारण्येनाप्याह **चित्तवृत्तीति** । तथा च ध्यानकार्यस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य शास्त्राभ्यासेनापि साध्यत्वात् तयोः समकक्षत्वमिति भावः । शास्त्राभ्यासस्य ब्रह्मसाक्षा-त्कारहेतुत्वे सिद्धे भवेत् तत्कार्यकारित्वेन शास्त्राभ्यासस्य स्वतन्त्रोपासनत्वं तदेव कुत इत्यतः तत्र आचार्य-सम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । तन्त्रसार इति शेषः । दर्शनं चिरयाऽनयेति पूर्ववाक्याद्दर्शनमित्यस्यात्रानुवृत्ते-र्विवक्षितलाभ इति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— अधिकारिविशेषाभिप्रायेणाह **ब्रह्मसाक्षात्कारेति** । ध्यानेनेवाधिकारिविशेषस्य शास्त्राभ्यासेन ब्रह्मसाक्षात्कारदर्शनेन तस्य ध्यानसमकक्षत्वमिति भावः । सर्वाधिकार्यभिप्रायेणाह **चित्तवृत्तीति** । तथा च ध्यानेनेव शास्त्राभ्यासेन चित्तवृत्तिनिरोधात् तयोः समकक्ष्यतेति भावः । शास्त्राभ्यासस्य साक्षात्कारहेतुत्वे तन्त्रसारवाक्यं प्रमाणयति **यथोक्तमिति** । दर्शनमिति शेषोऽत्र बोध्यः ।

॥ इति धारणादिषट्कस्य स्वतन्त्रोपासनत्वभावसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ पादार्थविषये मायिमतनिरासः ॥

४९ **सु०—** किमतो यद्युपासनावसरप्राप्ता द्विविधा चेति । तत्राह **तथेति** ।

अनु०— तथोभयात्मकं चैव पादेऽस्मिन् बादरायणः ।
आहोपासनमद्धैव विस्तराच्छ्रुतिपूर्वकम् ।

तथा तस्मादवसरप्राप्तत्वात् । अस्मिन्नेवेति सम्बन्धः । **उपासनमेवेति** च (वा) । तेन परेषामिदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यत इति पादार्थकथनं निराकरोति । तथा हि । किं भेदाभेदौ, विरोधाविरोधौ, उत विलक्षणत्वाविलक्षणत्वे । नाद्यः । गतार्थत्वात् । द्वितीये ब्रह्मणोऽखण्डत्वेन प्राप्त्यभावः । सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषया चेयं चिन्तेति चेन्न । प्रकृतविषयप्रयोजनविरुद्धत्वेनाकर्तव्यत्वादिति । अद्धा उपयुक्तप्रमेयेण सह । अत एव विस्तरात् । अनेन केषाञ्चिदधिकरणानामनन्तर्भावशङ्का निराकृता भवति । श्रुतिग्रहणमुपलक्षणम् । अत्र सङ्गतिकथनप्रस्तावेऽपि केषाञ्चित्सूत्राणामर्थव्याख्यानं सङ्गतिसमर्थनार्थमेवेति न दोषः ।

परि०— **तेनेति** । उभयत्र एवकारसम्बन्धेनेत्यर्थः ॥ **गतार्थत्वादिति** । द्वितीयाध्यायान्तिमपादद्वयेनेत्यर्थः ॥ **प्रकृतेति** । अखण्डचैतन्यरूपविषयकबन्धनिवर्तकज्ञानरूपाऽवान्तरप्रयोजनाखण्डब्रह्मतापत्तिरूपपरमप्रयोजनविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ **केषाञ्चिदिति** । 'प्रदानवदेवे'त्यादीनाम् 'अनुबन्धादिभ्य' इत्यादीनां 'तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः', 'पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलमि'त्यादीनामित्यर्थः ॥ **केषाञ्चित्सूत्राणामिति** । जिज्ञासादिसूत्राणामित्यर्थः ।

गु०दी०— विलक्षणत्वाविलक्षणत्वे इत्यत्र विलक्षणत्वं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म', 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः', 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः', 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्यादिना विविधलक्षणप्रतिपादकत्वम् । अविलक्षणत्वमेकाकारलक्षणप्रतिपादकत्वम् । **केषाञ्चित्सूत्राणा**मित्यत्र पञ्चाधिकरणीस्थसूत्राणामित्यर्थः ।

यादु०— गतार्थत्वादिति । द्वितीयस्य तृतीयचतुर्थचरणयोः श्रुतीनां परस्परविरोधस्य परिहृतत्वेन ताभ्यामस्य गतार्थत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ उक्तं हि वियत्पादारम्भे *भामत्याम्* । 'पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतीनां निराकृतः । सम्प्रति तु श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराक्रियत' इति । यद्वा गतिसामान्यादित्यनेन गतार्थत्वादित्यर्थः ॥ **सगुणब्रह्मेति** । तत्र विरुद्धलक्षणयोगित्वरूपं वैलक्षण्यं प्रसक्तमिति न पूर्वोक्तदोष इति भावः ॥ **प्रकृतविषयेति** । अत्र जिज्ञास्यस्याखण्डब्रह्मण एव विषयतया तद्भावरूपस्यैव च मोक्षरूपप्रयोजनतया प्रकृतत्वात् सगुणादिविषयचिन्तायास्तत्प्राप्तिफलकायास्तत्रैव संस्कारदार्ढ्यापादकतया प्रकृतविषयप्रयोजनविरुद्धत्वमिति ज्ञातव्यम् ॥ **केषाञ्चिदधिकरणानामिति** । 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामि'त्यारभ्य 'अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदमि'त्यतः प्राक्तनानामधिकरणानामित्यर्थः । 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादीनामित्यर्थः ।

वं०प०— तेनेति । उपासनमेवोच्यते इति वचनेनेत्यर्थः । भिद्यन्ते न वेत्युक्तभेदाभेदशब्दार्थं विवेचयति **भेदाभेदाविति** । भेदाभेदशब्दार्थावित्यर्थः । किं विरोधेत्याद्यन्वयः ॥ **विरोधाविरोधाविति** । विज्ञानानि विरुद्धान्यविरुद्धानि वेत्यर्थः । वेदान्तानां किं परस्परविरुद्धार्थविषयकज्ञानजनकत्वम्, उत अविरुद्धार्थविषयकज्ञानजनकत्वमिति भावः ॥ **विलक्षणेति** । तथा च वेदान्तानां विरुद्धलक्षणोपेतब्रह्मज्ञानजनकत्वं उत अविरुद्धलक्षणोपेतब्रह्मज्ञानजनकत्वमित्यर्थः ॥ **गतार्थत्वादिति** । गतिसाम्यादित्युक्तत्वादिति भावः ॥ **अखण्डत्वेनेति** । निर्धर्मकत्वेनेत्यर्थः ॥ **प्राप्त्यभाव इति** । वेदान्तानां विरुद्धलक्षणोपेतब्रह्मज्ञानजनकत्वमिति कोटिप्राप्त्यभावेन विचारानवकाशादिति भावः ॥ **सगुणेति** । तथा च वेदान्तानां विरुद्धलक्षणोपेतसगुणब्रह्मप्राणादिविषयकज्ञानजनकत्वं न वेति चिन्तोपपद्यते । सगुणब्रह्मादेः सधर्मकत्वेन तत्र विरुद्धलक्षणप्रसक्तिसद्भावादिति भावः ॥ **अनेन** अद्धेति वचनेन । **केषाञ्चित्सूत्राणां** जन्माद्यस्येत्यादीनाम् ॥

शे०चं०— यथाश्रुतैवसम्बन्धस्य वैयर्थ्येनासम्भवाद्भिन्नक्रमतामाश्रित्य तं योजयति **अस्मिन्नेवेति सम्बन्ध इति** । **इति चेति** । सम्बन्ध इति वर्तते । एवशब्दस्योपासनमित्यनेन सम्बन्धोक्तेर्वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति **तेनेति** । उपासनस्यैव तत्पादार्थत्वकथनेनेत्यर्थः । ननु न प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यतोऽभिप्रेतां निरासकयुक्तिमुपदर्शयितुं प्रतिजानीते **तथाहीति** ॥ **गतार्थत्वादिति** । 'गतिसामान्यादि'ति सूत्रेणेति शेषः । तत्र वेदान्तोत्पाद्याया ब्रह्मावगतेरेकप्रकारत्ववर्णनेनाविरुद्धत्वसमर्थनादिति भावः ॥ **द्वितीय इति** । विषयवैलक्षण्यावैलक्षण्ययोरेव तज्ज्ञानवैलक्षण्यावैलक्षण्यप्रापकत्वात् प्रकृते च विज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽखण्डत्वेनावधारिततया तत्र विरुद्धलक्षणयोगित्वादिरूपवैलक्षण्यस्याभावनिश्चयेन विषयवैलक्षण्यादिरूपप्रापकाभावान्न

तज्ज्ञाने तदधीनवैलक्षण्यावैलक्षण्यचिन्ताया अवसर इत्यर्थः । विलक्षणत्वादिप्राप्तिं शङ्कते **सगुणेति** ॥ **इयं चिन्तेति** । तज्ज्ञानवैलक्षण्यावैलक्षण्यचिन्तेत्यर्थः । तथा चाखण्डस्य ब्रह्मणो विरुद्धलक्षणयोगित्वादिरूपवैलक्षण्यानुपपत्तावपि विषयाभावेनाभिमतस्य सगुणब्रह्मणः प्राणादेर्वा विरुद्धलक्षणयोगित्वादिरूपवैलक्षण्याक्रान्ततया विषयवैलक्षण्यप्रयुक्तायास्तज्ज्ञाने वैलक्षण्यचिन्ताया अस्त्येव प्राप्तिरिति भावः । सगुणविषया प्राणादिविषया वोक्तचिन्ता किं शास्त्रे स्वप्रधानत्वेन कर्तव्यतयाऽभिमता किंवाऽखण्डब्रह्मज्ञानाङ्गतया वा । नाद्यः । अधिकारिणो मुमुक्षुत्वेन तत एव तत्त्वजिज्ञासुत्वेन च तं प्रति सगुणत्वप्राप्तिफलकातत्त्वभूतसगुणब्रह्मविषयायाः प्राणादिविषयाया वा तज्ज्ञानवैलक्षण्यावैलक्षण्यचिन्तायाः स्वप्राधान्येन शास्त्रे कर्तव्यत्वानुपपत्तेरिति भावेन द्वितीयं दूषयति **प्रकृतेति** । उक्तचिन्ताविषयत्वेनाभिमतस्य सगुणब्रह्मणः प्राणादेर्वा जिज्ञास्यतया प्रकृताखण्डब्रह्मरूपविषयेण तत्प्रयोजनत्वेनाभिमतसगुणप्राप्त्यादेश्च प्रयोजनतयाऽखण्डब्रह्मभावलक्षणमोक्षप्रयोजनेन च विरुद्धत्वाद्विरुद्धविषयप्रयोजनवत्या उक्तचिन्ताया मोक्षफलकाखण्डब्रह्मज्ञानाङ्गत्वासम्भवेन तदङ्गतया शास्त्रे कर्तव्यत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ **अत एवेति** । उपयुक्तप्रमेयस्यापि कथनेनोपासनामात्रस्याकथनादेवेत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । उपयुक्तप्रमेयेण सहोपासनस्यैतत्पादार्थत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ **केषाञ्चिदिति** । यावदधिकारमवस्थितिरित्यादीनामित्यर्थः । तेषामुपासनाऽप्रतिपादकत्वेऽपि तदुपयुक्तार्थप्रतिपादकत्वादिति भावः ॥ **उपलक्षणमिति** । स्मृतेरिति शेषः । **केषाञ्चिदिति** । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, जन्माद्यस्य यत' इत्यादीनामित्यर्थः ॥ **न दोष इति** । सङ्गतिकथनप्रस्तावविरोधलक्षणो दोषो नेत्यर्थः ।

स०व्र०— गतार्थत्वादिति । द्वितीयाध्याये विरोधस्य परिहृतत्वात् तेन गतार्थतेति भावः । विलक्षणत्वादिप्राप्तिं शङ्कते **सगुणेति** ॥ **प्रकृतेति** । सगुणस्यामोक्षफलकत्वादित्यर्थः । **उपलक्षणम्** । स्मृतेरिति शेषः ।

॥ इति पादार्थविषये मायिमतनिरासः ॥

* * *

॥ अथ तृतीयाध्यायतृतीयपादाधिकरणानां पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तयः ॥

५० **सु०— एवं सङ्गतिमभिधायैतत्पादाधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तीः सिद्धान्तयुक्तीश्च सङ्ग्रहेणाह पृथग्दृष्टिरित्यादिना ।**

अनु०— पृथग्दृष्टिरशक्यत्वमनिर्णीतिः समुच्चयः ।
विशेषदर्शनं कार्यलेपो नानोक्तिराशुता ।
विभ्रमोऽपाकृतिर्लिङ्गमनवस्था विशेषिता ।

अप्रयोजनता चातिप्रसङ्गो दूरसंश्रयः ।
विशिष्टकारणं चेष्टा दृष्टवैरूप्यमुन्नतिः ।
अनुक्तिरप्रयत्नत्वं दृढबन्धपराभवौ ।
पुंसाम्यं प्राप्तसन्त्यागः कारणानिर्णयो भ्रमः ।
विशेषदर्शितालापौ गुणसाम्यं पृथग्दृशिः ।
अगम्यवर्त्मसन्धानमिष्टं फलमकल्पना ।
शुद्धवैरूप्यमङ्गत्वमविशेषदृशिः क्रिया ।
युक्तयः पूर्वपक्षस्थास्सुज्ञेयत्वं विधिक्रिया ।
माहात्म्यमल्पशक्तित्वं यथायोग्यफलं भवः ।
फलसाम्यं विशेषश्च गुणाधिक्यं प्रधानता ।
यथाशक्ति क्रिया सन्धिः प्रमाणबलमानतिः ।
कारणं कार्यवैशेष्यं स्वभावो वस्तुदूषणम् ।
प्रतिक्रियाविरोधश्च प्रतिसन्धिरनूनता ।
संस्कारपाटवं स्वेच्छानियतिर्वस्तुवैभवम् ।
विशेषोक्तिरमानत्वं प्राधान्यं प्रीतिरागमः ।
सुस्थिरत्वं कृतप्राप्तिरनादिगुणविस्तरः ।
साधनोत्तमता नानादृष्टिशिष्टिरनूनता ।
अविघ्नत्वाविरोधौ च गुणवैशेष्यमागमः ।
सिद्धान्तनिर्णया ह्येता युक्तयोऽव्याहताः सदा ॥

अव्याहताः सदेति सिद्धान्तयुक्तित्वसमर्थनम् ॥

परि०— एतत्पादाधिकरणेषु पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीः सङ्ग्रहेणाह पृथग्दृष्टिरित्यादिनेति । अत्रैवं विवेकः । सर्ववेदान्तप्रत्ययं, पृथग्दृष्टिः पूर्वपक्षस्य युक्तिः । सुज्ञेयत्वं सिद्धान्तस्य । उपसंहारोऽर्थाभेदात्, अशक्यत्वं विधिक्रिया । न वा प्रकरणभेदात्, अनिर्णीतिः माहात्म्यम् । प्राप्तेश्च समञ्जसम्, अर्निर्णीतिः माहात्म्यम् । सर्वाभेदादन्यत्रेमे, अनिर्णीतिः माहात्म्यम् । आनन्दादयः, समुच्चयः अल्पशक्तित्वम् । प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः, विशेषदर्शनं यथायोग्यफलम् । इतरे त्वर्थसामान्यात्, कार्यलोपः भवः । आध्यानाय, नानोक्तिः फलसाम्यम् । आत्मगृहीतिः, आशुता विशेषः । अन्वयादिति चेत्, विभ्रमः गुणाधिक्यम् । कार्याख्यानादपूर्वं, अपाकृतिः प्रधानता । समान एवं चाभेदात्, लिङ्गं यथाशक्ति क्रिया । न वाऽविशेषात् , अनवस्था सन्धिः । सम्भृतिद्युव्याप्ती, अविशेषिता प्रमाणबलम् । पुरुषविद्यायामपि, अप्रयोजनता आनतिः । हानौ तूपायन, अतिप्रसङ्गः कारणम् । छन्दतः, अदूरसंश्रयः कार्यवैशेष्यम् । अनियमः सर्वेषां, विशिष्टकारणं स्वभावः । यावदधिकारं, चेष्टा वस्तुदूषणम् । इयदामननात्, दृष्टवैरूप्यं प्रतिक्रियाविरोधः । चकारात् 'प्राणो वा सर्वेभ्यो भूयानि'ति श्रुतिर्गृह्यते । व्यतिहारः, उन्नतिः प्रतिसन्धिः । सैव हि सत्यादयः, अनुक्तिः अनूनता । कामादितरत्र, अप्रयत्नत्वं संस्कारपाटवम् । तन्निर्धारणार्थनियमः, दृढबन्धः स्वेच्छानियतिः । प्रदानवदेव, पराभवः वस्तुवैभवम् । लिङ्गभूयस्त्वात्, पुंसाम्यं विशेषोक्तिः । पूर्वविकल्पः, प्राप्तसन्त्यागः अमानत्वम् । विद्यैव तु, कारणानिर्णयः प्राधान्यम् । श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च, भ्रमः प्रीतिः । अनुबन्धादिभ्यः, विशेषदर्शिता आगमः । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्, आलापः सुस्थिरत्वम् । न सामान्यादपि, गुणसाम्यं कृतप्राप्तिः । परेण चशब्दस्य, पृथग्दृशिः अनादिगुणविस्तरः । एक आत्मनः शरीरे भावात्, अगम्यवर्त्म साधनोत्तमता । अङ्गावबद्धास्तु, सन्धानं नानादृष्टिः । भूम्नः क्रतुवत्, इष्टं फलं शिष्टिः । नानाशब्दादिभेदात्, अकल्पना अनूनता । विकल्पो विशिष्टफलत्वात्, शुद्धवैरूप्यं अविघ्नत्वम् । काम्यास्तु यथाकामम्, अङ्गत्वं अविरोधः । चकारादनियताङ्गत्वम् । अङ्गेषु यथाश्रयभावः, अविशेषदृष्टिः गुणवैशेष्यम् । न वा तत्सहभावश्रुतेः, क्रिया आगमः ॥ *इति न्यायमालास्थलानि* ॥

गु०दी०— 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि'त्यधिकरणे प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानां पृथक्त्वात् तत्तच्छाखिभिरेव तत्र तत्रोक्तं ज्ञेयमिति वाक्यानां **पृथग्दृष्टिरेव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'नानावेदैरितिहासैः पुराणैः सुज्ञेय एको भगवान् युक्तिभिश्चे'ति श्रुतेर्नानाशाखोक्तविचित्रमहिमत्वेन सुष्ठु ज्ञेयत्वं मोक्षसाधनमहाप्रसादसिद्ध्यर्थमपेक्षितमिति सुज्ञेयत्वमेव सिद्धान्तस्थापकम् । यद्यपि मानुषाणां गुणचतुष्टयोपासन एव योग्यता । तथाऽपि तत्स्थेम्ने यथाशक्ति नानाशाखाश्रवणमपि कर्तव्यमिति भावः ॥ १ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च इत्यधिकरणे बहुप्रयाससाध्यत्वेनाशक्यतया तैलधारा-वदविच्छिन्नस्वयोग्यसकलगुणोपसंहारः कस्याप्यशक्य इति **अशक्यत्वमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । 'सर्वे गुणाः सर्वदाऽपि ह्युपास्यास्तेनैव विद्वान् विधिकृन्नान्यथा स्यादि'ति श्रुतेः गुणोपसंहाराकरणे विहितक्रियालोपप्रसङ्गात् सर्वज्ञगुरुप्रसादेन अशक्यमपि तत्सुशकमेवेति **विधिक्रियैव** सिद्धान्तस्थापिका युक्तिः ॥ २ ॥

प्राप्तेश्च समञ्जसमित्यधिकरणे केषाञ्चित्सर्वगुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वे सर्वेषामपि तथा स्यात् । 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्युपासनाविधायकवाक्यस्य सर्वसाधारणत्वात् । अनेनोपसंहर्तव्याः अनेन नोपसंहर्तव्या इत्यनिर्णीतिः **अनिर्णीतिरेव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'यस्य यावद्गुणाः स्पष्टं प्रतिभासन्त्युपासने । युगपत् स्वभुजौ यद्वद् ध्यायेत्तावत एव सः', 'युगपद्ब्रह्मणः सर्वे भासन्ते हि गुणा हरेः । तदन्येषां यथायोग्यं स्वमाहा-त्म्यानुसारत' इति श्रुतेः युगपद्गुणप्रतीत्यादिस्वस्वमाहात्म्यान्निर्णयोपपत्तेः गुणप्रतीत्यादीत्यादिपदेन स्वस्वयोग्य-गुणोपदेशकृत्सर्वज्ञगुरुवाक्यं गृह्यत इति **माहात्म्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ३ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेम इत्यधिकरणे 'दृष्ट्वैव तं मुच्यत' इति श्रुतौ सामान्योक्त्या सर्वगुणोपासकस्य फलविशेषानिर्णीतिः न ब्रह्मणाऽपि सर्वगुणोपसंहारः कार्य इति पुनः **अनिर्णीतिरेव** पूर्वपक्षप्रापिका । माहा-त्म्येनैवान्यत्फलं महताम् । अन्यथाऽधिकोपासनाविधायकश्रुतेर्वैयर्थ्येनाप्रामाण्यं स्यादिति **माहात्म्यमेव** पुनः सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ४ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्येत्यधिकरणे अस्य एतावन्तो गुणाः ते च इम एव न त्वन्य इति निर्णायकाभावेन केवलं स्वेच्छया गुणानां समुच्चये क्रियमाणे स्वायोग्यगुणानामपि समुच्चयः स्यादिति पुञ्जीकृतनानारत्नसमुदायात् स्वेच्छया रत्नान्यानयतो वैडूर्यविजातीयमण्यादीनामप्यानयनदर्शनादिति **समुच्चय** एव पूर्वपक्षप्रापकः । मानुषादीनां चत्वार एव गुणा ह्युपास्याः ते चानन्दादय एव । मुक्तावप्यानन्दस्य स्वयोग्य-ज्ञानस्य जननादिदोषराहित्यस्य स्वावरसर्वस्वामित्वस्य च सर्वैरपेक्षिततत्वात् तद्गुणवत्तयैव भगवानुपास्यः । न तु गुणान्तरवत्तया । अल्पशक्तितया तदितरगुणोपासने तेषां सामर्थ्याभावेन आनन्दादिगुणचतुष्टयसमुच्चयकरणे न गुणान्तरस्यापि समुच्चय **इत्यल्पशक्तित्वमेव** सिद्धान्तस्थापकम् । इमानि रत्नानि एतावन्त्येवानयेति नियमे कृते विजातीयरत्नान्तरस्याप्राप्तिदर्शनेन दृष्टान्तोऽप्यस्माकमनुगुण एवेति भावः ॥ ५ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेद इत्यधिकरणे प्रियशिरस्त्वादीनामानन्दादिविशेषत्वेनैव दर्शनात् तेषामपि सर्वोपसंहार्यत्वमपि विशेषत्वदर्शनरूप**विशेषदर्शनमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । 'यथायोग्यान् गुणपूगानुपास्य फलं भवेन्मुक्तिगं नान्यथा स्यात् । नित्यैकाग्र्यव्यङ्ग्यताहेतुतश्च साक्षाद्धृशिर्नो तद्विशेषैः स्मृतेश्च' इति स्वयोग्यगुणैरेव फलभावाद्योग्यतायाश्च नित्यैकाग्र्यव्यङ्ग्यताहेतुना निर्णेतुं शक्यत्वात् । ब्राह्मणत्वेनैव श्राद्धयोग्यत्वे सिद्धे तद्विशेषानुसन्धानस्य वैयर्थ्याच्च न प्रियशिरस्त्वादीनामुपसंहार इति **यथायोग्यफलमेव** सिद्धान्तप्रापकम् ॥ ६ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यादित्यधिकरणे यदि मानुषमुमुक्षूणां गुणचतुष्टयोपासनेनैवाभीष्टसिद्धिः तर्हि ब्रह्मणोऽन्येषां देवादीनामपि बहुगुणोपासनया कार्यं नास्ति । ब्रह्मणः सर्वगुणोपास्तिनियमे प्रमाणसद्भाववन्मानुषाणां गुणचतुष्टयोपासने प्रमाणवच्च मध्ये नियमासिद्धेरिति कार्यलोपः मानुषेभ्योऽधिकगुणोपासनरूपकार्यस्य लोप एव स्यादिति **कार्यलोप** एव पूर्वपक्षप्रापकः । तेषां भाव्युत्कर्षं ज्ञात्वा तदभिज्ञस्य ब्रह्मण एव गुणनियमोपदेशोपपत्तेर्मुक्तौ चतुर्मुखव्यतिरिक्तदेवादीनामपि मानुषेभ्योऽप्युत्कृष्टफलस्य भवः सद्भावः । 'यो यो भावो देवतानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ स्वगुणानीशितुश्च । ब्रह्माऽऽदिशत्यथ तांस्ते विचिन्त्य तत्तद्भावं प्राप्नुवन्त्यात्मशक्त्ये'ति श्रुतौ ब्रह्मैव तत्तद्योग्यगुणान् ज्ञात्वोपदिशतीत्युक्तत्वान्मध्ये गुणनियमस्य भवः सम्भव इति **भव** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ ७ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावादित्यधिकरणे नानास्थानेषूक्तगुणानामनुपासनार्थता । यदि श्रुतिरुपासनाय भगवद्गुणान् वक्ति तर्हि नानाशाखास्वेकैकं गुणं न वदेत् । किन्तु मालायां मणीनिव बुद्ध्यावारोहाय पुञ्जीकृत्यैव ब्रूयात् । इति **नानोक्तिरेव** पूर्वपक्षप्रापिका । विप्रकीर्णगुणान् पिण्डीकृत्योपासितुः सदृशफलप्राप्तेः स्वकृतप्रयत्नातिशयस्वसदृशफलप्राप्तेः **तथा ध्यानार्थमेव** । तथा तत्र तत्र स्थिताः गुणाः स्वमनसि यथा भवन्ति तथा **ध्यानार्थं** प्रयत्नविशेषपूर्वकध्यानार्थमेव **गुणोक्तेः** । गुणानां तत्र तत्रोक्तेः सम्भवादिति फलसाम्यं फलस्य **प्रयत्नविशेषसाम्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ८ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरादित्यधिकरणे 'आत्मेत्येवोपासीत' इति श्रुतेराश्वपरोक्षायानन्दादीनामपि लोपेनात्मेत्येतावतैव पूर्यत इति आशुता फलस्येति **आशुभावितैव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'अत्र ह्येके सर्व एकीभवन्ती'ति श्रुतेः आत्मशब्दार्थविशेषत्वादानन्दादीनामात्मत्वगुणोपासने आनन्दादीनामपि बलादापत्तेरिति विशेषः । आनन्दादयोऽप्यात्मशब्दार्थविशेषा इति **विशेष** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ ९ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणादित्यधिकरणे आत्मशब्दे वाच्यतया सर्वगुणानामन्वयादात्मत्वेनोपासने सति सर्वेषामपि सर्वगुणोपासनमिति **विभ्रम** एव पूर्वपक्षप्रापकः । गुणाधिकानामधिकारिणां भगवद्गुणाधिकान् प्रकाशयति नान्येषामिति **गुणाधिक्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ १० ॥

कार्याख्यानादपूर्वमित्यधिकरणे अलौकिकगुणानामप्रतीतेः **लौकिकगुणाध्याने** लौकिकगुणानामध्याने ध्यानाभावे च तदपाकृतिस्तस्य गुणोपासनस्यापाकृतिरेव भवतीति **अपाकृतिरेव** पूर्वपक्षप्रापिका । निरवधिकप्रेमास्पदत्वमात्रसाम्येन लौकिकसुखवदलौकिकसुखस्यापि प्रतीतिसम्भवाल्लौकिकविलक्षणा अत्युत्तमा इति ध्यानस्यैव प्राधान्याच्च त एव उपसंहर्तव्या इति **प्राधान्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ११ ॥

समान एवं चाभेदादित्यधिकरणे ब्रह्मणश्च ब्रह्माण्याश्च स्थानैक्यं गुणतारतम्यं च यथागुणोपासनं मुक्तावाधिक्यं च न भवतीत्यत्र लिङ्गम् । अस्ति तावद्ब्रह्मणो ब्रह्माण्याश्च वेदोक्तसमस्तगुणोपसंहारः । ब्रह्माण्या

अप्यवान्तराभिमानित्वाद्विचित्रक्रियावान्नारायण इति सामान्यतः समस्तक्रियोपसंहारश्च द्वयोरप्यस्ति । एवं च द्वयोरुपासना समैव । अतो मुक्तौ भगवतः एकाङ्के सहैव स्थितिरूपस्थानैक्यमस्तु । इदं चोपलक्षणम् । तस्मिन्नवस्थाने स्वस्वकृतसमोपासनफलभूतानन्दानुभवसाम्यं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । इदं सर्वं समोपासनस्यैव फलम् । अस्यैव समत्वं विषमत्वं च विरुद्धम् । अन्यद्विषमोपासनं च नोपलभ्यते । एवमपि ब्रह्मणो ब्रह्माण्याः सकाशादानन्दादिगुणैराधिक्यरूपं यद्गुणतारतम्यमुच्यते तद्यथागुणोपासनं मुक्तावाधिक्यं न च भवतीत्यत्र लिङ्गं **समविषमोपासनायुक्ते**रेकस्यैवोपासनस्य समविषमोपासनत्वायुक्तेरित्यर्थः इति **लिङ्गमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । 'यथाशक्ति स्मृतान् धातृगुणान् विष्णोः सरस्वती । स्मरेत् त्रैविक्रमाद्यांस्तु नित्यविक्रान्तिपूर्वकैः । कदाचिल्लोपयेद्देवी स्थानैक्यं न गुणैस्ततः । साम्यं तयोर्यथा विष्णोर्गुणोपासाफलं भवेत्' इत्यात्मवचनाद्देव्याः यथाशक्तिक्रियासामान्यतः क्रियोपसंहाराख्यक्रियैवास्ति न तु विशिष्य क्रियोपसंहारः । कदाचित्स्मरणं तु न ध्यानम् । ब्रह्मणस्तु ज्ञानविज्ञानसद्भावात् सामान्यक्रियोपसंहारोऽप्यस्ति । विशिष्य च त्रिविक्रमत्वाद्यनन्तक्रियोपसंहारोऽप्यस्ति । अतो विषमोपासनसद्भावाद्गुणतारतम्यम् । उक्तविधया समोपासनस्य च सद्भावात् स्थानैक्यं चेति देव्याः **यथाशक्तिक्रियैव** सिद्धान्तस्थापिका । ततः कारणात् स्थानैक्यमस्ति गुणसाम्यं तु नास्ति । यथा विष्णोर्गुणोपासा तथा फलं भवतीति स्मृतेर्योजना ॥ १२ ॥

न वा विशेषादित्यधिकरणे आत्मशब्देनास्य पुरुषस्य एतावन्त एव गुणाः उच्यन्त इति व्यवस्थित्यभावरूपा**नवस्थैव** पूर्वपक्षप्रापिका । यस्य यावन्तोऽर्थाः युगपद्ध्यातुं शक्यन्ते तस्य तावन्त इति **सन्धेः** अभिसन्धेः अपारसमुद्रजलाद्घटस्य स्वयोग्यजलप्राप्तिवत् समीचीनतत्तद्ध्यानशक्तेरेव प्रापकत्वादिति **सन्धिरेव** सिद्धान्तस्थापकः ॥ १३ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्ती अपि चात इत्यधिकरणे मुमुक्षव इत्यविशेषात् । भरणस्य द्युतेश्च सर्वेषामपेक्षितत्वाच्च सम्भृतिद्युव्याप्ती अपि सामान्ये इत्यविशेषिता । मुमुक्षुत्वेन भरणाद्यपेक्षित्वेन च विशेषाभावरूपा**ऽविशेषितैव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मेत्येव नित्यदोपासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित्समुपासीत धीरः सर्वैर्गुणैर्देवगणा उपासत' इति **प्रमाणबलमेव** सिद्धान्तस्थापकम् । तर्हि मुक्तानामीषत्प्रकाशोऽपि न स्यादित्याशङ्कापरिहारायापि 'गुण्याकारस्मृतेरेव द्युतिमात्रं च प्रतीयते । न व्याप्तिर्जगदस्मृत्या नानाशक्तिर्यतो मते । देवानां युगपज्ज्ञानं मानुषाणां तथा न तु । पर्यायेणापि सत्याः स्युर्नैवान्येषां कथञ्चन' इत्यादिप्रमाणबलमेव द्रष्टव्यम् । तत्र गुण्याकारस्मृतिर्नाम इन्द्रनीलसदृशप्रभाख्यगुणवान् योऽयं कृष्णरामाद्यवतारः तस्य स्मृतिरित्यर्थः । भास्वरभगवदङ्गस्मरणादेव स्वाङ्गस्यापि यथायोग्यं प्रभा भवतीति भावः । **जगदस्मृत्या** जगद्व्याप्ततया भगवद्भावनास्मृत्या ॥ १४ ॥

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानादित्यधिकरणे क्वचित्पुरुषसूक्तादौ बहुगुणाः क्वचित् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादावल्पगुणाः श्रुतिष्वेवोच्यन्त इति हेतोरुप**संहारस्य** सर्वतोऽप्युपसंहारस्या**प्रयोजनता**

प्रयोजनाभावरूपवैयर्थ्यमित्य**प्रयोजनता** पूर्वपक्षप्रापिका । बहुतरगुणप्रतिपादकश्रुतिभ्यो महागुणोपासकस्योपसंहारः । अल्पगुणोपासकस्य तु अल्पगुणप्रतिपादकश्रुतित उपसंहार इत्येवालमिति पूर्वपक्षिणो भावः । 'गुणाः सर्वे ब्रह्मणैव ह्युपास्याः नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यैरि'ति श्रुतेः सर्वगुणोपासकस्याप्यधिकारिणो भावादेकत्र आ पृथक् आ सम्यक् पृथग्विस्तरेण सर्वगुणानुक्तेर्बलादुपसंहारानतेः सर्वश्रुतिभ्योऽपि गुणोपसंहारस्यानतेः प्राप्तेरिति **आनतिरेव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ १५ ॥

वेधाद्यर्थभेदादित्यधिकरणे अप्रयोजनता न विद्यते सज्जनद्रोहकरणाख्यं दुर्जनप्रयोजनं यस्मिन्नुपासने तदप्रयोजनं तस्य भावः अप्रयोजनता । दुष्टाभीष्टनिरसनविद्यात्वाद्दुष्टाभीष्टनिरसनस्य च सर्वापेक्षितत्वात् सर्वोपास्या सा विद्येत्य**प्रयोजनतैव** पूर्वपक्षप्रापिका । नञो विरोधार्थकत्वेऽपि दुष्टप्रयोजनविरोधिताऽप्रयोजनता ज्ञेया । यतीनामपि ब्रह्मोपास्तावधिकारित्वेन **आनतेः** प्राप्तेः । तेषां च हिंसाविद्यायामनधिकारान्न सर्वोपास्यतेति **आनतिरेव** पुनः सिद्धान्तस्थापिका । न्यायविवरणे तु भाष्यादिदिशा शिष्यैरेवोह्यतामिति नोक्तम् । आवृत्तेः तत्र तत्र दर्शितत्वाच्च न पृथगुक्तम् ॥ १६ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तमित्यधिकरणे मुक्तावुपासनभावे फलादिकमपि स्यादित्य**तिप्रसङ्गः** एव पूर्वपक्षप्रापकः । उपासनायाः संस्काराख्यकारणस्य सत्त्वान्मुक्तावप्युपासनमिति **कारणमेव** सिद्धान्तस्थापकम् । 'न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धत' इति स्मृतेरतिप्रसङ्गश्च नास्तीति भावः ॥ १७ ॥

छन्दत उभयाविरोधादित्यधिकरणे कर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात् मुक्तौ तत्संश्रयनियमोऽपि स्यादिति **अदूरसंश्रय** एव पूर्वपक्षप्रापकः । उपासनाख्यनित्यकृतिसंस्कारो न तथा कर्मणीति **कार्यवैशेष्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् । न हि ब्राह्मणस्य नित्यमभ्यस्यमानवेदसंस्कारवदापणवार्ता संस्कारेऽपि नियमोऽस्तीति भावः ॥१८॥

अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्यामित्यधिकरणे अयोग्यताख्यविशिष्टकारणात् ज्ञानिष्वपि केषाञ्चित् मोक्षो न भवतीति **विशिष्टकारण**मेव पूर्वपक्षप्रापकम् । ज्ञानिनां मोक्षं ददात्येवेतीशस्वभावात् ज्ञानिनां मोक्षो भवत्येव । तस्मादेव स्वभावादयोग्यानां ज्ञानस्यैवानुत्पत्तिरित्युपपत्तेरिति द्वेधापि **स्वभाव** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ १९ ॥

यावदवस्थितिराधिकारिकाणामित्यधिकरणे प्रयत्नानुसारिणो मुक्तौ आधिकारिकानन्दादय इति प्रयत्नरूपचेष्टैवाधिकानन्दप्राप्तिहेतुरिति **चेष्टैव** पूर्वपक्षप्रापिका । अधिकारानुसारित्वात् प्रयत्नस्य कथञ्चिदधिकयत्ने तत्साधनादिवस्तूनां तस्येन्द्रयोग्याश्वमेधशतकयत्नसाधनस्याश्वादेर्दोष अपहरणमरणादिदोषः । आदिपदेन कथञ्चित्सिद्धेऽपि तस्मिन् पुण्ये पुण्याख्यवस्तुनाशकपापस्यापि प्राप्तिरित्युभयथाऽपि **वस्तुदूषणमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ २० ॥

इयदामननादित्यधिकरणे एकस्मादेको विशिष्टो दृष्ट एवेति प्राणाद्विशिष्टजीवाभावे दृष्टवैरूप्यमिति **दृष्टवैरूप्यमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । 'यः सर्वमेव जानीयात् । ऋते देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियम् । स प्राणानवरुध्येमं मन्त्रमावर्तयीत । आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एकः । घोषा इदस्य भृण्विरे नरूपं तस्मै वाताय हविषा विधेमे'ति । स ह्येतेषां भूतानां वरिष्ठो न ह्येतस्मात्कश्चनोपरि 'विना देवं नारायणं देवीं च परमां श्रियमि'ति प्रतिक्रियाविधानादिविरोधादेकस्माज्जीवादेको जीवो विशिष्टो दृष्ट इति न्यायस्य प्रतिक्रियापरिहारः तस्य विधानकरणम् । आदिपदेन 'अनावृत्तिर्देहिनां देहपाते तस्माद्वायुर्देवदेवो विशिष्ट' इति भारतोक्तन्यायो ग्राह्यः । तद्विरोधादित्यर्थः इति **प्रतिक्रिया**विरोधः **प्रतिक्रियाविधानादिविरोध** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ ॥ २१ ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवदित्यधिकरणे 'अस्ति भगवः प्राणात् भूय' इति प्रश्नाद्यभावात् प्राणस्यैवोन्नतिप्रतीतेः न विष्णोरपि ततःपरत्वमिति प्राणस्य **उन्नतिरेव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वानः एवं विजानन्नतिवादी भवती'ति पूर्ववाक्ये प्राणवादिनोऽतिवादित्वमात्रमुक्त्वा 'एष तु वा अतिवदिति यः सत्येनातिवदती'ति सत्यवादिनोऽतिवादितायाः तुशब्देन विशेषणात् प्रश्नप्रतिवचनादीनां प्रतिसन्धिः प्रतिसन्धानमध्याहारः कार्य इति **प्रतिसन्धिरेव** सिद्धान्तस्थापकः ॥ २२ ॥

सैव हि सत्यादय इत्यधिकरणे सत्यादीनामभेदानुक्तेरन्योन्यमभेदानुक्तेः अन्यत्वं परस्परं भेद इति **अनुक्तिरेव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'सत्यं पूर्णं विज्ञानं पूर्णं कृतिः पूर्णा निष्ठा पूर्णा श्रद्धा पूर्णा मतिः पूर्णा सुखं पूर्णं भूमा पूर्णोऽहं पूर्ण आत्मा पूर्णो नात्र किञ्चिदूनं पूर्णमेवाधस्तात् पूर्णमुपरिष्ठात् पूर्णं मध्यतः पूर्णं सर्वतः तदेष श्लोको भवति । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत' इति श्रुतेः । सर्वेषामनूनत्वादभेद एवेति **अनूनतैव** सिद्धान्तस्थापिका । न चानूनत्वे समाना भवन्तु अभेदः किं निमित्त इति वाच्यम् । पूर्णबाहुल्यस्य युक्तिविरुद्धत्वेनैक्यस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् पूर्णमेवावशिष्यत इति स्पष्टमैक्योक्तेश्च श्रुतिरपि ऐक्यपरा । 'सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणास्समुदीरिताः । तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यत' इति वचने स्पष्टं भगवद्गुणोक्त्याऽप्यभेदः सिद्ध इति भावः ॥ २३ ॥

कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्य इत्यधिकरणे श्रियोऽप्रयत्नत्वान्नित्यमुक्ततयोपासनादिषु प्रयत्नरहितत्वादनुपासनं प्रयत्नकरणे संसारो वा इति **अप्रयत्नत्वमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । यद्यप्यधिकरणारम्भसूत्रे श्रियः संसारमाशङ्क्य तदभावः समर्थ्यते । तथापि नासौ भगवदुपासनप्रस्तावः । किन्तु प्रासङ्गिकं प्रमेयं इत्यतः उपासनाविचाररूपत्वादुत्तरसूत्रार्थ एवानुव्याख्यानकृता सङ्गृहीतः । नित्यं भगदुपस्थितेरतिप्रियत्वाद्भगवदुपस्थितेः स्वसमीपे स्थितत्वात् कारणादतिप्रियत्वाल्लक्ष्मीमनसोऽतिस्नेहपात्रत्वादतिप्रियं च वस्तु सदा ध्यायन्तीति लोके दृष्टत्वात् । श्रीरप्यनादिकालमारभ्य भगवद्ध्यानं करोति । तेन कारणेन संस्कारपाटवात् ध्यानसंस्कारपाटवात् नित्योपासोपपत्तेश्चेति **संस्कारपाटवमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ २४ ॥

तन्निर्धारणार्थनियमस्तदृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलमित्यधिकरणे बन्धदार्ढ्ये श्रवणादीनां सर्वेषामप्यफलता । अन्यथा बन्धस्यादृढत्वे उपासनां विनैव श्रवणादिज्ञानमात्रेण मुक्तिः स्यात् । अतः बन्धदार्ढ्यमावश्यकम् । दृढश्च केनापि छेत्तुमशक्य इति व्यर्थमुपासनमिति **दृढबन्ध** एव पूर्वपक्षप्रापकः । सिद्धान्तस्तु अदृढ एव बन्धः । तथापि न श्रवणमात्रेण छेत्तुं शक्यः । 'श्रवणादित्रयोत्पन्नदृष्ट्यैव स्वेच्छया हरिः । प्रसन्नो मुक्तिदो नित्यमन्यथा न कथञ्चने'ति श्रुत्या श्रवणादित्रयोत्पन्नज्ञानेनैव मोचयामीतीश्वरेच्छानियतेरुक्तत्वात् श्रवणादित्रितयमप्यपेक्षितमिति **ईश्वरेच्छानियतिरेव** सिद्धान्तस्थापिका । ईश्वरेच्छानियतेश्च 'श्रोतव्यो मन्तवो निदिध्यासितव्य' इति श्रुत्यर्थपरिरक्षणमेव मूलमिति भावः ॥ २५ ॥

प्रदानवदेव हि तदुक्तमित्यधिकरणे गुर्वधीनत्वे ज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानिनोऽपि कदाचित् गुरुकोपात् ज्ञानपराभवेनामुक्तिप्रसङ्गान्न गुर्वधीनत्वमिति पराभवः **गुर्वधीनत्वनिमित्तकज्ञानपराभव** एव पूर्वपक्षप्रापकः । 'ज्ञानिनो गुरुशापेऽपि नामुक्तिः संसृतेः क्वचित् । आनन्दह्रासदोषेण सैव मुक्तिर्विदुष्यती'ति वचनान्मुक्तिदूषणेनैव गुरुशापादेः कृतार्थत्वादिति ज्ञानाख्यवस्तुवैभवं वा ज्ञानिनो ब्रह्मवस्तुवैभवेन मुक्तिः स्यादिति गुरोः वरेण वा अमुक्त्यनुपपत्तेरिति **ब्रह्माख्यवस्तुवैभवं वा** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ २६ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपीत्यधिकरणे शिष्यस्यापि पुरुषत्वसाम्याद्धारणादेस्तत्प्रयत्नस्य न दौर्बल्यम् । गुरुप्रसादतो दौर्बल्यं नेति **पुंसाम्यमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । 'गुरुप्रसादो बलवानि'त्यादिविशेषोक्तेः सत्त्वात् **विशेषोक्तिरेव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ २७ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रियामानसवदित्यधिकरणे उत्तमगुरुस्वीकारार्थत्वेन प्राप्तसन्त्यागनिमित्तदोष इति **प्राप्तसन्त्याग एव** पूर्वपक्षप्रापकः । तत्र दोषे मानाभावादिति **अमानत्वमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ २८ ॥

विद्यैव तु निर्धारणादित्यधिकरणे 'विद्वानमृतो भवती'ति श्रुतेः विद्या वा 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिताः' इति स्मृतेः कर्म वा संसारनिवृत्तिकारणमिति **कारणानिर्णय** एव पूर्वपक्षप्रापकः । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इत्यवधारणादेवकारार्थस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्यैव निरूपणात् विद्यावचनस्य प्राधान्यमिति **प्राधान्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ २९ ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाध इत्यधिकरणे श्रुतिस्मृत्योरुभयोरपि सावधारणत्वसाम्यात् स्मृतेर्भगवद्वचनत्वेन प्राबल्याच्च विद्यावचनस्य प्राबल्यं भ्रम इति **भ्रम एव** पूर्वपक्षप्रापकः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इति भगवद्वचने स च मम प्रिय इति ज्ञानिनि स्वप्रीतिकथनात् 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति तत्प्रीतेरेव मोक्षवचनाच्च विद्यावचनमेवाधिकमिति **प्रीतिरेव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ ३० ॥

अनुबन्धादिभ्य इत्यधिकरणे कस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेः कस्यचित् शिष्यस्य सर्वज्ञगुर्वनुग्रहेण विशेषज्ञानस्य साधनान्तरनैरपेक्ष्येण मुक्तिदायकज्ञानविशेषस्योपपत्तेः भक्त्यादिकं विना मुक्तिरिति **विशेषदर्शितैव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'भक्त्यैवैनं जानाति भक्त्यैवैनं पश्यति भक्त्यैव बन्धाद्विमुच्यते', 'भक्त्यैवानन्दीभवति', 'यमैवैष वृणुते', 'भिनत्ति कर्मसङ्घातं प्रसन्नो भगवान् हरिरि'त्याद्यागमात् 'भक्त्येवैनं पश्यती'ति सावधारणोक्त्या भक्तिं विना दर्शनविशेषस्याप्यसम्भवात् भक्तिरेव प्रधानसाधनमिति आ सम्यक् भक्तेरेव प्राधान्यं गमयतीति व्युत्पत्त्या आगमशब्दवाच्यः **आगम** एव सिद्धान्तस्थापकः ॥ ३१ ॥

प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टिश्च तदुक्तमित्यधिकरणे 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण', 'यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः', 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वे'ति सामान्यालापमात्रेण दर्शनस्याविशेष इति **आलापः** पूर्वपक्षप्रापकः । 'दृष्ट्वैव तं मुच्यत' इति श्रुतेः ईषद्दर्शनविषयतां निवारयितुं 'यावान्यश्चास्मि तत्त्वत' इति स्मृतिरुदाहृता । ततश्च सर्वेषामपि यावत्स्वरूपज्ञानान्मोक्ष इत्युक्तं भवति । यावत्स्वरूपदर्शनातिरिक्तज्ञानस्यासम्भवात् सर्वेषामेकप्रकारमेव ज्ञानं मोक्षसाधनमिति शङ्कितुरभिप्रायः । 'यथायोग्यमेवैष आत्मानं दर्शयति यथाधिकारं देवेभ्योऽतो ब्रह्मैवैन-मभिपश्यति अथात्मैवात्मानमभिपश्यति सुस्थिरो ह्येष नियम' इति दर्शनविशेषनियमस्य सुस्थिरत्ववचनात् **सुस्थिरत्व**मेव सिद्धान्तस्थापकम् । 'ब्रह्मैवेनमभिपश्यति' इतरेभ्योऽप्यधिकतया पश्यति । आत्मैव परमात्मैव आत्मानं स्वस्य रूपं अभि अभितः सामस्त्येन पश्यतीत्यर्थः । यावान् यश्चास्मीति ब्रह्मण एव ज्ञानोपपत्तेः न सर्वेषां यावत्स्वरूपज्ञानम् । यावानित्यत्रापि सामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्च । यस्य यावानस्मि दर्शनयोग्योऽस्मि सः तावन्तं मां तत्त्वतो ज्ञात्वेत्यर्थकथने सामान्यविशेषज्ञानसङ्ग्रहस्यापि सम्भवादिति भावः ॥ ३२ ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिरित्यधिकरणे भगवतः सर्वत्र गुणसाम्यात् यस्य कस्यापि रूपस्यापि दर्शनात् सर्वेषां मुक्तिरिति **गुणसाम्य**मेव पूर्वपक्षप्रापकम् । 'समोऽपि भगवान् स्वबिम्बदर्शन एव एनं मोचयति । यथा समेष्वपि कर्मसु स्वकृतमेवैनं भोजयती'ति श्रुत्युक्तस्वकृतप्राप्तिदृष्टान्तात् स्वबिम्ब-दर्शनादेव मुक्तिः न तु यस्य कस्यापि रूपस्य दर्शनात् । यथाऽश्वमेधयागानां सर्वेषां साम्येऽपि स्वसम्बन्धी अश्वमेध एव स्वस्य फलदः । तथा भगवद्रूपाणां साम्येऽपि स्वबिम्बमूर्तिः एव स्वस्य फलदेति **कृतप्राप्ति**रेव दृष्टान्तीभूय सिद्धान्तस्थापिकेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

परेण चशब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध इत्यधिकरणे 'भक्तिरेवैनं नयती'त्यादिश्रुत्या भक्तेरेव पृथक् मोचकत्वदर्शनात् नेशकृत्यमिति **पृथक्दृष्टिरेव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'अनादितो गुणाः सन्तो भक्त्याद्या न ह्यमूमुचन् । जीवं तद्गुणसुव्यक्तिं कृत्वैनं मोचयेद्धरिः । कश्चिन्न मोचयेद्वासौ स्वातन्त्र्यं तस्य तेन हि । भक्ति-वाक्करणत्वेन सावकाशेशवागथ । भक्त्यैनं मोचयेद्विष्णुरिति मानत्वमेष्यती'ति ब्रह्मतर्कवचनात् । अनादिगुणविस्तरे सत्यप्यव्यक्त्याऽनादितदिच्छां विना मोक्षाप्राप्तेरिति **अनादिगुणविस्तर** एव सिद्धान्तस्थापकः । ईशनिरपेक्षाः भक्त्यादिगुणा एव मोचकाश्चेदनादिकालमारभ्य जीवेन सहैव सन्तः कुतस्तं नामोचयन् । हरिस्तु स्वतन्त्र-पुरुषत्वात् स्वप्रसादसाधकश्रवणादिसम्पत्तौ सत्यां मोचयति । नान्यथेति युक्तिसम्भवादिति भावः ॥ ३४ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावादित्यधिकरणे अंशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वात् अंशस्योत्पन्नविनष्टत्वेनांशी यदा मुक्तिं गच्छति तस्यांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वात् तयोर्भेद इति **अगम्यवर्त्मैव** पूर्वपक्षप्रापकम् । साधनोत्तमस्यादृष्टस्यांशिकृतस्यांशेन भुज्यमानत्वात् । अन्यथाऽदृष्टं विना शरीराद्यनुपपत्तेरंशांशिनोरभेद एव । देहान्तरोत्पत्तावप्यंशस्य नोत्पत्तिः । चेतनस्य स्वरूपेणोत्पत्त्ययोगाद्देहनाशेऽपि न नाशः । किन्त्वंशिनैक्यमेव । अतः सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणेनांशिकृतादृष्टेनांशशरीरसुखदुःखभोगादेरुत्पन्नत्वादभेद एव । न ह्यन्यकृतकर्मणाऽन्यस्योत्पत्तिरिति **अदृष्टस्य साधनोत्तमतैव** सिद्धान्तस्थापिका ॥ ३५ ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदमित्यधिकरणे गुणान्तरसन्धानस्य क्वचिन्नाममात्रेण क्वचिदुत्तमदेवतायां विद्यमानदेवत्वाख्यगुणान्तरसन्धानस्यासाधारणगुणाद्व्यतिरिक्तो गुणो गुणान्तरम् । क्वचिन्नीचदेवतायामपि दर्शनमात्रेण समाधिकाङ्गदेवतान्तरगुणा अपि सममधिकं वा यदङ्गदेवतान्तरं विष्णोः परिवारभूतदेवतान्तरं तस्य गुणाः असाधारणागुणा अपि अङ्गदेवतान्तरे समे नीचे वा देवतान्तरे उपसंहर्तव्याः । ब्रह्मगुणा अधमे शेषे समस्य शेषस्य गुणाः सहस्रवदनत्वाद्याः गरुडे एवमन्यत्रापि समाधिकगुणाः उपसंहर्तव्या इति सन्धानं **सामान्यगुणानुसन्धानमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । नानागुणत्वेन तेषां श्रुतिषु दृष्टेः ब्रह्मणश्चतुर्मुखत्वेन शेषस्य सहस्रफणत्वेन गरुडस्य वक्रतुण्डत्वेनेन्द्रस्य सहस्राक्षत्वादिना च श्रुतिषु दृष्टेः । तत्तदसाधारणास्तेषु तेष्वेवोपसंहर्तव्याः । अनिषिद्धगुणानां देवत्वयज्ञभोक्तृत्वादीनां वाक्यान्वयन्यायेन । यथा खलु भगवद्वाचकवाक्यानां 'एको नारायण आसीदि'त्यादीनां नान्यत्रान्वयः । किन्तु योग्यानां 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा', 'इन्द्रो वृत्रं हत्वा महानभवदि'त्यादीनामेव अन्यत्रान्वयः । तथा योग्यानामेव गुणानामन्यत्रोपसंहारान्न शाखास्वित्यादिविशेष उपसंहर्तव्यः । उत्तमेष्वधमगुणापेक्षयोत्तमेष्वधमगुणाः उपसंहर्तव्या इति भावेन **मन्त्रादिवद्वेति** सूत्रं प्रवृत्तम् । अतोऽग्न्याद्यधमदेवतागुणाः ब्रह्माद्युत्तमदेवतासूपसंहर्तव्या इति **नानादृष्टिरेव** सिद्धान्तस्थापिका ॥३६॥

भूम्ना क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयतीत्यधिकरणे भूमगुणस्योपासकं प्रति विशेषाभावेऽपि सम्भृत्यादिगुणतो विशेषाभावेऽपि तद्वत्सर्वोपासकोपास्यत्वाभावेऽपीत्यर्थः । तत्तदिष्टगुणानुसारेण तेषां तेषामिष्टा आनन्दाद्या गुणाः तदनुसारेण मुक्तौ फलोपपत्तेरित्यविशेषः भूमगुणात् फलविशेषाभाव इति **इष्टफलमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । इष्टाद्गुणाज्जायमानं फलमिष्टफलमिति समासः । 'भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते' इति शिष्टैरनुशासनात् **शिष्टिरेव** सिद्धान्तस्थापिका । न च भूमगुणस्याप्युपास्तौ चतुर्गुणोपासकत्वभङ्गः । 'भूमा पूर्ण आनन्द' इत्यादिरूपेण आनन्दादिगुणोपास्तौ विशेषणतयाऽन्तर्भावसम्भवादिति भावः ॥३७॥

नानाशब्दादिभेदादित्यधिकरणे भूमगुणोपासकानामेकप्रकारेणैव भूमगुणः पूर्णत्वाख्यगुणः उपासकानां एकप्रकारेण प्रतीयते । ब्रह्मणा भगवदानन्दादिषु यावती पूर्णता दृश्यते तावत्येवान्यैरपि प्रतीयते दृश्यते । विशेषस्याकल्पनोपपत्तेः । अकल्पना कल्पयतीति कल्पना कल्पकः । तदभावाख्योपपत्तेरिति **विशेषकल्पकाभावरूपा कल्पनैव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'यावानेवाधिकारेषु विशेषोऽनून एव हि । ततो भूमत्वदृष्टौ तु ब्रह्मादीनां

पृथक् पृथगि'ति विशेषस्यानूनत्ववचनादनूनताऽ**धिकारसाम्यम्** । अधिकारानुसारितेत्यर्थः । **सैव** सिद्धान्तस्थापिका । ब्रह्मादीनां पृथग्दृष्टौ योग्यत्वाख्यकल्पकमस्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

विकल्पो विशिष्टफलत्वादित्यधिकरणे शुद्धमोक्षसाधनवैरूप्यात् शुद्धमोक्षसाधनं बिम्बोऽस्ति । ततो वैरूप्यादावश्यकत्वाभाववैरूप्यान्मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टं विनोपदिष्टबिम्बोपासनं विना विष्णावेव विष्णुरूपेष्वेवोपासनान्तरस्याकर्तव्यता इति **शुद्धवैरूप्यमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । अविघ्नतासाधनत्वाद्बिम्बमूर्तिव्यतिरिक्तनृसिंहादिरूपान्तरोपासनस्याप्यविघ्नतासाधनत्वादिति **अविघ्नत्वमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ३९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावादित्यधिकरणे काम्यसाधनानामपि गुणानामर्थादिकाम्यसाधनानामपि गुणानां श्रीकरभगवद्रूपादिगुणानामङ्गत्वादर्थस्यापि गुरुप्रसादद्वारा ज्ञानाङ्गत्वादुपसंहर्तव्यतानियमः इति **अङ्गत्वमेव** पूर्वपक्षप्रापकम् । अनुपसंहारे विरोधाभावान्मोक्षविरोधाभावात् । अर्थानपेक्षगुरोरपि ज्ञानसम्भवेन काम्यानामनियताङ्गत्वादिति **अविरोध** एव सिद्धान्तस्थापकः । 'अर्थादिधर्मसिद्धौ ही'ति स्मृतेर्धर्मसिद्ध्यर्थमर्थादिनियत्या अङ्गं नेष्यत इति योजना ॥ ४० ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभाव इत्यधिकरणे देवानामिति तत्रैव विशेषवचनाभावात् । 'ब्रह्मा शिरसी'त्यादिकं यत्रोच्यते तत्रैवेदमुपासनम् । देवानामिति विशेषवचनाभावात् 'ब्रह्मा शिरसि ललाटे रुद्र' इत्यादीनां देवादीनामेवावश्योपास्यतेति **अविशेषदृशिरेव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'ध्यायेदङ्गेष्वङ्गदेवताः परस्य विशिष्टा हि गुणाः मुक्तौ देवानां भवन्ति ते हि तादृशास्ते हि हरेरनुरूपा' इति श्रुतेः गुणवैशेष्यात् 'चक्षोः सूर्यो अजायत' ब्रह्मा शिरसि ललाटे रुद्र' इत्यादिगुणानां तेषु तेषु देवेष्वेव वैशेष्यात् विशेषेण वर्तमानत्वान्मुक्तावपि तेषां तेषां भगवच्चक्षुस्स्थितत्वादिगुणानां तेष्वेव देवेषु विशिष्य वर्तमानत्वात् तेस्तैर्देवैरेव तथातथोपासनं कार्यम् । भगवच्चक्षुस्स्थितोऽहमित्यादिरूपेण मदाधारचक्षुष्मान् भगवानित्यादिरूपेण वोपासनं कर्तव्यमित्यर्थः । इति **गुणवैशेष्यमेव** सिद्धान्तस्थापकम् ॥ ४१ ॥

न वा तत्सहभावात् श्रुतेरित्यधिकरणे क्रियात्वादुपासनायाः अग्निष्टोमादिवत् प्रतिशाखमुपासनाप्रतिपादकवाक्येन सह 'चक्षोः सूर्यो अजायत' इत्यादीनां अग्निष्टोमादिवद्वक्तव्यतेति **क्रियैव** पूर्वपक्षप्रापिका । 'उपासना यजनं चेति साम्यं तत्तद्विशेषान् संहरेत् सर्वतश्च । तथा कर्तॄणां तत्फलानां विशेषाद्व्यर्था हि शाखा अन्यथैवं च सार्थाः' इत्युपासनाविशेषाणामधिकारिविशेषाणां चागमेनावगमात् । **आगम** एव सिद्धान्तस्थापकः । उपासना यजनं चेति सामान्यतः साम्यम् । अत उपासीतेति अग्निष्टोमवत् प्रतिशाखमुच्यते । तत्तद्विशेषान् 'चक्षोः सूर्यो अजायत' इत्याद्युपासनाविशेषांश्च सर्वतः यत्र प्रतिपादितमस्ति ततः उपसंहरेत् । तथा कर्तॄणामधिकारिणां तत्फलानां च विशेषात् विशेषस्य सद्भावात् कारणात् शाखाः विशेषप्रतिपादकशाखाः अन्यथा कैरप्यनुपासने व्यर्थाः एवं च सार्था इति योजना ॥ ४२ ॥

शे०चं०— सङ्ग्रहेणाहेति । व्याख्यां करोमीति प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं कथनं भाष्य एव स्पष्टत्वेन वक्तव्य-विशेषाभावाच्च सङ्ग्रह इति भावः । युक्तीनामव्याहतत्वकथनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति **अव्याहता इति** ॥

॥ इति तृतीयाध्यायतृतीयपादाधिकरणानां पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तयः ॥

★ ★ ★

॥ अथ सर्ववेदा(न्तप्रत्यया)धिकरणम् ॥

॥ अथ यथाशक्ति वेदज्ञानस्य ध्यानाङ्गत्वसमर्थनम् ॥

ब्र०सू०— ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥

५१ **सु०—** अत्र ध्यानोपासनार्थिभिः किं स्वस्वशाखा एवाध्ययनश्रवणमननैर्ज्ञातव्याः किंवा सर्वेऽपि वेदा इति संशये शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वादन्यथा तदनुपपत्तेः प्रथमपक्ष एव ज्यायानिति प्राप्ते सिद्धान्तितं **सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति** । तत्र सर्वशब्दोऽसङ्कुचितवृत्तिरिति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे **यथाशक्तीति** ।

अनु०— यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विज्ञायोपासनं भवेत् ।

विज्ञायावस्थितस्येत्यध्याहारात् समानकर्तृकतासिद्धिः । उपासनं कुर्वाणो भवेदिति वा । उपासनं कुर्वीतेति वा । भवेदित्यस्योत्तरवाक्येऽन्वयः । अत्र यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विजानीयादित्येव वक्तव्यम् । तथाऽप्यत्रोच्यमानं सर्वपरिज्ञानं ध्यानोपासनाङ्गमिति दर्शयितुमेवमुक्तम् । ततश्च परेत्युक्तं विवृतं भवति ।

परि०— ध्यानोपासनेति । ध्यानरूपोपासनार्थिभिरित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ **अध्ययनश्रवणमननैरिति** । गुरूच्चारणानुच्चारणेन स्वाधीनोच्चारणक्षमतया वर्णराशिग्रहणम् **अध्ययनम्** । उपदेशबलेनोत्पन्नवाक्यार्थज्ञानं **श्रवणम्** । **मननं** तु ज्ञातेऽर्थे युक्त्यनुसन्धानं तैरित्यर्थः । ननु 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इति सूत्रेण एककर्तृकयोः क्रिययोर्मध्ये पूर्वकालीनक्रियावाचिधातोः क्त्वाप्रत्यये समासे 'नञ्पूर्वे क्त्वोल्यपि'ति ल्यबादेशो विज्ञायेति रूपमिति वाच्यम् । तत्र विज्ञानकर्ता पुरुषः, भवेदित्यत्र चोपासनं कर्त्रित्यतः पुरुषकर्तृक्रियान्तरानिर्देशात् कथं 'विज्ञाये'ति प्रयोग इत्यत

आह **अवस्थितस्येत्यध्याहारादिति** । **परेत्युक्तमिति** । 'ध्यानरूपा परा चे'त्यत्र ध्यानरूपेत्येव वाच्ये परा पश्चात्तनीत्यप्यर्थमभिप्रेत्य अङ्गाङ्गिभावोक्त्या तद्विवृतमित्यर्थः ।

गु०दी०— ध्यानोपासनार्थिभिरित्यत्र ध्यानाख्योपासनार्थिभिरित्यर्थः । **परेत्युक्तं विवृतं भवतीत्यत्र ध्यानरूपा परेत्यत्र** उक्तं ध्यानस्य श्रवणमननाख्यशास्त्रविज्ञानोत्तरकालीनत्वं विवृतं भवति । **विज्ञायेति** शास्त्रज्ञानस्य पूर्वकालीनत्वकथनादित्यर्थः ।

यादु०— परेत्युक्तमिति । ध्यानरूपा परा चेत्यत्र यत्परशब्दस्य पश्चाद्भाव्यर्थत्वमभिप्रेतं तदत्र ध्यानस्य सर्वपरिज्ञानपश्चाद्भावित्वकथनेन विवृतमित्यर्थः ।

वं०प०— ननु विज्ञायेत्युक्तविज्ञानक्रियायां पुरुषस्य कर्तृत्वेन भवेदित्युक्तभवनक्रियायां चोपासनस्य कर्तृत्वेन समानकर्तृकत्वाभावाद्विज्ञायेति क्त्वादेशभूतल्यबनुपपत्तिरित्यत आह **विज्ञायावस्थितस्येति** । तथा च विज्ञानावस्थानयोरुभयोरपि पुरुषकर्तृकत्वान्नोक्तानुपपत्तिरित्याशयः । ननु कुर्वीतेत्यध्याहारेण व्याख्याने भवेदित्येतदुर्वीरितम् । तस्यान्वयमाह **भवेदित्यस्येति** ॥ **इत्येव वक्तव्यमिति** । उपासनं कुर्वीतेति वचनमधिकमित्यर्थः ।

शे०चं०— अन्यथेति । सर्ववेदानां ध्यानोपासनार्थिभिरध्ययनश्रवणमननैर्ज्ञातव्यत्वेत्यर्थः । ननु क्रिययोः क्रियाणां वा समानकर्तृकत्वस्य क्त्वाप्रत्ययार्थत्वात् प्रकृते च विज्ञानस्य पुरुषकर्तृकत्वाद्भवनस्य चोपासनाकर्तृत्वाद्विष्णुं नत्वा स्तौतीत्यादाविव ज्ञानभवनरूपक्रिययोरेककर्तृकत्वाभावेन तदर्थकक्त्वाप्रत्ययस्यैवासम्भवात् विज्ञायेति कथं तदादेशल्यपः प्रयोगः इत्यतः श्रवणस्य नरकर्तृकत्वेन विमोक्षस्य च पापकर्तृत्वेन श्रवणविमोक्षरूपक्रिययोः समानकर्तृकत्वाभावेऽपि 'यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत' इत्यादौ क्त्वाप्रत्ययदर्शनेन समानकर्तृकत्वस्यातदर्थत्वाद्भिन्नकर्तृकत्वेऽपि क्त्वाप्रत्ययसम्भवान्न तदादेशल्यपोऽनुपपत्तिरिति सत्येव समाधाने समानकर्तृकत्वस्य तदर्थतामङ्गीकृत्य क्रियान्तराध्याहारेण समानकर्तृकतामुपपादयति **विज्ञायेति** । एवमुपासनमित्यस्य प्रथमान्ततया भवनकर्तृत्वमङ्गीकृत्यैव क्रियान्तराध्याहारेण समानकर्तृकत्वमुपवर्णितम् । वस्तुतस्तूपासनमित्यस्य द्वितीयान्तत्वान्न भवनकर्तृत्वमित्याशयवान् पदान्तराध्याहारेणानन्वयदोषं परिहरन्नेव समानकर्तृकतामुपपादयति **उपासनमिति** । एवं योजनायां गौरवं भवतीत्यतो लघुभूतं पक्षान्तरमाह **उपासनमिति** । तर्हि भवेदित्यनर्थकं स्यादित्यत आह **भवेदित्यस्येति** ॥ **इत्येव वक्तव्यमिति** । तावतैव प्रथमसूत्रतात्पर्यकथनादिति भावः ॥ **एवमिति** । विज्ञायोपासनं कुर्वीतेत्येवमित्यर्थः । किमत्रोच्यमानसर्वपरिज्ञानस्य ध्यानोपासनाङ्गत्वोपपादनेनापि सिद्धमित्यत आह **ततश्चेति** ॥ **परेत्युक्तमिति** । ध्यानरूपा परा चेत्यादिना यद्ध्यानरूपोपासनायाः शास्त्राभ्यासरूपोपासनापेक्षया परत्वमुक्तं तदत्रोच्यमानसर्वपरिज्ञानस्य ध्यानरूपोपासनाङ्गत्वप्रतिपादनाद्विवृतं भवतीत्यर्थः ।

वा०र०— समानकर्तृकत्वस्य त्त्वाप्रत्ययार्थत्वादिति । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रेण समानकर्तृकत्वविशिष्टपूर्वकाले वाच्ये त्त्वाप्रत्ययविधानेन समानकर्तृकत्वस्य त्त्वाप्रत्ययार्थत्वादित्यर्थः । **तदादेशेति** । त्त्वाप्रत्ययादेशस्य 'समासे नञ्पूर्वे त्त्वो ल्यबि'ति सूत्रेण विहितस्य ल्यप इत्यर्थः । **श्रवणस्येत्यादि** । एतच्च नवमस्कन्धीयभागवतस्थ-'यत्रावतीर्णो भगवान् परमात्मा नराकृतिरित्युत्तरार्धः । इदं च पृथगधिकरण एव निरूपितं तत्तत्र प्रतिपत्तव्यम् । **अतदर्थत्वादिति** । त्त्वाप्रत्ययार्थत्वाभावादित्यर्थः । तदर्थान्तर्भूतत्वादिति यावत् । नियमेनेति शेषः पूर्वं योज्यः । **समानकर्तृकतामिति** । विज्ञायावस्थितस्येत्युक्तविज्ञानावस्थितिक्रिययोः समानकर्तृकत्वादवस्थितिक्रियापेक्षया विज्ञायेति ल्यबिति भावेनोपपादयतीत्यर्थः । **पदान्तराध्याहारेणेति** । कुर्वाण इति पदाध्याहारे उपासनामित्यस्य द्वितीयान्तस्यान्वयालाभात् अन्यथा भवेदित्यनेनानन्वितस्य तस्यानन्वय एव स्यादिति भावः । अस्मिंश्च पक्षे विज्ञानस्येवोपासनकरणक्रियाया अपि पुरुषकर्तृकत्वात् समानकर्तृकत्वलाभ इत्युपासनकरणरूपक्रियापेक्षया ल्यबित्युक्तं भवति । **लघुभूतमिति** । पूर्वपक्षद्वय इवात्र भवेदिति पदान्तर्भावमाश्रित्याध्याहाराभावादुपासनं कुर्वीतेत्येवमध्याहारमात्रेण विवक्षितार्थलाभस्वीकारादिति भावः ।

स०व्र०— ननूपासनस्य भवनं प्रति कर्तृत्वात् विज्ञानं प्रति पुरुषस्य तथात्वात् समानकर्तृकत्वाभावात् विज्ञायेति त्त्वाप्रत्ययोऽनुपपन्न इत्यत आह **विज्ञायावस्थितस्येति** ॥ **परेत्युक्तमिति** । ध्यानरूपा परा चैवेत्यादिना मद्ध्यानरूपोपासनायाः शास्त्राभ्यासरूपोपासनापेक्षया परत्वमुक्तं तत्सर्ववेदपरिज्ञानस्य ध्यानरूपोपासनाङ्गत्वप्रतिपादनात् विवृतं भवतीत्यर्थः ।

चषकः— ननु भुक्त्वा व्रजन्तीत्यादाविव जानातिभवत्युपस्थाप्यक्रिययोरकर्तृकताविरहेण कथमयं निर्देशः सङ्गच्छत इत्याशङ्क्य 'यदोर्वशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते' इत्याद्यसमानकर्तृकक्रियावगमस्थलेऽपि त्त्वानिर्देशदर्शनेन क्रियागतैककर्तृकत्वस्य तदतन्त्रतया न क्षतिरिति सत्यामपि समाहितौ तत्समानकर्तृकप्रकृत्यन्तरोपस्कारेण तत्सामञ्जस्यमुपपादयति **विज्ञायेतीति** । व्याचक्षाणा अवतारयन्ति । उपासनपदस्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकलकारोपस्थाप्यभवनकर्तृताप्रकारकबोधाभिप्रायेण योजयित्वा सम्प्रति तत्पदस्य द्वितीयान्तताश्रयणेन तदुपस्थाप्यस्य तादृशक्रियाकर्तृतानापन्नतया निरूपकतया तादृशविभक्तिप्रत्याय्यमानकर्मत्वान्वितक्रियाकर्तृप्रत्यायकप्रथमान्तपदाध्याहारेण समानकर्तृकतामुपपादयति **उपासनमिति** । तत्पदस्य द्वितीयान्ततायामपि तदर्थान्वयिप्रत्यायकविधिप्रत्ययान्तपदोपस्कारेणैव नैराकाङ्क्ष्याद्भवेदित्यस्योत्तरार्थतोपगमे पूर्वकल्पावधिकलाघवं मन्वानः कल्पान्तरमाश्रयते **उपासनमिति** ।

॥ इति यथाशक्ति वेदज्ञानस्य ध्यानाङ्गत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ स्वसामर्थ्यानुसारेण अखिलवेदज्ञानस्य ध्यानाङ्गत्वसमर्थनम् ॥

॥ अथ सर्ववेदज्ञानयोग्यत्वं चतुर्मुखब्रह्मण एव ॥

५२ **सु०**— यथाश्रुत एवार्थोऽस्तु किं विशेषणेनेत्यत आह **तत्रेति** ।

अनु०— तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ब्रह्मण एव हि ।
तदन्येषां यथायोगमखिलज्ञप्तिरिष्यते ।

तत्रोपासकेषु यस्मात् **सम्यग् अखिलस्य** वेदस्य **विज्ञप्तिर्ब्रह्मण एव** युक्ता भवेन्नान्येषां तस्मादन्येषां **यथायोगं** यथाशक्त्यैवाखिलज्ञप्तिरेष्टव्या । एतदुक्तं भवति । सर्वाधिकारिसाधारणं तावदिदं सूत्रम् । चोदनाद्यविशेषादियुक्तिभिस्तदवगमात् । संशयपूर्वपक्षासङ्गतत्वप्रसङ्गाच्च । न च सर्वेषां सर्ववेदविज्ञानं सम्भवति । वेदानामनन्तत्वात् । अल्पप्रज्ञादिमत्त्वाच्च पुंसाम् । ततो युक्तमुक्तमिति । यद्वा प्रथमवाक्य एव भवेदित्यनेनैवैषोऽर्थोऽभिहितः । यस्मादेवमेवोपपन्नं भवेदिति । ततः कस्य कीदृशी शक्तिरिति जिज्ञासायामिदं वाक्यम् । **हि**शब्दः प्रसिद्धौ । **योगो** योग्यता । **ज्ञप्ति**र्ज्ञप्तिशक्तिः ।

परि०— **यथाश्रुत** इति । 'सर्ववेदान्तप्रत्ययमि'ति सूत्रे योज्यम् । **विशेषणेनेति** । 'यथाशक्ती'ति विशेषणेन इत्यर्थः । 'यथायोगमि'त्यस्य व्याख्या **यथाशक्त्येवेति** ॥ **चोदनाद्यविशेषादियुक्तिभिरिति** । 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादिविधीनां सर्वाधिकारिसाधारण्यादित्युक्तयुक्त्या ज्ञानविध्यर्थं तत्र तत्रोक्तार्थवादादिरूपयुक्तिभिश्चेत्यर्थः । **संशयेति** । अस्य सूत्रस्योत्तराधिकरणस्येव ब्रह्मासाधारण्यपक्षे प्रागुक्तसंशयपूर्वपक्षयोरसङ्गतत्वापातादित्यर्थः । सिद्धान्तार्थश्चासङ्गतश्च प्राप्नोतीत्यत आह **न च सर्वेषामिति** । चोद्योत्तरत्वेन व्याख्यातमेव वाक्यं पूर्वोक्तार्थविवृतिपरत्वेन व्याचष्टे **यद्वेति** ॥ **एषोऽर्थ इति** । 'यथाश्रुत' इत्यादिना कृतचोद्यनिवर्तकत्वेन यस्मात् सम्यगित्यादिना उक्तार्थः । तदेव सङ्ग्रहेण व्यनक्ति **यस्मादेवमिति** ॥ **इदमिति** । 'तत्राखिलस्य विज्ञप्तिरि'त्यादिवाक्यमित्यर्थः ।

गु०दी०— **किं विशेषणेने**त्यस्य यथाशक्तीति विशेषणेन । **संशयपूर्वपक्षासङ्गतत्वप्रसङ्गा**दित्यत्र सर्वेऽपि वेदाः अभ्यसनीया उत स्वस्वशाखा इति संशयः । स्वस्वशाखा एवाभ्यसनीया इति पूर्वपक्षश्च अन्यसूत्रस्य सर्वाधिकारिविषयत्वाभावे असङ्गतः स्यादित्यर्थः । पूर्वं ब्रह्मण एवाखिलविज्ञप्तिर्भवेत् तदन्येषां

यथायोगम् । 'तस्माद्यथाशक्त्यखिलान् वेदान्विज्ञाय' उपासनं कुर्वीतेति सार्धश्लोकस्यैकार्थतया योजना कृता । अधुना यस्मादेवमुपपन्नं भवेत् तस्माद्यथाशक्ति विज्ञायोपासनं कुर्वीतेति । पूर्वार्धेनैव वक्तव्यमर्थं निरूप्य शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुमाह **यद्वेति** ।

यादु०— साधकमुक्त्वा विपक्षे बाधकमप्याह **संशयपूर्वपक्षेति** । अन्यथेति शेषः । सर्वाधिकारिसाधारणत्वाभावे ब्रह्मादिमात्राधिकारिकत्वे चोक्तसंशयपूर्वपक्षयोरसङ्गतत्वापातादित्यर्थः । यथायोग्यमित्यस्य यथाशक्त्यैवेति व्याख्यानं न स्वरसमित्यरुच्याऽऽह **यद्वा प्रथमवाक्य एवेति** ॥ **एषोऽर्थ इति** । यथाश्रुत एवार्थोऽस्तु किं विशेषणेनेत्येतच्छङ्कापरिहारायोक्तोऽर्थ इत्यर्थः । कथमभिहित इत्यतः तद्दर्शयति **यस्मादेवमिति** । एवमेव यथाशक्तीति विशेषणदान एवोपपन्नं भवेदेतत्सूत्रोक्तं प्रमेयमुक्तरीत्येति शेषः । तस्मात् 'यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विज्ञायोपासनं कुर्वीते'ति पूर्वेण सम्बन्धः । अनेन भवेदित्यस्य न पूर्वेणान्वयो नाप्युत्तरवाक्येन किन्तूक्तरीत्याऽध्याहारसाहित्येन पृथग्वाक्यत्वमित्युक्तं भवति । **ज्ञाप्तिर्ज्ञप्तिशक्तिरिति** । अत्रेदं न स्वरसम्, अतः पूर्वव्याख्यानमित्यवगन्तव्यम् ।

वं०प०— यथाश्रुत एवेति । सर्ववेदान्तेत्युक्तत्वात् तदनुसारेणाखिलान्वेदान्विज्ञायेत्येवोच्यताम् । तथा च निरुपचरितसर्ववेदज्ञानरूपार्थ एवास्त्वित्यर्थः । **किं विशेषणेनेति** । यथाशक्तीति विशेषणेन किमित्यर्थः ॥ **संशयेति** । ब्रह्ममात्राधिकारिकत्वे ध्यानोपासनार्थिभिः स्वस्वशाखा एव श्रवणमननैर्ज्ञातव्याः । किं वा सर्वे वेदा इति संशयोऽसङ्गतः । स्वस्वशाखा एव सर्वैर्ज्ञातव्या इति पूर्वपक्षश्चासङ्गत इत्यर्थः ॥ **युक्तमुक्तमिति** । उक्तं यथाशक्तीति विशेषणं युक्तमित्यर्थः ।

शे०चं०— विशेषणेनेति । यथाशक्तीति विशेषणेनेत्यर्थः । नन्वस्य सूत्रस्य ब्रह्ममात्राधिकारिकत्वेन सर्वाधिकारिसाधारण्यमेव तावदसिद्धम् । तत्त्वेऽपि वा ब्रह्मण इव तदन्येषामपि निखिलवेदज्ञप्तिरेव भविष्यतीति नोक्तशङ्कापरिहारकत्वमस्येत्यतोऽभिप्रायमाह **एतदुक्तं भवतीति** । सर्वाधिकारिसाधारण्ये साधकमुक्त्वा तदनङ्गीकारे बाधकमप्याह **संशयेति** । अन्यथेति शेषः । सर्वाधिकारिसाधारणत्वाभावे ब्रह्ममात्राधिकारिकत्वे चोक्तसंशयपूर्वपक्षयोरसङ्गतत्वापातात् । उक्तसंशयपूर्वपक्षानुरोधेन सूत्रे सर्वेषामधिकारिणां सर्वशाखाध्ययनादेरेव वक्तव्यतयाऽधिकारिविशेषस्य तदुक्तेरसङ्गतत्वादिति भावः । न च संशयपूर्वपक्षावपि व्यक्तिविशेषनिष्ठावेव किं न स्यातामिति वाच्यम् । चोदनाद्यविशेषादियुक्तिभिः साधारण्येनैव तयोः कर्तव्यत्वावगमात् । एतदभिप्रायेणैव 'चोदनाद्यविशेषादि'त्युक्तिभिरेव साधारण्यमुपपादितमिति ज्ञेयम् ॥ **युक्तमिति** । यथाशक्त्यखिलान्वेदान्विजानीयादित्युक्तं युक्तमित्यर्थः । तत्तदधिकारिशक्तिप्रदर्शनपरस्य 'तत्राखिलस्य विज्ञप्तिरि'त्यादिमूलग्रन्थस्य कस्य कीदृशी शक्तिरिति जिज्ञासापूरकतया प्रवृत्तिवर्णनमेव स्वरसम् । न तु यथाश्रुत एव सूत्रार्थोऽस्तु किं यथाशक्तिविशेषणेनेत्याक्षेपनिवर्तकतयाऽपीत्यपरितोषात् प्रकारान्तरेण योजयति **यद्वेति** ॥ **एषोऽर्थ इति** । यथाश्रुत एव सूत्रार्थोऽस्तु किं विशेषणेनेत्येतच्छङ्कापरिहारायोक्तोऽर्थ इत्यर्थः । अनेन ननु यथाश्रुत एव सूत्रार्थोऽस्तु किं

विशेषणेनेत्यत आह **भवेदितीति** वाक्ययोजना सूचिता भवति । कथं भवेदित्यनेनैषोऽर्थोऽभिहित इत्यतोऽध्याहारेण तद्वाक्यं योजयति **यस्मादिति** । यस्माद्यथाशक्त्यखिलवेदज्ञानपूर्वकमुपासनं कर्तव्यमित्येवोपासनं भवेत् तस्माद्यथाशक्तीति विशेषणमावश्यकमित्यर्थः । कीदृशी शक्तिरिति प्रश्नस्य ज्ञप्तिरिति कथमुत्तरमित्यतः तद्व्याचष्टे **ज्ञप्तिरिति** ।

वा०र०— मूले **तस्मादन्येषां यथायोगमिति** । अनुव्याख्यानस्थयथायोगमित्यनूद्य यथाशक्तीति व्याख्यानम् । तत्र च योगपदस्य शक्तिपरत्वमाश्रितमिति स्पष्टमेव । अत एवोत्तरयोजनायां यथाशक्तीत्यर्थसमर्पणस्य अनावश्यकत्वादेव उत्तरमूले यथायोग्यमित्यर्थलाभाय योगपदं योग्यतार्थतया व्याख्यास्यते । एतत्पक्षे विज्ञानं यथाशक्तीति विज्ञाने शक्त्यनुसारेण कर्तव्यत्वमुक्तम् । उत्तरपक्षे तु विज्ञानस्य यथाशक्त्यनुष्ठेयत्वोपपादकतया ज्ञप्तिशक्तेर्यथायोगमित्यनेन यथायोग्यत्वमुच्यत इति भेदोऽपि स्पष्ट एवेति ध्येयम् । **ज्ञप्तिरिति कथमिति** । स्थलद्वयगतज्ञप्तिरित्येतदर्थ इत्यर्थः । स्थलद्वयगतस्यैव मूले व्याख्यानात् श्रुतिर्यथाशक्तीत्येवेति मूलम् । ततश्च बाधकाभावात् तत्र गतसर्वपदमपि यथाशक्तीति सम्पूर्य व्याख्येयमिति भावः ।

स०व्र०— संशयेति । ध्यानोपासनार्थिभिः किं स्वस्वशाखा एवाध्ययनश्रवणमननैर्ज्ञातव्या किंवा सर्वे वेदा इति संशये शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वात् स्वस्वशाखाध्ययनाद्येव कर्तव्यमिति पूर्वपक्षे च सति अधिकारिविशेषस्यैव सर्वशाखाध्ययनाद्युक्तौ संशयपूर्वपक्षासङ्गत्यापत्त्या सर्वाधिकारिसाधारण्यमावश्यकमिति भावः । कीदृशी शक्तिरित्यस्य ज्ञप्तिरिति कथमुत्तरमित्यत आह **ज्ञप्तिरिति** ।

॥ इति सर्ववेदज्ञानयोग्यत्वं चतुर्मुखब्रह्मण एव ॥

* * *

॥ अथ अल्पवेदज्ञानस्य ध्यानानङ्गत्वशङ्का तत्परिहारश्च ॥

५३ **सु०— उपासनायोग्यतासम्पत्तये खल्वत्र सर्वविज्ञानमुच्यते । न चाल्पवेदज्ञस्य सा भवति । 'सर्वैश्च वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्योऽसौ नाल्पवेदैः प्रसिद्ध्येदि'त्यादिश्रुतेः । अतः सर्वशब्दो मुख्यार्थ एव व्याख्यातव्यः । अत एव यद्यप्यस्मदादीनामस्मिञ्जन्मनि सर्ववेदज्ञानमसम्भवि । तथाऽपि तादृशं जन्म कल्पनीयं यत्र इदं सम्भवति इत्यत आह तावतेति ।**

अनु०— तावतोपासने योग्यो भवेदेवाखिलः पुमान् ।

यथाशक्ति विज्ञानमात्रेण । अयमभिसन्धिः । ध्यानोपासने वेदज्ञानस्य कथमुपयोगः । ध्येयाज्ञाने ध्यानायोगादिति चेत् । तर्हि सर्वेषां सर्ववेदार्थध्यानाभावस्य वक्ष्यमाणत्वान्न सर्ववेदज्ञानमुपयुक्तम् । सत्यम् । तथाऽप्यधिगतैकशाखस्य शाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कया ध्यानासम्भवात् सर्व(वेद)परिज्ञानमावश्यकमिति चेन्न । गतिसामान्यानुमानेनैव शङ्कानिरासस्योक्तत्वात् । अन्यथा परस्परविरोधेन वेदाप्रामाण्यापत्तेः । ततः श्रुतिर्यथाशक्तीत्येव व्याख्येयेति ।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयितुं चोदयति **उपासनायोग्यतेत्यादि** । 'तावते'त्यस्यार्थः **यथाशक्तिज्ञानमात्रेणेति** । तावतेति वाक्येनोक्तचोद्यनिराकृतेरस्फुटत्वादाह **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'न वा प्रकरणभेदादि'त्यादाविति भावः । शङ्कते **सत्यमित्यादिना** । प्रागुक्ता श्रुतिः उत्तमाधिकारिविषया । सर्वाधिकारिकत्वपक्षे तु साऽपि 'यथाशक्ती'ति व्याख्येयेत्याह **तत इति** । सर्वज्ञानस्य सर्वेषामनुपयोगाच्छाखान्तरे अन्यथात्वशङ्कानुदयाच्चेत्यर्थः । **श्रुतिः** 'सर्वैश्च वेदैः' इति श्रुतिः ।

गु०दी०— **ततः श्रुतिरित्यत्र** 'सर्वैश्च वेदैः' इति श्रुतिः ।

यादु०— उत्तरवाक्यमुत्थापयितुं शङ्कते **उपासनायोग्यतेति** ॥ **यथाशक्तिज्ञानमात्रेणेति** । उपासनायोग्यतासम्पत्तेरेतावन्मात्रेणापि भवतीत्यर्थः । नन्वेवमुदाहृतश्रुतेः का गतिरित्यतः साऽपि यथाशक्तीत्येव व्याख्येयेति वक्तुं तत्रत्यसर्वशब्दस्य मुख्यार्थताव्याख्यानं न ध्यानार्थमुपयुज्यत इति तावदाह **अयमभिसन्धिरित्यादि** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । न वा प्रकरणभेदादित्यत्रेति शेषः ॥ **तत इति** । सर्ववेदपरिज्ञानस्य ध्याने उपयोगाभावादित्यर्थः ।

वं०प०— **अन्यथेति** । गतिसामान्यानुमानेन शङ्कानिरासाभाव इत्यर्थः ॥ **ततः श्रुतिरिति** । सर्वैश्च वेदैरिति श्रुतिरित्यर्थः ।

शे०चं०— शङ्कते **उपासनेति** । ननु यदि यथाशक्ति ज्ञानमात्रेणोपासनयोग्यतासम्पत्तिः तर्ह्युदाहृतश्रुतिविरोध इत्यतः श्रुतेर्यथाशक्तिविषयतया सावकाशतां वक्तुं सर्वपरिज्ञानस्योपासनयोग्यतासम्पत्तावनुपयोगं तावदुपपादयति **अयमभिसन्धिरिति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरित्यादिनेति शेषः ॥ **गतिसामान्यानुमानेनेति** । विप्रतिपन्नाः शाखा भगवत्पराः शाखात्वात् सम्प्रतिपन्नशाखावदिति गतिसामान्यानुमानेनेत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । 'अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुष्पञ्चगतं वसु । जानन्ननुमितत्वेन ब्रूयात्तस्य प्रसादतः' इत्यादिनेति शेषः ॥ **तत इति** । सर्ववेदपरिज्ञानस्य ध्यानोपासने अनुपयोगादित्यर्थः ।

स०व्र० — शङ्कते उपासनेति । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । आनन्दादयः प्रधानस्येत्यत्रेति शेषः । **गतिसामान्यानुमानेनेति** । विप्रतिपन्नाः शाखा भगवत्पराः शाखात्वात् सम्प्रतिपन्नशाखावदित्येवंरूपेणेत्यर्थः । **उक्तत्वादिति** । 'को नाम गतिसामान्यमि'त्यादिनेति शेषः । **अन्यथेति** । गतिसामान्याभाव इत्यर्थः । तर्हि 'सर्वैश्च वेदैः परम' इत्युदाहृतश्रुतेः का गतिरित्यत आह **ततः श्रुतिरिति** ।

॥ इति अल्पवेदज्ञानस्य ध्यानानङ्गत्वशङ्का तत्परिहारश्च ॥

* * *

॥ अथ यथाशक्ति वेदज्ञाने प्रमाणोक्तिः ॥

५४ **सु०— यथाशक्ति वेदज्ञानं भगवदुपासनोपयुक्तं न सर्ववेदज्ञानावश्यम्भाव इत्यत्र पुराणवाक्यमपि पठति महत्त्वस्येति ।**

अनु०— महत्त्वस्य परं पारं विदित्वैव जनार्दनः ।
स्तोष्यतामेति तुष्टत्वमिति नास्त्येव नारद ।
किन्तु निश्चलया भक्त्या ह्यात्मज्ञानानुरूपतः ।
यः स्तोष्यति सदा भक्तस्तुष्टस्तस्य सदा हरिः ।
इत्यादिवाक्यसन्दर्भाद्यथायोग्याखिलज्ञता ॥

महत्त्वस्य परं पारं विदित्वा इति सर्ववेदज्ञत्वमुच्यते । वेदेन विना भगवन्महत्त्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । **स्तोष्यतामिति** ध्यानस्याप्युपलक्षणम् । समानन्यायत्वात् । **नास्त्येवेति** नियमनिषेधः । यथायोग्याखिलज्ञता ध्यानोपयोगिनीति विज्ञायत इति शेषः । यथायोग्येति कथम् । अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वेन यथायोग्यमिति भाव्यम् । सत्यम् । यथायोग्याखिलज्ञतेति समासोऽयमित्यदोषः । यद्वा यथा यादृशी योग्या तथैवेति भिन्ने एवैते पदे ।

परि०— कथमनेन सर्ववेदज्ञत्वलाभ इत्यत आह **वेदेन विनेति** ॥ **ध्यानस्यापीति** । ध्यायतामित्यपि ज्ञेयमित्यर्थः ॥ **समानन्यायत्वादिति** । स्तुतेरिव ध्यानस्यापि तुष्टिहेतुत्वात् तत्रैकस्याभावेन अन्यस्यापि तथात्वावश्यम्भावादिति भावः ॥ **नियमनिषेध इति** । 'महत्त्वस्य परं

पारं विदित्वैव' स्तुतिध्याने कुर्वतां हरिस्तुष्टो भवतीत्ययं नियम एव निषिध्यते । कस्यापि सर्ववेद-ज्ञानपूर्वकं स्तुतिध्याने न स्तः इति वास्तवकथनपरत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । अन्यथा ब्रह्मणस्सर्ववेद-ज्ञानपूर्वकं स्तुतिध्याने कुर्वतः फलाभावप्रसङ्गादिति भावः । **योग्यं** सम्भवः तमनतिक्रम्येत्यर्थे यथाऽसादृश्ये इत्यनेन अव्ययीभावसमासेन भिन्नपदमिति मत्वा शङ्कते **यथायोग्येति कथमिति** । **नपुंसकत्वेनेति** । 'अव्ययीभावश्चे'ति सूत्रेण नपुंसकत्वविधानादिति भावः ॥ **समासोऽयमिति** । **यथायोग्यमखिलज्ञता** यथायोग्याखिलज्ञतेति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'ति विशेषणसमासे 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोरि'ति सुपो लुकि 'स्वमोर्नपुंसकादि'त्यमादेशस्य स्थान्यभावेनाभावे 'यथा-योग्याखिलज्ञते'ति भवतीति भावः ॥ **तथैवेतीति** । यथाशब्दोऽत्र अध्याहार्य इति भावः ।

यादु०— सर्ववेदज्ञत्वमुच्यत इति । अनेन मूले सर्वैर्वेदैरिति शेषः सूचित इति ज्ञातव्यम् । स्तोष्यतामिति षष्ठ्यन्तम् ॥ **समानेति** । वेदार्थज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपस्योपलक्ष्यतावच्छेद-कस्य स्तुताविव ध्यानेऽपि समानत्वादित्यर्थः । **नियमनिषेध इति** । विदित्वैवेत्येवकारेण लब्धो नियमो निषि-ध्यत इत्यर्थः । अन्यथा चतुर्मुखस्य सर्ववेदज्ञस्यापि स्तुत्यादिसद्भावेन यथास्थितनिषेधोऽनुपपन्न इति भावः । **नपुंसकत्वेनेति** । अव्ययीभावश्चेति सूत्रेण अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्व-तायां नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या इति तत्परस्य सुपोऽम्भावे च सति यथायोग्यमिति भवितव्यमित्यर्थः ॥ **समासोऽयमिति** । समासत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लोपे तदादेशोऽम् न भवतीति भावः ।

वं०प०— महत्त्वस्य परं पारं इत्यस्य निरुपचरितमहत्त्वमित्यर्थः । कथमनेन सर्ववेदज्ञत्वमुक्तमित्यत आह **वेदेन विनेति** । तथा चान्यथाऽनुपपत्त्या लब्धमिति भावः ॥ **समानन्यायत्वादिति** । वेदेन विना भगवन्महत्त्वस्य ध्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ **नियम इति** । विदित्वैवेत्यनेनोक्तनियमेत्यर्थः । **भाव्यमिति** । क्रममनतिक्रम्य वर्तमानं यथाक्रममितिवद्योग्यतामनतिक्रम्य वर्तमानं यथायोग्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । **समासो-ऽयमिति** । न भिन्नपदमित्यर्थः । तथा च यथायोग्यमखिलज्ञतेति विग्रहो द्रष्टव्यः । यथेत्येकं पदं योग्येत्यपरं पदमित्येते पदे भिन्ने एवेत्याह **यद्वेति** ।

शे०चं०— नन्वत्र महत्त्वं ज्ञात्वा स्तोष्यतां जनानां जनार्दनस्तुष्टत्वमेतीति नास्त्येवेत्युक्त्या भगव-दुपासने महत्त्वज्ञानानवश्यम्भावप्राप्तावपि सर्ववेदज्ञानानवश्यम्भावाप्राप्तेर्नास्योक्तार्थसाधकत्वमित्यत आह **महत्त्व-स्येति** । (महत्त्वस्य परम्पारं निरुपचरितमहत्त्वम्) । ननु तथाऽप्यनेन प्रमाणेन भगवत्स्तुतौ सर्ववेदज्ञानानवश्य-म्भावप्राप्तावपि भगवद्ध्याने तदप्राप्तेर्नास्य प्रकृतोपयोग इत्यतः स्तोष्यतामित्यस्य ध्यायिनामित्येतदुपलक्षणत्वा-न्नानुपपत्तिरित्याह **स्तोष्यतामितीति** । तत्र निमित्तमाह **समानेति** । स्तुतेरिव ध्यानस्यापि सर्ववेदार्थज्ञान-व्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वादित्यर्थः । चतुर्मुखस्य भगवद्ध्याने सर्ववेदपरिज्ञानावश्यम्भावान्नास्त्येवेति

तन्निषेधोक्तिरयुक्तेत्यत आह **नियमनिषेध इति** । विदित्वैवेत्येवकारलब्धो नियम एव ध्याने निषिध्यते न सर्ववेदपरिज्ञानम्, अतो नानुपपत्तिरिति भावः । यथायोग्येत्यखिलज्ञतेति च द्वे एते पदे इति मन्वानः शङ्कते **यथायोग्येति कथमिति** । का कथन्तेत्यतः तामाह **अव्ययीभावस्येति** । 'अव्ययीभावश्चे'ति सूत्रेण अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वविधानान्नपुंसकत्वे 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्ये'ति ह्रस्वतायां नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या इति तत्परस्य सुपोऽम्भावस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । **अदोष इति** । ततश्च 'कृत्तद्धितसमासाश्चे'ति समासस्य प्रातिपदिकतायां 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोरि'ति प्रातिपदिकावयवस्य सुपो लोपे तदादेशस्यामोऽपि निवृत्तेर्यथायोग्याखिलज्ञतेति युक्तमिति भावः । यथायोग्यपदेऽव्ययीभावसमासमङ्गीकृत्य यथायोग्याखिलज्ञतेत्यस्य साधुत्वं समर्थितमिदानीं तु यथेति योग्येति च भिन्नपदत्वाश्रयणान्नायमव्ययीभाव इति न नपुंसकत्वादिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह **यद्वेति** ॥ **यादृशीति** । ततश्चात्र यथाशब्दस्य सादृश्यार्थत्वान्न समासप्रसक्तिः ॥ यथाऽसादृश्य इति असादृश्यार्थकस्यैव तस्य तत्स्मरणादिति भावः ।

वा०र०— 'उपलक्षणा च गौणी चे'त्यादौ लक्षणामात्रेऽप्युपलक्षणशब्दस्य सद्भावेन ध्यानस्योपलक्षणमित्युक्ते 'गङ्गायां घोष' इत्यादाविव जहत्स्वार्थलक्षणेति भ्रान्तिः स्यात् तत्परिहारायापि पदान्तर्भविनाह **ध्यानस्याप्युपलक्षणमिति** मूलम् ।

स०व्र०– अधिकारिविशेषं प्रति तथात्वान्नास्त्येवेत्ययुक्तमित्यत आह **नियमेति** । **स्तोष्यतामिति** । स्तोष्यतेऽसौ स्तोष्यः तस्य भावः तथा तामिति स्तुष् धातोः कर्मणि यत्प्रत्ययो ज्ञेयः । यद्यपि ष्टुञ् स्तुतावित्येव धातुः पठ्यते तथापि स्तुष् स्तुताविति धात्वन्तरस्येदं रूपं ज्ञातव्यम् । अथवा ष्टुञ् स्तुतावित्यस्मात् स्तूयतेऽसौ स्तुत्य इति क्यपा भवितव्ये स्यप्रत्ययो द्रष्टव्यः । तथा च **स्तोष्यतामेति** तुष्टत्वं चैतीत्यर्थः । स्तोष्यतां स्तुतियोग्यतामिति व्याख्याने तु निमित्तं नोपलभामहे । स्तोत्रं कुर्वतां तथा ध्यानं च कुर्वतां तुष्टत्वमेतीत्येव वाक्यार्थप्रतिभासात् । 'यस्तोष्यति सदा भक्तस्तुष्टस्तस्य सदा हरिरि'त्युत्तरवाक्यविरोधाच्चेति यत्किञ्चिदेतत् ।

चषकः— यथायोग्येत्यस्योत्तरपदासमस्ततां विपर्यस्यन्नाशङ्कते **यथायोग्येति** ॥ **अव्ययीभावस्येति** । अव्ययीभावश्चेति योगेन तस्य क्लीबत्वे ह्रस्वो नपुंसक प्रातिपदिकह्रस्वतायां नाव्ययीभावादिति तदुत्तरसुपोऽम्भावस्य आवश्यकत्वादित्यर्थः । **अदोष इति** । समासस्य कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकतया 'सुपो धात्वि'ति प्रातिपदिकावयवसुब्लोपतत्स्थानिकाम्भावाप्रसङ्गेन न क्षतिरिति भावः । यथेत्यस्य व्यस्ततोपगत्यापि न क्षतिरित्याह **यद्वेति** ।

* * *

५५ **सु०— नन्वत्रात्मज्ञानमेवोपासनोपयोगित्वेनोच्यते । न तु यथाशक्तिज्ञानम् । अतो न प्रकृतोपयोगीदं वाक्यमित्यत आह आत्मेति ।**

अनु०— आत्मज्ञानानुरूपत्वं यथाशक्तिविचारणात् ।

अत्रोपासनस्यात्मज्ञानानुरूपत्वं नाम यथाशक्ति वेदविचारणाद्भावित्वमेव । अन्यथा वाक्यस्यासङ्गतत्वप्रसङ्गादिति भावः । सर्वज्ञाननियमे निराकृते 'किन्त्वि'त्याशङ्कायां यथाशक्तिज्ञानं हि वक्तव्यम् । न त्वात्मज्ञानम् । न हि परज्ञानं प्राङ् निराकृतम् । तस्मादात्मज्ञानं नामात्मयोग्यं ज्ञानमित्येव व्याख्येयमिति ।

परि०— नन्वत्रेति । पुराणवाक्य इत्यर्थः । **वाक्यस्येति** । उदाहृतपुराणवाक्यस्येत्यर्थः । असङ्गतत्वं व्यनक्ति **सर्वज्ञानेति** । 'महत्त्वस्ये'त्यादिश्लोकेन निराकृते इत्यर्थः ॥ **प्रागिति** । पूर्वश्लोक इत्यर्थः ।

गु०दी०— वाक्यस्यासङ्गतत्वप्रसङ्गादित्यत्र वाक्यस्य पुराणवाक्यस्य ।

यादु०— असङ्गत्वप्रसङ्गमेव दर्शयति **सर्वज्ञाननियम इति** ।

वं०प०— उच्यत इति । आत्मज्ञानानुरूपत इत्युदाहृतवाक्य इत्यर्थः ॥ **निराकृत इति** । उदाहृतवाक्ये महत्त्वस्येत्यारभ्य नारदेत्यन्तेन निराकृते सतीत्यर्थः ॥

शे०चं०— अन्यथेति । आत्मज्ञानस्यैवोपासनोपयोगित्वाभिधायकत्व इत्यर्थः । असङ्गतत्वप्रसङ्गमेव विवृणोति **सर्वेति** ।

॥ इति यथाशक्ति वेदज्ञाने प्रमाणोक्तिः ॥

* * *

॥ अथ विधिबलात् यथाशक्ति सर्ववेदाध्ययनसमर्थनम् ॥
॥ स्वसामर्थ्यानुसारेण अखिलवेदज्ञानस्य ध्यानाङ्गत्वसमर्थनम् ॥

५६ **सु०—** कुतः सर्ववेदज्ञानमित्यतश्चोदनाद्यविशेषादित्युक्तम् । तत्र शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वाच्चोदनादिकमपि विशेषनिष्ठं व्याख्यातव्यमित्यतो युक्त्यन्तरमाह सूत्रकारः—

ब्र०सू०— ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्चेति ॐ ॥

तत्र हीत्यन्तं व्याचष्टे वेद इति ।

अनु०— वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः स्वाध्यायाध्ययनं भवेत् ।
इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यमन्यथा न निवार्यते ।

अनेन 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मने'ति स्मृतिमुपादत्ते । स्वाध्यायाध्ययनं कर्तव्यं भवेदित्यनेन 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति श्रुतिम् । **अन्यथा स्वस्वशाखामात्रज्ञानाङ्गीकारे ।**

एतदुक्तं भवति । **स्वाध्यायस्य** स्वाध्यायविधेः **तथात्वेन** सामान्यतः सर्ववेदाध्ययनविधायकत्वेन हेतुना सर्वज्ञानमङ्गीकरणीयम् । अध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्ततास्थितेः । स्वस्वशाखामात्रज्ञानाङ्गीकारे च अस्य विधेः वैयर्थ्यापत्तेः । न च वाच्यं शाखाभेदस्य प्रसिद्ध्या स्वाध्यायपदमपि तथैव व्याख्येयमिति । स्मृत्यनुरोधेनैव श्रुतिव्याख्यानस्य न्याय्यत्वात् । स्मृतौ च कृत्स्नपददर्शनात् । शाखाभेदस्याशक्तिनिमित्तत्वोपपत्तेरिति ।

परि०– सूत्रशेषमवतारयति **कुत इति** । कुतो मानाज्ज्ञायत इत्यर्थः ॥ **विशेषनिष्ठमिति** । 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादिचोदनानां ज्ञानविध्यर्थं तत्र तत्र श्रुतार्थवादानां च समीपे काण्वैरेवं काठकैरेवमित्यधिकारिविशेषाश्रवणेऽपि ते चोदनादयो यस्यां शाखायां सन्ति तत्तच्छाखिनामेव ते चोदनादय इत्येवं विशेषनिष्ठम् । न तु सर्वाधिकारिसाधारणमित्यर्थः । 'हेतुने'त्युक्तं सर्वपरिज्ञानहेतुत्वं व्यनक्ति **अध्ययनस्येति** । गुरूच्चारणानूच्चारणरूपाध्ययनस्य स्वोच्चारणक्षमतया अक्षरराशिग्रहणद्वारा स्वर्गादिकमदृष्टं फलं उत वेदार्थज्ञानमिति सन्देहे दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनायोगादर्थज्ञानमेव फलमिति 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति पूर्वतन्त्रीयाद्याधिकरणे निर्णीतत्वादत्राप्याद्याधिकरणे ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इत्युक्त्या अर्थज्ञानपर्यन्तत्वस्य प्राप्तत्वाच्चेति भावः ॥ **तथैवेति** । स्वस्य योऽध्यायः शाखारूपाक्षरराशिः सोऽध्येतव्य इति व्याख्येयमित्यर्थः । 'शाखाभेदो ह्यशक्तिजः' इति स्मृत्यनुरोधादाह **शाखाभेदस्येति** ।

यादु०— विशेषनिष्ठमिति । यो विधिर्यच्छाखागतः स तच्छाखिनः प्रत्येवोपासनं विधत्ते न सर्वान्प्रतीति व्याख्यातव्यमित्यर्थः ॥ **अर्थज्ञानपर्यन्ततास्थितेरिति** । अन्यथा विचारशास्त्रस्यावैधत्वप्राप्त्या अनारम्भणीयत्वप्रसङ्ग इति भावः । तथाहि । प्रमाणलक्षणे प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे चिन्तितं विचारशास्त्रं विषयः । तत्किं विधिप्रयुक्त्या अनारम्भणीयमुत आरम्भणीयमिति संशयः । तदर्थमिदं चिन्तनीयम् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः किमक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायी धर्मद्वारा स्वर्गमात्रफलक उत अर्थज्ञानरूपदृष्टफलार्थ एवेति । यद्यक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायी स्वाध्यायाध्ययनविधिस्तदा न विचारशास्त्रारम्भप्रयोजकः, यदि तु वाक्यार्थज्ञानरूपदृष्टफलार्थः, तदाऽर्थज्ञानं विचारमन्तरेण न सम्भवतीत्युक्तविधिर्विचारशास्त्रारम्भप्रयोजक इति । पूर्वपक्षस्तु— अर्थज्ञानायाध्ययनं विधीयत इति वदन् प्रष्टव्यः । किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनमर्थज्ञानाय विधीयते किंवा पक्षे प्राप्तमवघातवन्नियम्यत इति । नाद्यः । विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानजनकमध्ययनत्वाद्भारताध्ययनवदित्यनुमानेनैव विधिनिरपेक्षेणाध्ययने अर्थज्ञानहेतुत्वस्य प्राप्तेः । न द्वितीयः । वैषम्यात् । अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जनयतः न नखविदलनादिनिष्पन्नैः ततः परमापूर्वमवघातस्य नियमहेतुः । अत्र तु गुरुपूर्वकाध्ययनं विना लिखितपाठजन्येनाप्यर्थज्ञानेन क्रत्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्तीति । अतो द्विविधविध्यसम्भवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रस्यारम्भो न वैधः । तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत् । स्वर्गायाक्षरग्रहणमात्रं विधेयमिति वदामः । अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिन्न्यायेन कल्पनीयः । किञ्चैवं सति वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रमनुगृह्यते । अत्र हि वेदाध्ययनसमावर्तनयोर्नैरन्तर्यं प्रतीयते । त्वत्पक्षे त्वधीतेऽपि वेदेऽर्थविचाराय गुरुकुल एव वासः कर्तव्यः तेन च तन्नैरन्तर्यं बाध्यते । तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वाभावात् पाठमात्रेण स्वर्गसिद्धेः । समावर्तनशास्त्राच्च विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति । सिद्धान्तस्तु— यदुक्तं प्रमाणान्तरसिद्धत्वान्नाप्राप्तविधिरिति तत्तथैव । नियमविधित्वं तु न निवारयितुं शक्यम् । यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वमवघातनियमजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकम्, एवमशेषक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्यापूर्वस्य कल्पकं भविष्यति । एवं नियमादृष्टानङ्गीकारे श्रूयमाणोऽयं विधिरनर्थकः स्यात् । न च विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थ इति युक्तम् । दृष्टफलेऽर्थज्ञाने सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अयुक्तत्वात् । नन्वेवमपि श्रुतव्याकरणाद्यङ्गस्याधीतवेदस्य पुरुषस्यार्थज्ञानसम्भवान्न विचारशास्त्रस्य कृत्यमिति चेन्न । ज्ञानमात्रसम्भवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् । नहि 'अक्ताः शर्करा उपदधाती'त्यत्र घृतेनैव न तैलादिनेत्ययं निर्णयो व्याकरणेन निगमनिरुक्त्यादिना वा सिद्ध्यति । विचारशास्त्रं तु 'तेजो वै घृतमि'ति वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति । अतो विचारो वैधः । 'वेदमधीत्य स्नायादि'ति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्तनयोः पूर्वापरीभावसमानकर्तृत्वे एवाचष्टे न तु नैरन्तर्यं तस्माद्विचारशास्त्रारम्भो वैध इति ॥ **अस्य विधेरिति** । सामान्यतः सर्ववेदपरिज्ञानविधायकस्यास्योक्तविधेरधिकार्यभावेन तं प्रति वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **तथैव व्याख्येयमिति** । ऋक्शाखिन ऋग्रूपः स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यजुःशाखिनो यजुर्लक्षण इत्यादिरूपेण विशेषनिष्ठमेव व्याख्येयमित्यर्थः ।

वं०प०— ननु विधेरक्षरग्रहणमात्रपरतया चरितार्थत्वसम्भवान्न तदुक्तार्थज्ञानमङ्गीकार्यमित्यत आह **अध्ययनस्येति** ॥ **तथैवेति** । स्वस्वशाखापरतयैवेत्यर्थः ।

शे०चं०— **विशेषणनिष्ठमिति** । यद्विध्यादिकं यच्छाखागतं तत्तच्छाखिनः प्रत्येवोपासनविधायकं न सर्वान्प्रत्येत्येवं विशेषनिष्ठमित्यर्थः । ननु विधेरक्षरग्रहणमात्रपरतया चरितार्थत्वसम्भवान्न त्वदुक्तमर्थज्ञानमङ्गी-कार्यमित्यत आह **अर्थज्ञानपर्यन्ततास्थितेरिति** । अन्यथा विचारशास्त्रस्यावैधत्वापत्त्याऽनारम्भणीयत्वप्रसङ्गा-दिति भावः ।

'अथातो धर्मजिज्ञासे'त्यत्र स्थितं 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इत्यारभ्य 'अन्वाहार्ये च दर्शनादि'त्येतदन्तं शास्त्रमस्य विषयः । तत्रैतन्मतद्वयम् । अध्ययनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति केचित् । अपरे त्वर्थज्ञानरूपदृष्ट-प्रयोजनायेदमध्ययनं विधीयते । अर्थज्ञानं च विचारमन्तरेण न सम्भवति । ततो विधिर्विचारशास्त्रप्रयोजक इति । अत्र विचारशास्त्रमनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति चिन्ता तदर्थमध्ययनं विधत्ते उत दृष्टार्थमिति । यद्यदृष्टार्थं स्वाध्यायाध्ययनं विधीयते ततस्तन्मात्रेणैव शास्त्रसमाप्तेरधीत्य स्नायादिति वचनबलेन समावर्तितव्यम् । अवैध-श्चायं विचारोऽनारम्भणीयः । यदि च अक्षरग्रहणपरम्परोपजायमानवाक्यार्थज्ञानायाध्ययनं विधीयते ततस्तस्य विचारमन्तरेणासम्भवादध्ययनविधिनैवार्थाद्विचारो विहित इति विचारयितव्यत्वाद्धर्मस्य विचारशास्त्रमारम्भणीय-मिति । पूर्वपक्षस्तु 'विनाऽपि विधिना ज्ञानलाभान्न हि तदर्थता । कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदा-दिवत् ।' तथा हि । अदृष्टार्थ एवायमध्ययनविधिः न दृष्टार्थः । विनैव विधिनाऽध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुताया लोकत एव सिद्धत्वेन विध्यनपेक्षतयाऽपूर्वविधित्वानुपपत्तेः । न चावघातविधिवन्नियमार्थता तर्ह्यस्तु लिखितपाठादिना-ऽप्यर्थज्ञानसम्भवेन गुरुपूर्वकाध्ययनेनैवेतत्कुर्यादिति तत्सम्भवादिति वाच्यम् । अवघातो हि दर्शापूर्वे नियम्यते-ऽवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरपूर्वं सिद्ध्यतीति न तण्डुलस्वरूपे विनाऽप्यवघातं तण्डुलस्वरूपसिद्धेर्मानान्तरगृहीतत्वेन तद्विरोधात् । न चेह तथा । विनाऽप्यध्ययनं लिखितपाठादिना ज्ञानदर्शनेन तत्स्वरूपे नियमासम्भवात् । न च तर्ह्यवघातस्य दर्शापूर्व इव क्रत्वपूर्वे नियमोऽस्त्वधीतैरेव वेदैरवगतानि कर्माणि फलदानीति तत्सम्भवादिति वाच्यम् । अनारभ्याधीततयाऽध्ययनस्याक्रत्वर्थत्वात् । नाप्यध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वे श्रुत्यादिकं मानमस्ति । तस्माद् दृष्टार्थत्वेऽपूर्वनियमतासम्भवाद् दृष्टार्थत्वम् । किञ्चाधीत्य स्नायादित्यध्ययनस्नानयोर्नैरन्तर्यं बोधयन्ती स्मृतिरन्तरार्थज्ञानसम्पादनायासंविद् विरुणद्धि । तस्मादपूर्वद्वारा स्वर्गार्थमध्ययनं न विधीयत इति विचारस्यावैध-त्वाद्विचारशास्त्रमनारम्भणीयमिति ।

सिद्धान्तस्तु 'लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना । विधेश्च नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति' । यदुक्तं ज्ञानस्वरूपे क्रत्वपूर्वे वा न नियमः सम्भवतीति तदनुमन्यामहे । किन्तु योऽयमग्निहोत्रादिष्वधीतवेदानां त्रैव-र्णिकानामेवाधिकारो नानधीतवेदानां शूद्राणामित्यधिकारनियमः स प्रयोजनमध्ययनविधेः । तथा हि असत्य-ध्ययनविधावग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानान्यविद्वांसमेवाधिकृत्य विद्यामन्तरेणानुष्ठानासम्भवाद्विद्यामाक्षि-पन्त्यविशेषात् चतुर्वर्णान्यधिकुर्युः । सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषामधिकारो भवति न तुरीयस्य । तथाहि । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादौ द्वितीयानिर्देशादुपनयनस्य संस्कारकर्मत्वं संस्कृताश्च त्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्तव्यमित्यपेक्षन्ते । शेषस्य परार्थत्वात् तदाश्रयत्वाच्च तेषां तत्सन्निधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकं

विधीयमानं कर्तारमपेक्षते। तत्राकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वैरेव ज्ञायते त्रैवर्णिकैरेवोपनीतैरध्ययनेनाक्षरग्रहणादिपरम्परया अर्थज्ञानं कर्तव्यमिति। एवञ्च फलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाङ्गम्। अध्ययनमपि दृष्टफलज्ञानार्थम्। अर्थज्ञानं त्वनुष्ठानौपयिकत्वात् प्रसिद्धफलमेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम्। एवञ्च त्रैवर्णिकेषु विद्वत्सु लब्धेषु न चतुर्थस्य विद्यामाक्षिपन्त्यग्निहोत्रादीनि किन्तु त्रैवर्णिकानेव विदुषोऽधिकुर्वन्ति ततोऽग्निहोत्रादि-कर्मानुष्ठानौपयिकार्थज्ञानावसानामध्ययनमध्ययनविधिना विधीयत इति विचारमन्तरेणार्थज्ञानानुपपत्तेरध्ययन-विधिरेव विचारमाक्षिपन्स्मार्तमप्यध्ययनसमावर्तनयोर्नैरन्तर्यं बाधत इति सिद्धमप्यध्ययनानन्तरं वैधो विचारः कर्तव्य इति विचारशास्त्रमारम्भणीयमेवेति।

ननूत्तरत्र टीकायां 'योऽनधीत्य द्विजो वेदानि'त्याद्यकरणे प्रत्यवायस्मरणेनाध्ययनस्य नित्यताया अप्युक्तत्वात् कथं तस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वमिति चेत्। शृणु। अर्थज्ञानार्थत्वेऽपि तस्य पुस्तकपाठादिनाऽपि सम्भवेनाध्ययनविधिवैयर्थ्यापत्त्या तदवैयर्थ्यायाधीतेनैव वेदेनेतिकर्तव्यतां ज्ञात्वाऽनुष्ठितं कर्म फलायालमित्यादि-नियमात्। असत्यध्ययने यथोक्तनित्यादिकर्मानुष्ठानासिद्ध्या प्रत्यवायश्रवणमुपपन्नम्। तथा चार्थज्ञानार्थस्या-प्यध्ययनस्य फलतो नित्यत्वमित्यदोषः। अपरे त्वनध्ययनेन सन्ध्याऽनुपासनेनेव साक्षात्प्रत्यवायस्मरणेनाध्यय-नस्यादृष्टार्थत्वेऽप्यर्थज्ञानस्यापि दृष्टत्वादपेक्षितत्वाच्च तादर्थ्यमपीत्युभयार्थत्वं पशुपुरोडाशादिवदित्याहुः। इतरे तु श्रुतिबलाद्ध्यादेः क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्ववद्दर्शपौर्णमासादेर्नित्यत्वकाम्यत्ववच्चाध्ययनस्याप्युभयार्थता प्रत्यवायस्येव 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'त्यादिश्रुत्या 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिस्मृत्या च ब्रह्मज्ञानार्थत्वस्याप्यवगमा-दित्याहुः। अन्ये तूक्तश्रुत्याऽध्ययनस्य ब्रह्मज्ञानार्थत्वेऽपि 'यदेव विद्यया करोती'त्यादिश्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्यैवाव-श्यकत्वात् ज्ञानार्थत्वेऽप्यध्ययनस्याकरणे प्रत्यवायश्रवणं युक्तमिति ब्रह्मज्ञानफलस्यापि स्वाध्यायाध्ययनस्य न टीकोक्तनित्यत्वानुपपत्तिरित्याहुः॥ **तथैवेति**। विशेषनिष्ठमित्यर्थः। नन्वेवं शाखाभेदानुपपत्तिरित्यत आह **शाखेति**।

वा०र०— अर्थज्ञानपर्यन्तत्वाभावे कुतो विचारशास्त्रस्य वैधत्वादित्यतस्तदुपपादयितुं तथात्वस्य पूर्वतन्त्रे प्रतिपादनात् तत्सिद्धिरित्याशयेन स्थितेरित्युक्तस्थितिं विवृण्वन्नेव पूर्वमीमांसायामध्ययनस्यार्थज्ञान-पर्यन्तत्वं यत्पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां प्रतिपादितं तदाह **अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादिना विचारशास्त्रमारम्भणीय-मेवेतीत्यन्तेन**। **धर्मजिज्ञासेत्यत्रेति**। प्रथमाध्यायप्रथमपादीय-अथातो धर्मजिज्ञासेति प्रथमाधिकरण इत्यर्थः। उक्तं च चन्द्रिकाटीकायां प्रमाणलक्षणे प्रथमपादे प्रथमाधिकरण इति। लक्षणशब्दोऽध्यायार्थ इति स्पष्टमेव। अधिकरणस्य पञ्चाङ्गत्वाद्विषयादिकं दर्शयति **चोदनेत्यादिना**। ततः कालयोगात् फलत्वमित्येतदन्तिमं सूत्रमिति व्यवहृतं वेदार्थचन्द्रे। द्वितीयसूत्रं द्वादशात्पञ्चसूत्रमुपाददता सम्पूर्णशास्त्रारम्भप्रयोजकतया अस्य सूत्रस्य शास्त्रेणौपोद्घातिकी सङ्गतिरित्युक्तं भवति। संशयबीजस्य पञ्चाङ्गान्तर्गतत्वात् तद्बीजभूतां विप्रतिपत्तिं दर्शयति **तत्रैतन्मतद्वयमिति**।

विधीयत इति । अनेनाक्षरग्रहणमात्रपर्यवसन्नत्वार्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनार्थत्वकोटिका विप्रतिपत्तिः संशयमूलमुक्ता भवति । अस्या विप्रतिपत्तेः प्रधानसंशयहेतुत्वाभावेऽपि परम्परयोपयोगोऽस्तीति भावेनोक्त**मर्थज्ञानं चेत्यादि** । सूत्रे धर्माख्यविषयस्योपादानात्सूचितां प्रधानचिन्तामाह **अत्र विचारेति** । अत्रार्थाद्विचारोऽपि विहित इत्यादिशास्त्रदीपिकानुसारी । एतद्ग्रन्थीयवक्ष्यमाणोक्त्यनुसारेण फलफलितमभावकथनावसरीयावैधश्चायं विचारोऽनारम्भणीय इत्युक्त्यनुसारेण च तदर्थविचारः कर्तव्यो न वेत्येवं चिन्तनमप्युक्तहेतुसूचितं ज्ञेयम् । तथा तत्सिद्ध्यर्थमपि धर्माख्यो विषयो न सम्भवति उत सम्भवतीति चिन्तान्तरमपि सूत्रे धर्मस्य विषयत्वोपादानात्सूचितं द्रष्टव्यम् । शङ्करभट्टैस्तथाऽभिधानात् । अत्र सिद्धान्तकोटिः प्राधान्यात् प्रथममुदाहृता । एवमुत्तरत्र । इदानीं सौत्राथशब्दोक्ताध्ययनानन्तर्यसूचितं चिन्ताद्वयं क्रमेणाह **तदर्थमिति** । फलफलीभावस्यास्पष्टत्वात् तं विशदयति **यद्यदृष्टार्थमित्यादिना** । दृष्टनिरपेक्षादृष्टार्थमित्यर्थः । अन्यथाऽर्थज्ञानार्थत्वपक्षेऽपि नियमादृष्टार्थत्वस्यापि सत्त्वेन तन्निराकरणानुपपत्तेः । एवमेवंजातीयके सर्वत्र । यद्यपि समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रेण विहितक्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वपूर्वकालार्थत्वमात्रार्थत्वेन तदादेशल्यपोऽपि उक्तमात्रार्थतया आनन्तर्यार्थत्वाभावेन पूर्वकालत्वस्याध्ययनस्पष्टार्थतया मध्ये मीमांसाध्ययनेऽपि न विरोध इति स्मृतिबाधाप्रसक्तेः स्मृत्यबाधोपयोगिपूर्वपक्षस्य तद्बाधनेन सिद्धान्तस्य च न प्रवृत्तिर्युक्ता तथापि वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्युक्ते जात इति जातेष्टिनिमित्तानन्तर्येऽनुक्तेति निमित्ते सञ्जाते विधिप्रतिबन्धन्यायादुत्सर्गतो निमित्तानन्तर्यलाभस्यान्यत्र दृष्टत्वात् । अत्रापि तथा तत्प्राप्तौ जातानन्तर्ये इष्टेरङ्गीक्रियमाणे मध्ये स्तनपानाद्यभावप्रसक्तेः । शिशुजीवनाभावप्रसक्त्याऽनुष्ठिताया अपीष्टेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चानन्तर्यबाधेऽपि प्रकृते क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालत्वमात्रोक्तावपि अध्ययनोत्तरकाले बलवत्प्रमाणेन कार्योत्तरानुपस्थितौ स्नानविधिप्रवृत्त्यप्रतिबन्धेनानन्तर्यमेव लभ्यत इति तदबाधबाधाभ्यां पूर्वपक्षाद्युपपत्तिरित्याशयेनोक्तं **वचनबलेनेति** । **समावर्तितव्यं** गुरुगृहात् परावर्तितव्यम् । **अक्षरग्रहणपरम्परेति** । अक्षरग्रहणपदावधारणपदार्थज्ञानद्वारेणेत्यर्थः । अध्ययनदृष्टार्थत्वस्य स्मृतिबाधोपयोगितां दर्शयति **इतीति** । गुरुग्रह एवावस्थायेति सिद्धत्वान्नोक्तम् । अध्ययनविधेरदृष्टेष्टार्थत्वकोटिकसंशयस्यैव पूर्वपक्षान्तरङ्गत्वादुक्तसंशयतन्मूलविप्रतिपत्ती एव प्राक्प्रदर्शिते । अध्ययनविधिरूपो विषयश्च दर्शितः । तदनुसारेणैव तत्संशयपूर्वकाद्यवलम्बिनं पूर्वपक्षं वक्तुं पूर्वपक्षसङ्ग्राहकं शास्त्रदीपिकाकारिकावाक्यमनुवदति **तत्र विनापीति** । तत्र एवं संशये सतीत्यर्थः । प्रधानसंशयपूर्वकोटिपर्यवसानं तु एतत्साध्यमिति फलत्वेन वक्ष्यतीति ज्ञेयम् ।

श्लोकं व्याचष्टे **तथा हीत्यादिना** । अदृष्टार्थ एवादृष्टार्थकाध्ययनविधायक एव । विश्वजिद्यागेऽधिकारिणोऽश्रवणेनाधिकारिलाभार्थं तद्विशेषणतया स्वर्गरूपफलसद्भावप्रतिपादकचतुर्थीये 'स स्वर्गः स्यात् सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादि'ति सूत्रसूचितन्यायेनात्राप्यश्रुतस्यापि स्वर्गस्याक्षरग्रहणमात्रपर्यवसाय्यध्ययनविकल्पनादिति भावः । अनेनोत्तरार्धो व्याख्यातो भवति । एवं सूचीकटाहन्यायेनोत्तरार्धं व्याख्याय पूर्वार्धं व्याचष्टे **न दृष्टार्थ इत्यादिना** । नन्वर्थज्ञानरूपे दृष्टे प्रयोजने जागरूके सति कथं तत्परित्यागः स्वर्गकल्पना चेत्यतो दृष्टार्थत्वे

विध्यानर्थक्यापत्तेस्तत्परित्याग इत्याशयेन किमयमर्थज्ञानहेतुत्वेनात्यन्ताप्राप्ताध्ययनविधायकतया दर्शादिविधि-वदपूर्वविधिरुतार्थज्ञानाय पक्षेऽप्राप्ताध्ययनविधायकतयाऽवघातादिविधिवन्नियमविधिरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं प्रत्याचष्टे **विनैवेति** । भोजनादिवद्विधिं विनैवेत्यर्थः । लोकसिद्धत्वं चान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वं वा निमित्तं वेदाध्ययनं अर्थज्ञानहेतुः अध्ययनत्वात् भारताध्ययनवदित्यनुमानसिद्धत्वं वा ज्ञेयम् । नियमविधित्वं विवृण्व-न्नियमविधिरिति द्वितीयमाशङ्कते **न चेति** । पाठादिनाऽप्यर्थज्ञानसम्भवादिति पाठः । कुर्यात् सम्पादयेत् । नियमविधिरयं भवन्नर्थज्ञानस्वरूपे वा अपूर्वे वा । नाद्यः । तथा सति अवघातविधेर्दर्शाद्यपूर्वे नियमविधायक-त्वेनात्र चापूर्वे नियमविधित्वानाश्रयणेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्येण तद्दृष्टान्तायोगादित्याशयेन वैषम्यं दर्शयति **अवघातो हीति** । हीत्यनेनास्य प्रमेयस्य नवमसिद्धत्वमभिप्रैति । अवघातस्य कर्माङ्गद्रव्योद्देशेन विधीयमानतया तन्नियत्युपकारकाङ्गत्वात् द्रव्यसंस्कारद्वारा यागे उपयोगाद्यागरूपानुष्ठानानन्तरमुत्पाद्यमाने सत्यपूर्वे नियम्यत इत्यर्थः । नियमं स्पष्टयति **अवघातेति** । ननु तण्डुलस्वरूपमात्रे नियमाङ्गीकाराद्युक्तो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इत्यत आह **न तण्डुलेति** । अपूर्वसाधनत्वेनाविशेषिते स्वनिर्वर्त्ये केवलतण्डुलस्वरूप इत्यर्थः । **विनापीति** । अवघातं विनापि तण्डुलस्वरूपस्य नखनिकृन्तनादिनापि सिद्धेः प्रत्यक्षसिद्धतया स्वरूपे नियमाङ्गीकारे प्रत्यक्षप्रमाणविरोधः स्यादित्यर्थः । न च तत्रेवात्रापि अपूर्व एव नियमोऽङ्गीकर्तुं शक्यते । ज्ञानस्वरूपे नियमा-ङ्गीकारात् । तथा च वैषम्यं तदवस्थमेवेत्याह **न चेहेति** । तथाऽपूर्वे नियमो नाङ्गीकृत इत्यर्थः । न केवलं विशेषवैषम्यमपि तु ज्ञानस्वरूपमात्रे नियमाङ्गीकारेण नियमविधित्वमात्रे दृष्टान्तत्वं च नेत्याशयेन ज्ञानस्वरूपेऽपि नियमविधित्वं निराकरोति **विनाप्यध्ययनमिति** । अपूर्वे नियम इति द्वितीयमाशङ्कते **न च तर्हीति** । अर्थज्ञान-जन्यस्यापूर्वस्यैवाभावान्न तत्र नियम आशङ्क्य निराकृत इति ज्ञेयम् । क्रत्वपूर्वे नियममेवाह **अधीतैरेवेति** । सति ह्यध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वरूपे फले वोपकारिण एवाङ्गत्वेनाध्ययनस्यार्थज्ञानस्वरूप इव क्रतुस्वरूपे नियमा-सम्भवेन क्रतुजन्यापूर्व एव नियमः स्यात् । न चैतदस्तीत्याशयेनोक्त**मध्ययनस्य अक्रत्वर्थत्वादिति** । तत्र **हेतुरनारभ्येति** । अनेन क्रतुप्रकरणसन्निधानाभाव उक्तः ।

नन्वर्थज्ञानार्थत्ववादिनापि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययेन स्वाध्यायमधीयेतेति द्वितीयश्रुत्या वा स्वाध्यायसंस्कारत्वस्याप्यभ्युपगमात् स्वाध्यायस्य च मन्त्राद्यात्मना क्रतुषु विनियोगात् क्रत्वव्यभिचारि-स्वाध्यायद्वारा अध्ययनस्य कल्पितवाक्येन क्रतौ विनियोगः किं न स्यात् । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति वाक्यविहितायाः जुहूद्देशेन पर्णतायाः क्रत्वव्यभिचारिजुहूद्वारेण पर्णतायाः क्रत्वर्थत्वदर्शना-दित्यत आह **नाप्यध्ययनस्येति** । सत्यं तृतीयाध्यायषष्ठ्याद्य'सर्वार्थमेकप्रकरणादि'त्यधिकरणोक्तरीत्या क्रत्व-व्यभिचारिजुहूद्वारेण पर्णतायाः क्रत्वर्थत्वमिति जुह्वा जुहोतीति विनियोगेन जुहुत्वस्य क्रतावेवोपयोगेऽपि लोके दर्वीत्वेनैवोपयोगेन जुहुत्वेनोपयोगाभावेन जुहुत्वस्य क्रतावेव नियमेन जुहुत्वसम्बन्धेन विहितपर्णताया अपि क्रत्वङ्गत्वस्य युक्तत्वात् । इह तु स्वशाखात्वमात्ररूपस्वाध्यायत्वेन रूपेण स्वाध्यायस्य विनियोगस्यैवाभावा-दहरहः स्वाध्यायमधीयेतेत्यादौ क्वचित् तेन रूपेण विनियोगेऽपि स्वाध्यायो वर्तते । स्वाध्यायमध्यापयाम

इत्यादिलौकिकप्रयोगेऽपि तेनैव रूपेणोपयोगेन क्रतुमात्रे नियमाभावेन नियमेन क्रत्वनुपस्थितेः स्वाध्यायस्य क्रत्वव्यभिचारित्वाभावेन तद्द्वारा अध्ययनस्य क्रतौ विनियोगः सम्भवति । अत एव तस्मात् सुवर्णहिरण्यं धार्यमिति वाक्यविहितहिरण्यधारणादेः क्रत्वर्थत्वायोगेन पुरुषार्थत्वमिति तृतीयस्य पञ्चमे 'प्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषादि'त्यधिकरणे निर्णयः । एवं मन्त्रत्वादेर्नियमेन क्रतूपस्थापकत्वे मन्त्राणां क्रतुसामान्यसम्बन्धकारिप्रमाणं विनापि क्रतुषु विनियोगापत्त्या मन्त्रादिरूपेणैवोपयोगेन नियमेन क्रत्वनुपस्थितेः स्वाध्यायस्य क्रत्वव्यभिचारित्वाभावेन तद्द्वाराऽप्यध्ययनस्य विनियोगानुपपत्तिः । एवमेवार्थज्ञानस्यापि नियमेन क्रत्वर्थत्वाभावान्न तद्द्वाराऽपि अध्ययनस्य क्रतौ विनियोगः सम्भवति । तस्मात् स्वाध्यायस्य क्रत्वव्यभिचारित्वाभावेन तद्द्वारा अध्ययनस्य क्रतुविनियोगानुपपत्त्या अध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वमेव नास्तीति न क्रत्वपूर्वे अध्ययननियमो युक्त इत्याशयः । परिसङ्ख्याविधित्वं तु क्रतुस्वरूपे परिसङ्ख्याया अयोगेन क्रत्वर्थत्वाभावादध्ययनस्य क्रत्वपूर्वेऽप्ययोगेन नियमविधित्वनिराकरणन्यायेन निरस्तप्रायमिति पृथङ्निरस्तमिति बोध्यम् । विस्तारः शङ्कते **वचनबलेनेति** । चिन्ताग्रन्थे उक्तं विशदयति **किञ्चेति** । नैरन्तर्यबोधकत्वं च प्रागुक्तरीत्या द्रष्टव्यम् । उपपादितादृष्टार्थत्वप्रयोजनेन मीमांसानारम्भेण पूर्वपक्षमुपसंहरति **तस्मादिति** । सिद्धान्तं प्रतिजानीते **राद्धान्तस्त्विति** । शास्त्रदीपिकास्थं सिद्धान्तकारिकावाक्यं अनूद्य व्याख्याति **लभ्यमान इत्यादिना** । पूर्वपक्ष्युक्तमुभयथा नियमविध्यसम्भवमनूद्य अभ्युपैति **ज्ञानस्वरूप इति** । तथा सति विध्यानर्थक्यं इत्याशङ्कते **किन्त्विति** । उत्तरमाह **योऽयमिति** । अयं चाधिकारनियमः षष्ठ्याद्यपादीय'चातुर्वर्ण्यमविशेषादि'त्यधिकरणसिद्धः । तमेवापशूद्राधिकरणे साधनीयं नियमं अध्ययनं दृष्टार्थत्वसम्भवित्वेन दर्शयितुं तददृष्टार्थत्वेन तत्पूर्वपक्षसम्भवमाह **तथाहीति** । **असति** अदृष्टार्थे असति । अदृष्टार्थ इति यावत् । एवंप्रकारेणाधिकरणोपन्याससमाप्तिपर्यन्तं शास्त्रदीपिकातट्टीकाशङ्करभट्टीन्यायरत्नमालातन्न्यायरत्नानुसारेण व्याख्येयष्टीकाग्रन्थः । अवकाशाभावादुत्तरत्राप्यावश्यकलेख्यसद्भावाच्च तथैवोर्वरितः । अवकाशानुसारेण तु व्याख्येयोऽस्ति । किञ्च स्वस्वशाखामात्रज्ञानेति ग्रन्थगत-'नचैवमि'ति वाक्ये तुल्येति वाच्यम् । वैषम्यादित्याह । श्रुतिस्मृतीत्यादि पाठः । मूले आह । नाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनमित्यादिग्रन्थो न्यायरत्नावल्यामप्यत एव प्राभाकरपूर्वपक्षसिद्धान्तानुवादपूर्वकं तन्निराकरणमस्ति । तदनुसारेण तद्व्याख्यानं च न्यायरत्नानुसारेण ज्ञेयम् । **विधिकार्येषु** विधिना प्रतिपादितकार्येषु । **सनियोज्य इति** नियोज्यसहित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । अङ्गविधेस्तद्दर्शनादिति नियोज्यहीनत्वविषयप्रयोजकत्वयोर्दर्शनादित्यर्थः । न्यायरत्ने अमावास्यायामित्येतस्यैवोदाहृतत्वेऽपि विश्वजिदादाविवेति मूलानुसारेणाधिकोक्तिः । ननु विश्वेति ग्रन्थे तादर्थ्येन चेत्येव पाठः । दण्डापूपनयहतमिति न्यायो ध्येयः ।

चषकः— अर्थज्ञानपर्यन्ततास्थितेरिति । प्रमाणलक्षणे प्रथमचरणे प्रथमनये चिन्तितम् 'अथातो धर्मजिज्ञासा, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इत्यारभ्य 'अन्वाहार्ये च दर्शनादि'त्यन्तं शास्त्रमस्य विषयः आरम्भणीयं अनारम्भणीयं वेति चिन्ता । तदर्थमधीत्य स्नातव्यं वा धर्मजिज्ञासया गुरुगृहेऽवस्थातव्यमिति । तदर्थमपि स्वाध्यायाध्ययनविधिरदृष्टार्थमध्ययनं विधत्ते उत दृष्टार्थमिति । यद्यदृष्टार्थं स्वाध्यायाध्ययनं विधीयते तत-

स्तन्मात्रेणैव शास्त्रसमाधेरधीत्य स्नायादिति वचनबलेन समावर्तितव्यम् । अवैधश्चायं विचारो नारम्भणीयः । यदि चाक्षरग्रहणपरम्परोपजायमानवाक्यार्थज्ञानायाध्ययनं विधीयते ततस्तस्य विचारमन्तरेणासम्भवात् अध्ययन-विधिनैवार्थाद्विचारो विहित इति विचारयितव्यो धर्म इति विचारशास्त्रमारम्भणीयम् । पूर्वपक्षस्तु 'विनापि विधिना दृष्टलाभान्न हि तदर्थता । कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवत्' इदं मीमांसाशास्त्रं नारम्भणीयं अनुग्राह्यप्रमाणशून्यत्वात् प्रत्यक्षानुमानादेर्वक्ष्यमाणविधया धर्मेऽप्रमाणत्वात् । न च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्य-ध्ययनविध्यधीनग्रहणो वेद एव तादृशमानमिति युक्तम् । तद्विधेरदृष्टार्थतया स्वर्गफलत्वात् । न च दृष्टे भाव-बोधेऽपूर्वविधिः सम्भवति, नियमविधेरप्यवघातविधेस्तण्डुलस्वरूप इवार्थावबोधे मानान्तरविरोधात् । अध्ययन-मन्तरेणापि तद्दर्शनात् । न क्रत्वपूर्वोद्देशेन नियमः अधीतैरेव वेदैः स्वगतानि कर्माणि सफलं ददतीति युक्तम् । अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्यानारभ्याधीतत्वात् । श्रुत्याद्यभावाच्च तस्माददृष्टार्थमेव स्वाध्यायाध्ययनमित्यध्ययन-मात्रेणैव शास्त्रार्थसमाप्ते गुरुकुलात् समावर्तितव्यमिति चेत् । 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'लभ्यमाने तु दृष्टेऽर्थे नादृष्टस्य प्रकल्पना । विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति' इति नियमविधिरेवायम् । यो यमग्निहोत्रादि-ष्वधीतवेदानां त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नानधीतवेदानां शूद्राणामिति अधिकारनियमः स प्रयोजनमध्ययनविधेः । तथाहि असत्यध्ययनविधौ अग्निहोत्रादिशास्त्राणि विद्वांसमलभमानानि अविद्वांसमेवाधिकृत्य विद्यामन्तरेणानुष्ठाना-सम्भवाद्विद्यामाक्षिपन्ति । सत्यं विशेषाच्चतुरो वर्णानधिकुर्युः । सति त्वध्ययनविधौ त्रैवर्णिकानामेव विदुषा-मधिकारो न तुर्यादेः । तथाहि 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यमि'त्यादिषु द्वितीयानिर्देशा-दुपनयनसंस्कृतास्त्रैवर्णिकाः किमस्माभिः कर्तव्यमित्यपेक्षन्ते तत्सन्निधौ चाध्ययनमनिर्दिष्टकर्तृकं विधीयमानं कर्तारमपेक्षते तत्र अपेक्षासन्निधियोग्यत्वैरेवं विज्ञायते त्रैवर्णिकैरुपनीतैरध्ययनेनाक्षरग्रहणादिपरम्परया अर्थज्ञानं कर्तव्यमिति । एवं च फलवदध्ययनकर्तृभूतमाणवकसंस्कारत्वादुपनयनमध्ययनाङ्गम् । अध्ययनमपि दृष्टार्थ-ज्ञानार्थमर्थज्ञानं च अनुष्ठानौपयिकत्वात् प्रसिद्धफलमेवेति सर्वेषां फलवत्त्वम् । एवं च त्रैवर्णिकेषु सत्सु विद्वत्सु नाग्निहोत्रादिविधयः चतुर्थस्य विद्यामाक्षिपन्ति । किन्तु त्रैवर्णिकानेव विदुषोऽधिकुर्वन्ति । सोऽयमधिकारनियमो-ऽपशूद्राधिकरणे वक्ष्यमाणोऽध्ययनविधिप्रसादलभ्य इति फलवानेव विधिः अध्ययनविधिनाऽर्थज्ञानावसानमध्ययनं विधीयत इति विचारमन्तरेण तदनुपपत्तेरध्ययनविधिरेव विचारमाक्षिपतस्तद्विरुद्धं स्मार्तं स्नानं बाधत इति सिद्ध-मध्ययनानन्तरं धर्मविचारः कर्तव्य इत्यवश्यं धर्ममीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमिति ।

* * *

५७ सु०— ननु श्रुत्यनन्तरं हिशब्देन स्मृतिः सूत्रकृतोपात्ता तत्कथमत्र विपर्ययः । उच्यते । आकाङ्क्षाक्रमेण सूत्रम् । व्याख्यानं तूपोद्घातप्रक्रिययेति न विरोधः । श्रुतिस्मृति-बलादेव यथाशक्ति सर्वविज्ञानस्यैव निश्शङ्कताहेतुत्वं कल्प्यते । भूयोदर्शनं चानुमानाङ्ग-मिति सुप्रसिद्धम् ।

परि०— श्रुत्यनन्तरमिति । सूत्र इति योज्यम् । **तत्कथमत्रेति** । अनुव्याख्याने स्मृतेः पूर्वमुक्तिः पश्चाच्छ्रुतेरुक्तिरिति विपर्ययः कथमित्यर्थः ॥ **आकाङ्क्षेति** । शाखाभेदप्रसिद्ध्या स्वाध्ययनविधेरपि तत्तच्छाखापरत्वसम्भवेऽपि कथं सर्ववेदाध्ययनपरत्वमित्याकाङ्क्षायां 'ही'ति स्मृतिः सूत्रे सूचिता । आचार्यकृतव्याख्यानं तु स्मृतौ कृत्स्नशब्दस्तावदस्ति तदनुरोधाच्छ्रुतिरपि तथैव व्याख्येयेत्युपोद्घातप्रक्रियया कृतमित्यर्थः । ननु सर्ववेदापरिज्ञाने क्वचिदन्यथोक्तिशङ्काप्रतिबन्धः स्यादित्यत आह **श्रुतिस्मृतीति** ।

गु०दी०— निःशङ्कताहेतुत्वं कल्प्यत इत्यत्र **कल्प्यते** अनुमीयते ॥ **भूयोदर्शनं** **चे**त्यत्र श्रुतौ स्मृतौ च दर्शनमित्यर्थः ।

यादु०— आकाङ्क्षाक्रमेणेति । शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वाच्चोदनादिकमपि विशेषनिष्ठं व्याख्यातव्यमित्याकाङ्क्षानिवर्तकतया स्वाध्यायस्य तथात्वेनेत्यनेन श्रुतावभिहितायां शाखाभेदप्रसिद्ध्यैव स्वाध्यायपदमपि तथैव व्याख्येयमित्याकाङ्क्षायां तन्निवर्तकतया श्रुत्यनन्तरं हिशब्देन स्मृतिः सूत्रे गृहीतेत्याकाङ्क्षयोः क्रमेणेत्यर्थः । ननु यथाशक्ति सर्वविज्ञानमपि कथं ज्ञानोपयोगि । ध्येयपरिज्ञानस्य स्वस्वशाखाविज्ञानेनैव सम्भवात् । शाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कायाश्च यथाशक्ति सर्वविज्ञानेनाप्यनिवारणात् । अन्यथा स्वस्वशाखाविज्ञानेनैव तन्निवारणप्रसङ्ग इत्यत आह **श्रुतिस्मृतिबलादेवेति** । न स्वस्वशाखामात्रविज्ञानप्रतिबन्ध्या यथाशक्ति सर्वविज्ञाने निःशङ्कताहेतुता वारयितुं शक्या । वैषम्यात् । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति श्रुतेः 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य' इति स्मृतेश्च यथाशक्ति सर्वविज्ञानविधायकत्वं तावदस्तीत्युक्तम् । तच्च न ध्येयपरिज्ञानादिरूपप्रयोजनान्तराय । तस्योक्तरीत्या अन्यथासिद्धेः । किन्तु शाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कापरिहारायैव । अन्यथा तद्विधिवैयर्थ्यापत्तेः । अत उक्तश्रुतिस्मृतिसार्थक्यान्यथाऽनुपपत्त्या यथाशक्ति सर्वविज्ञानस्य निश्शङ्कताहेतुत्वं कल्पनीयम् । तदिदमुक्तं **बलादेवेति** । न च एवं स्वस्वशाखामात्रविज्ञाने निश्शङ्कताहेतुत्वकल्पकं किञ्चिदस्तीति भावः । ननु स्वस्वशाखामात्रविज्ञानमपि गतिसामान्यानुमानसहितं निश्शङ्कताहेतुर्भविष्यति । श्रुतिस्मृतिसार्थक्यं त्वदृष्टेनापि फलेनोपपद्यत इत्यस्वरसादाह **भूयोदर्शनं चेति** । सत्यं विप्रतिपन्नाः शाखा भगवत एवोत्कर्षप्रतिपादिकाः शाखात्वात् सम्प्रतिपन्नशाखावदिति गतिसामान्यानुमानेन निश्शङ्कता भवतीति । एतदर्थमेव यथाशक्ति सर्वविज्ञानमावश्यकम् । न ह्येकस्यां शाखायां शाखात्वस्य भगवदुत्कर्षप्रतिपादकत्वव्याप्यता ग्रहीतुं शक्या । भूयोदर्शनस्यैव व्याप्तिग्राहकत्वात् । तथा च निश्शङ्कताहेत्वनुमानाङ्गभूयोदर्शनसम्पादकतया यथाशक्ति सर्वपरिज्ञानं निश्शङ्कताप्रयोजकं भवति । तेन तद्विधायकयोः श्रुतिस्मृत्योः सार्थक्यमेवेति नादृष्टार्थता कल्पनीया गौरवादिति भावः ।

वं०प०— विपर्यय इति । हिशब्दोक्तस्मृतिमादावुपादाय स्वाध्यायस्येत्युक्तश्रुतिः । पश्चात्कथं गृहीतेत्यर्थः ॥ **आकाङ्क्षेति** । शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वाच्चोदनादिकं विशेषनिष्ठं व्याख्येयमित्याकाङ्क्षानिवर्तकतया

स्वाध्यायस्येति श्रुतिः सूत्रकृताऽभिहिता । अनन्तरं शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वात् स्वाध्यायपदमपि तथैव व्याख्येयमित्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन हिशब्देन स्मृतिः सूत्रकृता गृहीतेत्यर्थः । तर्हि व्यत्ययेन व्याख्यानं किमर्थमित्यत आह **व्याख्यानं त्विति** । श्रुत्यर्थसङ्कोचं वारयितुमुपोद्घातप्रक्रिययाऽऽदौ हिशब्दगृहीतकृत्स्नपदोपेतस्मृतिरादावुपात्तेत्यर्थः । ननु यथाशक्ति सर्वपरिज्ञानं व्यर्थम् । शाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कायास्तेनाप्यनिवारणादित्यत आह **श्रुतिस्मृतीति** । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति श्रुतिस्मृतिबलादेवेत्यर्थः । स्वस्वशाखामात्रपरिज्ञानस्य निःशङ्कताहेतुत्वज्ञापकं प्रमाणं तु किमपि नास्तीत्यर्थः । ननु स्वस्वशाखामात्रपरिज्ञानमपि विप्रतिपन्नाः शाखा भगवदुत्कर्षप्रतिपादकाः शाखात्वात् सम्प्रतिपन्नशाखावदिति गतिसामान्यानुमानसहितं शङ्कानिवृत्तिहेतुर्भविष्यतीति चेत् तत्राह **भूयोदर्शनं चेति** । एकस्यां सम्प्रतिपन्नशाखायां शाखात्वस्य भगवदुत्कर्षव्याप्यत्वं न गृहीतुं शक्यम् । भूयोदर्शनस्यैव व्याप्तिग्राहकत्वात् । अतो निश्शङ्कताहेत्वनुमानाङ्गभूयोदर्शनसम्पादकतया यथाशक्ति सर्वपरिज्ञानमेव निश्शङ्कताप्रयोजकत्वेन कल्प्यत इति भावः ।

शे०चं०— अत्रेति । भाष्य इत्यर्थः । भाष्ये स्मृत्यनन्तरं श्रुत्युदाहरणादित्यर्थः ॥ **आकाङ्क्षाक्रमेण इति** । श्रुतावुदाहृतायामेव तत्रार्थान्तरशङ्कावसरः सति च तस्मिंस्तन्निरासकस्मृत्युदाहरणावसर इत्याकाङ्क्षाक्रमेण इत्यर्थः ॥ **व्याख्यानं त्विति** । 'स्मृतेर्विस्पष्टवादित्वात् तदनुसारेणेव श्रुतेर्व्याख्येयते'त्यभिप्रायेण प्रथमं स्मृत्युदाहरणमित्यर्थः । किञ्च स्वशाखामात्रज्ञानाङ्गीकारे शाखान्तरेऽन्यथोक्तशङ्कया ध्येयस्वरूपानिश्चयात् कथं त्वन्मते ध्यानमुपपद्येत । न चैवम् । यथाशक्त्यखिलवेदज्ञानाङ्गीकारेऽप्यनधिगतशाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कया ध्येयस्वरूपनिश्चयानुपपत्तेर्ध्यानानुपपत्तिस्त्वत्पक्षेऽपि तुल्येत्यत आह **श्रुतिस्मृतिबलादेवेति** । यथाशक्तिज्ञानस्य संशयनिवर्तकत्वेनान्यथोक्तिशङ्काया अनुदयेन ध्येयस्वरूपनिश्चयोपपत्तेर्नास्मन्मते ध्यानानुपपत्तिः प्रसज्यते । न चैवमपि स्वस्वशाखाज्ञानस्यैवान्यथोक्तिशङ्कानिवर्तकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् तच्छङ्काऽनुदयेन ध्येयस्वरूपनिश्चयोपपत्तेः न मन्मतेऽपि ध्यानानुपपत्तिरिति वाच्यम् । कल्पकाभावेन तदनुपपत्तेः । न चैवं यथाशक्तिज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वं न स्यात् कल्पकाभावस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् । श्रुतिस्मृत्योर्ध्यानाङ्गतया विहितस्य यथाशक्तिविज्ञानस्य संशयनिवर्तकत्वाभावे तयोस्तद्विधानवैयर्थ्यापत्त्या तदन्यथाऽनुपपत्त्यैव यथाशक्तिविज्ञानस्य तन्निवर्तकतायाः कल्पयितुं शक्यत्वादिति भावः । किञ्च यथाशक्तिविज्ञानस्य गतिसामान्यानुमानद्वारोक्तसंशयनिवर्तकत्वं भविष्यति । न चैवं स्वस्वशाखाज्ञानस्यापि तद्द्वारैवोक्तसंशयनिवारकत्वमस्त्विति वाच्यम् । त्वत्पक्षे गतिसामान्यानुमानस्यैवासम्भवात् । न च भवत्पक्षेऽपि गतिसामान्यानुमानासम्भवस्तुल्य इति वाच्यम् । अनेकशाखाज्ञानेन विप्रतिपन्नाः शाखा भगवत एवोत्कर्षप्रतिपादकाः शाखात्वादिति गतिसामान्यानुमानाङ्गभूतव्याप्तिग्रहहेतुभूयोदर्शनसद्भावाद्व्याप्तिग्रहसम्भवेन मन्मते तत्सम्भवात् त्वत्पक्षे च भूयोदर्शनरूपव्याप्तिग्राहकाभावात् व्याप्तिग्रहासम्भवेन तदसम्भवादिति वैषम्यादित्याशयवानाह **भूयोदर्शनं चेति** ।

स०व्र०— आकाङ्क्षाक्रमेणेति । श्रुतावुदाहृतायां तत्रार्थान्तरशङ्कायां तन्निरासार्थं स्मृत्युदाहरणमित्याकाङ्क्षाक्रमेणेत्यर्थः । **व्याख्यानं त्विति** । स्मृतेर्विस्पष्टत्वात् तदनुसारेण श्रुतिर्नेयेत्यभिप्रायेण प्रथमं स्मृत्यु-

दाहरणमिति भावः । ननु यदि स्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानं न्याय्यं तर्हि स्मृतौ कृत्स्नपददर्शनात् तदनुसारेण श्रुतिरपि सर्ववेदविषयतयैव व्याख्येयेत्यत आह **श्रुतिस्मृतिबलादेवेति** । यथाशक्तिविज्ञानस्यैव निःशङ्कताहेतुत्वं यत्कल्प्यते तच्छ्रुतिस्मृतिबलादेव । कृत्स्नपदवत् स्मृत्यनुसारेण सर्वपरिज्ञानस्यैव निःशङ्कताहेतुत्वमुपपत्तिविरुद्ध-मिति न तदर्थत्वं श्रुतिस्मृतेः । अन्यथाऽप्रामाण्यापातादिति भावः । ननु यथाशक्तिविज्ञानं न निःशङ्कताहेतुः । शाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कया संशयतादवस्थ्यात् इत्यतो गतिसामान्यानुमानद्वारा तेन तन्निरास इत्यभिप्रेत्य कथं गतिसामान्यानुमानं प्रति यावच्छक्तिविज्ञानस्योपयोग इत्यतः शाखात्वरूपहेतोः भगवत्परत्वरूपसाध्येन व्याप्तिं प्रति कारणभूतभूयोदर्शनसाधकत्वादिति मनसि निधाय तस्याङ्गत्वेन तद्वारा गतिसामान्यानुमाने उपयोगः स्यात् । भूयोदर्शनमेव तत्र नाङ्गमिति शङ्कां परिहरति **भूयोदर्शनं चेति** । अन्यथा प्रसिद्धबाधापत्तेरिति भावः । केचित्तु ततः किं फलितमित्यत आह **श्रुतिस्मृतीति** । तथाच सर्वविज्ञानं निःशङ्कताहेतुः तथात्वेन श्रुत्यादिषु प्रमितत्वादित्यनुमानमुक्तं भवति । श्रुतिस्मृतिषु तथा तथा दर्शनेऽपि कुतस्तद्धेतुत्वानुमानमित्यत आह **भूयोदर्शनं चेति** । इति व्याचक्षते । तत्र ग्रन्थास्वारस्यं स्पष्टमेव प्रतीयते ॥ अपरे तु 'चोदनाद्यविशेषयुक्तिभिः यथाशक्ति सर्वविज्ञानस्य कर्तव्यत्वमुपपादितम् । तदयुक्तम् । शाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कया संशयापातात् । न च गतिसामान्यानुमानेन तन्निरासः । अप्रयोजकताशङ्कया तस्यैवानुपपन्नत्वात् । न च तत्रैव परस्परविरुद्धतापत्त्या अप्रामाण्यापत्तेरित्युक्तत्वात्, कथमप्रयोजकतापत्तिरिति साम्प्रतम् । तत्र बाधकमात्रस्योक्तावपि कल्पकस्यानुक्त-त्वादित्याशङ्क्य अत्रोक्तस्य यथाशक्ति सर्ववेदविज्ञानस्य तावदुक्तध्यानाभावस्य वक्ष्यमाणत्वेन ध्यानार्थत्वा-सम्भवेन संशयनिवारकत्वस्य वक्तव्यतया तदनङ्गीकारे श्रुतिस्मृत्यादौ यथाशक्ति सर्ववेदविज्ञानोक्तेरयोगेन तदन्यथानुपपत्त्या संशयनिवर्तकत्वमङ्गीकार्यमेवेत्याह **श्रुतिस्मृतीति** । यदि स्मृत्यादौ प्रतिपादितं सर्ववेदविज्ञानं शङ्कानिवर्तकं न स्यात् तर्हि नोच्येत । उच्यते च तदिति तस्य निःशङ्कताहेतुत्वं सिद्धमित्यभिप्रेत्योक्तं **बला-दिति** । यथाशक्ति सर्वविज्ञानकर्तव्यताप्रतिपादकमेव तस्य निःशङ्कताहेतुत्वप्रतिपादकं न तत्र हेत्वन्तरमपेक्षित-मित्येवशब्दार्थः ॥ इत्यर्थ इति वदन्ति ।

॥ इति विधिबलात् यथाशक्ति सर्ववेदाध्ययनसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ अध्ययनस्य अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वविमर्शः ॥

॥ अथ अध्ययनस्य अध्ययनविधिप्रयुक्तत्वानङ्गीकुर्वाणेन प्राभाकरेण तस्य अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वसमर्थनम् ॥

५८ सु०— आह नाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनम् । किन्त्वध्यापनविधिप्रयुक्तमेव । अध्ययनविधेर्नियोज्यरहितत्वात् । न ह्यत्र 'स्वर्गकामो यजेते'तिवत् कश्चिन्नियोज्यः श्रूयते । नापि विश्वजिदादाविव कल्पयितुं शक्यते । अध्यापनविधिनैवाध्ययनसिद्धौ कल्पका-

भावात् । न च अध्यापनविधिरपि नियोज्यरहित इति वाच्यम् । आचार्यकरणकामस्य तत्र नियोज्यत्वात् । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीते'त्यात्मनेपदश्रवणात् । 'सम्माननोत्सञ्जनाचार्य-करणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु निय' इत्याचार्यकरणे नयतेरात्मनेपदविधानात् । तमध्यापयीते-त्युपनयनाध्यापनयोरेककर्तृकताप्रतीतेः । न ह्यध्यापनमध्ययनेन विना भवतीति स्वसिद्धये परा(पेक्ष क्षेप)लक्षणेनोपादानेन अध्यापनविधिरेवाध्ययनं प्रयुङ्क्ते । किञ्चाध्ययने सति विधि-ज्ञानं ततश्चाध्ययनमितीतरेतराश्रयत्वं स्यात् । अतो नैतद्वाक्योदाहरणमत्र सङ्गतमिति ।

परि०— प्राभाकरमतमनूद्य निराह **आहेति** । प्राभाकर इति योज्यम् ॥ **अध्यापनेति** । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते'ति श्रवणात् तत्प्रयुक्तमित्यर्थः ॥ **नियोज्येति** । प्रेरणीय-पुरुषरहितत्वादित्यर्थः ॥ **विश्वजिदादाविति** । चतुर्थस्य तृतीयपादे 'फलाश्रुतेः कर्ममात्रं प्रतीयते न ह्यशब्दं प्रतीयत' इति पञ्चमाधिकरणे 'विश्वजिता यजेते'त्यादिषु फलाश्रवणेन स्वर्गकामादिरूप-नियोज्यहीनत्वादागमकार्यताबोधनेन वाक्यस्य परिपूर्णतया अध्याहारानपेक्षणाच्च पुरुषप्रवृत्त्ययोगेन विध्यानर्थक्यादप्रमाणमेवमादीति प्राप्ते नियोज्याभावे अनुष्ठानापर्यवसानात् तत्पर्यवसानार्थं स्वर्ग-कामादिरूपो विनियोज्योऽध्याहारेण कल्पनीय इत्युक्तं तद्वदित्यर्थः । वैषम्यमाह **अध्यापनेति** । विश्वजिदादौ अनन्यलभ्यविधिबोधितापूर्वशब्दितविनियोगबलान्नियोज्यकल्पनायाः सम्भवेऽपि इह अध्ययनेन विनाऽध्यापनायोगादन्यलभ्याध्ययनानुवादेन विधित्वाभावान्न नियोज्यकल्पनं युक्तमि-त्यर्थः । 'अध्यापयीते'त्यादावपि स्वर्गकामादिपदश्रवणाच्छङ्कते **न चेति** ॥ **आचार्यकरणकाम-स्येति** । (स्वस्याचार्यत्वं कर्तुकामस्येत्यर्थः) । आचार्यत्वसम्पत्तिकामस्येत्यर्थः । सोऽपि न श्रूयत इत्यतस्तद्बोधकं शब्दं पूर्ववाक्यस्थं दर्शयति **अष्टवर्षमिति** । आत्मनेपदेत्यलुक्समासेनैकं पदम् ।

तावता कथमुक्तनियोज्यलाभ इत्यत आह **सम्माननेति** । आद्यस्य तृतीयपादे 'अनुदात्तङित आत्मनेपदमिति' आत्मनेपदप्रकरणे 'सम्मानने'ति सूत्रे 'सम्माननं पूजनम् । **उत्सञ्जनं** उत्क्षेपणम् । **आचार्यकरणं** स्वस्याचार्यत्वं यथा भवति तथा सम्पादनम् । **ज्ञानं** वस्तुनिश्चयः। **भृतिः** वेतनम् । **विगणनं** ऋणादेर्निर्यातनम् । **व्ययः** धर्मादिषु विनियोगः । सम्माननादौ सति 'णीञ् प्रापण इत्यस्मादात्मनेपदं भवती'ति विधानात् स्वस्याचार्यत्वसिद्धये अष्टवर्षं ब्राह्मणं स्वसमीपं नयतीति वाक्यार्थसम्पत्त्या कामनाभावे तत्करणायोगेन आचार्यकरणकामस्य लाभ इति भावः । तावता अध्ययनविधौ तल्लाभः कथमित्यत आह **तमध्यापयीतेति** । अध्यापनेनाध्ययनलाभं प्रागध्यापन-विधिनैवाध्ययनसिद्धावित्युक्तं व्यनक्ति **न हीति** । 'इति'शब्दो हेतौ । इति कृत्वा स्वसिद्धये =

अध्यापनसिद्धये अध्ययनरूपपराक्षेपरूपेणोपादानेनोपादानाख्यप्रमाणेनेत्यर्थः । तन्मते हि श्रुतिलिङ्ग-वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपप्रमाणषट्कमिवोपादानाख्यं सप्तमं प्रमाणमङ्गीकृतमिति उपादानेने-त्युक्तम् । 'सङ्गतमिती'तिशब्दस्येत्याहेति पूर्वेणान्वयः ।

गु०दी०— आचार्यकरणकामस्येत्यत्र स्वात्मानमाचार्यं कर्तुं कामो यस्य स तथोक्तः । इदमपि चिन्त्यम् । यत्रात्मनेपदप्रयोगः तत्रैवाचार्यकरणकामत्वं नान्यत्र । एवं च उपनयनाचार्यं आत्मानं कर्तुकाम इत्येवार्थः स्यात् । न चोपनयनकर्तुरध्यापकस्य चैकत्वनियमात् तत्राप्यस्यैव नियोज्यत्वमिति शङ्क्यम् । उपनेतुरेवाध्यापकत्वनियमाभावात् । उपनयनविधिमात्रज्ञो हि पुरोहितः उपनयनं करोति । साङ्गवेदज्ञोऽन्यः तमध्यापयति इत्यस्य लोके बहुलमुपलम्भात् । किञ्च ब्रह्म अणतीति ब्राह्मण इति व्युत्पत्तेरात्मानं ब्राह्मणं कर्तुकामेन स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति नियोज्यकल्पनायाः अत्रापि सुकरत्वात् । अपि च **प्रथमोल्लङ्घने** कारणा-भावात् द्रव्यादिसम्भावनकामस्यैव उभयत्रापि नियोज्यत्वे सोपाधिकविधिनाऽनेन निरुपाधिकनित्याध्ययनविधेः कथमुन्नयनम् । दृश्यन्ते हि धनलाभायैव प्रायोऽध्यापकाः । अन्यथा याजयेद्यजेत वेत्यादिनोक्तयाजनविधिनैव यजनस्यापि प्राप्तौ यागोऽप्यभिहितः स्यात् इति । **किञ्चाध्ययने सति विधिज्ञान**मित्यादिना योऽन्योन्याश्रयः कथितः स तवापि समानः । अध्ययनविधौ सति अध्यापयीतेत्यध्यापनविधायकश्रुतिपाठः । तस्मिन् सति अध्ययनोन्नयनमिति तवापि साम्यम् । यदि चाध्ययनविधिं विना प्रसङ्गादेवाध्यापनविधायकवाक्यपाठः । तर्हि ममापि प्रसङ्गादेवाध्ययनविधायकवाक्यपाठः । पश्चाद्विधिनियोगादस्यान्यस्यापि पाठ इति नान्योन्याश्रय इति च द्रष्टव्यम् ।

यादु०— स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेः सर्ववेदाध्ययनविधायकत्वमुक्तमसहमानं प्राभाकरमुत्थापयति **आहेति** ॥ **प्रयुक्तमिति** । लभ्यमित्यर्थः ॥ **नियोज्येति** । तथा च अध्यापनविधिलब्धाध्ययनानुवादित्वमेव स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य न अध्ययनविधित्वमिति भावः । **विश्वजिदादाविवेति** । विश्वजिता यजेतेत्यादौ किं नियोज्योऽध्याहार्यो न वेति सन्देहे लोके द्वारं द्वारमित्यादौ क्रियया विना कारकाभिधानापर्यवसानाद्युक्तो-ऽध्याहारः । इह तु विषयेण कार्यस्यान्विताभिधानपर्यवसानादध्याहार इति प्राप्ते उच्यते । अत्राप्यभिधेयापर्यव-सानद्वारा अभिधानापर्यवसानमेव । कार्यं हि साध्यत्वेन कृतिनिरूप्यम् । नरव्यापाररूपा च कृतिः । सा यथा स्वसाध्यधात्वर्थनिरूप्या एवं स्वाश्रयनरनिरूप्या । तदेवं कृतेः कर्ताऽपि कार्ये कृतिद्वारा सम्बन्धित्वेन निरूपक इति तमन्तर्भाव्यैव नियोगधीः । न चासौ अवबुद्ध्वा आत्मनः कार्येण सम्बन्धं स्वतः तेन सम्बध्यते । स्वसम्बन्धिकार्यबोद्धा च नियोज्य इति सोऽध्याहार्य इति । तथाऽत्रापि नियोगधीबलान्नियोज्यः कल्पयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥ **अध्यापनविधिनैवेति** । विश्वजिदादेरनन्यलभ्यतया यजेतेत्यस्य विधित्वेन नियोगधीजनक-तयोक्तरीत्या तत्र नियोज्याध्याहारोऽपेक्षितो, न चात्र तथा । अध्ययनस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वेन स्वाध्यायो-ऽध्येतव्य इत्यस्य तदनुवादकतया विधित्वाभावेन नियोगबुद्धेरेवाभावे नियोज्यकल्पकाभावादित्यर्थः । ननु स्वर्ग-

कामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामादिपदवन्नात्राचार्यकरणकामप्रापकं किञ्चिच्छ्रूयत इत्यत आह **आत्मनेपदश्रवणादिति** । तथाऽपि कथमुक्तलाभ इत्यत आह **सम्माननेति** । **सम्माननं** पूजनम् । **उत्सञ्जनं** उत्क्षेपणम् । **आचार्यकरणं** आचार्यक्रिया । आचार्यसम्पत्तिरिति यावत् । अभूततद्भावेऽपि च्विर्विकल्पितत्वान्न कृतः । **ज्ञानं** प्रमेयनिश्चयः । **भृतिः** वेतनम् । विगणनम् ऋणादेर्निर्यातनं शोधनमिति यावत् । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । सति सप्तमीयम् । स्वभावात्स्वतो विशेषणत्वं गमयति । विशेषणं च यथासम्भवं किञ्चिद्धात्वर्थस्य किञ्चिद्धातोः । तेन सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणभृतिषु नयत्यर्थविशेषणेषु सत्सूत्सञ्जनज्ञानविगणनव्ययेषु वाच्यतया नयतिविशेषणेषु सत्सु णीञः णीञ् प्रापण इति धातोस्तङानावित्यर्थः सम्पद्यते । उदाहरणं तु सम्मानने शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थान् पदार्थान् युक्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । युक्तिभिः स्थिरीकरणमेव पदार्थानां पूजनम् । अन्ये त्वाहुः । पदार्थानामचेतनत्वान्नेयं पूजा मुख्या किन्त्वभिलषितार्थसम्पादनेन शिष्याणामेव पूजेति व्याख्येयमिति । उत्सञ्जने दण्डमुन्नयते उत्क्षिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणे माणवकमुपनयति माणवकमीदृशेन विधिना आत्मसमीपं प्रापयति । यथा स्वयमुपनेताऽऽचार्यः सम्पद्यते । आत्मानमाचार्यं कुर्वन् माणवकमात्मसमीपं नयतीत्यर्थः । ज्ञाने पदार्थं नयते पदार्थलक्षणं प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतौ भृत्यमुपनयते वेतनेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणने करं विनयते राज्ञे देयं भागं निर्यातयति शोधयतीत्यर्थः । व्यये शतं विनयते धर्मार्थं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । यद्यपि माणवकमुपनयत इत्यत्र आत्मनेपदमहिम्नाऽत्र आचार्यत्वसम्पादक एवोपनयनेऽधिकारी प्रतीयते न तु तत्कामस्तथाऽपि तत्कामनाभावे तत्सम्पादनासम्भवात् तत्कामनाऽप्यर्थाल्लभ्यत एव । एवञ्च आचार्यकरणकाम एव नियोज्य आत्मनेपदप्रयोगबलादेव प्रतीयत इति न तत्प्रापकाभाव इति भावः । नन्वेवमुपनयनविधावेव नियोज्यः प्राप्तो न त्वध्ययनविधावत आह **तमध्यापयीतेति** । अध्ययनं न साक्षादध्यापनविधिप्रयुक्तम् । किन्तु तद्विहितेनाध्यापनेनाक्षिप्यत इति दर्शयति **न ह्यध्यापनमिति** । उपादानमिति परमते अर्थापत्तेः संज्ञेति दर्शयितुं स्वसिद्धये **पराक्षेपलक्षणेने**त्युक्तम् ।

वं०प०— नन्वध्ययनविध्यभावे माणवकस्याध्ययनमेव न सिद्ध्येत् । अतस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या नियोज्यः कल्पनीय इत्यतोऽन्यथैवोपपत्तिमाह **अध्यापनविधिनैवेति** । आचार्यस्याध्यापनं माणवकस्याध्ययनं विना न सम्भवतीत्यध्यापनविधिनैव माणवकस्याध्ययनमाक्षिप्यते । अतोऽन्यथाऽनुपपत्तिलभ्यस्याध्ययनस्य न चोदनार्थत्वं 'यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थः' इति न्यायादिति भावः । अध्यापनमेवाध्ययनमुपादत्त इति तदीयग्रन्थाभिप्रायमाह **स्वसिद्धय इति** ।

शे०चं०— स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेरुक्तं सर्ववेदाध्ययनविधायकत्वमसहमानः प्राभाकरः प्रत्यवतिष्ठते **आहेति** ॥ **प्रयुक्तमिति** । लभ्यमित्यर्थः । नन्वध्ययनस्य स्वतन्त्राध्ययनविधिप्रयुक्तत्वमेव कस्मान्न स्यादित्यत आह **अध्ययनविधेरिति** । नियोज्यरहितस्य च विषयाप्रयोजकत्वादिति शेषः । अयमाशयः । विधिकार्येषु ममेदं कार्यमिति कार्यप्रत्येता नियोज्यः । ततश्च मदर्थसाधनत्वादनुष्ठेयमिदं कर्मेति तादर्थ्यज्ञानवानधिकारी । ततस्तु कर्मनिर्वर्तकः कर्तेति तिस्रोऽवस्था एकस्यैव क्रमभाविन्यः । तत्र च यो विधिः स

नियोज्यः । स एव तस्य कर्मण्यधिकारमुपजनय्य विषयानुष्ठानं प्रयोजयति । विषयो नाम कार्यावच्छेदको धात्वर्थ इति हि तन्मतम् । 'यजेत', 'दद्यात्', 'जुहुयात्' इत्यादिषु लिङादिभिः कार्यं प्रतीयमानं स्वरूपेण प्रत्येतुमशक्यमिति धात्वर्थावच्छिन्नमेव प्रत्याय्यते । यागकार्यं दानकार्यं होमकार्यमिति । ततश्च कार्यप्रतीति-दशायां योऽवच्छेदको धात्वर्थः स एव विषयः । स नियोज्य एव च विधिस्तत्प्रयोजकः । स्वर्गकामनियो-ज्यकदर्शपूर्णमासविधेस्तद्दर्शनात् । यस्तु नियोज्यहीनो नासौ तत्प्रयोजकः समिधो यजतीत्याद्यङ्गविधेस्तद्दर्श-नात् । अयं त्वध्ययनविधिर्नियोज्यरहितत्वान्न विषयानुष्ठापक इति । असिद्धिं परिहरति **न हीति** । **अत्र** स्वाध्यायाध्ययनविधावित्यर्थः । यागविधौ स्वर्गकाम इतिवदध्ययनविधावमुककाम इति नियोज्यो न श्रूयत इत्यर्थः । ननु विश्वजिता यजेतामावस्यामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्यादावश्रुतोऽपि यथा स्वर्गकामो नियोज्यः कल्प्यते तद्वदत्रापि तत्कल्पनेनाध्ययनविधेरेव स्वविषयप्रयोजकत्वमस्त्वित्यत आह **नापीति** । अनुष्ठानाधीनसिद्धिर्हि नियोगः । तत्सिद्ध्यर्थमनुष्ठातारमाक्षिप्य अनधिकारिणोऽनुष्ठातृत्वासम्भवादनियोज्यस्य च अधिकारासम्भवात् तन्नियोज्यं कल्पयतीत्येव । न पुनः स्वप्रतिपत्त्यर्थं स्वसिद्ध्यर्थं वा विषयवत् करणवच्च साक्षान्नियमेन नियोज्यमाकाङ्क्षति । निर्नियोज्यकानां प्रयाजादिविधीनां बहुलमुपलम्भात् । तथा च स्वस्य कार्यत्वेन यत्र स्वविषयानुष्ठानापेक्षा तादर्थ्येन च कर्त्राद्यपेक्षा तत्रैव नियोज्यमपेक्षते । यदा तु विध्यन्तरा-नुष्ठापितेनैव विषयेण स्वात्मलाभं पश्यति तदा न नियोज्यमपेक्षते । यथा प्रयाजादिविधयस्ते हि दर्शपूर्णमास-विध्यनुष्ठापितविषयकत्वान्न नियोज्यापेक्षिणः । प्रकृते चाध्यापनविध्यनुष्ठापितेनैवात्मविषयेणाध्ययनविनियोग-सिद्धेर्नियोज्यानपेक्षत्वान्न तत्कल्पनमुचितमिति भावेनाह **अध्यापनविधिनैवेति** ।

नियोज्याभावान्नाध्ययनविधिरध्ययनप्रयोजक इत्युक्तमयुक्तम् । तथा सत्यध्यापनविधेरपि नियोज्यरहित-त्वेन स्वविषयाप्रयोजकत्वापातात् । न ह्यष्टवर्षमित्यादौ स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवत् कश्चिन्नियोज्यः श्रूयते । ततश्चानियोज्यत्वादध्ययनविधिवत् स्वविषयाप्रयोजकत्वात् तद्द्वारा परप्रयोजकत्वमध्यापनविधेर्दण्डापूपनयहत-मित्याशङ्कते **न चेति** ॥ **तत्रेति** । अध्यापनविधावित्यर्थः । नन्वध्यापनविधावश्रुतत्वात् कथमाचार्यकरणकामस्य नियोज्यत्वमित्यतः तत्राश्रवणेऽप्युपनयनविधौ श्रुतत्वाददोष इत्याह **अष्टवर्षमित्यादि** ॥ **आत्मनेपदश्रवणा-दिति** । ततश्चात्मनेपदेनैवोपनयनविधावाचार्यकरणकामस्य नियोज्यत्वसिद्धिरिति भावः । कथमात्मनेपदेना-प्याचार्यत्वस्य नियोज्यविशेषणत्वसिद्धिरित्यत आचार्यकरणे तद्विधानादित्याह **सम्माननेति** । नन्वस्त्वाचार्य-करणकामस्योपनयनविध्यधिकारित्वं किं तावताऽपि । न ह्युपनयने नियोज्यः स एवाध्यापने इत्यत्र प्रमाण-मस्ति । तत्कथमध्यापनविधौ तस्याधिकारित्वमित्यत आह **तमिति** । नन्वस्त्वध्यापनविधेः सनियोज्यतया स्वविषयानुष्ठापकत्वं तथाऽपि कुतस्तेनाध्ययनस्य प्रयुक्तिरित्यत आह **न हीति** । पुरुषान्तरकर्तृकोच्चारणार्थ-मुच्चारणमध्यापनशब्दार्थः । गुरुमुखोच्चारणमनूच्चारणं च अध्ययनशब्दार्थः । तथा च पुरुषान्तरकर्तृकोच्चारणा-र्थोच्चारणरूपस्याचार्यकर्तृकस्य माणवककर्तृकाध्ययनेन विनाऽनुपपत्त्या अध्यापनविधिनैवाध्ययनानुष्ठानसिद्धिरिति भावः ।

ननु द्रव्योपायतयाऽध्ययनस्य प्राप्तत्वादप्राप्त एव च विधेः साफल्यात् स्मृतिवाक्यं वा तदनुमितमुपनीयाध्यापयेदाचार्यत्वसिद्ध्यर्थमित्येवंरूपं वा वचनं नाध्यापनविधायकं भवितुमर्हति । किन्नामाध्ययनविधानमेवेदम् । इयांस्तु विशेषः । यदष्टवर्षमिति गूढोऽध्ययनविधिः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति च स्पष्टः । न चात्र णिचः श्रवणान्नाध्ययनविधायकत्वमिति वाच्यम् । अष्टवर्षतयाऽशक्तस्य पुत्रस्य शुभलोकार्थिना पित्रेवानुशास्यत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेः । अत्राकामं याजयेदित्यत्र याजयतेः परतः श्रूयमाणस्य विधेर्यागविधिपरत्ववदत्रापि श्रूयमाणस्य विधेरध्ययनविधिपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । ननु च श्रुतौ नयतेर्ञित्त्वात्स्वरितञितः कर्त्रभिप्राय इत्यनेनात्मनेपदं विधीयते । तच्चोपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वे तत्फलस्यैवोपनयनफलत्वात् तस्य चोपनयनकर्तृभूताचार्यगामित्वाद्युज्यते । अध्ययनाङ्गत्वे तु तत्फलस्याध्येतृगामितया क्रियाफलस्यान्यगामित्वेन नात्मनेपदं सिद्ध्येत । अतोऽध्यापनाङ्गमेवोपनयनमिति । सत्यम् । नात्र स्वरितञित इत्यनेन तद्विधिः । किन्त्वाचार्यकरणेऽर्थे सम्माननेति सूत्रेण । अन्यथा तत्फलस्य कर्तृगामित्वात् पूर्वसूत्रेणैवात्मनेपदसिद्धेः सम्माननसूत्रमनर्थकं स्यात् । अतोऽकर्तृगामित्वेऽप्यात्मनेपदसिद्ध्यर्थमेव तत् । तदुक्तं वृत्तिकृता । अकर्त्रभिप्रायार्थः पुनरारम्भ इति । ततश्चाध्ययनविधायकत्वान्नाध्यापनविधायकत्वमुदाहृतस्येति नाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्य किन्तु स्वतन्त्रविधिप्रयुक्तत्वमेव । न च नियोज्याभावो दोषः । अर्थज्ञानकामस्यैव तत्कल्पनादित्यरुचेराह **किञ्चेति** ।

वा०र०— आचार्यकरणे तद्विधानादिति । णीञ् प्रापण इत्यतो धातोः सम्माननादिष्वर्थेषु आत्मनेपदं भवतीति तत्सूत्रार्थादिति भावः । आचार्यकरणं चाचार्यक्रियेति काशिका । शास्त्रदीपिकाव्याख्यानावसरे शङ्करभट्टैस्तु आचार्यः क्रियते अनेनेति आचार्यकरणमिति व्याख्यातम् । **अध्ययनेन विनाऽनुपपत्त्येति** । अनेन मूलस्थं उपादानपदं प्राभाकराभिमतानुपपत्त्यात्मकचातुर्थिकोपादानाख्यप्रमाणपरमित्युक्तं भवति ।

स०व्र०— आचार्येति । ममाचार्यत्वं भवत्विति कामवान् अध्यापनविध्यधिकारीत्यर्थः । आचार्यकरणकामस्योपनयनाधिकारित्वेऽपि कुतोऽध्यापनाधिकारस्तत्राह **तमध्यापयीतेति** ॥ **उपादानेन** प्रमाणेनेत्यर्थः । मीमांसकैस्तस्य प्रमाणत्वेनाङ्गीकारादिति भावः ।

चषकः— 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधिप्रत्ययस्य निखिलतदध्ययनविधायकतामनुपगच्छद्गुरुमतदिशा शङ्कते **आहेति** । प्राभाकर इत्युपस्कृतेनान्वेति । **प्रयुक्तं** लभ्यम् । **नियोज्यरहितत्वात्** । प्रेरणीयपुरुषरहितत्वात् । **विश्वजिदादिवदिति** । विश्वजिता यजेतेत्यादिषु फलश्रवणेन स्वर्गकामादिरूपनियोज्यरहितत्वाद्यागकार्यताबोधनेन वाक्यस्य परिपूर्णतयाऽध्याहारानपेक्षणाच्च पुरुषप्रवृत्त्ययोगेन विध्यानर्थक्यादप्रमाणमेवेति प्राप्ते नियोज्याभावे तुष्टतापर्यवसानतात्पर्यवासनार्थं स्वर्गकामादिरूपो नियोज्याध्याहारेण कल्पनीय इत्युक्तं चतुर्थस्य तृतीयपादे फलाश्रुतेरिति पञ्चमनये तद्वदित्यर्थः । **कल्पकाभावादिति** । विश्वजिदादावनन्यलभ्यविधिबोधितापूर्वशब्दितविनियोगबलान्नियोज्यकल्पनायाः सम्भवेऽपीहाध्ययनं विनाध्यापनायोगादन्यलभ्याध्ययनानुवादेन विधित्वाभावान्न नियोज्यकल्पनं युक्तमित्यर्थः । अध्यापयीतेत्यादावपि फलकामपदाश्रवणादाशङ्कते **न चेति** । **आचार्यकरणकामस्य** । आचार्यत्वं सम्पिपादयिषोः । **अष्टवर्षमिति** । तत्पूर्ववाक्ये तद्बोधकपदश्रवणान्न

तद्राहित्यशङ्काऽवकाश इति भावः । 'सम्मानने'तिसूत्रस्य '**सम्माननं** पूजनम् । **उत्सञ्जनं** उत्क्षेपणम् । **आचार्यकरणं** स्वस्याचार्यत्वसम्पादनम् । **ज्ञानं** वस्तुनिश्चयः । **भृतिः** वेतनम् । **विगणनं** ऋणादेर्निर्यातनम् । **व्ययः** धर्मादिषु विनियोगः । एषु विवक्षितेषु नयतेरात्मनेपदं भवती'त्यर्थः ॥ अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्ययाः नयतेर्वाच्या इतरे प्रयोगोपाधयः । तथाहि । शास्त्रे नयते, शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्सञ्जने दण्डमुन्नयते उत्क्षिपतीत्यर्थः । माणवकमुपनयते विधिना आत्मसमीपं प्रापयति । उपनयनपूर्वकेणाध्ययनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने तत्त्वं नयते निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । **विगणनं** ऋणादेर्निर्यातनम् । करं नयते । राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । इति पाणिनीयैर्विवेचितमवसेयम् । **परापेक्ष-लक्षणेन** अध्ययनापेक्षस्वरूपेण । **उपादानेन** उपादानाख्यप्रमाणेन । तन्मते श्रुत्यादिषट्कमिवोपादानाख्यं सप्तमं प्रमाणमङ्गीकृतमिति तथोक्तिः । **सङ्गतमितीति** ।

चषकः— प्राक्तनाऽऽहेत्यनेन इतिरन्वेति ।

॥ इति अध्ययनस्य अध्ययनविधिप्रयुक्तत्वानङ्गीकुर्वाणेन प्राभाकरेण तस्य अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ अध्ययनस्य नित्यत्वात् न तस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वम् ॥

५९ सु०— उच्यते । स्यादेवं यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनं स्यात् । न चैवम् । अध्यापनस्य जीविकार्थत्वात् । त्रीणि कर्माणि जीविकेति वचनात् । अध्ययनस्य च नित्यत्वात् । 'योऽनधीत्य द्विजो वेदानि'त्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । न च नित्यमनित्येन प्रयुज्यते ।

परि०— **जीविकार्थत्वात्** जीवनोपायत्वादित्यर्थः ॥ **त्रीणीति** । यजनयाजनाध्ययना-ध्यापनदानप्रतिग्रहरूपषट्कर्ममध्ये याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपत्रीणि कर्माणि जीवनहेतुरित्यर्थः । 'षण्णां तु कर्मणां मध्ये त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशिष्टाच्च प्रतिग्रह' इति वचना-दित्यर्थः । अस्तु ततः किमित्यत आह **अध्ययनस्य चेति** । 'योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥' इत्यध्ययनस्याकरणे निन्दाश्रवणादित्यर्थः । ततोऽपि किमित्यत आह **न च नित्यमनित्येनेति** । जीवननिमित्तकत्वादनित्येनेत्युक्तम् । **प्रयुज्यते** अनुष्ठाप्यत इत्यर्थः । नित्यस्य विपक्षे दण्डभयेनैवानुष्ठातव्यत्वेन अन्यप्रयुक्तत्वादित्यर्थः ।

यादु०— **जीविकार्थत्वादिति** । तथा च नैमित्तिकत्वं तस्येति भावः । **त्रीणि कर्माणीति** । यजन-याजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहलक्षणेषु षट्सु कर्मसु याजनाध्यापनप्रतिग्रहाख्यानि त्रीणि कर्माणि जीवनोपाय-भूतानीत्यर्थः ॥ **योऽनधीत्येति** । 'योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः' इति वेदाध्ययनाकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । असत्यागन्तुके निमित्ते यदकरणे प्रत्यवायः श्रूयते तन्नित्यमिति नित्यकर्मणो लक्षणमिति भावः ॥ **अनित्येनेति** । नित्यभिन्नेन नैमित्तिकेनेत्यर्थः ॥ नैमित्तिक-स्यागन्तुकनिमित्तसमावेश एव कर्तव्यता । श्राद्धादौ निमित्तके तथा दर्शनात् । नित्यस्य तु तदभाव एव । एवं च कस्यचिदाचार्यस्य जीविकारूपनिमित्ताभावेनाध्यापनाभावे तदुपनीते माणवके नित्यतयाऽऽवश्यकमध्ययनं न त्वत्पक्षे सिद्ध्यतीति भावः ।

शे०चं०—स्यादेवमिति । यद्यप्यत्र द्रव्यमार्जयन् ब्राह्मणो याजयेत् अध्यापयेत् प्रतिगृह्णीयाद्वा इत्यादिवाक्याद् द्रव्यार्जनोपायतया प्राप्तत्वात् अप्राप्ते च विधेः साफल्यात् य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते-त्यादाविव प्रसिद्धार्थतया विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वेन क्लृप्तयच्छब्दयोगाच्चाध्यापनविधेरेवासम्भवान्न तद्विधिप्रयु-क्तत्वमध्ययनस्येति वक्तुमुचितम् । तथाऽपि 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षत' इत्यध्यापनस्याचार्यत्वफलकत्वश्रवणान्नेदं वचनं द्रव्यार्जनार्थप्राप्ताध्यापनानुवादपरम् । किन्तु पृथगध्यापनविधिपरमेवेति युक्तमध्ययनस्य तद्विधिप्रयुक्तत्वमित्याशङ्कापरिहाराय नित्यनैमित्तिकत्ववैषम्योपन्यासेन प्रयोजकप्रयुक्तिभावो निराकृत इति ध्येयम् । न च मा भूदाचार्यकार्यमध्यापनं तथाऽपि विद्यादानेन सुमति-र्ब्रह्मलोके महीयते इत्यादिभिर्विद्यादानात्मकत्वादध्यापनमपि ब्रह्मलोकावाप्तिलक्षणफलशेषतया विधीयते इति तत्प्रयुक्तत्वमध्ययनस्य स्यादेवेति वाच्यम् । तस्यापि नियोज्याश्रवणेन प्रयाजादिविधिवदप्रयोजकत्वेनाध्ययनस्य तत्प्रयुक्तत्वानुपपत्तेः । न च नियोज्याभावेऽपि फलसाधनत्वश्रवणात् तावन्मात्रेणाधिकारोदये सत्यध्यापनानुष्ठाने तत्प्रयुक्तिरध्ययनस्य स्यादेवेति वाच्यम् । विषयस्य स्वभावजन्यस्यार्थज्ञानस्यापि पश्चात्प्रतीतत्वादध्ययन-विधावपि तत्कामस्यैवाधिकारित्वसम्भवादध्ययनस्यापि स्वविधिनैव प्रयुक्तेर्युक्ततयाऽन्यविधिप्रयुक्तत्वायोगा-दित्याशयात् । **जीविकेति** । तथा च नैमित्तिकत्वं तस्येति भावः । **त्रीणि कर्माणीति** । याजनाध्यापन-प्रतिग्रहाख्यानि त्रीणि कर्माणीत्यर्थः ॥ **योऽनधीत्येति** । 'योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीव-न्नेव शूद्रत्वमधिगच्छति सान्वय' इति वेदाध्ययनाकरणे प्रत्यवायश्रवणादसत्यागन्तुके निमित्ते यदकरणे प्रत्यवायः श्रूयते तस्यैव नित्यत्वादिति भावः । **अनित्येनेति** । नैमित्तिकेनेत्यर्थः । नैमित्तिकस्यागन्तुकनिमित्तसमावेश एव कर्तव्यता । श्राद्धादौ नैमित्तिके तथा दर्शनात् । नित्यस्य तु तदभाव एव । एवञ्च कस्यचिदाचार्यस्य जीविका-रूपनिमित्ताभावेनाध्यापनाभावे तदुपनीतमाणवकस्य नित्यतयाऽऽवश्यकमध्ययनं न तत्पक्षे सिद्ध्यतीति भावः ।

वा०र०— द्रव्यार्जनोपायतयेति । द्रव्यमार्जयन् ब्राह्मणो याजयेदध्यापयेदित्यादिवाक्यादिति भावः । **आचार्यकसिद्ध्यर्थमिति** । आचार्यकमाचार्यत्वं तत्सिद्ध्यर्थमित्यर्थः । शङ्करभट्टैराचार्यकशब्दस्य तत्त्वार्थतया

व्याख्यानादिति बोध्यम् । नित्यनैमित्तिकं कर्म कुर्वन्निति भाट्टोक्तमोक्षसाधनपरानुव्याख्यानव्याख्यानरूपमूलानुसारेणेत्यादिलक्षणमुक्तम् **असत्यागन्तुक इत्यादिना** ।

स०व्र०— त्रीणि कर्माणीति । याजनाध्यापने प्रतिग्रहश्चेवं त्रीणि कर्माणीत्यर्थः ।

चषकः— त्रीणीति । यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपकर्मषट्कमध्ये याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपकर्मत्रयं जीवनहेतुरित्यर्थः ।

॥ इति अध्ययनस्य नित्यत्वात् न तस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वम् ॥

* * *

॥ अथ अध्ययनस्य अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वे बाधकोद्घाटनं प्राभाकरोक्तबाधकनिरसनञ्च ॥

६० सु०— किञ्चैकस्य माणवकस्याध्यापनेन चरितार्थत्वे माणवकान्तरस्याध्ययनप्रसङ्गः । यो येनोपनीतः स तेन अध्यापनीय इति चेत् । तर्ह्युपनायके परेतेऽध्ययनाभावः स्यात् । यत्पुनरितरेतराश्रयत्वमुक्तं तत् प्रातःसन्ध्यामुपासीत इत्यादावपि समानम् । अयमप्याचार्यस्यैव विधिः । शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यादेरिति चेन्न । आचार्ये परेते तदभावापातात् । अतोऽध्ययनादिविधिं वृद्धाः कथञ्चिन्माणवकं बोधयन्तीत्यङ्गीकार्यमित्यलम् ।

परि०— चरितार्थत्व इति । अध्यापनविधेरिति योज्यम् । **अध्ययनादीति** । अध्ययनसन्ध्यावन्दनाग्निकार्यादिविधिरित्यर्थः ॥ **कथञ्चिदिति** । लौकिकप्ररोचनविपक्षदण्डादिनेत्यर्थः ॥ **इत्येतदिति** । पूर्वोदाहृतसूत्रशेषमित्यर्थः ।

गु०दी०— प्रातःसन्ध्यामुपासीतेत्यादावपि समानमित्यत्र सन्ध्योपासने सति तदनन्तरमध्ययनम् । अध्ययने सति सन्ध्यामुपासीतेति श्रुतिबलात् सन्ध्योपास्तिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ।

यादु०— चरितार्थत्व इति । अध्यापनविधेरिति शेषः । **परेते** मृते ॥ **समानमिति** । सन्ध्योपासने सति विधिज्ञानम् । ततश्च सन्ध्योपासनमितीतरेतराश्रयत्वं समानमित्यर्थः । **आचार्यस्यैवेति** । अन्तर्णीतणिच्त्वेनेति भावः ॥ **कथञ्चिदिति** । घनगर्जितन्यायेन वा लौकिकवाक्येन वेत्यर्थः । तेन चार्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनादौ प्रवृत्तिरिति नोक्तेतरेतराश्रयत्वमिति । अत्रादिपदेन 'प्रातः सन्ध्यामुपासीते'त्यादिविधिसङ्ग्रहः । ततश्च अनयैव रीत्या तत्राप्यन्योन्याश्रयता परिहरणीयेति भावः ।

वं०प०— कथञ्चिदिति । तथाच अध्ययने सति विधिज्ञानमित्यनङ्गीकारान्नेतरेतराश्रय इति भावः ।

शे०चं०—चरितार्थत्व इति । अध्यापनविधेरिति शेषः । न चैकेनोपनीतमाणवकान्तरस्यान्येनाध्यापनं भविष्यतीति कथं तदभाव इति वाच्यम् । उपनयनकर्तुरेवाध्यापनेऽधिकारस्याङ्गीकृतत्वेनैकोपनीतस्यान्येनाध्यापनासम्भवादिति भावः ॥ **य इति** । यद्यप्याचार्यत्वकामना सकृदध्यापनेन निवृत्ता तथाऽपि विधिबलादधिकाराभावेऽपि माणवकान्तरस्य स्वेनोपनीतत्वादध्यापनं करोतीति भावः । **परेते** मृते ॥ **समानमिति** । प्रातः सन्ध्यामुपासीतेत्येतद्विधिज्ञाने सति सन्ध्योपासनं सति च तस्मिन्नैतद्विधिपठनेनैतद्विधिज्ञानं कृतसन्ध्यावन्दनस्यैव वेदाधिकारित्वात् तथा चेतरेतराश्रयत्वमिति भावः ॥ **कथञ्चिदिति** । वृद्धा अध्ययनादिविध्यर्थं स्ववाक्येन माणवकं प्रति कथयन्त्विति नेतरेतराश्रयत्वमिति भावः ।

स०व्र०— चरितार्थत्व इति । आचार्यत्वसम्पादनार्थमध्यापनस्य क्रियमाणत्वेनाचार्यत्वस्य चैकाध्ययनेनापि लब्धत्वात् उपनीतमाणवकान्तरस्याध्ययनाभावः स्यादित्यर्थः । नन्वेवमुपनीतमाणवकान्तरस्यान्येनाध्ययनमिति कथं तदभावः । न । उपनयनकर्तुरेवाध्यापनेऽधिकारस्याङ्गीकृतत्वेनैतदुपनीतस्यान्यस्मादध्ययनस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः । **यो येनेति** । यद्यप्याचार्यत्वकामना सकृदध्ययनकामनेनापि निवृत्ता तथापि माणवकान्तरस्य स्वेनोपनीतत्वादध्यापनं करोतीति भावः । **परेते** मृते । **समानमिति** । प्रातःसन्ध्यामुपासीतेत्येतद्विधिज्ञाने सन्ध्यावन्दनकरणम् । कृते च सन्ध्यावन्दने तद्विधिज्ञानम् । कृतसन्ध्यावन्दनस्यैव वेदाधिकारित्वात् । तथा चान्योन्याश्रय इति भावः । **कथञ्चिदिति** । वृद्धा अध्ययनादिविध्यर्थं स्ववाक्येन माणवकं प्रति कथयन्ति । तेन नान्योन्याश्रय इति भावः ।

चषकः— अयमपीति । अध्ययनसन्ध्यावन्दनाग्निकार्यादिरित्यर्थः ।

॥ इति अध्ययनस्य अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वे बाधकोद्घाटनं प्राभाकरोक्तबाधकनिरसनञ्च ॥

॥ इति अध्ययनस्य अध्यापनविधिप्रयुक्तत्वविमर्शः ॥

* * *

॥ अथ श्रवणादेः सार्वकालिकानुष्ठेयत्वसमर्थनम् ॥

॥ अथ यथाशक्ति सर्ववेदज्ञानस्य आवश्यकत्वे हेतुत्वेन देवतादीनां सर्वदा श्रवणाद्यनुष्ठानकथनम् ॥

६१ **सु०— समाचारेऽधिकाराच्च इत्येतद्व्याचष्टे अद्यापीति** ।

ब्र०सू०— ॐ समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥

अनु०— अद्यापि तेन देवाद्याः शृण्वते मन्वते सदा ।
ध्यायन्ति च यथायोगं

यतः सर्वविज्ञानमावश्यकम्, तेनैव हि कारणेन **देवाद्या अद्यापि श्रवणमनने कुर्वन्ति सदा ध्यायन्ति च ।** अन्यथा महामतीनां तेषामेकैकशाखाश्रवणादेरल्पीयसैव कालेन कर्तुं शक्यत्वेनाद्यापि तत्करणं न स्यादिति । **यथोयोगं** यथाशक्तीति प्रत्येकं विशेषणम् । **शृण्वत** इत्यात्मनेपद उक्तम् । समाचाराच्चेत्येवोक्ते देवादीनां वेदाधिकारित्वाभावात् कथमेतदित्यतो देवताधिकरणन्यायं मा विस्मार्षीरिति सूचयितुं सूत्रकृता समाचारेऽधिकाराच्चेत्युक्तम् ।

परि०— तच्छब्दपरामृष्टमाह **यत इति** । सर्वज्ञानहेतुरिति कुत इत्यत आह **अन्यथेति** । 'यथायोगम्' इत्यस्यार्थो **यथाशक्तीति** ॥ **प्रत्येकमिति** । क्रियापदत्रयेणापीत्यर्थः । ननु शृणोतेः परस्मैपदत्वात् शृण्वन्तीति वाच्ये कथं शृण्वत इत्युक्तिः । न च 'समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य' इत्यात्मनेपदमपि विहितमस्तीति वाच्यम् । समित्युपसर्गपरस्यैव तत् न केवलस्य अत आह **आत्मनेपद इति** । आत्मनेपदविषये समाधानमुक्तम् । समयपादीयाद्याधिकरणान्त्यभागे 'स्वनाशार्थं च को यतेदि'त्येतद्व्याख्यावसरे 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमि'त्येवंरूपेणेत्यर्थः ।

यादु०— ननु समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य इति समित्युपसर्गपूर्वकादेव शृणोतेरात्मनेपदविधानात् प्रकृते च तदभावात् कथमात्मनेपदमित्यत आह **शृण्वत इत्यात्मनेपद इति** । शृण्वत इत्यस्यात्मनेपदत्वविषये समाधानं पूर्वमुक्तमित्यर्थः । 'स्वनाशार्थं च को यतेदि'त्यनुव्याख्यावसरे 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमि'त्युक्तत्वादिति भावः । आत्मनेपदमुक्तमिति पाठे तु चन्द्रादिभिरिति शेषः । सर्वस्मादिति सामान्येन उक्तत्वादिति भावः ।

वं०प०— देवाद्याः शृण्वन्तीत्यनेन समाचारे देवानां सम्यक् श्रवणादीनामाचरणेऽधिकारादित्यर्थ उक्तो द्रष्टव्यः ॥ **अर्थित्वाभावादिति** । अर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियते । देवानां प्राप्तफलत्वेनार्थित्वाभावान्नाधिकार इत्यर्थः ॥ **न्यायमिति** । 'भावं तु बादरायणोऽस्ति ही'ति सूत्रोक्तं न्यायमित्यर्थः ।

शे०चं०— **प्रत्येकं विशेषणमिति** । यथायोगं शृण्वते यथायोगं मन्वत इति प्रत्येकमित्यर्थः । ननु शृणोतेः परस्मैपदित्वात् 'समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः' इति समित्युपसर्गपूर्वकादेव तस्मादात्मनेपदविधानात् प्रकृते तदभावात् शृण्वन्तीत्येव भवितव्यं, शृण्वत इत्यात्मनेपदं तु कथमित्यतः साङ्ख्याधिकरणे 'स्वनाशार्थं को यतेदि'ति परस्मैपदविषये यत्समाधानमुक्तं, बहुलमेतन्निदर्शनमिति स्मरणाद्यतेदिति परस्मैपदं साधु । तथा चाह । चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमिति । तदेव शृण्वत इत्यात्मनेपदविषयेऽपि

द्रष्टव्यमित्याह **शृण्वत इत्यात्मनेपद उक्तमिति** । क्वचिदात्मनेपदमुक्तमिति पाठः । तत्रात्मनेपदमुक्तसमाधानकमित्यर्थः ॥ **न्यायमिति** । 'भावं तु बादरायणोऽस्ति ही'ति सूत्रोक्तं न्यायमित्यर्थः ॥ **वेदाद्यधिकारित्वाभावादिति** । पदप्राप्तेः पूर्वं पश्चाच्च देवाभावेन तदुद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकयागादिरूपकर्मविरोधस्य वाच्यहीनाया वाचः प्रामाण्यायोगेन शब्दविरोधस्य च प्रसक्त्या तत्तत्पदादिविशिष्टदेवतानामुत्पत्तिविनाशवत्त्वासम्भवेन तत्तत्पदादिविशिष्टदेवानामनादिनित्यत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् स्वपदेभ्यो मोक्षस्यातिशयितत्वेऽपि स्वपदानां नित्यत्वेन स्वेषां मोक्षाभावनिश्चयेन तत्रार्थित्वाभावादिति भावः । **अधिकरणन्यायमिति** । विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेन तिर्यगादिवदसामर्थ्याभावाच्छूद्रादेरिव प्रतिषेधाभावात् प्रवाहतोऽनादिनित्यत्वेन तुल्यरूपादिमत्त्वेन च कर्मादिविरोधादेरभावादधिकारस्य श्रुतिसिद्धत्वाच्चेति तदधिकरणन्यायमित्यर्थः ।

वा०र०— समो गम्यृच्छीति । यद्यपि समो गम्यृच्छिभ्यामित्येव पाणिनिसूत्रं तथापि ऋच्छिस्वरत्यादीनां वृत्तिकृदुक्तानां मेलनेन सूत्रस्य भाष्यादावुदाहरणं मनसि निधाय तथैवोदाहृतं ग्रन्थकृतेति ध्येयम् । **तदभावात्** समित्युपसर्गाभावादित्यर्थः । **विषयेऽपि द्रष्टव्यमित्याहेति** । अनेनात्मनेपद इति विषयसप्तमी । तद्विषये समाधानमुक्तं उक्तप्रायमिति व्याख्या सूचिता भवति ।

स०व्र० — ननु शृण्वत इति कथम् । शृणोतेः परस्मैपदित्वात् शृण्वन्तीति भाव्यम् । न च समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य इति शृणोतेरात्मनेपदमपि विहितमिति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र समित्युपसर्गे विद्यमान एव तद्विधानेन प्रकृते च तदभावेनात्मनेपदासम्भवादित्यत आह **शृण्वत इत्यात्मनेपद उक्तमिति** । आत्मनेपद इति विषयसप्तमी । समयचरणे साङ्ख्याधिकरणे स्वनाशार्थं च को यतेदित्यत्र बहुलमेतन्निदर्शनम् । 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमि'त्यादिना शृण्वत इत्यात्मनेपदविषये समाधानमुक्तमित्यर्थः । आत्मनेपदमित्यपि क्वाचित्कः पाठः । तत्रात्मनेपदमुक्तसमाधानकमित्यर्थः । ननु देवादिभिः क्रियमाणस्य श्रवणस्य पारार्थ्यान्न तेन सर्वविज्ञानस्यावश्यकत्वसिद्धिरित्यतः श्रवणस्यात्मार्थत्वाभावे आत्मनेपदायोगात् स्वार्थत्वमेवेत्याह **शृण्वत इति** । इति व्याख्यानं तु न बुध्यामहे । चतुर्थ्यन्तत्वनिरासायाहेति व्याख्यानं त्वतितुच्छम् । तथाऽप्रतीतेः कर्त्राद्युक्त्यभावात् । उक्तादिपदास्वारस्याच्च ।

चषकः— ननु 'समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य' इति समुपसृष्टश्रुणोतेरेवात्मनेपदविहितेरनुपसृष्टत्वविधानात् कथमयं न्यासः सङ्गच्छत इत्यत आह **आत्मनेपद इति** । 'चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमि'त्येवंरूपेण समयचरणेऽभिहितमित्यर्थः ।

॥ इति यथाशक्ति सर्ववेदज्ञानस्य आवश्यकत्वे हेतुत्वेन देवतादीनां सर्वदा श्रवणाद्यनुष्ठानकथनम् ॥

* * *

॥ अथ श्रवणमननयोः तत्त्वपरोक्षनिर्णयपर्यन्तत्वम् ॥

६२ सु०— यदि ब्रह्मसाक्षात्कारवन्तोऽपि देवाद्याः श्रवणाद्यनुतिष्ठन्ति तर्हि तस्य निरवधिकत्वं प्रसक्तमित्यत आह **तथाऽपीति** ।

अनु०— तथाऽप्यावस्तुनिर्णयात् ।
श्रवणं मननं चैव कर्तव्यं सर्वदैव हि ।

यद्यपि सूत्रकारेण देवाद्याचारः प्रमाणीकृतस्तथाऽपि, **वस्तु** परब्रह्मादिकम् । **निर्णयो** यथार्थः परोक्षो निश्चयः । प्रथमस्यैवशब्दस्यावस्तुनिर्णयादेवेति सम्बन्धः । वस्तुनिर्णयहेतुत्वाच्छ्रवणादेरिति **हि**शब्दार्थः ।

॥ इति श्रवणमननयोः तत्त्वपरोक्षनिर्णयपर्यन्तत्वम् ॥

* * *

॥ अथ श्रवणमननयोः कालविशेषज्ञानं गुरूपदेशादेव ॥

६३ सु०— वस्तुनिर्णयपर्यन्तं श्रवणमनने कर्तव्ये इत्यसत् । निर्णीतेऽप्यर्थे पुनः कारणान्तरोपनिपातेन संशयाद्युत्पादस्य दर्शनेन वस्तुनिर्णयस्य अवधारयितुम् अशक्यत्वादित्यत आह **मतीति** ।

अनु०— मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरुत्तमः ।
वेत्ति तस्योक्तमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनम् ।

मतिः मननं **श्रुतिः** श्रवणम् । **उत्तमः** शिष्ययोग्यताभिज्ञः । **कुर्वतः** श्रवणादिकम् । **दर्शनं** ब्रह्मसाक्षात्कारः । एतदुक्तं भवति । ब्रह्मदर्शनार्थं हि श्रवणादिकम् । न च तद्यथाकथञ्चिदनुष्ठितं तत्साधनम् । किन्तु शिष्ययोग्यताभिज्ञगुरुप्रदानपूर्वकमेवेति वक्ष्यति । अतः तादृशो गुरुरेव श्रवणादिकालविशेषमुपदेक्ष्यति । यतः परं कारणशतोपनिपातेऽपि न संशयाद्युत्पादः स्यादिति ।

परि०— कुर्वत इत्यत्र कर्माऽऽह **श्रवणादिकमिति** ।। **वक्ष्यतीति** । 'प्रदानवदेव हि तदुक्तमि'त्याद्यधिकरण इति भावः ।

यादु०— **अवधारयितुमिति** । चरमावधित्वेनेति शेषः ।। **वक्ष्यतीति** । 'प्रदानवदेव हि तदुक्तमि'-त्यत्रेति शेषः ।

शे०चं०— **अवधारयितुमिति** । अयमेव वस्तुनिर्णयो नातःपरं संशयो भविष्यतीत्येवं चरमावधि-त्वेनावधारयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । मतिश्रुतिशब्दयोर्बुद्धिवेदपरताया दर्शनसाधनीभूतध्यानसमभिव्याहारेणायोगा-च्छ्रवणमननपरतया तौ व्याचष्टे **मतिरित्यादि** ।। **वक्ष्यतीति** । 'प्रदानवदेव हि तदुक्तमि'त्यत्रेति शेषः ।

वा०र०— **बुद्धिवेदेति** । ज्ञप्तिश्रवणपरताया इत्यर्थः ।

स०व्र०— **वक्ष्यतीति** । 'प्रदानवदेव हि तदुक्तमि'त्यत्रेति शेषः ।

।। इति श्रवणमननयोः कालविशेषज्ञानं गुरूपदेशादेव ।।

* * *

।। अथ अदृष्टतत्त्वस्य श्रवणादिभिः अपरोक्षज्ञानं दृष्टतत्त्वस्य तु मोक्षे अधिकानन्दप्राप्तिः ।।

६४ **सु०— देवाद्याः श्रवणादिकमद्यापि कुर्वन्तीति न युक्तम् । स्याद्धि दर्शनमिति श्रवणादेस्तत्त्वदर्शनसाधनत्वस्योक्तत्वात् । देवादीनां च तत्त्वदर्शनस्यौत्पत्तिकत्वात् । यथोक्तं 'नैव देवपदं प्राप्ता ब्रह्मदर्शनवर्जिताः' इत्यादि । न च प्राप्तसाध्यः साधनमनु-तिष्ठतीत्यत आह श्रवणमिति ।**

अनु०— श्रवणं दृष्टतत्त्वस्य मननं ध्यानमेव च ।
विशेषानन्दसम्प्रास्या(स्यै)

दृष्टतत्त्वस्यापि पुंसः श्रवणं मननं ध्यानं च विशेषानन्दसम्प्रास्यै युज्यत एवेति योजना । एवं तर्हि श्रवणादेर्दर्शनसाधनत्वोक्तिर्व्याहन्यत इत्यत आह अन्यस्येति ।

अन्यस्यैतानि दृष्टये ।

अदृष्टतत्त्वस्यैतानि श्रवणादीनि दृष्टये भवन्ति । यथा खलु समुच्चयवादिनां ज्ञानात्पूर्वाणि कर्माणि ज्ञानार्थानि । ततः पराणि तु मोक्षार्थानि । यथा च सकामानि कर्माणि संसारकारणानि निष्कामानि तु ज्ञानकारणानि । तथा श्रवणादीन्यदृष्टतत्त्वस्य ज्ञानार्थानीति न तदुक्तिव्याघातः । दृष्टतत्त्वस्य तु विशेषानन्दार्थानीति देवादीनां तदनुष्ठानं च युक्तम् । समाचारकथनं च यथाशक्ति वेदार्थश्रवणमननयोः कर्तव्यतामत्रोपोद्बलनाय कृतमिति नासङ्गतम् । विशेषानन्दं तु वक्ष्यामः ।

परि०— यथोक्तमिति । द्वितीयगीतातात्पर्ये । **समुच्चयेति** । ज्ञानकर्मणी समप्राधान्येन समुच्चित्य मोक्षं प्रति हेतू इति वादिनां मते पूर्वकालीनत्वादिना ज्ञानादिविलक्षणफलहेतुत्वं कर्मणां यथा तथेत्यर्थः । ननु ज्ञानहेतुतया सर्ववेदविषयश्रवणमननयोरत्र प्रकृतत्वात् कथं तत्रानन्दहेतुश्रवणादेरत्र प्रमाणीकरणमित्यत आह **समाचारकथनं चेति** । ननु मुक्तानन्द एव नास्ति विशेषानन्दः कुतः इत्यत आह **विशेषानन्दं तु वक्ष्याम इति** । चतुर्थस्य द्वितीयपादे पराभिप्रेतमोक्षस्वरूपनिरासावसरे मुक्तावानन्दसत्त्वं तद्विशेषं च ज्ञानपादे तारतम्योक्तिप्रस्तावे वक्ष्याम इत्यर्थः ।

यादु०— नन्ववस्थाभेदमात्रेण श्रवणादीनि कथं भिन्नफलकानीत्यतो दृष्टान्तमुखेनैतदुपपादयति **यथा खल्वित्यादिना** । नन्विदमसङ्गतम् । ज्ञानार्थकयथाशक्तिसर्ववेदार्थश्रवणादिकर्तव्यता ह्यत्र प्रकृता । तत्कथं देवादीनां समाचारकथनं साधकम् । तस्य विशेषानन्दार्थत्वेन ज्ञानार्थत्वाभावादित्यत आह **समाचारकथनं चेति** ॥ **कर्तव्यतामात्रेति** । न तु ज्ञानार्थकश्रवणमननयोः कर्तव्यतारूपोद्बलनायेत्यर्थः । ननु देवादीनां परमं साम्यमुपैतीति श्रुत्या मुक्तौ समानानन्दत्वावगमात् कथं समाचारस्य विशेषानन्दफलकत्वमित्यत आह **विशेषानन्दमिति** । ज्ञानपादे तारतम्यप्रतिपादनावसर इति शेषः । यद्वा मुक्तावानन्द एव नास्तीति केचित्, तत्सत्त्वेऽपि स सर्वेषां सम एवेत्यपरे, अतः कथं विशेषानन्दार्थत्वं समाचारस्येत्यत आह **विशेषानन्दमिति** । चतुर्थाध्याये वैशेषिकमोक्षखण्डनावसरे मुक्तावानन्दसद्भावं ज्ञानपादे तत्तारतम्यरूपं च विशेषं वक्ष्याम इत्यर्थः ।

शे०चं०— औत्पत्तिकत्वादिति । अनागन्तुकत्वादित्यर्थः । नन्ववस्थाभेदमात्रेण श्रवणादीनां कथं भिन्नफलकत्वमित्यतो दृष्टान्तमुखेन तदुपपादयति **यथेति** ॥ **तदुक्तीति** । दर्शनसाधनत्वोक्तीत्यर्थः । ननु ब्रह्मदर्शनहेतुश्रवणादेः कर्तव्यत्वेन प्रकृतत्वाद्देवतादिभिश्च क्रियमाणस्य तस्य विशेषानन्दार्थत्वेन ज्ञानार्थत्वाभावात् तदुदाहरणं प्रकृतासङ्गतमित्यत आह **समाचारकथनं चेति** ॥ **कर्तव्यतामात्रेति** । न तु ज्ञानार्थकश्रवणमननयोः कर्तव्यतोपोद्बलनायेत्यर्थः । ननु ज्ञानोत्तरकालीनश्रवणादेरानन्दातिशयसाधनत्वं न युक्तम् । तस्य मुक्तकर्तृकश्रवणादिवल्लीलात्मकत्वेन निष्प्रयोजनादित्यत आह **विशेषानन्दं त्विति** । भयपूर्वप्रवृत्तिमत्त्वेन ज्ञानिकृतश्रवणादेर्मुक्तकर्तृकश्रवणादिवैलक्षण्येन लीलात्मकत्वाभावाद्युक्तमानन्दातिशयसाधनत्वमिति, 'युक्तं च साधनाधि-

क्यात् साध्याधिक्यं सुरादिषु' इत्यादिना वक्ष्याम इत्यर्थः । यद्वा 'परमं साम्यमुपैती'ति मुक्तानामानन्दस्य साम्यश्रुतेरानन्दतारतम्यमेव नास्ति तदतिशयस्तु दूरापास्त इत्यत आनन्दतारतम्यं ज्ञानपादे वक्ष्याम इत्याह **विशेषेति** । यद्वा वैशेषिकादिरीत्या मुक्तावानन्द एव नास्ति तदतिशयस्तु दूरोपास्त इत्यत आह **विशेषेति** । चतुर्थाध्याये वैशेषिकाभिमतमोक्षखण्डनसमये मुक्तावानन्दसद्भावं ज्ञानपादे तद्विशेषं च वक्ष्याम इत्यर्थः ।

वा०र०— उत्पत्तिशिष्टत्वमौत्पत्तिकत्वमिति मनसि निधाय व्याचष्टे **अनागन्तुकत्वादित्यर्थ इति** ।

स०व्र०— ननु ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुश्रवणादेः कर्तव्यत्वेन प्रकृतत्वात् देवादिभिः क्रियमाणस्य च तदहेतुत्वात् तदुदाहरणं प्रकृतासङ्गतमित्यत आह **समाचारकथनमिति** ॥ **उपोद्बलनायेति** । अपरोक्षज्ञानवद्भिरपि यदा श्रवणादिकमनुष्ठीयते तदा किमु तत्कामैरपीति कैमुत्यं सूचयितुं समाचारकथनमिति भावः ।

॥ इति अदृष्टतत्त्वस्य श्रवणादिभिः अपरोक्षज्ञानं दृष्टतत्त्वस्य तु मोक्षे अधिकानन्दप्राप्तिः ॥

* * *

॥ अथ अमुख्यादपि गुरोः श्रवणाद्युपपत्तिसमर्थनम् ॥

६५ **सु०**— शिष्ययोग्यताभिज्ञगुरूपदेशानुसारेण श्रवणादिकं कर्तव्यमित्ययुक्तम् । तादृशस्य गुरोर्दुर्लभत्वेन श्रवणाद्यभावापत्तेः । लभ्यमानोऽप्यसावनुष्ठितश्रवणादिना आध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नेनैव शिष्येण लभ्यते नान्येन । तथाच अन्योन्याश्रय इत्यत आह **यदीति** ।

अनु०— यदि तादृग्गुरुर्नास्ति निर्णीतश्रवणादिकम् ।
तत्सिद्धान्तानुसारेण निर्णयज्ञात्समाचरेत् ।

द्विविधं शास्त्रं निर्णीतं निर्णेतव्यं च । तत्राद्यं ब्रह्मसूत्रादिकं, द्वितीयं वेदादिकम् । तत्र **निर्णीतस्य श्रवणादिकं** समाचरेत् । सर्वज्ञानां **सिद्धान्तानुसारेण** यो निर्णयं जानाति तस्मात् । इदमुक्तं भवति । मुख्यस्य गुरोः प्रथममलाभेऽपि न श्रवणाद्यभावापत्तिः । अमुख्यादपि गुरोस्तदुपपत्तेः । तत्र मुख्यवदमुख्यस्य अतिगहनवेदादिव्याख्यानसामर्थ्याभावेऽपि निर्णीतव्याख्यानमुपपद्यत एव । न च निर्णीतशास्त्रस्यापि व्याख्यानविप्रतिपत्त्या अभिप्रायो दुरधिगम इति वाच्यम् । सर्वज्ञप्रणीतोपायग्रन्थानुसारेणामुख्यस्यापि गुरोस्तदवगमसम्भवात् । एवं च अमुख्ये श्रवणादावनुष्ठिते मुख्योऽपि गुरुर्लभ्यत इति ।

परि०— आध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नेनेति । अधिकात्मा = परमात्मा, तत्सम्बन्धिज्ञान-ध्यानादिकमाध्यात्मिकं तत्र सामर्थ्ययुक्तेनेत्यर्थः । महावाक्यार्थप्रमादरहितेनेत्यर्थ इत्येके । बाह्यार्थ-प्रावण्यरहितेनेत्यर्थ इत्येके । सूक्ष्मालौकिकार्थविषयकेन्द्रियशक्तियुक्तेनेत्यर्थ इत्यन्ये ॥ **अन्योन्येति** । सति श्रवणादौ गुरुलाभः लब्धे च तस्मिन् श्रवणादीत्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **ब्रह्मसूत्रादिकमिति** । 'ब्रह्मसूत्रपदैश्चापि हेतुमद्भिर्विनिश्चितैरि'ति गीतोक्तेः । **आदि**पदेन सर्वज्ञप्रणीतः व्याख्यान-ग्रहः ॥ **वेदादीति** । वेदपुराणादिकम् ।

यादु०— आध्यात्मिकेति । आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तमानमाध्यात्मिकमिन्द्रियादि तस्य या शक्ति-रलौकिकार्थावगाहित्वादिलक्षणा तत्सम्पन्नेनेत्यर्थः । योग्यताभिज्ञगुरोरलौकिकत्वादिति भावः । एवं श्रवणाद्यनुष्ठाने इन्द्रियादेरलौकिकार्थदर्शनशक्तिसम्पत्तौ योग्यताभिज्ञगुरुदर्शनं तस्मिंश्च सति श्रवणाद्यनुष्ठानमित्यन्योन्याश्रयत्व-मित्यर्थः ॥ **ब्रह्मसूत्रादिकमिति** । ब्रह्मसूत्रादिकं हि सर्वज्ञप्रणीतभाष्याद्युपायग्रन्थानुसारेण स्वाभिप्रेतार्थपरतया निर्णीतमिति भावः । आदिपदेन यत्र यत्र सर्वज्ञप्रणीतोपायाः ते सर्वे भारतभागवतोपनिषदादयो ग्राह्याः । एवं चामुख्ये श्रवणादावनुष्ठित इत्यनन्तरमाध्यात्मिकशक्तिसम्पत्तिद्वारेति शेषः ।

वं०प०— विप्रतिपत्त्येति । अपव्याख्यानजनितविप्रतिपत्त्येत्यर्थः ।

शे०चं०— आध्यात्मिकेति । आध्यात्मिकस्य देहेन्द्रियादेर्या शक्तिरलौकिकार्थावगाहित्वादिलक्षणा तत्सम्पन्नेनेत्यर्थः । योग्यताभिज्ञगुरोरलौकिकत्वादिति भावः ॥ **तथा चेति** । श्रवणाद्यनुष्ठाने सतीन्द्रियादेरलौकि-कार्थदर्शनशक्तिसम्पत्त्या योग्यताभिज्ञगुरुदर्शनं सति च तस्मिंस्तदुक्तमार्गेण श्रवणाद्यनुष्ठानमित्यन्योन्याश्रयत्व-मित्यर्थः ॥ **ब्रह्मसूत्रादिकमिति** । तद्धि सर्वज्ञप्रणीतभाष्याद्युपायग्रन्थानुसारेण स्वाभिप्रेतार्थपरतया निर्णीतत्वा-न्निर्णीतं शास्त्रमित्यर्थः । आदिपदेन सर्वज्ञप्रणीतभाष्याद्युपायग्रन्थवद्गीतोपनिषदादिपरिग्रहः । **अनुष्ठित इति** । आध्यात्मिकशक्तिसम्पत्तिद्वारेति शेषः ।

वा०र०— आत्मन्यधिगतानि आध्यात्मिकानि इति विग्रहमभिप्रेत्य व्याचष्टे **आध्यात्मिकस्येति** । अध्यात्मशब्दादध्यात्मादेश्चेति वक्तव्ये ठञि उक्तरूपम् । देहस्यापि ज्ञाने उपयोगाभिप्रायेणाध्यात्मिकतया तद्ग्रहणम् । अत एवेन्द्रियादेरित्येव वक्ष्यति । **ग्रन्थवदिति** । भाष्यादिलक्षणो य उपायग्रन्थः तद्वद्गीतोपनिषदादि इत्यर्थः ।

॥ इति अमुख्यादपि गुरोः श्रवणाद्युपपत्तिसमर्थनम् ॥

* * *

६६ **सु०—** सर्वज्ञस्य गुरोः । श्रवणाद्यङ्गत्वे तदभावे श्रवणाद्यभाव एव कुतो नाङ्गी-क्रियते किमनेन अमुख्येन श्रवणादिना । सर्वज्ञगुरुप्राप्तिस्तु पुण्योपचयेनापि भविष्यतीत्यत आह **श्रवणादीति** ।

अनु०— श्रवणादि विना नैव क्षणं तिष्ठेदपि क्वचित् ।

सन्ति तावत् सर्वदा श्रवणादिकं कर्तव्यं **क्षणमपि** न त्याज्यमित्येवमर्थाः श्रुति-स्मृतयः 'स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्य' इत्याद्याः । तत्र च सर्वज्ञो गुरुरङ्गम् । तदलाभे तु गुणे त्वन्याय्यकल्पनमिति न्यायेन यादृशतादृशमपि श्रवणादिकं कार्यमेवेतीति भावः ।

नन्वेताः श्रुतय एवानुपपन्नार्थाः । अपरिहार्यनिद्राद्युपद्रवप्राप्तौ श्रवणादेः कर्तु-मशक्यत्वात् । न ह्याकाशरोमन्थनं शक्यविधानमित्यत आह **अतीति** ।

अत्यशक्ये तु निद्रादौ पुनरेव समाचरेत् ।

परिहर्तुमशक्ये निद्रादौ प्राप्ते तु **पुनरेव** तदपगमनानन्तरमेव श्रवणादिकं **समाचरेत्** । अयमभिप्रायः । यथा 'सायम्प्रातरग्निहोत्रं जुहोती'त्यादिविधयः सन्निपाताद्युपप्लवसम्भवेऽपि नानुपपन्नास्तथा प्रकृतेऽपीति ।

परि०— नाको मौद्गल्य इति । मुद्गलगोत्रजः नाको नाम मुनिः स्वाध्यायप्रवचनं परमं तप इति वक्तीत्यर्थः । आदिपदेन 'स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यमि'त्यादिश्रुतिः । 'य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यती'त्यादिना 'तस्मान्मे प्रियकृत्तम, इत्यन्तं गीतास्मृत्यादिः । तथा 'भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम्' इत्यादि द्वितीयस्कन्धादिस्थवाक्यं गृह्यते ॥ **गुणे त्वन्यायकल्पनमिति** । 'विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यादसमत्वाद्गुणे त्वन्यायकल्पनैक-देशत्वात्' इति नवमाध्यायतृतीयपादीयजैमिनिसूत्रांशोक्तन्यायेनेत्यर्थः । तत्र हि गुणप्रधानयोर्द्वयोः स्वारस्यासम्भवे सति अन्यतरस्वारस्येऽवश्यम्भाविनि कस्येति विचारे गुणभूत एवान्यायशब्दित-

मस्वारस्यकल्पनमित्युक्तम् । तत्र शाबरभाष्यादौ प्रदर्शितमुदाहरणम् । अथाग्नीषोमीयपशावेकपाशके 'अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वि'ति पठितमन्त्रे प्रधानप्रातिपदिकपाशेत्यस्याप्रधानभूतबहुवचनस्वारस्य-मनुरुध्य अग्नीषोमीयपशुप्रकरणादुद्धारेणान्यत्र पशुगणस्थले बहुपाशयुक्ते निवेशो न कल्प्यः । किन्तु बहुवचनस्यैव पाशावयवबहुत्वाद्यभिप्रायेण अस्वारस्यमुपेत्याग्नीषोमीयपशुप्रकरण एव 'अदितिः पाशानि'ति मन्त्रस्य निवेशः कल्पनीय इति । तथा चेह श्रवणादेः प्रधानत्वात् गुरोस्तदङ्गत्वेन प्रधानत्वादमुख्यगुरुमुपादायापि प्रधानं श्रवणादिकार्यमित्यर्थः ॥ **यादृशतादृशमिति** । अमुख्यगुरु-मुखीयमित्यर्थः । अशक्यमपि कुतो न क्रियतामित्यत आह **न ह्याकाशरोमन्थनमिति** । आकाश-विषयकचर्वणं भक्षणमिति यावत् । पशुजातीनां हि पूर्वभक्षणेन उदरप्रविष्टतृणानां पुनर्दन्तपर्यन्तं कानिचिदानीय सम्यग्दन्तैः खादित्वा तेषां पुनरुदरप्रवेशकरणं स्वभावः । तत्र तेषां चर्वितचर्वणं यदस्ति तद्रोमन्थनमित्युच्यते ।

गु०दी०— गुणे त्वन्यायकल्पनेत्यस्य गुणेऽप्रधाने अन्यायकल्पना । ईषद्व्यत्यासकल्पना । अत्रापि श्रवणादिकं प्रधानम् । गुरुस्तु तदङ्गत्वादप्रधानः तत्रान्यायकल्पना मुख्याभावेऽप्यमुख्यात् श्रवणादिकरणम् ।

यादु०— स्वाध्यायप्रवचने एवेति । स्वाध्यायप्रवचने एव श्रेयोर्थिभिः सर्वदा कर्तव्ये इति नाको मौद्गल्य आहेत्येतद्वाक्यार्थः । आद्यग्रहणेन 'आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ । तस्यर्ते यः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तये'त्यादिस्मृतिसङ्ग्रहः ॥ **गुणे त्वन्याय्यकल्पनमिति** । यथा ह्यग्नीषोमीये पशावेकपाशके 'अदितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वेतानि'त्यत्र गुणभूतप्रत्ययार्थेऽन्याय्यकल्पना न तद्बलान्मन्त्रस्यैवोत्कर्षः । एवमिहाप्यङ्ग-तया गुणभूते सर्वज्ञगुरावेव परित्यागकल्पना न्याय्या न प्रधाने श्रवणादावित्यर्थः । न्यायस्त्वानन्दमयाधिकरणे प्रदर्शितः । **रोमन्थनं** पशुचर्वितचर्वणम् ।

शे०चं०— इत्याद्या इत्याद्यशब्देन प्राक् स्मृतिशब्देन प्रतिज्ञात-'आयुर्वै हरति पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ । तस्यर्ते यः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तये'त्यादिभागवतादिवाक्यपरिग्रहः ॥ **गुणे त्वन्याय्यकल्प-नेति** । **न्यायेनेति** । यथा ह्यग्नीषोमीये पशावेकपाशके 'अदितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वैतानि'ति, 'अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतमि'ति च मन्त्रौ श्रुतौ । तत्र बहुवचनवान्मन्त्रः प्रकरणादुत्क्रष्टव्यो न वेति विषये बहुवचनस्या-समवेतार्थत्वादुत्कर्षप्राप्ते विशेष्यप्रधानभूतपाशवाचिप्रातिपदिकस्याग्नीषोमीये समवेतार्थत्वात् तदनुरोधेन बहुवचनं पाशगुणत्वेन तद्विशेषणभूतबहुत्ववाचकमन्याय्यया लक्षणया पाशावयवान् लक्षयतीति नवमे निर्धारितम् । 'विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वात्' । उत्कर्षोनुत्कर्षो वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशं पाशानिति मन्त्रयोर्विकल्पः स्यात् । पाशप्रातिपदिकस्योभयत्र समत्वात् । गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्यकल्पना

न तद्बलान्मन्त्रोत्कर्षः प्रत्ययस्य पदैकदेशत्वात् । प्रातिपदिकपारतन्त्र्येणोत्कर्षकत्वायोगादिति सूत्रार्थः । तथा च प्रधानभूतपाशप्रातिपदिकानुरोधेन गुणभूतप्रत्ययार्थे बहुत्वेऽन्याय्यकल्पनावत् प्रधानभूतश्रवणाद्यनुरोधेन तदङ्गभूत-सर्वज्ञगुरोरेव परित्यागो युक्तो न तु तदलाभात् प्रधानभूतश्रवणादेः परित्याग इति भावः । **श्रुतय इति** । बहुवचनमाद्यर्थे । श्रुत्याद्या इत्यर्थः । अत एव श्रुतिस्मृतय इति पूर्वग्रन्थः सङ्गच्छते । **रोमन्थनं** चर्वितचर्वणम् । आकाशस्य भक्षणमेवानुपपन्नं पुनर्भक्षितस्य भक्षणमित्यशक्यत्वज्ञापनाय रोमन्थनपदं प्रयुक्तम् । अन्यथा भक्षणमित्येवावक्ष्यदिति ध्येयम् । ननु सर्वज्ञगुरोः श्रवणाद्यङ्गत्वात् तदभावे कथं श्रवणादिकं स्यादित्यत आह **न हीति** । अङ्गाभावे प्रधानत्यागो न युक्तः किन्तु प्रधानानुरोधेनाङ्गत्याग एव युक्त इति भावः ।

वा०र०— प्रतिज्ञाता 'युर्हरति वै' इति पाठः । प्रतिज्ञातेत्यस्य वाक्यशेषेनान्वयः । कल्पनैकदेशत्वा-दित्यनन्तरं इत्यत्रेति शेषः । तद्युक्तोऽपि पाठः । सूत्रं व्याख्याति **उत्कर्षोऽनुत्कर्षो वेत्यस्यामित्यादि** । यथा ह्यग्नीषोमीयपशावित्यादि । एतच्च शास्त्रदीपिकाद्यनुसारिकल्पतर्वाद्युक्तरीत्योक्तमित्यादिकमानन्दमयाधिकरणीय-टीकाप्रपञ्चावसरे उक्तं तत एव प्रतिपत्तव्यम् ।

स०व्र०— गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति । मुख्यासम्भवेऽमुख्यस्यापि ग्राह्यत्वादित्यर्थः ।

॥ इति श्रवणादीनां सदाकर्तव्यत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ अमुख्यगुर्वलाभे स्वोत्तमज्ञानिसकाशात् श्रवणादिकं कार्यम् ॥

६७ **सु०— निर्णयज्ञस्य गुरोरभावे किं श्रवणाद्यभाव एव, नेत्याह अभाव इति ।**

अनु०— अभावे निर्णयज्ञस्य सच्छास्त्राण्येव सर्वदा ।
श्रृणुयात्

निर्णयज्ञस्य गुरोरभावेऽपि यादृशतादृशात् सर्वदा श्रृणुयात् । मन्वीत च । न हि गुणालाभे मुख्यपरित्यागो युक्त इति भावः । वेदादिश्रवणे सर्वज्ञो गुरुरपेक्षितः । तदितर-श्रवणे तु निर्णयज्ञः सर्वज्ञकल्पः । द्वयोरभावेऽपि श्रवणादिकं चेदनुष्ठेयं तदाऽसच्छास्त्राणा-मिति प्रतीतिः स्यात् । अतः सच्छास्त्राण्येवेत्युक्तम् । यादृशतादृशात् श्रृणुयादित्यनेनाति-प्रसक्तौ सत्यामाह **यदीति** ।

यदि सज्ज्ञानप्राचुर्यमुपलभ्यते ।

यदि तस्मिन्पुरुषे स्वापेक्षया सम्यग्ज्ञानादिप्राचुर्यमुपलभ्यते तर्हि ततः शृणुयात् । न त्वधमात् । वैयर्थ्यात् । न ह्यदृष्टमात्रार्थं श्रवणादिकमिति भावः ।

परि०— **वेदादिश्रवण इति** । निर्णेतव्यग्रन्थश्रवण इत्यर्थः ॥ **तदितरेति** । निर्णीत-ग्रन्थेत्यर्थः ।

वं०प०— **अतिप्रसक्ताविति** । स्वाधमादपि श्रवणरूपातिप्रसक्तौ सत्यामित्यर्थः । नन्वधमाच्छ्रवण-मपि तस्मात्स्वस्य ज्ञानप्राप्तिरूपदृष्टार्थसाधनं यद्यपि न भवति तथाऽप्यदृष्टार्थं भविष्यतीत्यत आह **न हीति** । किन्तु दृष्टार्थम् । तच्च नास्तीति भावः ।

स०व्र०— ननु निश्चयज्ञगुरोः श्रवणाद्यङ्गत्वात् तदभावे कथं श्रवणादिकं स्यादित्यत आह **न हि गुणेति** । **गुणः** अङ्गम् । अङ्गाभावेऽपि प्रधानत्यागो न युक्त इति भावः ।

॥ इति अमुख्यगुर्वलाभे स्वोत्तमज्ञानिसकाशात् श्रवणादिकं कार्यम् ॥

* * *

॥ अथ सर्वव्याख्याने एकगुरोः सामर्थ्याभावे बहुभ्योऽपि एकैकदेशश्रवणादिकं कार्यम् ॥

६८ **सु०— स्वतोऽधिकस्य पुरुषस्य प्रबन्धेन व्याख्यानासम्भवे किं श्रवणाद्यभाव एवेत्याकाङ्क्षायामाह महद्भ्य इति ।**

अनु०— महद्भ्यो विष्णुभक्तेभ्यो यथाशक्ति च संशयान् । छिन्द्यात्

स्वतो महद्भ्यो, महत्त्वं च न सज्ज्ञानमात्रेण किन्तु विष्णुभक्त्यादिगुणैश्चेत्युक्तं **विष्णुभक्तेभ्य इति** । तादृश एव ह्यादरमुत्पादयन् व्याख्याति । सादरमेव च श्रवणादिकं फलायालम् । **संशयान्** अज्ञानविपर्ययांश्चेति श्रवणादिफलमुक्तम् । एकस्मात्प्रबन्धेन श्रवणाद्यसम्भवेऽपि बहुभ्यो महद्भ्यो **यथाशक्ति** यथासम्भवमेकैकदेशश्रवणादिकमपि कुर्यादेव । तेनापि संशयादिच्छेदस्य श्रवणादिफलस्य लाभादिति भावः ।

परि०— संशयानिति बहुवचनार्थमाह **संशयाज्ञानविपर्ययानिति** ॥ **श्रवणादिफलमिति** । अज्ञाननिरसनं श्रवणफलं अन्यन्मननफलमिति ज्ञेयम् ।

गु०दी०— **प्रबन्धेने**त्यस्य प्रपञ्चेनेत्यर्थः । **संशयाज्ञानविपर्ययांश्चे**त्यत्र अज्ञानविपर्ययौ चशब्देन गृहीताविति ज्ञेयम् ।

वं०प०— संशयं छिन्द्यादित्यत्र संशयपदमज्ञानविपर्ययोरप्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्य **अज्ञानविपर्ययौ** इत्युक्तम् ।

शे०चं०— ननु विष्णुभक्तेर्व्याख्याने उपयोगो न दृश्यत इत्यतस्तमाह **तादृश एवेति** । ननु किमनेनादरेण कृत्यं येन भक्तेरावश्यकत्वं स्यादित्यत आह **सादरमेव चेति** ॥ **अज्ञानविपर्ययांश्चेति** । (संशयान् छिन्द्यादित्यत्र संशयपदमज्ञानविपर्ययोरप्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याज्ञानविपर्ययानित्युक्तम्) । च संशयानित्यत्र चशब्दः संशयांश्चेति सम्बध्यत इत्युक्तं भवति ।

वा०र०— 'च संशयानि'त्यत्र 'इत्यतःप्रागनेन' इति शेषः । अनेन च संशयानिति पाठस्तु स्वरस एव ।

॥ इति सर्वव्याख्याने एकगुरोः सामर्थ्याभावे बहुभ्योऽपि एकैकदेशश्रवणादिकं कार्यम् ॥

* * *

॥ अथ स्वाधिकगुर्वलाभे स्वेनैव सच्छास्त्राभ्यासः कर्तव्यः शिष्येभ्योऽपि उपदेशः करणीयः ॥

६९ **सु०**— स्वतोऽधिकाभावे कथं श्रवणादीत्यत आह **स्वत इति** ।

अनु०— स्वतोऽधिकाभावे स्वयमेव समभ्यसेत् ।
ब्रूयादपि च शिष्येभ्यः

अपिचावितरेतरयोगे । श्रुताऽऽवृत्तिप्रवचनाभ्यामभिनवोत्प्रेक्षोदयात् तेऽपि श्रवणादिफलं प्रसुवाते ।

सम्यक् श्रवणादिरहितो व्याचक्षाणः स्खलनेन प्रत्यवेयात् । तत्कथमुच्यते शिष्येभ्यो ब्रूयादिति तत्राह **सदिति** ।

'ब्रूयात्' इति सम्बन्धः । प्रामाणिकतयाऽभिमतोऽर्थः सिद्धान्तः । न तु प्रामाणिक एवेति नियमः । तथात्वे शब्दनित्यत्वं केषाश्चित्सिद्धान्तः । केषाश्चित्तदनित्यत्वमिति न स्यात् । द्वयोः प्रामाणिकत्वायोगात् । अयं तु न तथा । अपि तु प्रामाणिक एवेत्यतः सदित्युक्तम् । स्वार्थिको णिच् । अजहदित्यर्थः । यद्वा शिष्यैरहापयन् । सत्सिद्धान्तहानिरेव महतः प्रत्यवायस्य हेतुरिति वक्ष्यामः । क्षुद्रस्खलितं त्वल्पीयस एव । न च तावता महाप्रयोजनव्याख्यानत्यागः । तथा सति मृगभयाद्बीजानावापप्रसङ्गादिति भावः ।

परि०— अपिचावितरेतरयोग इति । अभ्यासप्रवचनयोरन्योन्यसमुच्चय इत्यर्थः । रथगतौ चक्रद्वयमिवान्योन्यसाहाय्येनैककार्यनिष्पादकत्वरूपमितरेतरयोगं दर्शयति **श्रुतेति** । **अभिनवोत्प्रेक्षा** अपूर्वनिश्चयः । **श्रवणफलं** अज्ञानादिनिवृत्तिरूपम् । सत्पदकृत्यं वक्तुमाह **प्रामाणिकतयेति** । 'अजहदि'ति वक्तव्ये कथमहापयन्निति णिजन्तप्रयोग इत्यत आह **स्वार्थिको णिजिति** । स्खलनेन प्रत्यवेयादिति प्राक्कृतचोद्यं निराह **सत्सिद्धान्तेति** ॥ **वक्ष्याम इति** । सिद्धान्तस्वरूपनिरूपणम् । 'एतद्विरोधि यत्सर्वं तमसेऽन्धाय केवलमि'त्यत्रेति भावः ।

यादु०— क्रियाभेदश्रवणान्न समुच्चयार्थत्वं सम्भवत्यत आह **इतरेतरयोग इति** । ननु परस्परसाहित्येन यत्र द्वयोरेककार्यजनकत्वं तत्रैवेतरेतरयोगो दृष्टो यथा हरिहरौ कुरुत इति । तदत्र कथमित्यतस्तद्दर्शयति **श्रुतावृत्तीति** । अभ्यसेदित्युक्तानुवादः **श्रुतावृत्तीति** । ब्रूयादपि च शिष्येभ्य इत्यस्यानुवादः **प्रवचनेति** । **अभिनवोत्प्रेक्षा** इदमित्थमिति निर्णयः । इत्यतः इति दर्शयितुम् **वक्ष्याम इति** । 'एतद्विरोधि यत्सर्वं तमसेऽन्धाय केवलमि'त्यत्रेति शेषः ।

वं०प०— ते अपि श्रुतावृत्तिप्रतिवचने अपि । श्रवणादिफलमज्ञाननिवृत्त्यादिकम् ॥ **न तथेति** । प्रामाणिकत्वेन केवलमभ्युपगम्यत इति नेत्यर्थः । **इत्यत** इत्यभिप्रेत्य ॥ **मृगभयादिति** । मृगाः समागत्याङ्कुरं भक्षयिष्यन्तीति भयेन बीजावापरूपं प्रधानं कर्म न परित्यज्यते कर्षकैस्तद्वदिति भावः ।

शे०चं०— परस्परनिरपेक्षपदार्थानामेकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिन्यन्वये हि समुच्चयः । न चात्र श्रुतावृत्तिप्रवचनयोः परस्परनिरपेक्षयोरज्ञाननिवृत्त्यादिरूपश्रवणादिकार्यप्रयोजकत्वमपि तु सापेक्षयोरेवेति समुच्चयासम्भवादितरेतरयोग एव चापिशब्दावित्याशयेनाह **अपिचावितरेतरयोग इति** । इतरेतरयोगमेवोपपादयति **श्रुतेति** । अत्राभ्यसेदित्युक्तस्यानुवादः **श्रुतावृत्तीति** । ब्रूयादपि च शिष्येभ्य इत्यस्यानुवादः **प्रवचनेति** । मूले सदित्यस्य व्यावर्त्याभावाद्वैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति **प्रामाणिकतयेति** ॥ **द्वयोरिति** । अन्यथा वस्तुनो द्वैरूप्यापातादिति

भावः ॥ **इत्यत इति** । इति दर्शयितुमित्यर्थः । नन्वत्र सत्सिद्धान्तमजहदिति सत्सिद्धान्तस्य स्वयमहानमेव वाच्यम् । अहापयन्नित्यहापनोक्तिस्त्वयुक्तेत्यतोऽहापयन्निति णिचः स्वार्थिकत्वेनाहानस्यैवात्रोच्यमानत्वान्नानुपपत्तिरित्याह **स्वार्थिक इति** । णिचः स्वार्थिकत्वे वैयर्थ्यं भवतीत्यपरितोषाद्धेतुमण्णिचमेवाभ्युपेत्य अहापनमुपपादयति **यद्वेति** । ननु सत्सिद्धान्तविरुद्धज्ञानेन तद्धानिवत्पूर्वोत्तरविरुद्धवाक्यार्थज्ञानेन वाक्यार्थहानेरपि ज्ञानदौर्बल्येनावर्जनीयत्वात् सत्सिद्धान्तहानिवद्वाक्यार्थस्खलनादेरप्यनर्थहेतुत्वादुभयोरपि स्वयमहानस्य शिष्यैरहापनस्य वा वक्तव्यत्वाद्विशिष्यसत्सिद्धान्तमहापयन्निति सत्सिद्धान्तस्यैवाहानाद्युक्तिरयुक्तेत्यतः सत्सिद्धान्तस्खलनवाक्यार्थस्खलनयोरनर्थसाधनत्वेऽपि सत्सिद्धान्तहानेर्महाप्रत्यवायहेतुत्वात् वाक्यार्थहानेश्चाल्पप्रत्यवायहेतुत्वात् अवान्तरवैषम्येण युक्तं विशिष्य तत्कथनमित्यभिप्रेत्य भवेदेतदेवं यदि सत्सिद्धान्तहानेर्महाप्रत्यवायहेतुत्वं सिद्धं स्यात् तदेव कुत इत्यत आह **सत्सिद्धान्तहानिरेवेति** ॥ **वक्ष्याम इति** । 'एतद्विरोधि यत्सर्वं तमसेऽन्धाय केवलम्' इत्यादिनेति शेषः । नन्वस्तु सत्सिद्धान्तहानेरेव महाप्रत्यवायहेतुत्वं तथाऽपि तत्र तत्र स्खलनरूपवाक्यार्थहानेरप्यल्पीयांसं प्रत्यवायं प्रति हेतुत्वात् तत्र तत्र स्खलनादिमतो व्याख्यानस्यापि त्याज्यत्वात् कथं ब्रूयादपि च शिष्येभ्य इति तस्यानुष्ठेयत्वकथनमित्यतस्तत्साध्यानिष्टापेक्षया तत्साध्यस्येष्टस्य महत्त्वेन महाप्रयोजनसाधनत्वाद्युक्ता व्याख्यानस्यापरित्याज्यत्वोक्तिरित्यभिप्रेत्याह **न च तावतेति** । तत्र तत्र स्खलनादल्पप्रत्यवायहेतुमात्रेणेत्यर्थः । नन्वल्पानिष्टसाधनस्यापि महाप्रयोजनसाधनत्वादपरित्याज्यत्वमेव कुतो महाप्रयोजनसाधनस्याल्पानिष्टसाधनत्वेन परित्यागस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह **तथा सतीति** ॥

वा०र०— परस्परनिरपेक्षेति । हरिं गुरुं च भजस्वेत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । **हेतुमण्णिचमेवेति** । हेतुमति चेत्यनेन कारयतीत्यादाविवेति शेषः । **तथा सतीति** मूलम् । अत एवोक्तं महाभाष्ये न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या । लक्षणं वा न प्रणेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । न हि मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते इति । द्वितीयसूत्रन्यायभाष्यवाचस्पतावप्युक्तम् । न हि मृगाः सन्तीति शाल्यो नोप्यन्ते भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । नो खल्वयम् । प्रेक्षावतां समाचारो यत् दुःखभिया सुखपरित्याग इतीति भावः ।

स०व्र०— इतरेतरयोग इति । भिन्नविषययोरपि समुच्चयदर्शनात् कस्यचिदावृत्तिः कस्यचिद्व्याख्यानमिति प्रतीतिनिरासार्थमितरेतरयोग इत्युक्तम् । तथाचैकविषययोरेव व्याख्यानावृत्त्योः साहित्यमात्रं विवक्षितमिति भावः । **वक्ष्याम इति** । 'एतद्विरोधि यत्सर्वं तमसेऽन्धाय केवलमि'त्यादिनेति शेषः ।

चषकः— स्वार्थिको णिजिति । रामो राज्यमचीकरदिति यथेति भावः ।

॥ इति स्वाधिकगुर्वलाभे स्वेनैव सच्छास्त्राभ्यासः कर्तव्यः शिष्येभ्योऽपि उपदेशः करणीयः ॥

॥ इति श्रवणादेः सार्वकालिकानुष्ठेयत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ सत्सिद्धान्तस्य द्वैविध्यम् ॥

॥ अथ सत्सिद्धान्तस्वरूपं, परापरत्वेन तस्य द्वैविध्यम् ॥

७० **सु०—** कोऽसौ सत्सिद्धान्तो यो न हातव्यः । द्विविधः सत्सिद्धान्तः परापरभेदात् । प्रत्येकं द्विविधो वाचनिक आनुषङ्गिकश्च ।

परि०— परापरेति । **परः** भगवद्विषयः । **अपरः** जगद्विषयः ।

यादु०— वाचनिकः प्राधान्येनोक्तः । **आनुषङ्गिकः** तदुपपादकः ।

शे०चं०— सिद्धान्त इति । सत्सिद्धान्त इत्यर्थः । क्वचित्तु सत्सिद्धान्त इत्येव पाठः । **वाचनिक इत्यादि** । अत्र वचनवृत्त्या प्रतिपादितत्वं न वाचनिकत्वमभिमतं तथा सति जन्मादिसूत्रे निर्दोषत्वादेरार्थिकतया वचनवृत्त्या प्रतिपाद्यत्वाभावेन वाचनिकपरसिद्धान्तत्वाभावप्रसङ्गात्किन्तु साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपावधारणपरेऽनन्यार्थतयोक्तोऽर्थ एव तत्त्वेन विवक्षितः । अन्यार्थतया प्रतिपादितस्त्वानुषङ्गिक इत्यनयोर्भेदः । अत्र च शास्त्रप्रतिपाद्यस्य गुणपूर्णत्वादेः सर्वस्य न समकक्षत्वं प्रतिपत्तव्यमिति भावेन वाचनिकानुषङ्गिकभेदेन तद्द्वैविध्यकथनम् । अत एव भाष्यकारेण परसिद्धान्तोदाहरणे इति सम्यग्विनिर्णय इत्येवोक्तम् । अन्यत्र तु 'अदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थमिति तद्गुणपूर्तय' इति चान्यार्थत्वं प्रदर्शितमित्यवगन्तव्यम् ।

॥ इति सत्सिद्धान्तस्वरूपं, परापरत्वेन तस्य द्वैविध्यम् ॥

* * *

॥ अथ विष्णोः गुणपूर्णत्वदोषदूरत्वादिभगवत्सम्बन्धिविषयकत्वेन सत्सिद्धान्तस्य परत्वम् ॥

७१ **सु०—** तत्र वाचनिकं परं सत्सिद्धान्तं तावदाह **अशेषेति** ।

अनु०— अशेषगुणपूर्णत्वं सर्वदोषसमुज्झितिः ।
विष्णोरन्यच्च तत्तन्त्रमिति सम्यग्विनिर्णयः ।

अन्यत् **तत्तन्त्रमिति** सकलजगज्जन्मादिकारणत्वमुच्यते । निर्णीयत इति **निर्णयः** । **सम्यग्विनिर्णयो** वाचनिकः परसिद्धान्तः । साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपावधारणपरे जन्मादिसूत्रे खल्वभिहितोऽयमर्थः ॥

परि०— परसिद्धान्ततास्फोरणायाह **सकलजगदिति** । कर्मव्युत्पत्तिप्रदर्शनेन फलितमाह **वाचनिक इति** । तद्व्यनक्ति **साक्षादिति** । **जन्मादिसूत्र इति** । जिज्ञासासूत्रोक्तब्रह्मशब्दोक्त-निर्दोषगुणपूर्णतोपपादकत्वादस्य सूत्रस्य 'जन्मादिसूत्रेऽभिहितोऽयमर्थ' इत्युक्तम् ।

यादु०— अन्यत्तत्तन्त्रमित्येतन्न यथास्थितं ग्रहीतुं शक्यम् । परसिद्धान्तताभावात् । भगवन्निष्ठ-स्वतन्त्रत्वपरतया व्याख्याने च स्वतन्त्रत्वं सदा तस्येत्यनेन पौनरुक्त्यमतो व्याचष्टे **सकलजगज्जन्मादीति** । अन्यदिति सामान्योक्त्या सकलेत्यस्य तत्तन्त्रमिति तदधीनसत्तादिकत्वोक्त्या जन्मादिकारणत्वस्य च लाभ इति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मस्वरूपावधारणेत्यनेन परत्वमुपपादितम् । प्राधान्यादित्यर्थकेन साक्षादित्यनेन वाचनिकत्वमिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— अपरसिद्धान्तत्वप्रसक्तिपरिहारायाह **सकलजगज्जन्मादीति** ॥ **निर्णीयत इति निर्णय इति** । तथा च निर्णीतोऽर्थ इत्यर्थः ॥

शे०चं०— अन्यत्तन्त्रमित्येतन्न यथास्थितं गृहीतुं शक्यं परसिद्धान्तताभावप्रसङ्गात् । भगवन्निष्ठ-स्वातन्त्र्यपरतया च व्याख्याने स्वतन्त्रत्वं सदा तस्येत्यनेन पौनरुक्त्यापातादित्यतो व्याचष्टे **सकलजग-ज्जन्मादीति** । अत्रान्यदिति सामान्योक्त्या सकलेत्यस्य तत्तन्त्रमिति तदधीनसत्तादिकत्वोक्त्या जन्मादिकरणत्वस्य च लाभ इति द्रष्टव्यम् । ननु निर्णयनं निर्णय इति भावव्युत्पत्त्या निर्णयशब्दस्य निश्चयार्थत्वात् सम्यग्विनिर्णय इति वचनं सत्सिद्धान्त इत्युत्तरग्रन्थेन तदनुसारिणा कोऽसौ सत्सिद्धान्त इति शङ्काग्रन्थेन चाननुगुणत्वादनुपपन्न-मित्यतोऽत्र निर्णयशब्दस्य कर्मव्युत्पन्नत्वाश्रयणान्नानुपपत्तिरित्याशयेन आह **निर्णीयत इति निर्णय इति** । कुतोऽस्य सिद्धान्तस्य वाचनिकत्वं परत्वं चेत्यतस्तदुभयमुपपादयति **साक्षादिति** । प्राधान्येनेत्यर्थः । अनेन वाचनिकत्वमुपपादितम् । ब्रह्मस्वरूपावधारणपर इति तु परत्वोपपादनमिति ज्ञेयम् ।

वा०र०— **यथास्थितमिति** । अन्यस्य पराधीनत्वार्थकमित्यर्थः । तेन ब्रह्मस्वरूपनिरूपणपरे स्वात-न्त्र्याद्यभिधायिनैव ब्रह्मधर्मस्यानभिधानादिति भावः । पौनरुक्त्यापातादित्युपलक्षणम् । आनुषङ्गिकपरसिद्धान्तता-भावापाताच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **सम्यग्विनिर्णय इति वचनमिति** । इति वचनमनुपपन्नमिति सम्बन्धः । तत्र हेतुः **सत्सिद्धान्त इत्युत्तरेत्यादि** । तत्र ज्ञेयो निर्णीत इति पदश्रवणादिति भावः । तदुपपादनं **निर्णयनमित्यादि** ।

स०व्र०— ननु निर्णयनं निर्णय इति व्युत्पत्त्या निर्णयशब्दस्य निश्चयार्थत्वोक्तौ कोऽसौ सत्सिद्धान्त इति शङ्काऽननुगुणत्वात् सम्यङ्निर्णय इति वचनमनुपपन्नमिति तत्राह **निर्णीयत इति** ।

॥ इति विष्णोः गुणपूर्णत्वदोषदूरत्वादिभगवत्सम्बन्धिविषयकत्वेन सत्सिद्धान्तस्य परत्वम् ॥

* * *

७२ **सु०—** आनुषङ्गिकं परसिद्धान्तमाह **स्वतन्त्रत्वमिति** ।

अनु०— स्वतन्त्रत्वं सदा तस्य तस्य भेदश्च सर्वतः ।

स्वतन्त्रत्वं स्वाधीनसत्त्वादिमत्त्वम् । **तस्य** विष्णोः । द्वितीयस्तस्येतिशब्द उत्तरत्र सम्बध्यते । **सर्वतो भेदश्चेति** । प्रकृतिजीवजडेभ्योऽत्यन्तभिन्नत्वम् । नन्वेतदप्यसम्भवस्तु सतो नात्माऽश्रुतेः पृथगुपदेशादित्यादिनाऽभिहितमेव । तत्कथमानुषङ्गिकः सिद्धान्तः । सत्यम् । तथाऽपि प्रधानप्रमेयोपयोगितयोक्तत्वाददोषः । स्वगतभेदवर्जितत्वादेरुपलक्षणमेतत् । इति सम्यक् स्थितिरिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

परि०— स्वसत्तादौ परानपेक्षत्वस्यादोषत्वरूपत्वेनादोषत्वसिद्ध्यर्थत्वाभावात् प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे **स्वतन्त्रत्वमिति** ॥ **प्रकृतीति** । चित्प्रकृतीत्यर्थः ॥ **नन्वेतदिति** । स्वतन्त्रत्वादिप्रमेयमित्यर्थः ॥ **असम्भवस्त्विति** । द्वितीयपादे 'असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेरि'ति सूत्रे 'असतः सदजायते'ति श्रुतेः सच्छब्दितं ब्रह्मापि पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिमदिति प्राप्ते सतो = ब्रह्मणः, असम्भवस्तु = असम्भव एव, सम्भवः = उत्पत्तिः पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्त्यभाव एव । सत इति हेतुगर्भं विशेषणम् । स्वतन्त्रत्वादिति 'सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टमि'ति भारतोक्तेः । असतो निरस्वरूपस्य करणत्त्वानुपपत्तेश्चेत्युक्त्या स्वातन्त्र्यस्य तत्राभिधानादित्यर्थः । 'नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' इत्यत्र च 'तमसि लीन' इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मणोऽपि देहत्यागरूपलयोऽस्तीति प्राप्तेः, आत्मा न लीयते लयस्याश्रवणात्, लीनत्वश्रुतेरपिहितत्वपरत्वात्, 'नित्यो नित्यानामि'त्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वाच्चेत्युक्तेरिति भावः । 'पृथगुपदेशात्', 'अत एव चोपमासूर्यकादिवदि'त्यादौ स्पष्टं भेद उक्त एवेति भावः ॥ **प्रधानप्रमेयोपयोगितयेति** । निर्दोषत्वगुणपूर्णत्वरूपब्रह्मपदोक्तं यत्प्रमेयं तदुपपादकं च यज्जगज्जन्मादिहेतुत्वं तदुपयोगितया तत्र स्वातन्त्र्यादेरुक्तत्वादित्यर्थः ॥ **स्वगतेति** । तत्सत्त्वेऽनेकेश्वरापातेनोद्देशत्वाद्यसिद्धेरिति भावः । **आदिपदेन** अप्राकृतविग्रहवत्त्वादिग्रहः ।

गु०दी०— **प्रधानप्रमेयोपयोगितयेत्यनेन** अप्रधानतयोक्तस्यैवानुषङ्गिक इति संज्ञेत्युक्तं भवति ।

यादु०— **स्वतन्त्रत्वमित्यत्र** स्वसत्तादौ परानपेक्षत्वविवक्षायामस्य पारतन्त्र्याख्यदोषाभावरूपतया सर्वदोषसमुज्झितिरित्यनेनैवोक्तत्वात् पुनरभिधानं व्यर्थमत आह **स्वाधीनेति** । सर्वत इत्येतद्भगवदितरमित्या-

शयेनाह **प्रकृतीति** । अन्यदित्यनेन जीवजडयोः । **नन्वसम्भवस्तु सत इत्यादि** । अत्राधिकरणद्वये यद्यपि भगवतः क्रमेणोत्पत्तिविनाशाभावप्रतिपादनमेव कृतं न स्वाधीनसत्तादिमत्त्वम्, तथाऽपि पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिपराधीनविशेषापगमरूपनाशयोरभावप्रतिपादनेन तत्र स्वाधीनसत्तादिमत्त्वमेवोक्तं भवतीति भावः ॥ **प्रधानप्रमेयेति** । जन्मादिकारणत्वरूपप्रधानप्रमेयोपयोगितयेत्यर्थः । अनन्यार्थतया प्राधान्येनोच्यमानस्यैव परसिद्धान्तत्वमयं च न तथाऽत आनुषङ्गिक एवेति भावः ॥ **स्वगतभेदेति** । भगवति भेदेऽनेकेषां स्वातन्त्र्यायोगात् तस्यानुग्राह्यत्वादिप्राप्त्या निर्दोषत्वायोगः । अत इदमानुषङ्गिकमिति ध्येयम् । आदिपदेन प्रयोजनाभावग्रहणम् । तत्सत्त्वेऽपूर्णत्वाख्यदोषापत्तेः ।

वं०प०— **उत्तरत्रेति** । भेदश्च सर्वत इत्यनेनेत्यर्थः ।

श्रे०चं०— स्वतन्त्रत्वं न परतन्त्रताव्यावृत्तिर्बाधकाभावेनोपचाराश्रयणस्यायुक्तत्वात् पारतन्त्र्याख्यदोषाभावरूपत्वप्रसक्त्या सर्वदोषसमुज्झितिरित्यनेनैव तल्लाभात् स्वतन्त्रत्वमित्यस्य तेन पौनरुक्त्यापाताच्चेति भावेन 'स्वेच्छानुसारितामेव स्वातन्त्र्यं हि विदो विदुरि'ति साङ्ख्याधिकरणीयानुव्याख्यानानुसारेण तद्व्याख्याति **स्वतन्त्रत्वमिति** । तस्य स्वतन्त्रत्वं सर्वतो भेदश्चेत्येकेनैव तस्येतिशब्देन पूर्तेर्द्वितीयस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्यादोषत्वस्य सिद्ध्यर्थमित्युत्तरवाक्यसम्बन्धाभ्युपगमान्न तद्वैयर्थ्यमित्याशयेनाह **द्वितीय इति** । सर्वत इति सर्वशब्दस्य स्वपरसाधारण्येन सर्वपरत्वे स्वतोऽपि भेदप्रसङ्गात् तस्य च नेह नानेति बाधितत्वान्न सर्वशब्दस्तत्परः किन्तु भगवदितरसर्वपर इत्याशयेन व्याचष्टे **प्रकृतीति** । **नन्वसम्भवस्तु सत इत्यादि** । यद्यप्येतद्भगवत उत्पत्तिनाशाभावप्रतिपादकतया भाष्ये व्याख्यातं तथाऽपि 'स्वतन्त्रत्वात्परात्मनः । नैवोत्पत्तिः कथमपि न स्वतन्त्रं ततोऽपरमि'ति सौत्रसच्छब्दस्य स्वातन्त्र्यपरतया पूर्वत्रानुव्याख्यानकृता व्याख्याततत्वात् तदनुसारेणेयं शङ्केति ध्येयम् ॥ **प्रधानप्रमेयेति** । जन्मादिकारणत्वरूपप्रधानप्रमेयोपयोगितयेत्यर्थः । अनन्यार्थतया प्राधान्येनोच्यमानस्यैव वाचनिकपरसिद्धान्तत्वादस्य च अतथात्वादानुषङ्गिकत्वमिति भावः । स्वतन्त्रत्वसर्वतोभिन्नत्वयोरिव स्वगतभेदवर्जितत्वादेरपि निर्दोषत्वादिरूपप्रधानप्रमेयोपयुक्ततयोक्तत्वेनानुषङ्गिकत्वस्य सत्त्वात् कथं द्वयोरेव तत्त्वेनोक्तिरित्यतस्तदुपलक्षणतया तां व्याचष्टे **स्वगतेति** । भगवति भेदेऽनेकेषां स्वातन्त्र्यायोगात् तस्यानुग्राह्यत्वादिप्राप्त्या निर्दोषत्वायोगात् तस्यानुषङ्गिकत्वम् । आदिपदेन प्रयोजनाभावपरिग्रहः । तत्सत्त्वेऽपूर्णत्वापातादिति भावः । अदोषत्वस्येत्यनेनानुषङ्गिकत्वमुपपाद्यते तदनर्थकम् । न च कथमस्यार्थस्यानुषङ्गिकत्वमित्याशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । पूर्वग्रन्थे तस्यानुक्त्या तादृशजिज्ञासाया एवासम्भवादित्यतः पूर्वग्रन्थेनैतल्लाभमुपपादयति **इति सम्यगिति** । एतद्वाक्यसम्बद्धस्य तस्येत्यस्य व्याख्यानं **विष्णोरिति** ।

वा०र०— अत एव स्वतन्त्र इत्यस्य न परतन्त्रताव्यावृत्तिरित्यादि तृतीयपरिच्छेदस्थतत्त्वनिर्णयटीकानुसारेणाह **बाधकाभावेनेति** । **द्वितीयस्य तस्येति** । तस्येतिशब्दस्येत्यर्थः । **न तद्वैयर्थ्यमिति** । कुतो न तद्वैयर्थ्यं तस्यादोषत्वस्येत्यादियोजना । अदोषत्वस्येत्यतः प्राक् तस्येति पाठस्तु स्वरस एव । तं व्याचष्ट

इति पुल्लिङ्गपाठः । तदिति पाठो लेखकागतः । तत्पाठेऽपि तदिति सामान्येन शब्दपरामर्श एवेत्यप्याहुः । **उपयुक्ततयोक्तत्वेनेति** । न स्थानतोऽपीत्यादाविति शेषः । अनुग्राह्यत्वादिति पाठः । **तल्लाभमुपपादयतीति** । वक्ष्यमाणमूलानुसारेणानुषङ्गिकः पर इति शेषपूरणस्य सिद्धत्वादेतस्यैव तल्लाभहेतुत्वमिति ज्ञेयम् ।

॥ इति विष्णोः स्वातन्त्र्यादिकं आनुषङ्गिकः परः सत्सिद्धान्तः ॥

* * *

॥ अथ दोषदूरत्वाद्युपपादकत्वात् स्वातन्त्र्यादेः आनुषङ्गिकत्वम् ॥

७३ **सु०—** कथमस्यार्थस्यानुषङ्गिकत्वमित्यत आह **अदोषत्वस्येति** ।

अनु०— अदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थं

विष्णोरदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थमङ्गीकार्योऽयमर्थ इति शेषः । उपलक्षणमेतत् । अशेषगुणपूर्णत्वस्य सकलजगज्जन्मादिकारणत्वस्य चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनेन कथं तत्सिद्धिरित्यत आह **यदिति** ।

यदभेदे तदन्वयः ।

यस्माज्जगताऽभेदे विष्णोर्दोषसम्बन्धः प्रसज्यते तस्मादिति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्राप्यभेद इत्यस्वातन्त्र्यस्याप्युपलक्षणम् । तदन्वय इति च गुणपूर्त्याद्यभावस्यापि ।

वं०प०— **गुणपूर्त्याद्यभावस्यापीति** । आदिपदेन निर्दोषत्वम् । अभेदे दोषान्वयोऽस्वातन्त्र्ये गुणपूर्त्याद्यभावः । 'यदधीना गुणाश्चैव दोषा अपि हि सर्वशः । गुणास्तस्य कथं न स्युः स्युर्दोषाश्च कथं पुनरि'त्युक्तरीत्या स्वातन्त्र्यस्य गुणपूर्त्यादिसाधकत्वादिति भावः ।

शे०चं०— स्वातन्त्र्यभेदयोरदोषत्वोपपादकत्वस्येवाशेषगुणपूर्णत्वसकलजगत्कारणत्वोपपादकताया अपि सत्त्वात् विशिष्यादोषत्वोपपादकत्वोक्त्ययोगमाशङ्क्य परिहरति **उपलक्षणमेतदिति** । केचित्त्वेवमदोषत्वसिद्ध्यर्थत्वात् सर्वतो भिन्नत्वस्य प्रधानप्रमेयोपयुक्तत्वलाभेनानुषङ्गिकत्वसिद्धावपि तत्त्वेन प्रतिज्ञातस्य स्वतन्त्रत्वादेरदोषत्वसिद्ध्यर्थत्वाभावान्न आनुषङ्गिकत्वसिद्धिरित्यतः तस्यादोषत्वसिद्ध्यर्थत्वाभावेऽप्यशेषगुणपूर्णत्वादिरूपप्रधानप्रमेयसिद्ध्यर्थत्वाद्युक्तमानुषङ्गिकत्वमिति भावेन अदोषत्वस्येत्येतदशेषगुणपूर्णत्वाद्युपलक्षणतया व्याचष्टे

उपलक्षणमेतदितीत्याहुः ॥ **पूर्वेण सम्बन्ध इति** । सर्वतो भिन्नत्वस्यादोषत्वसिद्ध्यर्थत्वमिति पूर्वेण सम्बन्ध इत्यर्थः । यदभेदे तदन्वय इत्यभेदे दोषप्रसङ्गेन भेदस्यादोषत्वोपपादकत्वसिद्धावपि न स्वातन्त्र्यस्य तदुपपादकत्वसिद्धिरित्यतोऽत्राभेदग्रहणस्यास्वातन्त्र्योपलक्षणत्वेनाभेदमात्रपरत्वाभावेनाभेद इव अस्वातन्त्र्येऽपि दोषप्रसङ्गस्याभिमतत्वाद्युक्तं भेदस्येव स्वातन्त्र्यस्य तदुपपादकत्वमित्याशयेनाह **अत्रापीति** । एतावता भेदस्वातन्त्र्ययोरदोषत्वोपपादकत्वसिद्धावपि न गुणपूर्णत्वजगत्कारणत्वोपपादकत्वसिद्धिर्विपक्षे बाधकानुपन्यासादित्यतोऽत्र वाक्ये तदन्वय इत्यस्य दोषान्वयपरत्वस्येव गुणपूर्त्यभावपरत्वस्याप्युपलक्षणतयाऽभिप्रेतत्वेन विपक्षे बाधकलाभाद्युक्ता तत्सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह **तदन्वय इति चेति** । अभावस्यापीत्यत्रोपलक्षणमित्यनुवर्तते । केचित्त्वनेन सर्वभिदे सर्वदोषत्वप्रसङ्गेन सर्वतो भिन्नत्वस्यादोषत्वसिद्ध्यर्थत्वलाभेनानुषङ्गिकत्वसिद्धावपि स्वातन्त्र्यादिनाऽशेषगुणपूर्णत्वादिसिद्धेर्विपक्षे बाधकानभिधानेनासिद्धेः न तस्यानुषङ्गिकत्वसमर्थनमित्यतोऽत्राभेद इत्यस्य तदन्वय इत्यस्य च अस्वातन्त्र्याद्युपलक्षणत्वस्य गुणपूर्त्याद्यभावोपलक्षणत्वस्य चाङ्गीकारेण श्रुतमात्रपरत्वाभावेनाभेदे सदोषत्वप्रसङ्गस्येवास्वातन्त्र्ये गुणपूर्त्याद्यभावप्रसङ्गस्यानेनैवोक्तत्वाद्युक्तमेव स्वातन्त्र्यादेरानुषङ्गिकत्वोपपादकत्वमस्य ग्रन्थस्येत्याशयेनाह अत्रापीत्यादीत्याहुः ।

वा०र०— सर्वतो भिन्नत्वस्यादोषत्वसिद्ध्यर्थत्वमितीति । अदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थं सर्वतो भेद इत्यस्यार्थानुवादोऽयमिति ज्ञेयम् । स्वोत्प्रेक्षितमेव पक्षमाह **केचित्त्वनेनेत्यादि** ।

॥ इति दोषदूरत्वाद्युपपादकत्वात् स्वातन्त्र्यादेः आनुषङ्गिकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ मुक्तानामपि भगवदधीनत्वम् ॥

७४ **सु०— अन्यत्तत्तन्त्रमिति अन्यशब्दोऽमुक्तविषय इति प्रतीतिः स्यात् तदर्थमाह तत्तन्त्रत्वं चेति ।**

अनु०— तत्तन्त्रत्वं च मुक्तानामपि

चशब्दो वक्ष्यमाणेन भेदेन सह समुच्चयार्थः । अङ्गीकार्यमिति शेषः । किमर्थमिदमङ्गीकार्यं जन्मादिसूत्रस्यामुक्तविषयतयाऽप्युपपत्तेरित्यत आह तदिति ।

तद्गुणपूर्तये ।

न हि मुक्तानां तत्तन्त्रत्वेन विना तस्य निरर्गलमैश्वर्यं सिद्ध्यति । न च तदन्तरेण गुणपूर्तिर्भवतीति । स्यादेतत् । यदि मुक्ताः परमात्मनो भिन्नाः स्युः । न च तथा । तत्किं तत्तन्त्रत्वेनेत्यत आह **मुक्तानामपीति** ।

मुक्तानामपि भेदश्च

परमात्मनः अत्यन्तभेदश्च अङ्गीकार्यः । अनेन 'तस्य भेदश्च सर्वतः' इत्येतदपि विवृतं भवति ।

परि०— इत्येतदपि विवृतमिति । सर्वशब्दोऽसङ्कुचितवृत्तिरिति विवृतमित्यर्थः । तेन न पौनरुक्त्यमिति भावः ।

यादु०— विवृतं भवतीति । सर्वशब्दार्थतयोक्ता जीवा नामुक्ता एव किन्तु मुक्ता अपीति कथनादिति भावः ।

वं०प०— इदमङ्गीकार्यमिति । मुक्तानां तत्तन्त्रत्वमित्यर्थः । ननु जन्मादिसूत्रे स्वव्यतिरिक्तमुक्तामुक्त-सर्वप्रपञ्चस्य यथायोगं जन्मस्थित्यादिकर्तृत्वोक्त्या तदधीनत्वस्योक्तत्वादिदमङ्गीकार्यमिति चेत् तत्राह **जन्मादि-सूत्रेति** ।

शे०चं०— अमुक्तविषय इति । मुक्तानां परमं साम्यमुपैतीति भगवदभेदस्यैव श्रुतत्वात् तदधीन-त्वानुपपत्तेरमुक्तविषय एवान्यशब्द इत्यर्थः ॥ **तदर्थमाहेति** । अत्रार्थशब्दो मक्षिकार्थो धूम इत्यादाविवार्थ-नीयः । तत्राद्यो निवृत्तिवचनः । ततश्च तस्मिन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । **वक्ष्यमाणेनेति** । मुक्तानामपि भेदश्चेत्युत्तरवाक्ये वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः ॥ **विवृतमिति** । सर्वशब्दोक्ता जीवा नामुक्ता एव किन्तु मुक्ता अपीत्येवं विवृतमित्यर्थः ।

वा०र०— परमं साम्यमुपैतीति भगवदभेदस्यैवेति । एतच्च पराभिप्रेतार्थमनुरुध्य । 'न च तदर्थ-त्वेने'ति तत्त्वनिर्णयटीकोक्तरीत्याऽवश्यकमर्थमाह **अत्रार्थेति** । **परमात्मनोऽत्यन्तभेदश्चेति** मूलम् । अभिन्नते-त्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेण अत्यन्तपदमधिकमुपात्तम् । एवं प्रकृतिजीवजडेशयोरत्यन्तभिन्नत्वमिति पूर्वत्रापीति न दोषः ।

स०व्र०— विवृतमिति । मुक्तेभ्य इति सर्वत इति विवृतं भवतीत्यर्थः ।

॥ इति मुक्तानामपि भगवदधीनत्वम् ॥

* * *

॥ अथ मुक्तपरब्रह्मणोः अभेदस्य भेदाभेदस्य च निरासः ॥

७५ **सु०—** किमर्थमित्यतः प्रयोजनं वक्तुं पीठमारचयति **न हीति** ।

अनु०— न हि भिन्नमभिन्नताम् ।
गच्छदृष्टं क्वचित्

मुक्तानां परमात्मनाऽभेदो भवत्, न तावत् प्राग्भिन्नानाम् । भिन्नस्याभेदावाप्तेः क्वाप्यदर्शनात् । न केवलमदर्शनं किं तर्हीत्यत आह **तस्येति** ।

तस्याप्यभावोऽनुभवोपगः ।

भिन्नमभिन्नतां गच्छतीत्यस्यार्थस्याभावोऽनुभवसिद्धोऽपि । ततः संसारेऽप्यभिन्नानामेव मुक्तावभेदो व्यज्यत इत्येव वक्तव्यम् । तथैवास्त्वित्यत आह **पूर्वेति** ।

पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमीशस्येत्यतिभिन्नता ।
नारायणेन मुक्तानामपि सम्यगिति स्थितिः ॥

समर्थितं तावद् दुःखादिरूपोऽयं संसारः सत्य इति । ततः संसारेऽपि जीवानां परमात्मना भेदे तस्य दोषवत्त्वं स्यात् । इतिशब्दो हेतौ । **सम्यक् स्थितिः** सत्सिद्धान्त आनुषङ्गिकः पर इति शेषः ।

परि०— **किमर्थमिति** । मुक्तानां परमात्मनो भेदश्चाङ्गीकार्य इत्यनुषङ्गः ॥ **प्रयोजनं वक्तुमिति** । 'पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमि'त्यत्र वक्तुमुपयुक्तार्थमाहेत्यर्थः ॥ **समर्थितमिति** । प्रकृत्यधिकरणे शून्यवादिनिरासप्रस्तावादाविति भावः ।

गु०दी०— संसारिभिरभेदे सत्येव तदीयदुःखादिना हरेरपि दोषित्वम् । न तु केवलं मुक्तैरेवैक्ये । इत्यतस्तमानेतुमुपोद्घातमारचयति भाष्यकारः । **न हि भिन्नमभिन्नतामिति** ।

यादु०— **प्रयोजनं वक्तुमिति** । पूर्वाभेदे दोषत्वमित्यत्रेति शेषः ॥ **पीठमिति** । वक्तव्यप्रमेयोपयोगिनमर्थमित्यर्थः । ननु दुःखादिरूपदोषस्यारोपितत्वान्न तत्प्राप्त्या निर्दोषत्वहानिरित्यत आह **समर्थितं तावदिति** ।

शे०चं०— प्रयोजनं वक्तुमिति । पूर्वभेदे दोषवत्त्वमित्यादिनेति शेषः । **पीठमिति** । वक्तव्य-प्रमेयोपयोगिनमर्थमित्यर्थः । ननु दुःखादिरूपदोषस्य जीवे आरोपितत्वेन पारमार्थिकत्वाभावान्न तदभेदेन परमात्मनो निर्दोषत्वव्याघातोऽन्यथाऽऽरोपितेन रूपेण गगनस्यापि नीरूपताव्याघातप्रसङ्गादित्यत आह **समर्थितमिति** । 'मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधतः । मिथ्यात्वं यदि दुःखादेरि'त्यादिना जिज्ञासासूत्रे 'न दुःखानुभवः क्वापी'त्यादिना पृथगधिकरणादिषु चेति शेषः । सत्सिद्धान्तप्रसङ्गे सम्यक् स्थितिकथनस्यासङ्गतता-माशङ्क्य सत्सिद्धान्तपरतया सम्यक् स्थितिपदं सम्यग्व्याचष्टे **सत्सिद्धान्त इति** । वाचनिकपरसत्सिद्धान्तता-भ्रमनिरासायापेक्षितं पूरयति **आनुषङ्गिक इति** ।

* * *

७६ **सु०— नन्वतिभिन्नता किमर्था भेदाभेदोपपत्तेरित्यत आह भेदेति ।**

अनु०— भेदाभेदेऽप्यभेदेन दोषाणामपि सम्भवः ।

भेदेन सहितोऽभेदो भेदाभेदः । 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाची'ति द्वन्द्वैकवद्भावो वा । अत्रापि पूर्वन्यायेन संसारेऽपि भेदाभेदावङ्गीकार्यौ । ततश्चाभेदेन दोषाणामपि सम्भवः । भेदेन तत्परिहारो भविष्यतीति चेत् तर्हि किमजागलस्तनायितेनाभेदेनेति ।

परि०— द्वन्द्वपक्षेऽप्युपपत्तिमाह **विप्रतिषिद्धं चेति** । द्वितीयाध्यायान्त्यपादे सूत्रमिदम् । अद्रव्यवाचिनां विरुद्धार्थानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति तस्यार्थः । तथा च 'शीतोष्णमि'त्यादाविवैकवचनं साध्विति भावः ॥ **पूर्वन्यायेनेति** । 'न हि भिन्नमि'त्यत्रोक्तन्यायेन हि प्रागत्यन्तभिन्नं पश्चाद्भिन्नाभिन्नं गच्छत् क्वचिद्दृष्टमिति प्रागपि भेदाभेदावुपेयावित्यर्थः । इति द्विविधपरसिद्धान्तोक्तिः ।

गु०दी०— विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्यत्र अनधिकरणवाचि धर्मवाचिपदद्वयम् । 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इति विप्रतिषिद्धमप्येकवद्भावं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

यादु०— द्वन्द्वपक्षेऽपि नैकवचनानुपपत्तिरेकवद्भावविधानादित्याह **विप्रतिषिद्धमिति** । अद्रव्यवाचिनां विप्रतिषिद्धार्थानां द्वन्द्व एकवद्भावः स्यादिति सूत्रार्थः ॥ उदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णे । द्रव्ये तु शीतोष्णे उदके । एवं भेदाभेदशब्दयोरद्रव्यवाचित्वाद्विप्रतिषिद्धार्थत्वाच्च द्वन्द्वैकवद्भाव इत्यर्थः । **पूर्वन्यायेनेति** । 'न हि भिन्नं भिन्नाभिन्नतां गच्छद्दृष्टमि'ति न्यायेनेत्यर्थः ।

श्रे०चं०— ननु भेदाभेदयोर्द्वित्वात् तद्विवक्षया द्विवचनेन भाव्यम् । तत्कथं भेदाभेदेऽपीत्येकवचनमित्यतः शाकपार्थिवादित्वेन मध्यमपदलोपीसमासत्वान्नैकवचनानुपपत्तिरित्याह **भेदेन सहित इति** । अस्तु वा भेदश्चाभेदश्चेति द्वन्द्व एव समासः । न चैवं भेदाभेदयोरिति द्विवचनप्रसङ्गो दोषः । एकवद्भावविधानेन तदप्रसङ्गादित्याह **विप्रतिषिद्धमिति** । 'अद्रव्यवाचिनां विरुद्धार्थानां द्वन्द्व एकवद्वा स्यादि'ति सूत्रार्थः । एवञ्च शीतोष्णमित्यादाविव भेदाभेदशब्दयोरद्रव्यवाचित्वाद्विप्रतिषिद्धार्थत्वाच्च द्वन्द्वैकवद्भावोपपत्तेः न द्विवचनप्रसङ्ग इति भावः ॥ **पूर्वन्यायेनेति** । मुक्तानां परमात्मना भेदाभेदौ भवन्तौ न तावत् प्राग्भिन्नानां, पूर्वं भिन्नस्य पश्चाद्भिन्नाभिन्नतायाः क्वाप्यदर्शनादिति पूर्वन्यायेनेत्यर्थः। अस्तु तर्हि तथैवेत्यत आह **ततश्चेति** । तथाऽप्यभेदेन तत्प्राप्तेरनिवारणात्। भेदस्य प्राबल्यात् तन्निवारणमिति चेत्तत्राह **तर्हीति** ।

वा०र०— **द्विवचनेनेति** । भेदाभेदयोरिति सप्तमीद्विवचनेनेत्यर्थः । **शाकपार्थिवादित्वेनेति** । मयूरव्यंसकादित्वेनेत्यादि द्रष्टव्यम् । अत एवोपाधिभेदादित्येतदुपाधिकृतादिति व्याख्याय मयूरव्यंसकादित्वेन साधुत्वमभिहितं तत्त्वनिर्णयटीकायामिति ज्ञेयम् । भवन्ताविति पाठः । उत्तरवाक्यमपेक्षितपूरणं कुर्वन्नवतारयति **तथाप्यभेदेनेति** ।

स०व्र०— ननु भेदाभेदयोः द्वित्त्वेन तद्विवक्षायां द्विवचनेन भाव्यम् । भेदाभेद इति तु कथमित्यतो मध्यमपदलोपी समासोऽयमित्याह **भेदेन सहित इति** । अस्तु भेदश्चाभेदश्चेति द्वन्द्व एव । न चैवं द्विवचनापत्तिः । विप्रतिषिद्धमित्येकवद्भावाङ्गीकारादित्याह **विप्रतिषिद्धमिति** । अद्रव्यवाचिनां विरुद्धानां द्वन्द्व एकवत् स्यात् इति शीतोष्णमित्यादिवत् द्वन्द्वैकवद्भाव इति भावः । **पूर्वन्यायेनेति** । संसारेऽत्यन्तभिन्नानां मुक्तौ भेदाभेदानुपपत्तिरित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः ।

॥ इति मुक्तपरब्रह्मणोः अभेदस्य भेदाभेदस्य च निरासः ॥

* * *

॥ अथ रमायाः भगवदधीनत्वं निर्दोषत्वञ्च अपरः सत्सिद्धान्तः ॥

७७ **सु०—** इदानीमपरं सिद्धान्तमाह **निर्दोषत्वमिति** ।

अनु०— निर्दोषत्वं रमायाश्च

तथा परमेश्वरवद्रमायाश्च निर्दोषत्वम् । यथोक्तं 'कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः', 'समना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्ये'ति ॥ निर्दोषत्वमित्युक्त्या पारतन्त्र्यमपि नास्तीति प्रतीतिनिरासार्थमाह तदिति ।

तदनन्तरता तथा ।

परमेश्वरानन्तरता तदधीनतेति यावत् । यद्वाऽनेनापरसिद्धान्तान्तरमाह एकस्माद्भगवत एवावरत्वमिति । तदप्युक्तम् 'अस्यैव चोपपत्तेरूष्मे'ति ।

परि०— यथोक्तमिति । अत्रैव पादे सूत्रकृतोक्तमित्यर्थः । तदाह **कामादितरत्रेति** । कामादित्यधिकरणे रमाया जीवानामिव जन्म नेत्युक्तेः 'समना चे'ति चतुर्थद्वितीयाधिकरणे लयाभावस्योक्तेः निर्दोषत्वं सिद्धमिति भावः । सूत्रार्थः *तन्त्रदीपिकादौ* व्यक्तः ॥ **अस्यैवेति** । 'अस्यैव चोपपत्तेरूष्मे'ति 'समना चे'त्यधिकरणगुणसूत्रे भगवता किञ्चित्साम्यस्यैवोष्मपदोपेतश्रुत्युक्तदिशोपपत्तेरिति तत्र रमायाः भगवता किञ्चित्साम्यस्य तदितरापेक्षया त्वाधिक्यस्य च श्रुत्यर्थपर्यालोचनया सिद्धेरिति भावः ।

गु०दी०— यद्वाऽनेन अपरसिद्धान्तान्तरमित्यत्र पूर्वं शङ्कोत्तरत्वेन योजना कृता । इदानीं तदपि सिद्धान्तान्तरमिति भावः ।

यादु०— रमानिर्दोषत्वस्य वाचनिकत्वं दर्शयति **यथोक्तमिति । एवमग्रेऽपि** । कामादितरत्रेत्यत्र इच्छयाऽवतारग्रहणकथनेन रमाया जननरूपदोषाभावः समना चेत्यत्रापि संसारानुपक्रमकथनेन मरणाद्यभाव एवोक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ **अस्यैव चोपपत्तेरिति** । अत्र हि प्रकृतेर्भगवता किञ्चित्साम्योपपादनायोष्मपदोपेता श्रुतिः प्रमाणतयोक्ता । तस्यां च द्विधा हीदमवदृश्यते । ऊष्मावदनूष्मावच्च । तत्रोष्मावत्परं ब्रह्मेत्युक्त्वाऽथानूष्मावत्प्रकृतिश्च प्राकृतं च यन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति चेत्याद्युक्तम् । अत्र हि प्रकृतिप्राकृतयोरनूष्मावत्त्वप्रतिषेधेन तयोः साम्यप्राप्तौ यन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति चेत्यादिना यत्प्रकृतिस्वरूपं तन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति चेत्यादिरूपेण प्रकृतेरूष्मावत्त्वमनूष्मावत्त्वं चोक्तम्, तेन परं ब्रह्म केवलमूष्मावत्, प्रकृतिस्वरूपमूष्मावदनूष्मावच्च । प्राकृतमनूष्मावदेवेति विभागो लभ्यते । ऊष्मावत्त्वानूष्मावत्त्वे चोत्तमत्वावरत्वप्रयोजकतया अत्राभिप्रेते । ततश्च प्रकृतेः परब्रह्मवत् केवलोष्मवत्त्वाभावात् तदपेक्षया अवरत्वं प्राकृतवत् केवलानूष्मावत्त्वाभावात् तदपेक्षया अवरत्वाऽभाव इति तस्या भगवत एवावरत्वमुपपादितमिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— पूर्वं निर्दोषत्वोक्तौ पारतन्त्र्यमपि नास्तीति शङ्कानिरासकत्वेन तदनन्तरतेति वाक्यं योजितम् । इदानीं निर्दोषत्वमित्यनेन यथाऽपरसिद्धान्त उक्त एवं तदनन्तरतेत्यनेनाप्यपरसिद्धान्तान्तरमेवोच्यत इत्याशयेनाह **यद्वेति** ।

शे०चं०— कथमस्य वाचनिकत्वमित्यत आह **यथोक्तमिति** । आद्ये सूत्रे जननमरणरूपदोषाभावस्य, द्वितीये नित्यमुक्तत्वेन लयरूपदोषाभावस्य चोक्तत्वादिति भावः । तस्यापि वाचनिकत्वं दर्शयति **तदप्युक्त-**

मिति । प्रकृते भगवता किञ्चित्साम्योपपादनायोदाहृतायामूष्मपदोपेतायां द्विधा हीदमनुदृश्यत इति श्रुतौ ब्रह्मण ऊष्मावत्त्वं तच्चोष्मावत्परं ब्रह्मेत्यंशेनाभिधायाथानूष्मावदित्यंशेन प्रकृतिप्राकृतयोरनूष्मावत्त्वं चोक्त्वा तयोः साम्य-निरासाय यन्न जिघ्रन्तीत्याद्यंशेन प्रकृतेरूष्मावत्त्वमनूष्मावत्त्वं चोक्तं तदेतदभिप्रेत्योक्तं टीकायां प्रकृतेरूष्मावत्त्व-मनूष्मावत्त्वं वदन्ती श्रुतिरिति । ततश्चोदाहृतश्रुतौ ब्रह्मणः केवलोष्मावत्त्वस्य प्रकृतेश्चोष्मावदनूष्मावत्त्वस्य प्राकृतस्य च केवलानूष्मावत्त्वस्योक्त्या प्रकृतेरेकस्माद्भगवत एवावरत्वं लभ्यते । अनूष्मावत्त्वस्यापि सत्त्वेन वा परब्रह्मवत् केवलोष्मावत्त्वाभावात् तदपेक्षयाऽवरत्वस्योष्मावत्त्वस्यापि सत्त्वेन प्राकृतवत् केवलानूष्मावत्त्वाभावात् तदपेक्षयाऽवरत्वाभावस्य च प्राप्तेरिति ध्येयम् ।

।। इति रमायाः भगवदधीनत्वं निर्दोषत्वञ्च अपरः सत्सिद्धान्तः ।।

* * *

।। अथ ब्रह्मादिदेवतानां तारतम्यमपि अपरः सत्सिद्धान्तः ।।

७८ **सु०— सिद्धान्तान्तरमाह ब्रह्मेति ।**

अनु०— ब्रह्मा सरस्वती वीन्द्रशेषरुद्राश्च तत्स्त्रियः ।
शक्रकामौ तदन्ये च क्रमान्मुक्तावपीति च ।
सत्सिद्धान्त इति ज्ञेयो

मुक्तौ संसारेऽपि । प्रोक्तात्क्रमात्तिष्ठन्तीत्यर्थः । अत्र द्वन्द्वनिर्दिष्टानां साम्यमन्येषां तारतम्यमिति ज्ञेयम् । एतच्चोक्तमियदामननादिति । उपलक्षणं चैतत् । प्रपञ्चसत्यत्वादिक-मपि ग्राह्यम् । कुतोऽयमशेषगुणेत्यादिसत्सिद्धान्त इत्यत आह निर्णीत इति ।

निर्णीतो हरिणा स्वयम् ।

हरिणा सूत्रकारेण स्वयं साक्षान्निर्णीतो न तु बलात् सूत्रार्थतया कल्पितः । तच्च तत्र तत्र दर्शितमेव ।

परि०— एतच्चोक्तमिति । तारतम्यं चोक्तमत्रैव पादे सूत्रकृता । सूत्रमाह **इयदिति** । भगवदुपासकानां छन्दोगश्रुत्युक्तमुख्यप्राणावधित्वमेव 'प्राणो वा व सर्वेभ्यो भूयानि'त्यामननादित्यर्थः ।।

ग्राह्यमिति । तस्यापि 'नाभाव उपलब्धेरि'त्यादौ समर्थनादिति भावः ॥ **तत्र तत्र प्रदर्शितमेवेति** । जन्मादिसूत्रे खल्वभिहितोऽयमर्थ इत्यनेन 'असम्भवस्त्वि'त्यादिसूत्राणामुदाहरणेन च प्रदर्शितमित्यर्थः ।

गु०दी०— एतच्चोक्तम् **इयदामनना**दिति वदता । भारतीप्राणयोर्यदुक्तं तद्ब्रह्माणीब्रह्मणोरपि भवति तयोरेकत्वादिति । अत एतदानुषङ्गिकमित्यप्यूह्यम् ।

यादु०— प्रपञ्चसत्यत्वादिकमपीति । इदं चानुषङ्गिकापरसिद्धान्तप्रदर्शनायोक्तमिति ज्ञातव्यम् । अत्रादिपदेन तत्त्वसङ्ख्यानप्रमाणलक्षणाद्युक्तरीत्या तत्त्वप्रमाणविभागादिकं ग्राह्यम् ।

शे०चं०— द्वन्द्वनिर्दिष्टानामिति । प्रायेणेति शेषः । प्रायो द्वन्द्वगृहीतानामत्र साम्यमित्यन्यत्र टीकाकृता स्वयमेवोक्तत्वात् प्राय इन्द्रवत् काम इत्याद्युत्तरानुव्याख्यानाद्यनुसाराच्चेति द्रष्टव्यम् । प्रपञ्चसत्यत्वादिरूपसिद्धान्तान्तरानुक्त्या प्रसक्तां मूले न्यूनतां परिहरति **उपलक्षणं चैतदिति** ॥ **कतिपय इति** । अस्माभिरिति शेषः ॥ **एतच्चेति** । उक्तार्थस्य सूत्रार्थतयाऽकल्पितत्वं चेत्यर्थः ॥ **तत्र तत्रेति** । तत्तत्सूत्राक्षरलभ्यत्वोपपादनेनेत्यर्थः ।

वा०र०— द्वन्द्वनिर्दिष्टानामिति । वीन्द्रशेषरुद्रा इति शक्रकामाविति च यथाद्वन्द्व एवं तत्स्त्रिय इत्ययमपि द्वन्द्वतया विवक्षित इति तन्निर्दिष्टवीन्द्रादिपत्नीनामपि साम्योक्तिलाभः । एकशेषस्य द्वन्द्वापवादकतया चाद्युल्लेखादिसाम्येन च भूतपूर्वगत्या द्वन्द्वत्वव्यवहारोपपत्तेः । उक्तं च 'नपुंसकमनपुंसकेने'ति सूत्रवृत्त्यादौ द्वन्द्वापवादत्वमेकशेषस्येत्यवधेयम् । शक्रकामयोरपि ईषत्तारतम्यसद्भावादाह **प्रायेणेति शेष इति** । **अन्यत्रेति** । ऋग्भाष्यटीकायामित्यर्थः । **उत्तरानुव्याख्यानेति** । इयदामननादित्यत्रत्यानुव्याख्यानेत्यर्थः ।

॥ इति ब्रह्मादिदेवतानां तारतम्यमपि अपरः सत्सिद्धान्तः ॥

* * *

॥ अथ सत्सिद्धान्तपरित्यागे केवलं अन्धंतमः प्राप्तिः ॥

७९ **सु०—** सत्सिद्धान्तमहापयन्नित्युक्तम् । तद्धानौ को दोष इत्यत आह **एतदिति** ।

अनु०— एतद्विरोधि यत्सर्वं तमसेऽन्धाय केवलम् ।

ज्ञानं सदित्यर्थः । **विरोधि** ज्ञानमेव हि । अस्य त्यागः । **अन्धाय** भवतीति शेषः । **केवलमिति** न कदाऽपि न सुखायेत्यर्थः । कुत एतदित्यत आह **अन्धमिति** ।

अन्धन्तमो विशन्तीति प्राह श्रुतिरतिस्फुटम् ।

अनेन 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत' इति श्रुतिमुपादत्ते । उक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वं वक्ष्यते । अतस्तद्विरुद्धप्रतीतिरविद्या भवत्येव । अतिस्फुटमित्यनेन परेषां व्याख्यानं पराचष्टे । तथा च वक्ष्यामः ।

परि०– अविद्यामिति । विद्याशब्दितसम्यग्ज्ञानविरोधिज्ञानमित्यर्थः । तद्व्यनक्ति **उक्तेति** ॥ **वक्ष्यत इति** । इत्येव श्रुतय इत्याद्युत्तरग्रन्थ इति भावः । **परेषां व्याख्यानं** कर्मपरत्वव्याख्यानमित्यर्थः । **वक्ष्याम इति** । 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते' इति श्रुतिविरोधाच्च 'नान्यथोपासनं भवेदि'त्युत्तरत्र अत्रैव पादे पराभिमतमुक्तिहेतुखण्डनप्रस्तावे वक्ष्याम इत्यर्थः ।

गु०दी०— हानौ को दोष इति सङ्गतिरुक्ता । **एतद्विरोधीत्यनेन** विरोधिज्ञानस्यैव तमोहेतुत्वमुच्यते । न तु तद्धानेरित्यत उक्तं **विरोधिज्ञानमेव हि अस्य त्याग इति** । **अतिस्फुटमित्यनेनेत्यत्र** ज्ञानविरोद्ध्यज्ञानमितिवद्विद्याविरोधिनी अविद्येति स्फुटं प्रतीयते । न तु कर्म । अतः परकीयव्याख्यानं अतिस्फुटपदेनैवापहस्तितमिति भावः ।

यादु०— वक्ष्यत इति । अनुपदमेवेति शेषः ॥ **अविद्या भवत्येवेति** । प्रामाणिकत्वादुक्तार्थप्रतीतिः विद्येत्युच्यते । अतस्तद्विरुद्धार्थप्रतीतिः श्रौताविद्याशब्देन वाच्या भवत्येवेत्यर्थः । तथा च श्रुतावविद्योपासकानामेवान्धन्तमःप्रवेशस्योक्तत्वात् प्रकृतासङ्गतेयं श्रुतिरिति शङ्काऽनवकाशः ॥ **परेषां व्याख्यानमिति** । अविद्यापदं कर्मादिपरमिति भास्करादीनां व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **तथा च वक्ष्याम इति** । 'इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेदि'त्येतदनुव्याख्याव्याख्यावसरे श्रुतिस्त्वन्यत्र स्मृतिसम्मतिप्रदर्शनेन व्याख्यातेति वक्ष्याम इत्यर्थः ।

वं०प०— ननु सत्सिद्धान्तविरोधिज्ञानस्यैवान्धन्तमःसाधनत्वमुच्यते न तु तत्त्यागस्येत्यत आह **विरोधिज्ञानमेव हीति** ।

शे०चं०— एतद्विरोधिनः स्वरूपेणानर्थसाधनताया अतिप्रसङ्गपराहतत्वादाह **ज्ञातमिति** । ननु विरोधिज्ञानेऽपि सत्सिद्धान्तत्यागान्नानर्थप्राप्तिरित्यत आह **विरोधिज्ञानमेवेति** । ननु सर्वोत्तमत्वादिविरोधिज्ञानस्य तमःसाधनत्वेऽन्धन्तम इति वाक्योदाहरणमसङ्गतम् । तत्राविद्योपासकानामेव तमःप्राप्तेरभिधानादित्यत आह **उक्तार्थस्येति** ॥ **वक्ष्यत इति** । 'इत्येव श्रुतयोऽशेषा' इत्यादिनेति शेषः ॥ **अविद्या भवत्येवेति** । प्रामाणिकत्वेनोक्तार्थप्रतीतेर्विद्यात्वात् तद्विरुद्धार्थप्रतीतिः श्रौताविद्याशब्दवाच्या भवत्येवेत्यर्थः ॥ **परेषां व्याख्या-**

नमिति । अत्राविद्यापदं कर्मवाचकम् । ततश्च ज्ञानकर्मणोरेकैकनिन्दया मोक्षे तयोः समुच्चयस्य साधनत्वप्रतिपादिकेयं श्रुतिरिति विद्यापदं देवताज्ञानस्य वाचकं ततश्च स्वर्गादौ तस्य कर्मणा समुच्चयप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति भास्करादीनां व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत' इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेदित्युत्तरानुव्याख्यावसरे श्रुतिस्त्वन्यत्र स्मृतिसम्मतिप्रदर्शनेन व्याख्यातेति वक्ष्याम इत्यर्थः ।

स०व्र०— ननु विरोधिज्ञाने प्रागुक्तसिद्धान्तात्यागात् कथमनर्थप्राप्तिरिति तत्राह **विरोधिज्ञानमेवेति** । ननु सर्वोत्तमत्वादिविरोधिज्ञानस्य तमःसाधनत्वे अन्धन्तम इति वाक्योदाहरणमसङ्गतम् । तत्राविद्योपासकानामेव तमःप्राप्तेरभिधानादित्यत आह **उक्तार्थस्येति** ॥ **वक्ष्यत इति** । इत्येव श्रुतयोऽशेषा इत्यादिनेति शेषः । तथा च वक्ष्यामः ।

॥ इति सत्सिद्धान्तपरित्यागे केवलं अन्धंतमः प्राप्तिः ॥

* * *

॥ अथ सत्सिद्धान्तस्य प्रामाणिकत्वम् ॥

८० **सु०**— ननु च वस्तुतः प्रामाणिकः सत्सिद्धान्तः । प्रकृतस्य कथं प्रामाणिकत्वमित्यत आह **इत्येवेत्यादिना** **सादरमित्यन्तेन** ।

अनु०— इत्येव श्रुतयोऽशेषाः पञ्चरात्रमथाखिलम् ।
मूलरामायणं चैव भारतं स्मृतयोऽखिलाः ।
वैष्णवानि पुराणानि साङ्ख्ययोगौ परावपि ।
ब्रह्मतर्कश्च मीमांसेत्यनन्तः शब्दसागरः ।
अनन्ता युक्तयश्चैव प्रत्यक्षागममूलकाः ।
प्रत्यक्षमैश्वरं चैव रमादीनामशेषतः ।
मुक्तानामप्यमुक्तानामेतमेवार्थमुत्तमम् ।

इत्येवेत्युक्तप्रकारावधारणम् । **एतमेवार्थमिति** प्रकृतधर्म्यवधारणम् । तेन व्यत्यासमपि वारयति । **अशेषा** इति श्रुतिभागस्य कर्मादिपर्यवसायित्वनिरासार्थम् । **अथशब्दः**

समुच्चये । **अखिलमिति** जीवजननादिवाक्यानामप्युपादानार्थम् । **मूलरामायणमे**वेत्यवान्तर-रामायणानां व्युदासः । **अखिला** इति बहुवचनविषयविवरणार्थम् । इतरपुराणानां पाशु-पतादिमूलत्वेन अप्रामाण्यात् **वैष्णवानी**त्युक्तम् । **पराविति** अर्वाचीनसाङ्ख्ययोगव्यावृत्तये । तयोरप्रमाणत्वात् । मीमांसा त्रिविधा । **शब्दसागरः प्रकाशयतीति** सम्बन्धः । युक्तयश्च प्रकाशयन्ति **प्रत्यक्षागममूलका** एव । न त्वाभासाः । प्रत्यक्षं च प्रकाशयति । एवशब्दे-नेश्वरप्रत्यक्षस्य प्राबल्यं सूचयति । कर्मकाण्डादीनामेतदर्थप्रकाशकत्वं कथमित्यत उक्तम् **उत्तममिति** । कर्मदिरुत्तानार्थत्वेऽप्युत्तमोऽर्थोऽयमिति भावः ।

वेदादीनामन्यथाव्याख्यानं वारयति **अन्यावकाशरहितमिति** ।

अन्यावकाशरहितं प्रकाशयति सादरम् ।

क्रियाविशेषणमेतत् । **सादरमिति** तत्र तात्पर्यसद्भावमाचष्टे । **एतदर्थं(र्थे) च श्रुत्या-दिकमन्यत्र पठितमेव द्रष्टव्यम्** ।

परि०— प्रकारेति । अशेषगुणपूर्णत्वादिप्रकारावधारणमित्यर्थः ॥ **धर्मीति** । विष्णवादि-धर्म्यवधारणमित्यर्थः ॥ **व्यत्यासमपीति** । उक्तधर्मधर्मिणां व्यत्यासमित्यर्थः । न केवलं प्रामा-णिकत्वप्रदर्शनमित्यपेरर्थः । वारयति मूलकर्तेति योज्यम् ॥ बहुवचनेति स्मृतिपदगतेति योज्यम् ॥ **त्रिविधेति** । कर्मदेवब्रह्ममीमांसाभेदेनेति भावः । उक्तं द्वितीये गीतातात्पर्ये 'ब्राह्मी दैवी च कार्मिकी' इति ॥ **उत्तमार्थोऽयमिति** । 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मामि'त्यादेर्महातात्पर्यविषयार्थ इत्येके । पर्यव-सितार्थ इत्यन्ये ॥ **अन्यत्र पठितमिति** । जन्माद्यधिकरणभाष्यादाविति भावः । यद्वा उक्तरूप-परापरत्वे श्रुत्यादिकं बृहद्भाष्यऋग्भाष्यादिग्रन्थेषु तत्र पठितमित्यर्थः । यद्वा ईश्वरादिप्रत्यक्षमेतमर्थं प्रकाशयतीति कथं ज्ञेयमित्यत उक्तम् **एतदर्थे श्रुत्यादिकमन्यत्रेति** ।

यादु०— ननु प्रकारावधारणेनैव धर्मिणोऽन्यथाकथनशङ्कानिरासस्य लाभात् पुनर्धर्म्यवधारणं व्यर्थ-मित्यत आह **व्यत्यासमिति** । धर्मिव्यत्यासमित्यर्थः । तथा चास्माभिर्ये ये धर्मिणो यैर्यैः प्रकारैर्विशिष्टतयोक्ताः त एव धर्मिणस्तैरेव प्रकारैर्विशिष्टतया श्रुत्यादिषूक्ता न व्यत्यासेनेत्यर्थः ॥ **उत्तमार्थोऽयमिति** । महातात्पर्य-विषयभूतोऽर्थ इत्यर्थः ।

वं०प०— अवान्तरेति । वाल्मीक्यध्यात्मादिरामायणानामित्यर्थः ॥ **स्मृतय इति** । बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानं किं न स्यादित्याशङ्कानिरासायाखिला इति बहुवचनार्थ उक्त इत्याह **अखिला इतीति** ॥ **त्रिविधेति** । ब्राह्मी दैवी च कार्मिकीत्यर्थः । उत्तानार्थो नाम आपातप्रतीतार्थः ।

शे०चं०— ननु इत्येवेत्येतमेवेति चेत्यवधारणद्वयं व्यर्थम् । एकेनैव तेन प्रागुक्तप्रकाराद्यवधारण-सम्भवात् । अन्यथा पौनरुक्त्यापातादित्यतोऽत्रेतिशब्दस्य प्रकृतप्रकारपरामर्शकत्वेन तदन्वितावधारणस्य प्रकार-मात्रावधारकत्वादेतमित्येतच्छब्दस्य च धर्मिपरामर्शकत्वेन तदन्वितावधारणस्य तन्मात्रावधारकत्वान्न पौनरुक्त्य-मिति दर्शयन्नेव किं धर्मिप्रकारयोरवधारणस्यास्य प्रयोजनमित्यतो ये ये धर्मिणो यैर्यैः प्रकारैर्विशिष्टतया दर्शि-तास्त एव धर्मिणस्तैरेव प्रकारैर्विशिष्टतयोक्ता न पुनर्धर्मिणां धर्माणां व्यत्यासोऽस्तीति धर्मधर्मिव्यत्यासवारक-त्वमेव तत्प्रयोजनमित्याह **इत्येवेत्यादिना** ।

श्रुतिभागस्येति । कर्मकाण्डस्येत्यर्थः । **जीवजननादिवाक्यानामिति** । वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवोऽजायतेत्यादीनामित्यर्थः ॥ **उपपादनार्थमिति** । यथा च तेषां नानुपपन्नार्थत्वं तथा समयपादान्ते स्पष्टम् । ननु प्रकृतविरुद्धार्थाभिधायकानां पाशुपतादिस्मृतीनां बहुवचनबलेन प्राप्तानामुक्तार्थे प्रामाण्यात् कथमखिलाः स्मृतयोऽत्र प्रमाणमुच्यत इत्यतोऽत्र अखिलपदं न सर्वसङ्ग्रहार्थं किन्तु त्रितयातिरिक्तानामपि ग्रहणमस्तीति द्योतयितुमेवेत्यभिप्रायेणाह **अखिला इतीति** । अयं भावः । वसन्ताय कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र बहुवचनबलेन प्राप्तानां सर्वेषामालम्भस्याशक्यत्वेन तद्विधानस्याशक्यार्थविषयतयाऽसम्भवेन सङ्कोचे कर्तव्ये प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्यथा त्रित्व एव बहुत्वपर्यवसानमभ्युपगम्यते । तथा स्मृतय इति बहुवचनानुसारेण प्राप्तानां पाशुपतादिस्मृतीनामुक्तार्थविरुद्धाभिधायित्वादुक्तार्थे प्रामाण्याभावेनासङ्कुचितार्थत्वस्यासम्भवात् सङ्कोचे कर्तव्ये प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् त्रित्व एव पर्यवसानात् स्मृतित्रयस्यैव ग्रहणमिति शङ्का स्यात् तन्निवृ-त्त्यर्थमखिला इत्युक्तम् । तथा च त्रितयालम्भमात्रेणाप्यदृष्टसिद्ध्या यथा शक्त्यालम्भस्यैवादृष्टसाधनतायाः कल्प-यितुमशक्यत्वेन तस्य नियामकत्वासम्भवात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन त्रित्व एव पर्यवसानावश्यम्भावेऽपि प्रकृतेऽविरुद्धानां सर्वस्मृतीनां प्रामाण्यकथनस्य दाढर्यार्थतया सार्थक्येन कारणविशेषान्न त्रित्वे पर्यवसानमिति ॥ **तयोरिति** । सर्ववेदविरुद्धत्वेन कुतर्कपरिबृंहितत्वेन चेति शेषः ॥ **त्रिविधेति** । ब्रह्मदेवकर्मरूपविषयभेदादिति भावः । व्यवहितत्वात् सम्बन्धं दर्शयति **शब्दसागरः प्रकाशयतीति सम्बन्ध इति** ॥ **प्रकाशयन्तीति** । अनेनार्थवशाद्वचनविपरिणाम इत्युक्तं भवति । चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थत्वेन युक्तयश्चैवेत्येवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धा-नुपपत्तिमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया तं योजयति **प्रत्यक्षागममूलका एवेति** । तत्राप्येवकारस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्या-भासभूतयुक्तिव्यावृत्त्यर्थत्वान्न तदिति भावेन तत्तात्पर्यमाह **न त्विति** । ऐश्वर्यं चैवेत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रम इत्या-शयेनाह **प्रत्यक्षं चेति** । रमादीनामशेषत इत्यादिना रमादिप्रत्यक्षस्यापि प्रमाणतयोक्तत्वेन प्रत्यक्षमैश्वरं चैवेत्यव-धारणानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति **एवशब्देनेति** । मुक्तामुक्तप्रत्यक्षस्य गुणपूर्णत्वादिविषयकत्वं च 'स्वभावा-ज्ञानवादस्य निर्दोषत्वान्न तद्भवेदि'त्यनुव्याख्यानीयव्याख्याने 'यद्यपि जीवचैतन्यं ब्रह्मस्वरूपतद्धर्मप्रकाशकमि'-

त्यादि टीकाकारीयग्रन्थे स्पष्टम् ॥ **कर्मकाण्डादीनामिति** । अन्यथा तत्साधकप्रमाणान्तराभावात् तदसिद्धिरेव स्यादित्यर्थः ॥ **उत्तमोऽर्थ इति** । परममुख्योऽर्थ इत्यर्थः । अमुख्यार्थत्वाच्च कर्मादेः न तदसिद्धिरिति भावः ।

अन्यथाव्याख्यानमिति । ऐक्यादिपरतया व्याख्यानमित्यर्थः । ननु चान्याकाशरहितमित्यस्य शब्दसागरयुक्तिप्रत्यक्षविशेषणतया तल्लिङ्गवचनप्रसक्त्याऽन्यावकाशरहित इत्यन्यावकाशरहिता इति पुल्लिङ्गबहुवचनादिप्रसङ्गादेकवचननपुंसकत्वयोरनुपपत्तिरित्यतः साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रविशेषणस्य क्रियाविशेषणत्वात् क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं वाच्यमिति नपुंसकत्वैकवचनान्तत्वानुशासनादस्यापि क्रियाविशेषणत्वान्न नपुंसकत्वाद्यनुपपत्तिरित्याशयेनाह **क्रियाविशेषणमेतदिति** । कुतस्तत्र तात्पर्यसिद्धिरित्यत आह **एतदर्थं चेति** । श्रुत्यादिकं 'सर्वोत्कर्षे देवदेवस्ये'त्यादिकम् । **अन्यत्र** तत्त्वनिर्णयादौ ।

वा०र०— अत्रेतिशब्दस्येति । इतीत्यत्रत्येतिशब्दस्येत्यर्थः । नन्वनुपपन्नार्थानां तेषां कथमुपादानोपपत्तिरित्यत आह **यथा चेति** । प्रथमं वा नियम्य एतत्कारणादिति क्रमः स्यादिति सूत्रानुसारेणाह **अयं भावः वसन्तायेत्यादिना** । चैवशब्दयोर्विरुद्धेतीति पाठः । बहुवचनादीत्यादिपदेन स्त्रीलिङ्गपरिग्रहः । पुल्लिङ्गादेरपीत्यर्थः । दैवमेवापरे यज्ञमित्येतच्चतुर्थगीताभाष्यस्थयज्ञमिति क्रियाविशेषणमित्येतद्व्याख्यानरूपसमाधानं परित्यज्येत्यादिटीकामनुरुध्याह **साधनं परित्यज्येत्यादि** । आनन्दमयाधिकरणीयोक्तोऽन्नमय इत्यादि येऽन्नं ब्रह्मेत्याद्युपासामित्येतदनुव्याख्यानमूलस्थेत्यादीति क्रियाविशेषणमिति मूलव्याख्यानप्रपञ्चावसरे सविस्तरमस्माभिः प्रागेव विवृतम् । क्रियाद्वारेणेत्यादिकमपि तत्रैव विवृतमवकाशानुसारेणात्रापि लेख्यम् ।

स०व्र०— ननु इत्येवेति वा एतमेवेति वाऽवधारणं व्यर्थम् । एकेनैव पूर्वोक्तप्रकारादिपरामर्शोपपत्तेरित्येव पौनरुक्त्यापातादित्यत इतिशब्दस्य प्रकृतप्रकारपरामर्शकत्वेन तन्मात्रावधारकत्वात् एतमित्यस्य च धर्मिपरामर्शकत्वेन तदवधारकत्वान्न पौनरुक्त्यमिति मनसि निधाय किं धर्मिप्रकारावधारणेन प्रयोजनमित्यतः एकस्य धर्मिव्यत्यासवारकत्वादपरस्य प्रकारव्यत्यासवारकत्वात् पार्थक्यमित्याह **इत्येवेत्युक्तप्रकारावधारणमित्यादिना** ॥ **बहुवचनेति** । स्मृतय इति बहुवचनं त्रित्वे पर्यवसन्नमिति सूचयितुमिदमिति भावः ।

॥ इति सत्सिद्धान्तस्य प्रामाणिकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ दुःशास्त्राभ्यासः सर्वथा न कर्तव्यः ॥

८१ सु०— सत्सिद्धान्तमहापयन् सच्छास्त्राण्येव सर्वदा शृणुयात् इत्युक्तम् । तत्र स(त)त्सिद्धान्तस्वरूपं निरूप्य सच्छास्त्राण्येव सर्वदा शृणुयादित्येतद्विवृणोति एतदेव चेति ।

अनु०— एतदेव च सच्छास्त्रं दुश्शास्त्रं तु ततःपरम् ।
सच्छास्त्रमभ्यसेन्नित्यं दुश्शास्त्रं तु परित्यजेत् ।

एतत् वेदादिकम् । **ततःपरं** तद्विरुद्धं तदुदासीनं च । ऋगाद्या भारतं चैवेत्याद्यागमोऽत्र स्फुट एव । दुश्शास्त्रं नाभ्यसेदिति वक्तव्ये **परित्यजेत्** इति वचनं न केवलं तत्रोदासीनत्वं किन्तु हेयतया ज्ञानमपि भाव्यमिति ज्ञापयितुम् । अत्र चासच्छास्त्राधिगमनमिति पातकेषु परिगणनं प्रमाणम् । स्फुटानि च आचार्येण अन्यत्र अत्रार्थे वाक्यान्युदाहृतानि ।

परि०— इत्याद्यागम इति । तत्त्वनिर्णयोक्तागम इत्यर्थः ॥ **असदिति** । 'असच्छास्त्राधिगमनं व्यसनादात्मविक्रयः । व्रात्यतात्मार्थपञ्चत्वमेकैकमुपपातकमि'ति स्मृतौ । 'असच्छास्त्राधिगमनं शुष्कतर्कावलम्बनम् । मौल्येनाध्यापनं ब्रह्मन्नुपपातकसंज्ञितमि'ति पुराणेषु परिगणनमित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । सप्तमस्कन्धतात्पर्ये त्रयोदशाध्याये 'न चोदासीनशास्त्राणि न निषिद्धानि वाऽभ्यसेत्' इत्याद्युदाहृतानीत्यर्थः ।

वं०प०— ऋगाद्या इति । 'ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् । मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् । ये चानुयायिनस्त्वेषां सर्वे ते च सदागमाः । दुरागमास्तदन्ये ये तैः न ज्ञेयो जनार्दनः' इति *तत्त्वनिर्णयोदाहृते* प्रमाणेऽयमर्थः स्फुट इत्यर्थः ॥ **परिगणनमिति** । *ब्रह्माण्डपुराणे* शतापराधकथनप्रसङ्गे 'ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुस्त्रीगमनं तथा । ब्रह्मस्वहरणं चापि सुरापानकृतिस्तथा । हरिनिन्दा गुरोर्निन्दा देवतानिन्दनं तथा । असच्छास्त्राधिगमनं तद्व्याख्यानकृतिस्तथा । अयोग्येषूपदेशश्च भगवद्विस्मृतिस्तथा' इति पातकेषु परिगणनं कृतमस्तीत्यवगन्तव्यम् ।

शे०चं०— कुतो वेदादेरेव सच्छास्त्रत्वं तद्विरुद्धस्य तदुदासीनस्य च दुश्शास्त्रत्वमित्यत आह **ऋगाद्या इति** ॥ **अत्र चेति** । हेयतयाऽपि ज्ञातव्यत्वे ॥ **परिगणनमिति** । याज्ञवल्क्यस्मृताविति शेषः । (ब्रह्माण्डपुराणे शतापराधकथनप्रसङ्गे 'ब्रह्महत्या सुरापानं गुरुस्त्रीगमनं तथा । ब्रह्मस्वहरणं चापि सुरापानकृतिस्तथा । हरिनिन्दा गुरोर्निन्दा देवतानिन्दनं तथा । असच्छास्त्राधिगमनं तद्व्याख्यानकृतिस्तथा । अयोग्येषूपदेशश्च भगवद्विस्मृतिस्तथा' इति परिगणनं कृतमस्तीत्यवगन्तव्यम्) ।

वा०र०— मूले **आचार्येणान्यत्रेति** । याज्ञवल्क्यस्मृत्यादावित्यर्थः । अत्रार्थे दुःशास्त्रस्यानभ्यसनीयत्वे । **वाक्यानीति** मूलम् । न चोदासीनशास्त्राणीत्यादीनीत्यर्थः ।

स०व्र०— अन्यत्र गीतातात्पर्यनिर्णय इत्यर्थः ।

॥ इति दुःशास्त्राभ्यासः सर्वथा न कर्तव्यः ॥

* * *

॥ अथ ब्रह्मसाक्षात्कारे निधिध्यासनस्यैव अङ्गित्वं, श्रवणमननयोः निधिध्यासनाङ्गत्वम् ॥

८२ **सु०—** सच्छास्त्रमभ्यसेदिति श्रवणमननयोः कर्तव्यत्वमुक्तं तदयुक्तम् । निदिध्यासनेनैव ब्रह्मदर्शनोपपत्तेः । अन्यथा तद्वैयर्थ्यादित्यत आह **असंशयेनेति** ।

अनु०— असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनम् ।

संशयशब्देन विपर्ययोऽपि लक्ष्यते । **निर्णये सति** निदिध्यासनेन **ब्रह्मदर्शनं** भवतीति योज्यम् । एतदुक्तं भवति । सत्यं निदिध्यासनं ब्रह्मदर्शनसाधनमिति । किं तु तत्सिद्धये श्रवणमनने अपि कर्तव्ये । अवितथं ब्रह्मानुचिन्तनं हि निदिध्यासनम् । वितथानुचिन्तनस्य चतुर्थे निराकरिष्यमाणत्वात् । न च अविदितस्यानुचिन्तनं सम्भवतीति । तद्वेदनार्थं श्रवणमभ्यर्थनीयम् । श्रुते चार्थे लिङ्गाभासप्रतिभासेन संशयविपर्ययोदयेन वितथं तद्भवतीति तद्व्युदासहेतुर्मननमप्येष्टव्यमिति ।

परि०— निदिध्यासनस्यैव ब्रह्मदर्शनसाधनत्वे श्रौतवाक्ये श्रवणादेः पूर्वमुक्तिः कुतः इत्यत आह **तत्सिद्धय इति** । उपोद्घातप्रक्रियया तदुक्तिरिति भावः । एतेन निदिध्यासनं प्रधानम् अन्यत् तदङ्गमिति सूचितम् । तद्विवृतं न्यायामृते तृतीयपरिच्छेदे । 'तत्सिद्धय' इत्युक्तमर्थं 'तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलमि'ति सूत्रभाष्यदिशा 'न चे'त्यादिना विवरितुमाह **अवितथमिति** । **चतुर्थ इति** । चतुर्थाद्यपादे 'न प्रतीके न हि सः' इति सूत्रे निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः।

यादु०— किन्तु तत्सिद्धय इति । अनेनापरोक्षज्ञाने जननीये निदिध्यासनमङ्गि । श्रवणमनने तु निदिध्यासने स्वरूपोपकारकाङ्गे इति दर्शितमिति ज्ञातव्यम् । इदमुपलक्षणम् । श्रवणमननयोर्निदिध्यासने फलोपकारकाङ्गत्वमपि वक्ष्यमाणमत्रानुसन्धेयम् । अत्र कश्चित् । न निदिध्यासनमपरोक्षज्ञानकरणम् । तत्र प्रमाणाभावात् । निदिध्यासनस्यैव करणत्वे तस्य प्रमाणान्तरतापाताच्च । कामुकस्य भावनाप्रकर्षजन्यकामिनीसाक्षात्कारवद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्याप्रमात्वापाताच्चेत्याह । तत्तुच्छम् । 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' (आथर्वण)।

'श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनमि'त्यादिश्रुतिस्मृतीनामेवात्र प्रमाणत्वात् । परिपक्वनिदिध्यासनसहकृतमनस एव तत्र करणत्वेन निदिध्यासनस्य प्रमाणान्तरताभावात् । साक्षात्कारस्यादुष्टकरणजन्यत्वेन विषयाबाधेन चौत्सर्गिकस्वतःप्रामाण्यत्यागायोगेन प्रमात्वोपपत्तेश्चेति ।

शे०चं०— श्रवणमननयोश्च किं निदिध्यासनार्थतया कर्तव्यत्वमभिमतं किंवा साक्षात्कारार्थतया वा । नाद्यः । निदिध्यासनस्य ध्यानतया मानसक्रियावत्त्वेन ज्ञानरूपत्वाभावेन तदर्थं श्रवणमननयोरनपेक्षणाज्ज्ञान-रूपत्वेऽप्यनुचिन्तनस्याज्ञाने सत्यसम्भवात् तदर्थं श्रवणस्यापेक्षायामपि वितथानुचिन्तनस्याप्यनुचिन्तनतया मननानपेक्षणादिति भावेन द्वितीयं दूषयति **निदिध्यासनेनैवेति** । 'श्रुत्वा मत्त्वा तथा ध्यात्वे'ति वाक्ये संशय-निवृत्तेरिव विपर्ययनिवृत्तेरपि मननफलत्वेनोक्तत्वात् तदनुरोधेन संशयपदं विपर्ययोपलक्षणतया व्याचष्टे **विपर्ययो-ऽपीति** । न चोदाहृतप्रमाणानुसारेण मननफलसंशयविपर्ययनिवृत्तेरिव श्रवणफलाज्ञाननिवृत्तेरप्यत्र वाच्यत्वात् तदनुक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । अप्रसक्तसंशयादेर्मननेन निवृत्त्यसम्भवेन तन्निवृत्त्युक्त्या संशयादेः प्रसक्तत्वलाभात् । तत्प्रसक्तेश्च धर्मिज्ञानसाध्यत्वात् संशयादेरज्ञाने सत्ययोगेनार्थादज्ञाननिवृत्तेर्लाभादर्थतो लब्धाया अज्ञाननिवृत्तेः किमुपलक्षणेनेत्यत्र तात्पर्यात् ॥ **निदिध्यासनं ब्रह्मदर्शनसाधनमित्यादि** । अनेनापरोक्षज्ञाने जननीये निदि-ध्यासनमङ्गि श्रवणमनने तु निदिध्यासने स्वरूपोपकारकाङ्गे इत्युक्तं भवति । न च निदिध्यासनस्याङ्गित्वे प्रमाणाभावः । श्रवणसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इति वाक्यस्य निदिध्यासनस्य फलसम्बन्धात् प्रकरणस्य च तत्र मानत्वात् । न च एवम्भावनाप्रकर्षजन्यत्वात् कामुकस्य कामिनीसाक्षात्कार-वदप्रमात्वापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति त्वन्मतेऽपि वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानभावनाजन्यत्वेन ब्रह्मसाक्षात्कारस्या-प्यप्रमात्वापातात् । साक्षात्कारस्यादुष्टकरणजन्यत्वेन विषयाबाधेन चौत्सर्गिकस्वतःप्रामाण्यत्यागायोगेन प्रमात्व-मिति यदि तदेतन्ममापि तुल्यम् । न च निदिध्यासनस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तर्भूतत्वादतिरिक्तप्रमाणस्य चानभ्युप-गमात् प्रमाणत्वमेव नेति कथं दर्शनसाधनत्वमिति वाच्यम् । तथा सति श्रवणस्यापि दर्शनसाधनत्वे प्रमाकरण-त्वेन प्रामाण्यस्य वाच्यतया तस्य च प्रत्यक्षानन्तर्भूतत्वेनातिरिक्तस्य च प्रमाणस्यानभ्युपगमेनाप्रमाणत्वाद्दर्शन-साधनत्वाभावापातात् । यदि च तत्र श्रवणानन्तरमनुस्मृतः शब्द एव दर्शनसाधनमिति मन्यसे तर्हि निदिध्या-सनानन्तरमनुस्मृतः शब्द एव ब्रह्मदर्शनसाधनं श्रवणाद्यङ्गकं निदिध्यासनं तु तत्सहकारीति ममापि समानम् । वस्तुतस्तु मन्मते मनस एवापरोक्षज्ञानकरणत्वं श्रवणाद्यङ्गकनिदिध्यासनस्य त्वपरोक्षज्ञानकरणमनःसहकारित्व-मेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपाद्यते' इत्यादिनेति शेषः ।

वा०र०— 'ध्यानं मानसी क्रिया न ज्ञानमिति चेदि'ति जिज्ञासाधिकरणीयमूलं मनसि कृत्वाऽऽह **निदिध्यासनस्य ध्यानतयेति** । अनुचिन्तनतयेत्यतःपरं तदर्थमिति शेषः । **अन्यत्रेति** । न्यायामृतीयमनननिदि-ध्यासनयोर्विवरणोक्तश्रवणाङ्गत्व इत्यर्थः । एतच्च स्थलावकाशानुसारेण व्याख्येयमस्ति ।

स०व्र०— निदिध्यासनं ब्रह्मदर्शनसाधनमिति । न च निदिध्यासनस्याङ्गित्वे मानाभावः । श्रवण-सामर्थ्यरूपलिङ्गस्य 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इति वाक्यस्य निदिध्यासनस्य फलसम्बन्धात् प्रकरणस्य च तत्र मानत्वात् । न चैवं भावनाजन्यप्रकर्षजन्यत्वात् कामुकस्य कामिनीसाक्षात्कारवदप्रमात्वापत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति त्वन्मते वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानभावनाजन्यत्वेन साक्षात्कारस्याप्रमात्वापातात् । न च निदिध्यासनस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणानन्तर्भूतत्वात् अतिरिक्तप्रमाणस्यानभ्युपगमान्न प्रमाणत्वमेवेति कथं दर्शनसाधनत्वमिति वाच्यम् । तथा सति श्रवणस्यापि दर्शनसाधनत्वे प्रमाकरणत्वेन प्रामाण्ये वाच्ये तस्य चोक्तदोषलङ्घनाजङ्घालुत्वेनासम्भवा-पातात् । अर्थश्रवणानन्तरमनुस्मृतः शब्द एव दर्शनसाधनमिति मन्यसे तर्हि निदिध्यासनानन्तरमनुस्मृतः शब्द एव ब्रह्मदर्शनसाधनम् । श्रवणाद्यङ्गकं निदिध्यासनं तु तत्सहकारीति प्रकृतेऽपि समानम् । न च शब्दस्यापरोक्षज्ञान-करणत्वे अपसिद्धान्तः, मनस एव अपरोक्षज्ञानकरणत्वात् । श्रवणाद्यङ्गकनिदिध्यासनस्य त्वपरोक्षज्ञानकरणमनः-सहकारित्वाभ्युपगमादिति सकलमकलङ्कम् । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'योऽन्यथासन्तमात्मानमि'त्यादिनेति शेषः ।

॥ इति ब्रह्मसाक्षात्कारे निधिध्यासनस्यैव अङ्गित्वं, श्रवणमननयोः निधिध्यासनाङ्गत्वम् ॥

॥ इति सत्सिद्धान्तस्य द्वैविध्यम् ॥

* * *

॥ अथ शाब्दापरोक्षनिरासः ॥

॥ अथ श्रवणस्यैव ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनत्वमिति विवरणमतोपन्यासः ॥

८३ सु०— अन्ये पुनर्मन्यन्ते । श्रवणमेव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसाधनम् । मनननिदिध्यासने श्रवणं प्रति फलोपकार्यङ्गभूते । असम्भावनाविपरीतभावनाख्यचित्तविप्रतिबद्धं हि ब्रह्मा-परोक्षज्ञानं नाविद्यानिर्मूलनस्येष्टम् । मननादिकं च प्रतिबन्धं निवर्तयतीति ।

परि०— फलोपकार्यङ्गेति । द्विविधमङ्गं साधनस्वरूपनिष्पत्तौ सहकारिभूतं निष्पन्ने च साधने तस्य फलजनने कार्ये सहकारिभूतं चेति । तत्र द्वितीयं फलोपकार्यगमित्युच्यत इति ज्ञेयम् । तथात्वं तयोर्व्यनक्ति **असम्भावनेति** ।

वं०प०— फलोपकार्यङ्गभूत इति । प्रयाजादिवदिति भावः । किं तत्फलं कथं च तदुपकारकत्वं मनननिदिध्यासनयोरित्यतस्तदुपपादयति **असम्भावनेत्यादिना** ॥ **निवर्तयतीति** । मननमसम्भावनां निदिध्यासनं च विपरीतभावनां निवर्तयतीत्यर्थः ।

शे०चं०— स्वाभिमतमङ्गाङ्गिभावं व्यवस्थापयितुं विवरणोक्तमङ्गाङ्गिभावमनूद्य दूषयति **अन्ये पुनरिति** ॥ **श्रवणमेवेति** । प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानादिति भावः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणमितिवद्व्यापार-प्राधान्यविवक्षयैवायं निर्देशः । वस्तुतस्तु तद्विशिष्टः शब्दः एवात्र करणतयाऽभिमतः । अत एवोत्तरत्र शब्दस्य साक्षात्कारकारणतायाः क्वाप्यदर्शनादिति दूषणं संलग्नकं भवति । अन्यथा तस्यासङ्गतत्वापातादिति ध्येयम् । नन्वेवं श्रवणेनैव ब्रह्मसाक्षात्कारोपपत्तेः श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्विधानानर्थक्यमित्यत आह **मनन-निदिध्यासने त्विति** । फलोपकारकाङ्गतामेवोपपादयति **असम्भावनेति** ॥

स०व्र०— **अन्ये पुनरिति** । विवरणकारा इत्यर्थः । **श्रवणमेवेति** । प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्य-व्यवधानादिति भावः । **मनननिदिध्यासने त्विति** । श्रवणेन ब्रह्मापरोक्षज्ञाने जननीये चित्ते तस्य प्रत्यगात्म-प्रवणसंस्कारपरिनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेण ब्रह्मानुभवहेतुतां प्रतिपद्येते इति प्रयाजादिवत् फलोपकार्यङ्गभूते इत्यर्थः ।

॥ इति श्रवणस्यैव ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनत्वमिति विवरणमतोपन्यासः ॥

* * *

॥ अथ विवरणाक्षिप्तमतनिरासः ॥

८४ **सु०— तदसत् । शब्दस्य साक्षात्कारकारणतायाः क्वाप्यदर्शनात् । ब्रह्मविषय-शब्दवद्धर्मादिविषयस्यापि तथात्वापत्तेश्च । न च विशेषहेतुरस्ति । येन ब्रह्मविषयस्यैव तद्भावो न धर्मादिविषयस्येति प्रतीमः । प्रत्यक्षलक्षणाक्रान्ततया शब्दस्य तत्रान्तर्भाव-श्चापद्येत ।**

परि०— क्वापीति । क्वचिदपि शब्देऽनुपलब्धेरित्यर्थः ।

यादु०— प्रत्यक्षलक्षणाक्रान्ततयेति । साक्षात्कारिप्रमाकरणत्वरूपप्रत्यक्षलक्षणाक्रान्ततयेत्यर्थः ।

वं०प०— तथात्वापत्तेश्चेति । धर्मविषयकसाक्षात्कारजनकत्वापत्तेरित्यर्थः । **ब्रह्मविषयस्यैवेति** । ब्रह्मप्रतिपादकस्यैव शब्दस्यैवेत्यर्थः । **तद्भाव इति** । साक्षात्कारजनकत्वमित्यर्थः ॥ **धर्मादिविषयस्येति** । धर्मादिविषयकस्येत्यर्थः ।

शे०चं०— तथात्वापत्तेश्चेति । धर्मविषयकसाक्षात्कारजनकत्वापत्तेश्चेत्यर्थः ॥ **ब्रह्मविषयस्यैवेति** । ब्रह्मप्रतिपादकस्यैव शब्दस्येत्यर्थः । **तद्भावः** ब्रह्मसाक्षात्कारजनकत्वम् ॥ **दृश्यत इति** । दशमस्त्वमसीति

वाक्यादहं दशमोऽस्मीति साक्षात्कारजननात् ॥ **प्रत्यक्षलक्षणेति** । साक्षात्कारिप्रमाकरणत्वरूपप्रत्यक्ष-लक्षणाक्रान्ततयेत्यर्थः ।

स०व्र०— प्रत्यक्षलक्षणेति । साक्षात्कारप्रमाकरणत्वरूपप्रत्यक्षलक्षणाक्रान्ततयेत्यर्थः ।

॥ इति विवरणाक्षिप्तमतनिरासः ॥

* * *

॥ अथ चित्सुखेन दशमस्त्वमसि इत्यादिवाक्येन शाब्दापरोक्षप्रतिपादनम् ॥

८५ **सु०— अथ मतम् । दृश्यते तावद्दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यस्य साक्षात्कारकरण-त्वम् । न च तत्रापीन्द्रियमेव करणं न शब्द इति साम्प्रतम् । शब्दस्याप्यन्वयव्यतिरेक-सिद्धत्वात् । अस्तु तर्हीन्द्रियमेव करणं शब्दस्तु सहकारीति चेन्न । वैपरीत्यस्यापि सुवच-त्वात् । तथाऽपि कुतो विनिगमनमिति चेत् । क्वचिद्बहुलतमे तमसि क्वचिच्च लोचन-विरहिणोऽपि वाक्याद्दशमोऽस्मीत्यपरोक्षप्रतीतिदर्शनादिति वदामः । धर्मादिविषयस्यापि शब्दस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वापादनं चासत् । वैषम्यात् । प्रकृतो हि शब्दोऽपरोक्षब्रह्मात्म-विषयः । न तथाऽन्यः ॥ अस्ति चास्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वे प्रमाणम् । नान्यस्य । तथा हि विमतं श(शा)ब्दज्ञानमपरोक्षम्, अपरोक्षविषयत्वात्, सुखादिज्ञानवत् । अपरोक्षत्वं वेदान्त-वाक्यजन्यज्ञानवृत्ति, अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववत् इति । न च विवादाध्यासितः शब्दोऽपरोक्षज्ञानजनको न भवति, शब्दत्वात्, ज्योतिष्टोमादिवाक्यवदिति युक्तम् । दशमस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचारात् । श्रूयते च 'तद्धास्य विजिज्ञौ तमसः पारं दर्शयती'त्युपदेशमात्रादेवापरोक्षप्रमितिजन्म । अत एव ब्रह्मात्मविषयवाक्यान्यत्वेन प्रत्यक्ष-लक्षणं विशेषणीयमिति ।**

परि०— दशमस्त्वमिति । कश्चित्कञ्चित्प्रति वदति दशमस्त्वमसीति । तत्र तस्य वाक्याद्दशमोऽहमिति साक्षात्कारो जायते । अतः काऽप्यदर्शनादित्ययुक्तमिति भावः ॥ **शब्द-स्यापीति** । दशमस्त्वमितिशब्दस्यापि सति तस्मिन् दशमोऽहमिति प्रत्यक्षम्, अन्यथा तु नेत्य-न्वयव्यतिरेकाभ्यां करणत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **अपरोक्षब्रह्मेति** । 'साक्षादपरोक्षं ब्रह्मे'ति श्रुति-वदपरोक्षो धर्म इति श्रुतेरभावादिति भावः ॥ **तद्धास्येति** । तत् = ब्रह्म विजिज्ञौ = साक्षात्कृत-मासीत् ह इत्यर्थः ।

गु०दी०— दशमोऽस्मीत्यपरोक्षप्रतीतिदर्शनादिति वदता स्वप्रक्रिया स्वेनैव नाशिता । **दशमस्त्वमसीति** वाक्ये त्वंपदमसीतिपदं च श्रूयते । न त्वहमस्मीति पदम् । अतः अनन्यगत्या मानसप्रत्यक्षं तदिति स्वेनैव वक्तव्यत्वादित्यूह्यम् । **तद्धास्य विजज्ञौ तमसः पारं दर्शयतीत्य**त्र तत् ब्रह्म अस्य शिष्यस्य गुरुः विजज्ञौ गुरुर्ज्ञापयामास । उपदिष्टवानिति यावत् । तेनोपदेशेन तमसः पारं दर्शयतीत्यर्थः ।

यादु०— शब्दस्यापीति । दशमस्त्वमसीति वाक्ये सत्येवाहं दशमोऽस्मीति साक्षात्कारो भवति नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दशमस्त्वमसीति वाक्यस्यापरोक्षज्ञानकरणतया निश्चितत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— दृश्यत इति । दशमस्त्वमसीति वाक्यादहं दशमोऽस्मीति साक्षात्कारजननादित्यर्थः । **करणं** साक्षात्कारकरणम् । **विनिगमनमिति** । शब्द एव करणमिन्द्रियं सहकारीत्येव विनिगमनं निर्धारणं कुतः प्रमाणात् क्रियत इत्यर्थः । लोचनविरहिणोऽप्यपरोक्षप्रतीतिदर्शनादित्यन्वयः । प्रतीतिर्मानसी । **वाक्यात्** दशमस्त्वमसीति कस्यचिद्वाक्यात् । त्वमसीत्युक्त्या सहकारिभूतेन्द्रियाभाव उक्तः । क्वचिच्चेत्यनेन स्पष्टं तदभावः । तथा च इन्द्रियाभावेऽपि जायमाने साक्षात्कारे इन्द्रियस्य सहकारित्वायोगाच्छब्दकरणकत्वमेवेत्यस्ति विनिगमकमिति भावः । न च विशेषहेतुरस्तीत्युक्तदूषणं परिहरति **अस्ति चेति** ॥ **विमतं शाब्दज्ञानमिति** । वेदान्तवाक्यजन्यमित्यर्थः ॥ **अपरोक्षविषयकत्वादिति** । अहमिति जीवस्य स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धत्वेऽपि न ब्रह्मणोऽपि तदभिन्नस्यापरोक्षत्वादित्यर्थः । अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् इत्यस्य अपरोक्षज्ञानवृत्तित्वादिति फलितार्थः ॥ **अत एवेति** । शब्दस्यापि साक्षात्कारकारणतायाः प्रमितत्वादेवेत्यर्थः ।

शे०चं०— न च तत्रापीति । दशमशरीरगोचरेन्द्रियसन्निकर्षान्वयव्यतिरेकानुविधानादिति भावः । सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षे शब्दाभावदशायां तस्याभावात् तत्र शब्दस्य करणत्वमित्याशयेनाह **शब्दस्यापीति** । शब्दान्वयव्यतिरेकयोरिन्द्रियेण दशमत्वसाक्षात्कारे शब्दस्य सहकारितामात्राभिप्रायेणोपपत्तेः न प्रमितेन्द्रियकरणत्वबाधकत्वम् । अन्यथा सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षेऽनधिगतरत्नतत्त्वपरीक्षाशास्त्रस्य पुंसो रत्नतत्त्वसाक्षात्कारानुदयादधिगतशास्त्रतत्त्वस्य च तत्साक्षात्कारोदयात् तत्रापि शास्त्रस्यैव प्रत्यक्षप्रमितिजनकत्वमभ्युपेयं स्यात् । यदि च रत्नतत्त्वसाक्षात्कारे शब्दस्य सहकारित्वमात्रेणैव तदन्वयव्यतिरेकयोरुपक्षीणतया प्रमितेन्द्रियकरणत्वाबाधकत्वाच्छास्त्रसहकृतप्रत्यक्षस्यैव तत्र करणत्वमिति मन्यसे तदेतदत्रापि तुल्यमित्याशयेन शङ्कते **अस्तु तर्हीति** ॥ **वैपरीत्यस्यापीति** । दशमत्वसाक्षात्कारे रत्नतत्त्वसाक्षात्कारे चेन्द्रियसहकृतशब्दस्यैव करणत्वमिति वैपरीत्यस्यापीत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकयोरुभयत्राविशिष्टत्वे शब्दसहकृतस्येन्द्रियस्यैव करणत्वं नेन्द्रियसहकृतशब्दस्येति विनिगन्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ **तथाऽपीति** । शब्द एव करणं नेन्द्रियमिति विनिगमनानुपपत्तिरेवान्वयव्यतिरेकयोरुभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः । सलोचनस्यापि गाढान्धकारनिरुद्धतया अव्यापृतलोचनस्य लोचनविरहिणश्च शब्दादपरोक्षज्ञानदर्शनमेव तत्र नियामकमित्याह **क्वचिदिति** ।

किं तदित्यतो न्यायदीपावल्युक्तमनुमानं तत्र प्रमाणयति **विमतमिति** । प्रत्यक्षेणार्थान्तरतानिवृत्त्यै शाब्दग्रहणम् । ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञानेषु बाधासिद्ध्योः परिहाराय विमतमित्युक्तम् । तत्त्वमस्यादिवाक्य-जनितं ज्ञानमित्यर्थः । **अपरोक्षविषयत्वात्** अपरोक्षमात्रविषयज्ञानत्वात् । तेनापरोक्षविषयके धर्मवानहमिति ज्ञाने सुखादीच्छायां च न व्यभिचार इति ध्येयम् । चित्सुखोक्तमनुमानमप्यत्र प्रमाणयति **अपरोक्षत्वमिति** । ज्ञानवृत्तीत्येवोक्ते प्रत्यक्षवृत्तितयाऽर्थान्तरतया स्यात्, अतो वाक्यजन्यज्ञानवृत्तीत्युक्तम् । तथाऽपि विवक्षिता-सिद्धिः । वाक्यान्तरमादायाप्युपपत्तेरित्यत उक्तं **वेदान्तेति** । असिद्धिनिवृत्त्यर्थं हेतावपरोक्षपदम् । सविकल्पक-त्वादिना वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानानिष्ठेन व्यभिचारनिरासार्थमत्यन्ताभावग्रहणम् । न च परोक्षत्वं तत्त्वमस्यादि-वाक्यजन्यज्ञानवृत्ति परोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् ज्ञानत्ववदिति सत्प्रतिपक्षसाधनमेतदिति वाच्यम् । असम्भावनाविपरीतभावनाप्रतिरुद्धान्तःकरणे पुरुषे तस्य परोक्षज्ञानजनकताया दृष्टत्वेन सिद्धसाधनत्वादित्या-शयात् ॥ **श्रूयते चेति** । तथा च बाधितविषयं च शब्दत्वानुमानमिति भावः । (तद्धास्य विजिज्ञावित्यस्य तद्ब्रह्म विजज्ञौ साक्षात्कृतमासीदित्यर्थं मन्यते) ॥ **अत एवेति** । शब्दादपरोक्षज्ञानजन्मनः प्रमितत्वादेवेत्यर्थः । अयमाशयः । यथा बाह्यप्रत्यक्षत्वे न बाह्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वमात्रं तन्त्रं तथा सति योगिमनसोऽपि तत्प्रसङ्गात्, किन्तु योगिमनोऽन्यत्वे सति बाह्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वमिति कल्प्यते, एवं प्रत्यक्षत्वे न प्रत्यक्षप्रमितिकरण-त्वमात्रं प्रयोजकम् । शब्दस्यापि तत्प्रसङ्गात् । किन्तु स्वतोऽपरोक्षविषयकशब्दान्यत्वे सति प्रत्यक्षप्रमिति-जनकत्वमेव । तया च प्रत्यक्षलक्षणानाक्रान्तत्वान्न तस्य प्रत्यक्षान्तर्भाव इति ।

वा०२०— सहकारितामात्रेणोपपत्तेः इति पाठः । शब्दस्य सहकारित्वमात्रेण इति वक्ष्यमाणत्वात् । मात्राभिप्रायेणेति पाठे तन्मात्रापादकतयेत्यर्थः । **बाधासिद्ध्योरिति** । ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञानेऽपरोक्षत्व-साध्याभावनिश्चयात् शाब्दज्ञानमात्रपक्षीकारे तत्रांशे बाध इति प्रतिज्ञायोगः । अत्रासिद्धिग्रहणं न प्रतिज्ञागत-विशेषणकृत्यकथनाय । प्रतिज्ञाश्रितदोषस्य तद्गतविशेषणेन परिहर्तव्यतया हेतुदोषस्य तेनापरिहर्तव्यत्वात् । किन्तु तथा पक्षीकृत्यापरोक्षविषयत्वादिति हेतूकरणे तस्य हेतोर्वस्तुतोऽसिद्धिरप्यायातीति वस्तुगतिप्रदर्शनार्थ-मेव । अत एव ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादि न्यायामृतीयतरङ्गिणीस्थसर्वं मिथ्येत्युक्ते ब्रह्मणि प्रमाणबाधासिद्धी स्याता-मित्यतो ब्रह्मान्यदितीति कृत्यस्य खण्डनावसरेऽसिद्धेः प्रतिज्ञादोषत्वाभावेन तदभिधानायोगादित्यादिप्रतिपादितं टीकाकृतेत्यवधेयम् । वस्तुतस्त्वस्य कृत्यस्य तट्टीकाकृताभिधानात् तदनुवादावसरे तत्साधुत्वविचारस्यानवसर-ग्रस्तत्वाद्यथाश्रुतानुसारेणैव कृत्याभिधानं न्यायामृतीयस्वमतपक्षनिर्देशे तु टीकाकारंमन्येन साधुत्वविचारपूर्वकमेव व्यवहर्तव्यमिति भावेन तत्खण्डनमिति ज्ञेयम् । **चित्सुखोक्तमिति** । चित्सुखेनोक्तमित्यर्थः । सविकल्पक-त्वादिना वेदान्तेत्युक्तव्यभिचारतत्परिहारौ योज्यौ तट्टीकाद्यनुसारेण स्तः ।

सविकल्पकत्वादेरपि यत्किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेऽपि इह अत्यन्ताभावादिपदोपादानमहिम्ना लब्धस्य तात्पर्यविषयस्य च यावदपरोक्षज्ञानिनिष्ठत्वस्य तत्राभावादित्याशयेन इति प्रतिभाति ।

स०व्र०— क्वचिदिति । दशमत्वसाक्षात्कारस्य चाक्षुषत्वे चक्षुर्हीनस्य तत्साक्षात्कारस्यानुपपत्तिः । चक्षुषः साक्षात्कारे विषयसंस्कारकबाह्यालोकसापेक्षेणैव चक्षुषा घटादिसाक्षात्कारस्य दृष्टत्वेन प्रकृते बहुलतमे तमसि विषयसंस्कारकबाह्यालोकाभावेन न चक्षुषा तत्साक्षात्कार इति च वाक्यस्यैव तद्धेतुत्वम् । उपलक्षणं चैतत् । स्पर्शनव्यापाराभावस्यापि लोचनविरहिणः सलोचनस्यापि गाढान्धकारनिरुद्धतया व्यावृत्तत्वस्य शब्दादिना परोक्षज्ञानदर्शनमेव नियामकमेवेति भावः ॥ **विमतमिति** । ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु बाधासिद्ध्योः परिहाराय विमतं इत्युक्तम् । तत्त्वमस्यादिशब्दजनितज्ञानमित्यर्थः । प्रत्यक्षेणार्थान्तरतानिवृत्त्यै शब्दग्रहणम् । **अपरोक्षत्वात्** अपरोक्षविषयज्ञानत्वादित्यर्थः । तेन नेच्छायां व्यभिचार इति भावः । **अपरोक्षज्ञानत्वमिति** । ज्ञानवृत्तीत्युक्ते प्रत्यक्षवृत्तितयाऽर्थान्तरता । तदर्थं वाक्यजन्यज्ञानवृत्तीत्युक्तम् । तथापि विवक्षितासिद्धिः वाक्यान्तरमादायापि उपपत्तेरित्यत उक्तं **तत्त्वमस्यादीति** । असिद्धिनिवृत्त्यर्थं हेतावपरोक्षग्रहणम् । सविकल्पकत्वादिना वेदान्तवाक्यजन्यज्ञाननिष्ठेन व्यभिचारनिरासार्थमत्यन्ताभावग्रहणम् । यथा बाह्यप्रत्यक्षत्वे न बाह्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वमात्रं तन्त्रम् । योगिमनसोऽपि तत्प्रसङ्गात् । तत्र योगिमनोऽन्यत्वे सति बाह्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वं यथा बाह्यप्रत्यक्षत्वे प्रयोजकं कल्प्यते एवं प्रत्यक्षत्वे न प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वमेव प्रयोजकम् । शब्दस्यापि तत्प्रसङ्गात् । किन्तु स्वतोऽपरोक्षविषयकशब्दान्यत्वे सति प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वमेव । तथा च न शब्दस्य प्रत्यक्षान्तर्भावापत्तिरित्याह **अत एवेति** । शब्दादपरोक्षज्ञानजन्यत्वस्य प्रमितत्वादेवेत्यर्थः ।

चषकः— तद्धास्य विजिज्ञाविति । तद्ब्रह्म साक्षात्कृतमासीदित्यर्थः ।

॥ इति चित्सुखेन 'दशमस्त्वमसि' इत्यादिवाक्येन शाब्दापरोक्षप्रतिपादनम् ॥

* * *

॥ अथ शब्दात् प्रथमतः दशत्वविषयकपरोक्षज्ञानोत्पत्तिनिरूपणम् ॥

८६ **सु०— अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यादपरोक्षज्ञानजन्मोपलब्धमिति तदसङ्गतम् । दशत्वसङ्ख्या खल्वपेक्षाबुद्धिजन्या तद्व्यङ्ग्या वेत्यतो नापाततो रूपादिकमिव प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । ततो दशानां पूरणो दशमोऽपि तथा । अतः प्रथमं शब्देन परोक्षज्ञाने जातेऽनन्तरं लब्धसहायेन प्रत्यक्षेणापरोक्षज्ञानं जायते । आशुभावादेकमेवापरोक्षं ज्ञानमित्यभिमानः । अन्धकारादौ तु वाक्यादुत्पन्नस्य ज्ञानस्यापरोक्षत्वं नास्त्येव ।**

परि०— नापातत इति । अपेक्षाबुद्ध्युत्पत्तेः प्रागित्यर्थः ॥ **दशानां पूरण इति** । 'तस्य पूरणे डट्' 'नान्तादसङ्ख्यादेर्मडि'ति पञ्चमद्वितीयपादे पूरणार्थे मट्प्रत्ययविधानाद्दशानां पूरण इत्युक्तम् ॥ **तथेति** । नापाततः प्रत्येक्षेणोपलभ्यत इत्यर्थः ।

गु०दी०— दशमोऽपि तथेत्यत्र अहमेक इत्यपेक्षबुद्ध्यनन्तरं दशमोऽहमिति बुद्धिर्भवति । न तु प्रागेव स्वविस्मरणशीलस्य । अहमेक इत्यपेक्षाबुद्धेरभावात् तज्जननाय दशमस्त्वमसीति वाक्यं परः प्रयुङ्क्ते । तदनन्तरं परवचसा स्वप्रत्यक्षेण चापरोक्षबुद्धेः पूर्तौ सत्यां स्वसाक्षिणा दशमोऽहमिति धीर्भवतीति भावः । **वाक्यादुत्पन्नस्य ज्ञानस्यापरोक्षत्वं नास्त्येवेति** वदतः टीकाकारस्यायमाशयः । अन्धकारे आलोकसह-काराभावात् अन्धे चक्षुष एवाभावात् न चाक्षुषमपरोक्षज्ञानं सम्भवति । अतः शब्दादेव तदपरोक्षज्ञानमिति हि परस्याभिमानः । तत्रापि स्वविस्मरणशीलस्य परोक्षरूपापेक्षाबुद्धिजनकमेव तद्वाक्यम् । दशमोऽहमस्मीति तु स्वसाक्षिणा स्वस्य दशत्वसङ्ख्यापूर्वकत्वसाक्षात्कारश्चेत् किं तमसाऽपाक्रियते । किं वा चक्षुषोपाक्रियते । अत ईषत् फलान्वेषणमप्यज्ञानरूपस्वतमसा वा स्वस्यैवाऽऽन्ध्येनेवेति ।

यादु०— आपातत इति । प्रथमाक्षसन्निकर्षानन्तरमेवेत्यर्थः ॥ **अपरोक्षज्ञानजन्मप्रसङ्ग इति** । न चात्रेष्टापत्तिः । करणशक्तिमतिलङ्घ्य ज्ञानस्य विषयानुसारित्वे चाक्षुषार्थे स्पार्शनज्ञानादेश्चाक्षुषादित्वापातात् । लिङ्गशब्दादिसिद्धे च इन्द्रियात्परोक्षधीप्रसङ्गाच्च ।

वं०प०— आपातत इति । विचाराभावदशायां प्रथमाक्षसन्निकर्षानन्तरमेवेत्यर्थः । अपेक्षाबुद्ध्यभाव-दशायामिति यावदिति भावः । रूपादिकमिवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः । रूपादिकं यथा प्रत्यक्षेणोपलभ्यते तथा नेति । **पूरण इति** । 'तस्य पूरणे डडि'ति सूत्रेण पूरणार्थे डट्प्रत्ययविधानादित्यर्थः ॥ **तथेति** । नापाततः प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्यर्थः । विशेषणस्य तथात्वात् तद्विशिष्टस्यापि तथात्वमिति भावः । नन्वयं क्रमः कस्मा-न्नोपलभ्यत इत्यत आह **आशुभावादिति** । क्वचिद्बहुलतमे तमसीत्युक्तस्योत्तरमाह **अन्धकारादौ त्विति** । आदिपदेन लोचनविरहदशाग्रहणम् ।

शे०चं०— आपातत इति । प्रथमाक्षिसन्निकर्षानन्तरमेवेत्यर्थः । (अपेक्षाबुद्ध्युत्पत्तेः प्रागित्यर्थः) । तत्कालेऽपेक्षाबुद्धेरेवाभावेन तज्जन्यदशमत्वादिशङ्काया एवासत्त्वात् सत्त्वेऽपि वा व्यञ्जकीभूतापेक्षाबुद्धिविरहा-दित्यर्थः ॥ **तथेति** । नापाततो रूपादिकमिव प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्यर्थः । विशेषणस्यातथात्वाद्विशिष्टस्यापि तथात्वमिति भावः ।

वा०र०— दशानां पूरण इति मूलम् । सङ्ख्यावाचिदशन्शब्दात्तस्य पूरणे डडिति पूरणार्थे डटि टिलोपापेक्षायान्तरङ्गत्वादादौ नान्तादसङ्ख्यादेर्मडिति डटो मडागमे डित्वान्मटष्टिलोपे प्रातिपदिकान्ते नलोपे च पञ्चानां पूरणः पञ्चम इतिवत् दशानां पूरणो दशम इति सिद्ध्यति । टेरित्यस्य योग्यस्य परत्वेऽप्यन्तरङ्गत्वात् पूर्वमस्पष्टाद्भत्वाभावाट्टिलोपाभाव इति विश्वकर्म्याम् । पूर्यते सम्पद्यते सङ्ख्या अनेनेति करणवाची पूरणशब्दः । तेनान्यतोलब्धचतुःपञ्चसङ्ख्याकानां मुष्टिकाणां पूरण इत्यत्र जलेन तत्पूरकतया सङ्ख्यापूरकत्वाभावात् पञ्चम इत्यादि न भवतीति ज्ञेयम् ।

चषकः— आपाततः प्रथमाक्षिसन्निकर्षानन्तरम् । **दशानां पूरण इति** । दशमशब्दस्य पूरणार्थक-प्रत्ययान्तत्वादिति भावः ।

* * *

८७ **सु०— प्रतीतिकलहोऽयं निरवधिक इति चेत् । अत्रेदं वक्तव्यम् । शब्दस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वं किं स्वभावः किं वा अपरोक्षज्ञानसाधनत्वं अस्यापि आगन्तुकम् । आद्ये सर्वेषामपि शब्दानां तथाभावः स्यात् । द्वितीये निमित्तं वक्तव्यम् । ब्रह्मात्मविषयत्वमिति चेत् । तर्हि दशमस्त्वमसीत्यादेरतथाभूतस्य नापरोक्षज्ञानसाधनत्वं स्यात् । अपरोक्षविषयत्वमिति चेन्न । अपरोक्षज्ञानविषयत्वातिरिक्तस्यार्थे अपरोक्षत्वस्याभावात् । तत्रैतज्ज्ञानविषयत्वेन तदुक्तावितरेतराश्रयत्वम् । ज्ञानान्तराभिप्राये तु स्वर्गादयोऽपि केषाञ्चिदपरोक्षज्ञानविषया इत्यस्माकं तद्विषयः शब्दोऽपरोक्षज्ञानं जनयेत् । एकपुरुषाभिप्रायेऽपि प्रत्यक्षावगतेऽग्नौ धूमदर्शनेनापरोक्षज्ञानजन्मप्रसङ्गः । शब्दस्यैवम्भाव इति चेत् । तथाऽप्यग्नौ शब्देनापरोक्षज्ञानोत्पत्तिः स्यात् । अपरोक्षतया ज्ञायमाने तथेति चेन्न । धर्मिमात्राभिप्राये प्रत्यक्षेणावगम्यमाने घटे शतपलपरिमितोऽयमिति शब्दस्य अपरोक्षज्ञानकारणतापत्तेः । प्रकाराभिप्राये तु प्रकृतेऽभावात् । न हि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्मात्मैक्यमपरोक्षतयाऽवभासते । तथा सति शब्दवैयर्थ्यापत्तेरिति ।**

परि०— **अपरोक्षविषयत्वमिति चेदिति** । जीवचितोऽप्यपरोक्षत्वात् 'दशमस्त्वमसि' इत्यादौ अपरोक्षहेतुत्वं शब्दस्याप्रतिहतमेवेति भावः । **केषाञ्चिदिति** । योगिनां स्वर्गादिस्थानां च इत्यर्थः ॥ **अपरोक्षज्ञानजन्मप्रसङ्ग इति** । न चेष्टापत्तिः । प्रत्यक्षेण करिणि दृष्टे चीत्कारेणानुमित इत्याद्युक्तिः परीक्षकाणां न स्यात् । प्रमाणेन प्रमाणाभ्यां प्रमाणैरिति सम्प्लव इत्यादिन्यायवार्तिकाद्युक्तिः सर्वजनसम्मता न (खल्विति) स्यादिति भावः ॥ **तथाप्यग्नाविति** । प्रत्यक्षावगत इत्यनुषङ्गः ॥ **प्रकृतेऽभावादिति** । प्रकारे अपरोक्षतया ज्ञायमाने प्रयुक्तः शब्दोऽपरोक्षज्ञानं जनयतीत्य-(स्य प्रकृ)स्याङ्गीकृते बह्मात्मैक्यरूपप्रकारे अभावादित्यर्थः । प्रकृते वेदान्तवाक्ये अभावादिति वार्थः । तद्व्यनक्ति **न हीति** ।

गु०दी०— **अपरोक्षतयाऽवभासत** इत्यत्र शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वघटनाय प्रागेवापरोक्षतया अवभासत इत्यर्थः ।

यादु०— अपरोक्षतया ज्ञायमानत्वं किं धर्मिमात्रे विवक्षितमुत प्रकारेऽपीति विकल्प्याद्ये दूषणमाह **धर्मिमात्राभिप्राय इति** । द्वितीये त्वाह **प्रकाराभिप्राय इति** ।

वं०प०— आगन्तुकं निमित्ताधीनम् ॥ **अतथाभूतस्येति** । ब्रह्मात्माविषयकस्येत्यर्थः । अपरोक्षविषयकत्वमपरोक्षार्थविषयकत्वम् । **तत्र** अर्थे ॥ **एतज्ज्ञानेति** । अपरोक्षविषयकत्वेन यस्मिन् शाब्दज्ञानेऽपरोक्षत्वमुच्यते तज्ज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः । **तदुक्तौ** अपरोक्षत्वोक्तौ । **इतरेतरेति** । शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वे सिद्धे तद्विषयत्वेनार्थस्यापरोक्षत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च तद्विषयकत्वेन शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । नन्वपरोक्षार्थविषयकत्वेन यस्मिन् शाब्दज्ञानेऽपरोक्षत्वमुच्यते तज्ज्ञानविषयत्वेनैवार्थस्यापरोक्षत्वं नोच्यते । किन्तु ज्ञानान्तरविषयकत्वेनैवातो नेतरेतराश्रयत्वमित्याशङ्क्याह **ज्ञानान्तरेति** । **केषाञ्चित्** योगिनाम् । **जनयेदिति** । अपरोक्षार्थविषयकत्वादिति भावः । एतद्दोषपरिहारं शङ्कते **एकपुरुषेति** । यस्य पुरुषस्य योऽर्थोऽपरोक्षस्तस्यैव तद्विषयकं प्रमाणमपरोक्षज्ञानजनकमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ **धूमेति** । येन पुरुषेण प्रत्यक्षेणाग्निरवगतः तस्यैव पुनर्धूमदर्शनेनाग्न्यनुमितिर्भवति । तस्या अप्यनुमितेरपरोक्षार्थविषयकत्वेन अपरोक्षत्वापत्त्या अनुमिमानस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **एवंभाव इति** । अपरोक्षार्थविषयकत्वेनापरोक्षज्ञानजनकत्वस्वभाव इत्यर्थः ॥ **तथाऽप्यग्नाविति** । एकेन पुरुषेणैकदाऽग्निः प्रत्यक्षेणावगतः स एव यदा कालान्तरे व्यवहितो जातः तदा तद्विषयेऽत्राऽग्निरस्तीति केनचित्प्रयुक्तः शब्दोऽप्यपरोक्षज्ञानं जनयेत् । तस्यापि शब्दस्य यथाकथञ्चिदपरोक्षार्थविषयकत्वादिति भावः ॥ **ज्ञायमान इति** । अपरोक्षतया ज्ञायमानेऽर्थे प्रवर्तमानः शब्दोऽपरोक्षज्ञानजनक इत्यर्थः । अग्निस्तु तदा नापरोक्षतो ज्ञायत इति भावः । परोक्षतया ज्ञायमानत्वं धर्म्यंशे विवक्षितमुत प्रकारांशेऽपीति विकल्प्याद्ये दूषणमाह **धर्मिमात्रेति** ॥ **शब्दस्येति** । शतपलपरमितत्वरूपगुरुत्वरूपप्रकारप्रतिपादकशब्दस्येत्यर्थः ॥ **आपत्तेरिति** । गुरुत्वस्यातीन्द्रियत्वादिति भावः ॥ **सप्रकारेति** । अपरोक्षतया ज्ञायमानप्रकारविशिष्टे धर्मिणि प्रवर्तमानः शब्दोऽपरोक्षज्ञानजनक इत्यभिप्रायः । तथा च शतपलपरिमितत्वरूपः प्रकारश्च नापरोक्षतया ज्ञायते इत्यतो नोक्तदूषणावकाश इति भावः । अपरोक्षतया ज्ञायमानैक्यरूपप्रकारविशिष्टब्रह्मस्वरूपधर्मिणि प्रवर्तमानस्य तत्त्वमसीति शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं वक्तव्यं, तन्न सम्भवतीत्याह **प्रकृत इति** । तदुपपादयति **न हीति** । **ऐक्यं** प्रकारभूतम् ॥ **तथा सतीति** । ऐक्यस्याप्यपरोक्षावभासविषयत्वे सतीत्यर्थः ॥ **वैयर्थ्येति** । अधिगतार्थबोधकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति भावः ।

शे०चं०— निरवधिक इति । तत्राप्यपरोक्षत्वस्य मया उच्यमानत्वादिति भावः । **सर्वेषामिति** । ज्योतिष्टोमादिशब्दानामित्यर्थः । अतथाभूतस्येति हेतुगर्भं विशेषणम् । अब्रह्मात्मविषयत्वादित्यर्थः ॥ **अपरोक्षेति** । तथा च दशमस्त्वमसीत्यादेरपरोक्षज्ञानसाधनत्वं युक्तमिति भावः । **अपरोक्षज्ञानविषयत्वातिरिक्तस्येति** । अर्थस्यापरोक्षत्वं हि न तावदपरोक्षधीरूपत्वम् । तथा सति ब्रह्मणोऽपरोक्षधीरूपत्वात् तद्विषयकशब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वोपपत्तावपि दशमत्वादेरपरोक्षधीरूपत्वाभावेन दशमस्त्वमसीत्यादिशब्दानां तदभावापातात् । चैत्रस्यापरोक्षज्ञाने मैत्रस्यापरोक्षज्ञानवांश्चैत्र इतिशब्देन साक्षात्कारापाताच्च । अपरोक्षज्ञानजनकताप्रयोजकस्या-

परोक्षधीरूपविषयापरोक्ष्यस्य तत्रापि सत्त्वात् । नाप्यपरोक्षोऽयमित्येवंरूपत्वम् । अज्ञानावृते ऐक्येऽपरोक्षोऽयमित्येवं व्यवहारविषयत्वाभावात् । नाप्यपरोक्षोऽयमित्येवं व्यवहारयोग्यत्वम् । भित्तिव्यवहिते घटे शब्दादपरोक्षधीप्रसङ्गात् । नाप्यपरोक्षज्ञानजन्यत्वम् । वक्ष्यमाणपक्षाबहिर्भावात् । तस्मादपरोक्षधीविषयत्वमेवापरोक्षत्वं वाच्यमित्याशयः । अस्तु तर्ह्येतदेवार्थस्यापरोक्षत्वमित्यत आह **तत्रेति** ॥ **इतरेतराश्रयत्वमिति** । अर्थस्यापरोक्षत्वे सिद्धे अपरोक्षविषयतया शब्दजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च अपरोक्षधीविषयत्वेनार्थस्यापरोक्षत्वसिद्धिरिति इतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **एकपुरुषाभिप्राय इति** । कालविशेषेऽपरोक्षस्य कालान्तरे लिङ्गदर्शनेनापरोक्षधीप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वेककालत्वस्याप्यभिप्रेतत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते **अपरोक्षतयेति** । अत्र तादृशेऽप्यग्नौ लिङ्गाच्छब्दाच्चापरोक्षज्ञानोत्पत्तिरवर्जनीया । न चेष्टापत्तिः । करणशक्तिमतिलङ्घ्य ज्ञानस्य विषयानुसारित्वे चाक्षुषादिविषयकस्मृत्यनुमितिस्पार्शनज्ञानादेश्चाक्षुषत्वापातादिति सत्येव दोषे स्पष्टत्वात् तमनुक्त्वा अपरोक्षतया ज्ञायमानत्वं धर्मिमात्रेऽभिप्रेतम्, उत प्रकारेऽपीति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **धर्मिमात्राभिप्राय इति** । द्वितीयं दूषयति **सप्रकाराभिप्राय इति** । अभावमेवोपपादयति **न हीति** ॥ **तथा सतीति** । न च स्वरूपाभिन्ने ऐक्ये स्वरूपज्ञानेनापरोक्षतेत्यपि वृत्त्यर्थत्वाच्छब्दस्य न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । त्वया स्वरूपज्ञानप्रयुक्तभानप्रतिबन्धार्थमेवावरणकल्पनादिति भावः ।

स०व्र०— निरवधिक इति । तत्राप्यपरोक्षेति मयोच्यमानत्वादिति भावः । **सर्वेषां** ज्योतिष्टोमादिशब्दानाम् । **अपरोक्षज्ञानविषयत्वातिरिक्तस्येति** । अथ स्यादपरोक्षत्वं किमपरोक्षधीरूपत्वं अपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा । नाद्यः । अपरोक्षधीरूपत्वस्य ब्रह्मणि सत्त्वेन शब्देन ब्रह्मविषयकापरोक्षज्ञानजननसम्भवेऽपि दशमत्वादेरपरोक्षधीरूपत्वाभावेन दशमस्त्वमसीत्यादेस्तदभावापातात् । चैत्रस्यापरोक्षज्ञाने मैत्रस्य घटापरोक्षज्ञानाभावाच्चैत्र इति शब्देन साक्षात्कारः स्यात् । अपरोक्षज्ञानजनकत्वे प्रयोजकीभूतस्यापरोक्षधीरूपविषयापरोक्ष्यस्य तत्रापि सत्त्वात् । द्वितीयेऽपि व्यवहारापरोक्ष्यं किमपरोक्षप्रमितिविषयत्वं वा, अपरोक्षोऽयमित्येवंरूपत्वं वा, अपरोक्षोऽयमित्येवं व्यवहारयोग्यत्वं वा अपरोक्षज्ञानजन्यत्वं वा । नाद्यः। इतरेतराश्रयापातात् । न द्वितीयः। अज्ञानवत ऐक्ये अपरोक्षोऽयमित्येवं व्यवहारविषयत्वाभावात् । न तृतीयः । भित्तिव्यवहिते घटे शब्दादपरोक्षधीप्रसङ्गात् । नान्त्यः । वक्ष्यमाणपक्षाबहिर्भावात् । तस्मादपरोक्षधीविषयत्वमेवापरोक्षत्वं वाच्यमिति भावः । **अन्योन्याश्रय इति** । अर्थस्यापरोक्षत्वे तद्विषयत्वेन शब्दज्ञानस्यापरोक्षत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ चापरोक्षधीविषयत्वेनार्थस्यापरोक्षत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । **एकपुरुषाभिप्राय इति** । कालविशेषेऽपरोक्षस्येदानीमपि शब्दादपरोक्षधीप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वेकस्मिन्काल इति विवक्षितं तत्राह **प्रत्यक्षावगतेऽग्नाविति** । न चेष्टापत्तिः। करणशक्तिमतिलङ्घ्य ज्ञानस्य विषयानुसारित्वे चाक्षुषादिविषयकस्मृत्यनुमितस्पर्शनज्ञानादेश्चाक्षुषत्वापातादिति भावः । **तथा सति शब्दवैयर्थ्यापत्तेरिति** । न च स्वरूपाभिन्ने ऐक्ये स्वरूपज्ञानेनापरोक्षतेत्यपि वृत्त्यर्थं शब्दः सार्थक इति शक्यम् । त्वया स्वरूपज्ञानप्रयुक्तभानप्रतिबन्धार्थमेवावरणकल्पनाभावादिति भावः ।

॥ इति शब्दात् प्रथमतः दशत्वविषयकपरोक्षज्ञानोत्पत्तिनिरूपणम् ॥

॥ अथ शब्दस्य अपरोक्षज्ञानसाधनत्वं असम्भावितम् ॥

८८ **सु०— एतेनापरोक्षविषयत्वानुमानमपि परास्तम् ।**

यच्चापरोक्षत्वमित्यादि । तज्ज्योतिष्टोमादिवाक्येऽपि तथा प्रयोगसम्भवादाभाससमानयोगक्षेमम् । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावे न किञ्चिद्बाधकमिति चेत् । सममेतद्वेदान्तवाक्येष्वपि । संसारस्याविद्यामयत्वादविद्यायाश्चापरोक्षज्ञानेन विना निबर्हणायोगात् वेदान्तवाक्यस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावे मोक्षाभावप्रसङ्ग इति चेन्न । ज्ञाननिवर्त्यताया निरस्तत्वात् । चित्तैकाग्र्यरूपनिदिध्यासनस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वोपपत्तेश्च । मनसोऽपरोक्षज्ञानसाधनत्वं क्वापि नोपलब्धमिति चेत् । तत्किं शब्दस्योपलब्धम् । 'यन्मनसा न मनुत' इति श्रुतिविरुद्धं तदिति चेन्न । श्रुतेर्मनसैवेदमाप्तव्यमिति श्रुत्या सत्प्रतिपक्षत्वात् । चित्तैकाग्र्यस्य अन्तरङ्गतापरेयं श्रुतिरिति चेत् । साऽप्यपक्वमनोविषयेति स्यात् ।

परि०— एतेनेति । अपरोक्षज्ञानविषयत्वातिरिक्तस्यार्थे अपरोक्षत्वस्याभावादिति कथनेनेत्यर्थः । हेतोरसिद्ध्यादिप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयानुमानं च प्रागुक्तं निराह **यच्चापरोक्षत्वमित्यादीति** । अपरोक्षत्वं ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञाननिष्ठम्, तत्रोक्तादेव हेतोरिति प्रयोगसम्भवादित्यर्थः। **निरस्तत्वादिति** । 'इत्यादेः न हरिं विना । ज्ञानस्वभावतोऽपि स्यान्मुक्तिः कस्यापि हि क्वचित्' इत्यादिग्रन्थतद्व्याख्यानयोर्जिज्ञासाधिकरणे निरस्तत्वादित्यर्थः । ननु निदिध्यासनं नाम (मनोमयस्य वस्तुनो मनसा) वासनामयस्य मनसाऽवलोकनम् । तथा च भगवदधिष्ठानस्य मनसाऽनवरतावलोकनेन मनसा करणेन भगवतोऽपरोक्षमित्युक्तं स्यात् । तत्कथमुपपद्यत इति शङ्कते **मनस इति** ॥ **इदमिति** । इदं ब्रह्म आप्तव्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः ।

गु०दी०— निदिध्यासनस्येत्यत्र निदिध्यासनोपोद्बलितसामर्थ्यस्य मनस इत्यर्थः ।

यादु०— एतेनेति । अपरोक्षधर्मिविषयकत्वस्य हेतुत्वे शतपलपरिमितोऽयं घट इति शाब्दज्ञाने व्यभिचारेण तादृशप्रकारविषयकत्वस्य हेतुतायामसिद्धिप्रसङ्गेनेत्यर्थः । **निरस्तत्वादिति** । भगवत्प्रसादनिवर्त्यत्वस्यैव जिज्ञासाधिकरण उक्तत्वादिति भावः । ननु शब्दैकगम्यस्य ब्रह्मणः साक्षात्कारः शब्देनैव भवितुं युक्तः । अन्यथा तदनुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यत आह **चित्तैकाग्र्यरूपनिदिध्यासनस्येति** । ननु अखण्डस्मृतिरूपनिदिध्यासनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वे तस्य प्रमाणान्तरतापत्तिरित्यत उक्तं **चित्तैकाग्र्यरूप इति** । ततश्च तस्य यत् भगवत्यैकाग्र्यं तन्मात्रनिष्ठत्वं तत्सन्निकर्षविशेष इति यावत् । तद्रूपमेव निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारकरण-

तया विवक्षितम् । तच्च प्रत्यक्षमेव । निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षमिति वचनात् । अखण्डस्मृत्यादिरूपं तु निदिध्यासनं तत्सहकारीति न कोऽपि दोष इति भावः । **क्वापीति** । सुखादिसाक्षात्कारस्य साक्षिरूपत्वादिति भावः । **अन्तरङ्गतापरेति** । चित्तैकाग्र्यमन्तरङ्गं साधनं तस्मात्सम्पाद्यमित्यत्रैव तात्पर्यं न मनसः करणत्व इत्यर्थः ।

वं०प०— अपरोक्षविषयत्वानुमानमिति । विमतं शाब्दज्ञानमपरोक्षं अपरोक्षविषयकत्वात् सुखादिज्ञानवदित्यनुमानमप्येतेनापास्तम् । अपरोक्षधर्मिविषयकत्वस्य हेतुत्वे शतपलपरिमितोऽयं घट इति वाक्ये व्यभिचारात् । अपरोक्षप्रकारविषयत्वस्य हेतुत्वे उक्तरीत्या स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । **प्रयोगसम्भवादिति** । अपरोक्षत्वं ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् ज्ञानत्ववदिति प्रयोगसम्भवादित्यर्थः । विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकमिदमनुमानमिति चेत् । समं प्रकृतेऽपीत्याह **ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्येति** । वेदान्तवाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वाभावे बाधकमाशङ्कते **संसारस्येति** । **निरस्तत्वादिति** । 'यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सन्नि'त्यादिना प्रसादसाध्यत्वस्योक्तत्वादिति भावः । ननु शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वाभावे तत्साधनस्यान्यस्याभावात् तदनुत्पत्तिरेव स्यादिति चेत् तत्राह **चित्तैकाग्र्यरूपेति** । **मनस इति** । ध्यानस्य मानसक्रियारूपत्वादिति भावः । यथोक्तं **क्रियामानसवदिति** । उक्तं च टीकाकारैः **ध्यानं हि मानसी क्रियेति** । तन्मनसोऽपरोक्षज्ञानसाधनत्वम् । **श्रुतेः** यन्मनसेति श्रुतेः । **इयं श्रुतिः** मनसैवेदमाप्तव्यमिति श्रुतिः । **साऽपि** यन्मनसा न मनुत इति श्रुतिरपि ।

शे०चं०— एतेनेति । ऐक्यादेरपरोक्षत्वाभावेन तद्विषयत्वस्य वेदान्तजन्ये ज्ञानेऽभानादसिद्धिप्रसङ्गेनेत्यर्थः । परोक्षत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति परोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् ज्ञानत्ववदिति सत्प्रतिपक्षत्वसाधनत्वम् । न चोक्तरीत्या सिद्धसाधनता । भवदभिमतज्ञानवृत्तित्वस्यानुमेयतया तदसम्भवात् । न च श्रुतिबाधः । तस्या अर्थान्तरपरतया वक्ष्यमाणत्वादिति सत्येव दोषे आभाससाम्येन दूषयति **तज्ज्योतिष्टोमादिवाक्येऽपीति** ॥ **तथेति** । अपरोक्षत्वं ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् ज्ञानत्ववदिति प्रयोगसम्भवादित्यर्थः ॥ **न किञ्चिद्बाधकमिति चेदिति** । न तावदत्र ज्योतिष्टोमादिवाक्यं यद्यपरोक्षज्ञानजनकं न स्यात्तर्हि अप्रमाणं स्यादित्येवं वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिर्बाधिका । अनुमानादिवत् प्रामाण्यसम्भवात् । नाप्यनुष्ठानानुपपत्तिः । परोक्षनिश्चयादप्यनुष्ठानसिद्धेः । नापि स्वर्गादिफलासिद्धिः । अनुष्ठानादेव तत्सिद्धेः । ततश्च विपक्षबाधकतर्काभावेनातुल्यबलत्वान्नाभाससाम्यमिति भावः ॥ **सममेतदिति** । तत्त्वमस्यादिवाक्यानामपरोक्षज्ञानजनकत्वाभावेऽपि अनुमानादिवत् प्रामाण्योपपत्त्या वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तेरबाधकत्वादन्यस्य च बाधकस्याभावादप्रयोजकत्वं तुल्यमेवेति युक्तमाभासत्वमिति भावः । ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वश्रुत्यन्यथाऽनुपपत्तेरेव विपक्षे बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्याशयेन तत्कथमित्यतो वेदान्तवाक्यस्यापरोक्षज्ञानसाधनत्वाभावे अनिर्मोक्षत्वप्रसङ्गं वक्तुं बन्धस्यापरोक्षाध्यासत्वं विना तदनुत्थानात् तस्यापरोक्षाध्यासतामुपोद्घातेन तावदाह **संसारस्येति** । अहं कर्ता भोक्तेत्याद्यपरोक्षभ्रमलक्षणत्वात् संसारस्य अविद्या-

मयत्वमिति भावः । अस्तु बन्धस्यापरोक्षाध्यासत्वं तथाऽपि तस्य वेदान्तजन्यपरोक्षज्ञानेनैव निवृत्तिसम्भवान्न अपरोक्षज्ञानापेक्षेति न तदनुरोधेनापि वेदान्तानामपरोक्षज्ञानजनकत्वसिद्धिरित्यतो दिङ्मोहादौ तथा दृष्टतया अपरोक्षभ्रमस्यापरोक्षविशेषदर्शनैकनिवर्त्यत्वसिद्धेः न परोक्षज्ञानेन तत्सिद्धिरित्यस्त्येवापरोक्षज्ञानापेक्षेति नानुपपत्तिरित्याह **अविद्यायाश्चेति** । न च बन्धनिवृत्त्यर्थमपरोक्षज्ञानापेक्षायामपि न वेदान्तानामपरोक्षज्ञानजनकत्वसिद्धिः । मनसाऽप्यात्मापरोक्षसम्भवेन तेनैव तन्निवृत्तिसम्भवादिति वाच्यम् । तस्यौपनिषदत्वेन तत्र प्रमाणान्तरप्रवृत्तेर्बाधितत्वेन मनसाऽपि तदपरोक्षज्ञानासम्भवादित्यत्र तात्पर्यात् । एवं बन्धस्यापरोक्षाध्यासतां तस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्यतां च प्रसङ्गोपयुक्तामुक्त्वा प्रसङ्गमाह **वेदान्तेति** ॥ **निरस्तत्वादिति** । 'ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिन' इत्यादिना जिज्ञासासूत्र इति शेषः ।

अङ्गीकृत्यापि संसारस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्यतां शब्दस्य तदसाधनत्वमुपपादयति **निदिध्यासनस्येति** । तत्सहकृतस्य मनस इत्यर्थः । साक्षात्कारहेतुतया क्लृप्तस्य मनस एवापरोक्षज्ञानहेतुत्वसम्भवे तत एव च तन्निवृत्तिसम्भवे शब्दस्य तत्कल्पनानौचित्यादिति भावः ॥ **क्वापि नोपलब्धमिति** । सुखादीनां साक्षिवेद्यत्वादात्मनश्च स्वयम्प्रकाशत्वान्न क्वापि मनसः साक्षात्कारहेतुत्वक्लृप्तिरिति भावः । यद्यप्यत्र भावनापरिपाकसहकृतमनसो गरुडादिसाक्षात्कारहेतुत्वदर्शनान्न तदक्लृप्तिः । न च प्रमितिरूपसाक्षात्कारहेतुत्वं न क्लृप्तमित्यभिप्रायः । गरुडसाक्षात्कारस्तु कामुकस्य कामिनीसाक्षात्कारवत् भावनाप्रकर्षजन्यत्वाद्भ्रम एवेति न दोष इति वाच्यम् । तथा सति वेदान्तवाक्यजन्यभावनाप्रकर्षजन्यत्वेनात्मसाक्षात्कारस्यापि भ्रमत्वापातात् । क्वचित्प्रमाहेतूनामेव नयनादीनामप्रमारूपसाक्षात्कारहेतुत्वदर्शनेन प्रमारूपगरुडसाक्षात्कारहेतोरपि मनसः क्वचित्प्रमाहेतुत्वावश्यम्भावेनोक्तक्लृप्तेरवर्जनीयत्वादिति शक्यते वक्तुं तथाऽपि तच्छिष्यैरेवोह्यतामिति भावेन तदनुक्त्वाऽनुपलब्ध्या मनसोऽपरोक्षज्ञानाजनकत्वे शब्दस्यापि तदनुपलब्धेस्तन्न स्यादिति प्रतिबन्धैव समाधत्ते **तत्किमिति** । यद्वा मनसा योगजसाक्षात्कारदर्शनान्न तदनुपलब्धिरिति सत्येव दोषेऽङ्गीकृत्य अनुपलब्धिं प्रतिबन्धा समाधत्ते **तत्किमिति** । चित्तैकाग्र्यमन्तरङ्गसाधनत्वादवश्यं सम्पाद्यमित्यत्रैव मनसैवेदमाप्तव्यमिति श्रुतेस्तात्पर्यात् तया तत्सिद्धावपि न तया मनसः करणत्वसिद्धिः । तत्र तस्य अतात्पर्यादिति शङ्कते **चित्तैकाग्र्यस्येति** ॥ **अपक्वेति** । मनसा तु विशुद्धेनेत्यादिविशेषश्रुतेरिति भावः ।

वा०र०—शब्दप्रत्यक्षधीभङ्गीयन्यायामृतानुसारेणाह **अर्थस्यापरोक्षत्वं हीत्यादि** । विषयापरोक्षस्य तत्रापीति पाठः । उक्तभङ्गीयप्रमेयानुसारेणाह **अत्र तादृशोऽपीति** । एवमुत्तरत्रापि तत्र तत्र । **वृत्त्यर्थत्वादिति**। वृत्त्युपात्तत्वादित्यर्थः । **आवरणकल्पनादिति** । ततश्च तन्निवृत्तकवृत्तेः । स्वरूपप्रकाशस्थले वृथाङ्गीकारो न युक्त इति भावः । **वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तेरबाधकत्वादिति** । उक्तानुपपत्तिरूपबाधकाभावादित्यर्थः । **अपरोक्षाध्यासत्वं विनेति** । एतच्च अपरोक्षज्ञानेन विनेत्यपरोक्षत्वपर्यन्तधावनप्रयोजनमुक्तम् । न्यायामृतटीकाग्रन्थोऽपि तत्र तत्र विशेषः शोध्योऽस्ति । **अङ्गीकृत्य तदित्यत्र** तदितिपदेन श्रुत्यविरुद्धत्वमिति पूर्वत्र निषेध्यत्वेन प्रकृतं श्रुतिविरुद्धत्वं परामृश्यत इति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— **एतेनेति** । ऐक्यादेरपरोक्षत्वाभावेन तद्विषयत्वस्य वेदान्तजन्यज्ञानेऽभावेनासिद्ध्युपपादनेनेत्यर्थः ॥ **तथेति** । अपरोक्षत्वं ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति अपरोक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिज्ञानत्वात् ज्ञानत्ववत् इति प्रयोगसम्भवादित्यर्थः । कर्तृत्वादिरूपापरोक्षाध्यासस्य परोक्षप्रमया न निवृत्तिः, साक्षात्कारिविषयदर्शनस्य साक्षात्कारिनिश्चयनिवर्तकत्वात् । तस्मादपरोक्षज्ञानेनैव तन्निवृत्तिः वाच्या । औपनिषदे च ब्रह्मणि मानान्तरेणापरोक्षज्ञानानुपपत्त्या शब्दादेवापरोक्षज्ञानमेष्टव्यं अन्यथा मोक्षो न स्यादिति कथं विपक्षे बाधकाभाव इति शङ्कते **संसारस्येति** । निरस्तत्वात् । 'ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिन' इत्यादिनेति शेषः । किञ्च निदिध्यासनसहकृतमनोजन्यब्रह्मापरोक्षज्ञानेनैव कर्तृत्वादिरूपापरोक्षाध्यासस्य निवृत्त्युपपत्तेः न शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकतेत्याह **निदिध्यासनस्येति** । मनसा योगजसाक्षात्कारदर्शनादिति सत्येव दोषे दोषान्तरमाह **तत्किमिति** ।

॥ इति शब्दस्य अपरोक्षज्ञानसाधनत्वं असम्भावितम् ॥

* * *

॥ अथ शब्दस्य अपरोक्षज्ञानसाधनत्वं श्रुतिस्मृतिविरुद्धम् ॥

८९ **सु०—** किञ्च शब्दस्यापि ब्रह्मज्ञानसाधनत्वं यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुतिविरुद्धं कथमङ्गीकार्यम् । 'तद्धास्य विजिज्ञावि'त्यादिश्रुतयस्तु परोक्षज्ञानेनापि सार्थकाः । परम्परया अपरोक्षज्ञानसाधनत्ववादिन्यो वा । स्पष्टं हि स्मृतयो वदन्ति 'श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययौ । संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनमि'ति, 'शृणुयाद्यावदज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता । ध्यानं च यावदीक्षा स्यान्नेक्षा क्व च न बाध्यते' इति च ।

एतेन धर्मादिवाक्येऽतिप्रसङ्गः शब्दत्वानुमानं च समाहितं वेदितव्यम् । अत एव प्रत्यक्षलक्षणे विशेषणप्रक्षेपोऽपि निरस्तः । निर्निबन्धनत्वात् ।

परि०— प्रागुदाहृतश्रुतिगतिमाह **तद्धास्येति** । **स्मृतय इति** । 'तन्निर्धारणार्थनियमः' इत्यादौ भाष्योक्ता 'श्रुत्वे'ति स्मृतिः । 'शृणुयादि'ति स्मृतिस्तु 'आप्रायणात् तत्रापी'ति सूत्रभाष्योक्ता ॥ **एतेनेति** । ब्रह्मापरोक्षं धर्मस्तु नेति वैषम्यस्य निरस्तत्वेन धर्मादिविषयकज्योतिष्टोमादिवाक्यस्यापि अपरोक्षहेतुत्वप्रसङ्गः समाहित इत्यन्वयः । 'दशमस्त्वमसी'ति वाक्यस्याप्यपरोक्षहेतुत्वं नेत्युपपादनेन च प्रागुक्तं शब्दत्वादित्यनुमानं च समाहितमित्यर्थः । व्यभिचाराभावादिति भावः ॥ **अत एवेति** । शब्दस्यापरोक्षहेतुत्वाभावादेवेत्यर्थः ।

यादु०— ननु विजिज्ञावित्यत्र विशब्दस्तमसः पारं दर्शयतीत्यत्र दृशिश्च परोक्षज्ञानविवक्षायामयुक्ता-वित्यत आह **परम्परयेति** । ग्राममार्गोपदेष्टरि ग्रामं दर्शयतीत्यादिप्रयोगाणां बहुलमुपलम्भादिति भावः । ननु साक्षादेव साधनत्वसम्भवे किं परम्पराकल्पकमित्यत आह **स्पष्टं हीति** । 'श्रुत्वा मत्त्वे'त्यत्र बुद्ध्या विवेकेन श्रुत्वाऽज्ञानं पराणुद्य मत्त्वा संशयं विपर्ययं च पराणुद्य ध्यात्वा ब्रह्मदर्शनं लभत इति योजना द्रष्टव्या ॥ **नेक्षा क्वचनेति** । कदाचित्क्वापि मोक्षसाधनं भवतीत्यर्थः । **एतेनेति** । शब्दस्य काप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वाभाव-समर्थनेनेत्यर्थः ।

वं०प०— **परम्परयेति** । अपरोक्षज्ञानद्वारेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वाभाव-समर्थनेनेत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । ब्रह्मविषयकशब्दवद्धर्मविषयस्यापि तथात्वापत्तेश्चेत्युक्तातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **शब्दत्वानुमानं चेति** । विवादाध्यासितः शब्दोऽपरोक्षज्ञानजनको न भवति, शब्दत्वाज्ज्योतिष्टोमादिशब्दव-दित्युक्तं शब्दत्वानुमानमित्यर्थः । अत एवेत्युक्तं विशदयति **निर्निबन्धनत्वादिति** । शब्दस्य साक्षात्कार-कारणत्वाभावेन लक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसक्त्यभावादिति भावः ।

शे०चं०— एवं मनसो भगवत्साक्षात्कारहेतुतायाः श्रुत्यविरुद्धत्वमुपवर्णितम् । अधुनाऽङ्गीकृत्य तत् तर्हि तत एव शब्दस्यापि न साक्षात्कारहेतुत्वं स्यादिति प्रतिबन्द्या समाधत्ते **किञ्चेति** । शब्दस्यापरोक्षज्ञान-साधनत्वे साधकतया परोपन्यस्तमनुमानं निरस्य तत्साधकतयोक्ताः श्रुतीरपि निराकरोति **तद्धास्येति** । ननु नोदाहृतश्रुतीनां परोक्षज्ञानेन सार्थकत्वमभ्युपगन्तुं शक्यम् । तथा सति तद्धास्येति श्रुतौ विशब्दस्य तमसः पारमिति श्रुतौ दर्शयतीत्यस्य (दृशेरपरोक्ष एव प्रयोजनम्) 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति श्रुतौ च विसुशब्दयोरानर्थक्यापातादित्यत आह **परम्परयेति** । ग्राममार्गोपदेष्टरि ग्रामं दर्शयतीत्यादिबहुलप्रयोगदर्शनादिति भावः । परम्परयाऽपरोक्षज्ञानसाधनत्ववादितायां कल्पकमप्याह **स्पष्टं हीति** ॥ **श्रुत्वेति** । श्रुत्वाऽज्ञानं मत्त्वा संशयविपर्ययौ पराणुद्य ध्यात्वा ब्रह्मदर्शनं लभत इत्यर्थः ।

एतेनेति । विषयापरोक्ष्यस्य शाब्दज्ञानापरोक्षताप्रयोजकत्वनिरासादिनेत्यर्थः ॥ **धर्मादिवाक्य इति** । ब्रह्मविषयकसत्यज्ञानादिवाक्यस्य तदपरोक्षज्ञानजनकत्वे धर्मादिविषयकज्योतिष्टोमादिवाक्यस्यापि तदपरोक्षज्ञान-जनकत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **शब्दत्वानुमानं चेति** । विमतः शब्दो नापरोक्षज्ञानजनकः शब्दत्वा-ज्ज्योतिष्टोमादिशब्दवदित्यनुमानं चेत्यर्थः । तद्धास्येत्यादिश्रुतीनामन्यार्थतया बाधकत्वाभावस्य शब्दस्यापरोक्ष-ज्ञानजनकत्वाभावसमर्थनेन दशमस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचाराभावस्य च समर्थनादिति भावः । अत एवेति परामर्ष्टव्यमेव दर्शयति **निर्निबन्धनत्वादिति** । योगिमनसो बाह्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वस्य क्लृप्तत्ववच्छब्दस्य प्रत्यक्षप्रमितिकरणताया अक्लृप्तत्वाद्योगिमनोव्यावृत्त्यर्थं विशेषणप्रक्षेपेऽपि न शब्दव्यावृत्त्यर्थं लक्षणे विशेषण-प्रक्षेपो युक्त इति भावः ।

वा०र०— विषयापरोक्षस्य शाब्दज्ञानेति पाठः । **योगिमनस इति** । एतच्च तत्त्वप्रदीपकानुसारेणाह ।

स०व्र०— तद्धास्येत्यादि । तत्र 'तद्धास्य विजिज्ञावि'ति श्रुतिः परोक्षज्ञानेन चरितार्था । आदिपदोपात्ता 'तमसः पारं दर्शयती'ति श्रुतिः परम्परयाऽपरोक्षज्ञानसाधनत्वप्रतिपादिकेति सम्बन्धो बोध्यः । न चैवं परम्परयाऽपरोक्षज्ञानसाधनत्वे दर्शयतीति प्रयोगानुपपत्तिः । ग्राममार्गोपदेष्टरि ग्रामं दर्शयतीत्यादौ परम्परासाधनेऽपि दर्शयतीतिप्रयोगस्य दृष्टत्वात् ॥ **एतेनेति** । विषयापरोक्षत्वस्य शब्दज्ञानापरोक्षत्वप्रयोजकत्वनिरासेनेत्यर्थः । ब्रह्मविषयकशब्दवत् धर्मादिविषयकस्यापि तथात्वापत्तिरूपातिप्रसङ्गः । विमतः शब्दः अपरोक्षज्ञानजनको न भवति शब्दत्वात् ज्योतिष्टोमादिशब्दवदित्यनुमानं चेत्यर्थः । अत एवेति परामृष्टं दर्शयति **निर्निबन्धनत्वादिति** । बाह्यप्रत्यक्षत्वे योगिमनोजन्यत्वे असतीति विशेषणमावश्यकं योगिमनसोऽपि बाह्यप्रत्यक्षमितिकरणत्वस्य सत्त्वेन कल्पकसद्भावात् । प्रकृते तु शब्दस्य क्वचिदप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वाभावेन स्वतोऽपरोक्षविषयशब्दान्यत्वरूपविशेषणकल्पकाभावादित्याशयः ।

॥ इति शब्दस्य अपरोक्षज्ञानसाधनत्वं श्रुतिस्मृतिविरुद्धम् ॥

* * *

॥ अथ मनननिधिध्यासनयोः असम्भावनादिप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वनिरासः ॥

९० **सु०— ये तु शब्द एवापरोक्षज्ञानजननाय प्रवृत्तोऽसम्भावनादिप्रतिबद्धो मनननिदिध्यासनाभ्यां प्रतिबन्धापगमे तज्जनयतीति मन्यन्ते ते प्रष्टव्याः । प्राङ्मनननिदिध्यासनाभ्यां किमसौ किमप्यकृत्वा परस्तादपरोक्षज्ञानं जनयत्युत परोक्षज्ञानं कृत्वा । नाद्यः । गृहीतसङ्गतेः शब्दाद्बोधोदयाभावस्य प्रमाणविरुद्धत्वात् । द्वितीयेऽपि विरम्यव्यापारापत्तिः । ततो वरं शब्दस्य तावतैव चरितार्थत्वकल्पनमित्येषा दिक् ।**

परि०— ये त्विति । फलोपकार्यङ्गत्वं प्रागुपन्यस्तमते एतन्मते चाविशिष्टं तत्र फलमविद्याबर्हणम् । अत्र त्वपरोक्षज्ञानमेवेति भेद इति ज्ञेयः । सन्निपत्याङ्गत्वमेतन्मत इत्येके ॥ **किमसाविति** । शब्द इत्यर्थः ॥ **तावतैवेति** । परोक्षज्ञानजननेनैवेत्यर्थः ॥ **इत्येषा दिगिति** । विस्तुरस्तु न्यायामृते ।

यादु०— ये तु शब्द एवेति । एतन्मते मनननिदिध्यासने श्रवणं प्रति स्वरूपोपकारकाङ्गे इति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— तावतैवेति । परोक्षज्ञानकरणेनैवेत्यर्थः ।

शे०चं०— शब्द एवेति ॥ धर्मिप्राधान्येनैवायं निर्देशः । वस्तुतस्तु श्रवणादिविशिष्टः शब्द एव करणमित्यर्थः । तर्हि किं मननादिनेत्यत उक्तम् **असम्भावनेत्यादि** । पूर्वमतेऽविद्यानिर्मूलनरूपापरोक्षज्ञान-फलोपकारकतया मनननिदिध्यासनयोरुपयोगोऽत्र तु मते श्रवणफलापरोक्षज्ञानोपकारकतया तदुपयोगः । आरा-दुपकारकत्वं तु पक्षद्वयेऽप्यविशिष्टमिति ध्येयम् ॥ **विरम्येति** । विमर्शपूर्वको व्यापारो विरम्यव्यापारः । न च अचेतनस्य शब्दस्य विमर्शो युज्यत इत्यर्थः ॥ **तावतैवेति** । परोक्षज्ञानमात्रेणेत्यर्थः । दिगर्थस्तु मनसो ब्रह्मा-परोक्षज्ञानकरणत्वे श्रुत्यादिप्रमाणसद्भाववच्छब्दस्य तत्करणत्वे न श्रुत्यादिकं प्रमाणमस्तीति ।

वा०र०— धर्मिप्राधान्येनैवायमिति पाठः ।

॥ इति मनननिधिध्यासनयोः असम्भावनादिप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वनिरासः ॥

* * *

॥ अथ बन्धध्वंसरूपमोक्षे तारतम्याभावशङ्का तन्निरासश्च ॥

९१ **सु०—** यदुक्तं यथाशक्ति श्रवणमनने कर्तव्ये इति तदयुक्तम् । पुरुषशक्तीनां तारतम्यवत्त्वेन श्रवणादेरपि तारतम्यापत्तेः । न च तथाऽस्त्विति वाच्यम् । तत्साध्यस्य ज्ञानस्यैकविधत्वेन वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च वाच्यं ज्ञातव्यस्य ब्रह्मणोऽपरिमितत्वात् तत्त-ज्ज्ञानान्यपि तारतम्यवन्तीति । तत्फलस्य मोक्षस्य तारतम्यरहितत्वेन वैयर्थ्यापरिहारात् । न खलु बन्धविध्वंसस्य तारतम्यमुपपद्यत इत्यत आह **सम्यगिति** ।

अनु०— सम्यग्विषमविज्ञानतारतम्यानुसारतः ।
फलं भवेत् तारतम्यात् सुखदुःखात्मकं नृणाम् ।

विषमं विपरीतम् । ज्ञानमेव **विज्ञानम्** । ततो न पुनरुक्तिर्विरोधश्च । **तारतम्यादिति** तारतम्येनोपेतमित्यर्थः। सम्यग्विपरीतज्ञानयोस्तारतम्यमित्युक्ते परस्परमिति प्रतीतिः स्यात् । तन्निरासार्थमुक्तं विवृणोति **सम्यक् चेति** ।

सम्यक् चाधिकविज्ञानात् सुखाधिक्यं भवेन्नृणाम् ।

सम्यग् इत्यव्ययं समीचीनादित्यर्थः । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । मध्यमात् सम्य-ग्ज्ञानात् तथाविधं सुखं भवेत् । अल्पाच्च सम्यग्ज्ञानादल्पम् । एवमधिकान्मिथ्याज्ञानात्

अधिकं दुःखमित्यादि । अत्र मिथ्याज्ञानतारतम्येन दुःखतारतम्यस्याभिधानं दृष्टान्तत्वे-नोपयुज्यते । यद्वा दुश्शास्त्रं तु परित्यजेदित्युक्तम् । तत्रात्यन्तपरित्यागार्थोऽर्थवादोऽयम् । न बन्धप्रध्वंसमात्रं मोक्षः किन्तु सुखमपि । तस्य च तारतम्यमुपपद्यत इति भावः ।

परि०— विषममित्यनूद्यार्थमाह **विषमं विपरीतमिति** । वीत्युपसर्गोऽत्र ज्ञाधात्वर्थमात्रपरो न तस्य विशेषक इत्याह **ज्ञानमेव विज्ञानमिति** । कुत एवमित्यत आह **तत इति** । विशब्दस्य विशेषार्थत्वे सम्यगित्यनेन पुनरुक्तिः विषमपदेन विरोधः । विपरीतार्थत्वे च विषमपदेन पुनरुक्तिः सम्यक्पदेन विरोधश्चैवं व्याख्यानान्नास्तीत्यर्थः । पञ्चम्यन्तघटनायाह **सम्यगित्यव्ययमिति** ॥ **अर्थवादोऽयमिति** । यतो मिथ्याज्ञानात् दुःखप्राप्तिः अतः तत्परित्यागः प्रशस्तः दुःखप्राप्तेरित्येवं-रूपेणार्थवाद इत्यर्थः । 'यदुक्तमि'त्यादिना कृतचोद्यस्य किमुत्तरमित्यत आह **न बन्धप्रध्वंसेति** ।

गु०दी०— **अर्थवादो**ऽयमित्यस्य निन्दारूपार्थवाद इत्यर्थः ।

यादु०— **ततो न पुनरुक्तिरित्यादि** । विज्ञानमित्यत्र विशब्दो यदि विशेषवाची तदा सम्यक्पदेन पुनरुक्तिविषमपदेन विरोधः । यदि विरुद्धं ज्ञानमिति विरोधवाची तदा विषमपदेन पुनरुक्तिः सम्यक्पदेन विरोध इत्यर्थः ॥ **अव्ययमिति** । अन्यथा प्रथमान्तस्य तस्य सुखाधिक्यमित्यनेनान्वये वैयर्थ्यप्रसङ्गेनान्वयाभाव इति भावः ॥ **अर्थवाद इति** । निन्दारूपार्थवाद इत्यर्थः ।

वं०प०— **अपरिमितत्वादिति** । अपरिमितविशेषवत्त्वादित्यर्थः ॥ **अर्थवादोऽयमिति** । दुःशास्त्र-जन्यज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वेन दुःखसाधनत्वादित्येवं निन्दारूपार्थवादोऽयमित्यर्थः ।

शे०चं०— बन्धध्वंसमात्रं मोक्ष इति सम्भ्रान्तश्चोदयति **यदुक्तमिति** । ननु विज्ञानमित्यत्र विशब्दः किं विशेषवाच्यभिमतः किंवा विरोधवाची । नाद्यः । तथा सति सम्यगित्यनेन पौनरुक्त्यापातात् । विषम-मित्यनेन व्याघातप्रसङ्गाच्च । नान्त्यः । तथा सति विषममित्यनेन पौनरुक्त्यस्य सम्यगित्यनेन व्याघातस्य च प्रसङ्गादित्यतो विज्ञानशब्दस्य ज्ञानमात्रपरत्वान्नानुपपत्तिरित्याह **ज्ञानमेव विज्ञानमिति** । ननु सम्यगिति प्रथमान्तस्य न प्रथमान्तेन सुखाधिक्यमित्यनेन विशेषणतया सम्बन्धो वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि विज्ञानादिति पञ्चम्यन्तेन प्रथमान्तस्य पञ्चम्यन्तेन विशेषणविशेष्यभावायोगादित्यतो विज्ञानशब्देन सम्बन्धमभ्युपेत्यानन्वयं परिहरति **अव्ययमिति** । अनुक्तसमुच्चयमेव दर्शयति **मध्यमादित्यादिना** । इत्यादीत्यादिपदेन मध्यमान्मिथ्या-ज्ञानान्मध्यमं दुःखमल्पाच्च मिथ्याज्ञानादल्पं दुःखमित्यस्य सङ्ग्रहः । दृष्टान्ततया तत्कथनस्यापि प्रयोजनविशेषा-भावं मन्वानः प्रकारान्तरमाह **यद्वेति** ॥ **अर्थवाद इति** । निन्दारूप इति शेषः । तथाऽपि नोक्तशङ्कायाः परिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह **न बन्धेति** ।

वा०र०— विशेषवाच्यभिमत इति । समीचीनत्वरूपविशेषेत्यर्थः । उत्तरत्र पौनरुक्त्याद्यभिधानानुसारात् ।

स०व्र०— ननु विज्ञानमित्ययुक्तम् । विशिष्टं हि ज्ञानं विज्ञानम् । ज्ञाने च विशिष्टत्वं विपदेनैव लब्धमिति सम्यक्पदेन पौनरुक्त्यात् । विषमपदेन विपरीतत्वलाभात् तेन विरोधाच्चेत्यत आह **ज्ञानमेवेति** । अनुक्तसमुच्चयमेव दर्शयति **मध्यमादित्यादिना** ।

॥ इति बन्धध्वंसरूपमोक्षे तारतम्याभावशङ्का तन्निरासश्च ॥

* * *

॥ अथ योग्यतानुसारेण श्रवणाद्यनुष्ठानम् ॥

९२ **सु०—** अधिकरणार्थमुपसंहरति **अत इति** ।

अनु०— अतो यथात्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथा ॥

नन्वत्रात्मशक्तिमनतिक्रम्य यथात्मशक्तीत्यव्ययीभावे सति, तस्याव्ययीभावश्चेति अव्ययत्वादव्ययादाप्सुप इति तृतीयाया लुका भवितव्यम् । **यथाऽऽत्मशक्त्यैवेति** कथम् । उच्यते । **यथेति** भिन्नं पदं सम्यग्वाचि । निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथेति, यथा श्रवणमित्यादिना च सम्बध्यते । सादृश्यार्थं वा । आत्मशक्त्यैव श्रवणं मननं चाचरेत् । न तु सर्वशाखाविषयम् । नापि स्वस्वशाखामात्रविषयम् । यथा च श्रवणं मननं चात्मशक्त्यैव । निदिध्यासनमपि तथाऽऽचरेत् । तच्च **श्रवणं मननं** च कृत्वा कुर्वन् वेति । यद्वा यथाऽऽत्मशक्तीत्यव्ययीभावात्पर आशब्दः सम्यग्वाची । श्रवणमित्यादिना सम्बध्यते । अथवा यथाशब्दस्यात्मशब्देनाव्ययीभावः । ततः शक्तिशब्देन कर्मधारयः । योग्यतानुसारिण्या शक्त्येत्यर्थः । अत्र यथाऽऽत्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथाऽऽचरेदित्येतावतैवोपसंहारे कर्तव्येऽधिकमुच्यते यत्तच्छ्रवणमननयोरुक्तस्य निदिध्यासनाङ्गत्वस्यापि उपसंहारार्थम् । कृत्वा अथवा कुर्वन्नपीति विशेषज्ञापनार्थं च । अयं च विकल्पो गुरूपदेशानुरोधेन व्यवतिष्ठते । अथवा पूर्वार्ध एवाधिकरणार्थोपसंहारः । तत्राचरेदिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकनेन सम्बध्यते । इति सिद्धमिति शेषः ॥ ३-३-१ ॥

परि०— इत्यव्ययीभावे इति। 'यथाऽसादृश्य' इति सूत्रेण सादृश्यव्यतिरिक्तेऽर्थे वर्तमानो यथाशब्दः समस्यते स समासोऽव्ययीभाव इत्यव्ययीभावसमासे सति 'अव्ययीभावश्चे'ति सूत्रेण योऽव्ययीभावः सोऽव्ययं भवतीति अव्ययसंज्ञकत्वम् 'अव्ययादाप्सुप' इति सूत्रेण अव्ययात्परस्य टाप्रत्ययस्य लुग् भवतीति तृतीयाविभक्तेर्लुकि सति 'यथात्मशक्ती'ति भाव्यमित्यर्थः। **इति यथेति**। यथा षष्ठादौ परीक्षित्कृतानुवादवाक्ये यथाशब्दो यथावत्कथित इति सम्यक्त्वार्थः तथेत्यर्थः। भिन्नपदत्वे केनान्वय इत्यत आह **श्रवणमित्यादिना चेति**। सम्यग्वाचित्वपक्षार्थमुक्त्वा सादृश्यार्थत्वपक्षे व्याचष्टे **यथा च श्रवणमित्यादि**। **तच्चेति**। निदिध्यासनमित्यर्थः। **अधिकमुच्यते यदिति**। कृत्वेत्याद्युत्तरार्थोक्तमधिकमित्यर्थः। **उक्तस्येति**। 'असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनमि'त्यत्रोक्तस्येत्यर्थः॥ **व्यवतिष्ठत इति**। अधिकारिभेदेन व्यवस्थितो भवतीत्यर्थः॥ ३-३-१ ॥

गु०दी०— श्रवणं मननं कृत्वा कुर्वन्वेतीत्यत्र निदिध्यासनमारभ्य पुनरपि मध्ये मध्ये श्रवणादिकं कुर्वन्निति श्रुतविस्मरणशीलमन्दाधिकारिविषयमिति ज्ञेयम्॥ ३ । ३ । १,२ ॥

यादु०— अव्ययीभावश्चेति। अव्ययीभावोऽप्यव्ययं स्यादिति सूत्रार्थः॥ **अव्ययादाप्सुप इति**। अव्ययात्परस्यापः सुपश्च लुक् स्यादित्येतत्सूत्रार्थः॥ **निवृत्तिमार्ग इति**। अत्र यथाशब्दस्य सम्यग्वाचित्व एव स्वारस्यं न सादृश्याद्यर्थत्व इति भावः॥ **अत्र यथाऽऽत्मशक्त्यैवेति**। योग्यतानुसारिण्यैव शक्त्या श्रवणं तथा मननमाचरेदित्येवोपसंहारः कर्तव्य इत्यर्थः। **गुरूपदेशानुरोधेनेति**। योग्यताभिज्ञसर्वज्ञगुरूपदेशानुसारेणेत्यर्थः॥ ॥ ३-३-१ ॥

वं०प०— सम्बध्यत इति। सम्यक्त्ववाची यथाशब्दः श्रवणमित्यनेन सम्बध्यत इत्यर्थः। **सादृश्यार्थं वेति**। उपमार्थमित्यर्थः। अत्रापि यथेत्येतद्भिन्नमेव पदं न समस्तम्। यथाऽसादृश्य इति सादृश्यातिरिक्तार्थ एव समासविधानात् प्रकृते च सादृश्यार्थत्वान्न समास इत्यर्थः। तच्च निदिध्यासनम्॥ **यथाऽऽत्मशक्त्यैवेति**। आ एवेति पदच्छेदमभ्युपेत्य योजयति **यद्वेति**॥ **सम्बध्यत इति**। तथा च यथात्मशक्ति आ सम्यक् श्रवणं मननं चाचरेदेव न तु परित्यजेदित्यर्थो द्रष्टव्यः॥ **कर्मधारय इति**। यथात्मभूता च सा शक्तिश्चेति कर्मधारय इत्यर्थः। यथात्मेत्यस्यार्थमाह **योग्यतानुसारिण्येति**। योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यनियमार्था इत्युक्तत्वात् अत्र यथाशब्दो योग्यतावाचीत्यर्थः॥ **अत्रेत्यादि**। यथात्मशक्त्यैव श्रवणं मननं चाचरेत्। यथा श्रवणं मननं चाचरेत् तथा निदिध्यासनमप्याचरेदित्येवोपसंहर्तव्यमित्यर्थः॥ **अधिकमिति**। कृत्वाऽथ कुर्वन्नपि वेत्यधिकमित्यर्थः॥ **उक्तस्येति**। असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनमित्यनेनोक्तस्येत्यर्थः ॥ ३-३-१ ॥

श्लो०चं०— यथाऽऽत्मशक्त्येत्येकं पदमिति मन्वानः शङ्कते **नन्विति** । शङ्कामूलं विघटयति **यथेति** ॥ **भिन्नं पदमिति** । ननु यथाऽसादृश्य इति सादृश्यार्थकस्यैव यथाशब्दस्य समासनिषेधात् पदार्थानतिवृत्त्याद्यर्थकस्य समासध्रौव्यात् कथं तदर्थकस्य यथाशब्दस्य भिन्नपदता स्यात् इत्यतो योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्त्यर्थकस्य यथाशब्दस्य समासप्रसक्तावप्यत्र सम्यगर्थत्वेन वीप्साद्यर्थकत्वाभावान्न समासप्रसक्तिरित्याशयेनाह **सम्यग्वाचीति** । भवेदेतदेवं यदि यथाशब्दस्य सम्यग्वाचित्वं सिद्धं स्यात् । तदेव कुत इत्यतस्तत्र प्रयोगादेतत्सिद्धिरिति भावेन तमुदाहरति **निवृत्तिमार्ग इति** । अत्र यथाशब्दस्य सम्यगर्थत्व एव वाक्यार्थस्य श्लिष्टतालाभात् तदर्थत्वमेवेति भावः ॥ **श्रवणमित्यादिना चेति** । तथा चात्मशक्त्या सम्यक् श्रवणं मननं च कृत्वेति योजनोक्ता भवति । **सादृश्यार्थं वेति** । तथा च सादृश्यार्थस्य यथाशब्दस्य समासप्रतिषेधाद्युक्ता भिन्नपदतेति भावः । सादृश्यार्थतामेवोपपादयति **आत्मशक्त्यैवेत्यादिना** । अनतिक्रमार्थस्य यथाशब्दस्याव्ययीभावमभ्युपेत्यापि यथात्मशक्त्येत्युपपादयति **यद्वेति** । (अस्मिन्पक्ष एवेत्यस्याचरेदेव न तु परित्यजेदिति सम्बन्धः) । अत्राप्यव्ययीभावात्परस्य आशब्दस्य कल्पना भवतीत्यतस्तदकल्पनेऽप्युपपत्तिमाह **अथवेति** । समासद्वयाश्रयणेन लब्धमर्थमाह **योग्यतेति** ॥ **उपसंहारे कर्तव्ये इति** । तावत एवार्थस्यैतदधिकरणप्रमेयत्वादिति भावः ॥ **अधिकमिति** । निदिध्यासनमाचरेदित्येतदित्यर्थः। **उक्तस्येति** । असंशयेन तत्त्वस्य निर्णयेत्यादिनोक्तस्येत्यर्थः। विकल्पप्रसक्तामव्यवस्थिततां परिहरति **अयं चेति** । **व्यवतिष्ठते** व्यवस्थया वर्तते । कश्चित्कृत्वैव कश्चित्पुनः कुर्वन्नेवेति व्यवस्थया वर्तते । न पुनः सर्वोऽपि कृत्वा कुर्वन्वेत्यव्यवस्थयेत्यर्थः । व्यवस्थापकमपि न स्वेच्छादिकं किन्तु शिष्ययोग्यताभिज्ञसर्वज्ञगुरूपदेश एवेत्याह **गुरूपदेशानुरोधेनेति** । अस्मिन्पक्षे कृत्वाऽथ कुर्वन्नित्यादेर्विशेषज्ञापनाद्यर्थत्वं कल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **अथवेति** । तर्हि साकाङ्क्षत्वाद्वाक्याभासता स्यादित्यत आह **तत्रेति** । उपसंहारत्वप्रकटनायानुरूपं शेषं पूरयति **इति सिद्धमिति शेष इति** ॥ ३-३-१ ॥

वा०र०— सादृश्यार्थकयथाशब्दस्य श्रवणं मननमित्येताभ्यां सम्बन्धं दाष्टान्तिकं किमित्यतः श्रवणमननसमुच्चयार्थस्यापि तथाशब्दस्य तथा निदिध्यासनमाचरेदिति सम्बन्धेन दार्ष्टान्तिकं सिद्धमित्याशयेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिके विशदयति **यथा च श्रवणमित्यादि** मूलम् ।

स०व्र०— **विकल्प इति** । कृत्वाथ कुर्वन्नपि वेति विकल्प इत्यर्थः ।

चषकः— **अव्ययीभावश्चेति** । अव्ययीभावश्चेत्यत्र 'स्वरादिनिपातमव्ययमि'त्यतोऽव्ययमित्यनुवर्त्य अव्ययीभावोऽप्यव्ययं स्यादिति विधानादिति भावः । **अव्ययादाबिति** । अव्ययात्परस्यापः सुपश्च लुक् स्यादित्येतद्योगार्थः ।

॥ इति योग्यतानुसारेण श्रवणाद्यनुष्ठानम् ॥

॥ इति सर्ववेदा(न्तप्रत्यया)धिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ उपसंहाराधिकरणम् ॥

॥ अथ योग्यतानुसारेण निधिध्यासनस्य कर्तव्यत्वम् ॥

ब्र०सू०— ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ॥

९३ **सु०—** अत्र सर्ववेदोक्तान् गुणान् दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैव परमात्मा उपास्य इत्युक्तम् । इहापि सर्वशब्दो नासङ्कुचितवृत्तिरुक्तन्यायादित्याशयवांस्तात्पर्यमाह **कृत्वेति** ।

अनु०— कृत्वाऽथ कुर्वन्नपि वा निदिध्यासनमाचरेत् ॥

श्रवणं मननं तथेति वर्तते । यथाऽऽत्मशक्त्यैवेति च । अनेन 'प्राप्तेश्च समञ्जसम्' इत्यादीनां सूत्राणामपि तात्पर्यमुक्तं वेदितव्यम् । तथा 'तन्निर्धारणार्थनियम' इत्यादीनां, प्रथमाधिकरणव्याख्यानेनेति ॥ ३-३-२ ॥

परि०— उक्तन्यायादिति । 'तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ब्रह्मण एव ही'त्यादिग्रन्थेन सर्वपरिज्ञानोक्तन्यायादित्यर्थः । **इत्यादीनामिति** । मन्दमध्योत्तमाधिकारिभेदेन अल्पानल्पाल्पतमगुणोपसंहारव्यवस्थापराणां 'प्राप्तेश्च समञ्जसं', 'सर्वभिदादन्यत्रेमे' इत्येवमादीनामनेकेषां तात्पर्यमुक्तमित्यर्थः । अधिकरणशरीराणि तु **न्यायमुक्तावल्यां सङ्क्षेपभाष्यव्याख्याने** च व्यक्तानि ॥ **तन्निर्धारणार्थनियम इत्यादीनामिति** ॥ 'असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनमि'त्यनेन तन्निर्धारणेति सूत्रतात्पर्यमुक्तम् । **आदिपदगृहीतानां** 'प्रदानवदेवे'त्येवमादीनां गुरुनियमोक्तिपराणां तात्पर्यं तु 'मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरुत्तमः' इत्यादिनोक्तम् । 'कामादितरत्र तत्र चे'ति सूत्रतात्पर्यं 'निर्दोषत्वं रमाया' इत्यनेनोक्तम् । 'इयदामननादि'त्यादितात्पर्यं तु 'ब्रह्मा सरस्वती'त्यादिनोक्तमित्यादि ध्येयम् ॥ ३-३-२ ॥

यादु०— यथाऽऽत्मशक्त्यैवेति । अत्र यथाऽऽत्मशक्त्यैव निदिध्यासनमाचरेदित्येतावतैव वक्तव्ये यदधिकमुच्यते तच्छ्रवणमननयोरङ्गयोरनुष्ठानानन्तरमङ्गिनो ध्यानस्यानुष्ठानं युक्तम् । ततश्चास्याधिकरणस्य पूर्वाधिकरणेन कार्यकारणभावलक्षणा सङ्गतिरिति ज्ञापनार्थम् ॥ **अनेन प्राप्तेश्चेति** । सर्वभिदादन्यत्रेमे । आनन्दादयः प्रधानस्येतरे त्वर्थसामान्यादित्यादिसूत्रेषु तत्तद्योग्यतानुसारेणोपासनाविशेषस्योक्तत्वादिह यथाऽऽत्मशक्त्यैव

निदिध्यासनमाचरेदित्युक्त्या तेषां तात्पर्यमुक्तं भवतीति भावः ॥ **प्रथमाधिकरणेति** । सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यधिकरणव्याख्यानेनेत्यर्थः । तन्निर्धारणेत्यत्र तत्त्वनिश्चयो वेदार्थनियमश्च ब्रह्मदृष्टेः पृथगेवेति श्रवणमननयोर्यद्ब्रह्मदर्शनापेक्षया पृथक्फलमुक्तं तच्च प्रथमाधिकरणे 'असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनमि'त्यत्रोक्तम् । इत्यादीनामित्यनेन प्रदानवदेवेत्यादीनां ग्रहणम् । तथाहि । 'प्रदानवदेव हि तदुक्तमि'ति सूत्रार्थो 'मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरुत्तमः । वेत्ति तस्योक्तिमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनमि'त्यनेनोक्तेः । तथा 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामि'त्यत्र यथा यथाऽधिकारो विशिष्यते एवं मुक्तावानन्दो विशिष्यत इति यदुक्तं तत् 'श्रवणं दृष्टतत्त्वस्य मननं ध्यानमेव च । विशेषानन्दसम्प्राप्त्ये'त्यनेनोक्तम् । तथा 'इयदामननादि'त्यत्र यत्तारतम्यमुक्तं तदपि 'ब्रह्मासरस्वतीवीन्द्रशेषरुद्राश्च तत्स्त्रिय' इत्यादिनोक्तम् । तथा 'कामादितरत्र चायतनादिभ्य' इत्यत्र यद्रमाया निर्दोषत्वमुक्तं तदपि 'निर्दोषत्वं रमायाश्च तदनन्तरता तथे'त्यनेनोक्तमिति ज्ञातव्यम् । एतेषां सूत्राणामत्रैवं तात्पर्यकथनेन व्याख्यातत्वेऽपि पुनरग्रेतनं व्याख्यानं प्रपञ्चार्थमित्यवधेयम् ॥ ३-३-२ ॥

वं०प०— उक्तन्यायादिति । 'तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ब्रह्मण एव हि । तदन्येषां यथायोग्यमखिलज्ञप्तिरिष्यते' इत्युक्तन्यायादित्यर्थः ॥ **इति वर्तत इति** । अत्र यथाशब्दोऽधिकरणान्तरव्याख्यानसमुच्चये । यथात्मशक्त्याऽऽत्मशक्त्यैवेति पदोपर्यवातिभारः ॥ ३-३-२ ॥

शे०चं०— उक्तन्यायादिति । सर्ववेदान्तेत्याद्यसूत्रस्थसर्वशब्दस्य सङ्कुचितार्थत्वसाधकतयोक्तन्यायादित्यर्थः ॥ **वर्तते इति** । अनुवर्तत इत्यर्थः । इति चेत्यतःपरं वर्तत इति पूरणीयम् । ननु निदिध्यासनमाचरेदित्येतावतैतदधिकरणार्थोक्तेर्यथाऽऽत्मशक्त्यैवेत्यस्यानुवृत्तिः कुतो व्याख्यायत इत्यत आह **अनेनेति** । यथाऽऽत्मशक्त्यैवेत्यस्यानुवर्तनेनेत्यर्थः । आदिपदेन 'सर्वभेदादन्यत्रेमे', 'आनन्दादयः प्रधानस्य', 'इतरे त्वर्थसामान्यादि'त्यादिसूत्राणां परिग्रहः । तेष्वपि तत्तद्योग्यतानुसारेणोपासनाविशेषस्योक्तत्वादिति भावः । **प्रथमाधिकरणेति** । सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति प्रथमाधिकरणेत्यर्थः । आदिपदेन प्रदानवदेवेत्यादीनां परिग्रहः । तत्र 'असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनमि'त्यनेन तन्निर्धारणार्थसूत्रस्य 'मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरुत्तमः । वेत्ति तस्योक्तमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनमि'त्यनेन प्रदानवदेवेत्यस्य 'श्रवणं दृष्टतत्त्वस्य मननं ध्यानमेव च । विशेषानन्दसम्प्राप्त्ये'त्यनेन यावदधिकारसूत्रस्य 'ब्रह्मासरस्वतीवीन्द्रशेषरुद्राश्च तत्स्त्रिय इत्यादिना इयदामननादित्यस्य 'निर्दोषत्वं रमायाश्च तदनन्तरता तथे'त्यादिना कामादितरत्रेत्यादिसूत्राणां तात्पर्यमुक्तं वेदितव्यमित्यर्थः ॥ ३-३-२ ॥

वा०र०— उक्तन्यायादित्यर्थ इति । तत्राखिलस्य विज्ञप्तिरित्यादिनोक्तसर्वेषां सर्वाधिकाराभावरूपन्यायादित्यर्थः ।

॥ इति योग्यतानुसारेण निधिध्यासनस्य कर्तव्यत्वम् ॥

॥ इति शाब्दापरोक्षनिरासः ॥

॥ इति उपसंहाराधिकरणम् ॥

॥ अथ अनुबन्धाद्यधिकरणम् ॥

॥ साक्षात्कारस्य भक्तिमात्रसाध्यत्वसमर्थनम् ॥
॥ अथ योगशास्त्रोपदिष्टयमादीनां अननुष्ठेयत्वशङ्का ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ अनुबन्धादिभ्यश्च ॐ ॥

९४ **सु०—** योगशास्त्रे यमादिकमुपासनाङ्गतयोपदिश्यते । तत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते । यमानुष्ठानं तावदसत् । विष्णुभक्त्यादिगुणसम्पत्तिर्विषयसंसर्गादिदोषवर्जनं च यमशब्दाभिधेयम् । देशकालावस्थाव्यवस्थया विनाऽनुष्ठेयस्य तथात्वात् । अहिंसादिपरिगणनं तु तत्प्रदर्शनार्थमिति हि योगानुशासनानि । तत्र यमानां किमुपासनोत्पत्तावुपयोगः । किंवा तत्फलज्ञानोत्पत्तौ । नाद्यः । विद्वेषिणामपि सततानुचिन्तनदर्शनात् । तन्मात्रत्वाच्चोपासनायाः । न द्वितीयः । भक्त्यादिसहितमेवोपासनं ब्रह्मसाक्षात्कारं जनयति नान्यथेत्यत्र प्रमाणाभावात् । किञ्च 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः', 'वैरेण यन्नृपतय' इत्यादौ द्वेषस्य तावन्मोक्षसाधनत्वं प्रतीयते । 'दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण' इति मोक्षस्य दर्शनैकसाध्यत्वं च । तदुभयपर्यालोचनया द्वेषस्य दर्शनसाधनत्वमवगम्यते । एवं नियमासनप्राणायामप्रत्याहाराणामप्यङ्गता निरसनीयेति । तत्र समाधानं 'अनुबन्धादिभ्य' इति । तस्यार्थो भक्त्यादिभ्य इति । तत्र न ज्ञायते कः पक्षोऽङ्गीकृतः कथं च तत्रोक्तदोषः परिहृत इति ।

परि०— 'साङ्ख्ययोगौ परावपी'ति प्रमाणत्वेनोपात्तयोगशास्त्रोक्तयमनियमाद्यङ्गापेक्षयाऽत्रोच्यमानं भक्त्यादिकमन्यदिति भ्रमं निरस्यन् सूत्रगमनिकां तावदाह **योगशास्त्र इत्यादिना** । यद्वा यमादेरङ्गत्वप्रत्याख्याने पूर्वपक्षिणोऽङ्गत्वप्रसञ्जकं किमित्यत आह **योगशास्त्र इति** । मूले 'विष्णौ परा भक्तिरि'त्यादेरग्रे श्रवणात् भक्त्यादेरपि प्रत्याख्यानायाह **विष्णुभक्त्यादीति** । कुतो भक्त्यादेर्यमशब्दार्थत्वमित्यत आह **देशकाल इति** । पर्वताग्रादिदेशविशेषब्राह्ममुहूर्तादिकालविशेषशुचित्वाद्यवस्थाविशेषनियमं विना क्रियमाणं यत्तद्धि **यम**शब्दार्थः । भक्त्यादिकं तादृशं भवतीति भवत्येव यमशब्दाभिधेयं भक्त्यादिकमित्यर्थः । तर्हि तन्त्रसारे 'अहिंसासत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ । यम इति' यमशब्दार्थपरिगणनस्य का गतिरित्यत आह **अहिंसादीति** । परिगणनं नामैत इति विशिष्य कीर्तनम् । कुत एषा कल्पनेत्यत उक्तार्थबोधकानि योगानुशासनानि प्रसिद्धानीत्याह **इति हि योगा-**

नुशासनानीति । एवं परिष्कृत्य पूर्ववादी प्रत्याख्यातुं विकल्पयति **तत्र यमानामिति** ॥ **विद्वेषिणामिति** । कंसचैद्यप्रभृतीनामित्यर्थः । व्यक्तमेतद्दशमस्कन्धादौ 'स नित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं पिबन् वदन् वा विचरन् स्वपन् श्वसन् । ददर्श चक्रायुधमग्रतोऽच्युतमि'त्यादिना । 'द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा' इत्यादिना च । भक्त्यादिविहीनध्यानस्यापरोक्षहेतुत्वरूपस्वाभिमतेऽर्थेऽर्थापत्तिं प्रमाणमस्ति ॥ **किञ्चेति** । यद्वा निदिध्यासनमपि न दृष्टिहेतुः । तेन विनाऽपि तत्सिद्धेरित्याह **किञ्चेति** ॥

एवं नियमेति । 'यमाः शौचं तपस्तुष्टिः स्वाध्यायो हरिपूजनम् । नियमा वीरपद्मे च स्वस्तिकाद्यानि चासनम् । रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च त्रिधा स्मृतः । प्राणायाम' इत्यादितन्त्रसारोक्तस्वरूपाणां नियमादीनामपि उक्तदिशा ध्यानस्वरूपोत्पत्तौ साक्षात्काररूपफलोत्पत्तौ वा क्रमात् प्रागुक्तदिशा व्यभिचारप्रमाणाभावाभ्यामङ्गत्वं निरस्यमित्यर्थः ॥ **भक्त्यादिभ्य इतीति** । भक्तिशमदमादिभ्य इत्यर्थः । 'अनुबन्धस्तु भक्तिः स्यादि'ति स्मृतेरिति भावः ॥ **तत्रेति** । ध्यानस्वरूपोत्पत्त्यङ्गत्वतज्जन्यदृष्टिस्वरूपफलोपकार्यङ्गत्वपक्षयोर्मध्य इत्यर्थः । **अङ्गीकृतः** सूत्रकृतेत्यर्थः ।

गु०दी०— योगशास्त्रे दत्तात्रेयप्रोक्तयोगशास्त्रे, न त्वर्वाचीने । **अनुष्ठेयस्य तथात्वा**दित्यत्र विष्णुभक्त्यादिगुणसमुदायस्य विषयसंसर्गादिदोषवर्जनस्य तथात्वात् । यमशब्दाभिधेयत्वादित्यर्थः । कस्मिंश्चिद्देशे कदाचिदेवानुष्ठानं नालम् । किन्तु सर्वदेशे सर्वकाले चेति भावः । **अहिंसादिपरिगणनं त्वि**त्यत्र अहिंसादिपरिगणनं विष्णुभक्त्यादिगुणरूपयमानां विषयसंसर्गादिदोषवर्जनरूपयमानां च । हिंसादिना क्वचिद्ग्रन्थे दशत्वादिपरिगणनं तु मोक्षव्युत्पादनाय स्वर्गरूपफलोक्तिवत् निदर्शनतया प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ।

यादु०— अत्र दोषवर्जनभक्त्योरेवोपासनाद्यङ्गत्वं विचार्यतया मूले प्रतीयते । इदं चायुक्तम् । योगशास्त्रे उपासनाङ्गतयोक्तानां यमादीनामुपासनाङ्गत्वमविचार्य तदनुक्तभक्त्यादेरेव तदङ्गताविचारे निमित्ताभावादित्याशङ्कायां भक्त्यादेरपि यमान्तर्भावात् तद्विचारे यमादिकमेवात्र विचारितं भवतीत्याह **योगशास्त्र इत्यादिना** । आदिपदेन नियमासनप्राणायामादिपरिग्रहः । **विष्णुभक्त्यादीति** । यमशब्दाभिधेयतयेदमपि धर्मद्वयं विवक्षितमित्यर्थः । कुत इत्यतो यमशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतधर्माक्रान्तत्वादित्याह **देशकालावस्थेति** । अस्मिन्नेव देशेऽस्मिन्नेव कालेऽस्यामेवावस्थायामिदमनुष्ठेयं नान्यदेशादाविति देशकालावस्थाव्यवस्थया विना सर्वस्मिन्देशे सर्वस्मिन्काले सर्वास्ववस्थासु च यदनुष्ठेयं तस्यैव यमशब्दाभिधेयत्वादित्यर्थः । उक्तं धर्मद्वयं तादृशमिति भावः । नन्वेवं 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्या परिग्रहः । यमा' इति कथं परिगणनमित्यत आह **अहिंसादिपरिगणनं त्विति** । उक्तप्रवृत्तिनिमित्तभूतसलक्षणाक्रान्तलक्ष्यप्रदर्शनार्थमेवेदं वाक्यं न त्वेतावन्त एव यमा इति परिगणनार्थमित्यर्थः । कुत एतत्सर्वमित्यत आह **इति हीति** । एतदर्थकानि योगानुशासनानि प्रसिद्धानीत्यर्थः ॥ **तत्र यमानामिति** । स्वरूपोपकारकाङ्गत्वं वा फलोपकारकाङ्गत्वं वेति विकल्पाशयः ॥ **विद्वेषिणामपीति** । यमशब्दाभिधेयस्य

सर्वस्याप्यभाववतामित्यर्थः । अन्यथा यमानामित्युपक्रमविरोधः इति द्रष्टव्यम् । भक्त्यादीत्यत्राप्यादिपदेन सर्वं यमशब्दाभिधेयं ग्राह्यम् । विशेषाकारेण द्वेषरूपदोषवर्जनरूपस्य वा भक्तिवर्जनरूपस्य वा यमस्य फलोपकारकत्वे व्यभिचारमप्याह **किञ्चेति** ॥ **एवं नियमासनेति** । 'यमाः शौचं तपस्तुष्टिः स्वाध्यायो हरिपूजनम् । नियमा वीरपद्मे च स्वस्तिकाद्यानि चासनम् । रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च त्रिधा स्मृतः । प्राणायामः' । मनसो विषयेभ्यो भगवन्तं प्रत्याहरणं प्रत्याहारः । एतेषां नियमादीनां नोपासनोत्पत्तावुपयोगः । तेषामभावेऽपि सततानुचिन्तनदर्शनात् । नापि ज्ञानोत्पत्तौ । एतत्सहितमेवोपासनं ज्ञानं जनयतीत्यत्र प्रमाणाभावादिति निरसनीयेत्यर्थः।

शे०चं०— नन्वत्र मूले दोषवर्जनभक्त्योरेवोपासनाद्यङ्गत्वं विचार्यते । तदयुक्तम् । योगशास्त्रे उपासनाङ्गतयोक्तानां यमादीनां तदङ्गत्वमविचार्य तत्रानुक्तस्य भक्त्यादेरेवाङ्गताविचारे निमित्ताभावादित्यतो भक्त्यादेरपि यमान्तर्भावात् तद्विचारपरस्यास्य ग्रन्थस्य योगशास्त्रोक्तयमादीनामुपासनाङ्गविचारकत्वान्न तदनुक्तस्याङ्गत्वविचारकत्वादीत्याशयेनाह **योगशास्त्र इत्यादिना** । आदिपदेन नियमादिपरिग्रहः ॥ **यमशब्दाभिधेयमिति** । यमशब्दाभिधेयतयाऽभिमतमित्यर्थः । कुतोऽस्य यमशब्दाभिधेयतेत्यतो यमशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतधर्माक्रान्तत्वादिति भावेन तं धर्ममाह **देशकालेति** । अस्मिन्नेव देशेऽस्मिन्नेव कालेऽस्यामेवावस्थायामिदमनुष्ठेयं नान्यदेशादाविति देशकालावस्थाव्यवस्थया विना सर्वस्मिन्देशे सर्वस्मिन्काले सर्वस्यामवस्थायां यदनुष्ठेयं तदेव यमशब्दवाच्यम् । विष्णुभक्त्यादिकं च तादृशं भवतीति युक्तमस्य यमशब्दवाच्यत्वमिति भावः । ननु देशकालावस्थाव्यवस्थया विनाऽनुष्ठेयस्यैव यमशब्दार्थत्वे तथाविधस्यान्यस्यापि सम्भवात् 'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ यमा' इति कथमहिंसादेरेव यमतया परिगणनमित्यत एतत्परिगणनस्यैतादृशो यमः क इत्यपेक्षायामुदाहरणमात्रत्वेनैतावन्त एव यमा नातोऽन्य इत्यन्यव्यवच्छेदार्थत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **अहिंसादिपरिगणनं त्विति** । कुत एतत्सर्वमित्यत आह **इति हीति** । एतदर्थकानि योगानुशासनानि प्रसिद्धानीत्यर्थः ॥ **किमुपासनोत्पत्ताविति** । यमानामवघातादिवत् स्वरूपोपकारकाङ्गत्वं वा प्रयाजादिवत् फलोपकारकाङ्गत्वं वेति विकल्पार्थः । व्यतिरेकव्यभिचाराच्च यमानां न फलोपकारकतेत्याह **किञ्चेति** ॥ **द्वेषस्य दर्शनसाधनत्वमिति** । द्वेषयुक्तोपासनस्य दर्शनसाधनत्वमित्यर्थः । **एवमिति** । 'शौचं तपस्तुष्टिः स्वाध्यायो हरिपूजनम् । नियमा वीरपद्मे च स्वस्तिकाद्यानि चासनमि'त्यादिवाक्योक्तानां नियमादीनां नोपासनोत्पत्तावुपयोगः । तदभावेऽपि सततानुचिन्तनस्य दर्शनात् । नापि तत्फलज्ञानोत्पत्तौ नियमादिसहितमेवोपासनं ब्रह्मसाक्षात्कारं जनयति नान्यथेत्यत्र प्रमाणाभावादिति नियमादीनामङ्गता निरसनीयेत्यर्थः ।

वा०र०— **अविचार्येति** । अविज्ञायानवबुद्ध्येत्यादिप्रयोगास्तत्र तत्र सन्ति तदनुसारेण नञ्निर्दिष्टस्यानित्यत्वाश्रयणेन समासे नञ्पूर्व इति निषेधस्याप्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । **भक्त्यादेरेवाङ्गतेति** । भक्त्यादेरेव या अङ्गता तद्विचार इति नित्यसापेक्षत्वात् समासः । उपासनाङ्गविचारकत्वादित्याद्युत्तरत्राप्येवम् । यमशब्दार्थतया सङ्गृहीतेषु भक्त्यादिपरिगणनाभावाद्यमशब्दाभिधेयमित्येतत्कथमित्यतस्तद्योजयति **यमशब्दाभिधेयतयाऽभिमत-**

मिति । ततश्च मुखतः परिगणनाभावेऽपि तथा परिगणितैः समानत्वाद्यमत्वमभिमतमिति भावः । अत एव तथैवोत्तरमूलटीकयोः स्पष्टं प्रतिपादनम् । **यमा इतीति** । इति तन्त्रसारवाक्य इत्यर्थः । **अवघातादिवदिति** । पौरोडाशिकव्रीहीष्ववघातादिना वैतुष्यादिसिद्धेस्तादृशानामेव च पुरोडाशनिष्पत्तिद्वारा प्रधानयागनिर्वर्तकत्वादिति भावः । **प्रयाजादिवदिति** । प्रयाजादेर्यागस्वरूपनिवर्तकत्वाभावेऽपि यागेनापूर्वद्वारा स्वर्गे जननीये प्रधानापूर्व-जननानुकूलावान्तरापूर्वजनकत्वं प्रयाजादेरस्ति । तथा च प्रयाजादिजन्यावान्तरापूर्वाणि प्रधानयागजन्यात्सहा-पूर्वकारिभावं प्राप्नुवन्ति सन्ति प्रधानापूर्वद्वारा स्वर्गं जनयन्तीति फलोपकारकं प्रयाजादिकमिति भावः । अङ्ग-द्वयविचारो जिज्ञासाधिकरणे कार्यतावादे अस्माभिः कृतो ज्ञेयः । **इत्यादिवाक्येति** ।

स०व्र०— विष्णुभक्त्यादिगुणसम्पत्त्यादेर्यमशब्दार्थत्वमुपपादयति **तथात्वादिति** । यमशब्दार्थत्वा-दित्यर्थः । अहिंसादिकमपि यमशब्दार्थत्वेन परिगणितमिति कथमेतादित्यत आह **अहिंसादीति** ॥ **प्रदर्शनार्थं** यमादीनामिति शेषः ।

॥ इति योगशास्त्रोपदिष्टयमादीनां अननुष्ठेयत्वशङ्का ॥

* * *

॥ अथ विष्णुभक्त्यादिरूपयमादीनां उपासनादिजनकत्वात् अनुष्ठेयत्वम् ॥

९५ **सु०**— अतो व्याचष्टे **विषयेष्वित्यादिना** ।

अनु०— **विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च संशयात् ।**
मनसा चान्यदाकाङ्क्षात्परं न प्रतिपद्यते ।
इति भारतवाक्यं हि तेनैतद्दोषवर्जितः ।
सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यति ।

विषयसेवनात् । **शाश्वतस्य** ब्रह्मणः मोक्षादन्यद्विषयजातं प्रति । **आकाङ्क्षात्** इति घञन्तः **परं ब्रह्म न प्रतिपद्यते** न पश्यति । मिथः समुच्चये **च**शब्दः । **हि**शब्दो यस्मा-दित्यर्थे । विषयसंसर्गादिदोषाणां ज्ञानविरोधित्वमाहेति शेषः । एतद्दोषवर्जित एव सदोपा-सनया युक्तो भवति । तथाविध एव सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यतीति योज्यम् ।

एतदुक्तं भवति। उपासनोत्पत्तौ तावद्यमानामङ्गत्वं ब्रूमः। विषयसंसर्गादिमतो भक्तिरहितस्य सदोपासनानुपपत्तेः। न ह्यन्यत्र (व्या)आसक्तमनास्तत्र स्नेहविधुरश्च तत्सन्ततं चिन्तयतीति युज्यते।

यदत्रोक्तं स्निग्धवत्क्रुद्धानामपि सन्ततानुचिन्तनं दृष्टमिति। तत्सत्यम्। तथाऽपि तदितरसंसर्गवर्जनादिकमङ्गीकार्यमेव। न च भगवति विद्वेषस्य कारणमस्ति। केषाञ्चिदाशयदोषवशाद्द्वेषसम्भवेऽपि न तथाविधमनुचिन्तनं ज्ञानसाधनं भवति। किन्तूक्तयमादिसहितमेवेति द्वितीयपक्षमपि स्वीकुर्मः। न च तत्र प्रमाणाभावः। भारतवाक्यस्य विद्यमानत्वात्। तत्र (च) विषयसंसर्गादिपदानां यममात्राभावोपलक्षणत्वादिति। भक्त्याद्यभावस्यापि दोषत्वेनैतद्दोषवर्जित इत्युक्तम्।

परि०— ननु कथम् 'आकाङ्क्षादि'ति। आङ्पूर्वस्य काङ्क्षतेर्धातोर्गुरुमत्त्वेन हलन्तत्वेन 'स्त्रियां क्तिनि'ति स्त्र्यधिकारे अप्रत्ययादिति पूर्वसूत्रप्रकृताप्रत्ययस्य 'गुरोश्च हल' इति तृतीयाध्यायतृतीयपादीयसूत्रेणोक्त्या अप्रत्ययान्तत्वे स्त्रीत्वात् 'अजाद्यतष्टाबि'ति टापि आकाङ्क्षाया इति भाव्यमित्यत आह **आकाङ्क्षादिति घञन्त इति**। 'वाऽसरूपोऽस्त्रियामि'ति असरूपप्रत्ययस्य विकल्पेन बाधोक्तेः पक्षे घञ् प्राप्तिरस्त्येव। तथा च घञबन्तः 'पुंसी'ति पुल्लिङ्गत्वादाकाङ्क्षादिति साध्विति भावः॥ (उपासनातत्फलज्ञानोभयाङ्गत्वलाभायेत्यर्थः।) **इति योज्यमिति**। उभयाङ्गत्वलाभाय वाक्यभेदेन योज्यमित्यर्थः। तद्व्यनक्ति **एतदुक्तमिति**। फलोत्पत्त्यङ्गत्वं च वक्ष्याम इति तावदित्युक्तम्। साधुजनाभिप्रायेण द्वेषोऽपि न सम्भाव्यत इत्याह **न च भगवतीति**। **केषाञ्चिदिति**। चैद्यादीनामाशयदोषो दुर्जीवादिसङ्गादिति ध्येयम्। **द्वितीयपक्षमिति**। फलोपकार्यङ्गत्वपक्षमपीत्यर्थः। ननु 'एतद्दोषवर्जित' इत्यत्र पूर्वप्रकृतदोषमात्रपरामर्शेन हिंसाऽनृतादिदोषराहित्यं न प्राप्तमित्यत आह **विषयसंसर्गादिपदानामिति**। नन्वेवं प्रागुक्तदिशा यमशब्दाभिधेयस्य भक्त्यादेरभावस्य भारतवाक्ये प्राप्तत्वेऽपि कथमेतद्दोषेति तत्परामर्श इत्यत आह **भक्त्याद्यभावस्येति**। तस्य निरन्तरानुचिन्तनादिप्रतिबन्धकत्वाद्दोषत्वमिति भावः।

गु०दी०— **आकाङ्क्षादिति घञन्त** इत्यत्र यद्यपि आकाङ्क्षेति आकारान्तपदम्। तथापि काङ्क्षतिधातोः भावार्थे घञन्तप्रत्यये कृते काङ्क्षणमितिवदाकाङ्क्ष इत्यपि पदं भवतीति भावः।

यादु०— नन्वाकाङ्क्षादिति कथम्। काङ्क्षतेर्गुरुमत्त्वेन हलन्तत्वेन च गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्ययेऽजाद्यतष्टाबिति टापि आकाङ्क्षाया इति भवितव्यमित्यत आह **आकाङ्क्षादिति घञन्त इति**। घञबन्त इति

लिङ्गानुशासनवचनाद्धञन्ताः पुल्लिङ्गा इति भावः ॥ **तदितरेति** । क्रोधरूपदोषापेक्षयेतरे ये विषयसंसर्गादयो दोषास्तद्वर्जनादिकमित्यर्थः ॥ **अङ्गीकार्यमेवेति** । अन्यथा द्वेषेणापि सततानुचिन्तनस्यासम्भवादिति भावः ॥ **न चेति** । एवं सतीति शेषः । ततश्चायमर्थः । चैद्यादयो हि भगवान् स्वेष्टराज्यादिविषयविघातीति तं द्विषन्ति तेन ज्ञायते विषयस्नेहलक्षणः संसर्ग एव तद्विघातकद्वेषे कारणमिति । सततानुचिन्तनाय विषयसंसर्गरूपदोषत्यागे च कारणाभावादेव न भगवति द्वेषः सम्भवतीति । नन्वस्त्वेवं स्वभावतः शुद्धान्तःकरणानां चैद्यादीनां ध्यानकाले विषयसंसर्गरूपकारणाभावाद्भगवति द्वेषाभावः । ये तु तद्विपरीताः कंसादयः तेषामुक्तबाह्यकारणाभावेऽपि स्वाभाविकाशयदोषवशात् बाह्यान्तःकरणे द्वेषोत्पत्तिसम्भवात् तदीयसततानुचिन्तने व्यभिचारतादवस्थ्यमित्याशङ्क्याह **केषाञ्चिदिति** ॥ **ज्ञानसाधनमिति** । तथा च उक्तयमादिजन्यतावच्छेदकं ज्ञानसाधनसततानुचिन्तनत्वमेव न सततानुचिन्तनत्वमात्रम् । अतो न व्यभिचार इति भावः । ननु तत्र ज्ञानसाधनत्वमपि नानतिप्रसक्तमेकमवच्छेदकं विना ग्रहीतुं शक्यम् । न चोक्तयमादिजन्यत्वमेव तदवच्छेदकम् । अन्योन्याश्रयादित्याशयेन पृच्छति **किन्त्विति** । उत्तरमाह **उक्तयमादिसहितमेवेति** । इदं च यमादिकं ध्यानजनकयमाद्यपेक्षयोत्कृष्टं न तदेव । तथा चैतादृशाशययमादिसहितध्यानत्वमेव ज्ञानसाधनतावच्छेदकं ज्ञानसाधनीभूतध्यानत्वं चोक्तयमादिजन्यतावच्छेदकमतो न कोऽपि दोष इति भावः ॥ **यममात्राभावोपलक्षणमिति** । अत्र नियमाद्यभावोऽपि ग्राह्यस्तेनैवं नियमादेरङ्गता निरसनीयेत्यस्य समाधानमुक्तं भवतीति ध्येयम् । ननु यदि नियममात्राभावोऽत्रोपलक्ष्यस्तर्हि तद्दोषवर्जित इति कथम् । विषयसंसर्गादिदोषवर्जनरूपयमाभावस्य विषयसंसर्गरूपतया दोषत्वेऽपि विष्णुभक्त्यादिगुणाभावस्य साधनाभावमात्ररूपत्वेनादोषत्वात् । न हि साधनाभावोऽपि दोषतया लोके प्रसिद्ध इत्यत आह **भक्त्याद्यभावस्यापीति** । सत्यं साधनाभावमात्रं न दोष इति । भक्त्याद्यभावस्तु साधनाभावरूपोऽपि दोष एव । तथा शास्त्रे प्रसिद्धेरित्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वन्यशब्दोक्तविषयजातस्याकाङ्क्षाकर्मतया 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कृद्योगे षष्ठ्या भवितव्यम् । अन्यदिति द्वितीया तु कथमित्यतः प्रतिशब्दयोगे द्वितीयेयमिति भावेन तदध्याहारेण योजयति **अन्यदित्यादि** । नन्वाकाङ्क्षादिति कथम् । काङ्क्षतेर्धातोर्गुरुमत्त्वेन हलन्तत्वेन च 'गुरोश्च हल' इति स्त्रियामकारप्रत्यये 'अजाद्यतष्टाबि'ति टापि निष्पन्नस्याऽऽबन्तस्याकाङ्क्षाशब्दस्याकाङ्क्षाया इत्येव पञ्चम्येकवचनेन भाव्यत्वादित्यतो नायमप्रत्ययान्तः किन्त्वकर्तरि च कारके संज्ञायामिति भावे घञन्त एव । घञन्तस्यास्य च घञबन्ताः पुंसीति लिङ्गानुशासने पुल्लिङ्गत्वनियमनात्, आकाङ्क्षादिति पञ्चम्यैकवचनोपपत्तिरित्याशयेनाह **आकाङ्क्षादिति** ॥ **घञन्त इति** । भारतवाक्येन यमानां परज्ञानाङ्गत्वप्राप्तावपि ब्रह्मज्ञानाङ्गत्वाप्राप्तेः न प्रकृतोपयोगीदं वाक्यमित्यतस्तत्सिद्ध्यर्थं परपदं ब्रह्मपरतया व्याचष्टे **परं ब्रह्मेति** । तथाऽपि ब्रह्मज्ञानाङ्गत्वप्राप्तावप्युपासनाफलीभूततत्साक्षात्काराङ्गत्वासिद्धिरेवेत्यतो 'वासुदेवं प्रपश्यती'ति फलवाक्यानुरोधेन प्रतिपत्तिपदं साक्षात्कारपरतया व्याचष्टे **परं न प्रतिपद्यते न पश्यतीति** ॥ **मिथः समुच्चय इति** । विषयसेवनादीनां परस्परं समुच्चय इत्यर्थः ॥ तेनेति तच्छब्दापेक्षितयच्छब्दार्थतया हिशब्दं व्याचष्टे **हिशब्द इति** । भारतोक्तज्ञानप्रति-

बन्धकत्वस्य तेनेत्युत्तरवाक्यार्थत्वं प्रति हेतुत्वेऽपि स्वरूपसतो वाक्यस्य तद्धेतुत्वानुपपत्तेरपेक्षितं पूरयति **विषयेति** । 'एतद्दोषवर्जितः सदोपासनया युक्तो प्रपश्यतीत्येकवाक्यतया योजनायामुपासनाफलीभूतब्रह्मसाक्षात्काराङ्गत्वप्राप्तावपि तदुपासनाङ्गत्वाप्राप्तेस्तदुभयलाभाय वाक्यभेदेन योजयति **एतद्दोषवर्जित एवेत्यादिना** ।

नन्वनेन भाष्येण पूर्वं विकल्पितपक्षद्वयस्याङ्गीकारसिद्धावपि तदनुपपादनात् तत्रोक्तदोषापरिहाराच्च न नियमानां स्वरूपोपकारकाङ्गत्वफलोपकारकाङ्गत्वसिद्धिरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । अनुपपत्तिमेव प्रथयति **न ह्यन्यत्रेति** । अनेन विषयसंसर्गो व्याख्यातो भवति ॥ **तथाऽपीति** । भगवति क्रुद्धत्वेनाग्निग्धत्वाद्भगवदुपासनार्थं भक्तिरूपयमानपेक्षायामित्यर्थः ॥ **तदितरसंसर्गवर्जनादिकमिति** । तदितरत्स्नेहादितरद्यत्संसर्गवर्जनादिकं मनसोऽन्यत्र व्यासङ्गाभावरूपमित्यर्थः ॥ **अङ्गीकार्यमेवेति** । सति व्यासङ्गे द्वेषेणापि सततानुचिन्तनानुपपत्तेरिति भावः । तथाच उपासनोत्पत्तौ भक्तिरूपयमैकदेशस्यानपेक्षायामपि तदितरविषयव्यासङ्गाभावरूपयमापेक्षायाः सत्त्वान्नोपासनोत्पत्तौ यमानपेक्षेति भावः । एवं प्रथमपक्षमुपपाद्य किञ्चेत्युक्तं द्वितीयपक्षदोषं परिहरन्नेव तमुपादत्ते **न चेति** । द्वेषयुक्तं ध्यानं दर्शनसाधनमिति वदन् प्रष्टव्यः । किं सर्वेषां द्वेषयुक्तमेवोपासनं दर्शनसाधनं किंवा केषाञ्चिदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न चेति** । सर्वेषामिति शेषः । आशयदोषरूपकारणाभावान्न सर्वेषां भगवति द्वेषः सम्भवतीति भावः । द्वितीयं दूषयति **केषाञ्चिदिति** ॥ **तथाविधमिति** । द्वेषयुतमित्यर्थः ॥ **उक्तयमसहितमिति** । भक्त्यादिरूपयमसहितमेवेत्यर्थः । ननूक्तयमसहितमनुचिन्तनं ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनमित्यत्र भारतवाक्यं कथं प्रमाणम् । तेन विषयसंसर्गादिरूपदोषाभावस्यापरोक्षज्ञानार्थत्वलाभेऽपि विष्णुभक्त्यादिरूपयमस्य तदर्थत्वालाभादित्यत आह **तत्रेति** । ननु तथाऽपि न भक्त्यादिरूपयमस्य तादर्थ्यसिद्धिः । तत्रैतद्दोषवर्जित इति दोषाभावस्यैव तदुपयोगकथनात् । तेन च विषयसेवनादिरूपदोषाणामभावस्योपयोगप्राप्तावपि भक्त्यभावस्य साधनाभावतयाऽदोषत्वेन भक्तेर्दोषाभावरूपत्वाभावादित्यतो भक्त्याद्यभावस्यापि दोषत्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वेन दोषत्वाद्भक्त्यादेस्तदभावरूपतया दोषाभावरूपत्वात् तस्यापि तदुपयोगसिद्धिरित्याशयेनाह **भक्त्याद्यभावस्यापीति** ।

वा०र०— तदध्याहारेणेति । अन्यत्वप्रतियोगिप्रदर्शनपूर्वकमिति पूरणीयम् अन्यविशेषवाचिता खलु। गुरुशब्दस्य ह्रस्वं लघ्वित्यतोऽनुवृत्ताद् ह्रस्वाचः संयोगे गुर्वित्यनेन गुरुतायाः दीर्घं चेत्यनेनापि दीर्घाच एव गुरुतायाः विधानात् । हलन्ते धातौ च तस्य तादृशगुरुशब्दमुख्यवृत्त्ययोगादित्यतस्तद्वति लक्षणाश्रयणान्नानुपपत्तिरित्याशयेन गुरुमत्त्वेनेत्युक्तम् । प्रकृतस्य धातोर्हल इति विशेषणात् तदन्तविधिरित्याशयेनाह **हलन्तत्वेनेति** । अत्र हलन्तत्वेन चेति पाठः स्वरसः । चशब्दाभावेऽपि वा तदर्थान्तर्भाविनेदं व्याख्यानम् । **भावे घञन्त इति** । मनसा येऽन्यप्रत्याकाङ्क्षत इति मनःकरणकाकाङ्क्षणरूपक्रियार्थत्वात् तस्येति भावः । **तेनेत्युत्तरेति** । तेनैतद्दोषवर्जित इत्युत्तरवाक्यमित्यर्थः । **तथाच उपासनेति** । उपासनोत्पत्तौ भक्तिरूपयमैकदेशस्यानपेक्षायामपि तदितरविषयव्यासङ्गाभावरूपं यमापेक्षा त्वस्यैवेति फलितोऽर्थः । इतरापेक्षत्वोपपादनं **तदितरेत्यादि** । **दर्शनसाधनमिति** । किं वा केषाञ्चिदितीत्युत्तर इतिशब्द आकृष्यते उच्यत इति स्थलद्वयेऽपि शेषः । तथा च सर्वेषां

द्वेषयुक्तमेवोपासनं दर्शनं साधनमुच्यते । किं वा केषाञ्चिदित्युच्यत इति प्रष्टव्य इतीतिशब्दावृत्त्याऽर्थः । ततश्चेति विकल्पमिति द्विरावृत्त इतिशब्दः । यद्वा साधनमुच्यत इत्यत्र यथास्थित एवार्थः । तथाच सर्वेषां साधनमुच्यते । केषाञ्चिद्वेत्येव विकल्पकोटिद्वयम् । इतिशब्दश्चेति प्रष्टव्य इति विकल्पद्वयमिति एकयैवावृत्त्या तन्त्रेण वा मध्ये दीपिकान्यायेन वा योज्य इत्यवधेयम् । **दोषाभावरूपत्वाभावादित्यत इति** । अभावादित्यनन्तरं तदुपयोगाप्राप्तेरिति शेषः ।

स०व्र०— नन्वाकाङ्क्षादिति कथम् । क्षकारस्य गुरुत्वेन हल्त्वेन च गुरोश्च हल इति अप्रत्ययेऽजाद्यतष्टाबिति टापि आकाङ्क्षाया इति भवितव्यमित्यत आह **आकाङ्क्षादिति घञन्त इति** । तथा च नायमप्रत्ययान्तः किं तु घञन्त एव । घञन्ताश्च पुल्लिङ्गा एवेति नोक्तदोषः । ननु भारतवाक्ये एतद्दोषवर्जित इत्यनेन तत्रोक्तदोषविषयादिसंसर्गवर्जितस्यैवोपासनोपयोगस्य लब्धत्वात् भक्त्यादिरूपयमाभावेऽपि स्यादेवोपासने नियमादीनामुपासनाङ्गत्वमित्यत आह **तत्र विषयसंसर्गादिपदानामिति** ।

चषकः— ननु आङुपसृष्टस्य काङ्क्षतेर्गुरुत्वेन हलन्तस्य 'गुरोश्च हलः' इति स्त्रियामकारप्रत्यये अजाद्यतष्टाबिति निष्पन्नाबन्तस्याकाङ्क्षाया इत्येव पञ्चम्येकवचनन्यासेन भवितव्यतया कथमिदं व्यत्यसनमित्यतो वाऽसरूपपरिभाषया अकारप्रत्ययं विकल्पेन बाधत इति घञबन्तः पुंसीति लिङ्गानुशासने पुल्लिङ्गत्वाभिधानात् सामञ्जस्यमित्याह **घञन्त इति** ।

॥ इति विष्णुभक्त्यादिरूपयमादीनां उपासनादिजनकत्वात् अनुष्ठेयत्वम् ॥

* * *

॥ अथ यमादीनां अवश्यानुष्ठेयत्वे युक्तिनिरूपणम् ॥

९६ **सु०— यमानामवश्यानुष्ठेयत्वे युक्तिमप्याह दोषा इति ।**

अनु०— दोषा अनादिसम्बद्धास्ते मुक्तिपरिपन्थिनः ।
सन्त्येव प्रायशः पुंस्सु तेन मोक्षो न जायते ।

ते विष्णुभक्त्यभावाद्या विषयसंसर्गाद्याश्च **दोषा मुक्तिपरिपन्थिनः** प्राचुर्येण पुरुषेषु **अनादिसम्बन्धाः सन्त्येव** । **तेन** कारणेन तेषां **मोक्षो न जायते** । एतदुक्तं भवति । मोक्षयोग्यानां मुमुक्षूणामपीदानीं तावन्मोक्षो न जायते । तत्कुत इति चिन्त्यम् । भगव-

त्प्रसादाभावादिति चेत्सोऽपि कुतः । ज्ञानाभावादिति चेदसावपि कुतः । ध्यानाभ्यासासत्त्वादिति चेन्न । विद्वेषिणां तत्सत्त्वेऽप्यसत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अपि च ध्यानाभ्यासोऽपि कुतो नेति वाच्यम् । श्रवणाद्यभावादिति चेत् । तद्भावोऽपि न कुतः । अतो दोषा एव तत्तदुत्पत्तिं प्रतिबध्नन्तो मोक्षपरिपन्थिन इति ज्ञायते । न च दोषाणामागन्तुकानामनादिमोक्षाभावहेतुत्वं न सम्भवतीति साम्प्रतम् । प्रवाहतोऽनादित्वादिति । तथा च उक्तं 'दोषगृहीतगुणामि'ति ।

परि०— यमानामिति । भक्त्यादीनामित्यर्थः ॥ **युक्तिमपीति** । न केवलं भारतवाक्यं यमाननुष्ठानस्य श्रेयःप्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्तिरूपयुक्तिमित्यपेरर्थः ॥ **असत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति** । द्वेषकृतध्यानासाधुत्वस्य 'द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनमि'त्यादौ वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । तादृशध्यानमप्रयोजकमिति भावः ॥ **तथा च उक्तमिति** । दशमस्कन्धे श्रुतिगीतायाम्— 'जय जय जह्यजामजितदोषगृहीतगुणामि'त्यत्र 'दोषैर्दुःखाद्यैरानन्दाद्या जीवगुणा गृहीता यया से'ति तात्पर्योक्तिः । तामजामविद्यां जहि (व्यापादयेत्यर्थः ।) व्युदासयेत्यर्थः ।

गु०दी०— दोषगृहीतगुणामित्यनेन 'जयजयजह्यजामजितदोषगृहीतगुणाम्' इति श्रुतिगीतावाक्यं गृह्णाति ।

यादु०— असत्त्वस्येति । ज्ञानासत्त्वस्येत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनमित्यादावि'ति शेषः । तत्र द्वेषिणां मुक्त्यभावसमर्थने तत्साधनज्ञानाभावस्याप्यर्थात्प्राप्तेः । मोक्षाभावहेतुत्वं मोक्षप्रागभावपरिपालनहेतुत्वम् । तत्तदुत्पत्तिं प्रतिबध्नन्त इत्यनेन दोषाणां यच्छ्रवणादिगुणप्रतिबन्धकत्वमुक्तं तदयुक्तम् । 'स्वगुणाच्छादिका त्वेके'त्यादिस्मृतिविरुद्धत्वात् । तत्र दुष्टप्रकृतेरेव जीवगुणाच्छादकताया उक्तत्वादित्याशङ्क्य परिहर्तुमुक्तार्थे श्रुतिगीतावाक्यसम्मतिं दर्शयति **तथा चोक्तमिति** । दोषैर्गृहीता आच्छादिता जीवगुणा यया सा तथोक्ता तामित्यर्थः । इदं च 'जयजय जह्यजामि'त्युक्ताजाया विशेषणम् । तथाच अत्र अजाशब्दोदितदुष्टप्रकृतेर्जीवगुणाच्छादने दोषाणां द्वारतयोक्तत्वान्नोक्तस्मृतिविरोध इति भावः ।

वं०प०— मोक्षाभावहेतुत्वादिति । मोक्षाभाववतामपि केषाञ्चिद्रागादिदोषशून्यानामपि सत्त्वादिति भावः ॥ ३-३-२ ॥

शे०चं०— ननु साधनाभावप्रयुक्तत्वान्मुक्त्यभावस्य कथं दोषरूपप्रतिबन्धकसद्भावप्रयुक्तत्वम् । तत्त्वेऽपि वा न तदनादित्वस्योपयोग इति मूले तदुक्तेरानर्थक्यमेवेत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **तत्सत्त्वे**

ध्यानाभ्याससत्त्वे । असत्त्वस्येत्यत्र ज्ञानस्येति शेषः । वक्ष्यमाणत्वाद् 'द्वेषतोऽपि विमुक्तिश्चेन्महातात्पर्यरोधनमि'त्यादिनेति शेषः ॥ **मोक्षाभावहेतुत्वमिति** । मोक्षप्रागभावपरिपालनहेतुत्वमित्यर्थः । ननु तत्तदुत्पत्तिं प्रतिबध्नन्त इति श्रवणादिगुणप्रतिबन्धद्वारा मोक्षप्रतिबन्धकत्वमुक्तं तदयुक्तम् । दुष्टप्रकृतेरेव स्वगुणाच्छादिकेत्यादिस्मृत्या जीवगुणाच्छादकत्वकथनेन तद्विरुद्धत्वादित्यत उक्तार्थे प्रमाणसम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । श्रुतिगीतायामिति शेषः । दोषैर्गृहीता आच्छादिता गुणा यया सेति प्रकृतेर्दोषद्वारा जीवगुणाच्छादकताया एव तत्रोक्तत्वेन दोषप्रतिबन्धकतायास्तद्वाक्याभिमतत्वान्न तद्विरोध इति भावः ।

वा०र०— तत्रैव तद्दोषेत्यारभ्य अभावादित्यन्तमेकवाक्यतया न तादर्थ्यसिद्धिरिति प्राचीनप्रतिज्ञायामेव हेतुरिति न पृथक्फलकीर्तनमिति वा ध्वंसादिरूपार्थान्तरासम्भवादभावपदं प्रागभावार्थं प्रागभावहेतुत्वस्यासम्भवात्प्रागभावपरिपालनहेतुत्वार्थकं च हेतुत्वपदमिति भावेन व्याचष्टे **मोक्षप्रागभावेति** ।

स०व्र०— तत्सत्त्वे ध्यानाभ्यासस्य सत्त्वे । असत्त्वस्येत्यत्र ज्ञानस्येति शेषः । वक्ष्यमाणत्वात् । 'द्वेषतोऽपि विमुक्तिश्चेन्महातात्पर्यरोधनमि'त्यादिनेति शेषः । दोषाणामेव मुक्तिप्रतिबन्धकत्वे सम्मतिमाह **तथोक्तमिति** । *श्रुतिगीतास्थं* इदं वाक्यम् । **दोषैः** दुःखाद्यैः आनन्दाद्या जीवगुणा गृहीता आवृता यया सा दोषगृहीतगुणा तामित्यर्थः ।

॥ इति यमादीनां अवश्यानुष्ठेयत्वे युक्तिनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ सर्वजीवेषु मोक्षप्रतिबन्धकदोषवत्त्वम् ॥

९७ सु०— स्यादेतत् । सन्ति केचित् संसारिणोऽपि रागादिदोषरहिता जीवा बालमुग्धादयः । तत्कथं दोषाणां मोक्षाभावहेतुत्वमित्यत आह सर्व इति ।

अनु०— सर्वे त एते जीवेषु दृश्यन्ते तारतम्यतः ।

उदाहृतेष्वपि बालमुग्धादिजीवेषु त एते भगवद्भक्त्यभावाद्या दोषास्तावत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां **दृश्यन्त एव** । रागद्वेषादयोऽपि पुरुषेषु तारतम्यतः सन्ति । चतुर्विधा हि ते प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदारभेदेन । अतो बालादिषूदाराणां तेषामभावादभावाभिमानः । स्तन्यादिकामादेष्वपि दर्शनात् । तथा चागमः । गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादित्यादिः । तदेवं सर्वेऽपि दोषाः सर्वेष्वपि प्रमिता इति युक्तमुक्तम् ।

परि०— प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति । विषयसंसर्गहिंसाऽनृतादिदोषाः प्रत्यक्षेण भक्त्याद्य-भावस्तत्कार्यरूपलिङ्गरूपानुमानेन इत्यर्थः । **प्रसुप्तेति** । **प्रसुप्ता** अव्यक्ताः । **तनवः** अल्पाः । **विच्छिन्नाः** बहुशो व्यक्तत्वेऽपि सदाऽविद्यमानाः । **उदाराः** सदा प्रकटभूता इत्यर्थः ॥ **आगम इति** । चतुर्थस्कन्धस्थवाक्यम् । 'गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादेकादशविधं तदा । लिङ्गं न दृश्यते यूनः कुह्वां चन्द्रमसो यथा' इत्येकोनत्रिंशेऽध्याये । अस्यार्थः अत्र 'नाहं ममेत्ययं भावः पुरुषे व्यवधीयत' इत्यादिना 'पूर्वं प्रकृतमहं ममे'त्यादिज्ञानं स्वहेतुभूतकामादिज्ञापकत्वाल्लिङ्गपदेनोच्यते । कामादिकं च पुरुषस्य गर्भे बाल्येऽपि स्थितिदशायामपौष्कल्यात् तनुलिङ्गं अतो तदा न दृश्यते न व्यक्तीभवति । यूनो यौवने स्थितं एकादशविधं ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियमनोभेदेनैकादशभिरिन्द्रियैर्विशेषेण धीयमानं व्यक्तीक्रियमाणं लिङ्गं दृश्यते । तदा पटुकरणैर्विषयसम्बन्धे रागाद्यौत्कट्यादहं ममेत्यादिधीर्भवतीति भावः । यथा चन्द्रमसः गर्भे स्थितस्य सूर्यबिम्बे प्रविष्टस्य बाह्ये प्रतिपद्दिन-स्थितस्य लिङ्गं स्वरूपं बिम्बं 'लिङ्गं स्वरूपमुद्दिष्टं लिङ्गं ज्ञापकमेव चे'त्युक्तेः । कुह्वाममावास्याया-मपौष्कल्यान्न दृश्यते । अयूनः द्वितीयातृतीयादितिथिस्थस्य यूनः अष्टम्यादितिथिस्थस्य चन्द्रमसः लिङ्गमेकादशभिः कलाभिः क्रमाद्विशेषेण धीयमानं पूर्यमाणं सत् दृश्यते **तथेति** । **यून** इत्युक्तत्वात् **एकादशे**त्युक्तम् । एकद्वित्रिप्रभृतिभिः षोडशभिः कलाभिरित्यर्थः ।

गु०दी०— प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदारभेदेनेत्यत्र प्रसुप्ता ब्रह्मादिषु ज्ञानशक्त्या नरकाद्यहेतुत्वेनाकिञ्चि-त्कराः । बालादिषु तनवः । क्वचित् कोपः क्वचित् कामः क्वचित् लोभ इत्यादिरूपेण विच्छिन्ना उदाराः कल्या-दिषु उत्कृष्टाश्चेति चतुर्विधाः दोषाः इत्यर्थः ।

यादु०— प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति । भगवद्भक्त्यादेः प्रतियोगिनः सर्वथा तत्रानुपलम्भादिति भावः ॥ **प्रसुप्तेति** । रागादीनां प्रसुप्तत्वं नामाव्यक्तत्वम् । तनुत्वं नाम व्यक्तत्वेऽपि स्वल्पत्वम् । विच्छिन्नत्वं बहुत्वेऽपि सदा स्थित्यभावः । उदारत्वं सदोत्कृष्टतयाऽवस्थानम् । आद्यं गर्भे द्वितीयं बाल्ये तृतीयं कैशोरे तुरीयं यौवनेऽस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ **गर्भे बाल्येऽपीति** । 'गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादेकादशविधं तदा । लिङ्गं न दृश्यते यूनः कुह्वां चन्द्रमसो यथे'ति भागवतश्लोकस्यायमर्थः । यद्यूनो यौवनावस्थापन्नस्यैकादशविधमेकादशेन्द्रियेभ्यः साक्षात्परम्परया वा विधीयत उत्पद्यत इत्येकादशमुदारावस्थमिति यावत् । लिङ्गं चिह्नं पूर्वश्लोकप्रकृतमहमिति ज्ञानोपलक्षितं रागद्वेषादिकं तत्तस्य गर्भे गर्भस्थतादशायां बाल्ये बाल्यावस्थायां च न दृश्यते । कुतः । तदवस्थाद्वयेऽपौष्कल्यादौदार्याभावात् । अत्र दृष्टान्तमाह **कुह्वामिति** । यथा चन्द्रमसो लिङ्गं चिह्नं प्रकाशा-दिकमव्यक्ततया विद्यमानमप्यौदार्याभावादमावास्यायां न दृश्यते तथैवेति ।

वं०प०— ते रागादिदोषाः । **तेषां** रागादीनाम् ॥ **स्तन्यादिकामादेरिति** । तदनुभूतस्येत्यर्थः ।

शे०चं०— सर्वजीवेषु तारतम्येन दोषाणामवस्थानप्रतिपादनपरस्य 'सर्वे त' इत्याद्युत्तरभाष्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य प्रागुक्ताया दोषाणां मोक्षाभावहेतुताया व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारेण समर्थनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमित्याशयेन व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारकतया तद्वाक्यं योजयितुं तच्छङ्कामुत्थापयति **स्यादेतदिति** ॥ **प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति** । प्रतियोगिनो भगवद्भक्त्यादेस्तत्र सर्वथाऽनुपलम्भादिति भावः ॥ **प्रसुप्तेति** । **प्रसुप्तत्वं** आच्छादितत्वम् । अप्राकट्यमिति यावत् । **तनुत्वं** स्वल्पत्वम् । **विच्छिन्नत्वं** मुहूर्तमात्रावस्थायित्वम् । **उदारत्वं** उत्कृष्टत्वमिति विवेकः । सर्वथा तेषामभावादेव अभावाभिमानः किन्न स्यादित्यत आह **स्तन्यादिकामादेरिति** । बालादिषूदाराणां तेषामभाव इत्यत्र भागवतवाक्यं प्रमाणतयोदाहरति **तथा चेति** ॥ **युक्तमुक्तमिति** । उक्तं दोषाणां मुक्त्यभावहेतुत्वं युक्तं बालादिष्वपि दोषाणां सत्त्वेन व्यतिरेकव्यभिचाराभावादिति भावः ।

वा०र०— यथाऽऽह पतञ्जलिरविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाहरणमिति प्रमाणमालायाष्टीकामनुसृत्य व्याचष्टे **प्रसुप्तत्वमित्यादि** । **भागवतवाक्यमिति** । चतुर्थस्कन्धीयैकोनत्रिंशाध्यायस्थमिति शेषः ।

स०व्र०— प्रसुप्तेति । दोषाणां प्रसुप्तत्वमाच्छादनमप्राकट्यमिति यावत् । **तनुत्वं** स्वल्पत्वम् । **विच्छिन्नत्वं** मुहूर्तमात्राद्यवस्थायित्वम् । **उदारत्वं** उत्कृष्टत्वम् ।

॥ इति सर्वजीवेषु मोक्षप्रतिबन्धकदोषवत्त्वम् ॥

* * *

॥ अथ ऋजुष्वपि महाप्रयत्नवर्जनरूपदोषः ॥

९८ **सु०— अथापि स्यात् । ऋजवो नाम हिरण्यगर्भपदप्राप्तियोग्याः सन्ति संसारिणः पुरुषाः । न च ते दोषिण इति युक्तम् । ऋजुत्वविरोधात् । ऋजवः समीचीना निर्दोषा इत्यनर्थान्तरम् । तत्कथमित्यत आह ऋजूनामिति ।**

अनु०— ऋजूनामेक एवास्ति परमोत्साहवर्जनम् ।

ऋजूनाम् अपि मोक्षार्थं महोद्योगवर्जनं नाम दोषोऽस्तीत्यतो नोक्तमयुक्तम् । अन्यथा मोक्षविलम्बासम्भवात् । न चैवमृजुत्वविरोधः । यतोऽसावेक एव । दोषबाहुल्याभावाभिप्रायमृजुत्ववचनम् । अल्पस्वे निःस्वप्रयोगदर्शनादिति भावः ।

परि०— हिरण्यगर्भपदेति । 'ऋजवो नाम ये देवा योग्या ब्रह्मपदस्य तु' इति चतुर्थतात्पर्ये चतुर्विंशाध्यायोक्तस्मृतेरिति भावः ।। **अन्यथा मोक्षविलम्बेति** । ननु एवं 'मुक्तिफलानियम' इति सूत्रेऽपरोक्षज्ञानरूपसामग्रीसत्त्वेऽपि प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धसत्त्वे मोक्षो विलम्ब्यत इत्युक्तत्वात् तेषां च तद्भावस्य 'ब्रह्मणां शतकालात्तु पूर्वमारब्धसंशयः । ब्रह्मण' इत्यादिना चतुर्थाद्यपादे वक्ष्यमाणत्वात् प्रारब्धकर्मणैव मोक्षविलम्बोऽस्त्विति चेन्न । कर्मणामुपमर्दसम्भवादिति भावः ।

यादु०— मोक्षविलम्बेति । अपरोक्षज्ञानानन्तरमिति शेषः ।

वं०प०— बाहुल्याभावेति । 'एकोऽपि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः' इति न्यायादिति भावः ।

शे०चं०— तथाऽपि ऋजूणां दोषवत्त्ववर्णनपरोत्तरवाक्यमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य तत्र व्यतिरेकव्यभिचारपरिहारेण प्रागुक्ताया दोषाणां मोक्षाभावहेतुतायाः समर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं तत्र व्यभिचारशङ्कामुत्थापयति **अथापि स्यादिति** ।। **मोक्षविलम्बेति** । अपरोक्षज्ञानानन्तरमिति शेषः ।। **बाहुल्याभावेति** । 'एकोऽपि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः' इति न्यायादिति भावः ।

वा०र०— अनन्तरमिति शेष इति । ततःपूर्वं तद्विलम्बस्यापरोक्षज्ञानाभावनिबन्धनत्वादिति भावः ।

।। इति ऋजुष्वपि महाप्रयत्नवर्जनरूपदोषः ।।

* * *

।। अथ परमोत्साहाभावस्य गुणाल्पत्वमात्रत्वात् न ऋजुत्वविरोधः ।।

९९ **सु०— प्रकारान्तरेण विरोधं परिहरति स इति ।**

अनु०— स गुणाल्पत्वमात्रत्वान्नर्जुत्वेन विरुध्यते ।

स परमोत्साहवर्जनं नाम दोषः । यद्यपि महोद्यमाभावो दोष एव हेयत्वात् । तथाऽपि न रागादिरिव भावरूपः । नापि गुणाभावरूपः । किन्नामोत्साहलक्षणगुणाल्पतामात्रमित्यदोषोऽप्युच्यत इति नर्जुत्वेन विरुध्यते ।

परि०— उत्साहलक्षणगुणाल्पतामात्रमिति । विशेषनिषेधो विशेषविधिं गमयतीति न्यायेन 'परमोत्साहवर्जनमि'त्युक्त्या उत्साहमात्रमस्तीति लाभादिति भावः ।

यादु०— गुणाल्पतामात्रमिति । सविशेषणे हीति न्यायेन परमत्वरूपविशेषणनिषेध उत्साहलक्षण-गुणेऽल्पता लभ्यत इति भावः ।

वं०प०— रागादिवदिति । 'दोषा रागादयश्च त' इति वचनाद्रागादिदोषवदित्यर्थः ॥ **गुणाभावरूप इति** । महोद्यमाभावो गुणसामान्याभावरूपो न भवति । महोद्यमो नास्तीत्युक्तेऽल्पोद्यमरूपगुणस्यैव प्राप्तेरतो महोद्यमाभावो नामोद्योगस्याल्पत्वरूप एवेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु स इति पुल्लिङ्गेन परमोत्साहवर्जनस्य कथं परामर्श इत्यतः परमोत्साहवर्जननामक-दोषस्यायं परामर्श इत्याह **स इति** ॥ **गुणाल्पतामात्रमिति** । परमत्वविशिष्टोत्साहनिषेधस्य लाघवमूलसविशेषणे हीति न्यायेनोत्साहे परमत्वरूपविशेषणमात्रविषयकत्वात् तदल्पतालाभ इति भावः । महोद्यमाभावो गुणसामा-न्याभावरूपो न भवति । महोद्यमो नास्तीत्युक्ते अल्पोद्यमरूपगुणस्यैव प्राप्तेरतो महोद्यमाभावो नामोद्योग-स्याल्पत्वरूप एवेति ।

वा०र०— दोषस्यायमिति । वर्जनादिगतदोषत्वेन रूपेणाकारेण तत्परामर्श इति भावः । **लाघव-मूलकेति** । 'न जीर्णमलवद्वासा स्नातकः स्यादि'त्यादौ तथात्वदर्शनादिति भावः । लाघवमूलकत्वं च जिज्ञासा-धिकरणीयमूलटीकाप्रपञ्चे व्युत्पादितरीत्या ज्ञेयम् ।

॥ इति परमोत्साहाभावस्य गुणाल्पत्वमात्रत्वात् न ऋजुत्वविरोधः ॥

* * *

॥ अथ विष्णुभक्तिः अवश्यानुष्ठेया ॥

१०० **सु०— किमतो यद्येवं दोषाः संसारहेतवो मुक्तिपरिपन्थिन इत्यत आह अत इति ।**

अनु०— अतो विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु ।
तारतम्येन कर्तव्या पुरुषार्थमभीप्सता ।

इदं च सर्वयमोपलक्षणाम् । पुरुषार्थं मोक्षम् । अयमत्र सङ्क्षेपः । विष्णुभक्त्य-भावाद्या विषयसंसर्गाद्याश्च दोषा मुमुक्षादिमता त्याज्याः । मोक्षादिविरोधित्वात् । यद्य-

द्विरोधि तत्तदर्थिना त्याज्यं दृष्टम् । यथाऽऽरोग्यविरोध्यपथ्यं तदर्थिना । तथा च विष्णु-भक्त्यादिकं कार्यमिति सिद्ध्यति । भावानुष्ठानेन विनाऽभावपरित्यागायोगादिति ।

परि०— **सर्वयमेति** । विषयसंसर्गाभावादेरुपलक्षणमित्यर्थः ।

शे०चं०— ननु विष्णुभक्तिवद्विषयसंसर्गवर्जनादिरूपयमस्यापि सत्त्वात् तत्साधारण्येन विष्णुभक्त्या-दिकं कार्यमित्युपसंहारे कर्तव्ये कथं तदेकदेशभक्तेरेव कर्तव्यतोपसंह्रियत इत्यतोऽत्र भक्तिशब्दस्य लक्षणया सर्वयमपरत्वेन शक्त्या तदेकदेशभक्तिमात्रपरत्वाभावान्नोपसंहारानुपपत्तिरिति भावेनाह **इदं चेति** । दोषा अनादि-सम्बद्धा इत्यादिग्रन्थस्य यमानामवश्यानुष्ठेयत्वे युक्त्यभिधायकत्वमुक्तम् । तत्र काऽनेन युक्तिरुक्तेत्यपेक्षायामाह **अयमत्रेति** । विष्णुभक्त्यभावादीनां त्याज्यत्वसिद्धावपि न प्रकृतप्रमेयसिद्धिरित्यत आह **तथा चेति** । दोषाणां त्याज्यत्वसिद्ध्या भक्त्यादेः कथं कर्तव्यतासिद्धिरित्यतस्तां विना तदनुपपत्तेरित्याह **भावेति** । इति शब्दस्ये-त्ययमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

॥ इति विष्णुभक्तिः अवश्यानुष्ठेया ॥

* * *

॥ अथ सर्वोत्तमत्वेन विष्णौ रमादिषु तारतम्यानुसारेण भक्तिः कार्या ॥

१०१ **सु०—** विष्णौ पराऽन्यत्र तारतम्येनेत्युक्तं विवृणोति **स्वादर इति** ।

अनु०— स्वादरः सर्वजन्तूनां संसिद्धो हि स्वभावतः ।
ततोऽधिकः स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारतः ।
कर्तव्यो वासुदेवान्तं सर्वथा शुभमिच्छता ।

आदरः स्नेहः । **स्वभावतः संसिद्ध** इत्युपकारादिकरणमनपेक्ष्यानादिसिद्ध इत्यर्थः । अन्यथा सुखिनैव मया भाव्यं न जातु दुःखिनेत्याशीः न स्यादिति हिशब्दार्थः । ततः स्वविषयादादरादधिक आदरः साक्षात्स्वोत्तमेषु कर्तव्यः । एवं तेषाम् **आधिक्यानुसारतोऽधिकः कर्तव्यो वासुदेवान्तम्** । वासुदेवे तु निरतिशयः । **शुभं** ध्यानादिकम् । एतच्च उपपादयिष्यते ।

परि०— आदरः स्नेह इति । स्नेहस्यैव भक्तित्वादुक्तविवरणमेतदिति भावः । 'विष्णौ परा भक्तिरि'त्युक्तत्वात् तद्विवरणलाभायाह **वासुदेवे तु निरतिशय इति** । ध्यानादिकमित्यादिपदेनापरोक्षमोक्षयोर्ग्रहः। उक्तरूपादरः शुभार्थिना कार्य इति कुत इत्यत आह **एतच्चोपपादयिष्यत इति** । एतत्पादान्ते 'भक्तिश्चैव हरावेवे'त्यत्रेति भावः । यद्वा उक्तरूपा भक्तिरेव ध्यानादिशुभसाधनं न द्वेषादिः । परवादिभिरुक्तसाधना(नीवेत्य)नि वेत्यनुपदमेव महाप्रबन्धेनोपपादयिष्यत इत्यर्थः ।

यादु०— ननु मूले वासुदेवान्तमित्येवोक्तत्वात् वासुदेवे निरतिशय इत्येतत् कथं लभ्यत इत्यत आह **एतच्चोपपादयिष्यत इति** । 'भक्तिश्चैव हरावेव मुख्याऽन्यत्र यथाक्रममि'त्यत्रेति शेषः । यद्वा ननु शुभमित्येकवचनादेकं ध्यानं साध्यतयाऽत्र प्रतीयतेऽतः कथं ध्यानादिकमिति व्याख्यानमित्यत आह **एतच्चेति** । उपसंहारानुसारेण त्रितयमपि साध्यतयाऽत्र विवक्षितमित्यनुपदमेवोपपादयिष्यत इत्यर्थः ।

शे०चं०— अधिक आदर इति । यद्यप्यादरपदं स्वपदेन समस्तत्वान्नात्रान्वेतुमर्हति तथाऽपि बुद्ध्या विवेकेनायमन्वयोऽभिहित इति द्रष्टव्यम् । 'तदाधिक्यानुसारत' इत्युत्तरग्रन्थानुरोधादाह **साक्षात्स्वोत्तमेष्विति** । किमियमुत्तरोत्तराधिकस्नेहपरम्परा निरवधिकेत्यत उक्तं **मूले वासुदेवान्तमिति** । वासुदेवपर्यन्तमेवेयं परम्पराऽभिमतेत्यभिप्रेत्य तदनुवदति **वासुदेवान्तमिति** । तर्हि वासुदेवे कीदृशः स्नेहः कार्य इत्यतस्तत्पर्यन्तत्वोक्त्या सूचितमर्थमाह **वासुदेवे त्विति** । नन्वत्र वासुदेवान्तमित्येवोच्यते न तु तत्र स्नेहस्य निरतिशयत्वमपि तत्कथं निरतिशय इति व्याख्यायते इत्यतः एतद्विवरणरूपे 'भक्तिश्चैव हरावेव मुख्याऽन्यत्र यथाक्रममि'त्युत्तरग्रन्थे भगवति भक्तेर्मुख्यत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात् अत्र तथा व्याख्यानं न दोषायेत्याह **एतच्चेति** ।

वा०र०— यद्यप्यादरपदमिति पाठः । **तदनुवदतीति** । अभिमतेत्येतत्प्रमेयमनुवदतीत्यर्थः ।

स०व्र०— एतच्चोपपादयिष्यत इति । 'भक्तिश्चैव हरावेव मुख्याऽन्यत्र यथाक्रममि'त्यादिनोपपादयिष्यत इत्यर्थः ।

* * *

१०२ सु०— सकृदनुष्ठेयासकृदनुष्ठेयसदानुष्ठेयभेदादङ्गमनेकविधम् । अयं तु कथमित्यपेक्षायामाह नेति ।

अनु०— न कदाचित्त्यजेत्तं च क्रमेणैनं विवर्धयेत् ।

तं विष्णवाद्यादरम् । न केवलं न त्यजेत्किन्तु कालक्रमेणैनं विवर्धयेच्च ।

परि०— सकृदिति । यज्ञकर्मणि हि व्रीहीन् प्रोक्षतीत्युक्तं प्रोक्षणादिकमदृष्टजनकं अङ्गं सकृदनुष्ठेयम् । दृष्टफलमरणिमथनावघातादिकं यावत्फलोदयमसकृदनुष्ठेयम् । 'वाचं यच्छती'त्युक्त-वाङ्नियमनमुष्टीकरणादिकं यावत्कर्मसमाप्त्यनुष्ठेयमित्यनेकविधमित्यर्थः ।

गु०दी०— सकृदनुष्ठेयासकृदनुष्ठेयेत्यत्र सकृदनुष्ठेयं सन्ध्यावन्दनाङ्गं स्नानम् । असकृदनुष्ठेयमाचमनादिकं सदानुष्ठेयं शिखाबन्धादिकमित्यर्थः ।

यादु०— सकृदनुष्ठेयं प्रयाजादि । **असकृदनुष्ठेयम्** अवघातादि । **सदाऽनुष्ठेयं** हरिस्मरणादि ।

शे०चं०— सकृदित्यादि । सकृदनुष्ठेयं प्रयाजादि । असकृदनुष्ठेयमवघातादि । सदाऽनुष्ठेयं शिखा-बन्धनादि 'विशिखो व्युपवीतश्चे'त्यादिना कर्माङ्गतया बोधितस्य 'सदा बद्धशिखेन चे'त्यनेन सदा अनुष्ठेय-त्वोक्तेरिति भावः ।

वा०र०— व्युपवीतश्चेत्यादिनेति । आदिपदेन इत्युत्तरार्धग्रहः । **सदा बद्धेति** । सदोपवीतिना भाव्यमिति पूर्वभागः ।

स०व्र०— सकृदनुष्ठेयं प्रयाजादि । असकृदनुष्ठेयं अवघातादि । सदाऽनुष्ठेयं शिखाबन्धादि ।

॥ इति सर्वोत्तमत्वेन विष्णौ रमादिषु तारतम्यानुसारेण भक्तिः कार्या ॥

* * *

॥ अथ स्वसमेषु स्नेहः, स्वाधमेषु सत्सु दया कार्या ॥

१०३ **सु०—** स्वसमेषु स्वतोऽधमेषु च कथमित्यपेक्षायामाह **समेष्विति** ।

अनु०— समेषु स्वात्मवत्स्नेहः सत्स्वन्यत्र ततो दया ।
कार्यैवमापरोक्ष्येण दृश्यते क्षिप्रमीश्वरः ।

कर्तव्य इति वर्तते । तत उत्तमसमेभ्योऽन्यत्राधमेषु सत्सु दया कार्या । यदि सत्स्वित्येवोच्येत तदोत्तमसमेष्वपि प्रसङ्गः । ततोऽन्यत्रेत्येवोक्तावसत्स्वपि प्रसक्तिः । ततो वर्गत्रयादन्यत्राज्ञेष्वोदासीन्यम् । विपरीतेषु वैपरीत्यं चेत्यपि योज्यम् । एवं क्रियमाणे

यमानामुपासनोत्पत्तौ ज्ञानोत्पादे मोक्षातिशये चाङ्गत्वमिति सूचनाय पुरुषार्थमभीप्सता शुभमिच्छता दृश्यते क्षिप्रमीश्वर इति विचित्रोक्तिः । अत एवोपसंहारे त्रयस्यापि सङ्कीर्तनम् ।

परि०— **ततोऽन्यत्रे**तिपदद्वयस्य अर्थान्तरे ॥ **ततो वर्गत्रयादिति** । उत्तमसमाधमरूपवर्गत्रयादित्यर्थः । **विपरीतेषु** मिथ्याज्ञानिषु विष्णवादिद्वेषिषु **वैपरीत्यं** प्रतीपाचरणम् ॥ **विचित्रोक्तिरिति** । मोक्षध्यानापरोक्षरूपविचित्रफलोक्तिः । स्थानभेदेन कृतेत्यर्थः । ज्ञानेनैव मोक्षसिद्धेः किमनेनेत्युक्तम् । **मोक्षातिशये चेति** । ज्ञानस्य सम्पूर्णमोक्षजननाय फलोपकार्यङ्गमेतत्सर्वमित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । 'त्रितयाङ्गत्वादेव तेन सम्प्रोक्तगुणसंयुतः । उपासीते'त्यादिवाक्ये उपासादृष्टिमुक्तिपदैः त्रितयसङ्कीर्तनमित्यर्थः ।

गु०दी०— **वर्गत्रयादि**त्यत्र स्वोत्तमाः सन्तः स्वसमास्सन्तः स्वाधमाः सन्त इति सतां वर्गत्रयादित्यर्थः ।

यादु०— **विचित्रोक्तिरिति** । तथा च सर्वत्र त्रयमपि साध्यतया व्याख्येयमिति भावः ।

वं०प०— **वर्गत्रयादिति** । उत्तमसमसज्जनरूपाधमरूपवर्गत्रयादन्यत्रेत्यर्थः ।

शे०चं०— **प्रसङ्ग इति** । ततश्च ततोऽधिकः स्वोत्तमेष्विति प्रागुक्तव्याघात इति भावः ॥ **इत्यपि योज्यमिति** । तेन तेषु कथमित्यपेक्षाया अपूरणान्न भाष्ये न्यूनत्वमिति भावः । एवं क्रियमाणे इत्येव मूलपाठः। तत्र कार्यैवमिति मूलस्थैवंशब्दानुवादेन ततःपरं क्रियमाणे इत्यध्याहारो दर्शितः । समेष्वित्याद्युक्तप्रकारेण स्नेहे क्रियमाण इति च तदर्थः । विचित्रोक्तेः प्रयोजनमाह **यमानामिति** । अत्रैवोपष्टम्भकमाह **अत एवेति** । यमानामुपासनादित्रितयाङ्गत्वादेवेत्यर्थः ॥ **उपसंहार इति** । 'सम्प्रोक्तगुणसंयुतः । उपासीत हरिं दृष्ट्वा मुक्तिस्तेनैव जायते' इत्युपसंहारे उपासनापरोक्षज्ञानमोक्षरूपस्य त्रयस्यापि सङ्कीर्तनमित्यर्थः ।

स०व्र०— एवं क्रियमाणे यमानामित्येव मूलपाठः । एवं क्रियमाणे यमादीनामिति पाठान्तरकल्पनेन व्याख्यानं तु न बुध्यामहे । कार्यैवमित्यत्र एवंशब्दव्याख्यानं **क्रियमाणे इति** । विचित्रोक्तेः प्रयोजनमाह **यमानामिति** ॥ **उपसंहारे त्रयस्यापीति** । 'तेन सम्प्रोक्तगुणसंयुतः । उपासीत हरिं दृष्ट्वा मुक्तिस्तेनैव जायते' इत्युपसंहारे उपासनापरोक्षज्ञानमोक्षरूपत्रयस्यापि सङ्कीर्तनमित्यर्थः ।

॥ इति स्वसमेषु स्नेहः, स्वाधमेषु सत्सु दया कार्या ॥

* * *

॥ अथ नित्यनरकप्रापकविपरीतज्ञानादिदोषाणां सर्वथा त्याज्यत्वम् ॥

१०४ **सु०—** दोषपरित्यागेऽप्यस्ति विशेषः । रागादयो हि संसारमातन्वते । विपरीतज्ञानादयस्तु नित्यं नरकं प्रापयन्तीत्यतो रागादितोऽतिशयेन त्याज्या इत्याशयवांस्तत्र श्रुतिमाह **तदिति** ।

अनु०— तत्तमोऽन्धं व्रजेद्विष्णुसमत्वं योऽनुपश्यति ।
रमाब्रह्मशिवादीनामपि मुक्तौ कथञ्चन ।
किमुताधिक्यदृष्टेस्तद्गुणाभावमतेरपि ।
दोषवेत्तुरभेदस्य द्रष्टुर्द्रष्टुस्तथोभयोः ।
इत्याह सच्छ्रुतिः

तत् प्रसिद्धम् । न केवलं संसारे किन्तु **मुक्तावपि कथञ्चन** केनापि धर्मेण समत्वम् । रमाब्रह्मशिवादीनां विष्णोराधिक्यदृष्टेः पुरुषस्यान्धतमसावाप्तिर्भवतीति किमुतेति योज्यम् । विष्णोर्गुणाभावमतेर्विष्णोर्जीवैर्जडैश्चाभेदस्य द्रष्टुः । **उभयोः** भेदाभेदयोः ।

परि०— केनापि धर्मेणेति । 'परमं साम्यमुपैति', 'मम साधर्म्यमागता' इत्यादौ साम्योक्तिः 'बुद्ध्यर्थः पादवदि'त्युक्तन्यायेन बुद्ध्यारोहार्था न वस्तुतः । अन्यथा 'परमत' इति सूत्रविरोध इति भावः ।

यादु०— एकेनापि धर्मेणेति । अन्यानधीनेनैकेनापीत्यर्थः । अतः 'समना चे'ति सूत्रे देशतः कालतश्च व्याप्त्या रमाया भगवत्समत्वं, 'परमं साम्यमुपैती'ति श्रुतौ मुक्तानां ब्रह्मादीनामपि परानन्दादिना भगवत्समत्वं कथितं कथमुपपद्यत इति शङ्काऽनवकाशः ।

शे०चं०— एकेनापि धर्मेणेति । निरवधिकेनानन्याधीनेन वैकेन धर्मेणेत्यर्थः ।

वा०र०— मुक्तानामपि ज्ञानानन्दादिना साम्यात् कथं तदभाव इत्यत आह **निरवधिकेनेत्यादि** ।

॥ इति नित्यनरकप्रापकविपरीतज्ञानादिदोषाणां सर्वथा त्याज्यत्वम् ॥

* * *

॥ अथ यमादिसहितोपासनयैव मोक्षप्राप्तिः ॥

१०५ **सु०— स्वपक्षसाधनमुपसंहरति तेनेति ।**

अनु०— तेन सम्प्रोक्तगुणसंयुतः ।
उपासीत हरिं दृष्ट्वा मुक्तिस्तेनैव जायते ।

प्राक् **सम्प्रोक्तैः** विषयसंसर्गवर्जनादिभिर्गुणैः संयुतः । यद्वा योगशास्त्रे **सम्प्रोक्तैः** यमादिभिः **गुणैः** अङ्गैः **संयुतः** । **तेनैव** तथाविधेनैवोपासनेन **हरिं दृष्ट्वा** कर्माणि क्षपयतो **मुक्तिः जायते** ।

परि०— 'तेने'ति तच्छब्देन न दृष्टिपदोक्तज्ञानमात्रपरामर्शः किन्तु प्रागुक्तसर्वाङ्गोपेतस्ये-त्याह **तथाविधेनैवेति** । ननु असमानकर्तृकत्वाद् दृष्ट्वा मुक्तिर्जायत इति कथमित्यतो मध्ये शेषमाह **कर्माणि क्षपयत इति** । भोगेन प्रारब्धानि तदन्यानि ज्ञानाग्निना निरस्यत इत्यर्थः । 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते' इत्युक्तेरिति भावः ।

यादु०— ननु येनोपासनेन हरिदर्शनं जातं न तेनैव मुक्तिः, तस्य तदैव नष्टत्वात्, अत आह **तथाविधेनेति** ।

वं०प०— ननु दर्शने पुरुषस्य कर्तृत्वेन जायत इत्युक्तजननरूपक्रियायां मुक्तेः कर्तृत्वेन समानकर्तृक-त्वाभावात् क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिरित्यत उक्तं **कर्माणि क्षपयत इति** । तथा च दर्शनकर्मक्षपणक्रिययोरेकपुरुष-कर्तृकत्वाद्युक्तः क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः ।

शे०चं०— तेनेति । उपासीतेत्युक्तोपासनमात्रपरामर्शः । तन्मात्रस्य दर्शनसाधनतायाः पूर्वमसमर्थित-त्वात् किन्तु यमाद्यङ्गयुक्तस्यैवोपासनस्येति भावेन व्याचष्टे **तथाविधेनैवोपासनेनेति** । **कर्माणि क्षपयत इति**। तथा च दर्शनक्षपणयोरेककर्तृकत्वेन दृष्ट्वेति समानकर्तृकत्वार्थकक्त्वाप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः ।

वा०र०— गुणपदमङ्गार्थकं मनसि कृत्वा योजयति मूले **यद्वेति** । तथा च दर्शनक्षपणयोरिति पाठः ।

॥ इति यमादिसहितोपासनयैव मोक्षप्राप्तिः ॥

* * *

१०६ **सु०—** इदानीं यत्पूर्वपक्षिणोक्तं भगवद्वेषिणामपि पुराणे मुक्तिः कथ्यत इति तन्निराकरोति **द्वेषादिति** ।

अनु०— द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनं श्रुतिवाक्यविरोधि तत् ।

तस्मादन्यथा व्याख्यातव्यमिति भावः । तत्प्रकारं च वक्ष्यति । किं तच्छ्रुतिवाक्यमित्यतो 'मा नस्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुरि'त्येतदर्थतः पठति **रिपव इति** ।

> रिपवो ये तु रामस्य विमुखत्वान्निरामिणः ।
> अभिद्रोहपदे नित्यमन्धे तमसि ते स्थिताः ।
> हरिद्विषस्तमो यान्ति ये चैव तदभेदिनः ।
> तन्निर्गुणत्ववेत्तारस्तस्य दोषविदोऽपि च ।

रामो रमणं तदस्यास्तीति **रामी** भगवान् रामस्तस्मान्निष्क्रान्तः तस्य **विमुखा निरामिण** इत्यर्थः । अत एव तस्य **रिपवः** । अभिद्रोहपद इत्यस्यैव व्याख्यानम् **अन्धे-तमसीति** । नित्यं स्थिता भवन्तीति शेषोक्तिः । अनेन **ये** निरामिणो रिपवः **अन्नेषु** भोगेषु **जागृधुः** अभिकाङ्क्षावन्तः ते **अभिद्रुहः** अभितो द्रोहस्य पदे स्थाने स्थातुं योग्या यतोऽतस्तेभ्यः स्तेनेभ्योऽस्मान्मावोचः । न ह्यस्मच्छ्रवणवान् दुःखमर्हतीति योजना सूचिता भवति । इदं च वायुं प्रति विद्यादेवताया वचनम् । **तदभेदिनः तस्य** हरेः जीवाद्यभेदवादिनः ।

परि०— पूर्वपक्षिणेति । 'विषयेषु च संसर्गादि'त्येतदवतारिकायामुक्तमित्यर्थः । पुराणे सप्तमस्कन्धादिस्थवाक्ये प्रागुदाहृते मुक्तिः कथ्यत इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यतीति** । उत्तरपादे 'स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित् । द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवदि'त्यादाविति भावः ॥ **रामो रमणमिति** । भावे घञन्त इति भावः । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्ये'ति स्मरणादाह **तस्मा-**

न्निष्क्रान्ता इति । **स्तेनेभ्यः** तस्करेभ्य इत्यर्थः । 'अस्मानि'ति वक्त्रादेरश्रवणादाह **वायुं प्रति विद्यादेवताया इति** । व्यक्तमेतन्मन्त्रार्थवर्णनमैतरेयभाष्ये द्वितीयप्रघट्टके सप्तमेऽध्याये ।

गु०दी०— जागृधुरित्यत्र 'गृधिर् आकाङ्क्षायामि'ति धातोः जगर्ध जगृधतुः जगृधुरिति लिटि प्रयोगः। आकाङ्क्षायाः बहुत्वद्योतनाय जागृधुरिति छान्दसः प्रयोगः । तस्यार्थकथनं **अभिकाङ्क्षावन्त इति** । उक्तश्चायमर्थः ॥३।३।३१॥

यादु०— वक्ष्यतीति । 'स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित् । द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवदि'त्यत्रेति शेषः ॥ **जागृधुरिति** । गृधु आकाङ्क्षायामित्यस्य लिटि बहुवचनमभ्यासस्य दीर्घश्छान्दसः ।

वं०प०— द्रोहो दुःखम् ॥ ३-३-३१ ॥

शे०चं०— वक्ष्यतीति । 'स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित् । द्वेषादिव गुणानाह पुराणे क्रुद्धवाक्यवदि'त्यादिनेति शेषः ॥ **रामो रमणमिति** । अनेन भावे घञित्युक्तं भवति ॥ **जागृधुरिति** । गृधु अभिकाङ्क्षायामित्यस्य लिटि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । अभ्यासदीर्घस्तु छान्दस इति ज्ञेयम् । नन्वेतद्यस्य कस्यापि वाक्यं तथा च कथं तच्छ्रवणमात्रेण दुःखाभावः स्यात् तच्छ्रवणेऽपि दुःखसम्भवादित्यत आह **इदं चेति** । ननु विद्यादेवतानां यं कञ्चन प्रतीदं प्रार्थनं तथा च तस्य वक्तृत्वप्रसक्तेरेवाभावात् तदभावप्रार्थनानुपपत्तेरित्यत आह **वायुं प्रतीति** । न ह्यस्मच्छ्रवणवान् दुःखमनुभवतीति भावकथनमुपपन्नमिति ध्येयम् ।

वा०र०— भावे घञिति । अकर्तरि च कारक इत्यनेन राग इत्यादाविव भावे घञित्यर्थः । **लिटि प्रथमपुरुषेत्यादि** । **अभ्यासेति** । छान्दस ...... इत्यादाविव प्रकृते छान्दसत्वाद्दीर्घ इत्यर्थः । एतच्च वक्ष्यमाणरीत्योपपाद्यम् । **इत्यत आहेति** । श्रुतिस्थस्य न इत्यस्यास्मानिति व्याख्या तस्याभिधेयप्रतिपत्त्यर्थं तदभिधेयं दर्शयतीत्यर्थः । आह **वायुं प्रतीति** । ब्रह्मणस्पते ब्रूहीत्युत्तरार्धस्य वक्ष्यमाणत्वात् ब्रह्मणस्पते इत्यस्याभिधेयप्रतिपत्त्यर्थं तदाहेत्यर्थः । प्रायस्तत्र तत्र ब्रह्मवाक्यभगवद्वचनमित्यादौ तथैव व्याख्यातत्वात् व्याख्यानस्य मानत्वाच्चेति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— तत्प्रकारं च वक्ष्यतीति ॥ **जागृधुरिति** । गृधु अभिकाङ्क्षायामित्यस्य लिटि बहुवचनम् । 'अत आदेरि'त्यस्य प्राप्त्यभावेनाभ्यासस्य दीर्घत्वं छान्दसं द्रष्टव्यम् ।

॥ इति भगवद्द्वेषस्य न मोक्षसाधनत्वम् ॥

* * *

॥ अथ भगवद्वेषस्य मोक्षसाधनत्वं स्मृतिविरुद्धम् ॥

१०७ सु०— कथमेतच्छ्रुतिविरोध इत्यत आह इत्यादीति ।

अनु०— इत्यादिश्रुतिसन्दर्भाद् द्वेषिणस्तम ईयते ।

* * *

१०८ सु०— स्मृतिविरुद्धं च द्वेषिणां मोक्षकथनमित्याशयवांस्ताः पठति **हिरण्यकशिपुश्चेति** ।

अनु०— हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः ।
विविक्षुरत्यगात्सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ।
यदनिन्दत्पिता मह्यं त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ।
तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताद् दुस्तरादघात् ।
निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा ।
ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः ।
'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परम्भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ।
मोघाशा मोघकर्मणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।'
'मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ।
तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ।'
यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् ।
कथं स न भवेद् द्वेष्य आलोकान्तस्य कस्यचित् ।
यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् ।
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः ।

विविक्षुर्वेशनसम्भावनाविषयः । आशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानमिति वचनात् । श्वा मुमूर्षतीति यथा । **अत्यगात्तमः** । मम पिता मह्यं मन्निमित्तं त्वामनिन्दत् । मयि मद्विषये च **अघवान्** अपराधवान् । तस्माद्विष्णुवैष्णवनिन्दापराधजात् **अघात्** नित्यनिरयात् । निन्दादिकं च द्वेषमूलमिति प्रसिद्धमेव । नरहरिं प्रति प्रह्लादस्य वाक्यमिदम् । **ततः** स्थानात् । निन्दां शृण्वतो यदाधःपातस्तदा निन्दकस्य **किमु** । **मानुषीं** मनुष्यसदृशीम् । ये मां **अवजानन्ति** ते मोघाशादिमन्तो भवन्ति । तेषां सुखलेशोऽपि न भवति । **आत्म-परदेहेषु** प्रेरकत्वेन स्थितम् । संसरन्त्यत्रेति **संसारा** देहाः । तस्य विवरणम् **आसुरीष्वेव** इत्यादि । **लोको** जनः तस्यान्तश्चण्डालादिः तत्पर्यन्तस्य ।

कथमेतत्स्मृतिविरोध इत्यत आह **इत्यादीति** ।

इत्यादिवाक्यसन्दोहाद् द्वेषिणस्तम एव तु ॥

ज्ञायत इति शेषः । तमोऽपि निरुत्थानमिति तुशब्दः ।

अतो यमाद्यङ्गमवश्यानुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥ ३-३-३१ ॥

परि०— इच्छार्थकसनोऽत्र तमःप्रवेशविषयेऽनुपपत्तेराह **विविक्षुर्वेशनसम्भावनाविषय इति** ॥ **आशङ्कायामिति** । आशङ्का हि सम्भावना तद्विषयीभूतक्रियावचनात् स्वार्थे सन्प्रत्ययो भवति । **अचेतनेषु** इच्छाहीनेष्वित्यर्थः ॥ **श्वा मुमूर्षतीति** । मरिष्यतीति शङ्काविषयो जायत इत्यर्थः । शुनश्चेतनत्वेऽपि मर्तुमिच्छाहीनत्वेन अचेतनत्वं ज्ञेयम् । नन्वत्र स्मृतौ द्वेषिणस्तम इति

न प्रतीयत इत्यत आह **निन्दादिकमिति** । अत्र श्रुतोऽस्मदादिपदार्थः कः इत्यत आह **नरहरिं प्रतीति** । सप्तमस्कन्धे व्यक्तमेतत् ॥ **स्थानादिति** । निन्दास्थलादित्यर्थः ॥ ३-३-३१ ॥

यादु०— तमः प्रवेशनेच्छाया असम्भवादाह **वेशनसम्भावनेति** । नन्विच्छायामेव सन्विधानात् कथमिदं व्याख्यानमित्यत आह **आशङ्कायामिति** । आशङ्का सम्भावना प्रयोक्तृधर्मः । तद्विषयीभूतक्रियावचनात् स्वार्थे सन्प्रत्ययः । **अचेतनेषु** इच्छारहितेषु ॥ **श्वा मुमूर्षतीति यथेति** । श्वा मरिष्यतीति शङ्केत्यर्थः । अत्र शुनश्चेतनत्वेऽपि जीवितस्य प्रियत्वाद्व्याध्याद्यभिभवेऽपि तिर्यक्त्वान्मर्तुमिच्छा न सम्भवतीत्यचेतनत्वमिति ध्येयम् । **भूतमहेश्वरमिति मूलस्य** भूतं महदीश्वरं चेत्यर्थः । तत्र भूतं सर्वदा विद्यमानमिति कालानन्त्यमाचष्टे । महदिति देशानन्त्यम् । ईश्वरमिति गुणानन्त्यम् । भावं याथार्थ्यमिति व्याख्यानापेक्षया नपुंसकम् । ये मूढा अजानन्तो मोघाशादिमन्तश्च ते मामवजानन्तीति योजनायां न प्रकृतसङ्गतिः अत आह **ये मामवजानन्तीति** । मोघाशादिमन्तो भवन्तीत्युक्त्या लब्धमर्थं दर्शयति **सुखलेशोऽपीति** । अन्यथा तत्साधकाशादेर्मोघत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ **प्रेरकत्वेनेति** । अनेनैवमुपकारकतया स्थितमपि मां प्रद्विषन्तीति लाभेन तेषामतीव कृतघ्नतोक्ता भवतीति ज्ञातव्यम् । भावव्युत्पत्त्या संसारशब्दवाच्यस्य संसरणस्याधिकरणत्वासम्भवादाह **संसरन्त्यत्रेति** ॥ **निरुत्थानमिति** । यत्रान्धकूपे मज्जितस्य श्वासादिमोक्षार्थमपि नोत्थानमित्यर्थः । तादृशं चाधरं तम एव । यथोक्तम् । 'महातमस्त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वं मध्यं तथाऽधरमि'ति । तेन तुशब्दार्थभूतविशेषरूपतासिद्धिरिति ध्येयम् ॥ ३-३-३१ ॥

शे०चं०— ननु तमःप्रवेशेच्छाया असम्भवात् कथं विविक्षुरित्युच्यत इत्यत आह **विविक्षुरिति** । नन्विच्छायामेव सन्विधानात् (धातोः समानकर्तृकादिच्छायां वा कर्मणः) कथं तमो वेक्ष्यामीतीच्छाभावेऽपि वेक्ष्यतीति सम्भावनाविषयत्वमात्रेण सन् स्यादित्यतः कूलं पिपतिषतीत्यादौ पतिष्यामीति तस्येच्छाभावेऽपि पतिष्यतीति सम्भावनाविषयत्वमात्रेण तत्र सनो दर्शनादत्राप्युक्तविधेच्छाभावेऽप्युक्तविधसम्भावनाविषयत्वमात्रेण सन्प्रत्ययो नानुपपन्न इति भावेन सम्भावनायां सनो विधायकमुपसङ्ख्यानं पठति **आशङ्कायामिति** । आशङ्का सम्भावना प्रयोक्तृधर्मः तद्विशिष्टक्रियावचनात् धातोः स्वार्थे भवतीत्युपसङ्ख्यानार्थः । ननु कूलस्याचेतनत्वेन तत्राचेतनगर्भितोपसङ्ख्यानप्रकृतिसम्भवात् तत्र सम्भावनायामुपसङ्ख्यानेन सन्प्रत्ययसम्भवेऽपि हिरण्यकशिपोश्चेतनत्वेन तत्राचेतनगर्भितोपसङ्ख्यानाप्रवृत्त्या कथं तेन तत्र सम्भावनायां सन्प्रत्ययसिद्धिरित्यतः तथा सति श्वा मुमूर्षतीत्यत्रापि शुनश्चेतनत्वेन तत्रोक्तोपसङ्ख्यानाप्रवृत्त्या तेन तत्र सनः सिद्ध्यसम्भवेन तदनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । यदि च शुनश्चेतनत्वेऽपि जीवनस्यातिप्रियत्वाद्व्याध्याद्यभिभवे मर्तुमिच्छाया असम्भवेनेच्छायां सनोऽनुपपत्त्या मरिष्यति श्वेति सम्भावनाविषयतया सम्भावनायां सन्प्रत्ययसिद्धिसम्भवात् तत्रोदाहरणत्वमिति मन्यसे, हन्त तर्हि हिरण्यकशिपोरपि चेतनत्वेऽपि तमो वेक्ष्यामीतीच्छाया असम्भवेनेच्छायां सनोऽनुपपत्त्योक्तसम्भावनाविषयत्वमात्रेणोपसङ्ख्यानात् सन्सिद्धिर्भविष्यतीति न प्रकृतेऽनुपपत्तिः । यदि चाचेतनग्रहणेन नार्थ इति वदता भाष्य-

कारेणाचेतनभागस्योपसङ्ख्यानान्तर्भावस्य खण्डनेनोपसङ्ख्यानस्य तदगर्भितत्वाच्चेतनेऽपि शुनि प्रवृत्तिसम्भवात् तेन सम्भावनायां सन्सिद्धिरिति मन्यसे, हन्त तर्हि प्रकृतोदाहरणेऽप्यचेतनागर्भितोपसङ्ख्यानप्रवृत्त्युपपत्त्या तेन सम्भावनायां सनः सिद्धिसम्भवान्नात्रानुपपत्तिरिति भावेन प्रतिबन्द्या सर्वानुपपत्तिपरिहारं सूचयितुमनुरूपं दृष्टान्त-मुपादत्ते **श्वा मुमूर्षति यथेति** । अन्यथा कूलं पिपतिषतीत्यस्य सम्भावनायां सन्युदाहरणतया परेण दर्शितत्वात् प्राथमिकत्वाच्च तस्यैव दृष्टान्ततयैवोपदर्शनीयत्वे तदनुपदर्श्य द्वितीयोदाहरणस्य दृष्टान्ततया टीकाकारीयोपदर्शन-स्याश्लिष्टत्वप्रसङ्गादिति ज्ञेयम् ॥ **अत्यगात्तम इति** । अनेन तम इत्येतदुभयत्र सम्बध्यत इत्युक्तं भवति ॥ **मह्यं मन्निमित्तमिति** । यद्यपि चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति परस्परार्थे षष्ठी चतुर्थ्यौ इति छन्दसि विधानादस्यापि छन्दस्त्वात् षष्ठ्यर्थ एव मह्यमिति चतुर्थी व्याख्यातुं युक्ता । तत एव च न ममेत्यध्याहारोऽप्यत्र कर्तव्यो भविष्यति । सम्मतश्चायं प्रकारष्टीकाकाराणाम् । मह्यं ममेति गीताभाष्यटीकायां स्वयमेव व्याख्यातत्वात् । ततश्चेह टीकायां ममेत्यध्याहृत्य मह्यमित्यस्य चतुर्थ्यन्तत्वाश्रयणमनर्थकमित्याभाति । तथाऽप्येवं सति पितु-र्भगवन्निन्दाकरणे निमित्तानुक्तिप्रसङ्गभयेन छान्दसत्वाश्रयणप्रसङ्गेन च तथा न व्याख्यातमिह टीकायाम् । गीता-भाष्यटीकायां तु तदुभयं सोढ्वा तथा व्याख्यानं कृतमित्यवदातव्यम् । त्वद्भक्ते मयीति विषयसप्तमीत्याशयेनाह **मद्विषय इति** । ननु यदनिन्ददिति यस्य कस्यचिद्यं कञ्चन प्रति वाक्यं तथा च कथं विष्णुवैष्णवापराधजा-दघादिति व्याख्यानमित्यत आह **नरहरिं प्रतीति** । तत इत्यनेन भगवन्निन्दातच्छ्रवणयोः परामर्शानुपपत्ते-स्तत्परामर्श्यं दर्शयति **ततः स्थानादिति** ।

ये मूढा अवजानन्तो मोघाशादिमन्तश्चेति प्रकृतसङ्गत्यलाभात् तल्लाभाय वाक्ययोजनामाह **य इति** । मोघाशादिमन्तो भवन्तीत्यस्माल्लब्धमर्थं दर्शयति **सुखलेशोऽपीति** । अन्यथा तत्साधकाऽऽशादेर्मोघत्वानुप-पत्तिरिति भावः । संसरणस्याधिकरणत्वासम्भवेन संसारशब्दस्य भावव्युत्पन्नत्वानुपपत्तेरधिकरणव्युत्पन्नत्वमाह **संसरन्त्यत्रेति** । लोकान्तं मर्यादीकृत्येत्यालोकान्तमिति मर्यादार्थकस्याङो लोकान्तशब्देनाव्ययीभावसमासाश्रयणे आलोकान्तस्येति षष्ठीश्रवणानुपपत्तिभयादन्यथासमासमाह **लोक इति** । एतच्च तात्पर्यकथनमात्रम् । विग्रहस्तु आ तात्पर्यतो लोकान्त आलोकान्त इति । प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यादिवत् प्रादिसमास एवेत्यवधात-व्यम् । गीताभाष्यटीकायां तु आ सम्यक् लोकान्तश्चण्डालादिरिति व्याख्यातम् । तत्राप्युक्तानुपपत्तिपरिहाराय आ सम्यक् लोकान्त आलोकान्त इति प्रादिसमास एवोक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ ३-३-३१ ॥

वा०र०— इच्छायामेव सन्विधानादिति । धातोः समानकर्तृकादिच्छायां वेति सूत्रेणेति शेषः । **उपसङ्ख्यानमिति** । सूत्रीयमिति शेषः । प्रसङ्गादिति ज्ञेयमिति पाठः । भाव इति लेखकागतम् । **चतुर्थ्यर्थे बहुलमिति** । एतच्च षष्ठ्यर्थे चतुर्थी चतुर्थ्यर्थे षष्ठी भवतीति सूत्रार्थकथनादिना ज्योतिरधिकरणे टीकाकृता प्रागेव विवृतम् । **गीताभाष्यटीकायां त्विति** । नवमाध्यायगततट्टीकायामित्यर्थः । आह **नरहरिमिति** । मह्यं त्वदित्येतदभिधेयप्रतिपत्तय आहेत्यर्थः । अनुभाष्ये भूतमहेश्वरमित्येतद्व्युत्पादनं गीताभाष्यटीकाप्रपञ्चे । **षष्ठी-श्रवणानुपपत्तिरिति** । अव्ययीभावे पञ्चमीं विना अमादेशविधानेन षष्ठ्यनुपपत्तिरित्यर्थः । तात्पर्यतो लोकान्तः

आलोकान्त इति पाठः । इत्यादाविवेति शेषः । प्रादिसमासादिविचारः प्रत्यक्षशब्दविचारे करिष्यते । **उक्तानुपपत्तीति** । षष्ठीश्रवणानुपपत्तिरूपेत्यर्थः ।

स०व्र०— ननु तमःप्रवेशेच्छासम्भवात् कथं विविक्षुरिति अत आह **विविक्षुरिति** । नन्विच्छायामेव सन्विधानात् कथं विविक्षुरित्यस्य सम्भावनाविषय इति व्याख्यानं तत्राह **आशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानमिति** । आशङ्का सम्भावना प्रयोक्तृधर्मः । तद्विशिष्टक्रियावचनात् स्वार्थे सन्प्रत्ययः । कूलं पिपतिषतीत्यत्र कूलस्याचेतनत्वेनेच्छाऽसम्भवः । श्वा मुमूर्षतीत्यत्र शुनः चेतनत्वेऽपि जीवनप्रियत्वात् व्याध्याद्यभिभवे तिरश्चां मर्तुमिच्छा न सम्भवतीति शङ्कते पतिष्यति कूलं, मरिष्यति श्वेत्यर्थः । तथा चाचेतनत्वं नाम सन्नन्तप्रकृत्यर्थेच्छाराहित्यमात्रं चेतनाचेतनसाधारणं विवक्षितमिति सम्प्रदायविदः । ननु द्वेषस्य नरकसाधनत्वे निन्दायास्तत्साधनत्वप्रतिपादकप्रमाणोदाहरणमयुक्तमित्यत्राह **निन्दादिकमिति** ।

चषकः— **विविक्षुरिति** । विशनविषयकेण वक्त्वबाधेन नायं धातोः कर्मण इतीच्छार्थेऽनुशिष्टः सन्नन्त इति विधान्तरेण सन्नन्ततां घटयति **आशङ्कायामिति** । प्रयोक्तृवृत्तिसम्भावनाविषयीभूतत्वेच्छाराहित्यरूपाचैतन्यविशेषितकर्तृकत्वोभयेऽपि तत्क्रियावगमकधातुप्रकृतिको धात्वर्थानुवादकः सन्प्रत्यय इत्यर्थः ॥ **यथेति** । रोगाद्यभिभूततिर्यग्भूतशुनश्चेतनत्वेऽपि जीवितस्य प्रियतया मृतिगोचरेच्छाराहित्यमवसेयम् । अचेतनग्रहणेनार्थ इति भाषमाणो भाष्यकारोऽचेतनग्रहणस्योपसङ्ख्यानान्तर्भावं प्रत्याचख्याविति शुनो हिरण्यकशिपोश्च चेतनत्वेऽपि प्रकृतवार्तिकं प्रवृत्तं इत्यपि समाहितम् । अधिकरणसाधनघञन्ततामभिप्रेत्य व्याकुरुते **संसरन्त्यत्रेति** ।

॥ इति भगवद्द्वेषस्य मोक्षसाधनत्वं स्मृतिविरुद्धम् ॥

॥ इति अनुबन्धाद्यधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ विद्याधिकरणम् ॥

॥ अथ अनुबन्धादि-विद्याधिकरणयोः व्युत्क्रमव्याख्यानसमर्थनम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ॥

१०९ सु०— यद्यपीदमधिकरणमनुबन्धादिभ्य इत्यतः पूर्वं तथाऽप्युपासनास्वरूपावगमे सत्येव तत्सार्थक्यसमर्थनस्यावसरो नान्यथेति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । तथाहि । न भग-

वदुपासनं कर्तव्यं वैयर्थ्यात् । न च साक्षात्कारार्थम् । तस्यापि व्यर्थत्वात् । न च मोक्ष-प्रयोजनोऽसाविति वाच्यम् । चार्वाकदिशा मोक्षस्यैवाभावात् । भावे वा जैनादिमता-नुसारेण साधनान्तरसाध्यत्वादिति प्राप्ते मोक्षसद्भावं तस्यापि भगवद्दर्शनसाध्यत्वं च साधयितुमिदमारभ्यते । यद्यपि समयपादे चार्वाकादिमतानि निराकृतानि तथाऽपि मोक्ष-तत्साधनविषयदूषणविशेषव्युत्पादनार्थोऽयं प्रयत्नः ।

परि०— उपासनास्वरूपावगम इति । भक्त्यादिरूपयमशब्दिताङ्गसहितमेवोपासनं फल-जनकं नान्यदिति तत्स्वरूपावगमे सतीत्यर्थः ।

वं०प०— उपासनास्वरूपेति । यमाद्यङ्गानामुपासनास्वरूपोपकारकाङ्गत्वोक्त्या यमादिजन्यं ज्ञान-जनकमुपासनमिति तत्स्वरूपं निरूपितमेवेत्याशयः ।

शे०चं०— ननु विद्यैवेत्येतत्सूत्रानन्तरत्वादनुबन्धादिभ्य इति सूत्रस्य तत्सूत्रव्याख्यानानन्तरमेव भाष्यकृता व्याख्येयत्वात् कुतो व्यत्यासेन व्याख्यानमिति भावेन शङ्कते **यद्यपीति** । प्रकरणशुद्धावेव प्रमेयं सुग्रहं भवतीत्यतः क्रमभङ्ग इत्याशयेन परिहरति **तथाऽपीति** । उपासनस्वरूपानिश्चये न कोऽपि विचारोऽवसरं लभत इति तत्स्वरूपमादौ (यमाद्यङ्गानां स्वरूपोपकारकाङ्गत्वोक्त्या यमादिजन्यं ज्ञानजनकमुपासनमिति तत्स्वरूपम्) दर्शितम् । ततस्तस्य कर्तव्यत्वसमर्थनावसर इति तत्समर्थितमिति युक्तमेव क्रममुल्लङ्घ्य भाष्यकारीयं व्याख्या-नम् । सूत्रकारेण तु वक्तव्यं सर्वं यथाकथञ्चिदुक्तमपि शिष्यैरेव विवक्षितक्रमवत्तया स्वयमेव ज्ञातुं शक्यमिति भावेन क्रममविवक्षित्वैव कर्तव्यतासमर्थनानन्तरं स्वरूपं निरूपितमिति न तं प्रत्यपि नियामकपर्यनुयोगो युक्त इति ध्येयम् । **साधनान्तरेति** । सम्यक्दर्शनसम्यक्चारित्र्यादि(स्व)रूपसाधनान्तरेत्यर्थः ।

वा०र०— प्रकरणशुद्धावेवेति । प्रक्रियते धर्मान्तरेण निर्णीयते इति कर्मणि ल्युट् । कृत्यल्युटो बहुलमिति वचनात् । तथा च विशेषतो निर्णयस्य धर्मिणोऽवगम एवेत्यर्थः । **प्रमेयं** तद्धर्मिगतधर्मरूपं प्रमेयं सुग्रहं भवतीत्यर्थः । धर्मिज्ञाने जात एव तद्धर्मविचारावकाश इति यावत् । वक्ष्यति च । उपासनस्वरूपानिश्चये न कोऽपि विचारोऽवसरं लभत इत्यादि । तर्हि सूत्रकारीयक्रमान्तरं निर्निबन्धनमित्यतस्तदभिप्रायमाह **सूत्रकारेण त्विति** । सम्यक्चारित्र्यादिरूपेति पाठः । स्वपदमधिकं लेखकप्रमादात् ।

॥ इति अनुबन्धादि-विद्याधिकरणयोः व्युत्क्रमव्याख्यानसमर्थनम् ॥

॥ इति साक्षात्कारस्य भक्तिमात्रसाध्यत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ चार्वाकमतनिरासः मोक्षसमर्थनञ्च ॥

॥ अथ मोक्षाभावप्रतिपादकं लोकायतमतम् ॥

११० **सु०—** तत्र चार्वाकमतं तावदनुवदति **नैवेति** ।

अनु०— नैव मोक्ष इति प्राहुर्लोकायतमते स्थिताः ॥

एवशब्दः स्वरूपनिषेधद्योतनार्थः । अन्यथा पुरुषविशेषादिसम्बन्धेन निषेधोऽपि ज्ञायेत । तस्मादुपासनं व्यर्थमिति शेषः ।

परि०— पुरुषविशेषादीति । साधनानुष्ठानहीनस्य नेति साधनापरिपाककाले नेत्याद्यर्थः प्रतीयेतेत्यर्थः ।

यादु०— पुरुषविशेषादीति । नित्यसंसारिणामधमानां च मोक्षाभावस्यास्माभिरपि स्वीकृतत्वेन मोक्षो नेति प्रतिज्ञा सिद्धार्था स्यादिति भावः । आदिपदेन सृष्टिकालादिग्रहणम् ।

शे०चं०— चार्वाकमतमिति । तस्यैवातिविरोधित्वादिति भावः ॥ **पुरुषविशेषादीति** । नित्यसंसार्यधमरूपपुरुषादिसम्बन्धिनेत्यर्थः । तथा च तस्य प्रामाणिकैः स्वीकृतत्वान्नेदं तस्य वैषम्यकथनमुचितमिति भावः ॥ **तस्मादिति** । तत्साध्यत्वेनाभिमतस्य मोक्षस्य स्वरूपेणैवासत्त्वादिति भावः ।

* * *

१११ **सु०—** तर्हि कः पुरुषार्थोऽस्तीत्यत आह **भोग इति** ।

अनु०— भोगः

स्रक्चन्दनादिविषयसुखानुभवो भोगः स पुरुषार्थोऽस्तीति प्राहुरिति सम्बन्धः । भोगश्चैहिक एव न तु स्वर्गादिगत इत्याह शरीरेति ।

शरीरपर्यन्तं

शरीरपातपर्यन्तमित्यर्थः । कुतः स्वर्गापवर्गयोरसत्त्वमित्यत आह भस्मीभाव इति ।

भस्मीभावस्ततो भवेत् ।

इति

ततः पातानन्तरं शरीरस्य भस्मीभावो भवेत् । इदमुक्तं भवति । शरीरपातोत्तर-कालमात्मनः स्वर्गापवर्गौ वक्तव्यौ । आत्मा च न शरीरातिरिक्तोऽस्ति । शरीरं च पातोत्तरकालं नश्यत्येव । ततः कस्य तौ स्यातामिति । इति प्राहुरिति सम्बन्धः । शङ्कासमाप्तौ वेतिशब्दः ।

शे०चं०— तर्हीति । मोक्षस्यापुरुषार्थत्व इत्यर्थः । सर्वथा पुरुषार्थतानास्तितायाश्च समयत्वव्याघातकतयाऽनुपपन्नत्वादिति भावः ॥ **विषयसुखेति** । तज्जन्यसुखेत्यर्थः । वैषयिकसुखानुभवरूपभोगस्यैहिकामुष्मिकसाधारण्येन पुरुषार्थतायाः सिद्धान्तिनाऽभ्युपगमात् नास्य निरस्यताप्रयोजकवैषम्यसमर्पकत्वमित्यतस्तदुपपादयति **भोगश्चेति** । ननु शरीरपातानन्तरं तस्य भस्मीभावात् स्वर्गानुपपत्तावपि तत्पूर्वं शरीरस्यैव स्वर्गापवर्गौ भविष्यतः पातानन्तरं भस्मीभूतत्वाच्छरीरस्य तदनुपपत्तावप्यात्मनो न तदनुपपत्तिरित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **वक्तव्याविति** । तयोरेतद्देहानुपभोक्तव्यत्वादिति भावः ।

वा०र०— तदुपपादयतीति । तदुपपादकतयोत्तरमूलं योजयतीत्यर्थः । तदनुपपत्तावपि वा आत्मनो न तदनुपपत्तिरिति वाशब्दघटितः पाठः । वाशब्दाभावे वा तदर्थान्तर्भावेनैव तदनुपपत्तावपि वेति योज्यम् । **अनुपभोक्तव्यत्वादिति** । उपभोक्तुमयोग्यत्वादित्यर्थः ।

॥ इति मोक्षाभावप्रतिपादकं लोकायतमतम् ॥

* * *

॥ अथ मोक्षाभाववादे प्रमाणाभावकथनम् ॥

११२ **सु०— तदेतत्प्रमाणाभावेन दूषयंस्तावत्पृच्छति तदिति** ।

अनु०— तत्केन मानेन दृष्टं

मोक्षो नैवास्तीति वाक्यार्थं परामृशति **केन मानेनेति** । प्रत्यक्षेण वा तदितरेण वेत्यर्थः। दृष्टमवगतम् । द्वितीयस्तावच्चार्वाकेण नाङ्गीकर्तुं शक्यत इत्याशयवानाह **प्रत्यक्षेति** ।

प्रत्यक्षवादिना ।

प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं नान्यदित्यभ्युपगच्छता । पूर्वेण सम्बन्धः । आद्यं निराकरोति **न हीति ।**

न हि प्रत्यक्षमानेन मोक्षाभावोऽवसीयते ।

अनुमानादिकं तावत्परस्य मानं न भवति । यच्च मानत्वेनाङ्गीकृतं प्रत्यक्षं तेनेति यावत् । मोक्षो हि नाम परमानन्दावाप्तिविशिष्टात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । तदभावश्चैव-मवगन्तव्यः । नास्ति कोऽपि पुरुषः परमानन्दानुभवी सर्वोऽपि दुःखी चेति । न च पुरुषान्तरवर्तिनी सुखदुःखे तदभावौ वा पुरुषान्तरप्रत्यक्षविषयाविति कथं मोक्षाभावः प्रत्यक्षेणावसीयेतेति हिशब्दार्थः ।

परि०— तदिति परामृशतीति । सामान्ये नपुंसकलिङ्गमिति भावः । केनेति प्रश्नस्य प्रमाणसामान्यपरत्वव्याख्यानानुरोधेनाह **दृष्टमवगतमिति** । न हि प्रत्यक्षेति विशिष्योक्तिं घटयति **अनुमानादिकमिति ।**

यादु०— तदितरेण दृष्टत्वासम्भवादाह **दृष्टमवगतमिति** । प्रत्यक्षेणेत्यनुक्त्वा प्रत्यक्षमानेनेत्युक्त्या लब्धमर्थं दर्शयति **अनुमानादिकमिति** ॥ **सुखदुःखे तदभावौ वेति** । अत्र यद्यपि पुरुषान्तरवर्तिनोः सुखा-भावदुःखयोः न पुरुषान्तरप्रत्यक्षतेत्येव वक्तव्यम् । सुखस्य दुःखाभावस्य चाप्रत्यक्षत्वकथनं व्यर्थं प्रकृता-सङ्गतत्वात् । तथाऽपि संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगियोग्यत्वस्य तन्त्रत्वेन सुखरूपमोक्षाभावस्याप्रत्यक्षत्वोप-पादनाय तत्प्रतियोगिनः सुखस्याप्रत्यक्षत्वमुक्तम् । एवं दुःखाभावरूपमोक्षाभावस्यापि दुःखपर्यवसन्नस्याप्रत्यक्ष-त्वोपपादनाय तत्प्रतियोगिनो दुःखाभावस्याप्यप्रत्यक्षत्वमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ।

वं०प०— वाक्यार्थमिति । सामान्ये नपुंसकमिति वचनादिति भावः । ननु प्रत्यक्षेण दृष्टमिति सम्भवेऽपि तदितरप्रमाणेन दृष्टमित्ययुक्तम्, अतो व्याचष्टे **दृष्टमवगतमिति** ।

शे०चं०— 'न हि प्रत्यक्षमानेन मोक्षाभावोऽवसीयते' इत्युत्तरग्रन्थविरोधापत्त्या तदिति न भोग-परामर्शः । नापि मोक्षाभावपरामर्शः । तस्यापदार्थतया केनापि पदेनाप्रकृतत्वादित्याशङ्क्य लाघवेन प्रकृतत्व-मात्रस्यैव परामर्शप्रयोजकत्वस्थित्या पदप्रकृतत्वस्यातथात्वान्मोक्षाभावस्यापदार्थत्वेऽपि वाक्यार्थत्वेन प्रकृतत्वात् तत्परामर्शकत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह **वाक्यार्थमिति** ॥ प्रत्यक्षेणेति स्वपरीत्योक्तम् । तदितरेणेति तु सम्भावना-

मात्रेण । न हि प्रतिवादिन्याश्वासोऽस्ति । येन स्वमतमपहाय नैव शङ्केतीति निश्चिनुम इति भावः । ननु चार्वाकस्य प्रत्यक्षवादित्वात् तदितरप्रमाणेनाभिमतप्रमेयस्य साधनं तेन कर्तुं न शक्यत इत्ययुक्तम् । तथा सति तदितरसर्ववादिनामपि तद्वादित्वात् तेषामपि प्रत्यक्षेतरप्रमाणेनाभिमतसमर्थनस्याशक्यत्वप्रसङ्गादित्यतः सावधारणमित्याशयेन प्रत्यक्षवादित्वं व्याचष्टे **प्रत्यक्षमिति** ।। **पूर्वेणेति** । दृष्टमित्यनेनेत्यर्थः । प्रत्यक्षेणेत्येव वक्तव्ये मानेनेत्यधिकमित्यतस्तथोक्त्या लब्धमर्थमाह **अनुमानादिकमिति** ।। **मोक्षो हीति** । आनन्दविशिष्टदुःखनिवृत्तिमात्रस्य संसारावस्थायामपि सत्त्वादिति भावः ।। **सुखदुःखे तदभावौ वेति** । यद्यप्यत्र पुरुषान्तर्वर्तिनोः सुखाभावदुःखयोः न पुरुषान्तरप्रत्यक्षतेत्येव वक्तव्यम् । सुखस्य दुःखाभावस्य चाप्रत्यक्षत्वकथनं त्वनर्थकं प्रकृतानुपयोगात् । तथाऽपि संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगियोग्यत्वस्य तन्त्रत्वात् । सुखरूपमोक्षाभावस्याप्रत्यक्षत्वोपपादनाय तत्प्रतियोगिनः सुखस्य दुःखाभावरूपमोक्षाभावरूपस्य दुःखस्याप्रत्यक्षत्वोपपादनाय तत्प्रतियोगिनो दुःखाभावस्य चाप्रत्यक्षत्वमुक्तमित्यवधेयम् ।

वा०र०— **उत्तरग्रन्थविरोधेति** । तत्र मोक्षाभावस्य प्रत्यक्षप्रमाणकत्वाभावोक्त्या प्रागपि तस्यैव प्रतिज्ञातव्यत्वादिति भावः । **वाक्यार्थत्वेन प्रकृतत्वादिति** । वाक्येन प्रकृतत्वादित्यर्थः । **तथापि संसर्गाभावेति** । नास्ति कोऽपि पुरुषः परमानन्दानुभवी सर्वोऽपि दुःखी चेत्युत्तरमूलानुसारेणेदम् । **सुखरूपमोक्षाभावस्येति** । सुखरूपः यो मोक्षस्तदभावस्येति योज्यम् ।

।। इति मोक्षाभाववादे प्रमाणाभावकथनम् ।।

* * *

।। अथ अस्मन्मते मोक्षसद्भावे महत्तमपुरुषप्रत्यक्षं प्रमाणम् ।।

११३ सु०— मा भूत् प्रमाणाभावेन मोक्षाभावनिश्चयः । तत्सद्भावनिश्चयोऽपि दुर्घट एव । प्रमाणाभावात् । तावत् तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् । परपुरुषवर्तिनोः परमानन्ददुःखाभावयोः परप्रत्यक्षस्य सामर्थ्याभावात् । स्वनिष्ठस्तु तदभाव एव प्रत्यक्षेणेक्ष्यते । नापि प्रत्यक्षादन्यत् । तत्प्रामाण्यासिद्धेः । ततश्च साधकबाधकप्रमाणाभावादप्रतिपत्तिर्नित्यसंशयो वा मोक्षे स्यादिति नोपासनानुष्ठानं सम्भवतीति । मैवम् । प्रत्यक्षेण तावन्मोक्षनिश्चयोपपत्तेः ।

परि०— सुखदुःखे तदभावौ वेति सुखदुःखाभावयोरुक्तिर्दृष्टान्ततयोपयुज्यते **तदभाव एवेति** । प्रागुक्तरूप(मोक्षाभा)स्याभाव एवेत्यर्थः । सुखदुःखाभावाभाव एव सुखदुःखे एवेत्यर्थ इत्येके ।। **बाधकेति** । मोक्षाभावग्राहिप्रमाणरूपबाधकेत्यर्थः ।

वं०प०— बाधकेति । मोक्षानङ्गीकार इत्यर्थः ।

शे०चं०— अप्रतिपत्तिर्नित्यसंशयो वेति । पदार्थमात्रस्याज्ञानसंशयनिश्चयरूपत्रितयान्यतम-विषयत्वनियमान्मोक्षविषये साधकबाधकप्रमाणाभावेन तद्विषयकसत्त्वासत्त्वनिश्चयासम्भवात् । तस्य निश्चया-विषयत्वसिद्धौ निश्चयाविषयस्य पदार्थस्याज्ञानसंशयान्यतरमात्रविषयतानियमान्मोक्षविषये अज्ञानं संशयो वा स्यादित्यर्थः । अज्ञानस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यतया निश्चयरूपज्ञानेनेव संशयरूपेणापि तेन तन्निवृत्त्यवश्यम्भावात् । प्रकृते तु साधकबाधकप्रमाणाभावेन तन्निश्चयाभावात् तेनाज्ञाननिवृत्त्यसम्भवेऽपि संशयेनैव निवृत्तेः सम्भवेन नित्यमप्रतिपत्तिः स्यादित्यनापाद्याप्रतिपत्तिमात्रमेवापादितम् । संशयस्य तु निश्चयमात्रनिवर्त्यत्वेन प्रकृते च साधकबाधकप्रमाणाभावेन कोटिद्वयनिश्चयस्याप्यसम्भवेन निवर्तकाभावात् संशयनिवृत्त्यसम्भवेन नित्यसंशयः स्यादिति नित्यत्वेन संशयो विशेषित इत्यवधेयम् ।

वा०र०— अज्ञानसंशयनिश्चयरूपत्रितयान्यतमेति पाठः । त्रिकाराभावो लेखकागतः । **सत्त्वासत्त्वेति** । साधकप्रमाणे हि सति सत्त्वनिश्चयः बाधके च सति असत्त्वनिश्चयः इति विवेकः । **निश्चयाविषयत्वेति** । सत्त्वेन वाऽसत्त्वेन वा निश्चयेत्यर्थः । **तन्निश्चयाभावेनेति** । सत्त्वासत्त्वाभ्यां मोक्षनिश्चयाभावेनेत्यर्थः । **संशयेनैवेति** । वादिविवादादिना आसादितेनेति शेषः । **कोटिद्वयेति** । सत्त्वासत्त्वरूपकोटिद्वयेत्यर्थः । अत्र सत्त्वासत्त्वयोर्भावा-भावरूपत्वादेकत्र साधके बाधके वा सति कोट्यन्तराभावतद्भावयोर्निश्चयोऽपि भवितुं युक्तः । स्थाणुत्वपुरुषत्वयोस्तु तदभावादेकत्र साधकादावपि नापरनिर्णयः । तृतीयस्य वल्मीकत्वादेरपि सम्भवात् । यदा तु कोटिद्वयस्यैवोप-स्थितिस्तदा तत्रापि उक्तरीत्या कोट्यन्तरनिर्णयो युज्यत एव । अप्रतिपत्तौ नित्यत्वविशेषणानुपादानसंशये तदुपादाने च निमित्तमाह **अज्ञानस्येत्यादिना** ।

* * *

११४ सु०— ननूक्तमत्र प्रत्यक्षस्य तत्र सामर्थ्यं नास्तीति तत्राह घटत इति ।

अनु०— घटते मुक्तिदृष्टिस्तु पुरुषेण महीयसा ।

यद्यपि प्राकृतानां प्रत्यक्षं न मोक्षं गोचरयितुं क्षमते । तथाऽपि महत्तमपुरुषप्रत्यक्षेण मोक्षनिश्चयो युज्यत एव । तदीयप्रत्यक्षावगमश्च परेषां तद्वाक्येन भविष्यतीति भावः । ननु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र षष्ठ्या भवितव्यं कथं तृतीया । शेषविवक्षायां षष्ठी विहिता । न चात्र शेषविवक्षेति चेन्न । अस्मिन्योगे शेषग्रहणस्य निवृत्तत्वात् । उच्यते । हेतावेषा तृतीया । न कर्तरि करणे वा । महीयसा पुरुषेण हेतुना करणेन वा तदीयप्रत्यक्षेणेति यावत् । इतरेषां

मुक्तिदृष्टिर्मुक्तिसद्भावनिश्चयो घटत इति । यद्वा मुक्तिविषया प्रत्यक्षदृष्टिर्घटते । कथम् । यतो महीयसा पुरुषेणेक्ष्यते मोक्ष इति वदाम इति योजना । अथवा क्रियमाणेति पदाध्याहारे न दोषः ।

परि०— परेषामिति । मोक्षद्रष्टृमहत्तमपुरुषादन्येषामित्यर्थः ॥ **अत्र षष्ठ्या भवितव्यमिति** । 'पुरुषेण' इत्यादौ पुरुषस्येत्यादिरूपेण भाव्यम् । कृत्प्रत्यययोगे कर्तरि कर्मणि षष्ठी भवतीति द्वितीयस्य तृतीयपादे कृद्योगे षष्ठीविधानादिह च 'दृष्टिरि'ति क्तिन्प्रत्ययस्य 'कृदतिङि'ति कृत्संज्ञकत्वात् पुरुषस्य कर्तृत्वादित्यर्थः । ननु तत्सूत्रे पूर्वोक्तात् षष्ठी शेष इति सूत्रात् शेष इत्यनुवर्तते । तेन कर्त्रादिकारकव्यतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसम्बन्धरूपशेषविवक्षायामेव कृद्योगे षष्ठी विहिता । पुरुषस्य कर्तृकारकतया शेषत्वाभावात् षष्ठी न भवतीति तटस्थचोद्यमनूद्य निराह **शेषविवक्षायामिति** ॥ **निवृत्तत्वादिति** । शेष इति निवृत्तमिति वृत्त्यादावुक्तेरिति भावः ।

यादु०— शेषविवक्षायामिति । कारकप्रातिपदिकार्थादन्योऽर्थः स्वस्वामिसम्बन्धादिः शेषः तद्विवक्षायामित्यर्थः ॥ **न चात्र शेषेति** । कर्तृत्वस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः ॥ **शेषग्रहणस्येति** । शेष इति निवृत्तमिति काशिकायामुक्तत्वादिति भावः । **ईक्ष्यत इति** । क्रियमाणे इति चाध्याहारे कृद्योगाभावान्न षष्ठीप्राप्तिरिति भावः ।

वं०प०— प्राकृतानाम् अस्मदादीनाम् ॥ **षष्ठ्येति** । दृष्टिरिति कृदन्तत्वेन कृद्योगसद्भावात् तद्योगे कर्तरि षष्ठ्या विहितत्वात् पुरुषस्येति वाच्यमित्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोः कृतीति शेष इति पूर्वसूत्राच्छेष इत्यनुवर्तते । तथा च कृद्योगे कर्तृकर्मत्वाविवक्षया शेषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति सूत्रार्थः । तथा च प्रकृते पुरुषस्य कर्तृताया विवक्षितत्वेन शेषत्वविवक्षाया अभावान्न कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रस्य प्रसक्तिरतो युक्ता तृतीयेति शङ्कते **शेषविवक्षायामिति** । **योगे** कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे ॥ **शेष इति** । निवृत्तमित्युक्तत्वादित्यर्थः । तथा च कृद्योगे कर्तृकर्मत्वविवक्षायां षष्ठीविधानात् षष्ठ्यैव भवितव्यमित्यर्थः । करणे वेत्यनन्तरं तृतीयेति वर्तते । ननु पुरुषस्य कर्तृत्वात् कथं तस्य करणत्वमित्यत आह **तदीयप्रत्यक्षेणेति यावदिति** ॥ **क्रियमाणेति** । तथा च पुरुषेण क्रियमाणा उत्पाद्यमाना मुक्तिर्दृष्टिरित्यर्थः । तथा च पुरुषेणेत्यस्य दृष्टिरित्यनेनान्वयाभावेन कृद्योगाभावान्न षष्ठीशङ्काप्राप्तिरिति भावः ।

शे०चं०— भवितव्यमिति । दृष्टिरिति क्तिन्प्रत्ययस्य कृत्प्रत्ययत्वेन कृद्योगान्महीयसः पुरुषस्य च दर्शनकर्तृत्वात् तत्र षष्ठ्यां सत्यां 'घटते मुक्तिदृष्टिस्तु पुरुषस्य महीयस' इति भवितव्यम् । 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति प्राप्तषष्ठ्याः 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'ति प्राप्ततृतीयापवादकत्वादिति भावः । ननु 'अधीगर्थदयेशां कर्मणी'त्यादाविव

कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रापि शेषग्रहणानुवृत्तेः शेषत्वेन विवक्षितयोः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठ्या अनेन विधानात् तदविवक्षायां कथं षष्ठीप्राप्तिरिति शङ्कते **शेषेति** ॥ **अस्मिन्योग इति** । कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्र इत्यर्थः ॥ **निवृत्तत्वादिति** । ज्ञापकं चात्र पुनः कर्मग्रहणमेव । अन्यथा कर्तरि च कृतीत्येवावक्ष्यत् । चकारात् कर्मणी-त्यनुकर्षसम्भवात् । शेषग्रहणस्य निवृत्तौ तु तत्सम्बद्धकर्मग्रहणस्यापि निवृत्तत्वात् कर्तव्यमेव कर्मग्रहणम् । अत एव च कृद्योगवार्तिकस्याप्यनारम्भसिद्धिः । अन्यथा हि कर्तृकर्मणोः कृतीत्येतद्विषयेऽपि षष्ठी शेष इत्यनेनैव षष्ठीसिद्धेरस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव न लुप्यत इति समासप्रयुक्ततल्लोपनिषेधकत्वेनैव योगस्य सार्थकताया उपवर्णनीयत्वादेतत्प्रतिषिद्धसमासप्रतिप्रसवरूपेण कृद्योगवार्तिकस्यारम्भोऽप्यावश्यक एव स्यात् । शेषग्रहणनिवृत्तौ तु कारकषष्ठ्या लक्षणान्तराप्राप्ताया एवानेन विधानेनैतदारम्भवैयर्थ्याऽन्यथाऽनुपपत्ति-मूलकस्य समासप्रयुक्तलोपनिषेधेन समासनिवृत्तिफलकनियमस्यासिद्ध्या कृद्योगवार्तिकानारम्भसम्भवात् । ततश्च यत्कर्मैव कर्म न कर्मणः शेषत्वेन विवक्षाऽस्ति तत्रैव कर्मणि षष्ठी स्यादिति लभ्यते । तत्समानन्यायत्वाच्च कर्तुरपि तत्त्वेन विवक्षा यत्र नास्ति तत्रैव षष्ठी भवतीति पर्यवसानान्न शेष इत्यस्याप्यस्मिन्सूत्रेऽनुवृत्तिरित्यव-र्जनीयैव षष्ठीप्राप्तिरिति भावः । कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि षष्ठ्याः कर्तरि तृतीयापवादकत्वेऽपि हेतौ करणे वा या तृतीया तदपवादकत्वाभावात् पुरुषेणेति तृतीयायाश्च हेतौ करणे वा तृतीयात्वेन कर्तरि तृतीयात्वाभावान्न षष्ठ्या तद्बाध इति समाधत्ते **उच्यत इति** । पुरुषप्रत्यक्षस्य हेतुत्वकरणत्वयोः सद्भावेऽपि पुरुषस्याતादृशत्वात् कथं करणादावेषा तृतीया स्यादित्यतोऽत्र लक्षणया पुरुषपदस्य तत्प्रत्यक्षपरत्वेन पुरुषपरत्वाभावाद्भवत्येवेयं करणादौ तृतीयेत्याशयेनाह **तदीयप्रत्यक्षेणेति यावदिति** । तदीयेति लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धोपदर्शनम् । अत्र पक्षे पुरुषपदस्य तत्प्रत्यक्षोपलक्षणत्वाश्रयणं भवतीत्यपरितोषात् पुरुषपदस्य मुख्यार्थत्वमभ्युपगम्यैव प्रकारान्तरेण तृतीयोपपत्तिमाह **यद्वेति** । तथा च पुरुषेणेत्यस्य मुक्तिदृष्टिरिति कृद्योगाभावान्न षष्ठीप्राप्तिरिति भावः । अस्मि-न्नपि पक्षे ईक्ष्यत इति क्रियान्तराध्याहारवाक्यभेदौ समाश्रयणीयौ भवत इत्यरुच्या क्रियान्तरमात्रमध्याहृत्यैक-वाक्यतया समाधत्ते **अथवेति** ॥ **न दोष इति** । कृद्योगाभावान्न षष्ठीप्राप्तिलक्षणो वाक्यभेदापत्तिलक्षणो वा दोष इत्यर्थः ।

वा०र०— कृत्प्रत्ययत्वेनेति । 'कृदतिङि'ति तिङ्वर्जितधात्वधिकारविहितस्य कृत्प्रत्ययत्वादिति भावः । **षष्ठ्यामिति** । तिङाद्यनुक्ते कर्तरि कर्तृकर्मणो नित्यत्वेन तद्विधानात् दृष्टिरित्यत्र च भावे क्तिन्नन्तत्वेन कर्तुरनभिधानादिति भावः । **'अधीगर्थदयेशां कर्मणी'त्यादाविवेति** । एतच्च शेषग्रहणस्य कर्मणीत्यनेन सम्बन्धोऽधीगर्थेति सूत्रेऽस्तीति दर्शयितुं तस्यादावुपादानम् । तत्सूत्रीयकर्मग्रहणस्यैव कर्मणोः कृतीत्यत्र चकारेणानुवृत्तिशङ्का तत्परिहारादिविचारस्याकरेऽत्र च प्रवर्तनात् । न तु काशिकायाम् । एतत्सूत्र एव शेष इति व्याख्यानात् 'ज्ञोविदर्थस्य करण' इति सूत्रपूर्वे च तथा व्याख्यानाभावादधीगर्थेत्येतत्सूत्रमारभ्यैव शेष इत्य-स्यानुवृत्तिरिति भावेन न निर्धारणसूत्रीयमञ्जर्यामत्राहुः । 'ज्ञो विदर्थस्य करण' इत्यादिके प्रकरणे 'शेष' इति वर्तते इत्यादेः प्रतिपादिततया ब्रह्मजिज्ञासापदे कर्मणि षष्ठीविचारटीकायां ज्ञो विदर्थस्य करण इत्यादीत्युक्ततया

च पूर्वसूत्रेऽपि शेषग्रहणानुवृत्तिसिद्धेः । अत एवात्र सर्पिषो ज्ञानमित्याद्युदाहृतम् । तथा चाधीगर्थेत्यादावित्यत्राधीगर्थेत्यस्यादिरधीगर्थेत्येतदादिर्यस्येति च तत्पुरुषबहुव्रीह्योः स्वतन्त्रेणोपादानात् ज्ञो विदर्थस्येत्यस्यापि सङ्ग्रहो व्याख्यातुं शक्य इति तत्पुरुषाश्रयणेनोक्तसूत्रस्य बहुव्रीह्याश्रयणेन चादिपदेन 'कृञः प्रतियत्ने' 'रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः' 'आशिषि नाथः' 'जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्' । 'व्यवहृपणोः समर्थयोः' । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति षट्सूत्र्याः परिग्रहो लब्धः । 'दिवस्तदर्थस्ये'त्यादौ तु मध्यगतेऽपि न शेषग्रहणानुपपत्तिः । उक्तं च मञ्जर्यां 'दिवस्तदर्थस्य' सूत्रे । अत्र 'शेष' इति नानुवर्तत इत्यादि । रमायामप्युक्ताष्टसूत्र्यां शेषग्रहणानुवृत्तिनिमित्तेन समासनिवृत्तिफलकतया न व्याख्येत्याद्युक्तम् । अत्र वृत्तौ करणे शेषत्वेन विवक्षित इत्यादिशेष्यामपीदं स्पष्टमिति ज्ञेयम् ।

नन्वधीगर्थेत्यादिविषये भ्रातुः स्मरति मातुः स्मृतमित्यादौ भावे लादिकं मात्रा स्मर्यत इत्यादौ कर्मण्यपि लादिकमिष्यते । तच्च कर्मणि षष्ठीप्रयोगेऽपि सकर्मकत्वानपायादकर्मकत्वप्रयुक्त लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यादिना भावे निमित्तं कथं स्यादिति चेन्न । कर्मणोऽकर्मवद्भावाश्रयणेन भावे लादेरभ्यनुज्ञानात् प्रकृते भावे लादिः सम्भवतीत्याशयेनोक्तं **शेषत्वेन विवक्षितमिति** । 'क्तस्य च वर्तमान' इति सूत्रे कर्मादीनामविवक्षाशेष इति भाष्योक्तेः कर्मत्वादिना रूपेणाविवक्षित इत्यर्थः । कर्मत्वविवक्षायां तु माता स्मर्यत इत्यादिकमपि भवति । स्पष्टं चेदं शेष्यां विकासे चेति ज्ञेयम् । शेष इति निवृत्तम् । पुनः कर्मत्वादिग्रहणादितरथा हि कर्तरि च कृतीत्येव ब्रूयादिति काशिकां चकारात्कर्मणीत्यनुकृष्यते शेषग्रहणस्य तु निवृत्तौ तत्सम्बन्धकर्मग्रहणमपि निवर्तेतेति कर्तव्यमेव तद्ग्रहणमिति शेषीं चाभिसन्धायाह **ज्ञापकं चेति** । तेनाप्राप्ता षष्ठी विधीयत इत्यस्याः समासो भवतीत्यादिमञ्जर्यनुसारेणाह **अत एव च कृद्योगेति** । शेषग्रहणनिवृत्तौ त्वित्यादिनोत्तरत्र टीकायां स्पष्टमेतत् । शेषग्रहणानुवृत्तिनिरासाय कर्मग्रहणमिति स्वीकार एव कृद्योगेति वार्तिकानारम्भ इत्येतत्कुतः सिद्ध्यतीत्यतोऽनुवृत्तिपक्षे तदारम्भं तावदुपपादयति **अन्यथा हि कर्तृकर्मणोरित्यादिना** । **अन्यथा** शेषग्रहणानुवृत्तौ । ज्ञो विदर्थस्येत्यादिसूत्रविषयेऽपि शेषत्वेन विवक्षायां 'षष्ठी शेष' इत्येव षष्ठी सिद्धेत्यधीगर्थेत्यादिसूत्रीयमञ्जर्युक्तन्यायेन कर्तृकर्मणोरित्येतद्विषयेऽपि षष्ठीसिद्ध्यादिकमुक्तं **एतद्विषयेऽपि षष्ठीत्यादिना** । अयमर्थः । यथा हि 'ज्ञो विदर्थस्य करण' इत्यष्टसूत्र्यां शेषग्रहणानुवृत्त्यङ्गीकारात् तदनुवृत्तिपक्षे च 'षष्ठी शेष' इति सूत्रेणैव षष्ठीसिद्ध्या अष्टसूत्र्या अनारम्भणीयत्वमिति शङ्कायां नियमार्थमेतत्प्रकरणम् । षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव । न तु तल्लुक् । लुक्प्रयोजकश्च समास एव । समासे सत्येव 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यनेन समासप्रयुक्तसुब्लोपप्रसक्तेः । ततश्च समासप्रयुक्तो यस्तल्लोपस्तन्निषेधकत्वेनैव तेषामष्टानां सूत्राणां सार्थक्यमेवं 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यत्रापि नियमार्थतया सार्थक्याङ्गीकारे समासनिवृत्तिफलकत्वान्नियमस्य तेन कृद्योगे समासो नेति प्राप्तौ तत्सूत्रप्रतिषिद्धसमासस्य प्रतिप्रसवार्थं कृद्योगेति वार्तिकमारम्भणीयमेव स्यादिति । सूत्रप्रतिषिद्धेति वदता प्रतिपदविधानेति वार्तिकापवादत्वेन कृद्योगेत्यस्यारम्भ इत्यप्ययुक्तमिति सूचयति । तथाहि । शेषषष्ठीमुक्त्वा पदं पदं प्रति विहिता षष्ठी हि प्रतिपदविधाना षष्ठी । तत्समासनिषेधो हि समासप्राप्तौ

सफलः । न च समासप्रसङ्गोऽस्ति । नियमार्थतया सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव समासाभावसिद्धेः । तथा च प्रतिपदेति वार्तिकस्य ज्ञो विदर्थस्येत्यादिविषय इव कर्तृकर्मणोरित्येतद्विषयेऽप्यप्रवृत्त्या तदपवादाय कृद्योगेति वार्तिकारम्भोक्त्ययोगादिति सूत्रप्रतिषिद्धेत्युक्तौ तु नोक्तदोषः । तथा 'न निर्धारण' इत्यादिसूत्रेषु ग्रन्थकारैः प्रतिपदविधानेऽन्यतरारम्भाभावेन कृद्योगेत्यस्यानारम्भोक्तावपि कर्तृकर्मणोरित्येतत्सूत्रीयमञ्जर्यामप्राप्ता षष्ठी विधीयत इत्यस्याः समासो भवतीति 'कृद्योगा च षष्ठी समस्यत' इति न वक्तव्यं भवतीति तत्सूत्रस्य नियमार्थत्वे समासप्रतिप्रसवार्थं कृद्योगेति वार्तिकस्यारम्भणीयत्वप्राप्तावपि तस्याप्राप्तषष्ठीविधायकतया समासाभावप्रसक्तेरभावात् तत्प्रतिप्रसवार्थं कृद्योगेति नारम्भणीयमिति प्रतिपादनादत्र सूत्रप्रतिषिद्धस्येति लब्धम् । एवं च मास्तु प्रतिपदविधानवार्तिकापवादतया कृद्योगवार्तिकारम्भप्रसङ्गः । सूत्रप्रतिषिद्धसमासप्रतिप्रसवाय तु कृद्योगवार्तिकमारम्भणीयमेव भवेदिति स्थलान्तरीयमञ्जर्याक्षेपश्च सूचितो भवति । तत्प्रतीकारश्च ज्ञोग्रहणाभावसाधककर्मोक्त्या भवत्येव । परन्तु तथा नोक्तम् । किन्तु फललक्षणया ज्ञातव्यमिति टीकाकाराभिप्रायः । एवमनुवृत्तिपक्षे कृद्योगेति वार्तिकारम्भमुपपाद्य कर्मग्रहणेन शेषग्रहणनिवृत्तिसिद्धेस्तत्पक्षस्याङ्गीकर्तुमनुचितत्वादवश्यमङ्गीकर्तव्येन अनुवृत्तिपक्षे तद्वार्तिकानारम्भं आकरसिद्धं आयातीत्याशयेन तं पक्षमुपपादयति **शेषग्रहणनिवृत्तौ त्विति** । **एतदारम्भेति** । अत्रैतदारम्भवैयर्थ्याप्रसङ्गात् तदन्यथानुपपत्तेरेवाभावेन तन्मूलकस्य नियमस्येति सम्बन्धः । समासप्रयुक्तलोपनिषेधेनेति 'इत्थम्भूतलक्षणे' तृतीया ॥ विशिष्टनियमत्वप्रकारं प्राप्तस्य लोपनिषेधो लक्षणं भवत्येव । तन्निषेधेनैवोक्तनियमस्य ज्ञायमानत्वादिति ज्ञेयम् ।

ननु कर्तृकर्मणोरित्यस्य लक्षणान्तराप्राप्तषष्ठीविधायकत्वाश्रयणेऽपि शेषषष्ठीभिन्नतयैतत्सूत्रविहितषष्ठ्या अपि प्रतिपदविधानषष्ठीत्वेन तत्समासनिषेधाय 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत' इति वार्तिकस्य तत्प्रतिप्रसवार्थं कृद्योगेति वार्तिकस्य चारम्भः सम्भवत्येवेति चेत् मैवम् । प्रतिपदेति वार्तिकस्य ज्ञो विदर्थस्येत्यादिविषये उक्तरीत्या प्रवृत्त्यभावेन कर्तृकर्मणोरित्येतद्विषय एव समासापवादतया प्रवृत्तिमङ्गीकृत्य कृद्योगेति वार्तिकेन पुनस्तत्प्रतिप्रसवाङ्गीकारे प्रतिपदेत्येतद्वार्तिकं निर्विषयमेवाङ्गीकृतं स्यात् । तथा च न तद्बाधकत्वेनापि कृद्योगवार्तिकारम्भो वक्तुं शक्य इत्यास्तां प्रपञ्चः । **ततश्चेति** । अधीगर्थेत्यतः शेषग्रहणसम्बन्धकर्मग्रहणस्य निवृत्तत्वादेवेत्यर्थः । **तत्समानेति** । यद्यप्यत्र सूत्रे कर्मग्रहणमिव कर्तृग्रहणमपि स्वातन्त्र्येण कृतम् । ततश्चोभयोरपि शेषत्वविवक्षया स्वस्वार्थविवक्षयैव शेषग्रहणनिवृत्तौ सिद्ध्यतीति न कर्मग्रहणसमानन्यायत्वं कर्तृग्रहणस्याश्रयितुं युक्तमित्याभाति । तथापि कर्मग्रहणस्यैव शेषग्रहणनिवृत्तिसाधकशेषत्वेनाविवक्षिते कर्मणीत्यस्यार्थस्य कर्मग्रहणमात्रेणैव सिद्धिवत्कर्तृग्रहणमात्रेणैव शेषत्वेनाविवक्षिते कर्तरीत्यस्य सिद्धेरभावेन कर्मपदसहपठितकर्तृपदे कर्मपदोक्तन्यायस्यैवानुसरणीयत्वादिति भावेन तथोक्तिरिति ज्ञेयम् । **तत्त्वेनेति** । शेषत्वेनेत्यर्थः । किन्तु कर्तृत्वेनैव विवक्षित इति शेषः । **तत्प्रत्यक्षोपलक्षणत्वमिति** । उपलक्षणं चैतत् । दृष्टिपदस्यामुख्यार्थत्वं भवतीत्यपि ज्ञेयम् । **एकवाक्यतयेति** । पुरुषेण महीयसा क्रियमाणा मुक्तिविषया प्रत्यक्षदृष्टिर्घटत इत्येकवाक्यतयेत्यर्थः ।

स०व्र०— न चात्र शेषविवक्षाऽस्तीति । कारकप्रातिपदिकार्थान्यार्थस्य शेषत्वेनोक्तत्वेन प्रकृते पुरुषस्य कर्तृत्वेन शेषविवक्षाया असम्भवादिति भावः ।

चषकः— ननु दृशिप्रकृतिकक्तिनः कृदतिङिति विहितकृत्संज्ञतया तत्समभिव्याहारनियन्त्रितकर्तृ-कर्मणोरिति योगप्रत्यापितषष्ठ्याः कर्तृकरणयोरिति लक्षणलक्षिततृतीयाऽपवादकतया निरूपकताप्रत्यासत्त्या विशेषणवाचकसाधुत्वार्थविभक्त्यन्तमहीयःपदसमभिव्याहृतपुरुषपदप्रकृतिकषष्ठ्युपस्थापितकर्तृत्वान्विता मुक्तिदृष्टि-रित्यन्वयबोधौपयिकेन 'घटते मुक्तिदृष्टिस्तु पुरुषस्य महीयसः' इति न्यासेन भवितव्यमित्याशङ्कते **नन्विति** । ननु कर्तृकर्मणोरित्यत्राधीगर्थेत्यादाविव षष्ठी शेष इति पूर्वसूत्राच्छेषग्रहणानुवर्तनेन सम्बन्धरूपशेषत्वेन विवक्षितयोः कर्तृकर्मणोरनेन योगेन षष्ठीविधानात् प्रकृते च कर्तृत्वत्वोपरक्ताऽन्वयबोधस्याभिप्रेततयोक्तशेषत्वोपरागेण शाब्द-बुद्धेरनभिप्रेततया षष्ठीप्रसञ्जनानवकाश इत्याशङ्कते **शेषेति** ॥ **निवृत्तत्वादिति** । शेष इति निवृत्तमिति वामनः काशिकायामभ्यधादिति भावः । **क्रियमाणेति** । तृतीयार्थकर्तृत्वस्य करोत्यर्थान्विततया कृदर्थान्विततविरहान्न तृतीयापवादकषष्ठ्यापत्तिरिति भावः ।

॥ इति अस्मन्मते मोक्षसद्भावे महत्तमपुरुषप्रत्यक्षं प्रमाणम् ॥

* * *

॥ अथ चार्वाकस्यापि न मोक्षाभावविषयकप्रत्यक्षम् ॥

११५ **सु०— एवं तर्हि मयाऽपि वक्तुं शक्यत एव । यद्यपि परपुरुषवर्ती मोक्षाभावोऽस्मदादीनां न प्रत्यक्षः । तथाऽपि महीयसः पुरुषस्य लोकायताचार्यस्य प्रत्यक्ष एव । तदवगमश्च अस्माकं तद्वाक्येन भविष्यतीति । तथा च सत्प्रतिपक्षतया पुनरनिश्चय एवेत्यत आह नेतीति ।**

अनु०— नेति वक्तुर्महत्त्वं तु कथञ्चन न विद्यते ।

कस्मिन्नपि पुरुषे वर्तमानोऽनागतो वा मोक्षो नास्त्येवेत्यहं प्रत्यक्षेणेक्ष इति वक्तु-स्त्विति सम्बन्धः । महत्त्वमेव न विद्यते कुतो महीयस्त्वमित्येवशब्दार्थो वा तुशब्दः । महत्त्वमिह बहुप्रकारमपेक्षितम् । इतरपुरुषाप्रत्यक्षार्थसाक्षात्कारित्वं तदुपयुक्तासाधारण-धर्मवत्त्वं यथार्थवादित्वं चेति । तत्रैकप्रकारमपि न लोकायताचार्यस्य विद्यते । कुतस्तेन सत्प्रतिपक्षताशङ्का मोक्षवादिनां महापुरुषाणाम् ।

परि०— चार्वाकः शङ्कते **एवं तर्हीति**। 'ईक्ष' इति उत्तमपुरुषैकवचनम् ॥ **कुतो महीयस्त्वमिति**। अतिशयेन महत्त्वं कुत इत्यर्थः ॥ **तदुपयुक्तेति**। योगध्यानादिरूपधर्मवत्त्वमित्यर्थः।

वं०प०— **महीयस्त्वमिति**। 'अतिशायिने तरबीयसुनावि'ति अतिशये ईयसुनो विधानात्। तथा च अतिशयेन महत्त्वमिति भावः।

शे०चं०— महत्त्वं त्विति तुशब्दस्य यथास्थितसम्बन्धे वैयर्थ्यमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया तद्योजनामाह इति **वक्तुस्त्विति सम्बन्ध इति**। अनेन तुशब्दो निर्देशार्थ इत्युक्तं भवति। अस्मिन्पक्षे तुशब्दस्य भिन्नक्रमत्वमाश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषाद्यथाश्रुतसम्बन्धमेवाश्रित्य तत्सम्बन्धमुपपादयति **महत्त्वमेवेति**।

वा०र०— अनेन तुशब्दो निर्देशार्थ इति पाठः।

चषकः— चार्वाकः प्रत्यवतिष्ठते **एवं तर्हीति**।

* * *

११६ **सु०— कुत इत्यत आह साधयन्निति।**

अनु०— साधयन् सर्वसामान्यं कथमेव विशेषवान्।

धर्माद्यभावप्रतिपादनेन सर्वेषां पुंसां समानत्वं साधयँल्लोकायताचार्यः कथमेवेतरेभ्योऽतिशयवान् भवति। न कथञ्चित्। एतदुक्तं भवति। पुरुषान्तराप्रत्यक्षस्य परपुरुषगतस्य मोक्षाभावस्य साक्षात्करणे लोकायताचार्यस्येतरेभ्यो विशेषेण भाव्यम्। अन्यथेतरेषामपि तत्प्रसङ्गात्। न चासावस्ति। तपसा योगेन वा जनितो धर्मविशेषस्तथा। स चेतरेषामिव स्वात्मनोऽपि नास्तीति तेनैव साधितम्। अतः कारणाभावादितरवत् तस्यापि परपुरुषवर्तिमोक्षाभावसाक्षात्करणं नास्त्येवेति निश्चीयते। तत एवाहं मोक्षाभावं साक्षात्करोमीति तदीयवचनमयथार्थमेव। भूतपरिणामविशेष एवातिशयोऽस्त्विति चेत्। स किं प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षो वा। नाद्यः। अनुपलम्भात्। यादृशतादृशस्य प्रकृतफलहेतुत्वे मानाभावात्। अन्यथाऽतिप्रसक्तेः। न द्वितीयः। अतीन्द्रियार्थं निराकुर्वता तेनैवेतरवदात्मन्यपि तदभावस्य साधितत्वादिति।

परि०— **यादृशतादृशस्येति**। अवयवपुष्ट्यादेः परगतमोक्षाभावप्रत्यक्षीकरणहेतुत्वे मानाभावादित्यर्थः ॥ **अतिप्रसक्तेरिति**। तादृशस्थूलकायादेरप्युक्तरूपमहत्त्वापत्तेरित्यर्थः।

यादु०— नन्वनुपलम्भादित्यसिद्धम् । लोकायताचार्यशरीरगतस्यावयवसन्निवेशविशेषस्यैव तादृशत्वादित्यत आह **यादृशतादृशस्येति** । पुरुषान्तरसाधारणस्येत्यर्थः ॥ **प्रकृतफलेति** । परपुरुषगतमोक्षाभावसाक्षात्काररूपप्रकृतफलहेतुत्व इत्यर्थः ॥ **अतिप्रसक्तेति** । यादृशतादृशस्य भूतपरिणामविशेषस्योक्तरूपस्य रथ्यापुरुषेऽपि सम्भवेन तस्याप्युक्तफलप्रसक्तेरित्यर्थः ।

वं०प०— **भूतपरिणामो** नाम देहे कश्चन विकाररूपः ।

शे०चं०— ननु लोकायताचार्यस्येतरपुरुषापेक्षयाऽतिशयाभावेऽपि तत्प्रत्यक्षेण मोक्षाभावनिश्चये बाधकाभावाद्भूतपरिमाणविशेष(देहे कश्चन विकारः)रूपातिशयसद्भावेनेतरपुरुषापेक्षयाऽतिशयाभावासिद्धेश्च युक्तस्तत्प्रत्यक्षेण मोक्षाभावनिश्चय इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अन्यथेति** । इतरपुरुषापेक्षयाऽतिशयाभावेऽपि तस्य पुरुषान्तराप्रत्यक्षार्थसाक्षात्कारित्व इत्यर्थः ॥ **तत्प्रसङ्गादिति** । पुरुषान्तराप्रत्यक्षमोक्षाभावसाक्षात्कारित्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अविशेषादिति भावः । **तथा** अतिशयरूपः ॥ **तत एवेति** । लोकायताचार्यस्य परपुरुषगतमोक्षाभावसाक्षात्कारित्वाभावादेवेत्यर्थः । ननु तच्छरीरावयवसन्निवेशविशेषस्यैवातिशयत्वात् तस्य चोपलभ्यमानत्वान्नानुपलम्भबाध इत्यत आह **यादृशतादृशस्येति** । पुरुषान्तरसाधारणस्येत्यर्थः ॥ **प्रकृतेति** । परपुरुषगतमोक्षाभावसाक्षात्काररूपफलहेतुत्वमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसक्तेरिति** । इतरपुरुषाणामपि परपुरुषगतमोक्षाभावसाक्षात्कारित्वप्रसक्तेरित्यर्थः ।

वा०र०— यादृशतादृशस्येतीति षष्ठ्यन्ततया प्रतीकोपादानपाठः ।

स०व्र०— **प्रकृतफलहेतुत्व इति** । पुरुषान्तरप्रत्यक्षपरपुरुषगतमोक्षाभावसाक्षात्करणरूपफलहेतुत्व इत्यर्थः ॥ **अतिप्रसक्तेरिति** । लोकायताचार्यापेक्षया तच्छिष्याणामपि यादृशतादृशविशेषस्य विद्यमानत्वेन तस्यापि पुरुषान्तरप्रत्यक्षपरपुरुषगतमोक्षाभावसाक्षात्कारणरूपफलहेतुत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

॥ इति चार्वाकस्यापि न मोक्षाभावविषयकप्रत्यक्षम् ॥

* * *

॥ अथ अपरोक्षज्ञानिनां वसिष्ठादियोगिनां सद्भावसमर्थनम् ॥

११७ सु०— यथा युष्माभिरभिधीयते नास्त्येव मोक्षाभावसाक्षात्कारी महापुरुष इति तथा अहमपि वदामि । नास्त्येवासौ महीयान् पुरुषो यः प्रत्यक्षेण मोक्षमीक्षेत । प्रमाणाभावादिति । तथा च पुनरनिश्चय एवेत्यत आह दृश्यन्त इति ।

अनु०— दृश्यन्ते पुरुषा लोके परापरविदोऽपि च ।
अपरोक्षदृशो योगनिष्ठाश्चामलचक्षुषः ।
प्रत्यक्षं देवतां दृष्ट्वा तत्प्रसादाप्तभूतयः ।
ज्ञानविज्ञानपारज्ञा

न केवलमेक इति भावः । **लोके** अस्मिन्नेव भूमण्डले । ते च वसिष्ठादयः । तेषां महीयस्त्वमाह **ज्ञानविज्ञानपारज्ञा इति** । अत्र विषयिभ्यां विषयावुपलक्ष्येते । सामान्यविशेषाकारपारज्ञाः । न केवलं वर्तमानाशेषविदः किन्नाम परावरविदोऽपि । तत्किमनुमानादिना नेत्याह **अपरोक्षदृशश्चेति** । अस्मदादिभ्यः को विशेषस्तेषामित्यत उक्तं **योगनिष्ठाश्चामलचक्षुष इति** । योगनिष्ठाजनितविशिष्टादृष्टेन दिव्यदृष्टयः । किं तेनैव नेत्याह **प्रत्यक्षमिति** । योगसामर्थ्येन परदेवतां साक्षादुपलभ्य तत्प्रसादासादितप्रकाशाद्यैश्वर्यवन्तः । वसिष्ठादयो योगर्धिसम्पन्नया दिव्यया दृष्ट्या परपुरुषवर्तिनं मोक्षं साक्षात्कुर्वाणाः प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्तेऽतो न मोक्षानिश्चय इति । अस्मदादिभिरनुपलब्धत्वात् ते सन्तीत्यत आह **निषिध्यन्त इति** ।

निषिद्ध्यन्ते कथं नृभिः ।

नृभिः इत्यनेन मन्दभाग्यैः परिमिता विविक्तदेशपरिचयवद्भिरिति सूचयति । न हि ते वणिग्वीथ्यां वर्तन्ते । येन युष्माभिरुपलभ्येरन् । अतो विप्रकर्षादनुपलभ्यमाना न निषेद्धुं शक्यन्त इति भावः ।

वं०प०— योगो नाम ईश्वरे मनःप्रणिधानम् । **परिचयः** परिचितिः ।

शे०चं०— नास्त्येवेति प्रतिज्ञायां हेतुमाह **प्रमाणेति** । पुरुषस्वरूपे तस्य महीयस्त्वे च प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ **अनिश्चय एवेति** । मोक्षस्येति शेषः । ज्ञानविज्ञानशब्दयोर्ज्ञानविज्ञानमात्रपरतायां तज्ज्ञानोक्त्या वर्तमानाशेषार्थज्ञानालाभेन तस्य सार्वज्ञापरपर्यायप्राकाश्याद्यैश्वर्यादिरूपमहीयस्त्वासमर्पकत्वप्रसङ्गात् तत्समर्पकतासिद्ध्यर्थं ज्ञानविज्ञानशब्दौ लक्षणया वर्तमानाशेषज्ञेयविज्ञेयपरतया व्याचष्टे **अत्रेति** । लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धाभावे कथं लक्षणेत्यतो विषयविषयिभावस्यैव तत्त्वान्नानुपपत्तिरिति भावेनोक्तं **विषयिभ्यां विषया-**

विति । ज्ञानविज्ञानयोरन्यतरोक्त्याऽपि वर्तमानाशेषलाभादुभयोक्तौ पौनरुक्त्यमित्यतोऽर्थभेदं सूचयन्नेव लक्षणाश्रयणेन सिद्धमर्थं दर्शयति **सामान्येति** । वर्तमानसामान्यविशेषाकारपारज्ञा इत्यर्थः । मूले योगनिष्ठत्वामलचक्षुष्ट्वयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽपि विवक्षित इति भावेन विशेषणद्वयतात्पर्यमाह **योगेति** ॥ **तेनैवेति** । योगनिष्ठाजनितविशिष्टादृष्टेनैवेत्यर्थः । तथाऽपि तथाऽहमपि वदामीत्युक्तशङ्कायाः कः परिहार इत्यतो दृश्यत इत्यादेस्तात्पर्यमाह **वसिष्ठादय इति** । तावताऽप्यस्मदादिभिरनुपलब्धत्वात् ते न सन्त्येवेत्येतच्छङ्कापरिहारः कथमित्यत आह **न हि त इति** ।

वा०र०— नास्त्येवेतीति । नास्त्येवासौ महीयानिति प्रतिज्ञायामित्यर्थः । नास्त्येवासाविति शङ्कानुसारेण दृश्यत इत्येकवचनस्यैव भाष्ये प्रयोक्तव्यत्वात् दृश्यन्त इति बहुवचनप्रयोगः कथमित्यतो भाष्याभिप्रायमाह **न केवलमेक एवेत्यादिना** । मात्रपरतायामिति पाठः । न केवलं वर्तमानाशेषविद इत्युत्तरमूलानुसारेणोक्तं **वर्तमानाशेषार्थज्ञानलाभेनेति** । **सार्वज्ञापरपर्यायप्राकाश्यादीति** । अत्र प्राकाश्यसमर्पकत्वानुपपत्तौ तदाद्यैश्वर्यादिरूपमहीयस्त्वासमर्पकत्वमिति परम्परयैव विवक्षितेति न दोषः । **तत्समर्पकतासिद्ध्यर्थ**मित्यत्रापि महीयस्त्वसमर्पकतोपयोगिप्रकाश्यसमर्पकतासिद्ध्यर्थमित्यर्थः । **लक्षणयेति** । अजहत्स्वार्थलक्षणयेत्यर्थः । वर्तमानज्ञेयविज्ञेयरूपत्वेनेतरलक्षणायामपि ज्ञानविज्ञानयोः शक्त्या प्रतिपादकत्वरूपमुख्यवृत्त्यैव लाभसम्भवात् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्य च सिद्धान्ते दोषत्वाभावादिति ज्ञेयम् । एतद्दोषभयाद् ज्ञानविज्ञानयोरपि वर्तमानाशेषज्ञेयविज्ञेयान्तर्गततया लक्षणयैव लाभाज्जहल्लक्षणैवात्र विवक्षितेत्यप्याहुः । **अन्यतरोक्त्याऽपीति** । उपात्तान्यतरवाचकशब्देनैवाशेषलक्षणोपपत्तेः उभयोपादानं तत्र लक्षणाश्रयणं चानर्थकमिति भावः । मूले **परावरविदोऽपीति** । अत्र परावरशब्दौ अतीतानागतपरौ । अत एव मातरिश्वाधिकरणीय-'प्रलयकालेऽपि प्रतिभातपरावर' इत्येतदनुभाष्यमूले शरीराभावेऽपि प्रातिभेणैकज्ञानेन विषयीकृतानागतातीत इति व्याख्यातम् । योगनिष्ठत्वामलचक्षुष्ट्वयोः हेतुहेतुमद्भावोक्तौ दिव्यदृष्टित्वं योगदृष्टित्वेनैवेत्याभाति । तत्तथैवोत नेति भावेन पृच्छति । **किं तेनैवेति** मूलम् । तेनैव दिव्यदृष्टिम् । उत निमित्तान्तरेणापीति प्रश्नार्थः । तत्र तेनैवेत्यन्तं व्याचष्टे **योगनिष्ठेति** । **योगर्धिसम्पन्नयेति** मूलम् । उपलक्षणं चैतत् । परमेश्वरप्रसादाप्तभूतयश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । दिव्यदृष्टिप्रतीतस्यापि कारणत्वेनोक्तत्वात् ।

॥ इति अपरोक्षज्ञानिनां वसिष्ठादियोगिनां सद्भावसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ वसिष्ठादियोगिनां अतिमाहात्म्यम् ॥

११८ सु०— ननु पुरुषस्वरूपमात्रे न विप्रतिपत्तिः । तेषां महीयस्त्वं तु कुत इत्यत आह दृश्यते चेति ।

अनु०— दृश्यते चातिमाहात्म्यं तेषामतिमहौजसाम् ।

न केवलं पुरुषाः किन्तु तेषामतिमाहात्म्यं महीयस्त्वं च दृश्यते । कथम् । अतिमहौजसाम् । एतदुक्तं भवति । दृश्यन्ते तावद्विन्ध्यस्थगनसमुद्रपानादीनि तेषामतिमहान्त्योजांसि । तानि च महैश्वर्यकार्याणि । न च कार्याणि विना कारणैर्भवितुमर्हन्ति । महैश्वर्येषु च सार्वज्ञापरनामकं प्राकाश्यमिति तेषां महीयस्त्वसिद्धिरिति ।

परि०— विन्ध्येति । अगस्त्यस्य विन्ध्यादिवृद्धिस्तम्भनम् । 'मार्गं निरोद्धुं सततं भास्करस्याचलोत्तमः । निर्देशं पालयंस्तस्य विन्ध्यः शैलो न वर्धत' इत्यरण्यकाण्डे द्वादशसर्गे । मुनेर्विन्ध्यस्थगनसमुद्रपानाद्यरण्यपर्वण्यगस्त्योपाख्याने व्यक्तम् । महैश्वर्येषु चेति बहुव्रीहिः । **प्राकाश्यं** नाम अणिमाद्यैश्वर्यप्रभेदः । उक्तं हि एकादशस्कन्धे पञ्चदशाध्याये— 'अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः । प्राकाश्यं श्रुतदृष्टेषु' इत्यादि । तथा च परगतमोक्षप्रत्यक्षं तेषां युक्तमित्यर्थः ।

यादु०— नन्वेवं महैश्वर्यसिद्धावपि परपुरुषगतमोक्षज्ञानोपयोगिसार्वज्ञं न सिद्धमित्यत आह **सार्वज्ञापरनामकमिति** ।

शे०चं०— कुत इति । सिद्धमिति शेषः । माहात्म्यस्यापि प्रमाणान्तरेण सिद्धेरनुक्तत्वाद् दृश्यते चेति यथास्थितचशब्दसम्बन्धानुपपत्तिमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया तद्योजयति **न केवलमिति** । महीयस्त्वं कुतः सिद्धमिति प्रश्नस्यातिमाहात्म्यं दृश्यत इति वचनं न परिहारो भिन्नविषयत्वादित्यतो महीयस्त्वपरतया तद्योजयति **अतिमाहात्म्यमिति** । सार्वज्ञापरनामकप्राकाश्यरूपमहीयस्त्वस्य परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वान्न दृश्यत्वं तस्य सम्भवतीति भावेन पृच्छति **कथमिति** । परं प्रति तस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्यतिमहौजस्त्वलिङ्गेन तत्सिद्धिसम्भवान्नानुपपत्तिरिति भावेन समाधत्ते **अतिमहौजसामिति** । अतिमहौजस्त्वलिङ्गस्यासिद्धिं परिहरन्नप्रयोजकत्वं परिहरति **एतदुक्तं भवतीति** । अस्त्वेवं तदीयमहैश्वर्यस्य तत्कार्यभूतैर्महोजोभिः सिद्धिः प्राकाश्यरूपमहीयस्त्वस्य तु कथं सिद्धिरित्यत आह **महैश्वर्येषु चेति** ॥ **प्राकाश्यमिति** । प्राकाश्यमन्तर्भूतमित्यतो हेतोर्महैश्वर्यासिद्धौ महीयस्त्वसिद्धिर्युक्तेत्यर्थः ।

वा०र०— माहात्म्यस्यापीति । अयमर्थः । यदि माहात्म्यं प्रमाणान्तरेण प्राक्साधितं भवेत् तर्हि न केवलं प्रमाणान्तरसिद्धं किन्तु दृश्यते चेति समुच्चयो घटेत । न चैवम् । ततो यथास्थितचशब्दसम्बन्धानुपपत्तेरतिमाहात्म्यं च दृश्यत इति सम्बन्धमाश्रित्य योजयतीति ।

॥ इति वसिष्ठादियोगिनां अतिमाहात्म्यम् ॥

* * *

।। अथ योगिवाक्यानि न विप्रलम्भमूलकानि ।।

११९ **सु०—** ननु तदीयं मोक्षविषयं प्रत्यक्षं परेषां कुतः सिद्धम् । तद्वाक्यादिति चेन्न । तेषां विप्रलम्भकत्वोपपत्तेरित्यत आह **यदीति** ।

अनु०— यदि तेऽपि निषिध्यन्ते किं नोक्तिस्ते निषिध्यते ।

विप्रलम्भो हि प्रयोजनमूलो भवति । न च तेषां प्रयोजनानुसन्धानं सम्भवति । आप्तसमस्तैश्वर्यत्वात् । प्रयोजनान्तरस्य चाप्रमितत्वात् । एवम्भूता **अपि ते** योगिनो यदि विप्रलम्भका इति निषिध्यन्ते । तदीयं वाक्यं विप्रलम्भमूलत्वेन निराक्रियत इति यावत् । तदा ते त्वदभ्युपगता लोकायताचार्योक्तिः किं तथैव न **निषिध्यते** । साऽपि विप्रलम्भ-मूलेति कल्पयित्वा अनादरणीया स्यात् । अविशेषादिति यावत् ।

एतेनैतदपि निरस्तम् । विप्रकर्षवशादस्माभिरनुपलभ्यमाना अपि योगिनस्तन्माहात्म्यं तदीयं स्वप्रत्यक्षविषयं वाक्यं चास्माभिः कुतोऽवगन्तव्यम् । इतिहासपुराणेभ्य इति चेन्न । तेषामप्रमाणत्वादिति । दोषदर्शनेन हि तेषामप्रामाण्यं कल्प्यम् । न च तत्र प्रमाणमस्ति । वाक्यत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिषेधे लोकायताचार्योक्तेरपि तत्प्रतिषेधप्रसङ्गादिति ।

परि०— इत्येतत्कुतो निरस्तमित्यत एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **दोषदर्शनेनेति** ।

वं०प०— एतेनेत्युक्तं विशदयति **दोषदर्शनेन हीत्यादिना** ।। **तत्रेति** । लोकायताचार्यवचसीत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु च वसिष्ठादीनां मोक्षविषयकप्रत्यक्षस्यास्मान्प्रति किं प्रत्यक्षेण सिद्धिः किंवा तद्वाक्यादिति विकल्प्याद्यं दूषयति **परेषामिति** । परबुद्धेः परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वान्न प्रत्यक्षेण तत्सिद्धिरिति भावः । द्वितीयं शङ्कते **तदिति** । किमत्र प्रयोजनं विनैव विप्रलम्भोऽभिमत उत प्रयोजनापेक्षयेति विकल्पं मनसि निधाय प्रयोजनं विना विप्रलम्भादृष्टेर्नाद्य इत्याह **विप्रलम्भो हीति** । द्वितीयप्रयोजनं दृष्टमैश्वर्यादिकं किंवाऽन्यदिति विकल्प्याद्यं दूषयति **आप्तेति** । द्वितीयं प्रत्याह **प्रयोजनान्तरस्य चेति** । ननु विप्रलम्भमूलत्वेन तदीयमोक्ष-प्रत्यक्षविषयकवाक्यनिराकरणेऽपि योगिनामनिराकरणात् 'यदि तेऽपि निषिद्ध्यन्त' इत्यसदनुवाद इत्यतोऽस्य तत्रैव तात्पर्यान्नासदनुवादत्वमित्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह **एवम्भूता इत्यादिना** । ननु यत्र वसिष्ठादीनां तथोक्ते-र्विप्रलम्भमूलकत्वं तत्र लोकायताचार्योक्तेर्विप्रलम्भमूलकत्वमिति विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन तादृशव्याप्त्यसिद्ध्या

मूलशैथिल्यात् प्रसङ्गाभासोऽयमित्याशङ्क्य विशेषव्याप्त्यभावेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेर्भावान्न मूलशैथिल्यमित्याशयेनोक्तम् **अविशेषादिति** । एतदित्युक्तं विवृणोति **विप्रकर्षेति** । एतेनेत्युक्तं विवृणोति **दोषेति** । इतिहासपुराणादेरप्रामाण्यं किं दोषमूलकत्वप्रयुक्तं किंवा तेन विनैव । तत्र द्वितीयस्यातिप्रसङ्गपराहतत्वात् आद्य एवाङ्गीकार्य इत्याह **दोषेति** । अस्तु तर्हि विप्रलम्भादिदोषमूलकत्वादेव तदप्रामाण्यमित्यतो दोषवत्त्वसाधकप्रमाणाभावेन तदसिद्धेः न तेन तदप्रामाण्यसिद्धिरित्याह **न चेति** । विमतं दोषमूलं वाक्यत्वादिति वाक्यत्वस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह **वाक्यत्वेनैवेति** ।

॥ इति योगिवाक्यानि न विप्रलम्भमूलकानि ॥

* * *

॥ अथ प्रत्यक्षसंवादेन योगिवचनानां प्रामाण्यम् ॥

१२० **सु०—** न लोकायताचार्योक्तिर्विप्रलम्भशङ्कया निराक्रियते । प्रत्यक्षसंवादेन प्रामाण्यनिश्चयादिति चेत् समं प्रकृतेऽपीत्याह **यदुक्तेति** ।

अनु०— यदुक्तवाक्यप्रामाण्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

यैः योगिभिः **उक्तानां वाक्यानां प्रामाण्यं प्रत्यक्षेण** प्रत्यक्षसंवादेन **उपलभ्यते** तेऽपीति पूर्वेणान्वयः । कथमित्यत आह **वरादयोऽपीति** ।

वरादयोऽपि तद्दत्ताः सदा सत्या भवन्ति हि ।

तैर्योगिभिर्दत्ता **वराः** शापाश्च **सदा** अव्यभिचारेण **सत्या** भवन्ति । **हि** यस्मात् तस्मादिति पूर्वेणैव सम्बन्धः । ते प्रसन्नाः सन्तस्तवेदं भद्रं भविष्यतीति वा कुपिताः सन्तस्तवेदमभद्रं भविष्यतीति वा यदाहुस्तत्तथैव भवत्प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इति ।

स्यादेतत् । प्रत्यक्षयोग्यार्थे भवतु तत्संवादेन तदीयं वाक्यं प्रमाणम् । अतीन्द्रिये तु मोक्षादौ कथमिति । एवं तर्हि लोकायताचार्यवचनमपि प्रत्यक्षयोग्यार्थे तत्संवादेन प्रमाणमस्तु । अतीन्द्रिये तु मोक्षाभावादौ कथमिति समानम् ।

अथ मन्यसे प्रत्यक्षयोग्यार्थे तावत् तदीयं वचनं प्रत्यक्षसंवाद्येवोपलब्धम् । तेनातीन्द्रियार्थविषयेऽपि तत्र विश्वसिमः । लोके तथोपलम्भादिति । तदिदं प्रकृतेऽपि समानम् । तदिदमुक्तमनुक्तसमुच्चयार्थेनापिपदेन ।

वं०प०— लोके तथेति । एकत्र विश्वासेऽन्यत्रापि विश्वासदर्शनादिति भावः ।

शे०चं०— दोषवत्त्वसाधनद्वारेति शेषः ॥ **निराक्रियत इति** । निराकर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ **समिति** । वसिष्ठाद्युक्तेरपि प्रत्यक्षसंवादेन प्रामाण्यनिश्चयान्न विप्रलम्भादिशङ्कया निराकरणं कर्तुं शक्यमिति भावः ॥ **अनुक्तसमुच्चयार्थेनेति** । अनेन वरादय इत्यनेन प्रत्यक्षसंवादिवसिष्ठादिवाक्यमपिपदसमुच्चितं प्रत्यक्षासंवादितद्वाक्यं च प्रमाणमेवेति वाक्ययोजनोक्ता भवति ।

वा०र०— तत्संवादेन तदीयं वाक्यं प्रमाणमित्येतदनुसारेण योजनामाह **अनेनेति** ।

॥ इति प्रत्यक्षसंवादेन योगिवचनानां प्रामाण्यम् ॥

* * *

॥ अथ प्रयोजनाभावात् व्यर्थत्वेन न चार्वाकवचनस्य प्रामाण्यम् ॥

१२१ **सु०**— एवं सत्प्रतिपक्षतानिरासाय योगिनां मोक्षप्रत्यक्षवादस्य प्रामाण्यम्, अप्रामाण्यं च लोकायताचार्यस्य मोक्षाभावप्रत्यक्षोक्तेरुपपादितम् । हेत्वन्तरेणापि तदप्रामाण्यमुपपादयति **अप्रामाण्यमिति** ।

अनु०— अप्रामाण्यं तदुक्तेश्च वृथावाचाऽवसीयते ।

हेतुसमुच्चये चशब्दः । वृथावाचेति भावप्रधानो निर्देशः । वृथात्वादित्येवोक्ते तृणादिदर्शने व्यभिचारः स्यात् । तदर्थं वाग्ग्रहणम् । कथं लोकायताचार्योक्तेर्वृथात्वमित्यत आह **न हीति** ।

न हि प्रयोजनं किञ्चित्परलोकनिवारणात् ।

परलोकस्य मोक्षादेः **निवारणात्** नास्तित्वप्रतिपादनात् लभ्यं किञ्चित् **प्रयोजनं** नास्तीत्येतत्प्रसिद्धमेव । तथाहि । तदुक्तेरदृष्टं वा प्रयोजनं स्याद् दृष्टं वा । न तावददृष्टम् ।

परलोकनिवारणात् । अदृष्टं हि स्वर्गादावुपभोग्यं वा स्याद्देहान्तरेणेहैव वा । नाद्यः । स्वर्गादिः परलोकस्य परेण प्रतिषिद्धत्वात् । न द्वितीयः । देहात्मवादिनाऽस्यात्मनः परलोकस्य देहान्तरस्य निवारणात् । नापि दृष्टम् । प्रतिपादकप्रतिपाद्ययोरर्थकामलाभानुपलम्भादिति ।

परि०— हेत्वन्तरेणेति । विप्रलम्भपूर्वकत्वरूपप्रागुक्तहेत्वपेक्षया वृथात्वरूपहेत्वन्तरेणेत्यर्थः । वृथा वाचा चेत्यन्वयमुपेत्याह **हेतुसमुच्चये चशब्द इति** । विप्रलम्भरूपहेतुना वृथात्वहेतोर्वक्ष्यमाणानर्थत्वहेतुना च समुच्चय इत्यर्थः ।। **भावप्रधान इति** । वृथा वाक्त्वेनेत्येवंरूपेणेत्यर्थः ।। **प्रतिपादकप्रतिपाद्ययोरिति** । बोधकबोध्ययोरित्यर्थः । गुरुशिष्ययोरिति यावत् ।। **अर्थेति** । अर्थकामयोर्लाभानुपलम्भादित्यर्थः ।

यादु०— प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरिति । शिष्याचार्ययोरित्यर्थः । **विनेयानां** शिष्याणाम् ।। **साध्यनिर्देश इति** । उद्देश्यविशेषणतया प्रतीतस्यापि वृथावाक्त्वस्य साध्यतैव विवक्षितेत्यर्थः । एतदेव दर्शयति **एवमपीति** ।। **अदृष्टप्रयोजनेति** । अस्मिन्पक्षे हेतुगर्भमिदं विशेषणमिति बोध्यम् ।

वं०प०— हेतुसमुच्चय इति । अप्रामाण्ये हेत्वन्तरसमुच्चय इत्यर्थः ।

शे०चं०— हेतुहेतुमद्भावस्यास्पष्टत्वात् परलोकनिवारणादित्युक्तमेव स्पष्टयति **अदृष्टं हीति** । परलोकस्येत्यस्य व्याख्यानं **देहान्तरस्येति** ।। **प्रतिपादकेति** । आचार्यशिष्ययोरित्यर्थः ।

स०व्र०— प्रतिपाद्यः शिष्यः तस्यापि प्रतिपादनकर्मत्वात् ।

।। इति प्रयोजनाभावात् व्यर्थत्वेन न चार्वाकवचनस्य प्रामाण्यम् ।।

* * *

।। अथ धर्माद्यभावसाधने महान् अनर्थः ।।

१२२ सु०— वैदिकानां धर्माधर्मव्यवस्थापकैर्वचनैरुपरुद्धकामभोगानां प्राणिनां धर्माद्यभावप्रतिपादनेन कामोपभोगोपरोधनिवृत्तिरूपपरोपकारस्तावदाचार्यस्य प्रयोजनमस्ति । यद्यप्युपकारो न स्वरूपेण प्रयोजनम् । नाप्यदृष्टहेतुत्वेन । तथाऽप्युपकर्तारं प्रत्युपकुर्वन्त्येव । विनेयानां च कामोपभोगोपरोधनिवृत्तिरेवास्ति प्रयोजनम् । तत्कथं वृथात्वमित्यत आह वृथा वाचमिति ।

अनु०— **वृथा वाचं वृथा हन्याद्यदि तस्य किमुत्तरम् ।**

अत्र **वृथा वाचं** इति साध्यनिर्देशः । एवमपि वृथावात्त्वं न परिहार्यमिति । अदृष्ट-प्रयोजनरहितवाचमिति वा । यदि कश्चित्तमाचार्यं विनेयं वा वृथैव **हन्यात्** तदा तं प्रति **तस्य किमुत्तरम्** । न किञ्चित् ।

एतदुक्तं भवति । न स्त एव धर्माधर्मौ, अतस्त्वया निरङ्कुशेन कामोपभोगः करणीय इत्याचार्येण बोधितोऽन्तेवासी तदीयकमनीयकान्ताद्यपहारार्थं तं हन्यादेव, तदाऽस्य का प्रतिक्रिया । उपकर्तुरपकारो महाप्रत्यवायहेतुरिति छान्दसोक्तेस्तेनैव त्याजितत्वात् । उपकर्तारं प्रत्युपकुर्वन्तीत्येतदपि धर्मादिवासनायां सत्यामेव । सा तु तेनैव निश्शेषिता । अतो नास्त्येव आचार्यस्य प्रयोजनम् । प्रत्युत स्वजीवनहानिलक्षणोऽनर्थ एव एवं विनेयानामप्यन्योन्यधनवनिताद्यपहाराय परस्परवधादावेव प्रवृत्तिः न तु कामोपभोगावसरः । महताऽनर्थेनाक्रान्तोऽल्पीयान्कामोपभोगोऽनर्थ एवेति ।

परि०— विनेयानां चेति । शिष्याणामित्यर्थः । साध्यनिर्देशरूपतां व्यनक्ति **एवमिति** हेतुगर्भतामुपेत्याह **अदृष्टेति** ॥ **छान्दसोक्तेरिति** । वैदिकानामुक्तेरित्यर्थः ॥ **निश्शेषितेति** शेषोऽपि यथा नास्ति तथा कृतेत्यर्थः ।

वं०प०— न स्वरूपेणेति । सुखदुःखावाप्तिहान्योरन्यतरत्वाभावादिति भावः । **उपकुर्वन्ति** द्रव्यदानादिना ।

शे०चं०— न स्वरूपेणेति । सुखदुःखाभावेतरत्वादिति भावः ॥ **नापीति** । तदनङ्गीकारादिति भावः ॥ **विनेयानां चेति** । शिष्याणामित्यर्थः ॥ **साध्यनिर्देश इति** । उद्देश्यविशेषणतया प्रतीतमपि वृथावात्त्वं साध्यतयैव विवक्षितमित्यर्थः । तदेवोपदर्शयति **एवमपीति** । भावप्रधानत्वाश्रयणे लक्षणा भवतीत्यपरितोषादाह **अदृष्टेति** । ननु प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः शङ्कितप्रयोजननिरासस्य मूलात्स्पष्टमप्रतीतेः कथमेतेन वृथावात्त्वरूप-साध्यसिद्धिरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । ननूपकर्तुरपकारस्य महाप्रत्यवायहेतुत्वात् कथमुपकर्तारमाचार्यं हन्यादित्यत आह **उपकर्तुरिति** ॥ **तेनैवेति** । आचार्येणैवेत्यर्थः ॥ **त्याजितत्वादिति** । धर्माधर्माभावप्रतिपादनेनेति शेषः । ननु तथाऽपि ये हिंसादिना धनवनितादिकं लभन्ते तेषामस्त्येव कामोपभोग इति कथं तस्यानवसर इत्यतस्तेऽपि ततोऽपि बलवत्तैरन्यैर्हिंस्यन्त एवेत्यतो महताऽनर्थेनाक्रान्तत्वान्नासौ प्रयोजनमित्याह **महतेति** ।

॥ इति धर्माद्यभावसाधने महान् अनर्थः ॥

।। अथ अप्रेक्षावत्त्वरूपानाप्तत्वानुमानद्वारा वृथात्वस्य अनर्थहेतुत्वस्य अप्रामाण्यहेतुत्वनिरूपणम् ।।

१२३ **सु०—** अस्त्वेवं लोकायताचार्योक्तेर्वृथात्वमनर्थहेतुत्वं च । तथाऽप्यप्रामाण्यं कुत इत्यत आह **स्वेति** ।

अनु०— स्वजीवनविरोधाय वदन् किन्नाम बुद्धिमान् ।

स्वशब्दः परेषामप्युपलक्षकः । व्यर्थं चेति शेषः । व्यर्थानर्थहेतुवात्त्वेन लोकायताचार्यस्याप्रेक्षावत्त्वमनुमीयते । ततस्तद्वचनस्याप्रामाण्यमिति शेषः । उक्तश्चायमर्थः प्रयोजनाधिकरणे ।

परि०— तथाऽपीति । प्रयोजनादिहीनत्वेऽपीत्यर्थः । 'याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं न प्रयोजनवत्त्वमि'ति स्वीकारादित्यर्थः ।। **परेषामपीति** । शिष्याणामपीत्यर्थः ।। **उक्तश्चायमर्थ इति** । प्रयोजनवत्त्वमपि वाक्यप्रामाण्यप्रयोजकमित्येषोऽर्थः 'न प्रयोजनवत्त्वादि'त्यत्र युक्तिपादे 'याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकम् । मानत्वमेती'त्यनुव्याख्यानसुधयोरुक्त इत्यर्थः ।

गु०दी०— प्रयोजनाधिकरण इत्यत्र 'अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावादि'ति चार्वाकनिराकरणाधिकरणे इत्यर्थः ।

यादु०— लोकायतनाचार्योक्तेर्वृथात्वेऽप्यप्रामाण्यं कुत इत्याशङ्कायां न वृथात्वं साक्षादप्रामाण्ये हेतुर्येनाप्रयोजकत्वशङ्का किन्त्वप्रेक्षावत्त्वरूपानाप्तत्वानुमानद्वारा । तत्र च नाप्रयोजकत्वशङ्का । अनाप्तेरप्रामाण्यकारणत्वादित्यभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु साक्षादपि तस्य हेतुत्वे नाप्रयोजकत्वशङ्केत्याह **उक्तश्चायमर्थ इति** । 'याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकम् । मानत्वमेती'त्येतद्व्याख्यावसरे वाक्यप्रामाण्यं प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्तमिति तावदवश्यमङ्गीकार्यम् । पदानामिष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वात् । पदसङ्गतिग्रहणसव्यपेक्षस्यैव वाक्यस्य बोधकत्वात् । अतो व्यापकाभावे व्याप्यस्य वाक्यप्रामाण्यस्याप्यभाव इति नाप्रयोजकत्वशङ्केत्ययमर्थः प्रयोजनाधिकरण उक्तश्चेत्यर्थः ।

वं०प०— तत इति । अप्रेक्षावत्प्रणीतत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— निष्प्रयोजनत्वस्याप्युपपादितत्वादनर्थहेतुत्वमात्रकथनानुपपत्तिमाशङ्क्याह **व्यर्थं चेति शेष इति** । ननु लोकायताचार्योक्तेर्वृथात्वेऽपि प्रामाण्यसम्भवादप्रयोजकमेतदिति शङ्काया न परिहार इत्यतो न वयं वृथात्वेन साक्षादप्रामाण्यं साधयामो येनाप्रयोजकत्वं शङ्क्येत । किन्नाम व्यर्थानर्थवात्त्वेन लोकायताचार्यस्याप्रेक्षावत्त्वरूपानाप्तत्वमनुमायानाप्तवाक्यतया तच्छास्त्रस्याप्रामाण्यमनुमीयते । तत्र चानाप्तेरप्रामाण्यकारणत्वेन नाप्रयोजकत्वमित्याशयेन श्रुतपूरितसङ्कलनेन वाक्यतात्पर्यमाह **व्यर्थानर्थेति** । अभ्युपेत्य चेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु

निष्फलत्वेन साक्षादप्यप्रामाण्यसाधनेनानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कथं फलाभावेन तद्वचनस्याप्रामाण्यानुमानम् । न हि फलवत्त्वं प्रामाण्यं किन्तु याथार्थ्यमेव । नापि प्रामाण्यस्य व्यापकम् । तृणादिदर्शनस्य प्रयोजनाभावेऽपि प्रामाण्यदर्शनादित्यतः प्रामाण्यमात्रस्य प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्त्यभावेऽपि तद्विशेषस्य वाक्यप्रामाण्यस्यास्त्येव । पदानामिष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वात् । सङ्गतिग्रहणव्यपेक्षस्यैव वाक्यस्यार्थबोधकत्वात् । ततश्च व्यापकाभावेन व्याप्यवाक्यप्रामाण्याभावापादनमुपपन्नमेवेति 'याथार्थ्यमेव प्रामाण्यमपि वाक्यं प्रयोजकमि'त्यादिना प्रयोजनाधिकरणे उक्तश्चायमर्थ इत्याह **उक्तश्चायमर्थ इति** ।

वा०र०— अप्रामाण्यमनुमीयते इति । अत्राप्रामाण्यमित्यनन्तरमस्माभिरिति शेषः । अनुमीयत इत्यनन्तरं वेति वदाम इति पूरणीयम् । तत्र चानाप्तेरप्रामाण्येति पाठः । **प्रामाण्यस्यास्त्येवेति** मूलम् । प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्तिरिति वर्तते ।

स०व्र०— उक्तश्चायमर्थः प्रयोजनाधिकरण इति । 'एवमपि वाक्यं प्रयोजकम् । मानत्वमेति तत्रापि यत्सम्पूर्णप्रयोजनमि'त्यादिनेति शेषः ।

॥ इति अप्रेक्षावत्त्वरूपानाप्तत्वानुमानद्वारा वृथात्वस्य अनर्थहेतुत्वस्य अप्रामाण्यहेतुत्वनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्य बुद्ध्यारोहाय सङ्क्षेपकरणम् ॥

१२४ **सु०—** उक्तमर्थं बुद्ध्यारोहाय सङ्क्षिप्याह **प्रामाण्य इति** ।

अनु०— प्रामाण्ये संशयः किं स्यात् तयोः पुरुषयोरपि ।
स्वजीवनविरुद्धोक्तिरज्ञो दृष्टस्य चापि यः ।
यश्चातीन्द्रियदेवोक्तिश्रोता दृष्टपरावरः ।
अतीतानागतं सर्वं लोकानुभवमापयन् ।

(अत्र) **प्रामाण्य**शब्देनाप्तत्वमुच्यते । **किं** इत्याक्षेपे । **अपि**शब्दो गर्हायाम् । **स्वे**त्युपलक्षणम् । **दृष्टस्य** दर्शनयोग्यस्यापि बहोरर्थस्य । **च**शब्दो विशेषणसमुच्चये । **देवोक्ती**त्यतीन्द्रियान्तरस्याप्युपलक्षणम् । स्वोक्तं सर्वं प्रत्यक्षसंवादेन लोकानुभवं लोकाश्वासं प्रापयन् ।

यः स्वजीवनविरुद्धोक्तित्वादिविशेषणो लोकायताचार्यो यश्च अतीन्द्रियदेवोक्ति-श्रोतृत्वादिविशेषणो योगी तयोरपि पुरुषयोः प्रामाण्ये संशयः स्यात् किं, न स्यादेव । किन्त्वाद्यस्याप्रामाण्यमेव द्वितीयस्य प्रामाण्यमेव निश्चीयत इति योजना ।

परि०— अपिशब्दो गर्हायामिति । द्वयोरसाम्यादाप्तत्वसंशयो गर्हितोऽयुक्त इत्यर्थः ॥ **उपलक्षणमिति** । स्वपरजीवनेत्यर्थो लक्षणमित्यर्थः ।

यादु०— गर्हायामिति । आप्तत्वानाप्तत्वव्याप्यविशेषणवत्त्वेनानयोर्निश्चितत्वात् संशयो गर्हित इत्यर्थः ।

वं०प०— दृष्टस्याप्यज्ञ इति व्याहतम्, अतो व्याचष्टे **दृष्टस्येति** । **अप्रामाण्यम्** अप्रमापकत्वम् । अनाप्तत्वमिति यावत् । **प्रामाण्यं** प्रमापकत्वमाप्तत्वमिति यावत् ।

शे०चं०— उक्तस्यैव पुनर्वचनात् पौनरुक्त्यमित्यत आह **उक्तमर्थमिति** । सङ्क्षिप्योक्तेः प्रयोजनमाह **बुद्ध्यारोहायेति** । पुरुषस्य प्रामाण्याभावात् प्रामाण्य इत्यस्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह **अत्रेति** । **प्रामाण्यं** प्रमापकत्वमाप्तत्वमिति यावत् ॥ **आक्षेप इति** । उत्तराभावेन प्रश्नार्थत्वायोगादिति भावः । समुच्चयाद्यर्थत्वासम्भवादाह **अपिशब्द इति** । 'अपिः पदार्थसम्भावनान्वयगर्हासमुच्चयेष्वि'ति स्मरणादिति भावः । आप्तत्वानाप्तत्वव्याप्यधर्मवत्तया निश्चिततया सन्देहायोगाद्गर्हितत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ **स्वेत्युपलक्षणमिति** । स्वपरजीवनविरुद्धोक्तिरिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । ननु दृष्टस्याज्ञ इति विरुद्धमित्यत आह **दर्शनयोग्यस्येति** । एवं पदार्थमुक्त्वा व्यवहितत्वादाकाङ्क्षाक्रमेण वाक्ययोजनामाह **य इत्यादिना** ॥ **आद्यस्येति** । लोकायताचार्यस्यानाप्तत्वमित्यर्थः ॥ **द्वितीयस्येति** । वसिष्ठादेराप्तत्वमित्यर्थः ।

वा०र०— उक्तस्यैव पुनर्वचनादिति । यदुक्तं वाक्यं प्रामाण्यं प्रत्यक्षेणेत्यादिभाष्येण वसिष्ठादिवाक्यस्य प्रत्यक्षसंवादित्वं लोकायताचार्यवाक्यस्य स्वजीवनविरोधित्वादिकं प्रागुक्तम् । तस्यैवोत्तरमूलेन वचनादित्यर्थः । **स्मरणादिति** । पाणिनेः प्रथमस्य चतुर्थे स्मरणादित्यर्थः । **स्वपरेति** । अत्र परजीवनविरोधोक्तिरित्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थ इति वक्तव्ये स्वपरेत्यादिवचनम् । श्रुतोपलक्षणमेलनेन किं योऽनर्थः सम्पन्न इत्यतस्तं दर्शयितुं तेनैवोपलक्षणीयदर्शनलाभान्न तदनुक्तिदोषप्रसङ्ग इति ज्ञेयम् । **आप्तत्वमुच्यत इति** मूलम् । प्रमाणं निर्णयाय स्युरिति न विलक्षणाधिकरणे तु प्रमाश्रये प्रमाणत्वोपचार इति मूले उक्तम् । तथा विप्राः प्रमाणमित्यत्र उपचारोपपादनं प्रमाणलक्षणविचारावसरे युक्तिपादे । पक्षभेदोपपादनं कार्यम् । **अतीन्द्रियान्तरस्याप्युपलक्षणमिति** मूलम् । उपलक्षणं चैतत् । श्रोतेत्येतदपि ज्ञानानन्तरोपलक्षणमिति द्रष्टव्यम् । प्रामाण्यपदमाप्तत्वार्थतया मूले व्याख्यातमिति तदनुसारेणाह **अनाप्तत्वमित्यर्थ इत्यादि** ।

* * *

१२५ **सु०—** एवं निमित्ताभावेनासम्भावितातीन्द्रियज्ञानस्य कामुकत्वादिना सम्भावितविप्रलम्भस्य लोकायताचार्यस्य योगर्धिसम्पदा सम्भावितसार्वज्ञावाप्तसमस्तैश्वर्यवत्त्वादिना अत्यन्तासम्भावितवञ्चकत्वात् प्रत्यक्षसंवादिवचसो योगिनः प्रति, प्रतिपक्षत्वासम्भवे (न) तद्वचनावगतेन तत्प्रत्यक्षेण मोक्षः सिद्ध्यतीत्युक्तम् ।

वं०प०— **निमित्ताभावेनेति** । अतीन्द्रियार्थज्ञाननिमित्तभूतयोगद्धर्याद्यभावेनेत्यर्थः । लोकायताचार्यस्य योगिनः प्रतिपक्षत्वासम्भवादित्यन्वयः । योगिन इति कर्मणि षष्ठी । योगिनं प्रतीत्यर्थः । प्रतिपक्षत्वासम्भवे निमित्तकथनाय योगर्धीत्याद्युक्तम् । ईश्वरसाम्यव्यावृत्त्यर्थमुक्तं **सम्भावितसार्वज्ञेति** ।

शे०चं०— **निमित्ताभावेनेति** । योगर्धिसम्पत्तिरूपनिमित्ताभावेनेत्यर्थः ॥ **कामुकत्वादिनेति** । रागादिदोषवत्त्वेनेत्यर्थः ॥

॥ इति उक्तार्थस्य बुद्ध्यारोहाय सङ्क्षेपकरणम् ॥

* * *

॥ अथ भागासिद्धत्वात् वेदाऽप्रामाण्यसाधक'संवादरहितत्व'हेतोः दोषता ॥

१२६ **सु०—** इदानीं वेदेनापि तं सिषाधयिषुः तत्प्रामाण्ये विप्रतिपन्नं प्रति किं संवादरहितत्वात् वेदस्य अप्रामाण्यमुच्यते । उत वाक्यत्वात् उन्मत्तवाक्यवत् । अथवोन्मत्तवाक्यादनिश्चितविशेषत्वादथ (वा) बाधितत्वादिति विकल्प्य आद्येऽपि किं सर्वस्य संवादो नास्ति उतैकदेशस्येति विकल्प्याद्यं निराचष्टे **अत इति** ।

अनु०— अतः प्रत्यक्षगम्यत्वाद्वेदमात्रस्य च स्फुटम् ।

वैदिकानुष्ठानवतां तत्फलसिद्धेर्दृष्टत्वादित्यर्थः । **प्रत्यक्षगम्यत्वात्** प्रत्यक्षसंवादेन सिद्धत्वात् । प्रमाणसमुच्चये चशब्दः । वेदेन च मोक्षसिद्धिरिति । अनेन सर्वस्यापि वेदस्य प्रमाणान्तरसंवादो नास्तीत्येतदसिद्धम् । ऐश्वर्यादिसाधनतया योगादिकमुपदिशतो वेदभागस्य संवाददर्शनादित्युक्तं भवति । मोक्षप्रतिपादकानि च वेदवाक्यानि तत्र तत्रोदाहृतान्येव द्रष्टव्यानि । फलविसंवादोऽपि वेदस्य दृश्यत इति चेन्न । तस्य कर्तृकर्मादिवैगुण्यहेतुतायाः प्रागुक्तत्वात् । तदिदमुक्तं **स्फुटमिति** ।

परि०— तत्रतत्रोदाहृतानीति । 'बन्धान्मोक्षं तत एवाभिवाञ्छेत् । तत्प्रीणनान् मोक्षमाप्नोति सर्वः', 'मोक्ष एव परानन्दः संसारे परिवर्तताम् । मुमुक्षुभिः कर्मपाशादि'त्यादीनीति भावः। **प्रागुक्तत्वादिति** । न विलक्षणत्वादित्युक्तिपादीयानुव्याख्यानसुधयोरुक्तत्वादित्यर्थः ।

यादु०— प्रागुक्तत्वादिति । न विलक्षणाधिकरण उक्तत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— सर्वस्येति । कस्यापि भागस्येत्यर्थः । चशब्दसमुच्चेयं प्रमाणमेव दर्शयति **वेदेन चेति** । मोक्षप्रतिपादकानि वेदवाक्यानि कानि यैर्मोक्षसिद्धिः स्यादित्यत आह **मोक्षप्रतिपादकानि चेति** ॥ **सर्वस्यापीति** । कस्यापि भागस्येत्यर्थः ।

शे०चं०— आद्येऽपीति । किं सर्वथा (कस्यापि भागस्येत्यर्थः) संवादो नास्ति किंवा सर्वस्यापि संवादो नास्तीति प्रश्नाभिप्रायः ॥ **प्रमाणसमुच्चय इति** । योगिप्रत्यक्षरूपपूर्वोपन्यस्तप्रमाणसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । समुच्चयमेव दर्शयति **वेदेन चेति** ॥ **प्रागिति** । 'न विलक्षणत्वादि'त्यत्रेत्यर्थः ।

वा०र०— एकदेशस्य संवादो नास्तीत्युक्ते एकदेशान्तरे संवादो विद्यमानतया स्वीकृत इति सर्वस्यापि संवादो नास्तीत्येव फलितं भवति । ततश्च सर्वस्य संवादो नास्तीति पूर्वकल्प उत्तरकल्पादविशिष्ट इत्याभातीत्यतः सर्वस्येत्यस्य सर्वस्यापीत्यर्थः । 'अनेन सर्वस्यापी'त्युत्तरमूलानुसारात् । तथा च न केवलमेकदेशस्य संवादो नास्ति किन्तु कस्यापि संवादो नास्तीति सर्वथा संवादाभाव एव सर्वस्येति प्रथमकल्पेनोक्तो भवति । एकदेशस्येत्यन्तेन त्वेकदेशसंवादसत्त्वेऽप्येकदेशान्तरे तदभावेन सर्वस्यापि संवादो नास्तीत्युक्तं भवतीति मूलाभिप्रायस्पष्टीकरणेन कल्पभेदं दर्शयति **किं सर्वथा संवादो नास्तीत्यादिना** । **पूर्वोपन्यस्तप्रमाणेति** । प्रत्यक्षरूपप्रमाणेन वेदरूपप्रमाणस्य समुच्चयार्थ इत्यर्थः । **समुच्चयमेवेति** । वेदमात्रस्य प्रत्यक्षावगम्यत्वमात्रप्रतिपादनेऽपि वेदेन मोक्षसिद्धेरनुक्ततया समुच्चयप्रकारस्यास्फुटत्वात् तं दर्शयतीत्यर्थः । 'घटते मुक्तिदृष्टिस्तु पुरुषेण महीयसे'ति पूर्वत्र मुक्तिदृष्टिर्घटते इत्यस्यानुवृत्तिं दृष्टिपदस्य च सिद्ध्यर्थत्वमभिप्रेत्य वेदमात्रस्य प्रत्यक्षसंवादेन सिद्धत्वस्य वेदेन मोक्षसिद्ध्यर्थतया आपादनात् तत्फलभूतवेदेन मोक्षसिद्धिर्घटत इत्यस्य सिद्धौ वेदरूपप्रमाणस्य प्रत्यक्षेण समुच्चयप्रदर्शनाय वेदेन च मोक्षसिद्धिरितीति मूले उक्तमिति ज्ञेयम् । **तत्र तत्रोदाहृतान्येवेति** मूलम् । 'धर्मार्थकामाः सर्वेऽपि न नित्या मोक्ष एव हि । नित्यस्तस्मात्तदर्थाय यतेत मतिमान्नरः' इति भाल्लवेयश्रुतिः । 'अनित्यत्वात् सदुःखत्वान्न धर्माद्याः परं सुखम् । मोक्ष एव परानन्दः संसारे परिवर्तताम्'इति भारतवाक्यं च तत्त्वनिर्णये उदाहृतम् । एवं अन्यान्यपि तत्र तत्रोदाहृतानि अवकाशानुसारेण निष्कास्य लेखनीयानि । किमत्र सर्वथेत्यादेरपि पूर्वप्रतिपादित एवार्थः ।

स०व्र०— प्रागुक्तत्वात् प्रामाण्यवाद इति शेषः ।

॥ अथ संवादहीनवेदभागदृष्टान्तेन समग्रवेदस्याप्रामाण्ये प्रत्यक्षप्रामाण्यहानिः ॥

१२७ **सु०**— आद्ये द्वितीयं दूषयति **यदीति** ।

अनु०— यद्यागमस्य नो मात्वमक्षजस्य तथा भवेत् ।

यदि भागविशेषस्य संवादाभावेन कृत्स्नस्यापि **आगमस्य नो मानत्वम्**, अप्रमाणत्वमित्युच्यते तर्हि **अक्षजस्य** प्रत्यक्षमात्रस्य **तथा** अप्रमाणत्वं भवेत् । अस्थात्सुखादिविषयस्य प्रत्यक्षस्य संवादाभावात् । यदि च संवादरहितस्यैव वेदभागस्य नो मानत्वमित्युच्यते तदा अस्मत्सुखादिविषयस्य प्रत्यक्षस्य अप्रामाण्यं भवेदेवेति । यद्यपि योगिप्रत्यक्षसंवा(दोऽस्ति तथा)दः प्रागुक्तस्तथाऽपि तदितरप्रमाणापेक्षयेदमुदितं वेदितव्यम् ।

शे०चं०— एकदेशसंवादाभावेन किं सर्वस्याप्रामाण्यमुच्यते उत यस्मिन् देशे संवादाभावः तस्य सर्वस्यैवेति विकल्पद्वयं मनसि निधाय पक्षद्वयोत्तरत्वेनापि मूलं योजयति **यदीति** ॥ **यद्यपीति** । अस्मत्सुखादेरपि योगिप्रत्यक्षवेद्यत्वादिति भावः । तथा च संवादाभावकथनं न युक्तमिति वाक्यशेषः ।

॥ इति संवादहीनवेदभागदृष्टान्तेन समग्रवेदस्याप्रामाण्ये प्रत्यक्षप्रामाण्यहानिः ॥

* * *

॥ अथ प्रत्यक्षमिव आगमस्यापि स्वतःप्रामाण्यम् ॥

१२८ **सु०**— स्यादेतत् । प्रत्यक्षं स्वत एव प्रमाणं तत्र किं संवादेनेत्यत आह **यद्यक्षजस्येति** ।

अनु०— यद्यक्षजस्य मात्वं स्यादागमस्य कथं न तत् ।

यदि संवादेन विना **अक्षजस्य** स्वत एव प्रमाणत्वं स्यात् तर्हि **आगमस्य तत्** स्वत एव प्रामाण्यं **कथं न भवेत्** । अविशेषाद्भवेदेव ।

॥ इति प्रत्यक्षमिव आगमस्यापि स्वतःप्रामाण्यम् ॥

* * *

॥ अथ वाक्यत्वमात्रेण आगमस्य अप्रामाण्ये प्रत्यक्षत्वमात्रेण यथार्थप्रत्यक्षस्यापि अप्रामाण्यम् ॥

१२९ सु०— द्वितीयं निराकरोति **यद्यागमस्येति** । यदि वाक्यत्वमात्रेणोन्मत्तवाक्यवत् आगमस्य न मानत्वमित्युच्यते । तर्ह्यक्षजत्वेन शुक्तिरजतादिविषयाक्षजवत् स्तम्भाद्यक्षजस्याप्यप्रामाण्यं स्यादविशेषात् । निर्दोषत्वात् स्तम्भादिविषयमक्षजं प्रमाणमित्यत आह **यद्यक्षजस्येति** । यदि निर्दोषत्वात् स्तम्भादिविषयस्याक्षजस्य प्रमाणत्वं स्यात् तर्ह्यागमस्यापि तत एव कथं न भवेत् । न ह्यपौरुषेयस्य सदोषता सम्भवति । वेद इत्युपक्रमात् तथैव वक्तव्ये यदागमस्येति वदति तदनेनैव न्यायेन पौरुषेयागमस्यापि प्रामाण्यं साधनीयमिति सूचयितुम् ।

परि०— **अनेनैव न्यायेनेति** । प्रत्यक्षप्रतिबन्द्या फलसंवादादिन्यायेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— **तत एव** निर्दोषत्वादेव । निर्दोषत्वमेवोपपादयति **न हीति** ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** । किमत्र सर्वथा संवादाभावोऽभिमतः । किंवा सर्वस्यापि । नाद्यः । पौरुषेयवाक्यस्यापि क्वचित्प्रमाणसंवाददर्शनात् । द्वितीयेऽपि किं तेन सर्वस्याप्रामाण्यं साध्यमुत संवादरहितांशस्य । आद्ये क्वचित्प्रत्यक्षस्य संवादाभावेन सर्वस्यापि प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यापातात् । अस्मत्सुखादिविषयप्रत्यक्षस्य संवादाभावात् । द्वितीये सुखादिविषयप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यमित्यादिप्रागुक्तन्यायेनैव पौरुषेयागमस्यापि प्रामाण्यं ज्ञातव्यमिति भावः ।

॥ इति वाक्यत्वमात्रेण आगमस्य अप्रामाण्ये प्रत्यक्षत्वमात्रेण यथार्थप्रत्यक्षस्यापि अप्रामाण्यम् ॥

* * *

॥ अथ उन्मत्तवाक्याद्वेदस्य वैलक्षण्यं व्यभिचाराभावेन बाधाभावः ॥

१३० सु०— तृतीयं निराकरोति **लोकेति** ।

अनु०— लोकवाक्याद्विशेषश्चाव्यभिचारेण सिद्ध्यति ।

उन्मत्तादिवाक्यात् । **विशेषो** वेदस्य । **अव्यभिचारेण** बाधराहित्येन । न हि वैदिकोऽर्थः प्रत्यक्षसिद्धो येन तत्तत्र बाधकतयाऽवकाशं लभेत ।

एतेन चतुर्थोऽपि निरस्तः ।

परि०— एतेनेति । फलसंवादकथनेनेत्यर्थः ।

गु०दी०— न हि वैदिकोऽर्थः प्रत्यक्षसिद्ध इत्यत्र हीति हिशब्देनापणस्थस्य तव प्रत्यक्षं विप्रकृष्टतया स्वागोचरम् । त्वद्गृहस्थितधनवनितादिकं तवापि मते बाधितुमलमिति दृष्टान्तं सूचयति ।

शे०चं०— एतेनेति । वैदिकार्थस्याप्रत्यक्षत्वेन तत्र प्रत्यक्षस्य बाधकत्वासम्भवप्रतिपादनेन बाधकसद्भावादिति चतुर्थोऽपि निरस्त इत्यर्थः ।

वा०र०— बाधकसद्भावादितीति । बाधितत्वादिति मूलस्यार्थानुवादोऽयमित्यदोषः ।

स०व्र०— एतेन चतुर्थोऽपीति । वैदिकार्थस्याप्रत्यक्षत्वे तत्र प्रत्यक्षस्य बाधकत्वासम्भवप्रतिपादनेन बाधकसद्भावादिति चतुर्थोऽपि निराकृत इत्यर्थः ।

॥ इति उन्मत्तवाक्याद्वेदस्य वैलक्षण्यं व्यभिचाराभावेन बाधाभावः ॥

* * *

॥ अथ मोक्षविषये अनुमानस्यापि प्रामाण्यम् ॥

१३१ **सु०— तदेवं प्रत्यक्षागमाभ्यां मोक्षं साधयतेहामुत्र फलभोगवैराग्यवतां योगिनां प्रवृत्तिः सफला प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात् सम्मतवदित्यनुमानमपि सूचितम् । अनुमानप्रामाण्यं च प्रागेव समर्थितम् ।**

परि०— प्रवृत्तिरिति । श्रवणाद्यनुष्ठानमित्यर्थः ॥ **प्रागेवेति** । 'प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावसीयते' इत्यादिना 'अभ्युपगमेऽपी'त्येतत्सूत्रानुव्याख्यानसुधयोः, तथा 'आगमानुगृहीतानुमानम्' इत्यादिना 'तर्काप्रतिष्ठानात्' इत्येतदनुव्याख्यानादौ चेत्यर्थः ।

यादु०— प्रागेवेति । जिज्ञासाधिकरण इत्यर्थः ।

शे०चं०— किरणावलीकाराद्यभिमतमनुमानेन मोक्षसाधनप्रकारं दूषयितुं स्वाभिमतमनुमानेन मोक्षसाधनप्रकारं तावदाह **तदेवमिति** ।

वा०र०— किरणावलीकाराद्यभिमतमिति । आदिपदेन लीलावतीकारादीनां परिग्रहः ।

॥ इति मोक्षविषये अनुमानस्यापि प्रामाण्यम् ॥

* * *

॥ अथ उदयनोक्तमोक्षसाधकानुमाननिराकरणम् ॥

१३२ **सु०**— अपरे पुनरनुमिमते । दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वाद्दीपज्वालासन्ततिवदिति । तदसत् । सकलजीवगतदुःखसन्ततिपक्षीकारेंऽशे बाधितत्वात् । नित्यसंसारिणां केषाञ्चित्सत्त्वस्य तैरप्यङ्गीकृतत्वात् समर्थयिष्यमाणत्वाच्च । तद्व्यतिरिक्तजीवगतदुःखसन्ततिपक्षीकारे तु तत्रैव व्यभिचारात् । पार्थिवपरमाणुरूपादिसन्ताने व्यभिचाराच्च । सर्वमुक्तिपक्षे फलमूलयोरभावेन सोऽप्यत्यन्तमुच्छिद्यत एवेति चेन्न । सर्वमुक्तिपक्षस्यैव निराकरिष्यमाणत्वात् । कालक्षणसन्ताने व्यभिचाराच्च ।

किञ्च दुःखसन्ततिशब्देन दुःखान्येवोच्यन्ते उत तद्धर्मः कश्चित् । आद्ये सिद्धसाधनता । मोक्षमनङ्गीकुर्वताऽपि दुःखानां विनाशिताऽभ्युपगमात् । अत एवात्यन्तमित्युक्तमिति चेत् । कोऽस्यार्थः । किं सर्वाण्यपि दुःखान्युच्छिद्यन्त इति । उत निःशेषतयोच्छिद्यन्त इति । अथवा तत्र दुःखान्तरानुत्पादेनेति । न प्रथमः । सिद्धसाधनताऽनिस्तारात् । सर्वेषामपि दुःखानां परेण अनित्यतायाः स्वीकृतत्वात् । अत एव न द्वितीयः । न हि दुःखं सावयवद्रव्यम् । येन सशेषमुच्छिद्यत इति शङ्क्येत । न तृतीयः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । न हि दीपज्वालासन्ततिरेवमुच्छिद्यते । तत्रैव पुनर्ज्वालान्तरोदयसम्भवात् । न द्वितीयः । दुःखधर्मो हि जातिर्वा तदन्यो वा । आद्येऽपसिद्धान्तः । जातेर्नित्यत्वाङ्गीकारात् । न द्वितीयः । आश्रयासिद्धेः । गुणेषु जातिव्यतिरिक्तधर्मानङ्गीकारात् । अङ्गीकारेऽप्यर्थान्तरता स्यात् । न हि दुःखधर्मस्य कस्यचिद्विनाशसिद्धौ मोक्षसिद्धिरिति ।

परि०— एवं स्वमते प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयेण मोक्षास्तित्वमुपपाद्य तार्किकोक्तं मोक्षास्तित्वसाधकानुमानमनूद्य निराह **अपर इति** ॥ **अत्यन्तमिति** । तदुच्छेदस्यैव मुक्तित्वमिति भावः ॥ **तैरपीति** । तार्किकैरपीति भावः ॥ **समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेति** । ज्ञानपादे 'अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिम् । को निवारयितुं शक्तः' इत्यादिना अनादियोग्यतोक्तिप्रकरणे 'चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यानि'त्यादिवाक्योदाहरणेन समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **फलमूलयोरिति** । **फलं** कार्ये द्व्यणुकादौ रूपाद्युत्पादः, **मूलमदृष्टं** तेजस्संयोगादि तयोरभावादित्यर्थः ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । चतुर्थे 'तत्र मोक्षस्वरूपं त्वि'त्यादिना शून्यवादाद्यभिमतमोक्षस्वरूपनिरासेनेत्येके । ज्ञानपादे

त्रिविधजीवसमर्थनेनेत्यन्ये ।। **गुणेषु जातिव्यतिरिक्तेति** । जातिव्यतिरिक्तधर्मस्यौपाधिकत्वादुपाधेश्च द्रव्यगुणाद्यनतिरेकात् । गुणेषु च द्रव्यगुणाद्यन्यतमस्याप्यभावादिति भावः ।

गु०दी०— फलमूलयोरभावेनेत्यत्र फलं घटादिकमुत्पाद्य परोपकारः । मूलं सर्वोत्पत्तिनिमित्त-कारणमदृष्टम् । **तत्रैव पुनर्ज्वालान्तरोदयसम्भवा**दित्यत्र यत्र प्राक्तनज्वाला विच्छिन्ना तस्यामेव वर्तिकायां तत्रानीतवर्तिकान्तरायां वेत्यर्थः ।

यादु०— एवं स्वमते विप्रतिपन्नं प्रति प्रत्यक्षानुमानागमैर्मोक्षसाधनप्रकारमुक्त्वेदानीं *उदयनोक्तं* मोक्षसाधनप्रकारमनूद्य दूषयति **अपरे पुनरिति** ।। **तैरप्यङ्गीकृतत्वादिति** । यथाऽऽहोदयनः 'संसार्येकस्वभावा एव केचिदात्मान इति स्थितम्' इति ।। **समर्थयिष्यमाणत्वादिति** । 'सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गादि'त्यत्रेति शेषः । तत्र त्रिविधजीवयोग्यताया अनादिनित्यत्वसमर्थने नित्यसंसारिणां जीवानां सिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।। **फलमूलयोरभावेनेति** । महाप्रलयानन्तरं परमाणुषु पुना रूपाद्युत्पत्तेः फलं रूपरसादीनामनुभवरूपो भोगो मूलमदृष्टम् । इदमुभयं सर्वमुक्तिपक्षे न सम्भवति । सर्वात्मना ध्वस्ताशेषविशेषगुणत्वादित्यर्थः । यथाऽऽह *किरणावलीकारः* 'न हि सर्वमुक्तिपक्षे सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृष्टस्यापायात्तदुत्पत्तिबीजमस्ति । न च सर्व-भोक्तॄणामपवृक्तौ तदुत्पत्तेः प्रयोजनमस्ति । न हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्ती'ति । **निरा-करिष्यमाणत्वादिति** । नित्यसंसारिजीवसमर्थनेनेति शेषः ।। **दुःखान्तरानुत्पादेनेति** । तथा च स्वसमाना-धिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वं दुःखोच्छेदस्यात्यन्तिकत्वमिति भावः ।। **जातिव्यतिरिक्तधर्मेति** । औपा-धिकधर्माणां द्रव्यादिपदार्थघटितमूर्तिकत्वेन द्रव्याद्यनाश्रयेषु गुणेषु कथं ते धर्मा अङ्गीकर्तुं शक्या इति भावः । ननु गुणेषु द्रव्यगुणकर्मविशेषाणां वृत्त्यभावेन तद्घटितोपाधिकधर्माणां तत्राङ्गीकर्तुमशक्यत्वेऽपि समवायाभाव-योस्तेषु सत्त्वेन तद्घटितधर्माणां तत्राङ्गीकारे न किञ्चिद्बाधकमित्याशयेनाह **अङ्गीकारेऽपीति** ।

वं०प०— अपरे तार्किकाः ।। **अनुमिमत इति** । अनुमानेन मोक्षं साधयन्तीत्यर्थः ।। **दीपज्वाला-सन्ततिवदिति** । करदीपज्वालासन्ततिवदित्यर्थः ।। तमेवांशे बाधमुपपादयति **नित्यसंसारिणामिति** । सकल-जीवमध्ये तेषामपि पतित्वेन तद्गतदुःखसन्ततेरपि पक्षकोटिनिविष्टत्वेन तस्या अत्यन्तमुच्छेदाभावाद्बाधः नित्य-संसारित्वेन तेषां मोक्षाभावादिति भावः ।। **सोऽपीति** । पार्थिवपरमाण्वादौ पाकजरूपादिसन्तानेत्यर्थः ।। **दुःखान्येवेति** । समुदायस्य समुदाय्यनतिरिक्तत्वादिति भावः । **तद्धर्म इति** । समुदायिनां दुःखानां धर्मभूत-स्तदतिरिक्तः कश्चित्समुदाय इत्यर्थः । **अनङ्गीकुर्वता** चावकिण ।। **अत एवेति** । सिद्धसाधनतापरिहारार्थ-मेवेत्यर्थः । **अस्य** अत्यन्तपदस्य । अत एवेत्युक्तं विशदयति **न हीति शङ्केतेति** । एवं शङ्कायामेव हि निश्शेषतयोच्छेदः साध्यत इति भावः । **दीपज्वालासन्ततिः** करदीपज्वालासन्ततिः । **एवं** ज्वालान्तरानुत्पा-देन । कुतो नैवमुच्छिद्यत इत्यत आह **तत्रैवेति** । करदीपिकायामेव परमात्मनि कार्यविशेषगुणवत्त्वाभावा-दित्यपरः पक्षीभूते प्रकारः शेषः ।। **न द्वितीय इति** । तद्धर्मः कश्चिदिति द्वितीयः पक्षो नेत्यर्थः ।। **अनङ्गी-**

कारादिति । अनङ्गीकारे तेषां द्रव्याद्यन्तर्भावासम्भवेन षट्पदार्थातिरेकः स्यादिति भावः । तामेवोपपादयति **तथाहीत्यादिना** । दुःखनाशासिद्धेरिति भावः ।

शे०चं०— अपर इति । किरणावलीकारादय इत्यर्थः ॥ **अत्यन्तमुच्छिद्यत इति** । दुःखप्रागभावासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिनीत्यर्थः । प्रलयावस्थायां दुःखसन्ततेरुच्छेदस्वीकारात्सिद्धसाधनतानिवृत्त्यर्थमत्यन्तपदम् ॥ **तैरपीति** । कन्दलीकारलीलावतीकारप्रभृतिभिः । कैश्चिद्वैशेषिकैः सर्वमुक्त्यनङ्गीकारेण केषाञ्चिदात्मनां संसार्येकस्वभावताऽङ्गीकारादिति भावः ॥ **समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेति** । त्रिविधजीवयोग्यताया अनादिनित्यत्वसमर्थनेन नित्यसंसारिजीवानां सत्त्वस्य **सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात्** इत्यत्र समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेत्यर्थः ॥ **तत्रैवेति** । नित्यसंसारिदुःखसन्ततावेवेत्यर्थः ॥ **पार्थिवेति** । तत्र हि सन्ततित्वे सत्यपि नात्यन्तोच्छित्तिरस्ति सर्गान्तरेषु रूपाद्युत्पत्तेरित्यर्थः । अत्र तदीयमेव परिहारमुद्भावयति **सर्वमुक्तिपक्ष इति** ॥ **फलमूलयोरभावेनेति** । सर्वमुक्तिपक्षे साऽपि सन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यत एव । सर्वात्मना ध्वस्ताशेषविशेषगुणवत्त्वेन धर्माधर्माख्यनिमित्तस्य सुखदुःखोपभोगलक्षणप्रयोजनस्य चाभावादित्यर्थः ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गादि'त्यादिनेति शेषः । तत्र नित्यसंसारिजीवसमर्थनादिति भावः ॥ **काल(ल)क्षणसन्तान इति** । न च तस्याप्यत्यन्तोच्छेदान्न व्यभिचारः । तथा सति कदेति प्रश्नस्य निरुत्तरत्वापातात् ।

अत एवेति । मोक्षमनङ्गीकुर्वताऽपि दुःखादीनां विनाशताऽभ्युपगमेन सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गादेव तत्परिहारार्थमत्यन्तमिति साध्ये विशेषणं गृहीतमित्यर्थः ॥ **दुःखान्तरेति** । स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वमेव दुःखोच्छेदस्यात्यन्तिकत्वमित्यर्थः ॥ **सिद्धसाधनताऽनिस्तारादिति** । सिद्धसाधनताया अनिस्तारादपरिहारादित्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयति **सर्वेषामपीति** ॥ **अत एवेति** । सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । अत एवेत्युक्तमेव प्रथयति **न हीति** ॥ **तत्रैवेति** । दीपारोपणेनेति शेषः । आद्यद्वितीयं निषेधति **न द्वितीय इति** ॥ **अङ्गीकारादिति** । अन्यथा नित्यमनेकसमवेतमिति लक्षणव्याघातादिति भावः ॥ **गुणेष्विति** । तत्र द्रव्यगुणकर्मविशेषाणामनभ्युपगमात् समवायस्य च धर्मनिरूपितत्वेन तद्रूपत्वानभ्युपगमात् । उपाधिरूपसामान्यस्य च परम्परासम्बन्धाज्जातिरेवोपाधिरिति पक्षे जातिकोटिप्रवेशात् । पक्षान्तरे च तस्य धर्मिस्वरूपत्वेन दुःखवृत्तित्वासम्भवात् प्रध्वंसात्यन्तान्योन्याभावानां नित्यत्वेन बाधप्रसक्त्याऽसम्भवात् । प्रागभावस्य नित्यत्वभावेऽपि दुःखेऽसम्भवान्न जात्यन्यो धर्मस्तत्र सम्भवतीत्याशयः । अभ्युपेत्यापि यत्किञ्चिद्धर्मसम्भवं दूषयति **अङ्गीकारेऽपीति** ।

वा०र०— दुःखसन्ततिपक्षकानुमानस्य किरणावलीकारेणोक्तत्वेऽप्यन्यैरुक्तत्वाभावादपर इति बहुवचनायोग इत्यतो नेदमनुमातृबहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् । किं त्वेकस्मिन् बहुमानप्रयुक्तं बहुवचनं युष्मदादिगुरावेकेषामित्यस्य भाष्यवार्तिकानुक्तत्वेऽपि काशिकाकारेणोक्तस्य केवलयुष्मदर्थेऽपि बहुत्वाभिधायकतया तेन बहु-

वचनमित्याशयेनाह **किरणावलीकारा इत्यर्थ इति** । एतच्चान्यत्रास्माभिः प्रतिपादितम् । तद्रीत्या युष्मदर्थोपाधिकं बहुवचनमिति ज्ञेयम् । उपपादयिष्यते चोत्तरत्र । जनानामिति बहुवचनोपपादनावसरे । किरणावल्यादौ विस्तरेण प्रतिपादनात् तं प्रकारं परित्यज्य निष्कृष्टं किरणावलीकारीयमनुमानमस्तु तर्हि दुःखसन्ततिरित्यादि तत्त्वप्रदीपिकायामनूद्य निराकृतम् । तन्नयनप्रसादिन्यनुसारेणाह **दुःखप्रागभावेत्यादि** । प्रपञ्चस्तु वर्धमानादौ ज्ञेयः । कन्दलीकारादिभिरङ्गीकारेऽपि किरणावलीकारेणानङ्गीकारात् तदीयानुमाने पराङ्गीकारानुसारेण दोषोद्भावनं न युक्तम् । संसार्येकस्वभावा एव केचिदात्मान इति स्थितेऽहमेव यदि तथा स्यात् तदा मम विपरीतप्रयोजनं पारिव्राजकमिति शङ्कायमानकश्चिदर्थं ब्रह्मचर्यादिदुःखमनुभवेदित्यादियुक्त्या सर्वमुक्तिपक्षस्यैव स्वीकारादित्यतः सर्वान् प्रत्यपि सर्वमुक्त्यभावस्य समर्थयिष्यमाणत्वाद्बाधः स्यादेवेत्याशयेनाह **समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेति** मूलम् । तद् व्याचष्टे **त्रिविधजीवयोग्यताया इति** । नयनप्रसादिन्यनुसारेणाह **सर्वमुक्तिपक्ष इत्यादि** ।

स०व्र०— अत्यन्तमुच्छिद्यत इति । दुःखप्रागभावासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिनीत्यर्थः । प्रलयावस्थायां दुःखसन्ततेरुच्छेदस्वीकारात् सिद्धसाधनतानिवृत्त्यर्थमत्यन्तग्रहणम् ॥ **तैरपीति** । *कन्दलीकारलीलावती*काप्रभृतिभिः कैश्चित् वैशेषिकविशेषैः सर्वमुक्त्यनङ्गीकारेण केषाञ्चिदात्मनां संसार्यैक्यस्वभावताङ्गीकारादिति *तत्त्वप्रदीपिकायाम्* ॥ **पार्थिवेति** । तत्र हि सन्ततित्वमस्ति न चात्यन्तोच्छित्तिः सङ्गतिरेषु तेषु रूपाद्युत्पत्तेरित्यर्थः । अत्र तदीयमेव परिहारमुद्भावयति **सर्वमुक्तिपक्ष इति** ॥ **फलमूलयोरभावेनेति** । सर्वमुक्तिपक्षे सापि सन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते धर्माधर्माख्यनिमित्तस्य सुखदुःखोपभोगलक्षणप्रयोजनस्य वाऽभावादित्यर्थः । (तत्त्वप्रदीपिकायामुक्तम् ।) **निराकरिष्यमाणत्वात्** सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गादित्यत्रेत्यर्थः । न हि दीपज्वालासन्ततिरेवमुच्छिद्यते । तत्रैव पुनर्ज्वालान्तरोदयसम्भवात् इति ।

स०ना०— लोकवाक्याद्विशेषश्चेति मूलसुधायां **सर्वमुक्तिपक्षे फलमूलयोरभावेनेति** । फलरूपे च ते मूले च फलमूले । शुभाशुभकर्मफलधर्माधर्मयोरभावेनेत्यर्थः । एतेन कारणाभावस्यैव कार्याभावप्रयोजकत्वेन फलाभावस्य तत्प्रयोजकत्ववर्णनमयुक्तमिति परास्तम् ॥

॥ इति श्रीसत्यनाथतीर्थकृतायां श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

चषकः— सिद्धान्तदिशा प्रत्यक्षादिप्रमाणत्रयेण मोक्षास्तितां समर्थ्य न्यायनयदिशा तदस्तितासमर्थनभङ्गीनिराचिकीर्षया तामनुवदति **अपर इति** ।

॥ इति उदयनोक्तमोक्षसाधकानुमाननिराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ श्रीवल्लभाभिमतानुमाननिरासः ॥

१३३ **सु०—** आत्मा कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणो विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वात् महाप्रलयावस्थायां आकाशवदिति च असत् । सर्वात्मपक्षीकारे परमेश्वरात्मनि बाधात् । असिद्धेश्च । जीवात्मपक्षीकारेऽपि संसार्येकस्वभावानां जीवानां स्वयमेवोररीकृतत्वेन तत्र बाधात् । तदतिरिक्तजीवपक्षीकारे तत्रैवानैकान्त्यात् । जीवात्मनां विभुत्वाभावेनासिद्धेश्च ।

आत्मत्वं कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठमिति प्रतिज्ञार्थ इति चेन्न । तथा सति हेतोरसिद्धिप्रसङ्गात् । जातित्वं हेतुरिति चेन्न । पूर्वानुमानदोषापरिहारात् । घटत्वादावनैकान्तिकत्वाच्च ।

अशेषविशेषगुणशून्यद्रव्यनिष्ठमिति प्रतिज्ञार्थ इति चेन्न । सगुणानामेव द्रव्याणामुत्पादस्य समर्थितत्वात् । विभुकार्यविशेषगुणवद्वृत्तिजातित्वस्य हेतुत्वान्न दोष इति चेन्न । कार्यविशेषगुणवत्पदस्य वैयर्थ्यात् । तत्त्यागेऽप्यर्थान्तरत्वात् । अशेषविशेषगुणध्वंसो न मोक्ष इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि०— मोक्षसाधकमनुमानान्तरं शङ्कते **आत्मेति** । ध्वस्तसामान्यगुणवत्त्वेनार्थान्तरतावारणाय साध्ये विशेषपदम् । घटादावव्यभिचाराय हेतौ सत्यन्तम् । ईश्वरात्मन्यव्यभिचाराय **कार्ये**त्युक्तिः । कालादावव्यभिचाराय विशेषपदम् । आकाशे तदा शब्दमात्रस्य नाशात् साध्यानुगमो दृष्टान्त इति भावः ॥ **असिद्धेश्चेति** । ईश्वरात्मनीत्यनुषङ्गः ॥ **स्वयमेवोररीकृतत्वेनेति** ॥ संसार्येकस्वभावा एव केचिदात्मान इत्युदयनोक्तेरिति भावः ॥ **विभुत्वाभावेनेति** । उत्क्रान्तिनये जीवाणुत्वस्य साधनादिति भावः ॥ **असिद्धिप्रसङ्गादिति** । आत्मत्वे गुणवत्त्वाभावेन हेतोरभावादिति भावः ॥ **पूर्वानुमानेति** । जातित्वरूपहेत्वन्तरोक्तावपि पूर्वानुमाने यो दोषोऽसिद्ध्यादिरुक्तस्तत्परिहारस्याप्राप्तेरित्यर्थः । ईशानीशात्मगतात्मत्वपक्षीकारे ईशस्य नित्यसंसारिणां ध्वस्ताशेषगुणवत्त्वाभावेनांशे बाध इति भावः । अस्त्वेवमस्मिन्हेतौ को दोष इत्यत आह **घटत्वादाविति** । यद्वा ईश्वरात्मत्वपक्षीकारे बाधासिद्धी । (सर्वजी)जीवात्मत्वपक्षीकारे तु संसार्येकस्वभावत्वेनाङ्गीकृतजीवान्तरांशे बाधः । आत्मत्वसामान्यस्य पक्षत्वे तु तस्य वैशेषिकनयोक्तदिशा जातित्वाभावेनासिद्धेरिति

पूर्वानुमानोक्तबाधादिदोषपरिहारादित्यर्थः । व्यभिचारं चाह **घटत्वादाविति** । यद्वा पूर्वानुमाने दुःखसन्ततिपक्षानुमाने यः प्रतिज्ञार्थविकल्पेन दोष उक्तः तस्य अपरिहारादित्यर्थः । तथा हि । ध्वस्ताशेषेत्यादिप्रतिज्ञार्थः को विवक्षितः । सर्वे विशेषगुणा नश्यन्तीति उत निश्शेषतयेति अथ विशेषगुणान्तरोत्पादराहित्येन । नाद्यः । सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः । निरवयवत्वात् । न तृतीयः । सर्वमुक्तोक्तेरपाकरणेन संसारिस्वभावात्मनां परेणाप्यङ्गीकृतत्वेन चात्मत्वस्य विशेषगुणान्तरोत्पादसमानाधिकरणतया बाधात् । सर्वमुक्तिपक्षे गगने शब्दान्तरोत्पादसम्भवाच्चेति ॥ **समर्थितत्वादिति** । वैशेषिकनये 'कारणस्य गुणाः सर्वे भवेयुः कार्यगा अपी'त्यादिनेति भावः । तथा चाद्यक्षणेऽपि गुणसत्त्वात् घ(टत्वादा)टादावनैकान्त्यमेवेति ज्ञेयम् । एतद्दोषपरिहाराय विशिष्टं हेतुमाशङ्कते **विभुकार्येति** । विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत् यद्द्रव्यं तद्वृत्तिजातित्वादित्यर्थः ॥ **वैयर्थ्यादिति** । विभुद्रव्यवृत्तिजातित्वादित्युक्त्यैवानैकान्त्यनिरासादिति भावः । मोक्षासिद्धिरूपमर्थान्तरत्वं व्यनक्ति **अशेषेति** । चतुर्थे वैशेषिकाभिमतमोक्षनिरासप्रस्तावे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

गु०दी०— पूर्वानुमानदोषापरिहारादित्यत्र पूर्वानुमानदोषः सर्वात्मगतात्मत्वपक्षीकारो वेत्यादिकः । 'उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठती'ति स्वन्यायमनुसृत्य शङ्कते **अशेषविशेषगुणशून्येति** । **विभुकार्यविशेषे**त्यत्र विभुत्वे सति यत् कार्यं विशेषगुणवत् तत् द्वित्रित्वादित्यर्थः । **न कोऽपि दोष** इति वदता विभुत्वाभाववद्घटादौ न व्यभिचारः । कार्यविशेषगुणवत्त्वाभावान्नेश्वरे व्यभिचारः । प्रलयकाले ध्वस्ताशेषविशेषगुणस्याकाशस्य दृष्टत्वान्न दृष्टान्ताभावदोषोऽपीत्यर्थः । **कार्यविशेषगुणवत्पदस्ये**त्यत्र परेण ईश्वरानङ्गीकारात् वैयर्थ्यमित्यर्थः । **तत्त्यागेऽपि अर्थान्तरत्वा**दित्यत्र **अशेषविशेषगुणध्वंसो न मोक्ष** इति वक्ष्यमाणत्वात् तत्त्यागेऽपि मोक्षासिद्ध्या अर्थान्तरत्वादित्यर्थः ।

यादु०— *लीलावत्युक्त*मनुमानमाशङ्कते **आत्मेति** । इदानीमात्मनि विशेषगुणानामुपलम्भेन तद्ध्वंससाधने बाधः । अतः कदाचिदित्युक्तम् । सुषुप्तिदशायां बुद्ध्यादिविशेषगुणध्वंससत्त्वेन सिद्धसाध्यतावारणाय **अशेषेति** । तदानीं भावनाया धर्माधर्मयोश्च सत्त्वान्नाशेषगुणध्वंस इति भावः । सङ्ख्यादिसामान्यगुणानामात्मनि मोक्षदशायामपि सत्त्वेन बाधपरिहाराय **विशेषेति** । पीलुपाकपक्षे, सति घटादौ तद्रूपादिध्वंसाभावेन तत्र व्यभिचारोऽतो विभुत्वे सतीत्युक्तम् । ईश्वरात्मनि व्यभिचारवारणाय **कार्येति** । ईश्वरे कालादौ च कार्यभूतसंयोगादीनां सत्त्वेन तत्र व्यभिचारः अतो **विशेषेति** । गुणवत्त्वं च समवायेन विवक्षितम्, अतो जगदाधारताप्रयोजकसम्बन्धेन विशेषगुणवति काले न व्यभिचारतादवस्थ्यमिति द्रष्टव्यम् । समवायेनैव कार्यविशेषवत्त्वलाभाय गुणग्रहणम् । इदानीमाकाशे शब्दसत्त्वेन साध्यवैकल्यपरिहाराय **महाप्रलयेति** । अशेषपदं विद्यमानाशेषपरं न त्वनेकाशेषपरम् । अत एकविशेषगुणवत्याकाशेऽनेकाशेषगर्भसाध्याभावात् साध्यवैकल्यमिति शङ्काऽनवकाशः । शब्दव्यक्तीनामेवानेकत्वमभिप्रेत्येदमित्यपि केचित् ॥ **पूर्वानुमानदोषापरिहारादिति** । ध्वस्ताशेष-

विशेषगुणवत्त्वस्य कोऽर्थः । किं सर्वेऽपि विशेषगुणा ध्वस्ता भवन्तीति, उत निश्शेषतया ध्वस्ता भवन्तीति, अथवा तत्र विशेषगुणान्तरानुत्पादेनेति । न प्रथमः । सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गात् । सर्वेषामप्यात्मविशेषगुणानां परेणानित्यतायाः स्वीकृतत्वात् । अत एव न द्वितीयः । न हि गुणाः सावयवा येन सशेषं ध्वस्ता भवन्तीति शङ्केत । न तृतीयः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । महाप्रलयानन्तरमाकाशे पुनः शब्दान्तरोत्पत्तिसम्भवात् । महाप्रलयानन्तरं पुनः न सृष्टिरित्यस्य परं प्रत्यसिद्धेरिति दुःखसन्ततेरात्यन्तिकोच्छेदसाधकपूर्वानुमाने ये दोषा उक्ताः तेषामपरिहारादित्यर्थः । केचित्तु पूर्वानुमाने आत्मपक्षके ये दोषा उक्ताः तेषामत्र अपरिहारादित्यर्थः । तथा हि । आत्मत्वस्यानुगतस्याभावेन प्रातिस्विकतया सर्वात्मत्वानां पक्षीकारे परमेश्वरात्मत्वे बाधः । जीवात्मत्वानां पक्षीकारे नित्यसंसार्यात्मत्वेषु बाधः । तदतिरिक्तात्मत्वपक्षीकारे तत्रैवानैकान्त्यम् ॥ अनेकसमवेतत्वरूपजातित्वस्यात्मत्वेऽभावेनासिद्धेश्चेत्याहुः । पीलुपाकपक्षमाश्रित्याह **घटत्वादाविति** ॥ **अशेषविशेषगुणशून्येति** । अत्र शून्यशब्दः संसर्गाभावमात्रपरः । तेन प्रथमक्षणे घटादावप्यशेषविशेषगुणप्रागभावसत्त्वेन घटत्वादौ साध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशयः ॥ **समर्थितत्वादिति** । समयपादे 'कारणस्य गुणास्तेन भवेयुः कार्यगा अपि' इत्यत्र यतः कारणान्येव कार्याकारेणोत्पद्यन्ते तेन कारणगुणा एव कार्यगा भवेयुरिति समर्थितत्वादित्यर्थः । घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय हेतौ विशेषणं देयमित्याशङ्कते **विभुकार्येति** । विभुत्वे सति यत्कार्यविशेषगुणवत् तद्वृत्तिजातित्वादित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । चतुर्थाध्याय इति शेषः । तथा च आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिविशिष्टपरमानन्दावाप्तेरेव मोक्षत्वात् तस्याश्चानेन सिद्ध्या अर्थान्तरतेति भावः ।

वं०प०— आत्मा कदाचिदिति । इदानीमात्मनि विशेषगुणोपलम्भेन तद्ध्वंससाधने बाधः स्यात्, अतः कदाचिदित्युक्तम् । सुषुप्तिदशायां बुद्ध्यादिविशेषगुणध्वंससत्त्वेन सिद्धसाधनतावारणाय अशेषेत्युक्तम् । तदानीं भावनासंस्कारस्य धर्माधर्मयोश्च सद्भावान्नाशेषगुणध्वंस इति नोक्तदोषः । सङ्ख्यादिसामान्यगुणानामात्मनि मोक्षदशायामपि सत्त्वेन बाधवारणाय विशेषपदम् । हेतौ घटादौ व्यभिचारवारणाय विभुत्वे सतीत्युक्तम् । ईश्वरे व्यभिचारवारणाय कार्येत्युक्तम् । कालदिशोः कार्यभूतसंयोगादिगुणवत्त्वेन हेतुत्वसद्भावाद्विशेषगुणवत्त्वाभावेन तद्ध्वंसायोगेन साध्याभावाद्व्यभिचारः स्यात् तद्वारणाय विशेषपदम् । जगदाधारताप्रयोजकसम्बन्धातिरिक्तसमवायसम्बन्धेन विशेषगुणवत्त्वस्य विवक्षितत्वान्न पुनः कालादौ व्यभिचारः इति द्रष्टव्यम् । इदानीमाकाशे शब्दरूपविशेषगुणस्यैव सद्भावेन साध्यवैकल्यपरिहाराय महाप्रलयावस्थायामित्युक्तम् । आकाशेऽपि स्थित्यवस्थायां कार्यविशेषगुणवत्त्वमस्ति कदाचिन्महाप्रलयावस्थायां ध्वस्ताशेषगुणवत्त्वं चास्तीत्यर्थः ॥ **असिद्धेश्चेति** । जीवात्मनामपि पक्षकोटिनिविष्टत्वेन तेषामणुत्वस्य **ज्ञोऽत एवेति** साधितत्वेन विभुत्वरूपविशेषणस्यासिद्धेरित्यर्थः ॥ **जीवात्मेति** । ईश्वरातिरिक्तेत्यर्थः । तथा च न बाध इति भावः । तेषां मोक्षाभावादिति भावः ॥ **संसारीति** । तेषां मोक्षाभावादित्यर्थः ॥ **विशेषगुणद्रव्येति** । विशेषगुणवद्द्रव्येत्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञार्थ इति** । आत्मा कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुण इति प्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः ॥ **हेतोरिति** । विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वरूपहेतोरात्मत्वेऽभावेनासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अशेषविशेषेति** । ध्वस्तपदं परित्यज्यत इत्यर्थः । ननु

प्रथमक्षणावच्छिन्नघटमादाय साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आह **सगुणानामेवेति** । तथा च प्रथमं निर्गुणमेव द्रव्यमुत्पद्यते पश्चात् तत्समवेता गुणा उत्पद्यन्त इति पक्षस्य दूषितत्वादित्यर्थः । तथा च घटत्वादौ व्यभिचारः स्यादेवेति भावः ॥ **हेतुत्वादिति** । तथा च यत्र कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणवद्द्रव्यनिष्ठत्वाभावः तत्र विभुत्वे सति यत्कार्यविशेषगुणवत् तद्वृत्तिजातित्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तौ घटत्वं दृष्टान्त इति द्रष्ट-व्यम् ॥ **वैयर्थ्यादिति** । विभुवृत्तिजातित्वादित्येव हेतुरस्त्विति भावः ॥ **अर्थान्तरेति** । अनेनानुमानेनाशेष-विशेषगुणध्वंसस्य मोक्षत्वसिद्धेः तस्य च मोक्षत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । तथा च बाध इत्यत्र तात्पर्यम् ।

शे०चं०— श्रीवल्लभोक्तमनुमानमाशङ्कते **आत्मेति** । धर्माणामिदानीमुपलभ्यमानतया बाधपरिहारार्थं कदाचिदित्युक्तम् । पर्यायेण ध्वंसस्य संसारदशायां सिद्धत्वेनार्थान्तरतानिवृत्त्यर्थमशेषग्रहणम् । तेन युगपदिति चात्र विवक्षितम् । सङ्ख्यापरिमाणादीनां मोक्षदशायामपि विद्यमानत्वेन बाधपरिहाराय विशेषपदम् । पीलुपाकपक्षे घटादिषु विशेषगुणैः सह ध्वंस्यमानेषु व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं विभुत्वे सतीति हेतुविशेषणम् । ईश्वरे व्यभिचार-निवृत्त्यर्थं कार्यविशेषगुणवत्त्वादित्युक्तम् । दृष्टान्ते च शब्दव्यक्तिभेदमादायाशेषपदसार्थक्यमिति ध्येयम् । किम-त्रात्ममात्रस्य पक्षत्वमभिमतं किं वेश्वरव्यतिरिक्तस्यात्मन इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **सर्वेति** । तद्गुणानां नित्यत्वादिति भावः ॥ **असिद्धेश्चेति** । तद्गुणानामकार्यत्वेन विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वस्ये-श्वरात्मन्यभावादसिद्धेश्चेत्यर्थः । द्वितीयेऽपि किं जीवात्ममात्रं पक्ष इत्यभिप्रेतं नित्यसंसारिव्यतिरिक्तजीवा वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह **जीवात्मेति** । नान्त्य इत्याह **तदतिरिक्तेति** ॥ **तत्रैवेति** । नित्यसंसारि-ष्वेवेत्यर्थः । तत्र विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वसत्त्वेऽपि नित्यसंसारितया कदाचिद् ध्वस्ताशेषविशेषगुण-वत्त्वाभावादिति भावः ॥ **विभुत्वाभावेनेति** । उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यधिकरणोक्तन्यायेनेति शेषः ।

आत्मत्वमिति । तथा च किमत्रात्ममात्रस्य पक्षत्वं किं वेश्वरात्मव्यतिरिक्तजीवात्मनामित्यादिविकल्प-दोषोऽनवसरग्रस्त इति भावः । उक्तप्रतिज्ञायामपि किं विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वमेव हेतुतयाऽभिमतं तदन्यद्वा किञ्चिदिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **तथा सतीति** । आत्मत्वस्य विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वाभावादिति भावः । द्वितीयं शङ्कते **जातित्वमिति** ॥ **पूर्वानुमानेति** । जातित्वस्य हेतुत्वे हीदमनुमानान्तरमेव विवक्षितमोक्षसाधकतयोक्तं स्यात् । न चैतावताऽऽत्मा कदाचिद् ध्वस्ताशेषविशेषगुणः । विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वादिति लीलावतीकारोक्तानुमानस्य जीवात्मनां विभुत्वाभावेनासिद्धिलक्षणो यो दोष उक्तः तस्यापरिहारेत्यर्थः । माऽस्त्वनेन पूर्वानुमानदोषपरिहारः । अनुमानान्तरमेवैतन्मोक्षसाधकमस्त्वित्यत आह **घटत्वादाविति** । तत्र जातित्वे सत्यपि कदाचिद् ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठत्वरूपसाध्यस्यासत्त्वादिति भावः । यद्वा सन्ततित्वानुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यरूपो यो दोष उक्तः तस्यात्र अपरिहारात् । अत्रानुमाने दृष्टान्तीकृतस्याकाशस्यावृत्तितया ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठत्वाभावात्साध्यवैकल्यमित्यर्थः । न चात्राकाशत्वं दृष्टान्तः । तच्च कदाचिद् ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठमिति न साध्यवैकल्यमिति वाच्यम् । तथाऽपि तस्या-

जातित्वेन साधनवैकल्यापरिहारादित्याशयात् । दृष्टान्तान्तरमेव क्रियत इति न तद्वैकल्यमित्यरुचेराह घटत्वादाविति योज्यम् । यद्वाऽऽत्मत्वस्य जातितायाः पूर्वं निरस्तत्वेनात्मत्वे जातित्वरूपहेत्ववृत्त्या हेत्वसिद्धिरूपात्मपक्षकानुमानदोषस्यात्रानुमानेऽपि प्राप्तेरित्यर्थः । अथवा ध्वस्ता अशेषा विशेषा गुणा यस्येति द्रव्यस्य ध्वस्ताशेषगुणवत्त्वमुक्तम् । तत्र विशेषगुणानामशेषाणां ध्वस्तत्वमिति कोऽर्थः । किं सर्वेऽपि विशेषगुणा ध्वस्ता भवन्तीति किंवा निःशेषतया ध्वस्ता भवन्तीति । अथवा तत्र विशेषगुणान्तरानुत्पादेनेति । आद्ये सिद्धसाधनता । सर्वेषामप्यात्मविशेषगुणानां परेणानित्यतायाः स्वीकारात् । अत एव न द्वितीयः । न हि गुणाः सावयवा येन सशेषं ध्वस्ता भवन्तीति शङ्क्येत । न तृतीयः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । महाप्रलयान्तरमाकाशे पुनः शब्दान्तरोत्पादसम्भवात् । महाप्रलयानन्तरं पुनः न सृष्टिरित्यस्य च मानाभावेनासिद्धेरिति । दुःखसन्ततेरात्यन्तिकोच्छेदसाधकपूर्वानुमानदोषाणामात्मत्वपक्षकानुमानेऽपि साम्यादित्यर्थः । पीलुपाकपक्षमाश्रित्याह **घटत्वादाविति** । यद्वा पूर्वानुमाने आत्मत्वपक्षकानुमाने ये दोषा उक्तास्तेषामप्यत्राप्यपरिहारादित्यर्थः । तथा हि । आत्मत्वस्यानुगतत्वाभावेन प्रातिस्विकतया सर्वात्मत्वानां पक्षीकारे परमात्मत्वे बाधः । तद्व्यतिरिक्तजीवात्मत्वपक्षीकारे नित्यसंसार्यात्मत्वेषु बाधः । तद्व्यतिरिक्तजीवात्मत्वपक्षीकारे च नित्यसंसार्यात्मत्वेऽनैकान्त्यम् । अनेकसमवेतत्वरूपजातित्वस्यात्मत्वेऽभावादसिद्धेश्चेति ।

घटत्वादेर्ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठत्वाभावेऽशेषविशेषगुणशून्यप्रथमक्षणावच्छिन्नघटादिनिष्ठत्वेन साध्यस्यापि सत्त्वान्न तत्र व्यभिचार इत्याशङ्कते **अशेषेति** । एवमपि घटत्वादौ नानैकान्त्यपरिहारः । घटादेरशेषविशेषगुणशून्यद्रव्यत्वाभावेन तादृशद्रव्यनिष्ठत्वस्य घटत्वादावभावात् । न च प्रथमक्षणे घटादेर्निर्गुणस्यैवोत्पत्तेर्नशेषविशेषगुणशून्यत्वाभाव इति वाच्यम् । सगुणद्रव्यस्यैवोत्पत्त्या प्रथमक्षणे निर्गुणत्वस्यासम्मतेरित्याह **सगुणानामेवेति** ॥ **समर्थितत्वादिति** । 'कारणस्य गुणास्तेन भवेयुः कार्यगा अपी'त्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः ॥ **विभ्विति** । विभुत्वे सति यत्कार्यविशेषगुणवद्वृत्तिजातित्वादित्यर्थः । तथा च घटस्य विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत्त्वाभावान्न तादृशद्रव्यवृत्तिजातित्वं घटत्वस्येति न तत्र व्यभिचार इति भावः । अत्राप्यात्मत्वस्य विभुकार्यविशेषगुणवद्वृत्तिधर्मत्वेऽपि गुणवद्वृत्तिजातित्वाभावादसिद्धिरिति सत्येव दोषे दोषान्तरमाह **कार्येति** । विभुवृत्तिजातित्वादित्येतावतैव घटत्वादिजातौ व्यभिचारपरिहारादित्यर्थः । अस्तु तर्हि तत्त्यागेन विभुवृत्तिजातित्वमात्रं हेतुरित्यत आह **तत्त्यागेऽपीति** । अर्थान्तरतामेवोपपादयति **अशेषेति** । एवञ्चात्मनि कदाचिद् ध्वस्ताशेषविशेषगुण इति लीलावत्युक्तानुमानाभिप्रायमपि बोध्यम् । तथा चात्मा कदाचिद् ध्वस्ताशेषविशेषगुण इत्याद्यनुमानैरशेषविशेषगुणध्वंससिद्धावपि तन्मात्रस्य मोक्षत्वाभावादात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिविशिष्टपरमानन्दावाप्तेरेव च मोक्षत्वात् तस्याश्चोक्तानुमानैरसिद्धत्वान्नानुमानेन मोक्षसिद्धिरिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'साङ्ख्यनैयायिकाद्याश्च प्राहुर्मोक्षं तु निःसुखम् । इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि सर्वात्मना लयमि'त्यादिना चतुर्थस्य द्वितीयपाद इति शेषः ।

वा०र०— श्रीवल्लभोक्तमिति । लीलावतीकारोक्तमित्यर्थः । इदानीमुपलभ्यमानतयेत्यादि नयनप्रसादिन्यनुसारेण कृत्यान्याह **धर्माणामिदानीमित्यादि** । **पीलुपाकपक्ष इति** । पीलवः परमाण एव पाकदशायां पच्यन्ते पाकेन परमाणुपर्यन्तनाशे सति पिठरपदोक्तघटादिरूपावयविनः पाकदशायामनवस्थानेन तत्पाकासम्भव इति पक्ष इत्यर्थः । अत्र पक्षे द्रव्यस्य स्वगुणैः सहैव ध्वस्यमानतया द्रव्यसत्ताकाले तद्ध्वंसाभावेन ध्वस्तेत्युक्तध्वंसपूर्वकालत्वाभावादुक्तसाध्याभावः । अत एव पूर्वकालत्वाभावमुपपादयितुं सहैव ध्वस्यमानेष्वित्युक्तम् । पिठरस्यावयविन एव पाकपक्षे तु तत्सद्भाव एव पाकदशायामशेषविशेषगुणध्वंसाङ्गीकारेण ध्वस्तेति साध्यस्यापि सत्त्वेन व्यभिचारायोगात् तत्परित्यागं वक्तुं पक्षविशेषोपादानमिति ज्ञेयम् । तत्त्वप्रदीपिकायां नित्यत्वे सत्यनित्येत्युक्ते दिक्कालयोर्व्यभिचारस्तत्परिहाराय कार्यगुणवत्त्वादिति विशेष्ये उक्ते पुनस्तत्रैव व्यभिचारप्राप्तौ तन्निवृत्तये विशेषपदम् ।

विशेषगुणवत्त्वादिविशेषिते ईश्वरे व्यभिचारात् तत्परिहाराय कार्येत्युक्तमिति मनसि कृत्वाऽऽह **ईश्वर इति** । अशेषपदसार्थक्यमिति आकाशे शब्दाख्यस्यैकस्यैव विशेषस्य सत्त्वेनाशेषपदार्थासम्भवादशेषपदमाकाशे निरर्थकमिति न मन्तव्यम् । शब्दव्यक्तिभेदाङ्गीकारेण तासां चानेकत्वेनाशेषपदस्य तदर्थत्वोपपत्तेरित्यर्थः । मूलगता असिद्धिश्चेति स्थलद्वये विशेष्यविशेषणयोः क्रमेण असिद्धिप्रतिपादनमिति स्पष्टम् । पूर्वानुमाने यो दोषः असिद्ध्यादिस्तस्यात्रापरिहारादिति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे **जातित्वस्येति** । अत्र पक्षे प्रतीयमानार्थत्यागं मनसि निधाय पूर्वत्वं व्यवहितमङ्गीकृत्य प्रतीयमानार्थानुसारेण व्याचष्टे **यद्वेत्यादिना** । पीलुपाकपक्षमाश्रित्याह **घटत्वादावितीत्यन्तेन** । घटत्वादाविति वाक्यस्य तत्र जातित्वे सत्यपि ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठत्वरूपसाध्यस्याभावेन तत्रानैकान्त्यमिति पूर्वोक्तार्थः सिद्ध इति मत्वा पुनरव्याख्याय तद्वाक्यतदुक्तदोषोद्धारपरतया अशेषेति वाक्यमवतारयति **घटत्वादेरित्यादिना**। इदानीं पूर्वत्वमव्यवहितमङ्गीकृत्याप्याह **यद्वा पूर्वनुमान इति**।

स०व्र०— *लीलावती*कारमतं दर्शयति **आत्मेति** । इदानीमुपलभ्यमानतया बाधपरिहारार्थं कदाचिदित्युक्तम् । पर्यायेण ध्वंसस्य संसारदशायां सिद्धत्वेनार्थान्तरनिवृत्त्यर्थमशेषग्रहणम् । तेन युगपदिति वाऽत्र विवक्षितम् । सङ्ख्यापरिमाणादीनां मोक्षदशायामपि विद्यमानत्वेन बाधपरिहारार्थं विशेषगुणग्रहणम् । पीलुपाकपक्षे घटादिषु विशेषगुणैः सह ध्वंस्यमानेषु व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं विभुत्वे सतीति । ईश्वराप्यपरमाणुषु व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं कार्यविशेषगुणत्वादित्युक्तम् । नित्यगुणादिषु अनैकान्तिकत्वपरिहाराय गुणाश्रयग्रहणम् । दृष्टान्ते च शब्दव्यक्तिभेदापेक्षया विशेषपदसार्थक्यम् । तदेवं दुःखात्यन्ताभावात्मनोः सम्बन्धरूपाशेषहेतुक्लेशनाशो मोक्ष इत्युक्तं भवति । किमत्रात्ममात्रस्य पक्षत्वं किं वा ईश्वरातिरिक्तस्य । नाद्य इत्याह **सर्वेति** । तद्गुणानां नित्यत्वादिति भावः ॥ **असिद्धेश्चेति** । तद्गुणानामकार्यत्वेन विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणत्वस्येश्वरात्मन्यभावादसिद्धेश्चेत्यर्थः । द्वितीयेऽपि किं जीवात्ममात्रस्य पक्षता किं वा नित्यसंसारिव्यतिरिक्तस्य । नाद्य इत्याह **जीवात्मेति** । नान्त्य इत्याह **तदतिरिक्तेति** । तत्रैव संसारिष्वेवेत्यर्थः । विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणत्वसत्त्वेऽपि कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणवत्त्वाभावादिति भावः ॥ **पूर्वानुमानेति** । जातित्वस्य हेतुत्वेऽपीदमनुमानान्तरमुक्तं स्यादित्यर्थः । न

चैतावतात्मा कदाचित् ध्वस्ताशेषविशेषगुण इति पूर्वानुमानोक्तो जीवात्मनां विभुत्वाभावेन हेत्वसिद्धिलक्षणो यो दोषस्तस्यापरिहारादित्यर्थः । मास्त्वनेन पूर्वानुमानदोषपरिहारः अनुमानान्तरमेवैतद्भवतु इत्यत आह **घटत्वादाविति** । घटत्वे जातित्वसत्त्वेऽपि ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठत्वाभावादिति भावः । यद्वा सन्ततित्वानुमाने दृष्टान्तसाध्यविकलत्वादिरूपो यो दोष उक्तः तस्याशयपरिहारादत्रापि दृष्टान्तीकृताकाशस्यावृत्तित्वेन ध्वस्ताशेषविशेषगुणद्रव्यनिष्ठत्वाभावात् साध्यवैकल्यं स्यादेवेत्यर्थः । मास्तु अयमाकाशो दृष्टान्तः । न च आकाशत्वं दृष्टान्तः । तथा सति साधनवैकल्यापातात् दृष्टान्तान्तरमवगृह्यत इत्यत्राह **घटत्वादाविति** । अथवा समयपादोक्तरीत्या आत्मत्वस्य ज्ञातित्वनिरासेन तत्र ज्ञातित्वरूपहेत्वभावेन हेत्वसिद्धिरूपपूर्वानुमानदोषस्यात्मत्वपक्षकानुमानेऽपि प्राप्तेरित्यर्थः । तथापि घटत्वादावनैकान्तिकमेव । घटस्याशेषविशेषशून्यत्वाभावेन तन्निष्ठत्वस्य घटत्वेऽभावात् । न च प्रथमक्षणे घटस्य निर्गुणस्यैवोत्पन्नत्वेन तत्र घटत्वसत्त्वात् न व्यभिचार इति वाच्यम्। निर्गुणवस्तूत्पत्तेर्निरस्तत्वादित्याह **सगुणानामेवेति** । **समर्थितत्वात्** समयपाद इति शेषः ॥ **विभ्विति** । विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणवत् तद्वृत्तिजातित्वादित्यर्थः । तथा च न घटत्वे व्यभिचार इति भावः ॥ **कार्येति** । विभुवृत्तिजातित्वादित्येतावतैव घटत्वादिजातौ व्यभिचारपरिहारसम्भवादिति भावः । अस्तु तर्हि तावदेवेत्यत आह **तत्त्याग इति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वात्** चतुर्थाध्याय इति शेषः ॥ **एतेनेति** । देवदत्तगतोऽधर्मः तत्समानकालीनत्वे सति देवदत्तगतं तदनधिकरणं दुःखं तस्य यो ध्वंसस्तस्याधिकरणमिति साध्यार्थः । अत्र यज्ञदत्तगतस्य दुःखस्य देवदत्तगतधर्मिसमानकालीनत्वेन देवदत्ताधर्मसमानकालीनत्वरूपविशेषणाभावाभावेन तत्प्रयुक्तदेवदत्तधर्मसमानकालदेवदत्तगतरूपविशिष्टाभावासम्भवेऽपि तादृशमुपान्त्यदुःखं ततोऽनधिकरणं दुःखं चरमदुःखं तस्य ध्वंसः । देवदत्तगतत्वानधिकरणयज्ञदत्तगतदुःखस्य देवदत्तगतत्वाभावेन तद्रूपविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसम्भवेन तादृशदुःखध्वंसाधिकरणत्वस्य यज्ञदत्ते सत्त्वात् दृष्टान्ते साध्यपर्यवसानम् । पक्षे तु देवदत्तगतदुःखस्य देवदत्तगतत्वेन तद्रूपविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावासम्भवेऽपि देवदत्तगतदुःखस्य देवदत्ताधर्मसमानकालीनत्वेन तदभावस्यासम्भवेन हेतोः पक्षधर्मताबलात् साध्यं सिध्यत् विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादायैव सिद्ध्यतीति देवदत्ताधर्मसमानकालीनदुःखसिद्धौ चरमदुःखध्वंसलक्षणो मोक्षः सिद्ध्यतीति भावः ॥ **अर्थान्तरेति** । चरमदुःखध्वंसो न मोक्ष इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

॥ इति श्रीवल्लभाभिमतानुमाननिरासः ॥

* * *

॥ अथ आधुनिकाभिप्रेतानुमाननिरसनम् ॥

१३४ सु०— एतेन देवदत्तो देवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वानधिकरणदुःखध्वंसाधिकरणं दुःखित्वाद्यज्ञदत्तवदिति विशिष्टव्यतिरेक्यनुमानमपि निरस्तम् । अर्थान्तरतापरिहारादित्यास्तां प्रपञ्चः ।

परि०— देवदत्ताधर्मेति । देवदत्तस्य योऽधर्मः तत्समानकालीनं यद्देवदत्तगतं वस्तु तत्त्वानधिकरणं यो दुःखध्वंसः तदधिकरणमित्यर्थः । देवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वानधिकरणत्वरूपविशिष्टव्यतिरेकश्च दृष्टान्तगते यज्ञदत्तीयदुःखध्वंसे देवदत्तगतत्वाभावेन देवदत्तीयदुःखध्वंसे तु देवदत्तगतत्वाभावस्य बाधात् देवदत्ताधर्मसमानकालत्वरूपविशेषणाभावमादाय ज्ञेय इति मोक्षसिद्धिरिति भावः ॥ **अर्थान्तरतेति** । सुखानुभवस्यैव मोक्षत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् त्वदुक्तस्याधर्मासमानकालीनदुःखध्वंसाधिकरणत्वस्य मोक्षत्वाभावादिति भावः ॥ *मोक्षसत्त्वसमर्थनेन चार्वाकनिरासः ॥*

गु०दी०— देवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वानधिकरणदुःखध्वंसाधिकरणमित्यस्य देवदत्ताधर्मसमानकालं यद्देवदत्तगतत्वं तदनधिकरणदुःखध्वंसाधिकरणमित्यर्थः । इदं च देवदत्तगते दुःखध्वंसे देवदत्तगतत्वानधिकरणत्वस्य बाधितत्वात् देवदत्ताधर्मसमानकालत्वरूपविशेषणानधिकरणत्वमादायैव पक्षे साध्यपर्यवसानात् । पुनस्तस्मिन् दुःखकारणाधर्माभावेन दुःखात्यन्तसमुच्छेदमादायैव साध्यं सिद्ध्यतीत्यर्थः । **अर्थान्तरतापरिहारादित्यस्य** एवमपि पूर्वोक्तविधया मोक्षासिद्धेरर्थान्तरतापरिहारादित्यर्थः ।

यादु०— देवदत्ताधर्मेति । देवदत्ताधर्मसमानकालीनं यद्देवदत्तगततत्त्वानधिकरणत्वं दुःखध्वंसे विशेषणम् । एवं च दृष्टान्तगते दुःखध्वंसे देवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वाधिकरणत्वाभावः देवदत्तगतत्वरूपविशेष्याभावमादाय, पक्षीये तु तस्मिन्देवदत्ताधर्मसमानकालीनत्वरूपविशेषणाभावमादाय पर्यवस्यति । ततश्च देवदत्ते स्वाधर्मासमानकालीनदुःखध्वंसरूपो मोक्षोऽनेन सिद्ध्यति । अत्र दुःखध्वंसाधिकरणमित्येवोक्ते इदानीन्तनदुःखध्वंसमादाय सिद्धसाध्यता । अतो देवदत्तगतत्वानधिकरणेति ध्वंसविशेषणम् । तावत्युक्ते बाधः । देवदत्तीयदुःखध्वंसे देवदत्तगतत्वस्य सत्त्वात् । अतोऽधर्मसमानकालेति । एवमपि बाध एव । देवदत्तगते दुःखध्वंसे यज्ञदत्तीयाधर्मसमानकालत्वस्य सत्त्वेन विशेषणाभावमादाय साध्यपर्यवसानासम्भवात् । अतो देवदत्तेति । देवदत्ताधर्मसमानकालत्वानधिकरणदुःखध्वंसाधिकरणमित्येवोक्तौ यज्ञदत्तीयदुःखध्वंसे देवदत्ताधर्मसमानकालत्वस्य सत्त्वेन तदनधिकरणत्वाभावाद् दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । अतो देवदत्तगतत्वेत्युक्तम् । एवं च साध्यस्य विशिष्टव्यतिरेकगर्भतयोक्तरीत्या दृष्टान्ते विशेष्याभावमादाय पक्षे च विशेषणाभावमादाय पर्यवसानमिति न कोऽपि दोष इति ।

शे०चं०— एवं श्रीवल्लभाभिमतं मोक्षसाधकमनुमानं प्रदूष्य तद्दूषणातिदेशेनाधुनिकाभिमतं महाविद्यानुमानेन मोक्षसाधनमनूद्य दूषयति **एतेनेति** । देवदत्ताधर्मसमानकालं यद्देवदत्तगतं तस्य भावः तत्त्वं तदनधिकरणं यो दुःखध्वंसः तदधिकरणमिति साध्यार्थः । अत्र च यज्ञदत्तगतदुःखध्वंसस्य देवदत्तगताधर्मसमानकालत्वेन तत्र तद्रूपविशेषणाभावायत्तविशिष्टाभावासम्भवेऽपि तस्य देवदत्तगतत्वाभावेन देवदत्तगतत्वरूपविशेष्याभावायत्तदेवदत्ताधर्मसमानकालदेवदत्तगतत्वरूपविशिष्टाभावाधिकरणतया दृष्टान्ते साध्यपर्यवसानम् । पक्षीभूतदेवदत्तगतदुःखध्वंसस्य देवदत्तगतत्वेन तत्र विशेष्याभावायत्तोक्तविशिष्टाभावासम्भवेऽपि हेतोः पक्ष-

धर्मताबलात् पक्षे विशिष्टाभावः सिद्ध्यन् देवदत्ताधर्मसमानकालत्वरूपविशेषणाभावायत्त एव वक्तव्य इति देवदत्ताधर्मेणासमानकालीनदुःखध्वंसरूपमोक्षसिद्धिः । न चान्त्यदुःखोत्पत्त्यनन्तरं तदुत्पादकाधर्मनाशेन तदसमानकालीनोपान्त्यदुःखध्वंसस्यापि मोक्षत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तस्यान्त्यदुःखोत्पत्तेः पूर्वं तदुत्पादकाधर्मसमानकालीनत्वस्यैव तत्र सत्त्वेन तदभावस्य तत्र विरुद्धतया वक्तुमशक्यत्वेनातिप्रसङ्गासम्भवादिति भावः । एतेनेत्यतिदेशमेव प्रपञ्चयति **अर्थान्तरेति** । आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिविशिष्टपरमानन्दावाप्तेरेव मोक्षत्वस्य चतुर्थ उपपादयिष्यमाणत्वेन केवलदुःखनिवृत्तिमात्रस्य तत्त्वाभावात् । उक्तविशिष्टव्यतिरेकिणा तदेकदेशदुःखनिवृत्तिमात्रसिद्धावप्युक्तरूपविशिष्टमोक्षस्वरूपासिद्धेरर्थान्तरत्वं स्यादित्यर्थः । केचित्त्वनेन देवदत्ताधर्मसमानकालदेवदत्तगतत्वानधिकरणदुःखध्वंसाधिकरणत्वसिद्धावपि गुणान्तरध्वंसासिद्ध्याऽर्थान्तरं तदर्थं देवदत्तधर्मसमानकालदेवदत्तगतत्वानधिकरणत्वस्यापि साधने तेन सुखध्वंससिद्धावपि दुःखादिध्वंसासिद्ध्याऽर्थान्तरमेव । अशेषविशेषगुणध्वंसस्य केनाप्यसिद्धेः । तत्तद्गुणाभावसिद्धावपि पर्यवसानगत्याऽशेषगुणध्वंसरूपमोक्षसिद्धिरिति चेन्न । तावन्मात्रस्य मोक्षत्वाभावस्य चतुर्थे वक्ष्यमाणत्वेनाशेषगुणध्वंसस्य यथाकथञ्चित्सिद्धावपि मोक्षत्वासिद्ध्या अर्थान्तरापरिहारादित्यर्थ इत्याहुः ।

वा०र०— आधुनिकरीतिं दर्शयतीत्यादि नयनप्रसादिन्यनुसारेणाह **एवं श्रीवल्लभेति** । एतच्च महाविद्यानुमानं आपातरमणीयम् । तत्रत्यविचारानुसारेणाह **न चान्त्यदुःखेति** । अयं देवदत्तः एतद्देवदत्तनिष्ठज्ञानाजनकसंस्कारजनकजन्यसाक्षात्कारविषयदुःखध्वंसवान् दुःखित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यादिभिः कैश्चिदुत्प्रेक्षितानुमानैर्मोक्षसिद्धिरिति शङ्कापरिहारायाह **आस्तां प्रपञ्च इति** मूलम् । विशिष्टमोक्षासिद्धिरेव दूषणं तत्रेति भावः ।

चषकः— **आस्तां प्रपञ्च इति** ॥

॥ इति आधुनिकाभिप्रेतानुमाननिरसनम् ॥

॥ इति चार्वाकमतनिरासः मोक्षसमर्थनश्च ॥

* * *

॥ जैनमताभिप्रेतमोक्षसाधननिरासः ॥

॥ अथ सम्यक्चारित्र्यसम्यक्ज्ञानसमुच्चयस्य मोक्षसाधनत्वमिति जैनमतम् ॥

१३५ **सु०**— इदानीं जैनोक्तमोक्षसाधनं दूषयितुमनुवदति **अस्तीति** ।

अनु०— अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थज्ञानतोऽपि च ।

यदिदं मोक्षास्तित्वं समर्थितं तत्साध्विति जैनाः प्राहुरिति सम्बन्धः । अङ्गीकृतश्चेत् मोक्षसद्भावः तदा तत्साधनमपि किञ्चिदङ्गीकार्यमेव । तथा च का विप्रतिपत्तिरित्याशयवान्

पृच्छति अपीति । किं तर्हीत्यर्थः । उत्तरमाह धर्मेणेति । लभ्यत इत्याहुः । अपिचा-वितरेतरसमुच्चये । यद्यपि मोक्षं तत्साधनं चाभ्युपयन्ति जैनाः तथापि तद्विशेषे विप्रति-पद्यन्ते । यतः सम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्यसमुच्चयसाध्यं मोक्षमाहुरित्याशयः । सम्यग्दर्शनं यद्यपरोक्षज्ञानं तदा यथार्थग्रहणेनैव गृहीतम् । यदि च स्वसमयपरिपालनं तदा धर्मग्रह-णेनेति पृथग्ग्रहणं व्यर्थमिति सूचयितुं द्वयोरेव ग्रहणम् ।

परि०— प्राहुरिति सम्बन्ध इति । 'प्राहुरि'ति पूर्वमतानुवादस्थमिहाप्यन्वेतीति भावः । ननु तैः सम्यग्दर्शनमपि मुक्तिसाधनतयाऽभिमतम् । तत्कुतो नानूदितमित्यत आह **सम्यग्दर्शन-मिति** ।

यादु०— प्राहुरिति सम्बन्ध इति । 'अनेन नैव मोक्ष इति प्राहुरि'त्यत्र विद्यमानं प्राहुरितिपदमत्र अनुवर्तनीयमिति सूचितं भवति । अस्ति मोक्ष इत्यस्य यदिदं मोक्षास्तित्वं समर्थितं तत्साध्विति तात्पर्य-कथनम् । लभ्यत इति शेषोक्तिः ॥ **इतरेतरसमुच्चय इति** । इतरेतरयोग इत्यर्थः । परस्परसापेक्षतयैककार्य-जननस्यात्र विवक्षितत्वात् । तेन परस्परनिरपेक्षयोरेकक्रियासम्बन्धः समुच्चयः । स चात्र बाधित इति शङ्काऽनव-काशः । ननु सम्यग्दर्शनमपि साधनतया जैनैः परिगणितं तत्कस्मादत्र नोक्तमित्यत आह **सम्यग्दर्शनमिति** ।

शे०चं०— इति जैना इति व्यवहितेनास्यान्वयः । नैव मोक्ष इति प्राहुरिति पूर्ववाक्यात् प्राहुरित्य-स्यानुवृत्तिं चाभिप्रेत्य वाक्यं व्याचष्टे **यदिदमिति** । साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतामपेक्षितपूरणेन परिहरति **लभ्यत इतीति** ॥ **इतरेतरसमुच्चय इति** । यद्यपि परस्परसापेक्षतया यथार्थज्ञानधर्मयोरेककार्यजनकत्वादितरे-तरयोग एवात्र युक्तः। न तु समुच्चयः। परस्परनिरपेक्षयोरेककार्यसम्बन्धे एव तत्प्रवृत्तेः । अत्र च तदभावात् । तथाऽपि समुच्चयशब्दस्यात्रेतरेतरयोगपरत्वाददोष इति ध्येयम् । ननु सम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्ययोरिव सम्यग्दर्शन-स्यापि मोक्षसाधनतया परेणाङ्गीकृतत्वेन तस्याप्यत्र वक्तव्यत्वात् तदनुक्त्वा द्वयोरेव परिगणने किं निमित्तमित्यत आह **सम्यगिति** ॥ **धर्मग्रहणेनेति** । गृहीतमिति वर्तते ।

वा०र०— यथार्थग्रहणेनैवेति मूलम् । यथार्थपदं तज्ज्ञानोपलक्षणं यथार्थज्ञानग्रहणेनैवेत्यर्थः ।

स०व्र०— ननु सम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्ययोरिव सम्यग्दर्शनस्यापि जैनेन मोक्षसाधनतयोक्तत्वात् तदवचनेन न्यूनत्वमित्यत आह **सम्यगिति** । यद्वा पुद्गलस्यात्मन इति तु 'पुद्गलो निरयं गिरन्नि'ति प्रमाण-मनुसृत्य स्वरीत्या व्याख्यानम् । प्राचीनं तन्मतरीत्येति ज्ञेयम् ।

॥ अथ धर्मज्ञानसमुच्चयस्य मोक्षसाधनत्वे आप्तत्वेन अनुमितजिनवाक्यमेव प्रमाणम् ॥

१३६ **सु०—** धर्मज्ञानसमुच्चयसाध्यत्वं मोक्षस्य कथञ्चिदस्माभिरप्यङ्गीक्रियते । अतो विप्रतिपत्त्यनन्तरं दर्शयति **प्रामाण्यमिति** ।

अनु०— प्रामाण्यमनुमायाश्च जिनस्याप्तत्वसाधने ।
तद्वाक्यात् धर्मसज्ज्ञानविज्ञप्तिर्भवतीति च ।

जिन आप्तोऽस्खलितवाक्त्वादित्याद्यनुमायाः । चशब्दाज्जिनदर्शिनां वाक्यस्य च । तद्वाक्यात् जिनवाक्यात् । इति च जैनाः प्राहुः । अनुमा(ना)द्यवगताप्तभावजिनवाक्यान्मोक्षसाधनसिद्धिमाहुः । न तु स्वतःप्रमाणाद्वेदादित्याशयः । मोक्षसाधनविषयां विप्रतिपत्तिं दर्शयितुमुपक्रम्य प्रमाणविप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसङ्गतमिति चेन्न । साधनज्ञापकस्यापि साधनत्वात् ।

परि०— कथञ्चिदिति । मोक्षस्वरूपसाधनत्वं ज्ञानस्य मोक्षगतातिशयरूपफलहेतुत्वं कर्मण इत्येवंरूपेणेत्यर्थः ॥ **जिनदर्शिनामिति** । जिनं साक्षात्कुर्वतामित्यर्थः । अनुमानाद्यवगतेत्यत्र जिनदर्शितवाक्यं **आदि**पदार्थः ॥ **साधनत्वादिति** । तथा च साधनज्ञापकविमतिरपि मोक्षसाधनविमतिरेवेति न दोष इति भावः ।

गु०दी०— जिनदर्शिनामित्यत्र जिनदर्शने आग्रहवतामित्यर्थः ।

यादु०— मोक्षैकदेशरूपाया आनन्दाभिव्यक्तेः समुच्चयसाध्यत्वेऽपि दुःखनिवृत्तेस्तदसाध्यत्वात् **कथञ्चित्** इत्युक्तम् ॥ **जिनदर्शिनामिति** । जिनं पश्यतामित्यर्थः ।

वं०प०— कथञ्चिदिति । आनन्दाभिवृद्धिरूपमुक्त्यंशे इत्यर्थः ॥ **साधनज्ञापनस्यापीति** । मोक्षसाधनभूतधर्मज्ञापकस्यापीत्यर्थः ॥ **साधनत्वादिति** । साधनकोटिनिविष्टत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— कथञ्चिदिति । सम्पूर्णानन्दाभिव्यक्तिरूपमोक्षैकदेशस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वस्य स्वसिद्धान्तत्वेऽपि दुःखनिवृत्तिरूपमोक्षस्य ज्ञानमात्रसाध्यतया समुच्चयसाध्यत्वं नास्तीत्यभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **जिनदर्शिनामिति** । जिनं साक्षात्कुर्वतामित्यर्थः ॥ **साधनज्ञापनस्यापीति** । मोक्षसाधनभूतधर्मज्ञानज्ञापकस्यापीत्यर्थः ॥ **साधनत्वादिति** । साधनकोटिनिविष्टत्वादित्यर्थः ।

वा०र०– संसारनिवृत्तिमात्रं केवलज्ञानेन भवति । आनन्दवृद्धिस्तु कर्मसापेक्षेणैव ज्ञानेनेति भागवते । पन्थाः यद्वक्ष्यति सहकारित्वेन चेतीत्येवंरूप-'विना कर्म न मोक्षः स्यादि'त्युत्तरानुव्याख्यानव्याख्यानरूपमूलानुसारेणाह **सम्पूर्णानन्देति** । ज्ञानोत्तरकर्मणां मोक्षेऽतिशयार्थत्वेनातिशयस्य ज्ञानानभिव्यक्तसुखाभिव्यक्तिरूपतया कर्मणामेकदेशार्थत्वमित्येवमप्येकदेशस्य तत्साध्यत्वमभिप्रेतम् । ज्ञानेन किञ्चिदानन्दस्येत्याद्युत्तरटीकोक्तेरिति द्रष्टव्यम् । एतच्चानन्ददश्च मुक्तानामिति जिज्ञासाधिकरणीयानुव्याख्यानटीकाप्रपञ्चोक्तरीत्या स्पष्टनीयम् । **दुःखनिवृत्तिरूपेति** । ज्ञानात्प्राक्कर्मणां ज्ञानार्थतया ज्ञानस्यैव प्रसादद्वारा दुःखनिवृत्तिरूपमोक्षैकदेशहेतुतया कर्मणस्तदहेतुत्वमित्याशयः ।

।। इति धर्मज्ञानसमुच्चयस्य मोक्षसाधनत्वे आप्तत्वेन अनुमितजिनवाक्यमेव प्रमाणम् ।।

* * *

।। अथ अहिंसाप्रधानो धर्मः, आत्मभिन्नत्वेन पुद्गलदर्शनं ज्ञानम् ।।

१३७ **सु०— धर्मज्ञानस्वरूपेऽपि विप्रतिपत्तिं दर्शयति धर्म इति ।**

अनु०— धर्मोऽहिंसापरो नान्यो ज्ञानं पुद्गलदर्शनम् । इति जैनाः

अहिंसा परा प्रधानभूता यस्मिन् स तथोक्तः । एतदस्माकमपि सम्मतमित्यत उक्तम् **अन्यो** हिंसासहितो यज्ञादिः **न धर्म** इति । आत्मविविक्तत्वादिरूपेण **पुद्गलस्य** देहस्य **दर्शनम्** । यद्वा पुद्गलस्यात्मनो देहादिविविक्ततया दर्शनम् । अत्रापि नान्यद्यत्सिद्धान्तिना विवक्षितमित्यनुवर्तते ।

परि०— सिद्धान्तिना विवक्षितमिति । स्वबिम्बापरोक्षज्ञानमित्यर्थः ।

यादु०— पुद्गलस्य देहस्येति परीत्योक्तम् । इदानीं 'पुद्गलो निरयं गिरन्नि'ति प्रमाणानुसारेणाह **यद्वेति** ।

वं०प०— यत्सिद्धान्तिनेति । भगवज्ज्ञानमित्यर्थः ।

शे०चं०— अहिंसापर इत्यस्यासमासत्वे पर इत्यस्य धर्म इत्यनेन सम्बन्धे भिन्नक्रमत्वं पर इत्यस्य पुल्लिङ्गतयाऽहिंसेति स्त्रीलिङ्गेन सम्बन्धानुपपत्तिः । समासत्वेऽप्यहिंसायाः पर इति पञ्चमीतत्पुरुषे पञ्चमीति योगविभागाश्रयणं कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बाहुलकाश्रयणम् । परशब्दस्यान्यार्थत्वपक्षे नान्य इति निषेधा-

नुपपत्तिः । उत्तमार्थत्वे च तस्य धर्मशब्दस्य साधारणत्वेन विशेष्याकाङ्क्षायां सप्तघटिकाभोजनादेरध्याहारेऽसदनुवादः । अहिंसाया एवोत्तमत्वस्य तत्सिद्धान्तत्वादित्यालोच्य बहुव्रीहिसमासं परशब्दस्य प्रधानार्थत्वं चाश्रित्य व्याख्याति **अहिंसेति** ॥ **पुद्गलस्य देहस्येति** । (इदं च नवीनजैनमतमाश्रित्योक्तम् ।) जरज्जैनमतमाश्रित्याप्याह **यद्वेति** । ननु पुद्गलस्यात्मनो देहादिविविक्ततया दर्शनं ज्ञानमित्येतदस्माकमपि सम्मतमिति कथं विप्रतिपत्तिसूचनमित्यत आह **अत्रापीति** ॥ **नान्यदिति** । अनेन नान्य इत्यत्रापि सम्बध्यते । अर्थवशाच्च लिङ्गव्यत्यय इत्युक्तं भवति ।

वा०१०— असमासत्व इति । अनुत्पन्नविभक्तिकपदद्वयात्मकत्व इत्यर्थः । **भिन्नक्रमत्वमिति** । अन्यत्र तदाश्रयणं त्वगतिका गतिरिति भावः । परपदस्याहिंसेत्यनेन परः अहिंसेत्यव्यवहितसम्बन्धाङ्गीकारे दोषमाह **पर इत्यस्य पुल्लिङ्गतयेति** । उपलक्षणं चैतत् । अहिंसापरः तदन्यश्च धर्म इति योजनायां तु नान्य इति निषेधानुपपत्तिरिति वक्ष्यमाणं दूषणं प्रसज्यते इति द्रष्टव्यम् ।

योगविभागाश्रयणमिति । भयभीत्यादिषु परशब्दस्यागणनेन तस्यावश्यकत्वादिति भावः । **कर्तृकरण इति** । अत्राहिंसया पर इति तृतीयातत्पुरुषत्व इति शेषः । **बाहुलकाश्रयणमिति** । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहुलग्रहणेन तृतीया तत्कृतार्थेत्यादिविषयादन्यत्र शशिकरपल्लवित इत्यादौ तृतीयासमासस्याभ्यनुज्ञातत्वेन तद्वत्प्रकृतेऽपि बाहुलकाश्रयणं प्रसज्येतेति भावः । उपलक्षणं चैतत् । तृतीया तत्कृतार्थेति सूत्रीय तृतीयेति योगविभागाश्रयणमित्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यत्रैतदुभयाश्रयणं त्वगतिका गतिरिति । अहिंसायाः परो धर्म इति पक्षमाश्रित्याह **परशब्दस्येति** । **निषेधानुपपत्तिरिति** । अहिंसान्यस्य धर्मत्वमभिधाय पुनस्तन्निषेधे व्याघात इति भावः । **उत्तमार्थत्वे चेति** । तस्योत्तमार्थत्वे चेति सम्बन्धः । **धर्मशब्दस्य साधारणत्वेनेति** । धर्म इत्यनेन विधीयमानधर्मत्वस्य साधारणत्वापत्त्येत्यर्थः । धर्मत्वस्य साधारणत्वापत्त्येति पाठस्तु स्वरस एव । अयमर्थः । यदि अहिंसोत्तमत्वमनूद्य तस्य धर्मत्वविधानमित्याश्रियते तर्हि विशेषोपस्थापकपदाभावाद्यत्किञ्चिदेवाहिंसोत्तमत्वेन प्राप्तं भवेदिति तथाविधत्वे 'प्राप्तं यागादिकमपि भवती'ति धर्मपदोक्तं धर्मत्वं स्वीकरणं स्यात् । पराभिप्रेतं धर्मं विनाऽन्यस्यापि भावे तच्च परस्यासम्मतमिति । **विशेष्याकाङ्क्षायामिति** । साधारणत्वपरिहारायाहिंसोत्तमामुक एव धर्म विशेषविधानोपयुक्ततया अहिंसापरपदरूपविशेषणस्य को हिंसापर इति विशेष्याकाङ्क्षायामित्यर्थः । **भोजनादेरिति** । भोजनादिपदस्येत्यर्थः । अर्थाध्याहारपक्षे यथाश्रुतमेवैतदित्यप्याहुः **अहिंसाया** इत्यनेन । हिंसापेक्षया अन्यस्योत्तमत्वोक्तौ तस्या एव परत्वमित्यस्य त्यागेनान्यपरत्वानुवादादनुवादत्वमित्यर्थ इति सर्वमवदातम् । पुद्गलस्य देहस्येतीति प्रतीकोपादानानन्तरं इदं च नवीनेत्यादि यद्वेतीत्यन्तः पाठः । तदनन्तरं **ननु पुद्गलस्येत्यादिः** । तत्रास्माकमित्यनन्तरमपि सम्मतमिति पदद्वययुक्तः पाठः । तदभावो लेखकप्रयुक्तः । एतदस्माकमपि सम्मतमिति पूर्वमूलानुसारेण प्रवृत्तेः स्पष्टत्वाच्च ।

॥ इति अहिंसाप्रधानो धर्मः, आत्मभिन्नत्वेन पुद्गलदर्शनं ज्ञानम् ॥

॥ अथ अनुमानेन जिनवाक्यस्य प्रामाण्यं न सिद्ध्यति ॥

१३८ **सु०**— दूषयति **कथमिति** ।

अनु०— कथं तत्स्यात्प्रमाणमनुमानतः ।

तज्जिनवाक्यमनुमानेन प्रमाणमिति प्रतिपत्तव्यं **कथं स्यात्** । अनुमानेन वाक्येन च जिनस्याप्तत्वमवधार्याप्तवाक्यत्वानुमानेन मोक्षसाधनं धर्मं ज्ञानं च प्रतिपादयतो जिन-वाक्यस्य प्रामाण्यावधारणं यदुक्तं तन्नोपपद्यत इत्यर्थः ।

वं०प०— **वाक्येन** जिनदर्शितवाक्येन ।

शे०चं०— तात्पर्यमाह अनुमानेनेति ॥

॥ इति अनुमानेन जिनवाक्यस्य प्रामाण्यं न सिद्ध्यति ॥

* * *

॥ अथ अनुप्रमाणनिरूपणम् ॥

॥ अथ निर्दुष्टविषयसन्निकृष्टनिर्दुष्टेन्द्रियं प्रत्यक्षम् ॥

१३९ **सु०**— कुतो नोपपद्यत इत्यतो हेतुं वक्तुमुपोद्धातत्वेन प्रत्यक्षानुमानागमस्वरूपं क्रमेण तावदाह **विषयानिति** ।

अनु०— विषयान्प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमिति गीयते ।
प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तिता ।
आसमन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् ।
यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्तेनासावागमः स्मृतः ।

विषयान् निर्दोषान् **प्रति** स्थितं तैः सन्निकृष्टं **अक्षं** अदुष्टमिन्द्रियम् । जातावेक-वचनम् । यस्येन्द्रियस्य यो विषयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगतः तेन अदोषेण सन्निकृष्टमदुष्टं

तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । अनेन प्रादिसमासोऽयं नाव्ययीभाव इति सूचितम् । तथा सति प्रत्यक्षस्येति षष्ठी न श्रूयेत । यद्यपि प्रतिस्थितमक्षं प्रत्यक्षम् । तथाऽपि योग्यतया विषयाणां सम्बन्ध इति हिशब्देन आचष्टे ।

परि०— **हेतुं वक्तुमिति** । 'अतोऽनुमे'त्यादिना वक्तुमित्यर्थः ॥ **निर्दोषानिति** ॥ अतिदूरस्थत्वातिसामीप्यादिदोषशून्यानित्यर्थः । बहुवचनलब्धविषयबाहुल्येन एकाक्षस्य सन्निकृष्टत्वधीनिरासायाह **जाताविति** । अक्षत्वस्य जातित्वं सदृशधर्मत्वमेवेति ज्ञेयम् । **प्रादिसमासोऽयमिति** । 'कुगतिप्रादय' इति द्वितीयाध्यायद्वितीयपादीयसूत्रेण कुशब्दो गतिसंज्ञकशब्दाः प्रादय उपसर्गाश्च समर्थेन समस्यन्त इति विधानात् । प्रतिशब्दस्य प्रादिषु पाठात् कुपुरुषः दूरीकृतं सुपुरुष इतिवत् प्रतिस्थितं च तत् अक्षं चेति प्रादिसमास इत्यर्थः ॥ **नाव्ययीभाव इति** । प्रादेरव्ययत्वात् 'अव्ययं विभक्ती'त्यादिना अव्ययीभावसमासो नेत्यर्थः । **तथा सतीति** । अक्षं प्रति प्रत्यक्षमिति अव्ययीभावत्वे उपकुम्भमित्यादाविव अव्ययीभावस्याव्ययत्वेन 'अव्ययादाप्सुप' इति सुपो लुकि प्राप्ते 'नाव्ययीभावादि'ति लुगपवादतया आमादेशे सति 'प्रत्यक्षस्यैव मानत्वमिति केनावसीयत' इति समयपादीयचार्वाकमतनिरासप्रस्तावादौ कृतषष्ठीनिर्देशो न युक्तः स्यादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । 'प्रत्यक्षः कस्यचिद्धर्मो वस्तुत्वादि'ति जिज्ञासासूत्रानुभाष्यादौ प्रथमादिः न श्रूयेतेत्यपि ज्ञेयम् ।

गु०दी०— **प्रादिसमासोऽयम**ित्यत्र प्रगतः आचार्यः प्राचार्यः प्रकृष्टं मानं प्रमाणमित्यादि प्रादिसमासेष्वस्यापि परिगणनात् । अक्षं प्रति प्रत्यक्षमिति अव्ययीभावो नेत्यर्थः । **तथासति प्रत्यक्षस्येति षष्ठी न श्रूयेत** इत्यस्य तस्य 'नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्याः' इति अकारान्तादव्ययीभावात् विभक्तिलोपो न । किन्तु अमादेशो भवतीति अमादेशे कृतेऽपि प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमिति प्रथमाद्वितीयोरेकाकारतैव । अपञ्चम्या इत्युक्तत्वात् । पञ्चम्यां प्रत्यक्षादित्येव रूपसिद्धिः । 'तृतीयासप्तम्योर्बे'ति सूत्रान्तरात् तृतीयायां प्रत्यक्षेणेति सप्तम्यां प्रत्यक्षे इति च रूपसम्भवः । सम्प्रदाने विहितचतुर्थ्याः प्रत्यक्षे अप्रसक्तिः । अतः **प्रत्यक्षस्येति षष्ठी न श्रूयेत** इत्युक्तम्।

यादु०— **जातावेकवचनमिति** । अत्र जातिपदेन समुदायो विवक्षितः । अत एव विप्राणां भोजनं यथेत्यत्र भोजनमित्येकवचनं समुदायापेक्षयेति व्याख्यातम् । एवं च अस्मन्मते जातेरेकत्वाभावात् कथं तत्रैकवचनमिति शङ्काऽनवकाशः । **अनेनेति** । वृत्तिविषयतया स्थितरूपार्थप्रदर्शनेनेत्यर्थः ॥ **प्रादिसमास इति** । कुगतिप्रादय इत्यत्र प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति वार्तिकेन विहितः समासः प्रादिसमासः । वृत्तिविषये गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रथमान्तेन समस्यन्त इति वार्तिकार्थः । एवं च प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रगतः पितामहः प्रपितामह इत्यादिवत् प्रतिस्थितमक्षं प्रत्यक्षमित्ययमपि प्रादिसमास इत्यर्थः । ननु 'लक्षणे-

नाभिप्रती आभिमुख्य' इति वचनादक्षं प्रति प्रत्यक्षमित्यव्ययीभाव एव किन्न स्यादित्यत आह **नाव्ययीभाव इति** ॥ **षष्ठी न श्रूयेतेति** । प्रत्यक्षस्य लक्षणमाहेत्यादिपरीक्षकप्रयोगेष्वित्यर्थः । यद्यपि नाव्ययीभावादतोम्त्वमपञ्चम्या इति पञ्चम्या अमादेशो नियमेन निषिद्धः । तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति तृतीयासप्तम्योर्विकल्पेनैव स विहितः । तथाऽप्यन्यत्र नियमेन तद्विधानात् प्रत्यक्षमित्येव स्यान्न प्रत्यक्षस्येतीत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाणीति प्रथमाद्वितीयाद्विवचनबहुवचने चतुर्थीषष्ठीद्विवचनबहुवचने च परीक्षकप्रयोगेषु न श्रूयेरन्नित्यपि द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षस्येति प्रयोगस्य प्रायिकत्वात् स्वपदेन ग्रहणमित्यवधेयम् ।

वं०प०— रूपरसादिविषयान्प्रति स्थितस्याक्षस्यैकत्वाभावादक्षमित्येकवचनानुपपत्तिरित्यत आह **जाताविति** । तथा च अक्षाणीत्यर्थः । अदोषेण विषयेण ॥ **तत्प्रत्यक्षमिति** । तदिन्द्रियप्रत्यक्षमित्यर्थः ।

शे०चं०— हेतुं वक्तुमिति । 'अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं चापि दर्शयेदि'त्यादिनेति शेषः । अतिसामीप्यादिदोषयुक्तविषयैः सन्निकृष्टस्याक्षस्यापि विषयसन्निकृष्टाक्षत्वेन प्रत्यक्षत्वापत्तिरित्यतो 'निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षम्' इत्यादिग्रन्थान्तरानुसारेण निर्दोषरूपविषयविशेषणस्यात्राभिप्रेतत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **निर्दोषानिति** । प्रतिस्थितत्वोक्तेस्तात्पर्यमाह **तैरिति** ॥ **अक्षमिति** । 'अदुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमि'ति वचनादिति भावः । विषयानित्यनेकत्वस्य विषयेषु श्रुतत्वात् तादृशविषयसन्निकृष्टत्वमेकस्येन्द्रियस्य कथमित्यतो नेदमेकवचनं व्यक्तिरूपार्थैक्यविवक्षानिमित्तं येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु जातिरूपार्थैक्यविवक्षानिमित्तमिति नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **जातावेकवचनमिति** । मूले विषयग्रहणस्यानर्थक्यमाशङ्क्य आकाशादिसन्निकृष्टचक्षुरादिव्युदासार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य केवलान्वयित्वेन विषयत्वस्याकाशादिसाधारणत्वात् कथमनेन तद्व्यावृत्तिरित्यतोऽत्र विषयपदस्येन्द्रियविषयपरत्वेन विषयमात्रपरत्वाभावादिन्द्रियविषयत्वस्य च अकेवलान्वयित्वाद्युक्तमाकाशादिव्यावर्तकत्वमित्याशयेन तथाऽपि चक्षुरादिना गन्धादिग्रहणप्रसङ्गो दुर्वार एवेत्यतो विषयपदस्य तत्तदिन्द्रियविषयपरत्वं नियामकोक्त्या कथयन्नेव लक्षणवाक्यार्थमाह **यस्येन्द्रियस्येत्यादि** ।

मूले विषयान्प्रति स्थितमक्षमित्युक्तरीत्या प्रत्यक्षशब्दनिर्वचनस्यानर्थक्यमाशङ्क्य प्रत्यक्षशब्दे प्रादिसमासत्वज्ञापनद्वाराऽव्ययीभावत्वनिवृत्तिसूचनार्थत्वान्न तदिति भावेन तन्निर्वचनप्रयोजनमाह **अनेनेति** । विषयान्प्रतीत्यादिप्रत्यक्षशब्दनिर्वचनेनेत्यर्थः ॥ **प्रादिसमास इति** । प्राचार्यः प्रान्तेवासीत्यादौ वृत्तिविषये गताद्यर्थे वर्तमानानां प्रादीनामगतित्वेऽपि कुगतिप्रादय इत्यत्र प्रादिग्रहणात् प्रथमान्तेनाचार्यादिपदेन प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रकृष्टोऽन्तेवासी प्रान्तेवासीति समासतद्वृत्तिविषये गताद्यर्थ इत्यादिपदग्राह्यस्थितार्थे वर्तमानस्य प्रतिशब्दस्य गतित्वाभावेऽपि कुगतिप्रादय इत्यत्र प्रादिग्रहणात् प्रथमान्तेनाक्षशब्देन प्रतिस्थितमक्षं प्रत्यक्षमिति प्रादिसमास इत्यर्थः । प्रतिस्थितमित्युक्तिस्तु गताद्यर्थे वृत्तिम् अस्वपदविग्रहेण नित्यसमासत्वं च सूचयितुमिति द्रष्टव्यम् । न च प्रत्यक्षशब्देन प्रादिसमासोऽङ्गीकर्तुं शक्यते । तथा सति प्रत्यक्षशब्दस्यार्धपिप्पलीत्यादिवत् 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरि'ति परवल्लिङ्गताविधानेन नियतलिङ्गत्वापत्त्या प्रत्यक्षोऽर्थः प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षं ज्ञानमित्यभि-

धेयलिङ्गत्वाभावापातादिति वाच्यम् । वार्तिककृता कात्यायनेन प्राप्तापन्नालङ्गतिपूर्वसमासेषु प्रतिषेध इति गतिसमासे परवल्लिङ्गताप्रतिषेधात् । गतिग्रहणस्यान्यस्यासम्मतेन प्राद्युपलक्षणताया आकरे स्थितत्वात् प्रादिसमासस्य परवल्लिङ्गत्वाभावेन विशेष्यनिघ्नतया निष्कौशाम्बिरित्यादिवदभिधेयलिङ्गत्वोपपत्तेः । न च प्रादिसमासे कर्मप्रवचनीयानां न समास इति कर्मप्रवचनीयस्य प्रतिशब्दस्य समासनिषेधात् कथमत्राक्षशब्देन प्रतिशब्दस्य प्रादिसमासः स्यादिति वाच्यम् । लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादिरूपकर्मप्रवचनीयत्वप्रयोजकस्यात्राभावेनाकर्मप्रवचनीयत्वात् प्रतिशब्दस्याक्षशब्देन समासोपपत्तेः । न चैवं विषयानिति विषयशब्दे द्वितीयानुपपत्तिः । कर्मप्रवचनीययोगाभावेन 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीये'त्यनेन तदप्राप्तेर्लक्षणान्तरस्य चाभावादिति वाच्यम् । 'बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चने'त्यादाविव 'उभसर्वतसोः कार्ये'त्यादिवार्तिककृदुक्तरीत्याऽकर्मप्रवचनीयप्रतिशब्दयोगेऽपि द्वितीयाया उपपन्नत्वात् । एतच्च तद्वार्तिकव्याख्यानावसरे आकर एव स्पष्टम् ।

ननु 'अक्षस्य अक्षस्य प्रतीति प्रत्यक्षमि'ति वात्स्यायनभाष्यकृदुक्तरीत्या विग्रहाश्रयणेनाव्ययीभावस्याप्यत्र वक्तुं शक्यत्वात् किं प्रादिसमासत्वाश्रयणेनेत्यतः तथा सति प्रतिशब्दयोगे षष्ठ्या अविधानात् प्रति अक्षस्येति विग्रहेऽक्षस्येति षष्ठ्या अश्रवणप्रसङ्गात् न तथाविग्रहाश्रयणेनाव्ययीभावत्वमङ्गीकर्तुं शक्यमित्याह **तथा सतीति** । यद्वा नन्वक्षमक्षं प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षमिति निर्वचनाश्रयणेन प्रत्यक्षशब्देऽव्ययीभावस्यापि सति सम्भवे परित्यागायोगान्न तन्निवृत्तिसूचकत्वं सम्भवतीत्यतः तथा सत्युपकुम्भादिवन्नियतनपुंसकत्वेन विशेष्यनिघ्नत्वाभावापत्त्या प्रत्यक्षोऽर्थः प्रत्यक्षा बुद्धिरित्याद्यभिधेयलिङ्गता न स्यात् । इन्द्रियगुणकर्मसामान्येष्वतिव्याप्तिश्चेत्यादिदोषे सत्येव स्पष्टत्वाच्छिष्यैरेवोह्यतामिति भावेन तमुपेक्ष्य तत्पक्षे उद्योतकरवार्तिकोक्तं दोषमेवाह **तथा सतीति** । अव्ययीभावत्व इत्यर्थः । प्रत्यक्षस्य लक्षणमाहेत्याद्यभियुक्तप्रयोगेष्विति शेषः । नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या इति पञ्चम्या अमादेशनिषेधेऽपि तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति तृतीयासप्तम्योर्विकल्पेन तद्विधानेऽप्यन्यत्र नियमेनाऽऽम्विधानात् प्रत्यक्षमित्येव भाव्यत्वेन प्रत्यक्षस्येति षष्ठी न श्रूयतेत्यर्थः । यद्यपि प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाणीति प्रथमाद्वितीयाद्विवचनबहुवचने चतुर्थीषष्ठीद्विवचनबहुवचने च परीक्षकप्रयोगेषु श्रूयन्त इति तदश्रवणमप्यापादयितुं शक्यम् । तथाऽपि प्रत्यक्षस्येति प्रयोगस्य प्रायिकत्वात् तदश्रवणमेवापादितमिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— तत्प्रामाण्यं कथं स्यादिति सामानाधिकरण्यमुपपादयितुं प्रमाणत्वेन प्रतिपत्तव्यं प्रामाण्यमिति व्युत्पत्तिं मनसि कृत्वा व्याख्याति **प्रमाणमिति प्रतिपत्तव्यमिति** मूलम् । प्रत्ययादिविचारः । **वचनादितीति** । ब्रह्मतर्कवचनादित्यर्थः । नन्वेतद्वचनबलादक्षशब्दस्यैवादुष्टार्थत्वेन तेनैवादुष्टत्वलाभान्निर्दोषाक्षोद्भवमिति प्रत्यक्षलक्षणे निर्दोषपदं व्यर्थमित्याशङ्क्येन्द्रियं त्वक्षं तच्च दुष्टमिह विवक्षितमिति तद्व्याख्यानादिति नविलक्षणत्वाधिकरणीयमूले प्रतिपादितम् । तत्कथं पूर्वमूलविरुद्धम् । अक्षमदुष्टमिन्द्रियमिति मूलकारीयं व्याख्यानम् । कथं च तदुपोद्बलकत्वेनोक्तब्रह्मतर्कवचनोदाहरणं टीकाकारीयं, तथात्वे च निर्दोषाक्षोद्भवमित्यत्र निर्दोषपदव्यर्थतापरिहारेण स्यादेवेति चेत् सत्यम् । सर्वत्र निर्दोषपदसार्थक्याय ब्रह्मतर्कवाक्यं व्याख्यायात्रादुष्टमिन्द्रियमिति

व्याकुर्वता हि पूर्वोक्तप्रकारेणाक्षमिन्द्रियं यच्चादुष्टमिह विवक्षितमित्येव तात्पर्यार्थः । स च शिष्यैरेव सुज्ञेय इति भावेन मूलकृता विवेकमकृत्वा विशिष्ट एवार्थः प्रतिपादितः । तेन पूर्वानुसारेणैवात्रापि प्रतिपादनान्न तद्विरोधशङ्का कार्या । टीकाकृतापि यद्वचनमूलकमिदं व्याख्यानं तद्वाक्यं प्रागेव मूले व्याख्यातमिति किमेतद्व्युत्पादनेनेत्याशयेनोक्तव्याख्यानमूलभूतं ब्रह्मतर्कवचनमात्रमेवोदाहृतम् । तेन पूर्वस्मारणेन विवक्षितार्थो मूलाभिप्रायोऽपि स्मारित एवेति न तत्राप्यनुपपत्तिः । अक्षशब्दस्यैव निर्दोषेन्द्रियपरत्वानङ्गीकाराच्च निर्दोषाक्षेत्यत्रत्यनिर्दोषपदं च सार्थकमेवेति न कश्चिद्दोष इत्यवगन्तव्यम् ।

केचित्तु ब्रह्मतर्कवाक्यं प्रतिपन्नार्थमेव भवतीत्यतोऽत्रत्यमूलटीकयोर्यथास्थितेनैव प्रवृत्तिः । पूर्वमूले तु निर्दोषाक्षेत्युक्तार्थबाधकतापरिहाराय वर्णकान्तरमुक्तमित्याहुः । अत एव समुदायापेक्षमित्यादिकमन्यथाख्यातिस्थव्याख्याननिराकरणावसरे विनोदेऽनेकत्वेऽप्येकत्वविवक्षयैकवचनोपपत्तेरित्युक्तम् । जातेरपि स्वमतेऽनेकत्वेऽपि जातिपदस्य जातित्वं सादृश्यपरत्वमित्यादिकं वैराग्यपादे टीकायां ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु जातेरनेकत्वेऽपि तदेकविवक्षामाश्रित्यैकवचनमित्येव तत्त्वम् । अन्यथा जातौ बहुवचनं युक्तिपादीय-'कथास्तिस्रो विजानतां जल्प' इत्यादावाश्रितमयुक्तं स्यात् । सादृश्यस्यैकत्वेन द्व्येकयोरित्यनेनैकवचनोपपत्तावपि तस्य बहुत्वाभावेन जातित्वानाश्रयणे बहुवचनायोगप्रसङ्गात् । शिष्टं वैराग्यपादे द्रष्टव्यम् । दोषयुक्ताक्षस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिरित्यतो व्याचष्ट इत्येवमवतारोऽपि निर्दोषानित्येतदधिकस्वीकारावतारानुसारेण शिष्यैरेव स्पष्टतया ज्ञातुं शक्य इति भावेनोक्तरीत्याक्षमदुष्टमिन्द्रियमित्येतन्नावतारितमित्यदोषः ।

वाक्यार्थमाहेति । विषयानिति बहुवचनेनाक्षमिति जातावेकवचनेन च लब्धवीप्साभिप्रायं मनसि निधायेति शेषः । एवं च यस्येन्द्रियस्येत्यादेर्यस्येन्द्रियस्येत्यादिरूपेण योजना सिद्ध्यति । अत्र निर्दोषाक्षोद्भवमिति युक्तिपादीयानुव्याख्यानमर्यादया प्रत्यक्षावगममिति नवमगीताभाष्यपर्यालोचनया चाक्षं प्रति स्थितमित्यपि लभ्यते । तथापि गीताभाष्यटीकाव्याख्यानकृता-'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययात्यनेनैव शेष्याद्युक्तरीत्या तत्र द्वितीयासमास एवोक्तः । अतो नैकविध्यं सर्वत्र, युक्तिपादे तु फलितार्थकथनमि'त्यादि लेख्यम् । ननु प्रादिसमासविधायके 'कुगतिप्रादय' इत्यत्र गतिसंज्ञकानामेव प्रादीनां समर्थशब्दान्तरेण समासविधानात् प्रादीनां 'चोपसर्गाः क्रियायोगे' 'गतिश्चे'ति क्रियायोग एव गतिसंज्ञाविधानेन यत्क्रियायुक्तास्तां प्रत्येव गतित्वेनाक्रियारूपाक्षं प्रति गतित्वाभावेन गतिसंज्ञकप्रतिशब्दयोगाभावेन कुगतीत्यनेन समासायोगात् कथमत्र प्रादिसमास इत्यतो गतिग्रहणेनैव गतिसंज्ञकार्थसदादिशब्दव्ययडाजन्तानामिव प्रादीनामपि ग्रहणसम्भवेन प्रादिग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या तद्ग्रहणसामर्थ्यादगतिसंज्ञानामपि प्रादीनां समर्थशब्दान्तरेण समास इति सूत्राभिप्रायदर्शनपरेण 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमये'ति वार्तिकेण प्राचार्य इत्यादौ समासवत् प्रकृते समास इत्याशयेन दृष्टान्तकथनेन प्रादिसमासमुपपादयति **प्राचार्य इत्यादिना** । वृत्तिविषये गताद्यर्थवृत्तयः गतित्वाभावेऽपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्ते इतीति हरदत्तोक्तिं 'वृत्तिविषये गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्ते प्रथमान्तेनेत्यर्थ इति शेषी च मनसि निधायोक्तं **वृत्तिविषये गताद्यर्थे इत्यादि** । **प्रादिग्रहणादिति** । प्रादिग्रहणसामर्थ्य-

लब्धार्थप्रदर्शनपरभूतप्रादिसमासविधायक-'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमये'ति वार्तिकेणेत्यर्थः । उक्तवार्तिकस्मारणायैव गताद्यर्थ इत्यादिकमुक्तम् । अत एवोक्तं कुगतीति सूत्रीयमञ्जर्याम् । सूत्रे प्रादिग्रहणमगत्यर्थमिति कर्मप्रवचनीयानामित्यादि । एवमुत्तरत्र वाक्येऽपि प्रादिग्रहणादित्यपि ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु वार्तिकेणोक्तरीत्या सूत्रीयप्रादिग्रहणसामर्थ्यप्रदर्शनेन तद्व्याख्यानात्सूत्रगतप्रादिग्रहणमेव साधकतयोपन्यस्तमिति तथैव टीकायामुक्तम् । एतेन वार्तिकविषये प्राचार्य इति सूत्रेण समासवचनायोग इति निरस्तम् ।

गताद्यर्थ इत्यत्रादिपदसङ्ग्राह्योक्तिः **प्रकृष्ट इति** । अनेन गताद्यर्थवृत्तिं अस्वपदविग्रहेण नित्यसमासत्वं च दर्शयतीत्यादि शेष्याद्युक्तिं मनसि निधायाह **प्रतिस्थितमित्युक्तिस्त्विति** । 'कुगति प्रादय' इति प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमित्युच्यते एवमपि 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरि'ति स दोषस्तदवस्थ एवेति चेन्न । पीतपातञ्जलजलानामेतच्चोद्यं चमत्कारं न करोतीत्यादि चान्नभट्टीं मनसि निधायाशङ्क्य निराकरोति **न च प्रत्यक्षशब्द इत्यादि** । **नियतलिङ्गत्वापत्त्येति** । प्रत्यक्षपदगतनपुंसकलिङ्गस्यैव नियमेनापत्त्येत्यर्थः । **अभिधेयलिङ्गत्वेति** । अक्षातिरिक्ततत्तदभिधेयलिङ्गत्वाभावेत्यर्थः । द्विगुप्राप्तापन्नालङ्गतिपूर्वसमासेष्विति पाठः । द्विगुपदाभावस्तु लेखकप्रमादात् । अयं च अर्थानुवादो पूर्वगतिशब्दपूर्वके समासे च परवल्लिङ्गता न भवतीत्यर्थात् । पूर्वपदस्य प्रागेव सत्त्वेऽपि गतिशब्देऽपि सम्भवाभिप्रायेण तथा व्याख्यानमाश्रितम् । क्वचित् प्रक्रियायां गतिपूर्वेत्येव पाठः । क्वचिदिह टीकायां पूर्वगतीत्यपीत्यवधेयम् । अत्र न्यायवाचस्पत्याद्यनुसारेण तत्र तत्र व्याख्यानं ज्ञातव्यम् । सम्बन्धस्तु दर्शनीयोऽस्ति ।

ननु गतिशब्दस्य गतिमात्रपरत्वात् कथं प्रतिशब्दस्य तत्र निवेश इत्यतः गतिग्रहणमिह प्राद्युपलक्षणमन्यासम्भवादिति परवल्लिङ्गसूत्रीयशेष्यनुसारेणाह **गतिग्रहणस्येति** । गतिशब्देन प्रादयस्तत्संज्ञका गृहीता इत्यर्थः । गतिग्रहणस्य प्राद्युपलक्षणत्वादेव काशिकादौ निष्कौशाम्बिरित्येव गतिसमासोदाहरणं कृतमित्याशयेन तदेवात्र विशेष्यनिघ्नतायामुदाहृत इति ज्ञेयम् । प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्य इति कुगतीतिसूत्रीयकाशिकां मनसि कृत्वा शङ्कते **न च प्रादिसमास इति** ।

ननु कर्मप्रवचनीयानां प्राप्तिरेव नास्ति प्रादीनां गतिग्रहणेन विशेषितत्वात् । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया गत्युपसर्गसंज्ञापवादकतया तस्यां सत्यां गतित्वाभावप्रसङ्गादिति चेन्न । निष्कौशाम्बिरित्यादौ समाससिद्धये प्रादीनामगत्यर्थानामपि ग्रहणाय प्रादिग्रहणस्य सूत्रे उक्तरीत्या कृतत्वेन कर्मप्रवचनीयानामपि प्राप्त्या समासप्राप्तेस्तन्निषेधसम्भवादिति ध्येयम् ।

कर्मप्रवचनीयत्वप्रयोजकेति । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युदित्यादाविव लक्षणादीनां प्रयोजकानामभावादित्यर्थः । यद्यपि प्रादीनां कर्मप्रवचनीयानां समासप्रतिषेधेऽपि प्रयोगानुसारेण प्रतिविषयेऽपि समासोऽङ्गीकर्तव्यः । प्रादिषु समासप्रतिषेधवचनस्य सुपुरुषः अतिपुरुष इत्यादिप्रयोगानुसारेण हरदत्तादिभिः समासो

भवत्येवेति सङ्कोचितत्वेनात्र विषयेऽपि सङ्कोचकल्पनोपपत्तेरिति समाधातुं शक्यम् । तथापि स्पष्टत्वात् तच्छिष्यैरेवोह्यतामिति भावेन प्रकारान्तरमेतदुक्तम् । एतेनोक्तपक्षे कर्मप्रवचनीययोगादेव द्वितीयोपपत्तिरिति न चेति शङ्कानवकाश इत्यपि निरस्तम् । वस्तुस्थितिकथनाय तत्पक्षपरित्यागेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावाश्रयणेन शङ्कोदयात् । **बुभुक्षितमिति** । बुभुक्षितस्येत्यर्थः । तथैव शेष्यादौ । **तथा सति प्रतिशब्देति** । तथा सति षष्ठ्या आश्रयणप्रसङ्गः । ततश्च न तथेति योज्यम् । यद्वा तथा सति तथाऽङ्गीकारे प्राप्तो यो आश्रयणप्रसङ्ग-स्तस्मादिति योज्यम् । आश्रयणं प्रसज्यत इति तु फलितोऽर्थः । अत्र पक्षे अक्षस्येति षष्ठीत्येव पूर्णमिति । न प्रत्यक्षस्येति विशिष्टोपादानं व्यर्थमित्यपरितोषाच्च भट्टानुसारेण प्रकारान्तरेणावतारयति **यद्वा ननु अक्षं अक्षं प्रति वर्तत इति । इन्द्रियगुणकर्मेति** । इन्द्रियस्य यानि गुणकर्मसामान्यानि तेषामक्षं प्रति वर्तमानत्वादति-व्याप्तिरित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । लक्ष्यभूतचक्षुरादिप्रत्यक्षे अक्षं प्रति स्थितत्वाभावेन असम्भवः स्यादिति ज्ञेयम् । **उद्योतकरवार्तिकेति** । न्यायवार्तिकेत्यर्थः ।

ननु 'नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्या' इत्यादिनामादेशविधानेऽपि अपञ्चम्या इत्यादिनिषेधात् प्रकृते अमादेशाभावः किन्न स्यादित्यतस्तन्निषेधकं हि अपञ्चम्या इत्येकं, 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलमि'ति चापरम् । ताभ्यां पञ्चमीतृतीयासप्तमीषु अभावप्राप्तावपि षष्ठ्यास्तन्निषेधाभावादमादेशस्याभावेत्याशयेनाह **नाव्ययीभावादिति** । **चतुर्थीषष्ठीद्विवचनबहुवचने चेति** । अत्र चतुर्थीति सम्प्रसारणचतुर्थीग्रहणम् । तेन वचनत्रयस्यापि सङ्ग्रह इति ध्येयम् । स्वसहकारि यच्छक्त्यादीति विग्रहः ।

स०व्र०— प्रादिसमास इति । प्रति स्थितं अक्षं प्रत्यक्षमिति प्रादिसमास इत्यर्थः । अक्षं प्रतीति प्रत्यक्षमित्यव्ययीभावे बाधकमाह **तथा सति प्रत्यक्षस्येतीति** । प्रत्यक्षस्य लक्षणमाहेत्यादाविवेति शेषः । नाव्ययीभावादतोम्त्वपञ्चम्या इति पञ्चम्या अमादेशनिषेधेऽपि तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यनेन तृतीयासप्तम्योर्विक-ल्पेन तद्विधानेऽप्यन्यत्र नियमेन तद्विधानात् प्रत्यक्षमित्येव स्यात् न तु प्रत्यक्षस्येतीति भावः ।

॥ इति निर्दुष्टविषयसन्निकृष्टनिर्दुष्टेन्द्रियं प्रत्यक्षम् ॥

* * *

॥ अथ प्रत्यक्षशब्दानुसारेणैव अनुमानस्य तत्संज्ञा ॥

१४० सु०— प्रत्यक्षशब्दानुसारात् प्रत्यक्षागमानुसारेणैव मानत्वात् । **अनुसरणं** च तद्गृहीतधर्म्यादिमत्त्वं तदबाधिताप्रतिबद्धविषयत्वं च । **प्रकीर्तिता** अनुमेति शेषः । या **अनुमा** प्रसिद्धा साऽस्मान्निमित्तादनुमेति प्रकीर्तिता । यद्यप्यनुसृता माऽनुमा तथाऽपि सामर्थ्यात् प्रत्यक्षादिसम्बन्धः । अनुमानमूलाऽनुमाऽप्यन्ततः प्रत्यक्षादिमूलैवेत्युक्तं प्राक् ।

परि०— नन्वनुमेति सत्यपि पुनः शेषोक्तौ कथं योजनेत्यत आह **याऽनुमा प्रसिद्धेति** । अनुमानमूलाऽप्यनुमास्ति कथं प्रत्यक्षशब्दानुसारादित्युक्तमित्यत आह **अनुमानमूलेति** ॥ **उक्तं प्रागिति** । 'प्रत्यक्षागममूलास्तु न्यायाः सर्वे भवन्ति हि । न्यायाभासा अमूलाः स्युर्न्यायस्यान्यस्य तौ पुनः' इत्येतत्पादीयादिभागानुव्याख्यानान्त्यपादीयतट्टीकयोरुक्तमित्यर्थः ।

यादु०— नन्वेवं शेषपूरणेऽनुमाऽनुमापदवाच्याऽनुमेति प्रकीर्तितेति पौनरुक्त्यमित्यत आह **याऽनुमा प्रसिद्धेति** । तथा च या अनुमा प्रसिद्धा निर्दोषोपपत्तिरूपा सेति तामनूद्य तत्रावयवार्थरूपनिमित्तयोगेनानुमा-शब्दवाच्यत्वं विधीयत इति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ **प्रागिति** । 'न्यायस्यान्यस्य तौ पुनरि'त्यत्रेति शेषः ।

वं०प०— अनुमेति प्रकीर्तितमिति वक्तव्यमित्यत आह **याऽनुमेति** ।

शे०चं०— नन्वनुसरणस्य चेतनधर्मत्वात् कथमचेतनस्यानुमानस्य तदुक्तिरित्यतोऽत्राभिमतमनुसरणं दर्शयति **अनुसरणं चेति** । केचित्तु शब्दस्यापि स्वरूपस्वसहकारिशक्त्यादिग्राहकप्रत्यक्षशब्दानुसारिण एव प्रमाणत्वात् तत्रास्य लक्षणस्यातिव्याप्तिः स्यादित्यतः शब्दव्यावृत्तप्रत्यक्षाद्यनुसारित्वस्यैवात्रानुसरणपदेन विव-क्षितत्वाददोष इत्याशयेन तदुपदर्शयत्यनुसरणं चेतीत्याहुः । विशेष्यानुक्तेः कथं केत्याकाङ्क्षापरिपूर्तिरत्रेत्यतो-ऽपेक्षितं पूरयति **अनुमेति शेष इति** । या प्रत्यक्षानुसारादनुमेति प्रकीर्तिता साऽनुमेति यथास्थितवचनव्यक्त्या-वाश्रीयमाणायामसिद्धस्यानुवादः सिद्धस्य विधानं भवतीत्यतोऽत्रान्यथावचनव्यक्तिमाह **याऽनुमेति** ॥ **अनुमान-मूलाऽपीति** । या चक्षुरादिपक्षीकारेण प्रवृत्तेत्यर्थः ॥ **प्रागिति** । 'न्यायस्यान्यस्य तौ पुनरि'त्यादिनेत्यर्थः ।

वा०र०— **शब्दव्यावृत्त्येति** । शब्दे अविद्यमानं यादृशं प्रत्यक्षाद्यनुसारित्वं तस्यैव विवक्षितत्वा-दित्यर्थः ।

स०व्र०— **अनुमानमूलाऽनुमानमिति** । चक्षुरादिपक्षीकारेण वृत्तेरित्यर्थः । **प्रागिति** । 'न्याय-स्यान्यस्य तौ पुनरि'त्यादिनेति शेषः ।

॥ इति प्रत्यक्षशब्दानुसारेणैव अनुमानस्य तत्संज्ञा ॥

* * *

॥ अथ आ=समन्तात् सर्वातीन्द्रियवस्तुज्ञापकत्वात् आगमः ॥

१४१ **सु०— आ इत्यनुवादेन समन्तादिति व्याख्यानम् । सम्यक् चेत्यपि ग्राह्यम् । गमयति ज्ञापयति । करणे कर्तृत्वोपचारः । ग्रहवृदनिश्चिगमश्चेत्यकर्तरि भावे वा अपो**

विधानात् अनुप्रमाणविषयं चेदं व्याख्यानं ज्ञातव्यम् । **यच्च धर्मादिभ्यः अन्यदतीन्द्रियं** अपिशब्दादननुमितं च । **तुशब्दोऽवधारणे । तेनैवेति सम्बध्यते । यद्यप्या सम्यक् सम-न्तात् सर्वं गम्यते अनेन इत्यागमः । तथाऽपि प्रत्यक्षानुमानावगतेऽर्थे तस्य वैयर्थ्यात् अतीन्द्रियं** अपीत्युक्तम् । तस्य विवरणं **धर्मेत्यादि । य आगमः** प्रसिद्धोऽसौ ।

परि०— इत्यपि ग्राह्यमिति । आङर्थतयेति भावः ।। कर्तर्येव निष्पन्नोऽस्त्वागमशब्द इत्यत आह **ग्रहेति** ।। तृतीयस्य तृतीयपादे 'ऋदोरप्' इति पूर्वसूत्रानुवृत्तस्याप्प्रत्ययस्य गृहादिभ्यो धातुभ्यः कर्तृभिन्ने कर्मादिकारके भावे च विधानेन ग्रहो वरो दरो निश्चय इतिवदागम इति निष्पत्तेरिति भावः । केवलप्रमाणे कथं घटनैतन्निरुक्तेरित्यत आह **अनुप्रमाणेति** । असावित्यनुवाद-घटनायाह **य आगमः प्रसिद्ध इति** ।

गु०दी०— ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्यत्र 'ग्रह उपादाने', 'वृञ् वरणे', 'दृशिर् प्रेक्षणे', 'नञ् प्रापणे', 'गम्लृ गतौ' इति धातुपञ्चकस्य 'अकर्तरि च कारकेति भावे च' अपः आ इत्युपसर्गस्य विधानात् । आग्रहः आवरणं आदर्शः आनयनं आगम इति पञ्चरूपाणां च सिद्धिरित्यर्थः । **तस्य विवरणं धर्मेत्या**दीत्यत्र अतीन्द्रियं यद्धर्मादि यच्च ततोऽन्यदतीन्द्रियं परमाण्वादीति व्याख्यानात् धर्मादीत्यप्यतीन्द्रियपदविवरणमित्यर्थः ।

यादु०— करण इति । तथा च करण एव प्रत्ययो न कर्तरीति भावः । अत एव सर्वं गम्यते-ऽनेनेत्यागम इत्युत्तरत्रानुवादः । ननु कर्तर्येव प्रत्ययोऽस्तु ततश्च मुख्यमेव कर्तृत्वं तत्र कथञ्चिद्भविष्यतीत्यत आह **ग्रहेत्यादि** । ग्रहादिभ्यो धातुभ्योऽप्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु ग्रहः वरः दरः निश्चयः ।। **गम इति** । एरजिति सूत्रव्याख्यावसरे काशिकायां भावेऽकर्तरि च कारक इति प्रकृतमनुवर्तते यावत् कृत्यल्युटो बहुलमित्युक्तत्वादकर्तरि कारके भावे वेत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । तथा च कर्तरि न भवतीत्युक्तत्वात् कर्तृत्वोपचार इत्युक्तं युक्तमिति भावः । ननु भाव इत्यप्यनुवृत्तिसद्भावादागमनमागम इत्येव कस्मान्न निरुच्यत इत्यत आह **अनुप्रमाणविषयमिति** । आचार्यैः क्रियमाणमित्यर्थः । पूर्वोत्तरवाक्यबलादिति भावः । असावागम आगमः स्मृत इत्युक्तौ पौनरुक्त्यम्, अत आह **य आगम इति** । तथा च य आगमप्रसिद्धो निर्दोषशब्दरूपोऽसावुक्त-निमित्तेनागमशब्दवाच्य इति विवक्षितत्वान्न पौनरुक्त्यमिति भावः ।

वं०प०— नन्वागमस्य ज्ञानकरणत्वेन गमयतीति कथं कर्तृत्वोक्तिरित्यत आह **करणे कर्तृत्वोपचार इति** । ननूपचार इति कुतो व्याख्येयं मुख्यमेव कर्तृत्वं किं न स्यादित्यत आह **ग्रहेत्यादि** । आगमशब्द-स्तावदाङ्पूर्वकाद्गम्लृ गतावित्यस्मादप्प्रत्यये पकारलोपे च सति निष्पन्नः । स चाप्प्रत्ययो ग्रहेत्यादिसूत्रेण गम्धातोः कर्तृकारकभिन्नकारकविवक्षायामेव विहितो न कर्तरि । अतः कर्तृत्वमुपचरितमित्येव व्याख्येयमिति भावः ।

शे०चं०— आसमन्तादित्यनयोरन्यतरवैयर्थ्यपरिहारायाह **आ इत्यनुवादेनेति** । न केवलं समन्तादित्येव आ इत्यस्य व्याख्यानं किन्त्वन्यदपीत्याह **सम्यक् चेत्यपीति** । आ इत्येतद्व्याख्यानतयेति शेषः । अत एव वक्ष्यति । आ सम्यक् समन्तादित्यादीति भावः । गमकत्वं नाम प्रापकत्वमिति प्रतीयते । तथा च नानेनागमलक्षणसूचनमुपपद्यते इत्यतो व्याचष्टे **ज्ञापयतीति** । गमयतीति प्रत्ययोक्तं ज्ञापनकर्तृत्वमेव निर्वचनलभ्यं प्रवृत्तिनिमित्तमागमशब्दस्येति प्रतीतिनिरासायाह **करण इति** । करणे कर्तृत्वोपचारेणैव युक्तम् । न तु निर्वचनलभ्यप्रवृत्तिनिमित्तकथनमेतदिति शेषः । न चोपचाराश्रयणमनर्थकम् । स्वातन्त्र्यज्ञापनार्थत्वात् । ननु निर्वचनलभ्यप्रवृत्तिनिमित्तकथनमेवैतत्किन्न स्यादित्यत आह **ग्रहेति** । अकर्तरि कारकेऽप्प्रत्ययविधानात् । ज्ञापनकर्तृत्वं नागमशब्दनिर्वचनलभ्यं तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।

ननु यदि भावेऽप्यप्प्रत्ययो विधीयते तर्ह्यासमन्ताद्गमयतीति भाष्यकारीयव्याख्यानस्य न्यूनत्वं भावार्थानुसारेणाप्यागमशब्दार्थस्य वक्तव्यत्वादित्यत आह **अनुप्रमाणेति** । अनुप्रमाणप्रायपाठादिति भावः । आ इत्यस्य व्याख्यानं सम्यगिति समन्तादिति च । समन्तादित्यस्य विवरणं सर्वमिति । असावित्युक्तः कः कथं च तस्य सिद्धत्वं येनोद्देश्यता स्यादित्यतस्तत्परामर्शविषयं दर्शयन्नेव तस्योद्देश्यत्वोपयोगिनीं सिद्धतामाह **य आगमः प्रसिद्धोऽसाविति** । यद्वाऽसावित्यनेन परामृष्टव्यं दर्शयन्नेव तस्य परामर्शोपयोगिनीं बुद्धिस्थितां सूचयति **य आगम इत्यादि** ।

वा०र०— **इत्यतो व्याचष्ट इति** । गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वमाश्रित्येति शेषः । अप्प्रत्यये प्रकारद्वययुक्त एव पाठः ।

स०व्र०— नन्वागमस्यागमं प्रति करणत्वेन कर्तृत्वाभावात् आ सम्यक् गम्यतेऽनेनेति आगम इत्येव वक्तव्यम् । गमयतीति कथमित्यत आह **करण इति** । वस्तुतः कर्तृत्वमेव किं नाङ्गीक्रियते किमुपचारेणेत्यत आह **ग्रहेति** । आगमस्य कर्तृत्वेऽप्प्रत्ययानुपपत्तिः तस्याकर्तर्येव विधानादिति भावः ।

॥ इति आ=समन्तात् सर्वातीन्द्रियवस्तुज्ञापकत्वात् आगमः ॥

* * *

॥ अथ प्रत्यक्षादिलक्षणान्येव प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि ॥

१४२ सु०— निर्वचनमात्रमेवैतत्प्रत्यक्षादिशब्दानाम् । न च निर्वचनलभ्योऽर्थोऽतिव्याप्तिपरिहारेणावश्यम्भावीत्यस्ति नियमः । व्याघ्रपर्ण्यादिष्वभावादिति न मन्तव्यमित्याशयवानाह एतेनेति ।

अनु०— एतेन कारणेनैव तत्तन्मानत्वमिष्यते ।

तत्तन्मानत्वं प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादित्वं प्रत्यक्षादिशब्दवाच्यत्वमिष्यते प्रामाणिकैः । प्रत्यक्षादिषु प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमेवैतत् । न तु निर्वचनमात्रलभ्योऽर्थ इत्यर्थः । कुत इत्यत आह **स्वरूपं हीति** ।

स्वरूपं हि तदेतेषाम्

तत् निर्दोषविषयसन्निकृष्टनिर्दोषेन्द्रियत्वादिकम् **एतेषां** प्रत्यक्षादीनां **स्वरूपं** लक्षणं **हि** इत्यर्थः । लक्षणं हि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति । एतदपि कुत इत्यत आह **अन्यथेति** ।

अन्यथाऽसिद्धिमानतः ।

अन्यथा असिद्धिश्च तन्मानं च । प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षादिलक्षणानां निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

परि०— निर्वचनमात्रमिति । न तु प्रवृत्तिनिमित्तासाधारणधर्मरूपलक्षणमित्यर्थः ॥ **व्याघ्रपर्ण्यादिष्विति** । व्याघ्रपर्ण्यश्वकर्णपुनर्नवादिशब्दानां वृक्षविशेषादिषु रूढतया तत्रावयवार्थानुस्यूतेरभावादिति भावः ॥ **तथा चोक्तमिति** । प्रकारान्तरेणासिद्धिमानकत्वं उक्तं युक्तिपादे 'याथार्थ्यमेव मानत्वमि'त्यादिप्रकरणे 'न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति च प्रमा' इत्यादिग्रन्थव्याख्यान इत्यर्थः ।

यादु०— निर्वचनमात्रमेवेति । न तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥ **व्याघ्रपर्ण्यादिष्विति** । औषधविशेषेष्वित्यर्थः ॥ **लक्षणं हीति** । स्वरूपलक्षणं हीत्यर्थः ॥ **तथा चोक्तमिति** । युक्तिपाद इति शेषः ।

वं०प०— कुत इति । इदं प्रवृत्तिनिमित्तमिति शेषः ।

शे०चं०— निर्वचनमात्रमेवेति । न तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । (असाधारणरूपलक्षणः) **व्याघ्रेति** । (व्याघ्रपर्ण्यादिशब्दानामौषधादिषु रूढतयाऽवयवार्थानुस्यूतेरभावादिति भावः) । व्याघ्रपर्णीशब्द औषधविशेषवाचकः ॥ **लक्षणं हीति** । स्वरूपलक्षणं हीत्यर्थः । अन्यथा सिद्धत्वस्य मानत्वविभाजक-

त्वेनाप्रसिद्धत्वेनान्यथासिद्धिरूपमानत इत्यर्थानुपपत्तेराह **प्रकारान्तरेणेति** । **लक्षणानां** स्वरूपलक्षणानाम् ॥ **तथा चोक्तमिति** । युक्तिपादे 'निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षमि'त्यादिनेति शेषः ।

वा०र०— औषधविशेषवाचक इति । चटकी व्याघ्रपर्णी स्यादित्यभिधानम् । आण्डवी औडल-कीति भाषा । अत एव पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलेति पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीप्विधायक-सूत्रव्याख्यानावसरे शेषीकृतोक्तम् । ओदनपाकादयः औषधिजातिविशेषे रूढा संज्ञा यथाकथञ्चिद्व्युत्पाद्या इति भावः । व्याघ्रपर्णीशब्देऽपि मधुपर्णीपलाशपर्णीश्रीपर्णीत्यादाविव ङीपि साधुत्वं ज्ञेयम् । व्याघ्रपर्णीत्यादिपदं तच्छब्दोपलक्षणम् । आदिपदेन मधुपर्ण्यादीनां सरूपाणामोदनपर्ण्यादीनां विरूपाणां च ग्रहणं ध्येयं मूले ।

स०व्र०— व्याघ्रपर्णीशब्द औषधविशेषस्य वाचकः ॥ **तथा चोक्तमिति** । युक्तिपादे 'अनुभूतिः प्रमाणं चे'त्यादिनेति शेषः ।

॥ इति प्रत्यक्षादिलक्षणान्येव प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि ॥
॥ इति अनुप्रमाणनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ जिनवाक्यस्य आगमत्वेन प्रामाण्यं न सम्भवति ॥

१४३ **सु०—** ततः किं यद्येवं प्रत्यक्षादिस्वरूपमित्यत आह **अत इति** ।

अनु०— अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं चापि दर्शयेत् ।

अनुमेत्यनुमानावगतप्रामाण्यं जिनवाक्यमुच्यते । चापिशब्दावितरेतरसमुच्चये । दर्शयेत् प्रतिपादयेत् । इदमुक्तं भवति । जिनवाक्याद्धर्मादिसिद्धिरिति वदता किं प्रमाणमुक्तं भवति । आगम इति चेन्न । सम्यक् प्रत्यक्षाद्यन(वग)धिगतार्थप्रतिपादकस्यैवागमत्वात् । जिनवाक्यस्य च तदसिद्धेः । जिनो हि प्रमाणेनार्थमुपलभ्य वाक्यं प्रणीतवानन्यथा वा । द्वितीये पौरुषेयस्य निर्मूलस्योन्मत्तवाक्यवत् सम्यक्त्वं दुर्लभम् । आद्ये प्रत्यक्षेणानुमानेन वाऽवगतौ तदनधिगतार्थतासम्भवः । वाक्यान्तरेण चेदन्धपरम्परापत्त्या पुनरसम्यक्त्वमेव ।

परि०— अनुमानावगतेति । जिनवाक्यं प्रमाणं आप्तोक्तत्वादित्यनुमानावगतेत्यर्थः । आप्तत्वं च जिनस्यास्खलितवाक्त्वेनेति भावः ।

वं०प०— वाक्यं दर्शयेदित्ययुक्तम्, अत आह **प्रतिपादयेदिति** ॥ **सम्यक्त्वं दुर्लभमिति** । अत एवागमलक्षणे सम्यक्त्वेत्यपि ग्राह्यमित्युक्तमिति ध्येयम् ।

शे०चं०— **प्रत्यक्षादिस्वरूपमिति** । तत्स्वरूपलक्षणमित्यर्थः । नन्वतोऽनुमा कथं धर्ममित्यनुमानस्य धर्मादिज्ञापकत्वनिराकरणमनुपपन्नम् । अनुक्तोपालम्भत्वादनुमानाद्यवगताप्तभावजिनवाक्यस्यैव धर्मादिज्ञापकतायाः परेणाभ्युपगतत्वेनानुमानस्य तज्ज्ञापकतायाः परं प्रत्यसम्मतेरित्यतोऽत्रानुमापदस्यापि लक्षणया तादृशजिनवाक्यपरत्वान्नानुक्तोपालम्भप्रसङ्ग इत्याशयेनानुमापदतात्पर्यमाह **अनुमेतीति** । चापिशब्दयोरन्यतरेणैव समुच्चयसिद्धेरन्यतरवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य न केवलं धर्मं न दर्शयेत्किन्तु पुद्गलं च । न केवलं पुद्गलं न दर्शयेत्किन्तु धर्ममपीति परस्परसमुच्चयार्थत्वान्नान्यतरवैयर्थ्यमित्याह **चापिशब्दाविति** । तथाऽपि जिनवाक्यस्य धर्मादिज्ञापकताया एव तेनोक्तत्वेन धर्मादिसाक्षात्कारजनकताया अनुक्तत्वाद्दर्शयेदित्यंशस्यानुक्तोपालम्भत्वमेवेत्यतस्तस्यापि प्रतिपादयेदित्यर्थकत्वान्न तदंशेऽपि तदित्याशयेनाह **प्रतिपादयेदिति** । नन्वनुमानाद्यवगताप्तभावजिनवाक्याद्धर्मादिसिद्धिः कुतो नोपपद्यतेत्यतोऽत्र हेतुं वक्तुं प्रत्यक्षादिस्वरूपनिरूपणमित्युक्तम् । तत्रातोऽनुमेत्यादिग्रन्थेनोक्तप्रतिज्ञायां को हेतुरुक्तो यदुपोद्घातत्वं प्रत्यक्षादिस्वरूपनिरूपणस्य स्यादित्यतोऽत्र प्रतिज्ञायामभिमतं हेतुं प्रत्यक्षादिनिरूपणस्य च तत्सिद्ध्यर्थचिन्तात्वं च दर्शयितुमाह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **तदसिद्धेरिति** । सम्यक् प्रत्यक्षाद्यनवगतार्थप्रतिपादकत्वासिद्धेरित्यर्थः । तदेव व्युत्पादयति **जिनो हीति** ॥ **प्रत्यक्षेणेति**। न च प्रत्यक्षादिना स्वयमर्थे ज्ञातेऽपि स्वं प्रति तन्मूलकवाक्यस्य प्रामाण्याभावादन्यान्प्रति च अज्ञातज्ञापकत्वान्नाधिगतार्थत्वम् । अन्यथा वाक्यमात्रस्य तदनधिगतार्थता न स्यादिति वाच्यम् । वाक्यबोध्यार्थस्य प्रत्यक्षाद्ययोग्यत्वे जिनस्यापि प्रत्यक्षादिना तज्ज्ञानासम्भवेन तन्मूलकवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः प्रत्यक्षादियोग्यताया अवश्याश्रयणीयत्वात् तादृशस्य च अर्थस्य जिनं प्रतीव अन्यान् प्रत्यपि प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेवावगतिसम्भवात् तान् प्रति प्रत्यक्षाद्यवगतार्थबोधकजिनवाक्यस्यानधिगतार्थज्ञापकत्वानुपपत्तेरित्यभिप्रायात् ॥ **अन्धपरम्परापत्ते(त्त्ये)रिति** । अयमर्थः । शुक्लं क्षीरमित्यन्धेनोक्ते केनेदमवगतमिति च पृष्टो यदाऽन्धान्तरमेव मूलं निर्दिशति सोऽपि अन्धान्तरं तदा नैतद्वचः शौक्ल्ये प्रमाणं भवति । तादृगेव तद्धर्मादिप्रतिपादकजिनवाक्यस्येव तन्मूलभूतपौरुषेयवाक्यस्यापि निर्मूलस्योन्मत्तवाक्यवत् सम्यक्त्वानुपपत्त्या पौरुषेयवाक्यान्तरमात्रमूलकत्वापत्त्या न जिनवाक्यस्य धर्मादिप्रमापकत्वसिद्धिरिति ।

वा०र०— अनुमानादीत्यारभ्य निरूपणमित्यन्तोऽनुवादः । **उक्तं** विषयानित्येतदवतारावसरे । **प्रतिज्ञायामिति** । अनुमाद्यवगताप्तभावजिनवाक्याद्धर्मादिसिद्धिर्नेति प्रतिज्ञायामित्यर्थः । **अर्थानुपपत्तेराहेति** । अन्यथासिद्धिरित्येतद्व्याचष्टे इत्यर्थः । अन्यथासिद्धीति नञ्गर्भपदमित्यभिप्रेत्याशक्यत्वादिति व्याख्यातं मूले । **ज्ञापकत्वानुपपत्तेरित्यभिप्रायादिति** । ननु अन्यथावाक्यमात्रस्य तदनधिगतार्थता न स्यादिति दूषणं स्यादेव । वाक्यमात्रस्य स्वमूलप्रत्यक्षादियोग्यार्थकत्वेनाधिगतार्थत्वप्रसङ्गात् । ये हि गेहादौ घटादिसंसर्गं प्रत्यक्षादिनावगत्य परेऽभ्युपदिशन्ति तत्र तथात्वादिति चेदत्र लेख्यमस्ति । अस्य चोद्यस्य न चायं मन्वादिवाक्येष्वपि प्रसङ्गः ।

अपौरुषेयतया मूलानपेक्षवेदमूलत्वादित्यादिना मूलकृतैवोत्तरत्र निराकरणादित्याशयात् । तद्यथा शुक्लमित्यादि-रूपचतुर्दशमहेश्वरसूत्रव्याख्यानस्थलीयमञ्जर्यनुसारेण न्यायं विवृणोति **शुक्लं क्षीरमित्यादि** । भाट्टमित्येतदेवोप-पादयति **धर्मादीति** । कथं तस्यागमत्वाभाव इति सम्यक्प्रत्यक्षाद्यनवगतार्थप्रतिपादकस्यैवागमत्वादस्य च तथात्वं प्रमाणशब्देन विरुद्धमित्याशयः ।

* * *

१४४ सु०— एतेन विमतं प्रमाणमाप्तवाक्यत्वात्, जिन आप्तोऽस्खलितवाक्त्वादित्यनु-मानं जिनदर्शिनां वाक्यं च प्रत्युक्तम् । तथा हि । आप्तत्वविषयं वाक्यं तावन्निर्मूलं चेद-सम्यगेव । वाक्यान्तरमूलत्वेऽपि तथा । न च प्रत्यक्षं मूलम् । विषयान्प्रति स्थितस्याक्षस्य प्रत्यक्षत्वात् ।

परि०— एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **तथा हीत्यादीना** ॥ **आप्तत्वविषयमिति** । जिन आप्त इति यज्जिनदर्शिनां वाक्यं तदित्यर्थः । **तथेति** ॥ सम्यङ् नेत्यर्थः । अन्धपरम्परापत्तेरिति भावः ।

वं०प०— **तथेति** । अन्धपरम्पराया निर्मूलत्वमेवेत्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वस्खलितवाक्त्वाद्यनुमानेन जिनदर्शिनां वाक्येन च जिनस्याप्तत्वसिद्ध्याऽऽप्तवाक्यत्वेन चागमप्रमाणत्वसिद्धेः कथं तस्यागमत्वाभाव इत्यत आह **एतेनेति** । एतेनेति परामृष्टमर्थं दर्शयति **तथा हीति**। **वाक्यमिति** । जिनदर्शिनामिति शेषः । जिनदर्शिनां वाक्यादाप्तत्वसिद्धिं वदन् प्रष्टव्यः । तत्किं निर्मूलमेव तन्निश्चायकतयाऽभिमतमुत समूलम् । समूलत्वेऽपि किं वाक्यान्तरमूलतया उत प्रत्यक्षमूलतया किंवा अस्ख-लितवाक्त्वाद्यनुमानमूलतया इति विकल्पान् मनसि निधायाद्यं दूषयति **निर्मूलं चेति** । पौरुषेयवाक्यस्य निर्मूल-स्योन्मत्तवाक्यवदसम्यक्त्वनियमादिति भावः । द्वितीयेऽप्याद्यं दूषयति **वाक्यान्तरेति** । पौरुषेयवाक्यान्तरे-त्यर्थः ॥ **तथेति** । अन्धपरम्परापत्त्या पुनरसम्यक्त्वमेवेत्यर्थः ।

॥ इति जिनवाक्यस्य आगमत्वेन प्रामाण्यं न सम्भवति ॥

* * *

॥ अथ आप्तत्वसाधकानुमानस्य प्रत्यक्षाद्यननुसारेण नानुमानत्वम् ॥

१४५ सु०— न चाप्तत्वरूपापरचित्तवृत्तिरपरोक्षविषयतामश्नुते । अतोऽस्खलितवाक्त्वा-द्यनुमानमूलमित्येव वक्तव्यम् । न चैतदनुमानम् । प्रत्यक्षाद्यनुसरणेनार्थगमकस्यानुमान-

त्वात् । न चैतत् प्रकृते अस्ति । आप्तवाक्यत्वादित्यस्य हि यथाश्रुतार्थत्वे क्वचिदाप्तस्य विप्रलम्भकस्याज्ञस्य वाक्ये व्यभिचारः । आप्तिमूलवाक्यत्वादित्यभिप्राये विशेषणासिद्धिः । तत्त्वज्ञानादिलक्षणा खलु आप्तिः । तत्र धर्मादिविषयं तत्त्वज्ञानं तावन्न जिनस्य प्रत्यक्षजन्यम् । विषयान्प्रति स्थितस्य अक्षस्य प्रत्यक्षत्वात् । धर्मादेश्चाक्षाविषयत्वात् । तथात्वे वाऽन्येषामपि तदधिगतिप्राप्तेः । अत एव नानुमानजन्यम् । वाक्यान्तराभ्युपगमे त्वन्धपरम्परैव । एवमविप्रलिप्साऽपि दुरधिगमा ।

परि०— **अनुमानमूलमिति** । आप्तत्वविषयं वाक्यमित्यनुकर्षः ॥ **न चैतदनुमानमिति** । एतदनुमानं न चेत्यर्थः । कुत इत्यत आह **प्रत्यक्षादीति** ॥ **न चैतत्प्रकृतेऽस्तीति** । जिनदर्शिवाक्यमूलभूते आप्तत्वसाधकास्खलितवाक्त्वाद्यनुमाने प्रत्यक्षाद्यनुसरणेनार्थगमकत्वं नेत्यर्थः । कथमित्यतः 'अत एवे'त्यादिना बाधितविषयत्वादिनेति वक्तुं जिनवाक्यं प्रमाणमाप्तवाक्यत्वादित्यनुमानं दूषयति **आप्तवाक्यत्वादित्यस्य हीति** । क्वचिदाप्तस्येत्येतद्विप्रलम्भकाज्ञयोर्विशेषणम् । विशेषणासिद्धिं व्यनक्ति **तत्त्वज्ञानादीति** ॥ **अत एवेति** । धर्मादेरप्रत्यक्षत्वेन तद्घटितव्याप्त्यादेरसम्भवादनुमानजन्यं नेत्यर्थः ।

गु०दी०— **क्वचिदाप्तस्य विप्रलम्भकस्याज्ञस्य** वेत्यत्र क्वचिदाप्तस्येति उभयत्र सम्बध्यते ।

वं०प०— **अविषयत्वात्** तत्प्रत्यक्षाविषयत्वात् । **अत एवेति** । प्रत्यक्षाप्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । प्रत्यक्षशब्दानुसारानुमेति प्रकीर्तितेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **दुरधिगमेति** । परचित्तवर्तिन्यास्तस्या अप्रत्यक्षत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— द्वितीयमुत्थाप्य दूषयति **न चेति** । तस्मात्तृतीयपक्ष एवाङ्गीकार्य इत्याह **अत इति** । अस्तु तर्ह्येतदनुमानमूलतयैव जिनदर्शिनां वाक्यस्य प्रामाण्यमित्यतो भवेदेतदेवं यद्येतदनुमानं स्यात् । न चैतदस्तीत्याशयेनानुमानलक्षणकथनपूर्वकं तदभावमुपपादयति **न चैतदिति** । तत्कथमित्यतोऽत्र प्रत्यक्षाद्यनुसरणस्य तदबाधिताप्रतिबद्धविषयत्वरूपत्वात् प्रकृते चास्खलितवाक्त्वाद्यनुमानस्य तद्बाधितप्रतिबद्धविषयत्वान्नानुमानत्वमित्यभिप्रेत्य कथं बाधादीत्यतस्तत्रैव विशिष्य बाधादेर्व्युत्पादयितुं शक्यत्वेऽपि प्रामाण्यसाधकाप्तवाक्यत्वानुमानदूषणातिदेशेनास्खलितवाक्त्वानुमानदूषणे लाघवम् । एतेनेत्यादिना प्रतिज्ञातमाप्तवाक्यत्वानुमानस्याभासत्वं च सिद्धं भवतीति मन्वानस्तदेव प्रथमं निराकरोति **आप्तवाक्यत्वादित्यस्येति** । नन्वज्ञवाक्यस्य विप्रलम्भकवाक्यस्य चाप्तवाक्यत्वाभावान्न तत्र व्यभिचार इत्यतो विप्रलम्भकस्याज्ञस्य च क्वचिदाप्तत्वादस्त्येव तद्वाक्यस्याप्तसम्बन्धिवाक्यतेत्यभिप्रायेणोभयत्र हेतुवृत्तिमुपपादयितुं क्वचिदाप्तस्येत्युभयविशेषणं कृतम् ॥ **आप्तीति** । तथा च व्यभिचारपरिहारेऽपीति शेषः । तत्कथमित्यत आप्तिस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तदसिद्धिं दर्शयन्नेव तन्मूल-

कत्वासिद्धिमुपपादयति **तत्त्वज्ञानादीति** । **तथात्वे** धर्मादेरपि प्रत्यक्षविषयत्वे ॥ **अन्येषामपीति** । तथा च प्रत्यक्षावगतार्थप्रतिपादकत्वेनानधिगतार्थत्वाभावाज्जिनवाक्यस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः ॥ **अत एवेति** । अन्येषामप्यनुमानेनाधिगतिप्राप्तेरेवेत्यर्थः । **दुरधिगमेति** । अयमर्थः । न तावत्प्रत्यक्षतस्तत्सिद्धिः । परचित्तवृत्तितया विप्रलम्भस्य परं प्रत्ययोग्यत्वेनायोग्यप्रतियोगिकतदभावस्याप्यप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यनुमानात् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । न च रागाद्यभाव एव लिङ्गम् । तद्रहितेष्वपि बुद्धादिष्वीश्वरावतारेषु तद्दर्शनात् । वीतरागाणामपि ज्ञानाङ्कुरसंरक्षणार्थं छलादिना प्रतिवादिप्रतारणस्य सर्वैरप्यङ्गीकृतत्वाच्च । नापि पौरुषेयवाक्यात् अन्धपरम्पराप्रसङ्गादिति ।

वा०र०— अस्खलितवाक्त्वाद्यनुमानस्येति पाठः । विशेषणं कृत्यमित्यन्तं पूर्वेणान्वितम् । विप्रलम्भस्य दुरधिगमत्वमुपपादयति **अयमर्थ इति** ।

॥ इति आप्तत्वसाधकानुमानस्य प्रत्यक्षाद्यननुसारेण नानुमानत्वम् ॥

* * *

॥ अथ आप्तत्वसाधकानुमानं बाधदोषग्रस्तम् ॥

१४६ **सु०**— अत एवाप्तत्वसाधकमनुमानं कालात्ययापदिष्टम् । आप्तेरुक्तविधया बाधितत्वात् । अन्येषामप्रत्यक्षेऽर्थेऽस्य प्रत्यक्षं प्रवर्तत इत्यतो न विरोध इति चेन्न । पुरुषत्वादिना सत्प्रतिपक्षत्वात् । अस्खलितवाक्त्वं च क्वचिद्वा प्रकृते वा सर्वत्र वा । नाद्यः । यः क्वचिदस्खलितवागसौ विषयविशेष आप्त इति व्याप्त्यभावात् । न द्वितीयः । निर्धारणोपायाभावात् । फलप्राप्त्यनुमेयं खल्वेतत् । अत एव न तृतीयोऽपि ।

यत्तु निःस्वेदत्वादिकं लिङ्गमुच्यते तत्तावत्सन्दिग्धासिद्धम् । औषधादिना सम्भवदन्यथासिद्धं च । न चायं मन्वादिवाक्येष्वपि प्रसङ्गः । अपौरुषेयतया मूलानपेक्षवेदमूलत्वात् । 'यद्वै किञ्चन मनुरवदत्तद्भेषजमि'त्यादिवेदेनैवाप्तत्वादिनिश्चयाच्च । अतः प्रत्यक्षादीनामुक्तलक्षणत्वाज्जिनतद्दर्शितप्रत्यक्षे परोपन्यस्तानुमाने जिनादिवाक्ये च तदभावादनुमानादिसिद्धाप्तभावजिनवाक्याद्धर्मादिसिद्धिरित्यसदिति ।

परि०— **तद्भेषजमिति** । दर्शनसाधनमित्यर्थः ।

वं०प०— **उक्तविधयेति** । तत्त्वज्ञानादिलक्षणा खल्वाप्तिरित्युक्तविधयेत्यर्थः । ननु नाप्तिर्बाधिता जिनस्य प्रत्यक्षेण धर्मादितत्त्वज्ञानसम्भवादित्याशङ्कते **अन्येषामिति** । **अर्थे** धर्मादिरूपे ॥ **सत्प्रतिपक्षत्वा-**

दिति । जिनः अन्याप्रत्यक्षधर्मादिविषयकप्रत्यक्षवान्न भवति पुरुषत्वात् रथ्यापुरुषवदिति सत्प्रतिपक्षत्वादित्यर्थः ॥ **प्रकृत इति** । मोक्षसाधनविषय इत्यर्थः । **अत एव** निर्धारणोपायाभावादेव ॥ **निःस्वेदत्वादिकमिति** । यः स्खलितवाक् चोरादिस्तद्देहे स्वेदादिकं दृश्यते । अयं तु स्वेदादिरहित इति तद्राहित्यं जिनस्यास्खलितवाक्त्वे लिङ्गमित्यर्थः । अयं प्रसङ्गः जिन इवोक्तरीत्याऽऽप्त्यनिश्चयरूपः । तथा च तद्वाक्येनापि धर्मादिसिद्धिः न स्यादिति भावः । वेदमूलकत्वेऽन्धपरम्परात्वं न शङ्कनीयमित्याशयेनोक्तं **मूलानपेक्षेति** ॥ **तत्र हेतुरपौरुषेयतयेति** । **परोपन्यस्तानुमाने** विमतं प्रमाणमाप्तवाक्यत्वादित्याद्यनुमाने ॥ **तदभावादिति** । क्रमेण प्रत्यक्षादिलक्षणाभावादित्यर्थः ।

शे०चं०— अन्येषामिति । तथा च जिनस्य धर्मादिविषयं तत्त्वज्ञानं प्रत्यक्षजन्यमेवेति न कालात्ययापदिष्टत्वमिति भावः । एवमप्यविप्रलिप्सादिरूपाप्त्येकदेशस्य बाधितत्वमेवेति सत्येव दोषे दोषान्तरमाह **पुरुषत्वादिनेति** । जिनोऽनाप्तः पुरुषत्वाद्यज्ञदत्तवदिति भावः । बाधप्रतिरोधाभ्यां दूषितमनुमानं व्याप्त्यभावादिनाऽपि दूषयितुं विकल्पयति **अस्खलितवाक्त्वं चेति** ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । विषयविशेषेऽनाप्तत्वेन सम्प्रतिपन्नेष्वपि क्वचिदस्खलितवाक्त्वदर्शनादिति भावः ॥ **अत एवेति** । निर्धारणोपायाभावादेवेत्यर्थः । अस्खलितवाक्त्वादीत्यादिपदेन प्राक् सङ्गृहीतं लिङ्गमप्युत्थाप्य दूषयति **यत्त्विति** । (यः स्खलितवाक् चोरादिस्तद्देहे स्वेदादिकं दृश्यते । अयं तु स्वेदादिरहित इति तद्राहित्यं जिनस्यास्खलितवाक्त्वे लिङ्गमित्यर्थः) प्रतिज्ञायां हेतुं तादर्थ्यं च प्रत्यक्षादिस्वरूपनिरूपणस्य दर्शयन्नेवोक्तप्रतिज्ञां निगमयति **अत इति** ।

वा०र०— विषयविशेष इति । अत्रापीत्यन्तेन व्यापकाभावोक्तिरुत्तरेण च व्याप्यसत्त्वोक्तिरिति ।

स०व्र०— अत एव न तृतीय इति । निर्धारणोपायाभावादेवेत्यर्थः ।

॥ इति आप्तत्वसाधकानुमानं बाधदोषग्रस्तम् ॥

* * *

॥ अथ आत्मविषये स्खलितभाषितत्वात् जिनस्य नाऽऽप्तत्वसिद्धिः ॥

१४७ **सु०—** न केवलं जिनस्य अस्खलितवाक्त्वं निश्चायकाभावादसिद्धम् । किन्तु स्खलनदर्शनादपीत्याशयेनाह **स्वरूप इति** ।

अनु०— स्वरूपे पुद्गलस्योक्ता दोषाः

विषयसप्तमीयम् । अपुद्गलशब्देन नञिवयुक्तन्यायेन पुद्गलाद्देहादन्यस्तत्सदृशश्चात्मोच्यते पुद्गलशब्देनैव वा । उक्ताः 'एवं चात्मा कार्त्स्न्यम्' इत्यादिना । अयमर्थः । जिनेन आत्मस्वरूपं शरीरपरिमाणं रूपवच्चोक्तम् । तत्प्राग्दूषितमिति स्खलितवागसाविति । यद्यपि

सप्तभङ्गिनयोऽपि तदुक्तो दूषितस्तथाऽपि मोक्षसाधनं यत्पुद्गलदर्शनमुक्तं तत्रैव स्खलन-प्रदर्शनायेयमुक्तिः । ननु एतदपि पूर्ववाक्येन सिद्धम् । सत्यम् । प्रपञ्चार्थ उत्तरबन्ध इत्यदोषः ।

परि०— नञिवयुक्तन्यायेनेति । नञ्युक्तमिव युक्तं च पदमन्यस्मिन्सदृशेऽधिकरणे प्रतिपत्तिं गमयतीति शाब्दिकैरुक्तन्यायेनेत्यर्थः । अब्राह्मणमानयेत्यादौ तदन्यः शूद्रादिस्तत्सदृश एवानीयत इति भावः ॥ **तत्प्रागिति** । समयपादे जैनसमयनिरास इति भावः ॥ **नन्वेतदिति** । जीवादिविषयस्खलितवाक्त्वमित्येतदाप्तवादिनिरासपरेणातोऽनुमेति पूर्वार्धेनैव सिद्धमित्यर्थः ।

गु०दी०— नञिवयुक्तन्यायेनेत्यत्र अश्वादन्यो अनश्व इति पशुष्वेव प्रयोगदर्शनात् । ब्राह्मणादन्योऽब्राह्मण इति च मनुष्येष्वेव प्रयोगदर्शनात् । अन्यार्थे उक्तो नञ् इवयुक्ते किञ्चित्सादृश्ययुक्ते स्यादिति वचनोक्तन्यायेनेत्यर्थः ।

यादु०— नञिवयुक्तन्यायेनेति । नञिवयुक्तमन्यमसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थावगतिरिति न्यायस्यायमर्थः । नञा युक्तमिवयुक्तं च पदं स्ववाच्यान्यस्मिंस्तत्सदृशे वर्तते तथा हि तत्रार्थो ज्ञायते । अनश्व इत्यादावश्वादन्यस्य गर्दभादेरेव प्रतीतिरिति । **पूर्ववाक्येनेति** । 'अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं चापि दर्शयेदि'ति पूर्ववाक्येन पुद्गलस्वरूपसाधकाभावस्योक्तत्वादिति भावः ।

वं०प०— पुद्गलशब्देनैवेति । आत्मोच्यत इति वर्तते । पुद्गलशब्दो जरज्जैनैरात्मवाचित्वेन स्वीकृत इति समयपाद उक्तत्वादिति ध्येयम् ॥ **दूषित इति** । तथा च सप्तभङ्गिनये दोषा उक्ता अतोऽपि जिनः स्खलितवागिति कस्मादत्र नोच्यत इत्यर्थः ॥ **एतदपीति** । पुद्गलस्वरूपविषये स्खलितवाक्त्वं पूर्ववाक्येनैव पुद्गलस्वरूपसाधकाभावोक्त्या सिद्धमित्यर्थः ।

शे०चं०— अस्खलितवाक्त्वस्यासिद्धेरुक्तत्वात् तदभिधायकोत्तरग्रन्थस्य वैय्यर्थ्यमित्याशङ्क्याज्ञानासिद्धेरभिहितत्वेऽपि स्वरूपासिद्धेरनभिहितत्वान्न तदभिधायकोत्तरग्रन्थस्य वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरग्रन्थयोरर्थभेदं दर्शयन्नेव स्वरूपासिद्ध्यभिधायकतयोत्तरग्रन्थं योजयति **न केवलमिति** । स्वरूपस्य दोषोक्त्यधिकरणत्वासम्भवात् सप्तम्यनुपपत्तिमाशङ्क्य अधिकरणत्वाभावेऽपि विषयताया विद्यमानत्वान्न तदर्थकसप्तम्यनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह **विषयेति** । ननु 'एवं चात्मा कात्स्न्यर्मि'त्यत्र आत्मनो देहपरिमाणत्वे दोषाणामुक्तत्वेऽपि पुद्गलशब्दवाच्यदेहस्य स्वरूपे तेषामनुक्तत्वात् तत्र दोषाणामुक्तत्वोक्तिरयुक्तेत्यतो भवेदेतदेवं यद्यत्र पुद्गलस्येति पदच्छेदेन देहपरता तस्याभिमता स्यात् । न चैवम् । किं तर्ह्यपुद्गलस्येति पदच्छेदेन तस्यात्मस्वरूपपरत्वमेव । तथा च आत्मस्वरूपविषये दोषाणामुक्तताया एव लाभान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कथमपुद्गलशब्दस्य पुद्गलान्यमात्र-

वाचकस्यात्मपरत्वमपीत्यतो न्यायेन तदुपपादयति **अपुद्गलशब्देनेति** ॥ **नञिवयुक्तन्यायेनेति** । नञा युक्तमिवशब्देन च युक्तं पदं न तत्सदृशमात्रपरम् । नापि तदन्यमात्रपरम् । किन्तु स्ववाच्यान्यतत्सदृशपरमेव । अब्राह्मणमानयेत्यादौ ब्राह्मणसदृशस्य ब्राह्मणान्तरस्य वा ब्राह्मणभिन्नस्यापि विसदृशस्य घटादेर्वाऽप्रतीत्या ब्राह्मणभिन्नस्य तत्सदृशस्य शूद्रादेरेव च प्रतीत्या नञादियुक्तस्य पदस्य तादृशार्थपरताया व्युत्पन्नत्वेनापुद्गल-शब्देनापि पुद्गलशब्दवाच्यदेहभिन्नतत्सदृशात्मग्रहणं नानुपपन्नमिति भावः । एतच्च पुद्गलशब्दो देहपर इति नवीन-जैनमतमाश्रित्योक्तम् । पुद्गलशब्दस्यात्मपरत्वमिति जरज्जैनमताश्रयणे पुद्गलो निरयं गिरन्निति प्रमाणानुसारि-स्वमताश्रयणे च न किञ्चिदुक्तकुसृष्ट्याश्रयणमित्याशयेनाह **पुद्गलशब्देनैव चेति** । नन्वेवं च आत्मेत्यादिना आत्मनः शरीरपरिमाणत्वादिकमेव दूषितं न त्वात्मस्वरूपं तत्कथं स्वरूपे पुद्गलस्योक्ता दोषा इत्युक्तिरित्याशङ्कां परिहरन्नेव तत्फलमप्याह **अयमर्थ इति** । नन्वस्खलितवाक्त्वासिद्धिव्युत्पादनस्य तदुक्तसप्तभङ्गीनयस्य प्रागदूषित-त्वोक्त्याऽपि सिद्ध्या विशिष्यात्मस्वरूपविषयदोषोक्तिमात्रसाध्यत्वाभावात् विशिष्यतत्कथनमनर्थकमित्याशङ्क्य प्रयोजनसद्भावान्न तदिति भावेनाह **यद्यपीति** । ननु 'अतोऽनुमा कथं धर्ममि'ति पूर्ववाक्य एव जिनवाक्यस्या-प्रमाणत्वेन धर्मादिनिश्चायकत्वाभावस्योक्तत्वात् तदुक्तात्मस्वरूपस्याप्यसत्त्वस्य तत्रैव सिद्धतया स्वरूपासिद्धेरपि सिद्ध्या किं 'स्वरूपे पुद्गलस्योक्ता' इत्याद्युत्तरग्रन्थेनेति भावेन शङ्कते **नन्विति** ।

वा०र०— नवीनेति । नवीनजैनमतेनापुद्गलशब्देन, जरज्जैनस्वमताभ्यां च पुद्गलशब्देनेति विवेकः । 'नञिवयुक्तं च तद्भिन्ने तत्सदृशे वर्तते तथा ह्यर्थगतिरि'ति तृतीयप्रथमपादस्थ'भृशादिभ्य'इतिसूत्रीयमहाभाष्योक्तं न्यायशरीरं सिद्धवत् कृत्य न्यायं व्याचष्टे **नञायुक्तमित्यादि** । अब्राह्मणमानयेत्यादिपदेन चन्द्र इव मुखमित्यादेः परिग्रहः । अदृश्यत्वाधिकरणे प्रपञ्चो ज्ञेयः ।

स०व्र०— नञिवयुक्तन्यायेनेति । नञा युक्तं इवयुक्तं च तदन्यस्मिन् तत्सदृशे वर्तते तथा ह्यर्थ-गतिरिति न्यायेनेत्यर्थः ।

॥ इति आत्मविषये स्खलितभाषितत्वात् जिनस्य नाऽप्तत्वसिद्धिः ॥

* * *

॥ अथ आत्मनः आनन्दस्वरूपानङ्गीकारेणापि न तस्य निर्दुष्टवचनवत्त्वम् ॥

१४८ **सु०—** प्रकारान्तरेणात्मस्वरूपे जिनवचनस्खलनं दर्शयति **आनन्दमेवेति** ।

अनु०—

आनन्दमेव च ।

न मन्यते पुद्गलं स

अत्रापि अपुद्गलपुद्गलशब्दाभ्यामात्मोच्यते । तत्त्वविद आत्मानम् आनन्दमेव आनन्देन अत्यन्ताभिन्नं मन्यन्ते । स जिनस्तमानन्दमेव न मन्यते । भिन्नत्वादिना सप्तप्रकारं ब्रवीति । तत्सप्तभङ्गीनयनिरासेन पुंस्त्वादिवदित्यात्मनः सुखाद्यत्यन्ताभेदसाधनेन च निरस्तम् । अतश्च स्खलितवागसाविति भावः ।

परि०— पुंस्त्वादिवदिति । 'पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादि'ति वियत्पादीयजीवविषयकसूत्र इत्यर्थः ।

शे०चं०— अत्रापीति । नवीनजरज्जैनस्वमतभेदेनेति शेषः । **सप्तभङ्गिनयनिरासेनेति** । 'नैकस्मिन्नसम्भवादि'ति सूत्रोक्तन्यायेनेत्यर्थः ।

॥ इति आत्मनः आनन्दस्वरूपानङ्गीकारेणापि न तस्य निर्दुष्टवचनवत्त्वम् ॥

* * *

॥ अथ सुखस्य दुःखाभावस्वरूपाङ्गीकारेणापि स्खलितवचनवत्त्वम् ॥

१४९ **सु०— इतश्च तथेत्याह दुःखेति ।**

अनु०— दुःखाभावः सुखं त्विति ।

तुशब्द आत्मव्यावृत्त्यर्थः । इतिशब्दो हेतौ । पूर्वेणैव सम्बन्धः । यस्मादात्मा भावः । सुखं तु दुःखाभावः । न च विरुद्धस्वभावयोरत्यन्ताभेदो दृष्टः । तस्मादात्मा न सुखात्यन्ताभिन्न इति जिनो ब्रूते । तच्चायुक्तमित्यतः स्खलितवागसौ ।

परि०— पूर्वेणेति । 'इति मन्यत' इत्यनेन सम्बन्ध इत्यर्थः । आत्मव्यावृत्त्यर्थ इत्युक्तं व्यनक्ति **यस्मादात्मेति** ।

यादु०— आत्मव्यावृत्त्यर्थमिति । तथा च सुखमेव दुःखाभावो नात्मेति तुशब्दोऽवधारणार्थ इति भावः ।

वं०प०— आत्मव्यावृत्त्यर्थ इति । आत्मस्वरूपस्याभावत्वव्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः । तथा च भावाभावयोरैक्यायोगादिति भावः ।

शे०चं०— आत्मव्यावृत्त्यर्थ इति । सुखमेवाभावो नात्मेति तुशब्दोऽवधारणार्थ इत्यर्थः । इतिशब्दोक्तमेतद्वाक्यार्थस्य हेतुत्वं दर्शयन्नेव पूर्वेण सम्बन्धमुपदर्शयति **यस्मादिति** ।

वा०र०— भावार्थस्येत्यत्र धात्वर्थस्येत्यर्थः । **सुखाल्पत्वेति** मूलम् । अनेन भाष्यस्थमतिरेकपदमाधिक्यार्थतया व्याख्यातं भवतीति बोध्यम् ।

॥ इति सुखस्य दुःखाभावस्वरूपाङ्गीकारेणापि स्खलितवचनवत्त्वम् ॥

* * *

॥ अथ अनुभवे तारतम्यात् दुःखस्येव सुखस्यापि भावरूपत्वम् ॥

१५० **सु०**— कुतस्तदयुक्तमित्यत आह **मात्रेति** ।

अनु०— मात्राभोगातिरेकेण सुखाधिक्यस्य दर्शनात् ।

मीयन्त इति मात्राः शब्दाद्या विषयाः । **भोगः** अनुभवः । उपलक्षणं चैतत् । विषयभोगाल्पत्वेन सुखाल्पत्वदर्शनत्वादित्यपि ग्राह्यम् । सुखं भावस्तारतम्योपेतत्वाद्दुःखादिवदिति प्रमाणविरुद्धत्वात् सुखस्य दुःखाभावत्ववचनमयुक्तमित्यर्थः । सुखस्य तारतम्योपेतत्वसमर्थनाय दर्शनादिति साक्षी तत्र प्रमाणत्वेन दर्शितः । यस्तु तत्रापि विप्रतिपन्नस्तं प्रत्यनिष्टप्रसङ्गं सूचयितुं **मात्राभोगातिरेकेण** इत्युक्तम् । यदि सुखं निरतिशयं स्यात् तदा प्रेक्षावतां विषयभोगातिरेकोपादानं व्यर्थं स्यात् । दृश्यते च तदिति ।

परि०— निरतिशयमिति । नीरपानजात् क्षीरपानजं सुखमतिशयितमित्येतन्न स्यादित्यर्थः ।

यादु०— निरतिशयमिति । तारतम्यशून्यमित्यर्थः ।

शे०चं०— मात्राशब्दस्यांशपरताया 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'त्यादौ दर्शनादत्रापि तत्परत्वभ्रमनिरासाय कर्मव्युत्पत्त्या विषयार्थतामाह **मीयन्त इति** । भावार्थस्याभ्यव्यवहारस्य शब्दादिविषयस्यासम्भवाद्भोगपदमनुभवपरतया व्याचष्टे **भोगोऽनुभव इति** । ननु तथाऽपि कथमनेन वाक्येन सुखस्य दुःखाभावत्वोक्तेरयुक्तत्वसिद्धिरित्यत आह **सुखमिति** । नन्वेवं भोगरूपतासाधकतया तारतम्यवत्त्वमात्रमेव वक्तव्यमिह भाष्ये तद्दर्शनोक्तिस्त्वप्रयोजनैव । कथञ्चित्सार्थक्येऽपि मात्राभोगातिरेकोक्तेः न प्रयोजनं किञ्चि-

दित्यतस्तदुक्तेः क्रमेण प्रयोजनमाह **सुखस्येति** । सूचितमनिष्टप्रसङ्गमेव प्रथयति **यदीति** । **निरतिशयं** तारतम्यरहितम् । प्रसङ्गस्येष्टापादनतामाशङ्क्य परिहरति **दृश्यते चेति** ।

॥ इति अनुभवे तारतम्यात् दुःखस्येव सुखस्यापि भावरूपत्वम् ॥

* * *

॥ अथ सुखस्य अभावस्वरूपत्वं अप्रामाणिकम् ॥

१५१ **सु०**— ननु न सुखं तारतम्योपेतं किन्तु दुःखं भावभूतं तारतम्योपेतं तदभावश्च सुखम् । तद् यावद्यावन्निवर्तते तावत्तावत्सुखमिति प्रतीयते । न च प्रतियोगरूपोपाधि-निमित्ता तारतम्योपलब्धिस्तात्त्विकं तदुपपादयितुमीष्टे । विषयभोगातिरेकोपादानं च दुःखा-तिरेकव्यावृत्त्यर्थम् । विषयभोगसाध्यत्वाद् दुःखाभावस्येत्यत आह **सुखस्येति** ।

अनु०— सुखस्याभावता केन

भवेदेतत्प्रतीत्यादेरौपाधिकत्ववर्णनम् । यदि सुखस्याभावता प्रमाणेन सिद्धा स्यात् । **सुखस्याभावता केन** न केनापि प्रमाणेन सिद्धेत्यर्थः । एवमेव प्रतीत्यादेरौपाधिकत्ववर्णने बाधकमाह **न चेति** ।

न च स्यात्किं विपर्ययः ।

यदि निर्निबन्धनमेव सुखतारतम्यदर्शनादेरौपाधिकत्वं कल्प्यते । तदा सुखं भावरूपं दुःखं तदभावः । तत्र तारतम्यदर्शनं प्रतियोगिसुखोपाधिनिमित्तम् । सुखनिवृत्त्यर्थानि चाहिकण्टकादीनीति परोक्तविपर्ययश्च किन्न स्यात् । स्यादेव । अतो द्वयोरप्यनुपलभ्य-मानविशेषत्वात् स्वाभाविकतारतम्ययोर्भावत्वमङ्गीकर्तव्यमिति ।

यादु०— **तात्त्विकमिति** । स्वाभाविकमित्यर्थः ।

वं०प०— 'न सुखमि'त्यनन्तरं 'भावरूपं सदि'ति शेषः । अभावभूतं तत् । **तदभावो** दुःखा-भावः । **तद्दुःखं** प्रतियोगिदुःखम् । **तात्त्विकं** स्वाभाविकम् । **तत्** भावत्वम् ।

शे०चं०— एवमेवेति । सुखस्याभावतायाः प्रमाणेनासिद्धावपीत्यर्थः । आपादकस्यानुक्तेस्तदध्याहारपूर्वकं विपर्ययपर्यवसानमेव दर्शयति **यदीत्यादिना** ।

॥ इति सुखस्य अभावस्वरूपत्वं अप्रामाणिकम् ॥

* * *

॥ अथ सुखस्य अभावत्वसाधकवस्तुत्वहेतोः व्यभिचारदोषप्रसङ्गः ॥

१५२ **सु०— सुखमभावो वस्तुत्वात्सम्मताभाववदिति प्रमाणासद्भावात् कथं सुखस्याभावता केनेत्युक्तमिति चेत् । किमेवंवादिनो मते कश्चिद्भावो विद्यते । उत सर्वेऽप्यभावाः। आद्ये दोषमाह यदीति ।**

अनु०— यदि भावोऽपि कश्चित्स्यात्तस्यैवाभावता कुतः ।

वस्तुत्वेन सुखस्याभावतामनुमिमानस्य मते यदि कश्चित् पदार्थो भावोऽपि स्यात् । तर्हि तस्य सुखस्यैवाभावता कुतः । अपि तु भावत्वेनाङ्गीकृतस्यापि पदार्थस्याभावता स्यात् । अन्यथा वस्तुत्वस्य तत्र व्यभिचारापत्तेः ।

परि०— शङ्कते **सुखमभाव इति** ।

शे०चं०— यदि भावोऽपीत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य सुखस्याभावतासाधकपरतया पराभिमतानुमानस्य व्यभिचारप्रदर्शनेनाभासतासूचनेन सुखस्याभावता केनेत्याक्षिप्तसुखाभावत्वप्रमाणाभावसमर्थनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य अनुमानदूषणपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं सुखस्याभावत्वसाधकप्रमाणशङ्कामुत्थापयति **सुखमिति** । नन्वेवमनुमिमानेन भावस्यैवानभ्युपगमान्न तत्र व्यभिचारोपदर्शकत्वमुत्तरग्रन्थस्येत्यतोऽत्र भावाभ्युपगमपक्ष एव व्यभिचारकथनान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सम्भावितविकल्पद्वयं प्रदश्याद्यपक्षदूषणतयोत्तरग्रन्थं योजयति **किमेवमिति** ॥

वा०र०— सुखस्याभावत्वेति । सुखस्याभावत्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ।

॥ इति सुखस्य अभावत्वसाधकवस्तुत्वहेतोः व्यभिचारदोषप्रसङ्गः ॥

* * *

१५३ **सु०**— ननु सर्वेऽपि पदार्था अभावा भवन्त्येवेति नोक्तो दोषः । यद्यपि घटादीनामनादित्वाद्यापत्त्या प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावत्वमनुपपन्नम् । तथाऽप्यन्योन्याभावत्वं युज्यत एव । घटे हि पटाद्यन्योन्याभावः प्रमाणसिद्धः । न चान्योन्याभावो धर्मिणोऽन्योऽस्ति । अतो घट एव पटाद्यन्योन्याभावः । एवं पटादयोऽपीति द्वितीयं शङ्कते **यदि सर्वेऽपीति** ।

अनु०— यदि सर्वेऽप्यभावाः स्युरन्योन्यमिति

सर्वेऽपि पदार्था अन्योन्याभावाः स्युरिति यदि मन्यस इत्यर्थः ।

उत्तरमाह **भावतेति** ।

भावता ।
अभावाभावतैव स्यात्किन्नश्छिन्नं तदा भवेत् ।

तदैवं सर्वपदार्थानामन्योन्याभावत्वव्युत्पादनेन **नः** अस्माकं **किं छिन्नं भवेत्** । न किमपि । कथम् । यतः **अभावाभावता** भावता **एव** स्यात् । इदमुक्तं भवति । सुखस्य वस्तुत्वेन साध्यमानमभावत्वं किं प्रागभावादित्रयान्यतमत्वम् । अथवाऽन्योन्याभावत्वम् । उत सामान्यम् । आद्ये प्रागुक्तदोषापरिहारः । द्वितीयतृतीययोः सिद्धसाधनम् । अस्माभिरपि सुखादीनां सर्वपदार्थानामन्योन्याभावतास्वीकारात् । न च भावत्वाङ्गीकारविरोधः । सुखं हि स्वान्योन्याभावदुःखा(द्य)न्योन्याभावः । अभावाभावश्च भाव एव । एवम्भूतं चाभावत्वं सुखस्य नात्मस्वरूपतां विरुणद्धि । आत्मनोऽपि तथात्वादिति ।

परि०— **अनादित्वाद्यापत्त्येति** । अनन्तत्वमादिपदार्थः ॥ **इति द्वितीयमिति** । सर्वेऽप्यभावाः इति प्राग्विकल्पितं द्वितीयपक्षमित्यर्थः । **तदेत्यनुवादः** । **एवमित्यादिव्याख्या** ॥ **आद्ये प्रागुक्तदोषापरिहार इति** । यद्यपि घटादीनामनादित्वाद्यापत्त्येत्यादिनोक्तो यः प्रागभावात्मकत्वेऽनादित्वरूपदोषः प्रध्वंसात्यन्ताभावात्मकत्वेऽनन्तत्वरूपो यश्च दोषः तस्यापरिहार इत्यर्थः ॥ **सिद्धसाधनमिति** । तृतीयपक्षेऽन्योन्याभावमादायेति भावः ॥ **न चेति** । सुखादीनामित्यनुषङ्गः ।

'स्वान्योन्याभावदुःखे'त्यत्र स्वान्योन्याभावो यद् दुःखादि तदन्योन्याभाव इत्यर्थः ॥ **एवम्भूतं चेति** । स्वान्योन्याभावात्मकत्वरूपमित्यर्थः । **तथात्वादिति** । स्वान्योन्याभावरूपसुखाद्यनात्मान्योन्याभावरूपत्वादित्यर्थः ।

याद०— अनादित्वाद्यापत्त्येति । घटादीनां प्रागभावरूपत्वे अनादित्वापत्तिः, ध्वंसरूपत्वे नित्यत्वापत्तिः, अत्यन्ताभावरूपत्वे च अनादिनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ **प्रागुक्तदोषेति** । सुखस्यानादित्वापत्तिरूपदोषपरिहार इत्यर्थः ।

वं०प०— तथात्वादिति । स्वान्योन्याभावरूपघटाद्यन्योन्याभावरूपत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— अनादित्वाद्यापत्तिरिति । प्रागभावस्यानादित्वाद्घटादीनां प्रागभावत्वेऽनादित्वापत्तिः । ध्वंसस्य नित्यत्वाद्घटादीनां ध्वंसत्वे नित्यतापत्तिः । अत्यन्ताभावस्यानादिनित्यत्वाद्घटादीनां तत्त्वेऽनादिनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ **तथाऽप्यन्योन्याभावत्वमिति** । यद्यत्यन्ताभावत्व इवान्योन्याभावत्वेऽपि घटादीनां नित्यत्वापत्तिरवर्जनीयैवात्यन्ताभावस्येवान्योन्याभावस्याप्यनादिनित्यत्वात् । अन्यथाऽनादिरनन्तः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभाव इत्यत्यन्ताभावलक्षणे संसर्गपदानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्यान्योन्याभावमात्रव्यावर्तकत्वात् तद्व्यावर्तकत्वस्य चान्योन्याभावस्यानादिनित्याभावत्व एव सम्भवात् । अन्यथा तत एव तद्व्यावृत्तिसिद्धौ संसर्गपदस्य स्फुटमानर्थक्यम् । तथाऽप्यन्योन्याभावत्वं ध्वंसप्रतियोगिवृत्ति ध्वंसेतराव्याप्यवृत्त्यप्रतियोगिकप्रतियोगिसमानाधिकरणाभाववृत्तित्वात् । प्रागभावत्ववदित्यनुमानबलेन तदनित्यत्वाद्यभ्युपगन्तृवैशेषिकमतानुरोधेनेदमुक्तम् । यद्वा नित्यधर्मिकस्य तस्य नित्यत्वेऽप्यनित्यधर्मिकस्य तस्यानित्यतायाष्टीकाकृत्सम्मतत्वात् । अस्मद्रीत्याऽयं ग्रन्थः । न चैवं विनष्टयोर्घटपटयोरभेदापत्तिः । स्वरूपाभावेनैक्यरूपाभेदापादनानुपपत्तेः । अन्योन्याभावाभावापादने चेष्टापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ।

भावताऽभावाभावतैव न त्वतिरिक्तेति भावताया अभावाभावतात्वावधारणस्याभावपक्षकभावत्वसाध्यकानुमाने सिद्धसाधनत्वोपपादकत्वेऽपि भावपक्षकाभावत्वसाध्यकानुमाने किन्नश्छिन्नं तदा भवेदित्युद्भावितसिद्धसाधनताऽनुपपादकत्वादभावाभावताया भावतात्वावधारणस्यैव तदुपपादकत्वात् । यथाश्रुतैवकारसम्बन्धमाश्रित्य भावताया अभावाभावतात्वावधारणस्य व्याख्यातुमशक्यत्वेन भिन्नक्रमतामाश्रित्याभावाभावताया भावतात्वावधारणपरतया भावताऽभावाभावतैव स्यादित्येतद्योजयति **यतोऽभावाभावता भावतैव स्यादिति** । ननु सुखमभावो वस्तुत्वादित्यनुमानेऽन्योन्याभावत्वस्यैव वा सामान्यस्यैव वा साध्यत्वे न निमित्तं किञ्चित् । तस्यैव साध्यत्वेऽपि न सिद्धसाधनं भावत्वाङ्गीकारविरोधेनान्योन्याभावतायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वाऽभावरूपत्वे सुखस्य नात्मनाऽत्यन्ताभेदः सम्भवति । विरुद्धस्वभावयोरपि सुखात्मनोरभेदे तादृशघटपटयोरपि तत्प्रसङ्गादित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **प्रागुक्तेति** । अनादिनित्यत्वाद्यापत्तिरूपेत्यर्थः । ननु सुखस्य

स्वान्योन्याभावदुःखान्योन्याभावरूपत्वेऽपि कथं भावत्वनिर्वाह इत्यत आह **अभावाभावश्चेति** ॥ **एवम्भूतं चेति** । स्वान्योन्याभावदुःखान्योन्याभावत्वादिरूपमित्यर्थः ॥ **आत्मनोऽपीति** । तस्यापि स्वान्योन्याभावदुःखाद्यन्योन्याभावत्वादित्यर्थः ।

वा०र०— ....अनुसारेणाह **तथाप्यन्योन्याभावत्वमित्यादिना** । **अन्यत्र विस्तर इति** । प्रपञ्चो यदीति व्याख्यानपरानुमानिकपादादावित्यर्थः । **न निमित्तमिति** । प्रागभावादित्रयान्यतमत्वनिरासस्योत्तरत्र सत्त्वादस्यैव साध्यत्वेन निमित्तमिति शङ्कावकाश इति बोध्यम् । **अभावाभावश्चेति** मूलम् । तथा सति प्रागभावस्यापि स्वान्यप्रध्वंसान्यत्वाद्भावत्वं स्यादेवं प्रध्वंसादेरपीति वा ।

स०व्र०— **अनादित्वाद्यापत्त्येति** । प्रागभावत्वेऽनादित्वापत्तिः । ध्वंसत्वे नित्यत्वापत्तिः । अत्यन्ताभावत्वे अनादिनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ **प्रागुक्तशेषेति** । अनादित्वापत्तिरूपेत्यर्थः ।

॥ इति सुखस्य अन्योन्याभावत्वसाधने सिद्धसाधनता ॥

* * *

॥ अथ निषेधस्य निषेधः विधिरेव ॥

१५४ **सु०**— अभावाभावता भावतैव स्यादित्युक्तम् । तदुपपादयितुं भावाभावस्वरूपं तावदाह **भावत्वमिति** ।

अनु०— भावत्वं विधिरूपत्वं निषेधत्वमभावता ।

भावत्वं नाम विधिरूपत्वम् अभावत्वं नाम निषेधत्वमिति योजना । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तनिष्कर्षार्थं भावप्रत्ययः । अन्यथेन्द्रः पुरन्दर इतिवत्स्यात् । ततः किमित्यत आह **निषेधस्येति** ।

निषेधस्य निषेधोऽपि भाव एव बलाद्भवेत् ।

यस्मादभावो नाम निषेधस्तस्मादभावस्याभाव इति निषेधस्यापि निषेध इत्युक्तं स्यात् । स च विधिरेव भवेत् । दर्शनबलात् । दृष्टो हि 'नेयङुवङ्स्थानावि'ति निषेधस्यास्त्रीति निषेधो विधिः । वक्ष्यते चैतत् । विधिश्च भाव एवेत्युक्तम् । तस्मादभावाभावता भावतैवेति युक्तम् ।

परि०— इतिवत्स्यादिति । पर्यायशब्दोक्तिः स्यान्न तु तत्स्वरूपकथनमित्यर्थः ॥ **नेयङिति** । प्रथमस्य चतुर्थपादे 'यूस्त्र्याख्यौ नदी'ति पूर्वसूत्रान्नदीत्यनुवर्त्य इयङादेशस्थानभूते- कारोकारान्तशब्दौ नदीसंज्ञौ न भवतः । स्त्रीशब्दस्तु नदीसंज्ञको भवतीति गम्यते यथा तथेत्यर्थः । 'भवतु' शब्दे अर्थशास्त्रे तु कथमित्यत आह **वक्ष्यते चैतदिति** । 'असत्यं नोक्तमित्युक्ते सत्यमुक्त- मिति प्रजाः । जानन्त्युक्तं तु नो सत्यमित्युक्तेऽसत्यतामपी'त्यादिना चतुर्थाद्यपादे वक्ष्यत इत्यर्थः।

गु०दी०— इन्द्रः पुरन्दर इतिवदित्यत्र इन्द्रः पुरन्दर इतिवत् अभावो विधिरिति पर्यायमात्रकथनमिति धीः स्यात् । न तु प्रवृत्तिनिमित्तविचार इति भावः । **नेयङुवङ्स्थानावस्त्री**त्यत्र 'इयङ् उवङ्स्थानौ गौर्यौ वध्वावि'त्यत्रोक्तौ इयङुवङ्स्थानावस्त्री नेति निषेधे स्त्रीलिङ्गत्वस्यैव प्राप्तिदर्शनादिति भावः ।

यादु०— ननु भावत्वविधिरूपत्वयोर्निषेधत्वाभावत्वयोश्च पर्यायत्वात् कथं सहप्रयोगोऽभावत्वलक्षणे च निषेधत्वस्यैव लक्ष्यता प्रतीयतेऽत आह **भावत्वं नामेति** । भावत्वशब्दवाच्यमित्यर्थः । एवमभावत्वं नामे- त्यत्रापि अभावत्वशब्दवाच्यमित्यर्थः । तथा च घटशब्दवाच्यः करीर इतिवत् सहप्रयोगोपपत्तिरिति भावः । **शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति** । प्रसङ्गादिदमेव भावाभावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । उक्ताभिप्रायाभावे इन्द्रशब्दवाच्यः पुरन्दर इतिवत् भावशब्दवाच्यो विधिरूप इत्यादिरूपेण धर्मिनिर्देश एव मूले स्यात् । भावाभावस्वरूपमाहेत्यवतारितत्वेन धर्मिणोरेव वक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ **नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति** । इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्रीति सूत्रार्थः । तथा चात्र स्त्रीशब्दे नदीसंज्ञानिषेध- स्यापि निषेधे नदीसंज्ञाविधिरेवोक्तो भवतीत्यर्थः । ननु निषेधस्यापि निषेधे न विधिप्राप्तिः । स्वाप्नघटाद्यभावस्य मिथ्यात्वे स्वाप्नघटादिसत्यताया अभावादित्यत आह **वक्ष्यते चैतदिति** । 'न स्वप्नेऽपि द्वयं मिथ्ये'त्यादिना चतुर्थे स्वाप्नघटाद्यभावो न मिथ्येति वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **विधिश्चेति** । अनेन भावत्वं विधिरूपत्वमित्युक्त- स्योपयोग उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम् ।

शे०चं०— ननु भावत्वविधिरूपत्वयोर्निषेधत्वाभावत्वयोश्च पर्यायत्वात् कथं सहप्रयोग इत्यत आह **भावत्वं नामेति** । विधिरूपत्वं भावत्वशब्दवाच्यमित्यर्थः । एवं निषेधरूपत्वमभावत्वशब्दवाच्यमित्यर्थः । तथा च घटशब्दवाच्यः करीर इत्यादिवत् सहप्रयोगो युक्त इति भावः । ननु विधिरूपो भावो निषेधरूपोऽभाव इत्येतावतैव पूर्तेः किं भावप्रत्ययेनेत्यत आह **शब्देति** । यत्र घटादौ भावपदं प्रागभावादौ चाभावपदं वर्तते तत्र विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वलक्षणनिमित्तवशेनेति भावाभावपदप्रवृत्तिनिमित्तनिष्कर्षार्थमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । भाव- प्रत्ययानुपादाने । यथा हीन्द्रः पुरन्दर इत्यादाविन्द्रत्वपुरन्दरत्वयोः न पुरन्दरे इन्द्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं विज्ञा- यते । तथा विधिरूपत्वनिषेधरूपत्वयोः न भावाभावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं विज्ञायेतेति तज्ज्ञापनार्थं त्वप्रत्यय इत्यर्थः ॥ **अस्त्रीति विधिरिति** । अस्त्रीशब्देन नदीसंज्ञानिषेधस्य निषेधे नदीसंज्ञाविधिरेव भवतीत्यर्थः ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** । भावस्य हि निषेधेऽपीत्यादिना चतुर्थस्य प्रथम इति शेषः । नन्वस्त्रीति निषेधनिषेधस्य

विधित्वदर्शनान्निषेधनिषेधरूपसुखस्य विधित्वप्राप्तावपि भावत्वाप्राप्तेः कथं भाव एवेति भावत्वावधारणमित्यत आह **विधिश्चेति** ॥ **उक्तमिति** । भावत्वं विधिरूपत्वमित्यत्रेति शेषः ।

वा०र०— हे इन्द्र पुरन्दर इत्यादाविति । बृहद्भाष्ये तृतीयाध्यायेऽव्याकृतब्राह्मणे गाधीविकुक्षिश्च पार्थ इन्द्रः पुरन्दर इति प्रयोगः । अभावत्वशब्दवाच्यमिति पाठः मूलकोशानुसाराद्युक्तेश्च । **भावाभावपदवृत्तीति** । अनेन भावत्वादिकं नाम तत्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तमिति सूचयता भावत्वादिशब्दवाच्यत्वं विवृतं भवति। अस्त्रीत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वस्य सिद्धत्वादाह **नदीसंज्ञानिषेधस्य निषेधे इति** । पर्युदासपक्षेऽस्य निषेधनिषेधत्वाप्राप्तेः । एतच्च करणे प्रपञ्चितमिति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— ननु विधिरूपो भाव इत्येवालं किं भावप्रत्ययेनेत्यत आह **शब्दप्रवृत्तीति** । यत्र घटादौ भावशब्दः प्रवर्तते तत्र विधिरूपत्वलक्षणनिमित्तत्वेनैवेति प्रवृत्तिनिमित्तनिष्कर्षार्थमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । विधिप्रत्ययानुपादाने । न हीन्द्रः पुरन्दर इत्यत्रेन्द्रत्वस्य पुरन्दरशब्दनिमित्तत्वं पुरन्दरत्वस्येन्द्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं ज्ञायते । एवं च त्वप्रत्ययाभावे प्रकृते विधिरूपत्वस्य भावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं न विज्ञायेत अतस्तज्ज्ञानार्थं विधिप्रत्यय इति भावः ॥ **अस्त्रीति विधिरिति** । स्त्रीशब्दे नदीसंज्ञानिषेधस्यापि निषेधे नदीसंज्ञाविधिरेव भवतीत्यर्थः ।

* * *

१५५ सु०— एवं तर्हि द्रव्यादयो भावाः प्रागभावादयोऽभावा इत्यन्यत्रोक्तनियमो न स्यात् । घटस्यापि न पट इति निषेधरूपतायाः प्रागभावस्यापि प्रमेय इति विधिरूपताया दर्शनादित्यतः प्रागुक्तं स्मारयति प्रथमेति ।

अनु०— प्रथमप्रतिपत्तिस्तु भावाभावनियामिका ।

कृतव्याख्यानमेतत् ।

परि०— प्रागुक्तमिति । युक्तिपादे 'असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वादि'त्येतदनुव्याख्याने 'प्रथमप्रतिपत्तिषु । निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र ही'तिवाक्येन तथा वैशेषिकनये 'तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः । सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं पर' इति वाक्येनोक्तमित्यर्थः । 'स्मारयती'त्युक्त्या पौनरुक्त्यं नेति दर्शितम् । **कृतव्याख्यानमिति** । पूर्वतनवाक्यद्वयव्याख्यानेनेति भावः ।

यादु०— ननु युक्तिपादे 'प्रथमप्रतिपत्तिषु । निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र ही'त्युक्तत्वात् । समयपादेऽपि 'तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः । सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं पर' इत्युक्तत्वात् पुनः किमर्थमिदमुच्यत इत्यत आह **प्रागुक्तं स्मारयतीति** ।। **कृतव्याख्यानमिति** । तद्व्याख्यानेनैवेतद्व्याख्यानं कृतप्रायमित्यर्थः। तथाच प्रथमप्रतिपत्तिरित्यतः प्राक् विधिनिषेधरूपतयेति शेषः । भावाभावशब्दौ भावप्रधानौ। विधिरूपतया प्रथमप्रतिपत्तिर्भावत्वनियामिका । अयं घट एव न पट इति प्रतीयमानत्वात् । निषेधरूपतया प्रथमप्रतिपत्तिरभावत्वनियामिका । घटो नास्ति तदभाव एवास्तीति प्रतीयमानत्वादिति व्याख्येयमिति भावः ।

शे०चं०— ननु 'प्रथमप्रतिपत्तिषु । निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र ही'त्यादिना असदधिकरणे 'तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः । सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं परः' इत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामप्यस्यार्थस्य कथनादत्र पुनस्तत्कथने कथं न पौनरुक्त्यमित्यत उक्तं **प्रागुक्तं स्मारयतीति** ।। **कृतेति** । प्रथमप्रतिपत्तिरित्यतः प्राक् विधिनिषेधरूपतयेति शेषः । भावाभावशब्दौ भावप्रधानौ घटादीनां विधिरूपतया प्रथमप्रतीतिर्भावत्वनियामिका । अयं घट इति विधिरूपेणैव प्रथमं तत्प्रतिभासात् । अनन्तरमेव न पट इति निषेधतया प्रतिभासात् भावत्वं तेषाम् । तथा निषेधतया प्रथमप्रतीतिः प्रागभावादीनामभावत्वनियामिका । नास्ति घट इत्येव प्रथमं निषेधतयैव तत्प्रतिभासात् । अनन्तरमेव च घटाभावोऽस्तीति विधितया प्रतीयमानत्वादिति युक्तिपादीयानुव्याख्यानव्याख्यानेनैवेदमपि व्याख्यातप्रायमित्यर्थः ।

।। इति निषेधस्य निषेधः विधिरेव ।।

* * *

।। अथ अचेतनपुद्गलविज्ञानेन न मोक्षः ।।

१५६ **सु०**— एवं जिनस्य स्खलितवाक्त्वप्रदर्शनेन तदुक्तस्य मोक्षसाधनस्याप्रामाणिकत्वमुक्तम् । युक्तिविरुद्धत्वं च दर्शयन्नात्मज्ञानस्य यन्मोक्षसाधनत्वमुक्तं तत्किं साक्षादुतात्मप्रसादद्वारेति विकल्प्याद्यं तावन्निराकरोति **न चेति** ।

अनु०— न च पुद्गलविज्ञानं मोक्षदं भवति क्वचित् ।

आत्मविज्ञानं मोक्षदं न भवति अचेतनत्वात् पटवदिति शेषः । अस्य व्याप्तिमुपपादयति **क्वचिदिति** । नेति वर्तते । मोक्षदमिति च । तच्च भावप्रधानम् । न हि क्वचिदप्यचेतने मोक्षदत्वं दृष्टम् । येन व्याप्तिः न स्यात् । कर्मणस्तथात्वं निराकरिष्यते । ज्ञानं तु चैतन्यमेव न चेतनमिति प्रसिद्धमेव ।

परि०— कर्मणि व्याप्तिभङ्ग इत्यत आह **कर्मण इति** । हेतुत्वमपि त्वित्यत्र मोक्षदत्वं निराकरिष्यत इत्यर्थः । उक्तहेतोरसिद्धिं निराह **ज्ञानं त्विति** । चेतनस्य भावश्चैतन्यम् ।

यादु०— **निराकरिष्यत इति** । 'कर्महेतुत्वमपि तु इत्यत्रे'ति शेषः ॥ **चैतन्यमेवेति** । चेतनधर्म एवेत्यर्थः । तथा च पक्षे नासिद्धिरिति भावः ।

वं०प०— कर्मणि व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति **कर्मण इति** । **तथात्वं** मोक्षदत्वम् । स्वरूपासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति **ज्ञानं त्विति** ॥ **चैतन्यमेवेति** । चेतयत इति चेतनो ज्ञानवानिति यावत् । तस्य भावश्चैतन्यम् । तथा च ज्ञानं चेतनधर्म एव न चेतनं ज्ञानाश्रय इत्यर्थः । तथा च नासिद्धिरिति भावः ।

शे०चं०— हेत्वादेरनुक्तत्वान्न्यूनत्वमित्याशङ्क्य निश्चैतन्यादित्युत्तरग्रन्थानुरोधेन तल्लाभान्न तदित्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति **अचेतनत्वादित्यादि** ॥ **इति चेति** । वर्तत इति वर्तते ॥ **तच्चेति** । मोक्षदमित्येतन्मोक्षदत्वमिति भावप्रधानमित्यर्थः । नन्वचेतनस्य कर्मण एव मोक्षदत्वदर्शनात् कथमस्य व्याप्तिरित्यत आह **कर्मण इति** । **तथात्वं** मोक्षहेतुत्वम् । **निराकरिष्यत इति** । 'कर्महेतुत्वमपि तु निश्चैतन्यादित्यादिने'ति शेषः । तथाच न तत्र व्यभिचार इति भावः । ननु माऽस्तु व्यभिचारो ज्ञानस्य चेतनत्वादचेतनत्वं नास्तीति हेत्वसिद्धिस्तु स्यादेवेत्यत आह **ज्ञानं त्विति** । चैतन्यमेव चेतनधर्म एवेत्यर्थः ॥ **नेति** । तथा च नाचेतनत्वहेतोरसिद्धिरपीति भावः ।

स०व्र०— वक्ष्यते **कर्मण इति** ॥ **तथात्वम्** अचेतनस्यापि मोक्षसाधनत्वम् । **निराकरिष्यते** 'कर्महेतुत्वमपि तु निश्चैतन्यान्न हि क्वचिदि'त्यादिनेति शेषः । तथा च न तत्र व्यभिचार इति भावः । व्यभिचारं निराकृत्य ज्ञानस्यापि चेतनत्वे चेतनत्वहेतोरसिद्धत्वं परिहरति **ज्ञानं त्विति** । **चैतन्यं** चेतनधर्म इत्यर्थः । **अनुपदमेवेति** । 'दुःखित्वोक्त्या अस्वातन्त्र्यं समर्थितमि'त्यादिनेति शेषः ।

॥ इति अचेतनपुद्गलविज्ञानेन न मोक्षः ॥

* * *

॥ अथ पुद्गलस्य अस्वतन्त्रत्वात् न तज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम् ॥

१५७ **सु०— आत्मा ज्ञातः प्रसन्नो मोक्षं ददातीति द्वितीयं दूषयति अस्वातन्त्र्यादिति ।**

अनु०— अस्वातन्त्र्यात्पुद्गलस्य ज्ञातोऽपि सुखदो न हि ।

ज्ञात आत्माऽपि सुखदो मोक्षदो न भवति । कुतः **पुद्गलस्य** आत्मनः **अस्वातन्त्र्यात्** । हिशब्देन पटादौ व्याप्तिः स्फुटेति सूचयति । अस्वातन्त्र्यं चानुपदमेव ज्ञास्यते । आत्मनः सुखमात्रदानं नोपपद्यते । किमुतानन्तसुखमोक्षदानमिति सूचयितुं **सुखद** इत्युक्तम् ।

परि०— अनुपदमेवेति । उत्तरवाक्ये दुःखिपदप्रयोगादिति भावः ।

यादु०— ज्ञास्यत इति । दुःखित्वोक्त्येति भावः ।

वं०प०— सुखद इत्युक्तमिति । सुखमात्रदाताऽपि न हीति तदर्थः ।

शे०चं०— अनुपदमेवेति । न हीत्युत्तरवाक्य एव दुःखित्वकथनेनास्वातन्त्र्यं ज्ञास्यत इत्यर्थः ।

॥ इति पुद्गलस्य अस्वतन्त्रत्वात् न तज्ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वम् ॥

* * *

॥ अथ दुःखिज्ञानेन न दुःखनिवृत्तिः ॥

१५८ **सु०—** पक्षद्वयं हेत्वन्तरेण निराकरोति **न हीति** ।

अनु०— न हि दुःखिपरिज्ञानाद् दुःखित्वं विनिवर्तते ।

आत्मज्ञानमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुः न भवति दुःखिज्ञानत्वात् देवदत्तज्ञानवत् । जैनेनापि स्वात्मज्ञानमेव मोक्षसाधनमुच्यते नात्मज्ञानमात्रम् । ईश्वरज्ञाने व्यभिचारनिरासाय दुःखीत्युक्तम् । तस्यापि साक्षान्मोक्षसाधनत्वाभावविवक्षायां ज्ञानत्वादित्येव वक्तव्यम् । यद्वाऽऽत्मा दुःखं निवर्तयितुमशक्तः । दुःखित्वाद्यो यदनर्थवान्नासौ तन्निवर्तने शक्तो यथा दरिद्रो दारिद्र्यनिवर्तने इति तात्पर्यार्थः । दुःखित्वोक्त्याऽस्वातन्त्र्यं समर्थितं स्वातन्त्र्ये हि जातु न दुःखी भवेदिति ।

परि०— पक्षद्वयमिति । ज्ञानं साक्षाद्वा प्रसादद्वारा वेति पक्षद्वयमित्यर्थः ॥ **आत्यन्तिकेति** । साक्षाद्वा प्रसादद्वारा वेति योज्यम् । आत्मज्ञानमात्रस्य पक्षत्वे दृष्टान्तासिद्धिरित्यतो वा मुक्ता(त्मेश्वरात्मा)त्मज्ञानयोर्भागासिद्धिरित्यतो वाह **जैनेनापीति** । नन्वात्मज्ञानत्वादित्येवास्तु हेतुः किं दुःखीत्युक्तेत्यत आह **ईश्वरेति** ।

गु०दी०— देवदत्तज्ञानस्यापि देवदत्तमोक्षदायकत्वाङ्गीकारात् कथं दृष्टान्ततेत्यत उक्तं **जैनेनापीति** । **मोक्षसाधनं** स्वस्य मोक्षसाधनम् । अनेन स्वस्येति साध्ये विशेषणं सूचितं भवति ।

यादु०— नन्वात्मज्ञानत्वावच्छिन्नस्य पक्षत्वाद्देवदत्तज्ञानस्याप्यात्मज्ञानत्वेन पक्षत्वे दृष्टान्ताभाव इत्यत आह **जैनेनापीति** । अतोऽस्माभिरप्यधिकारिणः स्वात्मज्ञानमेव पक्षीक्रियते तेन देवदत्तज्ञानस्य दृष्टान्तत्वोपपत्तिरिति भावः । यद्वा ननु देवदत्तज्ञानं जैनमते देवदत्तीयात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुर्भवत्येव, अतः साध्यवैकल्यमित्यत आह **जैनेनापीति** । **नात्मज्ञानमात्रमिति** । न परात्मज्ञानमित्यर्थः । तथा च यज्ञदत्तीयं स्वात्मज्ञानं यज्ञदत्तीयात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुः न भवति । दुःखिज्ञानत्वाद्यज्ञदत्तीयदेवदत्तविषयकज्ञानवदित्यनुमानमत्र विवक्षितम् । ततश्च देवदत्तसमवेतज्ञानस्य दृष्टान्तत्वाभावान्न साध्यवैकल्यशङ्केति भावः ।

वं०प०— **पक्षद्वयमिति** । आत्मज्ञानस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वपक्षं आत्मप्रसादद्वारा मोक्षसाधनत्वमिति पक्षद्वयमित्यर्थः । **दुःखिज्ञानत्वाद्** दुःखिविषयकज्ञानत्वात् ॥ **देवदत्तज्ञानवदिति** । देवदत्तविषयकज्ञानवदित्यर्थः ॥ **ईश्वरज्ञान इति** । स्वमत इति शेषः । नन्वीश्वरप्रसादस्यैवात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमोक्षहेतुत्वेनेश्वरज्ञानस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वाभावादीश्वरज्ञाने हेतुवत् साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचारः, अतो दुःखिपदमनपेक्षितमेवेति चेत् सत्यमित्याह **तस्यापीति** । ईश्वरज्ञानस्यापीत्यर्थः ॥ **स्वातन्त्र्ये हीति** । 'यदि नाम न तस्य वशे सकलं कथमेव तु नित्यसुखं न भवेदि'ति वचनात् । न च पुद्गलविज्ञानमित्यनेनोक्ते आत्मविज्ञानं मोक्षदं न भवति अचेतनत्वात् पटवदित्यनुमानेन दुःखाविरोधित्वमेव साध्ये प्रयोजकं नाचैतन्यम् । तथा च दुःखाविरोधित्वमुपाधिः । पटादौ साध्यव्यापकत्वात् ।

शे०चं०— नन्वत्र चात्मज्ञानमात्रस्य पक्षत्वात् तत्र च दुःखिज्ञानत्वानिश्चयात् सन्दिग्धासिद्धोऽयं हेतुरित्यत आह **जैनेनापीति** । तथा च स्वात्मनो दुःखादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तज्ज्ञाने दुःखिज्ञानत्वानिश्चयसम्भवान्न सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः । यद्वा नन्वात्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं वदता देवदत्तात्मज्ञानस्यापि तत्त्वेन पक्षत्वाभ्युपगमात् कथं दुःखनिवृत्तिहेतुत्वाभावानुमाने तस्य दृष्टान्तीकरणमित्यत आह **जैनेनापीति** । अथवा ननु देवदत्तज्ञानमपि जैनमते देवदत्तीयात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुर्भवत्येवेत्यतः साध्यवैकल्यं दृष्टान्तस्येत्यत आह **जैनेनापीति** ॥ **नात्मज्ञानमिति** । न परात्मज्ञानमित्यर्थः । तथा च यज्ञदत्तीयं स्वात्मज्ञानं यज्ञदत्तीयात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुः न भवति दुःखिज्ञानत्वात् यज्ञदत्तीयदेवदत्तविषयकज्ञानवदित्यनुमानस्यात्र विवक्षितत्वात् देवदत्तसमवेतज्ञानस्य दृष्टान्तत्वाभावान्न साध्यवैकल्यमित्याशयः । नन्वत्र साक्षान्मोक्षसाधनत्वस्य साध्यत्वादीश्वरज्ञानस्य च प्रसादद्वारा तत्साधनत्वेऽपि साक्षादसाधनत्वेन साध्यस्यापि तत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आह **तस्यापीति** । आत्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं हेत्वन्तरेण निराकृत्य आत्मनोऽपि तद्धेतुत्वं हेत्वन्तरेण निराकरोति **यद्वेति** ।

वा०र०— न परमात्मज्ञानमित्यर्थ इति पाठः । एतच्च नात्मज्ञानमित्येव पाठो यत्र तदभिप्रायेण । नात्मज्ञानमात्रमिति पाठे तु न स्वपरपक्षसाधारणमात्मज्ञानमित्यर्थः । अत एव नात्मज्ञानमात्रमिति द्वितीयेऽप्युत्तरवाक्यव्याख्यानावसरे परात्मविषयकं ज्ञानमपीत्यर्थ इत्युक्तम् । तत्र परज्ञानस्यैव निषेधादस्य तत्पाठाभिप्रायकत्वं चास्तीत्यप्याहुः ।

स०व्र०— नन्वत्रात्मज्ञानमात्रस्य पक्षत्वात् तत्र दुःखिज्ञानत्वानिश्चयात् सन्दिग्धासिद्धो हेतुरित्यत आह **जैनेनापीति** । तथा च स्वात्मनो दुःखादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तज्ज्ञाने दुःखिज्ञानत्वनिश्चयान्न सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः ।

॥ इति दुःखिज्ञानेन न दुःखनिवृत्तिः ॥

* * *

॥ अथ विरुद्धत्वेन ज्ञानस्य दुःखनिवर्तकत्वे ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमेव दुःखनिवृत्तिप्रसङ्गः ॥

१५९ **सु०**— स्यादेतत् । नात्मज्ञानं देवदत्तो गामिव मोक्षं ददाति । किन्तु प्रकाशोऽन्धकारमिव विरोधाद् दुःखं निवर्तयति । तत्र किमचैतन्यं करिष्यति । स्वात्मज्ञानमेव च स्वदुःखविरोधि नात्मज्ञानमात्रमिति द्वितीयहेतुरप्यप्रयोजक इत्याशङ्क्याह **यदीति** ।

अनु०— यदि पुद्गलविज्ञानाद् अदुःखी स्यात् कथञ्चन ।
देहवानपि नादुःखी किं ज्ञानादुत्तरं सदा ।

कथञ्चन दुःखात्मज्ञानयोर्विरुद्धत्वेन । तर्हि ज्ञानादुत्तरकालं **देहवानपि सदा** निरन्तरं **अदुःखी** किन्न स्यात्, स्यादेव । एतदुक्तं भवति । प्रकाशः खल्वन्धकारविरोधित्वात् तन्निवर्तयन् उत्पत्त्यनन्तरमेव निवर्तयति न तु विलम्बेन । विलम्बे विरोधस्यैवानिर्वाहात् । तथाऽत्मतत्त्वज्ञानं यदि दुःखाद्यनर्थविरोधित्वात् तन्निवर्त्य आत्मानं मुक्तं कुर्यात् । तर्हि जिनादयः तत्त्वज्ञानसम्पन्ना ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमेव मुक्ताः स्युः । न चैवम् । देहादिमत्त्वेनोपलम्भात् । तथाविधानां च दुःखादेरवर्जनादिति । इष्टापत्तिनिरासाय **सदा** इत्याद्युक्तम् । अयमत्र प्रयोगः । दुःखादिकमात्मतत्त्वज्ञानविरोधि न भवति बहुलं कालं तेन सह स्थितत्वात् सम्मतवदिति । किञ्चात्मतत्त्वज्ञानं न तावदामोक्षादेकम् । ज्ञानानां क्षणिकत्वदर्श-

नात् । तथा च यदनन्तरं मोक्षोऽभिलष्यते तज्जिनस्य चरमज्ञानं न मोक्षसाधनमात्मज्ञान-त्वात् प्रथमादिज्ञानवत् । अन्यथा प्रथममेव मोक्षं साधयेदविशेषादिति ।

परि०— द्वितीयहेतुरिति । अस्वातन्त्र्यादित्युक्तहेतुः दुःखित्वादित्युक्तहेतुश्चेत्यर्थः । यद्वा दुःखिज्ञानत्वादिरूपहेतुरित्यर्थः । तस्याचेतनत्वहेत्वपेक्षया द्वितीयत्वात् ॥ **सदेत्याद्युक्तमिति** । देहवानपीत्युक्तमित्यादिरादिपदार्थः । *जैनोक्तज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वनिरासः ॥*

गु०दी०— तत्र किमचैतन्यं करिष्यतीत्युपलक्षणम् । ज्ञात आत्मेति द्वितीयानुमानेऽपि विशेषणी-भूतज्ञानेन स्वविरोधिदुःखनिवृत्तेः सम्भवात् किमस्वातन्त्र्यं करिष्यतीत्यपि द्रष्टव्यम् । **द्वितीयहेतुरप्यप्रयोजक** इत्यत्र पक्षद्वयप्रतिषेधायोक्तो द्वितीयहेतुः । स्वात्मज्ञानमेव स्वदुःखाविरोधि न तु यत्किञ्चिदात्मज्ञानम् । अतः अविरोधिदेवदत्तज्ञानेन स्वदुःखानिवृत्तावपि विरोधिस्वज्ञानेन स्वदुःखनिवृत्तिः स्यादेवेत्यप्रयोजको हेतुरित्यर्थः ।

यादु०— अनुमानद्वयेऽपि दुःखाविरोधित्वस्योपाधेः सत्त्वादप्रयोजकत्वमित्याशङ्कते **स्यादेतदिति** ॥ **किमचैतन्यं करिष्यतीति** । दुःखाविरोधस्यैव साध्ये प्रयोजकतया अचैतन्यमप्रयोजकमिति भावः । द्वितीय-हेतावप्युपाधिमुपपादयति **स्वात्मज्ञानमेवेति** ॥ **नात्मज्ञानमात्रमिति** । न परात्मविषयकज्ञानमित्यर्थः । तथा च तद्दृष्टान्ते दुःखाविरोधित्वमेव साध्ये प्रयोजकतया दृष्टं न हेतुरिति भावः । **निरन्तरमिति** । व्यवधानाभावेने-त्यर्थः । पक्षेऽपि दुःखाविरोधित्वस्य सत्त्वादुपाधेः साधनव्यापकतया न हेत्वोरप्रयोजकतेत्याशयेनाह **एतदुक्तं भवतीत्यादिना** ॥ **सदेत्याद्युक्तमिति** । आदिपदेन देहवानपीत्यस्य ग्रहणम् । ज्ञानादुत्तरमदुःखी किन्न स्यात् स्यादेवेत्यत्रेष्टापत्तिवारणाय सदेत्युक्तम् । **तदर्थस्त्वविलम्बेनेति** । तत्रापीष्टापत्तिवारणाय देहवानपीत्युक्तं न तु तर्कशरीरान्तर्गततयेत्यर्थः ।

वं०प०— अचेतनस्यापि पक्षीभूतस्वात्मज्ञानस्य दुःखविरोधित्वेन साधनाव्यापकत्वादित्याशयेनाह **आत्मज्ञानं देवदत्तो गामिवेति** ॥ **करिष्यतीति** । अचेतनत्वेऽप्युक्तरीत्या दुःखनिवृत्तिरूपमोक्षदत्वं सम्भवती-त्यप्रयोजकतेत्यर्थः । न हि दुःखिपरिज्ञानादित्यनेनोक्ते आत्मज्ञानमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुः न भवति, दुःखि-ज्ञानत्वाद्देवदत्तज्ञानवदिति द्वितीयानुमानेऽपि दुःखविरोधित्वमेवोपाधिर्दृष्टान्ते साध्यव्यापकत्वात् । साधनाव्याप-कत्वमुपपादयति **स्वात्मज्ञानमेव चेति** । पक्षीभूतस्वात्मज्ञानस्य दुःखिज्ञानत्वेऽपि दुःखविरोधित्वादात्य-न्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुत्वं युक्तमिति भावः । सदेत्यस्यार्थो **निरन्तरमिति** । **अन्तरं** व्यवधानमन्तरेणेत्यर्थः । **इष्टा-पत्तीति** । ज्ञानादुत्तरं मुक्तिः स्यादित्युक्ते इष्टापत्तिः स्यात् । किञ्चित्कालव्यवधानेन मुक्त्यङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **सदेत्याद्युक्तमिति** । ज्ञानोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरकाल एव मुक्तिः स्यादित्यर्थः। अत्रापीष्टापत्तिशङ्कापरिहारायादिपदम्। तेन देहवानित्यस्य सङ्ग्रहः । यदि ज्ञानोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणे मुक्तिः स्यात् तर्हि ज्ञानित्वेन त्वत्सम्प्रतिपन्नस्यापि

जिनस्येदानीं देहदर्शनं न स्यात्, अतोऽत्रापि नेष्टापत्तिर्वाच्येत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । आत्मज्ञानत्वेऽपि चरमं ज्ञानं मोक्षसाधनमस्त्वित्यङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **प्रथममेवेति** । आद्यज्ञानमेवेत्यर्थः । **अविशेषात्** ज्ञानत्वाविशेषात् ।

शे०चं०— अनुमानद्वयेऽप्यप्रयोजकत्वमाशङ्कते **स्यादेतदिति** । तत्कथमित्यतोऽचेतनत्वानुमानस्याप्रयोजकत्वं तावदुपपादयति **नात्मज्ञानमिति** ॥ **किमचैतन्यं करिष्यतीति** । तदविरोध एव तदनिवर्तकत्वे प्रयोजको न त्वचेतनत्वं तथा सति तत एव प्रकाशस्याप्यन्धकारानिवर्तकत्वप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयानुमानस्याप्यप्रयोजकत्वमुपपादयति **स्वात्मज्ञानमेवेति** ॥ **नात्मज्ञानमात्रमिति** । न परात्मविषयकं ज्ञानमपीत्यर्थः । ततश्च यज्ञदत्तसमवेतदेवदत्तविषयज्ञानस्य यज्ञदत्तगतदुःखाविरोधिताया एव तद्गतदुःखनिवर्तकत्वे प्रयोजकत्वेन दुःखिज्ञानत्वस्यातथात्वान्न तत्प्रयोजकमित्याशयः ॥ **निरन्तरमिति** । अव्यवधानेनेत्यर्थः । नन्वेतावताऽपि किमुपाधेर्दूषणमुक्तं भवतीत्यतः साधनव्यापकत्वमेवेत्याह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **सदेत्याद्युक्तमिति** । आदिपदेन देहवानित्यस्य परिग्रहः । ज्ञानादुत्तरमदुःखी किन्न स्यात् स्यादेवेत्यत्र इष्टापत्तिवारणाय सदेत्युक्तम् ॥ **तदर्थस्त्वविलम्बेनेति** । तत्रापीष्टापत्तिवारणाय देहवानपीत्युक्तम् । न तु तर्कशरीरप्रविष्टतयेत्यर्थः ।

वा०र०— **तदविरोध एवेति** । अनेनात्मविज्ञानं मोक्षदं न अचेतनत्वादित्यनुमानेऽज्ञानाविरोधित्वमुपाधिस्तस्याज्ञाननिवर्तकत्वरूपमोक्षदत्वाभावो यत्र तत्राज्ञानाविरोधित्वमिति व्याप्तेः । पटादौ दृष्टत्वेन साध्यव्यापकत्वात् । अचेतनत्वहेतुमति विज्ञाने अज्ञानविरोधित्वस्यैव सत्त्वेन तदविरोधाभावात् साधनाव्यापकत्वाच्चेत्युक्तं भवति । **यज्ञदत्तगतदुःखविरोधिताया एवेति** । अनेनात्मज्ञानमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुः न भवति दुःखिज्ञानत्वादित्यनुमानेन दुःखाविरोधित्वमुपाधिः । तस्य यद्यद्दुःखानिवर्तकं तत्तद्दुःखाविरोधीति व्याप्तेर्देवदत्तविषयकयज्ञदत्तसमवेते ज्ञाने दृष्टत्वात् । तस्य यज्ञदत्तगतदुःखनिवर्तकत्वतदविरोधयोः सत्त्वात् । दुःखिज्ञानत्ववति आत्मविज्ञाने तदविरोधाभावेन साधनाव्यापकत्वाच्चेत्युक्तं भवति । न तत्प्रयोजकत्वमित्याशय इति पाठः । निरन्तरशब्दस्यापि सर्वकालीनपरत्वादाह **अव्यवधानेनेत्यर्थ इति** । **साधनव्यापकत्वमेवेत्याहेति** । आत्मविज्ञाने साधनवति तत्कालं दुःखनिवृत्तित्वापत्त्या दुःखारोधस्याङ्गीकर्तव्यत्वादित्यर्थः ।

स०व्र०— आत्मज्ञानं न मोक्षदं अचेतनत्वात् पटवदित्यप्रयोजकम् । न च अचेतनस्य मोक्षदातृत्वानुपपत्तिः देवदत्तस्य गोदातृत्ववत् । प्रकृते तदनभ्युपगमादेव आत्मज्ञाने आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः न भवति दुःखिज्ञानत्वात् इत्यत्र अप्रयोजकत्वमित्याह **स्यादेतदिति** ।

॥ इति विरुद्धत्वेन ज्ञानस्य दुःखनिवर्तकत्वे ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमेव दुःखनिवृत्तिप्रसङ्गः ॥

* * *

॥ अथ अस्मन्मते ईश्वरेच्छाविशेषेण ज्ञानानन्तरमपि संसारानुवृत्तिः ॥

१६० **सु०**— ननु भवद्भिरीश्वरज्ञानं मोक्षसाधनमभ्युपेयते । तत्रापि समानमिदं दूषण-मित्यत आह **ईशेति** ।

अनु०— ईशक्लृप्त्यनुसारेण स्यात्कालादीशवादिनः ।

ईशवादिनः मम मते तदिच्छाविशेषानुसारेण कालात्कश्चन कालमतिवाह्य मुक्तिः स्यात् । अयमभिसन्धिः । न वयमीश्वरज्ञानं मोक्षसाधनमाचक्ष्महे । किन्नाम प्रसन्नः परमेश्वर एव । ज्ञानं तु प्रसादसाधनत्वान्मोक्षसाधनमिति गीयते । स च चेतनः कामपि कालकल्पनां करोति । अस्मिन्समयेऽमुं मुक्तं करिष्यामीति । तत्कल्पनानुसारेण भवत्ये-वासौ मुक्त इति न कश्चिद्दोषः । यथा ब्राह्मणस्य विद्याचरणादिना प्रसन्नोऽपि प्रभुश्चेतसा कल्पयति । आगामिनि सूर्योपरागेऽस्मै गां दास्यामीति । स तदनुसारेण तस्माद्गां लभते तथैवेति ।

यादु०— ननु ज्ञानोत्तरकालं मोचकस्य भगवत्प्रसादस्य भवन्मतेऽपि जातत्वादविलम्बेनैव मोक्षः स्यादित्यत आह **यथा ब्राह्मणस्येति** ॥ **तथैवेतीति** । तथा ज्ञानेन प्रसन्नोऽपि भगवांश्चेतसा कल्पयति । प्रारब्धकर्मनाशानन्तरमस्मै मुक्तिं दास्यामीति तस्मान्मुक्तिं लभत इत्यर्थः । प्रसादो हीच्छाविशेषः स च काल-विशेषघटित एव ज्ञानादुत्पन्नः, अतो नोक्तदोष इति भावः ।

वं०प०— **समानमिति** । ईश्वरज्ञानं न मोक्षसाधनम्, अचेतनत्वात् । किञ्च ईश्वरज्ञानं न तावदा-मोक्षादेकम् । ज्ञानानां क्षणिकत्वदर्शनात् । तथा च यदनन्तरं मोक्षोऽभिलष्यते तच्चरमं शुकादीनां ज्ञानं न मोक्षसाधनम्, ईश्वरज्ञानत्वात् प्रथमादिज्ञानवत् । अन्यथा प्रथममेव मोक्षं साधयेत्, अविशेषादिति दूषणं समान-मित्यर्थः ॥ **कालादिति** । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्याह **कञ्चन कालमतिवाह्येति** । अतिक्रमित्वेत्यर्थः । **आचरणं** कर्म ।

शे०चं०— नन्वीश्वरज्ञानस्यापि दुःखाद्यनर्थविरोधित्वात् तन्निवर्तकता स्यान्न तु विलम्बेन । विलम्बे विरोधस्यैवानिर्वाहात् तत्कथं कञ्चन कालमतिवाह्य मुक्तिः स्यादित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** ।

वा०र०— कालादिति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीति भावेन व्याख्यातं मूले **कञ्चन कालमतिवाह्येति** । **किन्नाम प्रसन्नः परमेश्वर एवेति** मूले पूर्ववाक्यान्मोक्षसाधनमित्येतदनुवर्तते । आचक्ष्मह इति वेतिशब्दश्च

पूरणीयः । तथा च परमेश्वर एव मोक्षसाधनमित्याचक्ष्महे इति वाक्यप्रकार उक्तो भवति । यद्वोत्तरवाक्यस्थं मोक्षसाधनमितीति आकृष्यते । पूर्वस्थं चाचक्ष्महे इति । ततश्चोक्तवाक्यप्रकारलाभ इति ध्येयम् ।

चषकः— आगामिनि सूर्योपराग इति । साम्प्रतिकप्रागभावप्रतियोगिनि तरण्युपराग इत्यर्थः ।

॥ इति अस्मन्मते ईश्वरेच्छाविशेषेण ज्ञानानन्तरमपि संसारानुवृत्तिः ॥

* * *

॥ अथ अचेतनकर्मणः न साक्षात् मोक्षसाधनत्वम् ॥

१६१ **सु०— एवमात्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं निराकृत्य धर्मस्यापि तं निराचष्टे कर्मेति ।**

अनु०— कर्महेतुत्वमपि तु निश्चैतन्यान्न हि क्वचित् ।

कर्मणो हेतुत्वं कर्महेतुत्वं मोक्षं प्रति । यद्वा कर्महेतुत्वमिति बहुव्रीहिः । मोक्षस्येति शेषः । तुशब्दोऽवधारणे । नैवेति सम्बन्धः । निश्चैतन्यात् कर्मणः । विमतं कर्म न मोक्षसाधनं भवति अचेतनत्वात् पटवदित्यर्थः । व्याप्तिमुपपादयति न हीति । नेत्युभयत्र सम्बध्यते । न हि क्वचिदचेतने मोक्षसाधनत्वमावयोः सम्मतम् । येनात्र व्याप्तिः न स्यादित्यर्थः ।

परि०— पूरणगुणेति गुणेन समासनिषेधादाह **यद्वेति** । **कर्म**पदेनात्र क्रियाजन्यमदृष्टमुच्यते ।

यादु०— कर्मण इति । अत्र सर्वत्र कर्मपदेन धर्मरूपमदृष्टं ग्राह्यम् ।

वं०प०— कर्मण इत्यादि । अत्र सर्वत्र कर्मशब्दोऽदृष्टपरः । अशेषदुःखविलय इत्यस्य तात्पर्यं **मोक्षस्येति** ।

शे०चं०— ननु चात्र मोक्षस्याश्रुतत्वात् कथं कर्मणो मोक्षसाधनतानिरासकत्वमस्य वाक्यस्येत्यतः तत्पूरयति **मोक्षं प्रतीति** । समासप्राबल्यात् तत्पुरुषाश्रयणे मोक्षं प्रतीति पदद्वयं भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । मोक्षस्यान्यपदार्थतालाभायापेक्षितं शेषमाह **मोक्षस्येति शेष इति** । तथा चैकस्यैव पदस्य पूरणात् अत्र लाघवमिति भावः ॥ **निश्चैतन्यादिति** । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकमित्यादाविव चैतन्याभावो निश्चैतन्यं तस्मादिति अव्ययीभावसमासः । अपञ्चम्या इत्युक्तत्वान्निश्चैतन्यादिति पञ्चमी युक्तेति भावः ॥ **कर्मेति** । धर्माधर्मरूपमदृष्टमेवात्र कर्मतया विवक्षितं न तु क्रियामात्रम् । अत एव धर्मस्यापीति पूर्वं धर्मपदं प्रयुक्तम् । अन्यथा कर्मणोऽपीत्येवावक्ष्यदिति ज्ञेयम् ।

वा०र०— नन्वत्रापि मोक्षस्येति पदं पूरणीयं भवतीत्यतोऽभिप्रायमाह **मोक्षस्यान्यपदार्थेति** । अपञ्चम्या इत्युक्तत्वादिति पाठः । **धर्माधर्मरूपमदृष्टमेवेति** । कर्माणि तानि च पृथक्चेतनानीति भक्तिपादीय-भाष्यमूलादौ तु धर्माधर्मरूपाचेतनशरीरकर्मणां चेतनत्वस्योक्तत्वान्न जिनादिसम्मतधर्माधर्मरूपकर्मणोऽचेतन-त्वोक्तेस्तद्विरोधः शङ्क्यः ।

स०व्र०— **कर्मेति** । अत्र कर्मशब्देन धर्माधर्मरूपमदृष्टं ग्राह्यम् ।

।। इति अचेतनकर्मणः न साक्षात् मोक्षसाधनत्वम् ।।

* * *

।। अथ एकस्यैव कर्मणः न मोक्षसाधनत्वम् ।।

१६२ **सु०**— नन्वचेतनत्वेऽपि विशिष्टं कर्मेदं मोक्षसाधनं किन्न स्यादिति चेत् । किम् आमोक्षप्राप्तेः क्रियमाणमेकमेव कर्मोतानेकानि । नाद्यः । क्रियाणामनेकत्वदर्शनात् । प्रति-क्रियं कर्मोत्पत्तेः । एकत्वे च जातस्यैव जन्म वा क्रियाणां वैयर्थ्यं वा विरम्यव्यापारो वाऽऽपद्येत । अभ्युपगम्यैकत्वं बाधकमाह **अशेषेति** ।

अनु०— **अशेषदुःखविलये नेदानीं कारणं यथा ।**
तथोत्तरं न चैव स्यात्

यथेदानीं प्रथमक्रियोत्तरकालं जातं कर्म **अशेषदुःखविलये** मोक्षस्य **कारणं न** भवति । **तथोत्तरकालं** विवक्षितकालेऽपि मोक्ष**कारणं न स्यात्** । कर्मत्वादिति शेषः । एकस्यापि कर्मणः कालभेदेन भेदात् पक्षसपक्षत्वं युज्यते । विपक्षे तूत्पत्त्यनन्तरमेव मोक्षं साधयेदविशेषादिति ।

परि०— **विशिष्टं कर्मेति** । इतरकर्मतो व्यावृत्तं कर्म निवृत्तं कर्मेति यावत् । क्रियमाणं क्रियातो जायमानम् । **अनेकत्वेति** । तथा च तज्जन्यं कर्माप्यनेकमेव वाच्यमिति भावः । एकमिति पक्षे बाधकं चाह **एकत्वे चेति** । अत्र पक्षे क्रियाणां किं प्रत्येकं कर्मोत्पत्तिहेतुत्वमुतैकस्य अथ समुच्चिताशेषक्रियाणामिति कल्पान् हृदि कृत्वा क्रमेण निराह **जातस्यैवेति** । **अशेषदुःखविलय** इत्यनुवादः । **मोक्षस्येति** व्याख्या । तर्कमाह **विपक्षे त्विति** । उक्तसाध्यानङ्गीकारे त्वित्यर्थः ।

यादु०—— विशिष्टमिति । निष्कामत्वादिना विशिष्टमित्यर्थः । निवृत्तमिति यावत् । तथा च निवृत्त-कर्मेतरत्वमचेतनत्वानुमाने उपाधिः न च पक्षेतरत्वम् । निवृत्तकर्मणो मोक्षहेतुत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तदभाव-साधनस्य बाधितविषयत्वेनास्य बाधोन्नीतत्वादित्याशयः । अत एव निवृत्तकर्मणो मोक्षहेतुत्वं प्रमाणसिद्धमिति पराभिमानं खण्डयितुं तर्कपराहतिमाह **किमामोक्षप्राप्तेरित्यादिना** । तथा च बाधाभावात् पक्ष एव साध्या-व्यापकतया अयं पक्षेतरो नोपाधिरिति भावः । **क्रियमाणं** क्रियाभिर्जायमानम् । ननु न प्रतिक्रियं कर्मोत्पद्यते किन्त्वेकमेवेत्यत आह **एकत्वे चेति** । एकमेव कर्मोत्पद्यत इति वदन् प्रष्टव्यः । किं द्वितीयादिक्रियमाणमपि प्रत्येकं तत्कर्मजनकत्वमस्ति, किंवा न, यद्वा चरमक्रियाव्यतिरिक्तानां सर्वासां चरमक्रियाजननद्वारा तत्कर्मो-त्पादकत्वमिति । आद्यं दूषयति **जातस्यैव जन्मेति** । द्वितीयं दूषयति **न वैयर्थ्यमिति** । तृतीयमपाकरोति **विरम्येति** । अविशेषादितीत्यनन्तरं बाधकमिति शेषः ।

वं०प०—— उत्तरकालीनं कर्मापरपर्यायमदृष्टं न मोक्षसाधनं कर्मत्वाददृष्टत्वात्पूर्वादृष्टवदित्यनुमानमयु-क्तम् । कर्मणोऽदृष्टस्यैकत्वेन पक्षसपक्षत्वयोरयोगादित्यत आह **एकस्यापीति** । **कर्मणः** अदृष्टस्य ॥ **काल-भेदेनेति** । उत्तरकालावच्छिन्नस्य पक्षत्वं पूर्वकालावच्छिन्नस्य सपक्षत्वमित्यर्थः ॥ **विपक्षे त्विति** । कर्मत्वेऽपि विवक्षितकाले मोक्षसाधनत्वाङ्गीकार इत्यर्थः । **अविशेषात्** कर्मत्वाविशेषात् ।

शे०चं०—— 'कर्म न मोक्षसाधनम्, अचेतनत्वाद्घटवदि'त्यत्र निवृत्तकर्मेतरत्वमुपाधिरित्याशङ्कते **नन्विति** ॥ **विशिष्टमिति** । निष्कामत्वादिना विशिष्टमित्यर्थः । न च पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन पक्षे-तरत्वादनुपाधित्वम् । निवृत्तकर्मणो मोक्षसाधनतायाः प्रमाणसिद्धत्वेन तदभावसाधनस्य बाधितविषयत्वेनास्य बाधोन्नीतत्वादित्याशयात् । तर्कपराघातेन कर्मणो मोक्षहेतुताया न प्रमाणसिद्धत्वमिति न बाधोन्नीतत्वमित्या-शयेन तर्कपराहतिमाह **किमामोक्षप्राप्तेरिति** । न चाङ्मर्यादावचन इति आङो मर्यादायां कर्मप्रवचनीयत्व-स्मरणात् तस्य च पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति कर्मप्रवचनीयाङ्योगे विहितपञ्चम्यन्तेन मोक्षप्राप्तिशब्देनाङ्मर्यादाभि-विध्योरिति समासे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुप्लोपेऽपविष्णु संसार इत्यादिवदामोक्षप्राप्तीत्येव भवितव्यम् । आ मोक्षप्राप्तेरिति पञ्चमी तु कथमिति वाच्यम् । विभाषेति महाविभाषाधिकारे 'आङ् मर्यादाभिविध्योरि'ति मर्यादार्थकस्याङो विकल्पेन पञ्चम्या समासविधानेन समासपक्षे आमोक्षप्राप्तीति रूपप्राप्तावपि तदभावपक्षे आ मोक्षप्राप्तेरिति वाक्यस्यापि सम्भवेन पञ्चमीश्रवणोपपत्तेरित्याशयात् ॥ **क्रियमाणमिति** । क्रियया निष्पाद्य-मानमित्यर्थः ॥ **क्रियाणामिति** । अदृष्टजनकक्रियाणामित्यर्थः । एकमेव कर्मोत्पद्यत इति वदन् प्रष्टव्यः । किं प्रथमादिक्रियाणां सर्वासामपि प्रत्येकं तत्कर्मजनकत्वमभिमतं, किंवा प्रथमक्रियाया एव तज्जनकत्वं न तु द्वितीयादिक्रियाणामिति, किंवा चरमक्रियाव्यतिरिक्तसर्वकर्मणां चरमक्रियोत्पादनद्वारा तत्कर्मोत्पादकत्वमिति विकल्पान्मनसि निधाय क्रमेण पक्षत्रयं दूषयति **एकत्वे चेत्यादिना** । नन्वेकस्यैव कर्मणः कथं पक्षसपक्षभाव इत्यत आह **एकस्यापीति** । अविशेषादित्यतःपरं बाधकमिति शेषः ।

वा०र०—— पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेनेति । दृश्यत्वादेरुपाधिकथनपरन्यायामृततरङ्गिण्यां पक्षमात्रव्यावर्तकेत्येतद्विचारः कृतोऽस्ति तदनुसारेण विचारः कार्योऽस्ति । **बाधोन्नीतत्वादिति** । बाधोन्नीतपक्षेतरस्य चोपाधित्वं वह्नीतरत्वादौ दृष्टमिति भावः । क्रियमाणमितीति ह्रस्वः पाठः । अत्र मूले **कर्मव्यक्तिरुच्यत इति** । तेन व्यक्तिभेदादेव पक्षसपक्षत्वनिर्वाह इति सूचयति ।

स०व्र०—— क्रियमाणमिति । अदृष्टजनकक्रियमाणमित्यर्थः । नन्वेकस्यैव कर्मणः कथं पक्षसपक्षभाव इत्यत आह **एकस्यापीति** । ननु नानियतकरणकत्वं इयतैव कालेन इयन्त्येव कर्माणि कृत्वा अपव्रज्यत इति नियमाङ्गीकारादित्यत आह **न हीति**। **न चेति** । नापीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह **जिनानामिति** । कर्मणामिति शेषः। जिनैः कर्मणां विषमकालीनताङ्गीकारेणेयतैव कालेनेयन्त्येव कर्माणीति नाभ्युपगन्तुं शक्यन्त इति भावः ।

।। इति एकस्यैव कर्मणः न मोक्षसाधनत्वम् ।।

* * *

।। अथ कर्मत्वाऽविशेषात् अनेककर्मणामपि न मोक्षसाधनत्वम् ।।

१६३ सु०—— द्वितायेऽपि बाधकं प्रमाणमाह अशेषेति । अत्रेदानीमितीदानीन्तनी कर्मव्यक्तिरुच्यते । उत्तरमित्यन्तिमा । अन्यत् समानम् । न चान्तिमकर्मव्यतिरिक्तानां कर्मणां मोक्षसाधनत्वमस्ति । तथा सति तदनन्तरमेव मोक्षप्रसङ्गात् । न च पूर्वसहकृतस्यान्तिमस्य कर्मणो मोक्षसाधनत्वं वाच्यम् । इयत्ताभावेनानियतकारणकत्वापत्तेः । न हि ज्ञानोदयानन्तरमियतैव कालेनेयन्त्येव कर्माणि कृत्वाऽपव्रज्यत इति नियमः प्रमाणवान् । न च जैनैरिष्यते । जिनानां विषमकालत्वाभ्युपगमात् ।

परि०—— द्वितीय इति । उतानेकानीति पक्ष इत्यर्थः । कुतो नेष्यत इत्यत आह **जिनानामिति** । उत्पन्नतत्त्वज्ञानानां जिनानां केषाञ्चिदल्पकालेऽपवर्गः केषाञ्चिदधिककाल इत्यङ्गीकारेण इयत्तेति नियमो नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ।। **आभासोद्धारमिति** । निश्चैतन्यानुमानस्याशेषेत्यादित्रिपाद्यामुक्तानुमानस्य चेति योज्यम् । *जैनोक्तस्य कर्मणो मुक्तिहेतुत्वनिरासः ।।*

यादु०—— अन्तिमा कर्मव्यक्तिः न मोक्षहेतुः कर्मव्यक्तित्वात् तत्पूर्वव्यक्तिवदित्यनुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमाशङ्क्य परिहरति **न चान्तिमकर्मेत्यादिना** । **जिनानामिति** । जिनदर्शनवेदिनां सर्वेषां नैकस्मिन्काले मुक्तिः किन्तु कस्यचिदस्मिन्कल्पे कस्यचिदतीते कस्यचिद्भविष्यतीत्येवं विषमकालत्वाभ्युपगमान्न कर्मादिरियत्ता युक्तेत्यर्थः ।

वं०प०— द्वितीयेऽपीति । आमोक्षप्राप्तेः क्रियाभिर्जायमानानि अदृष्टान्यनेकानीति पक्ष इत्यर्थः । **अन्यत्समानमिति** । कर्मत्वादिति शेषकरणं समानमित्यर्थः । अन्तिमाऽदृष्टव्यक्तिः न मोक्षसाधनं कर्मत्वात् इदानीन्तनकर्मव्यक्तिवदित्यनुमाने दृष्टान्ते साध्यमुपपादयति **न चान्तिमेति** । **अपवृज्यते** अपवर्गवान् भवति । जिनानाम् । कर्तरि षष्ठी । जिनदर्शनाभिज्ञैरित्यर्थः ।

शे०चं०— अन्यत्समानमिति । शिष्टपदव्याख्यानं कालभेदात् पक्षसपक्षत्वव्युत्पादनं च पूर्ववद् द्रष्टव्यमित्यर्थः । अन्तिमा कर्मव्यक्तिः न मोक्षहेतुः कर्मव्यक्तित्वात् पूर्वकर्मव्यक्तिवदित्यनुमाने पूर्वकर्मव्यक्तेरपि मोक्षहेतुत्वाद् दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमित्याशङ्क्य परिहरति **न चान्तिमेति** ॥ **इयत्ताभावेनेति** । कर्मणामिति शेषः । ननु नानियतकारणत्वमापाद्यते । ज्ञानोदयानन्तरमियतैव कालेनैतावन्त्येव कर्माणि कृत्वाऽपव्रज्यते इति नियमाङ्गीकारादित्यत आह **न हीति** । तथाऽपि प्रमाणाभावेनोक्तनियमासिद्धेरनियतकारणकत्वप्रसङ्गोऽवर्जनीय एवेति भावः । न केवलमयं नियमो न प्रमाणवानित्येतावतैव अनियतकारणत्वानिस्तारः किन्तु जैनानामनिष्टत्वादपीत्याह **न चेति** । नापीत्यर्थः । यदि हि यावान् देवदत्तस्य ज्ञानोदयानन्तरं मोक्षार्थमपेक्षितः कालः तावानेव यज्ञदत्तस्यापि मोक्षार्थमपेक्षितः स्यात् तदा यावता कालेन देवदत्तेन यावन्ति कर्माणि क्रियन्ते तावता कालेन तावन्त्येव यज्ञदत्तेनापीति कर्मनियमः सम्भाव्येतापि । न चैतदस्ति । जैनैः सर्वेषामात्मनां ज्ञानोदयानन्तरं मोक्षस्य विषमकालतायाः एवाभ्युपगतत्वेनोक्तकर्मनियमानुपपत्त्या नानियतकारणकत्वपरिहार इत्यर्थः । जिनस्यैकत्वेऽपि गीताभाष्योक्तरीत्या तच्छिष्याणामपि तच्छब्दवाच्यत्वात् तदभिप्रायेण जिनानामपि (कर्तृषष्ठी जिनदर्शनाभिज्ञैरित्यर्थः) बहुवचनमिति ध्येयम् ।

वा०र०— अन्यत्समानमिति । शिष्टपदव्याख्यानं समानमित्यर्थ इति पाठः । अन्यादृशस्तु लेखकदोषात् । मूलकोशे असत्त्वादयुक्तेश्चोपेक्ष्य इति ध्येयम् । **शिष्टपदेति** । अशेषदुःखविलय इत्यादि च पदव्याख्यानमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । कर्मत्वादिति शेषपूरणं ध्येयम् । तथाहि तत्प्रकारः । यथेदानीन्तनकर्मव्यक्तिरशेषदुःखविलयमोक्षस्य कारणं न भवति । तथोत्तरं अन्तिमव्यक्तिरपि मोक्षकारणं न स्यात् कर्मत्वादिति । **कर्मणामिति शेष इति** । 'अर्धर्चाः पुंसि च', प्रोद्गातृणां कडाराः शौण्डैरि'त्यादाविव बहुवचनस्याद्यर्थतायां युक्तिपादीय-'यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृताः' इत्यनुव्याख्यानमूलतट्टीकयोः मनोजवेष्वित्येतद्बहुवचनमाद्यर्थे 'ज्ञानादिगुणेष्वसमा' इति ज्ञानपादीयमूलतट्टीकयोः 'युजं वृत्रेषु वज्रिणमि'त्यत्रत्य-'वृत्रेष्वि'ति बहुवचनमाद्यर्थः इत्येतदृग्भाष्यजयतीर्थीयटीकयोश्चेत्येवं तत्र तत्र मूलकारादिभिः स्वीकृतत्वात् तद्वत्प्रकृतेऽपि जिनानामिति बहुवचनमाद्यर्थे । अत एव प्राग्यदि पुद्गलेत्यनुव्याख्यानव्याख्यानमूले तर्हि जिनादयस्तत्त्वज्ञानसम्पन्ना इत्यादिरूपेणादिपदं प्रयुक्तम् । ततश्चाद्यर्थलक्षणायां बहुवचनस्य ज्ञापकत्वाभिप्रायेण प्रयुक्ता युक्तय इत्यादि बहुवचनेनेव जिनानामिति बहुवचनेनापि जिनादीनामित्यर्थलाभ इति सत्येव समाधाने प्रकारान्तरेणापि समाधत्ते **जिनस्यैकत्वेऽपीति** । अत्र गीताभाष्यटीकोक्तरीत्येति पाठः । भाष्योक्तेति पाठेऽपि भाष्ये तदुपपादनाय टीकाकृतेति योज्यम् । अन्यादृशस्तु लेखकदोषप्रयुक्त एवेति ध्येयम् । द्वितीयाध्याये न तच्छास्त्रं

प्रमाणम् । अक्षपादकणादानां साङ्ख्ययोगजटाभृताम् । मतमालम्ब्ये'ति वाक्यव्याख्यानावसरे गीताभाष्यटीकायां तच्छिष्या अपि तच्छब्देनोच्यन्त इति बहुवचनमिति प्रतिपादनादिति भावः ।

ननु तच्छिष्याणां कथं तच्छब्दवाच्यत्वमिति चेदित्थम् । व्याकरणशास्त्रं हि पाणिनिकात्यायन-पतञ्जलिरूपमुनित्रयप्रणीतम् । ते च मुनयो वैयाकरणा इत्युच्यन्ते । विशेषेण क्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति करणे ल्युटि व्याङोः प्रादिसमासे निष्पन्नाद्व्याकरणशब्दात् 'तदधीते तद्वेदे'ति सूत्रेण व्याकरणमधीते वेद वेत्यर्थद्वये अणो विधानेनाणि 'नय्वाभ्यां पदान्ताभ्यामि'ति सूत्रेण वीतिपदान्तेकारस्यैजागमादेशे वैयाकरणशब्द-निष्पत्तेः । तथा च मुनयस्ते वैयाकरणास्तदुक्तरीत्या सिद्धान्त एव वैयाकरणसिद्धान्त इत्युच्यते । तथा तट्टीका-कृतोऽपि वैयाकरणा इत्युच्यन्ते । व्याकरणवेत्तृत्वस्य तेष्वपि भावात् । तदुक्तव्याख्यानग्रन्थोऽपि च व्याकरण-शास्त्रमित्युच्यते । यौगिकस्यापि वैयाकरणसिद्धान्त इत्यादि प्रयोगनिर्वाहाय संज्ञात्वेनाप्याश्रयणीयत्वात् । विशेषेण क्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते इत्युक्तरीत्या यौगिकस्यापि व्याकरणशब्दस्य शास्त्रविशेषे रूढेरनावश्यकत्वाच्च । ततश्च सम्प्रदायप्रवर्तकत्वाद्यनाश्रयणे कथमन्यत्र तच्छब्दप्रयोगः युक्तः स्यात् । तस्माच्छास्त्रकारा एव वैयाकरण-सम्प्रदायप्रवर्तकेषु वैयाकरण इति पदं प्रयुञ्जानाः योगमात्रमाश्रित्य कथञ्चिच्छब्दस्य तत्र वृत्तिमभ्युपयन्तीत्यादे-रप्येतद्द्रष्टव्यम् । एवमेव तार्किकमीमांसकादिपदान्यपि तत्तत्सम्प्रदायप्रवर्तकेषु व्यवह्रियमाणानि स्पष्टान्येव । सम्मतं चेदं अनुव्याख्यानमूलकारादीनां चार्वाकैरुच्यते मानमित्येतदभ्युपगमेऽपीत्येतदधिकरणीयानुव्याख्यानगत-'चार्वाकैरि'त्येतद्बहुवचनोपपादनाय चार्वाकाचार्यैः तन्त्रान्तरे प्रयुक्तेऽपि चार्वाकपदे योगोपपादनं चार्वी बुद्धि-रित्यादिना मूले कृतम् । न चैतावता शास्त्रकारपरित्यागेन तच्छिष्यमात्रग्रहणमूलकृतोक्तमिति ज्ञायते । सम्प्रदाय-प्रवर्तकानां ग्रहणेनैव मूलाचार्यस्य लब्धत्वात् । अत एव नैव मोक्ष इति प्राहुरित्यादि योजनां प्रदर्श्यापि नेति वक्तुमर्हत्वमित्येतन्मूले लोकायताचार्यस्येत्यादिकमूलाचार्यस्यापि ग्रहणेन व्याख्यानम् । तेन सम्मतोऽयमर्थो मूलकारस्य । यद्ग्रन्थकाराणां मूलशास्त्रकारवाचिशब्दोऽपि तच्छिष्येषु सम्प्रदायप्रवर्तकतया वर्तत इति । अत एव च 'कणादयोऽक्षपादा अपीशस्ये'त्युत्तरानुव्याख्यानव्याख्यावसरे कणादाक्षपादाभ्यामीश्वरप्रसादाधीना मुक्तिरि-त्यङ्गीकृतमित्यत्र किरणावलीकुसुमाञ्जलिस्थोदयनवचने प्रमाणीकरिष्येते ।

तथा देशनाथलोकनाथानाम् । 'सत्त्वाशयवशानुगाः' इत्येतद्बोधिचित्तविवरणाख्यबौद्धग्रन्थे लोके नाथा-नामिति बुद्धवाचकपदस्य माध्यमिकादिप्रयोगः । अत एव समुदाय उभयहेतुकेऽपीत्यधिकरणे कल्पतरौ लोक-नाथानामित्यस्य बुद्धानामिति व्याख्यानं कृतम् । तदधिकरणे एव चादिबुद्धस्येति परिमले व्यवहारश्च । एवं माध्यमिका इत्यादि बहुवचनमुपपादनीयम् । एवं तत्र तत्र जैना इत्यादिरनुव्याख्याने तट्टीकायां च शिष्यगुरू-भयाभिप्रायेणैव प्रयोगो 'बुद्धानां धर्मदेशना' इत्यादिपरग्रन्थोदाहरणं च तत्र तत्र मूलेऽनेकत्वेन प्रदर्श्यते । तस्मान्मूलग्रन्थकारवाचिशब्दस्यापि सम्प्रदायप्रवर्तकेषु प्रयोगादेव शक्तेरध्यवस्यमानत्वाच्छिष्याणामपि तच्छब्देन व्यवहारो युक्त एवेत्याद्युपपादनं ज्ञातव्यम् । तथा च शिष्याणां तच्छब्दवाच्यत्वात् तेषां च बहुत्वात् तद्विवक्षया

जिना इति बहुवचनं युक्तमिति द्रष्टव्यम् । 'स्वात्मशिष्यप्रशिष्याणां नाम्नैव कपिलस्तथा । तन्नामा कपिलोऽन्यस्तु शिष्यनाम्ना सहाभवदिति तृतीयाध्यायछान्दोग्यभाष्यरीत्या कपिले शिष्यैः सह नामैक्यस्य स्पष्टत्वात् तदनुसारेणान्यत्रापि तथा नामप्रार्थनादेः प्रमाणान्तरे कथितत्वस्य सम्भावयितुं शक्यत्वाच्छिष्या अपीति यथाश्रुतमेव । एवं गीताभाष्यटीकायामपि ज्ञेयमिति तुशब्दार्थः । एतच्चैकस्मिन्बहुवचनप्रापकाभावमाश्रित्य प्रकृतगीताभाष्यटीकामनुसृत्य । न तु वस्तुतः । एकस्मिन्नपि बहुवचनस्य व्याकरणमर्यादयैव प्राप्तेः । तथाहि 'अस्मदो द्वयोश्चे'ति सूत्रे हि वृत्तिकृता युष्मदि गुरावेकेषामिति लक्षणमभिहितम् । तच्च भाष्यवार्तिककाराभ्यामनुक्तमप्यभियुक्तप्रयोगसंरक्षणायोक्तम् । तथैव मञ्जर्यामुक्तेः । तत्र च मे गुरुर्यूयं मे गुरव इति । तत्रत्यकाशिकोक्तोदाहरणानुसारेण युष्मच्छब्दपूर्वकगुरुशब्दादेव पक्षे बहुवचनं विधेयतयाऽभिप्रेतमिति न मन्तव्यम् । तथा सत्युदाहृतकाशिकावाक्येन यूयं गुरव इत्येवंरूपकाचित्कस्थप्रयोगसंरक्षणेऽपि गुरुर्गुरूणामित्यादि केवलगुरुपदे प्रणम्येत्यादियोगे प्रयोगस्य गुरुवाचकतत्तद्भट्टोपाध्यायाचार्यादिशब्देषु बहुवचनान्तप्रयोगस्य यूयमित्याद्येकमात्रवस्तुनिष्ठप्रयोगस्य युष्मदर्थविषयस्य भवन्तः भवद्भिरित्यादिप्रयोगस्य च संरक्षणाभावेन तद्वाक्यस्यानुपयोगापाता । किन्तु तेन वाक्येन तत्तच्छास्त्रकारीयैकस्मिन्नपि गुरौ बहुवचनम् । गुर्वादिपदप्रयोगस्य तत्तत्प्रकृतानुसारेणैकत्ववत्यपि बहुवचनान्तयुष्मानित्यादि ग्रन्थकारलौकिकप्रयोगस्य च निर्वाहाय 'युष्मदि गुरौ चे'ति प्रत्येकमेव बहुवचनं पक्षे विधीयते । तथाऽस्मदीत्यादाविवार्थग्रहणाच्छब्दमात्रपरं न युष्मदीत्यादिकमपि तु युष्मच्छब्दवत् युष्मच्छब्दवाच्यार्थवाचिशब्दान्तरमपि सङ्गृह्णाति । युष्मच्छब्दं गुरावित्येतदपि गुरुशब्दबहुवाचकभट्टादिशब्दमपि सङ्गृह्णातीति सर्वैरभ्युपेयम् । युष्मदीत्यनेन सिद्धस्यैव विशेषविवक्षया गुराविति पृथगभिधानमिति च कल्पनीयम् । गत्यन्तराभावात् । तथा च गुरूनित्यादिप्रयोगाः समाहिता भवन्ति । एतदेवाभिप्रेत्य गीताभाष्यटीकायामान् व्यासान् इति बहुवचनं गौरवादेवेति मूलकृतोक्तम् । तत्र गौरवादेवेत्यस्य युष्मच्छब्दसामानाधिकरण्याभावेऽपि गुरुरिति शब्दत्वाभावेऽपि च वस्तुतो गुरुवाचकशब्दत्वमात्रेण युष्मदि गुरावेकेषामित्यनेन बहुवचनमित्यर्थकतायाः स्पष्टं प्रतीयमानत्वात् । अर्थान्तरस्य चाप्रतिभासात् । 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानां चे'त्येतत्सूत्रीयायमपि योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? उदिते पूर्वे फल्गुन्यौ उदिताः पूर्वा फल्गुन्यः । फल्गुनीसमीपगते चन्द्रमसि फल्गुनीशब्दो वर्तते । बहवस्तेऽर्थास्तत्र युक्तम् । बहुवचनमिति भाष्यकारोक्तव्युत्पादनं तु न सर्वत्र प्रसरति । यत्रानेकेषां तत्तत्क्रियादिधर्मान्वियस्तत्र साहचर्यकल्पनोपपत्ताविति यत्र गुरूणां टीका स्त्रीपुत्र इत्यादि प्रयुज्यते तत्र साहचर्यस्य बाधिततया कल्पयितुमशक्यत्वेन सार्वत्रिकप्रकारस्यास्मदुक्तस्यैवाश्रयणीयत्वादित्यलं पल्लवितेन । एवमेवाक्षोभ्यतीर्थानमन्दबोधभगवत्पादानित्याद्यपि बहुवचनं मूलकारीयमुपपाद्यम् । तथा तत्तत्प्रमेये मतविवादस्थले केचित्स्वरूपमेव सत्त्वमिति मन्यन्ते । अपरे इत्यादयः प्रयोगा एकत्ववन्मात्रनिष्ठाः परःसहस्रावधिकाः उपपाद्याः ।

* * *

१६४ सु०— आभासोद्धारं करोति **दृष्टीति** ।

अनु०— दृष्टिपूर्वाऽनुमा यतः ।

यस्मादियं **दृष्टिपूर्वा** प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादिमती । ततः **अनुमा** न त्वाभास इत्यर्थः ।

गु०दी०— पुत्रपौत्रादिषु प्रीतिं वारयितुं **अनिजप्रीतित्वादित्युक्तम्** । दृश्यते कस्य कुत्रचिदित्यत्र कस्यचिदित्यर्थः ।

चषकः— आभासोद्धारं करोतीति । निश्चैतन्यानुमानस्याशेषेत्यादिपादत्रयोक्तानुमानस्य चेति पूरणीयम् ।

॥ इति कर्मत्वाऽविशेषात् अनेककर्मणामपि न मोक्षसाधनत्वम् ॥

* * *

॥ अथ भगवत्प्रसादेनैव बन्धनिवृत्तिः ॥

१६५ सु०— यदुक्तमीशक्लृप्त्यनुसारेणेति तदसत् । ज्ञानादीश्वरप्रसादः ततो मुक्तिरित्यत्र प्रमाणाभावादिति चेन्न । श्रुतेः सद्भावात् । तत्प्रामाण्यस्य साधितत्वात् ।

आभासानुद्धरन्नेव (वा)चानुमानमप्याह **दृष्टीति** ।

अनु०— शक्तस्यान्यस्य विज्ञानं तत्प्रीतिजनकं यदि ।
तयैव बन्धहानिः स्यादिति किन्नाम दूषणम् ।

शक्तस्यान्यस्य विज्ञानं विशिष्टज्ञानं गुणोत्कर्षादिज्ञानमिति यावत् । **तत्प्रीतिजनकं** इति **यदि** अनुमीयते । यदि च **तया** तत्प्रीत्या **एव बन्धहानिः स्यादिति** अनुमीयते । तदा **किन्नाम दूषणम्** । न किमपि । कुतः । यतो दृष्टिपूर्वा प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादिमतीयमनुमेत्यर्थः । अर्थमात्रमिदमुक्तम् ।

एषा तु प्रयोगप्रक्रिया । संसारबन्धहानिः समर्थपुरुषान्तरप्रीतिनिबन्धना बन्धहानित्वात् राजप्रसादाधीनभृत्यनिगडबन्धहानिवत् । यश्चासौ पुरुषः स एवेश्वरः । विप्रतिपन्ना

प्रीतिर्गुणोत्कर्षादिज्ञानजा अनिजप्रीतित्वाद्राजप्रीतिवत् । कर्मादिना भवन्नीश्वरप्रसादोऽपि गुणोत्कर्षादिज्ञाने सत्येवेति न दोषः । यद्वेश्वरविषयं गुणोत्कर्षादिज्ञानं तत्प्रीतिजनकं गुणोत्कर्षादिज्ञानत्वात् सम्मतवत् । न चेश्वरासिद्ध्या दोषः । प्रथमानुमानेन तस्य सिद्धत्वात् । तदिदमुक्तं **शक्तस्यान्यस्येति** ।

परि०— श्रुतेरिति । 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे तं विद्वानेव चामृतः । वृणुते यं तेन लभ्य' इति जिज्ञासानयोक्तश्रुत्यादेरित्यर्थः । **साधितत्वादिति** । 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य ही'ति जिज्ञासानयानुव्याख्यानादाविति भावः ॥ **अनिजेति** । अस्वाभाविकेत्यर्थः । देहापत्त्यादिषु जायमानस्वाभाविकप्रीतावव्यभिचारायानिजेत्युक्तिः । यद्वा लक्ष्म्यादिष्वनादिसिद्धनिजप्रीतावव्यभिचारायानिजेत्युक्तिः ।

यादु०— निजेषु पुत्रादिषु या प्रीतिः तस्यां व्यभिचारवारणाय **अनिजेत्युक्तम्** ।

वं०प०— ननु कर्मजन्ये भगवत्प्रसादे गुणोत्कर्षज्ञानजन्यत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यत आह **कर्मादिना भवन्निति** ॥ **प्रथमानुमानेनेति** । संसारबन्धहानिः समर्थपुरुषान्तरप्रीतिनिबन्धनेति प्रथमानुमानेनेत्यर्थः ।

शे०चं०— यश्चासौ पुरुष इति । ईश्वरातिरिक्तस्य समर्थत्वविशेषणवैशिष्ट्यासम्भवादिति भावः । निजेषु पुत्रादिषु या प्रीतिः तस्यामव्यभिचाराय अनिजेति विशेषणम् । एवं प्रीतिपक्षकगुणोत्कर्षज्ञानजनकत्वानुमाने कर्मादिजन्यभगवत्प्रीतौ साध्यसद्भावकथनेन व्यभिचारः परिहृतः । इदानीं तु तच्छङ्काशून्यमेव प्रयोगमाह **यद्वेति** । **प्रथमानुमानेनेति** । संसारबन्धहानिः समर्थपुरुषान्तरप्रीतिनिबन्धनेति पूर्वानुमानेनेत्यर्थः । ईश्वरं विना अन्यस्य सामर्थ्यविशेषणायोगादिति भावः ।

॥ इति भगवत्प्रसादेनैव बन्धनिवृत्तिः ॥

* * *

॥ अथ सर्वानिष्टनिवृत्तिः ईश्वरप्रसादाधीना ॥

१६६ सु०— नन्वेतद्विपरीतमपि मयाऽनुमीयते । ततः सत्प्रतिपक्षतेति चेत् । किं विमता बन्धहानिः स्वज्ञाननिबन्धनेत्यनुमीयते उत परप्रसादनिबन्धना न भवतीति । आद्ये दोषमाह स्वज्ञानादिति ।

अनु०— **स्वज्ञानाद्बन्धहानिस्तु दृश्यते कस्य कुत्रचित् ।**

दृश्यत इत्येतत्काक्वा न दृश्यत इति व्याख्येयम् । तथा च व्याप्त्यभाव इति भावः । द्वितीये तु बन्धहानित्वादे राजप्रसादाधीननिगडबन्धहान्यादौ व्यभिचारः । परप्रसादनिरपेक्षैव काचिद् **बन्धहानिः दृश्यते** । तत्र भवतामपि व्यभिचार इति चेन्न । पक्षतुल्यत्वात् सर्वाऽप्यनिष्टनिवृत्तिरीश्वरप्रसादाधीनेति हि तत्त्वविदां पन्थाः ।

गु०दी०— **काचिद्बन्धहानिरित्यत्र** चोरादिभिरुपायैः क्रियमाणा बन्धहानिरित्यर्थः ।

यादु०— **काक्वेति** । ध्वनिविकारविशेषेणेत्यर्थः । 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः' इत्यभिधानात् ।

शे०चं०— **काक्वेति** । ध्वनिविकारविशेषेणेत्यर्थः । 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यभिधानादिति ध्येयम् । अत्र च कुत्र दृश्यते न कुत्रापीत्येवमाक्षेपशक्तेश्चिच्छब्देन प्रतिबद्धतया तत्परत्वानुपपत्तेः कुत्रचिदित्यस्य स्थलविशेषपरत्वमेव वाच्यम् । तथा च स्थलविशेषे न दृश्यत इत्यर्थस्य तेन लाभेऽपि स्थलान्तरे दृश्यत इति शङ्का स्यादेव । एवं कस्येत्यस्यापि न कस्यापीत्येवमाक्षेपपरत्वेऽपि स्थलविशेषे न कस्यापि दृश्यत इत्यर्थपर्यवसानेऽपि कुत्रापि न दृश्यत इत्यर्थालाभात् तदर्थं काक्वा व्याख्यानमाश्रितमित्यवगन्तव्यम् । **काचिदिति** । औषधादिवशाज्जायमानेत्यर्थः ।

वा०र०— ननु दृश्यत इत्यस्य काकुत्वाश्रयणेनाक्षेपलाभवर्णनं मूलकारीयमयुक्तम् । कुत्रेति कस्येति वा किंशब्दस्यैवाक्षेपार्थस्य सद्भावेन काकुपर्यन्तधावनानर्थक्यादित्याशङ्क्योदाहृतकिंशब्दद्वयस्यापि विवक्षिताक्षेपसमर्पकत्वायोगात् तत्परित्यागेन युक्तं काक्वाश्रयणमित्याशयेन किंशब्दद्वयस्य युक्तिपादीयव्याख्यानमूलटीकायां आक्षेपसमर्पकत्वमुपपादयति **अत्र च कुत्रेत्यादिना** । कुत्रेति किंशब्दस्याक्षेपसमर्पकत्वमेव न युक्तमित्यभिप्रायेणाह **कुत्र दृश्यते** इत्यादिना **शङ्का स्यादेवेत्यन्तेन** । **स्थलविशेषे न दृश्यत इत्यस्य लाभेऽपीति** । वक्ष्यमाणरीत्या कस्येत्याक्षेपार्थकिंशब्दयोगेनोक्तार्थलाभेऽपीत्यर्थः । केवलस्य कुत्रचिदित्यस्योक्तार्थसमर्पकत्वेऽपि कस्येत्येतद्योगेन तत्समर्पकत्वमिति भावः । कस्येत्यस्य केवलस्य आक्षेपशक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेनाक्षेपपरत्वं किन्न स्यादित्यस्य आक्षेपसमर्पकतासम्भवेऽपि कुत्रचित्पदयोगेन स्थलविशेषे कस्यापि न दृश्यत इत्येवंरूपाक्षेपस्य तेन लाभेन तु कस्यापि कुत्रापि न दृश्यत इत्येवंरूप आक्षिप्ताक्षेपस्य लाभ इत्याह **एवं कस्येत्यस्यापीति** । **तदर्थं काक्वेति** । काकुपक्षे तु कस्यचित्कुत्रचिद्दृश्यते किमिति किंशब्दद्वयेनापि चिच्छब्दसम्बन्धोऽभिप्रेतः तेन न कस्यापि कुत्रापि न दृश्यत इत्यर्थलाभोपपत्तिः । अन्यथा कुत्रचिद्दृश्यते किमिति काकुलाभेऽपि कस्येत्यनेन सम्बन्धे कस्य दृश्यते किमिति काकुप्रवृत्तिप्रकटनात् । ततः कस्यचिद्दृश्यते किमित्येवं काकुलाभा-

योभयत्र छित्त्वा बन्ध आवश्यकतयाऽभिप्रेतो मूलटीकयोरिति ज्ञातव्यम् । केचित् कस्येत्यस्याक्षेपशक्ति-प्रतिबन्धकाभावेन न कस्यापीति लब्धमेव । कुत्रचिदित्यत्रैवाक्षेपलाभाय दृश्यत इत्यत्र काक्वाश्रयणमित्याहुः । तन्न । न कस्यापि कुत्रचिद्दृश्यत इत्येव योजयित्वा हि काकुराश्रयणीया । न च तथात्वे कस्यापीत्यादि-विवक्षितोऽर्थो लभ्यते । प्रत्युत कस्यचित्कुत्रचिद्दृश्यत इत्येवार्थलाभप्रसङ्गः । कस्येत्यनेन प्रत्येकमेव न कस्यापीति लब्धम् । दृश्यत इत्येतत् काकुयोगेन तु कुत्रचिदित्यनेन कुत्रापीति लब्धमित्यङ्गीकारे तु नञ्द्वयप्राप्त्या विशिष्टयोजनायामन्यतरवैयर्थ्यम् । न कस्यापि दृश्यते । न कुत्रापि दृश्यत इति । वाक्यभेदपक्षे तु दृश्यत इत्येतदिति मूलकारीयसामान्योक्त्ययोगः । एकवाक्यतायाः स्पष्टप्रतिभासमानायाः परित्यागश्च स्वीकार्य आपाद्यत इत्यत उक्तप्रकाराश्रयणमेव साध्विति सर्वमवदातम् ।

।। इति सर्वानिष्टनिवृत्तिः ईश्वरप्रसादाधीना ।।

* * *

।। अथ अहिंसा धर्मः इत्यत्र प्रमाणाभावः ।।

१६७ सु०— यदुक्तं धर्मज्ञानयोर्मोक्षसाधनत्वे तदैव मोक्षः स्यादिति तदसत् । कर्मणः प्रतिबन्धकस्य सद्भावात् । न हि प्रतिबन्धकवशात् कार्यमकुर्वाणो हेतुरहेतुर्भवति । अतिप्रसङ्गात् । अनेकविधं खलु कर्म । तत्र यद्यपि ज्ञानावरणा(णीया)दिकं ज्ञानादेव निवृत्तम् । तथाप्यायुरादिकारणमस्त्येवेति चेत् । स्यादिदं प्रतिबन्धकसद्भावकल्पनं यदि 'अहिंसादिरूपो धर्मः, शरीरपरिमाणत्वादिनाऽऽत्मज्ञानं च तत्त्वज्ञानम्, एते च धर्मज्ञाने मोक्षसाक्षने' इत्येषोऽर्थः प्रमितो भवेत् । न चैवम् । एवमेव कल्पनेऽतिप्रसङ्ग इत्याशयवान् धर्मादिस्वरूपे तावत् प्रमाणं नास्तीत्याह अहिंसायाश्चेति ।

अनु०— अहिंसायाश्च धर्मत्वं केन मानेन गम्यते ।

चशब्दो ज्ञानसङ्ग्रहार्थः । यद्वा सप्तघटिकाभोजनादिसमुच्चयार्थः । ज्ञानविशेषस्य चोपलक्षणम् । जिनवाक्येनावगम्यत इति चेन्न । तत्प्रामाण्यसाधकाभावस्योक्तत्वात् ।

परि०— अतिप्रसङ्गादिति । मणिमन्त्रादिना दाहमकुर्वाणो वह्निर्दाहहेतुः न स्यादित्यर्थः ।। **ज्ञानावरणादिकमिति** । तन्मते विपर्ययज्ञानादेः सम्यग्ज्ञानावरणत्वव्यवहारात् विपर्ययादिकं ज्ञाना-वरणमिति ज्ञेयम् ।। **कारणमस्त्येवेति** । आयुरादिकारणं दुष्कर्मास्त्येवेत्यर्थः ।। **ज्ञानविशेष-**

स्येति । कायपरिमाणत्वादिना आत्मज्ञानस्येत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । 'अतोऽनुमा कथं धर्मम्' इत्यादिग्रन्थ इति भावः ।

गु०दी०— ज्ञानावरणीयादिकमित्यत्र ज्ञानमावरणीयं यस्येति विग्रहः । **आयुरादिकारणमस्त्येवे**-त्यभ्युपगम्योदितम् । ज्ञानस्याऽऽयुरैश्वर्यादिकारणकर्मानिवर्तकत्वे स्वावरककर्ममात्रनिवर्तकत्वे च ज्ञानं स्वावरकं निवर्त्य स्वयमुत्पद्यतां नाम । देहैश्वर्यादिबन्धनिवृत्तौ तन्निमित्तकर्मनिवृत्तौ च न तस्य कारणतेति त्वयैवोक्तं स्यात् । निवर्तकान्तरं चानादौ संसारे न किञ्चिदस्तीति कदापि तन्निवृत्तिः न स्यादित्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति दूषणस्य जागरूकत्वात् ।

यादु०— ज्ञानावरणीयादिकमिति । अत्रादिपदेन दर्शनावरणीयमोहनीयान्तरायाणां ग्रहणम् । तन्मते एतानि चत्वारि श्रेयोहन्तृत्वात् घातिकर्माणीत्युच्यन्ते । तत्र सम्यग्ज्ञानं न मोक्षसाधनमिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्म । आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति विपरीतज्ञानं दर्शनावरणीयम् । बहुषु विप्रतिषिद्धेषु तीर्थकरैरुपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयम् । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं इति ज्ञातव्यम् ॥ **ज्ञानादेवेति** । सम्यग्ज्ञानात् संशयविपर्ययनिवृत्तेर्लोके दर्शनादिति भावः । अत्र च तृतीयस्य संशयत्वमन्येषां विपर्ययत्वमिति द्रष्टव्यम् । उक्तज्ञानानां कर्मत्वं चोर्ध्वगमनशीलस्य जीवस्य देहेऽवस्थितिहेतुतया अधर्मलक्षणाक्रान्ततामभिप्रेत्य । स्थितिहेतुरधर्म इति हि तन्मतेऽधर्मलक्षणं समयपादे उक्तम् । अथवा ज्ञानावरणीयादिशब्दैरुक्तज्ञानविशेषहेतवोऽधर्मविशेषा एव ग्राह्याः ॥ **आयुरादिकारणमिति** । घातिकर्मचतुष्टयनाशेऽप्यघातिकर्मचतुष्टयमस्त्येवेत्यर्थः । तच्च शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखादिहेतुभूतमिति समयपाद उक्तम् । तदेवायुरादिकारणपदेन विवक्षितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **ज्ञानविशेषस्य चेति** । शरीरादिपरिमाणत्वादिना आत्मज्ञानस्येत्यर्थः ।

वं०प०— अतिप्रसङ्गादिति । वह्नेरपि स्फोटं प्रत्यकारणत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **ज्ञानसङ्ग्रहार्थं** यथार्थज्ञानसङ्ग्रहार्थम् ॥ **सप्तघटिकेति** । सायङ्कालस्य सप्तघटिका उर्वरिताः सन्ति ततः प्रागेव भोजनं कर्तव्यमित्यर्थः । **ज्ञानविशेषो** यथार्थज्ञानम् ।

शे०चं०— ननु ज्ञानादेव विपर्ययरूपकर्मणो निवृत्तत्वान्न प्रतिबन्धकवशादपि कार्याभाव उपपादयितुं शक्यत इत्यत आह **अनेकेति** । आदिपदेन दर्शनावरणीयादिपरिग्रहः । **ज्ञानादेवेति** । सम्यग्ज्ञानात् संशयविपर्ययनिवृत्तेर्लोकसिद्धत्वात् सम्यग्ज्ञानं न मोक्षहेतुरिति विपर्ययरूपज्ञानावरणीयमार्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति विपर्ययरूपं दर्शनावरणीयं बहुषु तीर्थकारैरुपदर्शितेषु विप्रतिषिद्धेषु मुक्तमार्गेषु विशेषानवधारणरूपं मोहनीयं मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरविज्ञानरूपमान्तरीयं च सम्यग्ज्ञानादेव निवृत्तमित्यर्थः । उक्तज्ञानानां कर्मत्वं च ऊर्ध्वगमनशीलस्य जीवस्य देहेऽवस्थितिहेतुत्वेन अधर्मलक्षणाक्रान्तत्वमभिप्रेत्य स्थितिहेतुरधर्म इति स्थिति-

हेतुत्वस्यैव तन्मते तल्लक्षणत्वादिति भावः । सम्यग्ज्ञानात् घातिकर्मनाशेन तस्याप्रतिबन्धकत्वेऽप्याघातिकर्मणोऽनिवृत्त्या तस्यैव प्रतिबन्धकत्वसम्भवात् युक्तं कार्याभावस्य प्रतिबन्धकसद्भावनिबन्धनत्वम् इत्याशयेनाह **तथाऽपीति** । आयुरादीत्यादिपदेन गोत्रिकादिपरिग्रहः । आयुरादिकारणत्वं च शरीरसंस्थानतदभिमानतस्स्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखादिहेतुभूतत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वत्र धर्मस्वरूपस्याप्रामाणिकत्वोक्तावपि परोक्तज्ञानस्य तदनुक्तेर्धर्मादिस्वरूपे प्रमाणाभावाभिधायकतया कथमस्यावतार इत्यतः अत्र वाक्ये चशब्देन परोक्तज्ञानस्य सङ्गृहीतत्वेन तस्याप्यप्रामाणिकत्वप्रतिपादकत्वसिद्धेर्युक्तस्तथाऽवतार इत्याशयेनाह **चशब्द इति** । अहिंसाऽन्यस्य धर्मत्वसमुच्चायकतया प्रतीयमानस्याहिंसायाश्चेति चशब्दस्य भिन्नक्रमतया ज्ञानसमुच्चायकत्वं न स्वरसमित्यतस्तदन्यस्य धर्मत्वसमुच्चायकतया तं व्याचष्टे **यद्वेति** । **सप्तघटिकाभोजनादीति** । अत्र च सप्त च ता घटिकाश्चेति न विशेषणसमासः । 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामि'ति संज्ञायामेव तस्य नियमितत्वात् सप्तघटिकाशब्दस्य चासंज्ञात्वात् । किन्नाम घटिकासु भोजनं घटिकाभोजनं सप्तसु घटिकाभोजनं सप्तघटिकाभोजनमित्युभयत्रापि सप्तमीति योगविभागादेव समासः । सप्तत्वं तु सामर्थ्यादेव घटिकास्वन्वेति । साध्यो धर्मो यस्येति साध्यधर्मेति व्युत्पाद्य सन्दिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति कर्मधारयेऽपि सन्दिग्धतायाः साध्यमात्रपर्यवसायित्वस्य नवरसरुचामित्यत्र नवत्वस्य रसेष्वेव पर्यवसानस्य लोकानां नाथो लोकनाथ इति लोकनाथपदं व्युत्पाद्य त्रयाणां लोकनाथ इति विगृह्य समासेऽपि त्रित्वस्य सामर्थ्यात् प्रसिद्धेश्च लोकेष्वेव पर्यवसानस्य च दर्शनादित्यवधेयम् । नन्वस्मिन्पक्षे चशब्दस्य स्वारस्यलाभेऽप्यनेन परोक्तज्ञानस्याप्रामाणिकत्वानभिधानादुक्तावतारानुपपत्तिः तदवस्थैवेत्यत्र अहिंसापदस्य लक्षणया ज्ञानपरत्वस्याप्यभिमतत्वेन धर्ममात्रपरत्वाभावेन परोक्तधर्मज्ञानयोरप्रामाणिकत्वस्यानेनोक्तिलाभान्नानुपपत्तिरित्याह **ज्ञानविशेषस्येति** ॥ **उक्तत्वादिति** । आप्तवाक्यत्वस्य तदसाधकताया 'अतोऽनुमा कथं धर्ममि'त्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः ।

वा०२०— विपर्ययरूपकर्मण इति । अत्र संशयरूपेत्यपि वाच्यम् । अत एव संशयविपर्ययेति वक्ष्यति । यद्वा छत्रिन्यायेन तत्त्वोक्तिः । मोहनीयस्य संशयरूपत्वादिति बोध्यम् । **मोहनीयमिति** । अत्र संशयरूपमिति योज्यम् । तथाऽन्तरीयकस्यापि विपर्ययरूपत्वं ज्ञातव्यम् । तदुभयं स्पष्टमिति नोक्तम् । अत्रान्तरायमिति भामत्यनुसारेण तथैव वा करणे ठक्प्रत्ययान्तं आन्तरीयकमिति वा पठनीयम् । तथैव कल्पतर्वादौ व्युत्पादनात् । **तस्यैव प्रतिबन्धकत्वेति** । ननु अघातिकर्मण एव प्रतिबन्धकत्वं मतद्वयेऽपि । न तु घातिकर्मणः । अत एव जैनाधिकरणे जीवगुणप्रतिबन्धकमिति घातिकर्मलक्षणमभिहितम् । मतान्तरे ज्ञानावरणीयादीनां तत्त्वज्ञानविघातकत्वेन श्रेयोहन्तृत्वाद्घातित्वं स्पष्टम् । तथा च तस्यैव प्रतिबन्धकत्वम् । न त्वघातिभूतायुरादिकर्मण इति कथं तत्त्वोक्तिरिति चेन्न । आयुरादीनां श्रेयोहन्तृत्वाभावेऽपि शरीरस्थित्यादिहेतुतया मोक्षविलम्बकत्वात्प्रतिबन्धकत्वमित्याशयो ध्येयः ।

आयुरादिकारणत्वं चेति । आयुरादेः कर्मणः कारणत्वं चेत्यर्थः । आयुरादेर्मोक्षं प्रति घात्यबन्धकत्वोपपादनाय कारणमित्युक्तं मूले । तत्र न प्रतीयते कस्य कारणमिति । अतो विशिष्टं व्याख्यातमिति

ज्ञेयम् । अत्र कर्मणां प्रति घातिभेदेन द्वैविध्येऽपि ज्ञानावरणीयादेर्घातिकर्मत्वादौ मतभेदादिकं तद्व्युत्पादनं च कथमित्यत उक्तम् **अन्यत्रेति** । समयपादे जैनमतोपन्यासावसर इत्यर्थः । अत्र प्रतिबन्धकत्वविषये पूर्वोत्तर-विचारः सम्यक्कार्योऽस्ति ।

सङ्ख्यापूर्वकतया द्विगुसमासे सप्तघटिकाः समाहृताः सप्तघटकीत्यापत्त्या सप्तघटिकापदायोग इत्यतः प्रकारान्तरेण समाधातुं पञ्चस्कन्धादिशब्देष्वाश्रितं प्रकारस्यासम्भवं चाह **अत्र च सप्तेति** । **संज्ञायामेवेति** । अत एवैकशाटीत्यत्र संज्ञात्वेनासमासे प्राप्ते तत्रापि समाससिद्ध्यर्थं पूर्वकालैकेति सूत्रं प्रवृत्तमिति भावः । उक्तार्थकल्पने 'धर्मादनिच्केवलादि'त्येतत्सूत्रीयशेष्युक्तप्रकारं साधकतयाऽऽह **साध्यो धर्मो यस्येतीति** । एतच्च शेषीकृतोक्तिमनुसृत्य समाधानमभिहितम् । न तु वस्तुतः । सन्दिग्धं च तत्साध्यं चेति कर्मधारयं व्युत्पाद्य कर्मधारयपूर्वपदबहुव्रीह्याश्रयणेनैव साक्षात्सन्दिग्धत्वलाभेनाकरग्रन्थारूढार्थलाभोपपत्तौ शेष्युक्तक्लेशाश्रयणायोगात् । अत एव चतुर्थस्य द्वितीये मोक्षवादे अनुच्छित्तिधर्मेत्येतद्व्युत्पादनावसरे उक्तपक्षनिरासष्टीकाकृतैव करिष्यते । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियामिष्ट' इत्येतच्छेर्षी मनसि कृत्वाऽऽह **नवरसेत्यादि** । नव च ते रसाश्च नवरसेति कर्मधारयाश्रयणेऽपि नवत्वस्य सामर्थ्यात् रसेष्वेव पर्यवसानमिति भावः । पर्यवसानस्येत्यनन्तरं त्रिलोकनाथेन सतामसद्विष इत्यत्रेति शेषः । तथापाठस्तु स्वरस एव । **समासेऽपीति** । 'षष्ठी'त्यनेन समासे सति सुब्लोपे च सतीत्यर्थः । एतदुभयमङ्गीकृत्योक्तम् । 'द्विगोर्लुगनपत्य' इत्येतत्सूत्रीयभाष्ये त्र्यवयवा विद्या त्रैविद्येति शाक-पार्थिवादिः । तामधीते त्रैविद्य इत्यादिव्युत्पादनात् तदनुसारेण नवावयवो रसो नवरसः । शाकपार्थिवादिः । रसशब्दस्य रससमुदायपरत्वात् । तथा लोकशब्दस्य लोकसमुदायपरतया त्र्यवयवस्त्रिलोक इति शाकपार्थिवादि-रेवेति व्युत्पादने सामर्थ्याश्रयणं प्रयासाभावादिति ज्ञेयम् । तथा तद्वदेव घटिकाशब्दस्य समुदायपरतामाश्रित्य सप्तावयवा घटिका सप्तघटिकेति शाकपार्थिवादिरेवेत्याश्रयणे सामर्थ्याश्रयणप्रसङ्गादित्यपि ज्ञेयम् । एतत्सप्तपदे सप्तमीसमासाश्रयणं चाङ्गीकृत्यैव द्विगोरजादिगणे उपसङ्ख्यानादबाद्युक्तेश्च डीप्बाधनार्थत्वात् त्र्यनीका त्रिफले-त्यादाविव सप्तघटिकाशब्देऽप्याबन्तत्वोपपत्त्या सप्तघटिकाः समाहृताः सप्तघटिका सप्तघटिकायां भोजनं सप्त-घटिकाभोजनमित्येव समासे योगविभागाश्रयणस्य सामर्थ्याश्रयणस्य चाश्रयणीयत्वायासाभावात् । चतुःपञ्च-शाखेति वक्तव्यमित्येतदुपपादनावसरे चतुर्वेदानित्यादि गीताभाष्यटीकाप्रपञ्चे चाधिकं ज्ञेयम् ।

स०व्र०— ज्ञानावरणीयादिकमिति । ज्ञानोत्पादकप्रतिबन्धकमित्यर्थः ।

* * *

१६८ **सु०— सत्प्रतिपक्षं च जिनवाक्यमित्याह हिंसाया एवेति ।**

अनु०— हिंसाया एव धर्मत्वमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ।

अत्रापि पूर्ववदुपलक्षणं ज्ञातव्यम् । जिनवाक्यादहिंसाया धर्मत्वं प्रतिपन्नस्य भिन्नकाचार्येण हिंसाया एव धर्मत्वमित्युक्ते किमुत्तरं स्यान्न किमपि । तथा च न धर्मनिश्चयः स्यात् । भिन्नकाचार्यो नाप्त इति चेत् । जिनोऽपि कथमाप्तः । (सार्वज्ञगु)सर्वगुणोपेतत्वादिति चेत् । भिन्नकाचार्येऽपि तुल्यमेतत् । अप्रामाणिकास्तत्र ते गुणा इति चेत् । जिनेऽपि किं प्रमाणसिद्धाः । जिनदर्शिनां वचनेन तेषां तत्र सिद्धिरिति चेन्न । समानमन्यत्रापि । भिन्नकाचार्यदर्शिनो भ्रान्ताः प्रतारका वेति चेत् । जिनदर्शिनोऽपि कुतो न तथेति ।

परि०— **पूर्ववदिति** । ज्ञानविशेषस्योपलक्षणमित्यर्थः ।। **भिन्नकाचार्येणेति** । मार्गान्तरवर्तिनेत्यर्थः ।

वं०प०— **उपलक्षणमिति** । चशब्दस्य सप्तघटिकाभोजनसमुच्चायकत्वेन व्याख्यातत्वादित्यर्थः ।

शे०चं०— **उपलक्षणमिति** । ज्ञानविशेषस्येति शेषः ।

।। इति अहिंसा धर्मः इत्यत्र प्रमाणाभावः ।।

* * *

।। अथ धर्मादीनां मोक्षसाधनत्वे प्रमाणाभावः ।।

१६९ सु०— इदानीं धर्मादेर्मोक्षसाधनत्वमप्यप्रामाणिकमित्याह **धर्मस्येति** ।

अनु०— धर्मस्य सुखहेतुत्वमपि केनावगम्यते ।

सुखं मोक्षः । जिनवाक्येनावसीयत इति वदतः पूर्ववत् सत्प्रतिपक्षतेत्याह **हत्याया इति** ।

हत्याया मोक्षहेतुत्वं कुतो मानान्निवार्यते ।

मोक्षहेतुत्वं केनचिदाचार्येणोक्तमिति शेषः । हनस्त चेत्यत्र सुपीति नानुवर्तते । ब्रह्महत्यादयस्तु षष्ठीसमासाः । अतो हत्येति साधुः । 'सन्ति खल्वक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवती'त्यादिश्रुतिमनुसृत्य हिंसात्मकस्य यागस्य मोक्षहेतुत्वं वदन्त इत्ययुक्तमेव जैनानां मोक्षसाधनमिति ।

परि०— ननु 'हनस्त चे'ति तृतीयाध्यायप्रथमपादीयसूत्रे 'हन हिंसागत्योरि'ति धातोः क्यप्प्रत्ययो नकारस्य तकारादेशश्चेति विधानात् । तत्र च 'वदः सुपि क्यप् चे'ति पूर्वस्मात् सुपीत्यनुवृत्तौ सुबन्तोपपदाभावात् कथं 'हत्ये'त्युक्तिरित्यत आह **हनस्त चेत्यत्रेति** । कथं तर्हि ब्रह्महत्या गोहत्येत्यादौ उपपदश्रवणमित्यतः तत्राऽपि ब्रह्मादिशब्दे उपपदे सति हन्तेः न क्यबादिविधानं किन्तु केवलस्यैव । तथा च ब्रह्मणो हत्या ब्रह्महत्येति हत्यापदेन षष्ठीसमासः । न'उपपदमतिङ्' इत्यनेन समास इत्यर्थः । एतेन वृत्त्या सुबनुवृत्त्या कृतं व्याख्यानं नादर्तव्यमित्युक्तं भवति । न चैव व्याघात इत्यादौ घञ्बाधेन क्यबेव स्यादिति शङ्क्यम् । 'वाऽसरूपोऽस्त्रियामि'ति असरूपप्रत्ययेनेति विकल्पेन बाधोक्तेरबाधपक्षे घञुपपत्तेर्द्वयमपि समाहितम् । 'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति बहुलग्रहणाद्वा एवमादिषु घञ्निर्वाह इति भावः । हिंसाया मुक्तिहेतुत्ववादिन एव न सन्ति । येन एवं सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत आह **सन्ति खल्विति** । *जैननिरासः ॥*

गु०दी०— **हनस्त** चेत्यत्र 'हनस्त चे'ति सूत्रेण हनो नकारस्य क्यपि प्रत्यये परतस्तादेशे कृते यकारे च हत्येति रूपनिष्पत्तिर्भवति । तत्र सुपीत्यनुवर्तने ब्रह्महत्येत्येव स्यात् । अतस्तदनुवृत्तिर्नास्ति । तर्हि ब्रह्महत्येति पदं कथमिति चेत् ब्रह्मणो हत्या ब्रह्महत्येति षष्ठीसमास इत्यर्थः ।

यादु०— ननु हत्येति कथम् । न च हन्तेर्हनस्त चेत्यनेन क्यप्प्रत्यये नकारस्य तकारे च हत्येति रूपमिति वाच्यम् । हनस्त चेत्यत्र वदः सुपि क्यप् चेत्यतः सुपीत्यस्य भुवो भाव इत्यतो भाव इत्यस्य चानुवृत्त्याऽनुपसर्गे सुप्युपपदे भावे हन्तेः क्यब्विधानेन प्रकृते सुप उपपदस्याभावान्न तत्सूत्रप्राप्तिरित्यत आह **हनस्त चेत्यत्रेति** । 'कलौ पापं कियन्मात्रं हत्यास्तेयादिसम्भवमि'त्यादिप्रयोगसद्भावात् सुपीत्यस्यानुवृत्त्या व्याख्यानमज्ञानमूलमिति भावः । ननु यदि हनस्त चेत्यत्र सुप उपपदत्वं नेत्युच्यते तर्हि ब्रह्महत्येत्यत्र कथमुपपदमतिङित्यनेन कुम्भकार इत्यादाविव नित्यसमासविधानमित्यत आह **ब्रह्महत्यादय इति** । आदिपदेनाश्वहत्यादिसङ्ग्रहः । नात्रोपपदमतिङित्यनेन नित्यसमासः किन्तु षष्ठीत्यनेन विहितो ब्रह्मणो हत्या ब्रह्महत्येति वैकल्पिकः षष्ठीसमास एव अतो हत्येति रूपाङ्गीकारे न किञ्चिद्बाधकमिति भावः ।

वं०प०— ननु हनस्त च हन्तेर्धातोः क्यप्प्रत्ययः स्यान्नकारस्य च तकार इति सूत्रार्थः । तथा च हन्धातोः क्यप्प्रत्यये ककारपकारयोर्लोपे नकारस्य च तकारे हत्येति रूपं भवति । इदं चानुपपन्नम् । हनस्त चेत्यत्र पूर्वसूत्रात्सुपीत्यनुवृत्तेरत्र च सुबन्तोपपदस्याभावादित्यत आह **हनस्त चेत्यत्रेति** । ननु यद्यत्र सूत्रे सुपीति नानुवर्तते तर्हि ब्रह्महत्येति रूपं कथं सिद्ध्येत् । तत्र सुबन्तस्य ब्रह्मपदस्योपपदस्य सत्त्वादित्यत आह **ब्रह्महत्यादयस्त्विति** । ब्रह्महत्यादयः शब्दा इत्यर्थः । यथा लोके राजन्शब्दः स्वतन्त्रः प्रसिद्धः तथा पुरुष-

शब्दश्च तयोः समासे षष्ठीत्यनेन सूत्रेण विहिते सति राजपुरुष इति भवति । एवं ब्रह्मशब्दः स्वतन्त्रः प्रसिद्धः तथा हत्याशब्दश्च । 'कलौ पापं कियन्मात्रं हत्यास्तेयादिसम्भवमि'ति प्रयोगात् । तयोः स्वतन्त्रशब्दयोः समासे सति ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्येति ब्रह्महत्यादयः शब्दाः षष्ठीसमासा एव भविष्यन्तीति न तदर्थं सुपीत्यस्यानुवृत्तिः कल्पनीयेति न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः । ननु हत्याया मोक्षहेतुत्वं वदन्तो वादिनो न सन्त्येव तेषां साधकाभावादित्यत आह **सन्ति खल्विति** । चातुर्मास्ययागे पशुहिंसायाः प्रसिद्धत्वात् चातुर्मास्ययाजिनः पशुहिंसोपेतचातुर्मास्ययागजनितं सुकृतमक्षयं भवति । अक्षयमोक्षफलकं भवतीत्यर्थः । **हिंसात्मकस्य** हिंसाप्रधानकस्य । तथा च हत्याया इति मूलस्य चातुर्मास्ययागीयपशुहिंसाया इत्यर्थो द्रष्टव्यः ।

शे०चं०— सुखं मोक्ष इति । धर्मस्य सुखमात्रहेतुत्वमपि नोपपद्यते किमुत अनन्तसुखमोक्षहेतुत्वमिति दर्शयितुं मूले मोक्षेत्यनुक्त्वा सुखेत्येवोक्तमिति भावः । ननु हत्येति कथम् । न च हन्तेर्हनस्त चेति क्यपि नकारस्य तकारे च सति हत्येति रूपनिष्पत्तिरिति वाच्यम् । वदः सुपि क्यप् चेत्यतः सुपीत्यस्य भुवो भाव इत्यस्य च अत्रानुवृत्त्याऽनुपसर्गे सुप्युपपदे सत्येवानेन भावे हन्तेः क्यप्प्रत्ययविधानेन प्रकृते च सुबन्तस्योपपदस्याभावादनेन क्यप्प्रत्ययस्यासम्भवादित्यत आह **हनस्त चेत्यत्रेति** ॥ **नानुवर्तत इति** । नानुवृत्तिः कार्या प्रयोजनाभावादित्याशयः । ननु ब्रह्महत्येत्यत्र समाससिद्धिरेव तत्प्रयोजनम् । तथा हि । अत्र हि उपपदमतिङिति उपपदसमासः कार्यः । तत्र सुपीत्यनुवृत्तौ सप्तमीनिर्दिष्टतया ब्रह्मण इत्यस्य तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति उपपदत्वप्राप्तस्योपपदमतिङिति उपपदस्य ब्रह्मण इत्यस्यातिङन्तेन हत्याशब्देन समासोपपत्तावपि तदननुवृत्तौ सप्तम्यनिर्दिष्टतया ब्रह्मण इत्यस्योपपदत्वाभावेन तत्समासासम्भवादित्यत आह **ब्रह्महत्यादय इति** । नात्रोपपदतिङित्यनेन नित्यसमासः किन्तु षष्ठीत्यनेन विहितो ब्रह्मणो हत्या ब्रह्महत्येति वैकल्पिकषष्ठीसमास एव । अतो हनस्त चेत्यत्र सुपीत्यस्याननुवृतौ बाधकाभावादसत्यपि सुबन्ते उपपदे भावे क्यप्प्रत्यये हत्येति रूपनिष्पत्तिरप्रत्यूहेति भावः ॥ **सन्ति खल्वक्षय्यमिति** । एतच्च वारुणप्रघासकमेषीमेषरूपपशुहिंसासद्भावमभ्युपेत्योक्तमिति भावः ।

वा०र०— अतो हत्येति साधुरिति मूले । हत्येतत्प्रातिपदिकसिद्धौ हत्याया इति षष्ठी सुलभेत्याशयेन प्रातिपदिकमेव साधुतयोक्तम् । अतस्तदनुसारेण हत्येति प्रथमान्तमेवाक्षिपति **ननु हत्येति कथमिति** । **हनस्तचेति** । हन्तेः क्यप् तकारश्चान्तादेश इति सूत्रार्थः । सुप्यनुपसर्ग इति वर्तते भावे इति चेति काशिकानुसारेणाह **वदः सुपीत्यादि** । **प्रकृते चेति** । केवलहत्यापद इत्यर्थः । अनुवृत्तेर्व्याख्यानात् कथं नानुवर्तत इत्युच्यते इत्यतः सत्यं व्याख्यातानुवृत्तिरिति । परन्तु सा न कर्तव्येति मूलकाराभिप्रायान्नानुपपत्तिरित्याह **नानुवृत्तिः कार्येति** । **ब्रह्महत्येत्यत्रेति** । ब्रह्महत्येत्यादावित्यर्थः । अश्वहत्येत्यादावुपलक्षणत्वस्य सिद्धत्वात् । **उपपदमतिङितीति** । उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते स तत्पुरुष इति सूत्रार्थः । नित्यश्चायं समासः । नित्यं क्रीडेत्यतो नित्यमित्यनुवृत्तेः । **तत्रेति** । अत्र तत्रेत्यावर्तते । आद्यस्य तथात्वे चेत्यर्थः ।

द्वितीयस्य च हनस्तचेति सूत्रार्थः । तथा च उपपदमित्यनेन समासपक्षे हनस्तचेत्यत्र सुपीत्यनुवृत्ताविति विन्यासः सिद्ध्यतीति ज्ञेयम् ।

सप्तमीनिर्दिष्टतयेति । सप्तम्यन्तपदेनोच्चारिततयेत्यर्थः । अयमर्थः । उपपदमित्यनेन समासो हि उपपदस्य भवति । स च ब्रह्मेत्येतत्कदा स्यात् । यदि ब्रह्म इत्येतदुपपदं स्यात् । तस्योपपदत्वं च तदा स्यात् । यदि ब्रह्मपदं हनस्त चेत्यत्र सप्तम्यन्तपदेन निर्दिष्टं स्यात् । तथा निर्दिष्टत्वं च तदा भवेत् । यदि सुपीत्यस्य हनस्त चेति सूत्रेऽनुवृत्तिः स्यात् । तथा च उक्तसूत्रे सुपीत्यनुवृत्तौ सुबन्तविशेषब्रह्मपदस्य सप्तम्यन्ततया निर्दिष्टत्वादुपपदत्वं प्राप्नोति । यथा 'कर्मण्यणि'त्यण्विधौ कर्मणीति सप्तमीनिर्देशात् तद्विशेषकुम्भस्योपपदसंज्ञा भवति तद्वदिति । **तदननुवृत्ताविति** । हनस्त चेत्यत्र सुपीत्यस्याननुवृत्तावित्यर्थः । सुबन्ते उपपदे हन्तेः क्यबित्यर्थाप्रतिपादने ब्रह्मेत्यस्य सुबन्ते इति सप्तम्या निर्दिष्टत्वाभावेन तत्प्रयुक्तोपपदसंज्ञाया अपि प्राप्त्ययोगादित्यर्थः । **नित्यसमास इति** । कुम्भकारादाविव नित्यसमास इत्यर्थः । कुम्भं करोतीति द्वितीयान्तेन विग्रहः षष्ठ्यन्तेन समास इत्यस्वपदविग्रहत्वान्नित्यसमासतेत्यस्मिन् पक्षे कुम्भस्य कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यं लोके तु तिङन्तेनार्थः प्रदर्श्यते कुम्भं करोतीत्येतस्मिन्नपि पक्षे विग्रहसमासयोरेकप्रकारत्वाभावः । ब्रह्महत्यापदे तु ब्रह्मणो हननं हत्येति विग्रहानुसारेणैव समास इति नित्यसमासत्वविशिष्टमिति ज्ञेयम् । **षष्ठीत्यनेनेति** । कारकशब्दयोगे 'कर्तृकर्मणोः कृती'त्यनेन कुम्भपदे षष्ठीवद्धत्यापदयोगेऽपि ब्रह्मपदेऽपि कृद्योगनिमित्ता भवतीति षष्ठीसमासप्राप्तिरिति भावः । **वैकल्पिक इति** । तत्र नित्यग्रहणाभावात् 'विभाषे'ति महाविभाषाधिकारेण वैकल्पिकस्य प्राप्तिरिति भावः ।

ननु चातुर्मास्ययागे च वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीराख्यचतुर्ष्वपि पर्वसु पशुहिंसाया अभावात् कथं चातुर्मास्ययागे हिंसात्मकत्वमित्यतो यद्यपीदानीमनुष्ठेयपक्षे तथात्वाभावः तथापि वरुणप्रघासे हिंसानुष्ठानकारिपक्षे मेषीमेषरूपपशुहिंसासद्भावात् तत्पक्षानुसारेण हिंसात्मकत्वमस्त्येवेत्याशयेनाह **एतच्च वारुणेति** । **उक्तमिति** । ज्ञेयमिति पाठः । भावपदं लेखकायातम् । एतत्प्रमेयं पूर्वमीमांसायां स्पष्टम् ।

स०व्र०— ननु हत्येति कथम् । न च हन्तेः हनस्त चेति क्यप्प्रत्यये नकारस्य तकारे हत्येति रूपनिष्पत्तिरिति वाच्यम् । वदः सुपि क्यप् चेत्यतः सुपीत्यस्य भुवो भाव इत्यतो भाव इत्यस्य चानुवृत्त्याऽनुपसर्गे सुप्युपपदे भावे हन्तेः क्यब्विधानेन प्रकृते सुबुपपदत्वाभावेन क्यप्प्रत्ययासम्भवादित्यत आह **हनस्त चेत्यत्रेति** । निष्प्रयोजनत्वान्न तदनुवृत्तिः कार्येत्याशयः । ननु कथं प्रयोजनाभावः । ब्रह्महत्येत्यत्र समासविधेरेव प्रयोजनत्वात् । अन्यथा तदनुपपत्तेः । तथाहि । अत्रोपपदमतिङ् इति सूत्रेण ब्रह्महत्येत्यत्र समासस्य कार्यत्वात् । तत्र च सुपीत्यनुवृत्तौ तत्रोपपदं सप्तमीस्थमिति सप्तमीनिर्दिष्टस्यैवोपपदसंज्ञाया एव विहितत्वेन सुपीत्यननुवृत्तौ सप्तमीनिर्देशाभावेन ब्रह्मण इत्यस्योपपदत्वाभावेन समासानुपपत्तिरित्यत आह **ब्रह्महत्यादय इति** । हननं हत्या ब्रह्मणो हत्या ब्रह्महत्येति षष्ठीसमासः सम्भवतीति भावः ।

चषकः— ननु हनस्त चेति तृतीयाध्यायीयप्रथमपादस्थसूत्रे वदः सुपि क्यप्चेत्यतः सुपीति, भुवो भाव इत्यतो भाव इति चानुवृत्त्याऽनुपसर्गे सुप्युपपदे भावे हन्तेः क्यप् नकारस्य तकारश्चेति विधानात् प्रकृते सुबन्तोपपदत्वाभावान्नैतद्योगोदाहरणं सङ्गच्छत इत्यत आह **हनस्त चेत्यत्रेति**। इत्थं च वामनादीनां काशिकादौ सुपीत्यनुवर्त्य व्याख्या 'कलौ पापं कियन्मात्रं हत्यास्तेयादिसम्भवम्' इत्याद्यभियुक्तप्रयोगाप्रतिसन्धाननिबन्धनैवेति ध्वन्यते। अथात्र वदः सुपीत्यतः सुपीत्यस्याननुवृत्तौ ब्रह्महत्येत्यादौ तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्यनेन ब्रह्मण इत्यस्योपपदत्वं दुरुपपादमित्युपपदमतिङिति योगेनाविग्रहत्वसमासघटकपदघटितविग्रहकत्वान्यतररूपनित्यसमासत्वविशेषितोपगतिः कुम्भकार इत्यादाविव कथं सङ्गच्छत इत्याशङ्कां नात्रोक्तदिशा नित्यसमासः किन्तु षष्ठीत्यनेन विभाषाधिकारीयः वैकल्पिकषष्ठीसमास एवाश्वहत्येत्यादिवदिति न क्षतिरित्यपहस्तयते **ब्रह्महत्यादय इति**॥

॥ इति धर्मादीनां मोक्षसाधनत्वे प्रमाणाभावः ॥
॥ इति जैनमताभिप्रेतमोक्षसाधननिरासः ॥

* * *

॥ अथ बौद्धमताभिप्रेतमोक्षसाधननिरासः ॥
॥ अथ बौद्धमते शून्यज्ञानशून्यध्यानयोः न मोक्षसाधनत्वम् ॥

१७० **सु०**— अधुना बौद्धाभिमतं मोक्षसाधनं निराकुर्वाणः शून्यवाद्युक्तं तावदपाकरोति **न चेति**।

अनु०— न च शून्यपरिज्ञानाच्छून्यभावनयाऽपि च। मोक्षः कथं च न भवेत्

शून्यमेव तत्त्वं समस्तं तत्राध्यस्तमिति **परिज्ञानात्**। तथैव **शून्यभावया** शून्यध्यानेन। **अपिचौ** अन्योन्यसमुच्चये। मोक्षो न भवेदिति सम्बन्धः। **कथं च** नेत्यनेन इदमाचष्टे। शून्यपरिज्ञानादिकं मोक्षसाधनमित्यत्र प्रमाणाभावात् तथैव बन्धहानिः स्यादित्युक्तप्रमाणविरोधाच्चेति। यद्वा शून्यपरिज्ञानादिकं किं स्वयमेव मोक्षं साधयति किंवा शून्यप्रसादजननेन। नाद्यः। अचेतनत्वात् पटवत्। न द्वितीयः। शून्यस्य प्रसादगुणानङ्गीकारात्। अन्यथा शून्यत्वव्याघातादिति।

परि०— अन्योन्यसमुच्चय इति । द्वयमपि सहितं सदेव मुक्तिहेतुरिति द्योतनाय **चापि-शब्दावित्यर्थः** ॥ **इत्युक्तेति** । संसारबन्धहानिः समर्थपुरुषान्तरप्रीतिनिबन्धना बन्धहानित्वात् इति प्रमाणविरोधाच्चेत्यर्थः । कथं च नेत्यस्यार्थान्तरमाह **यद्वा शून्येति** ।

यादु०— अन्योन्यसमुच्चय इति । इतरेतरयोग इत्यर्थः । परस्परसापेक्षत्वेन मोक्षजनकत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् । कथञ्चनेत्यस्य प्रकारान्तरेणाभिप्रायमाह **यद्वेति** ।

वं०प०— प्रसादगुणेति । इच्छारूपगुणेत्यर्थः ।

शे०चं०— शून्यध्यानेनेति । चतुर्विधशून्यध्यानेनेत्यर्थः । **अन्योन्यसमुच्चय इति** । इतरेतरयोग इत्यर्थः । शून्यपरिज्ञानशून्यभावनयोरन्योन्यसापेक्षयोरेव मोक्षरूपैककार्यसम्बन्धेन समुच्चयप्रयोजकस्यान्योन्य-निरपेक्षयोरेककार्यसम्बन्धस्य प्रकृतेऽसत्त्वेनान्योन्यसमुच्चयस्य बाधितत्वादिति ज्ञेयम् । इदमित्यनेन परामृष्टमेव दर्शयति **शून्यपरिज्ञानादिकमिति** । अन्यदपि तत्परामृष्टं दर्शयति **यद्वेति** । इतीदमनेनाचष्ट इति सम्बन्धः ।

वा०र०— शून्यध्यानस्य चातुर्विध्यं च न्यायमकरन्दटीकायां प्रतिपादितं तदनुसारेणाह **चतुर्विधेति** । अन्योन्यसमुच्चयस्य बाधितत्वादिति ज्ञेयमिति ज्ञेयपदयुक्तः पाठः । भावपदं तु लेखकदोषात् । अत एवैत-त्समानोत्तरस्थले ज्ञेयमित्येव पदम् ।

॥ इति बौद्धमते शून्यज्ञानशून्यध्यानयोः न मोक्षसाधनत्वम् ॥

* * *

॥ अथ शून्यपरिज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे ज्ञानोदयानन्तरमेव मोक्षापत्तिः ॥

१७१ सु०— स्यादेतत् । बन्धस्तावत्संवृतिनामकाज्ञाननिमित्तोऽध्यासः । संवृतिश्च विरोधिना शून्यज्ञानेन निवर्त्यते । ततस्तन्मूलो बन्धाध्यासोऽपीति किमचेतनत्वादिकं करिष्यति । न च एवम्भावनावैयर्थ्यम् । असम्भावनाविपरीतभावनानिवृत्त्यर्थत्वादिति । मैवम् । बन्धस्याध्यस्ततताया निरस्तत्वात् । अङ्गीकृत्य दोषमाह यदीति ।

अनु०— यदीदानीं कथं न सः ॥

शून्यपरिज्ञानादित्यादिकं सर्वमनुवर्तते । शून्यज्ञानेन कथञ्चनेति शङ्कितरीत्या मोक्षो भवेदिति यद्युच्यते तर्हि स मोक्षः कथमिदानीं ज्ञानोदयानन्तरक्षणे न भवेत् । तदैव

भवितव्यमित्याशयः । न हि प्रदीपस्य विरोध्यन्धकारनिवर्तने विलम्बोऽस्ति । अङ्गीक्रियन्ते च शून्यज्ञानसमनन्तरमपि संसरन्तः पुरुषाः परेण । असम्भावनाविपरीतभावनासद्भावाद्विलम्ब इति चेत् । ते किं संवृतिकार्ये न वा । द्वितीये शून्यवदनिवृत्तिरेव । आद्ये संवृतौ निवृत्तायां कथं तदनिवृत्तिः । अन्यथा संवृत्यनिवृत्तिर्वा तदकार्यत्वमेतयोर्वा स्यात् । संवृतेरनिवृत्तौ च कथं ज्ञानविरोधित्वम् । पश्चादपि कथं निवृत्तिः ।

परि०— 'कथं च ने'त्यस्यार्थान्तरं वदन्नेव शङ्कते **स्यादेतदिति** ॥ **निरस्तत्वादिति** । 'मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधत' इत्यादिना जिज्ञासासूत्रे शून्यवादिनिरासप्रस्तावे चेति भावः ।

यादु०— **निरस्तत्वादिति** । 'मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधत' इत्यादाविति शेषः ।

शे०चं०— **न चैवमिति** । शून्यज्ञानेनैव संवृतिनाशसिद्ध्या तन्मूलकबन्धाध्यासनिवृत्तिसिद्धेरिति भावः । असम्भावनाविपरीतभावनारूपमोक्षविलम्बहेतुनिवृत्त्यर्थत्वान्न शून्यभावनाया वैयर्थ्यमित्याशयेन परिहरति **असम्भावनेति** । **निरस्तत्वादिति** । 'मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधत' इत्यादिनेति शेषः । **शङ्कितरीत्येति** । शून्यज्ञानेन संवृतौ ध्वस्तायां तन्मूलो बन्धाध्यासोऽपि निवर्तत इति शङ्कितरीत्येत्यर्थः । कुतो मोक्षेण तदैव भाव्यमित्यतो विलम्बे हेत्वभावादित्यभिप्रेत्य हेत्वभावेऽपि विलम्बेऽतिप्रसङ्गमाह **न हीति** । अन्यथा प्रदीपेनापि विरोध्यन्धकारनिवर्तने विलम्बः स्यादविशेषादिति भावः । ज्ञानोदयक्षणानन्तरमेव मोक्षापादनस्यानिष्टापादनतामुपपादयति **अङ्गीक्रियन्ते चेति** । ननु विलम्बहेतुभावाभावाभ्यां विशेषात् प्रसङ्गमूलभूताविशेषासिद्धेः प्रदीपस्य विरोध्यन्धकारनिवर्तने विलम्बाभावेऽपि शून्यज्ञानोदयानन्तरं मोक्षविलम्बो युज्यते इत्याशङ्कते **असम्भावनेति** । **अनिवृत्तिरेवेति** । संवृतिकार्यत्वेऽसम्भावनाविपरीतभावनयोः संवृतिनिवर्तकशून्यज्ञाननिवर्त्यत्वसम्भवेऽपि तदकार्यत्वेन शून्यज्ञाननिवर्त्यत्वम् । अन्यथा तदकार्यशून्यस्यापि शून्यज्ञाननिवर्त्यत्वापातादविशेषादिति भावेनोक्तं **शून्यवदिति** ॥ **आद्य इति** । असम्भावनाविपरीतभावनयोः संवृतिकार्यत्वे शून्यज्ञानेन संवृतौ निवृत्तायामुपादाननिवृत्तावुपादेयनिवृत्तेरावश्यकत्वात् संवृतिकार्यस्यासम्भावनादेरपि निवृत्तत्वावश्यम्भावान्न तद्बलेन मोक्षविलम्ब इति भावः ॥ **अन्यथेति** । शून्यज्ञानेनासम्भावनाविपरीतभावनयोरनिवृत्तावित्यर्थः । संवृतिनिवृत्तौ तत्कार्यभूतासम्भावनाविपरीतभावनयोरनिवृत्त्यनुपपत्त्या तदनिवृत्तिं वदता तदुपपादकत्वेन संवृत्यनिवृत्तेरवश्यं वाच्यत्वात् तदनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । असम्भावनाद्यनिवृत्तौ संवृत्यनिवृत्तिः स्यादित्येकं बाधकमुक्तम् । बन्धकान्तरमप्याह **तदकार्यत्वमेतयोरिति** । तत्कार्यत्वे तन्निवृत्तौ तदनिवृत्त्यसम्भवेन तन्निवृत्तौ तदनिवृत्तेरसम्भावनादेः संवृत्यकार्यतामात्रनिबन्धनत्वेन संवृतौ निवृत्तायामप्यसम्भावनाद्यनिवृत्तिं वदता असम्भावनाविपरीतभावनयोः संवृत्यकार्यत्वमवश्यमभ्युपेयं स्यादित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यसम्भावनादिरूपमोक्षविलम्बहेत्व-

निवृत्त्युपपादकतया शून्यज्ञानोदयानन्तरं संवृत्यनुवृत्तिर्वा असम्भावनादेः संवृत्यकार्यत्वं वेत्यतः संवृत्यनुवृत्तौ तावद्बाधकमाह **संवृतेरनिवृत्तौ चेति**। तथा च शून्यज्ञानस्य संवृत्यविरोधित्वान्न तन्निवर्तकत्वमिति संवृति-निवृत्तिरूपमोक्षो न स्यादिति भावः। अकार्यत्वपक्षेऽप्यनिष्टमाह **पश्चादपीति**। संवृतितत्कार्ययोरेव शून्यज्ञान-विरोधित्वेन तन्निवर्त्यत्वादकार्यत्वे च असम्भावनादेः संवृतितत्कार्ययोरन्यतरत्वाभावेन न ज्ञाननिवर्त्यत्वम्। न च निवर्तकान्तरं दृष्टमिष्टं वेति निवर्तकाभावान्न कदाऽपि निवृत्तिः स्यात्। ततश्च मोक्षप्रतिबन्धकस्यासम्भा-वनादेः सार्वकालिकत्वान्न कदाऽपि मोक्षः स्यादित्यर्थः।

वा०र०— कुतो मोक्षेणेति। अनेन तदैवेति मूले मोक्षेणेति शेषः पूरणीय इति सूचयति **इत्या-दिनेति शेष इति**। जिज्ञासाधिकरणीयानुव्याख्यानेनेति शेष इत्यर्थः।

॥ इति शून्यपरिज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे ज्ञानोदयानन्तरमेव मोक्षापत्तिः ॥

* * *

॥ अथ अस्मन्मते मोक्षस्य ईश्वरप्रसादनिमित्तत्वात् विलम्बोपपत्तिः ॥

१७२ सु०— ननु यथा भवन्मते ज्ञानोदयानन्तरमपि संसारावस्थानं तथाऽस्मन्मतेऽपि किं न स्यादित्यतो वैषम्यमाह परेति।

अनु०— परप्रसादनेच्छोस्तु विलम्बो नाम युज्यते।
पुमिच्छाधीनता नो चेद्विलम्बः किं कृतो भवेत्।

अनुष्ठितस्वकृत्यस्यापि तेन **परप्रसादनेच्छोस्तु** फलावाप्तौ **विलम्बो नाम युज्यते**। लोके तथा दर्शनात्। मोक्षस्य पुरुषान्तरप्रसादाधीनता **नो चेद्** आस्थीयते केवलं शून्य-ज्ञानं बन्धविरोधित्वात् बन्धं निवर्तयतीत्यङ्गीक्रियते तदा ज्ञानोदयानन्तरं **मोक्षस्य विलम्बः** किं निबन्धनो भवेत्। प्रतिबन्धकत्वेन कल्प्यमानस्य संवृतिकार्यत्वेन ज्ञानविरोधित्वात्। न हि प्रबोधानन्तरं स्वाप्रबन्धनिवृत्तेर्विलम्बोऽस्ति।

शे०चं०— तेनेति। अनुष्ठितेन स्वकृत्येनेत्यर्थः। नन्वसम्भावनाविपरीतभावनारूपमोक्षप्रतिबन्धक-निबन्धन एव मन्मते मोक्षविलम्बो भविष्यतीत्यत आह **प्रतिबन्धकत्वेनेति**। तथा च असम्भावनादेः संवृत्य-कार्यत्वे पश्चादपि तदनिवृत्त्यापत्त्या अनिर्मोक्षत्वप्रसङ्गेन संवृतिकार्यत्वावश्यम्भावाच्छून्यज्ञानविरोधित्वस्थित्या विरोधित्वाच्छून्यज्ञानस्य संवृतिनिवर्तकत्ववदसम्भावनादिरूपतत्कार्यनिवर्तकत्वान्न तद्बलादपि मोक्षविलम्बः

सम्भवतीति भावः । विरोधिनि शून्यज्ञाने विद्यमानेऽपि बन्धनिवृत्तौ विलम्बाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गं चाह **न हीति** । अन्यथा प्रबोधानन्तरं स्वाप्नबन्धनिवृत्तावपि विलम्बः स्यादिति भावः ।

॥ इति अस्मन्मते मोक्षस्य ईश्वरप्रसादनिमित्तत्वात् विलम्बोपपत्तिः ॥

* * *

॥ अथ मोक्षेतरफलेष्वपि ईश्वरेच्छानिमित्तत्वम् ॥

१७३ **सु०—** परप्रसादानपेक्षेष्वपि कार्येषु विलम्बोऽस्ति । त्रिवृन्मूलाभ्यवहरणादौ कृतेऽपि विरेचनादेर्विलम्बदर्शनात् । तत्कथमुच्यते पुमिच्छाधीनताभावे विलम्बो न भवेदिति । तत्राह **अन्यत्रापीति** ।

अनु०— अन्यत्रापि विलम्बास्तु स्युरीशेच्छानिमित्ततः ।

मोक्षादन्यत्र । एतावता कालेनेदं भवत्वितीशेच्छैव निमित्तं ततः । कुतोऽत्रेश्वरेच्छानिमित्तं कल्प्यत इत्यत आह **अन्यथेति** ।

अन्यथा कारणं चेत्स्यात्किं कार्यं नोपजायते ।

ईश्वरेच्छाया अकल्पने **कारणं स्यात् चेत्** त्रिवृन्मूलादनादिमात्रं विरेकादेः कारणं यदि भवेत् तदा तस्य सद्भावात् **कार्यं** विरेकादिकं कस्मान्नोपजायते । उपजायेतैव । कार्यानुदयेनैव सामग्रीवैकल्यं कल्प्यते । न (चादृष्टवै) च दृष्टस्य वैकल्यमत्रास्तीति परमेश्वरेच्छैव कल्प्या । न च धर्मवैकल्यं कल्पयितुं युक्तम् । उत्तरकालमपि कार्यानुदयप्रसङ्गात् । न हि तन्मध्ये कश्चिद्धर्मोऽनुष्ठीयते । विद्यमान एव प्रागलब्धवृत्तिर्धर्म इति चेत् । केयं वृत्तिर्नाम । किं कार्यकरणमुत सहकारिसाहित्यम् । नाद्यः । करणमेव कुतो नास्तीति विचार्यमाणत्वात् । द्वितीये तदेव सहकारीश्वरेच्छैवोच्यते । औषधस्य शरीराशयव्याप्त्यभावात् कार्यानुदय इति चेन्न । तस्यापीश्वरेच्छामन्तरेणानुपपत्तेरिति ।

परि०— त्रिवृदिति । औषधविशेषः । न च दृष्टवैकल्यमत्रास्तीत्युक्तमेव शङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति **न च धर्मेति** ।

यादु०— त्रिवृन्मूलेति । रेचनीसंज्ञकौषधिविशेषवाचकः । 'त्रिवृटा त्रिवृता त्रिवृत् । त्रिभण्डी रेचनी'त्यभिधानात् । **धर्मवैकल्यमिति** । अदृष्टवैकल्यमित्यर्थः ।

वं०प०— त्रिवृन्मूलेति । चित्रमूलरूपौषधविशेषस्य संज्ञा । **कल्प्यत इति** । तावल्लोके कल्प्यत इत्यर्थः ॥ **दृष्टस्येति** । दृष्टसामग्र्या इत्यर्थः । औषधस्य सानुपानं गृहीतत्वादिति भावः । इच्छैव अदृष्टसामग्रीरूपा । नन्वदृष्टसामग्री ईश्वरेच्छा, कुतः । पुण्यरूपमदृष्टमेव तथाऽस्तु । तथा च तद्वैकल्यमेव कल्प्यत इत्यत आह **न चेति** । ननूत्तरकाले कार्यं भवत्येव । तदनुकूलादृष्टस्य तदा प्राप्तेरित्यत आह **न हीति** । तन्मध्ये त्रिवृन्मूलाऽदनानन्तरं विरेकात्पूर्वमित्यर्थः । **शरीराशयेति** । शरीरस्थानविशेषेत्यर्थः । धातुविशेषेति यावत् ।

शे०चं०— अभ्यवहरणादाविति । भक्षणादावित्यर्थः । ननु कार्यानुदयेन सामग्रीवैकल्यस्य कल्पनीयत्वसिद्धावपि न तत्रोक्तविधेच्छायाः कल्पनीयता सम्भवति । दृष्टवैकल्यकल्पनयाऽदृष्टवैकल्यकल्पनया वा कार्यानुदयनिर्वाहादित्यतोऽदृष्टवैकल्यस्याकल्पनीयत्वे तावन्निमित्तमाह **न चेति** । दृष्टसाकल्यस्य प्रमितत्वान्न तद्वैकल्यं कल्पयितुं शक्यम् । अन्यथा प्रमाणबाधप्रसङ्गादिति भावः । माऽस्तु दृष्टवैकल्यात् कार्यानुदयोऽदृष्टवैकल्यात्तु भविष्यतीत्यत आह **न च धर्मेति** । ननु त्रिवृन्मूलाभ्यवहरणविरेकयोर्मध्य एव धर्मानुष्ठानान्न त्रिवृन्मूलाभ्यवहरणानन्तरं विरेकप्रसङ्गः । तदा धर्मरूपकारणवैकल्यात् । नाप्युत्तरकाले कार्यानुदयप्रसङ्गः । तदा निमित्तभूतधर्मसाद्गुण्यादित्यतो भवेदेतदेवं यदि तन्मध्ये धर्मोऽनुष्ठीयत इति स्यात्। न च तदस्तीत्याह **न हीति**। धर्मजनकतया सम्प्रतिपन्नक्रियानुष्ठानस्य प्रत्यक्षबाधितत्वान्न मध्ये धर्मानुष्ठानं वक्तुं शक्यमिति भावः । **प्रागलब्धवृत्तिरिति** । तथा च त्रिवृन्मूलाभ्यवहरणानन्तरं न विरेकप्रसङ्गः नाप्युत्तरकालमपि कार्यानुदयप्रसङ्गः । तस्य लब्धवृत्तित्वेन कार्यकारणत्वसम्भवादिति भावः ॥ **करणमेवेति** । तत्र च कार्यकरणं नास्तीत्यस्यानुत्तरत्वादिति भावः । **तस्यापीति** । अन्यथोत्तरत्रापि (शरीराशयेति शरीरस्थानविशेषेत्यर्थः । धातुविशेषेति यावत् ।) व्याप्त्यभावापत्त्या कार्यानुदयप्रसङ्गादिति भावः ।

वा०र०— अदृष्टवैकल्यकल्पनया वेति पाठः । ईशेच्छारूपादृष्टातिरिक्तदृष्टान्तवैकल्यकल्पनयेत्यर्थः । **तत्र च कार्यकरणं नास्तीत्यस्येति** । मूलकोशानुसारिपाठः ।

* * *

१७४ सु०— किञ्च प्राप्तसाधनाभिमतानामपि मोक्षविलम्बे सामग्रीवैकल्यं वा प्रतिबन्धकसद्भावो वाऽन्यैर्वादिभिः कथञ्चिच्छक्यते वक्तुम् । न तु बौद्धेनेत्याशयवानाह कारणे सतीति ।

अनु०— कारणे सति कार्यस्य भावः सुनियतोऽस्य हि ।

अस्य बौद्धस्य मते कारणे सति कार्यस्य उत्पादः **सुनियतः** न त्वन्येषामिवाप्रति-बद्धकारणसामग्र्यां सत्याम् । समर्थस्य क्षेपायोगादिति तद्वचनादिति हिशब्दार्थः । अतः शून्यविज्ञानादिकं न मोक्षसाधनमिति सिद्धम् ।

परि०— समर्थस्येति । कार्योत्पादनशक्तस्य क्षेपो = विक्षेपो = विम्लबो न युक्त इत्यर्थः ॥ **शून्यविज्ञानादिकमिति** । आदिपदेन शून्यभावनाग्रहः । *शून्यवादिनिरासः ॥*

यादु०— समर्थस्येति । कार्योत्पादसमर्थस्य क्षेपो विक्षेपो विलम्बः तस्यायोगादित्यर्थः ।

शे०चं०— कथश्चिदिति । जैनादिमते प्राप्तसाधनाभिमतानां प्रतिबन्धकादिसद्भावतत्प्रयुक्तमोक्ष-विलम्बयोर्दूषितत्वात् कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **समर्थस्येति** । कार्योत्पादनसमर्थस्य क्षेपो विक्षेपो विलम्बः तस्यायोगादित्यर्थः ।

वा०र०— क्षेप इत्यनूद्योपसर्गद्योतकत्वाश्रयणेन व्याचष्टे **क्षेपो विक्षेप इति** । तस्यापि तात्पर्यमाह **विलम्ब इति** ।

॥ इति मोक्षेतरफलेष्वपि ईश्वरेच्छानिमित्तत्वम् ॥

* * *

॥ अथ विज्ञानाद्वैतज्ञान-विज्ञानाद्वैतध्यानयोः न मोक्षसाधनत्वम् ॥

१७५ **सु०—** विज्ञानवाद्युक्तं मोक्षसाधनं दूषयति **विज्ञानेति** ।

अनु०— विज्ञानवादिनश्चैव विज्ञानाद्वैतवेदनात् ।
विज्ञानभावनाच्चैव मोक्षो न घटते क्वचित् ।

द्वितैव द्वैतम् । स्वार्थिकोऽण् । न द्वैतमद्वैतम् । विज्ञानस्याद्वैतं **विज्ञानाद्वैतम्** । विज्ञानमेकमेव तत्त्वं न ततोऽन्यदस्तीति वेदनात् । **विज्ञानभावनात्** विज्ञानाद्वैतध्यानात् । आद्यश्चशब्दो वादिसमुच्चये । द्वितीयः साधनसमुच्चये । एवशब्दो **नैव घटते** इत्याद्यः सम्बध्यते । द्वितीयस्तु साधननियमार्थः । **विज्ञानवादिन** इति तेनै(ताभ्या)व ताभ्यां साध-नाभ्यां भवतीति प्रतिपादितः । सामर्थ्याद्विज्ञानाद्वैतवेदनादिकं विज्ञानवादिनोक्तं मोक्षसाधनं

नैवोपपद्यत इत्यर्थः । यद्वा विज्ञानवादिन इति तेन प्रतिपादिताद्विज्ञानाद्वैतवेदनादिकान्मोक्षो नैव घटते नैव सम्पद्यत इति योजना । कुत इत्यतः पूर्वोक्तं सर्वं स्मारयितुं क्वचित्काले ह्यसौ, न तु ज्ञानोदयोत्तरकाल एव भवतीत्युक्तम् ।

परि०— **द्वितैवेति** । भेद इत्यर्थः । द्वयोर्भावो द्वितेति व्युत्पत्तेः ॥ **स्वार्थिकेति** । 'प्रज्ञादिभ्यश्चे'ति सूत्रेण स्वार्थे अण्प्रत्यये यस्येति लोपादिवृद्ध्योर्द्वैतमिति सिद्धेरिति भावः ॥ **साधननियमेति** । विज्ञानात् द्वैतवेदनविज्ञानभावने एव साधने मुक्तेर्नान्यदिति नियमार्थ इत्यर्थः । 'विज्ञानवादिन' इति षष्ठी प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपसम्बन्धार्थेत्युपेत्य फलितार्थमाह **विज्ञानवादिन इतीत्यादिना** । मुक्तिहेतुत्वनिरासप्रस्तावे मोक्षनिरासो न युक्त इत्यत आह **सामर्थ्यादिति** । प्रकरणबलादित्यर्थः ॥ पूर्वं **विज्ञानवादिन** इत्येतन्मोक्षान्विततया व्याख्याय साधनान्विततया व्याचष्टे **यद्वेति** ॥ **पूर्वोक्तमिति** । 'यदीदानीं कथं न सः' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । **क्वचिदित्यनुवादः काल** इति व्याख्या । *विज्ञानवादिनिरासः ॥*

यादु०— **द्वितैवेति** । द्वयोर्भावो द्विता भेद इत्यर्थः ।

वं०प०— **द्वितैवेति** । द्वयोर्भावो द्विता भेद इत्यर्थः । **अद्वैतम्** एकत्वम् ॥ **सामर्थ्यादिति** । मोक्षसाधननिराकरणप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **क्वचित्काले ह्यसाविति** । ज्ञानोदयानन्तरं कालविशेषे विलम्बेन भवतीत्यर्थः ।

शे०चं०— **द्वितैवेति** । द्वयोर्भावो द्विता भेद इत्यर्थः । **स्वार्थिक इति** । द्विताशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकेऽण्प्रत्यये कृते णित्त्वादादिवृद्धौ यस्येति चेत्याकारलोपे द्वैतशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥ **वादिसमुच्चय इति** । न केवलं शून्यवादिनः किन्तु विज्ञानवादिनश्चेति वादिसमुच्चय आद्यश्चशब्द इत्यर्थः ॥ **साधनसमुच्चय इति** । अत्र समुच्चयपदमितरेतरयोगपरं ज्ञेयम् । विज्ञानाद्वैतवेदनविज्ञानाद्वैतध्यानरूपसाधनयोः परस्परापेक्षयोरेव मोक्षरूपैककार्यसम्बन्धादितरेतरयोगे द्वितीयश्चशब्द इत्यर्थः । **साधननियमार्थ इति** । विज्ञानाद्वैतवेदनादिकमेव मोक्षसाधनं नान्यदिति मोक्षसाधननियमार्थ इत्यर्थः ॥ **तेनेति** । अनेन विज्ञानवादिन इति षष्ठी व्यत्ययेन तृतीयार्थ इत्युक्तं भवति । भवतीति प्रतिपादित इति शेषपूरणेनान्वयदोषः परिहृतो भवति । तत्तद्वाद्युक्तमोक्षसाधननिरासप्रस्तावे विज्ञानवाद्युक्तमोक्षसाधनस्यैवानुपपन्नताया वक्तव्यत्वान्मोक्षानुपपन्नत्वोक्तिरसङ्गतेत्यतः तथोक्तेः तात्पर्यमाह **सामर्थ्यादिति** । अस्मिन्पक्षे सामर्थ्यादिकमाश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषात् तदुक्तसाधननिषेधकतया वाक्ययोजनामाह **यद्वेति** ॥ **सर्वं स्मारयितुमिति** । अयमाशयः । यदि विज्ञानाद्वैतवेदनान्मोक्षो भवतीत्युच्यते तर्हि ज्ञानोदयानन्तरमेव मोक्षप्रसक्त्या तत्र विलम्बाभावप्रसङ्गात् । प्रदीपस्य विरोध्यन्धकारनिवर्तने विलम्बादर्शनात् । अङ्गीक्रियन्ते च विज्ञानाद्वैतवेदनानन्तरं संसरन्तः पुरुषाः परेण । असम्भावनाविपरीतभावना-

सद्भावात् विलम्ब इति चेत् । ते किं संवृतिकार्ये न वा । नेति पक्षे विज्ञानवदनिवृत्त्यापत्त्याऽनिर्मोक्षत्वप्रसङ्गः । आद्ये संवृतौ निवृत्तायां कथं तदनिवृत्तिरन्यथा संवृत्यनिवृत्तिर्वा तदकार्यत्वमेतयोर्वा स्यात् । संवृत्यनिवृत्तौ च कथं ज्ञानविरोधित्वं पश्चादपि कथं तदनिवृत्तिरित्यादिकं सर्वं स्मारयितुं क्वचिदित्येकदेशमात्रोत्कीर्तनं कृतमिति ।

वा०र०— अन्योन्यनिरपेक्षयोरेककार्यसम्बन्धस्थल एव समुच्चयस्य दृष्टेः प्रकृते चोक्तसम्बन्धाभावात् समुदायपदायोग इत्यतः समुच्चयपदमितरेतरयोगोपलक्षणतया व्याचष्टे **अत्र समुच्चयपदमिति** ।

।। इति विज्ञानाद्वैतज्ञान-विज्ञानाद्वैतध्यानयोः न मोक्षसाधनत्वम् ।।

* * *

।। अथ क्षणिकत्वज्ञान-तद्ध्यानयोरपि न मोक्षसाधनत्वम् ।।

१७६ **सु०— वैभाषिकसौत्रान्तिकाभिमतं मोक्षसाधनं पराचष्टे अन्तरिति ।**

अनु०— अन्तर्ज्ञानस्य बाह्ये च क्षणिकत्वस्य वेदनात् ।
भावनाच्चोक्तमार्गेण मानाभावान्न मुच्यते ।

शरीरान्तःस्थितस्य ज्ञानस्य । उपलक्षणमेतत् । विज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराणां **बाह्ये** स्थितस्य रूपस्य च यत् **क्षणिकत्वं** तस्य वेदनात् । **उक्तमार्गेण** क्षणिकत्वेन । **न मुच्यते** पुरुषः । कुतोऽत्रार्थे **मानाभावात्** । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादयो दोषाः स्फुटा एवेति नोक्ताः ।

परि०— **विज्ञानादिशब्दार्थः** समयपादे व्यक्तः । **उक्तमार्गेणेत्यनुवादः क्षणिकत्वेनेति** व्याख्या ।। 'मुच्यते' इत्यत्र कर्माप्रतीतेराह **पुरुष इति** । क्षणभङ्गुरस्य कथं मोक्ष इत्यर्थः ।। **अकृताभ्यागमेति** । साधनानुष्ठातुः क्षणिकत्वेन नाशात् अकृतसाधनस्य मोक्षः कर्तुः कृतस्य पुण्यस्य नाशः क्षणिकत्वपक्षे साधनाद्यनुष्ठानाद्ययोगः इत्यादयो दोषा इत्यर्थः ।। *वैभाषिक-सौत्रान्तिकनिरासः ।।*

गु०दी०— अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादय इत्यत्र क्षणिकमते कर्तुरन्यत्वात् भोक्तुरन्यत्वात् इति भावः ।

यादु०— अकृताभ्यागम इति । तन्मते सन्तन्यमानं ज्ञानमेवात्मा तस्य च क्षणिकत्वेन कर्तृ-भोक्त्रोरेकत्वाभावादिति भावः ।

वं०प०— संज्ञानं कायव्यूहेन भोगः ।

शे०चं०— विज्ञानस्येव वेदना संज्ञा संस्काराणामपि शरीरान्तःस्थितत्वाविशेषात् क्षणिकत्वेन तद्वि-ज्ञानध्यानयोरिव वेदनासंज्ञासंस्काराणामपि ज्ञानध्यानयोर्मोक्षसाधनत्वस्याप्यविशिष्टत्वादन्तर्ज्ञानस्येति शरीरान्तः-स्थिततया विशिष्य विज्ञानग्रहणमनुपपन्नमित्यतोऽत्र विज्ञानपदस्यान्तरत्वावच्छिन्नस्कन्धमात्रोपलक्षणत्वेन विज्ञानमात्रपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **उपलक्षणमेतदिति** । शक्यलक्ष्यार्थकथनपूर्वकं वाक्यार्थमाह **विज्ञानेत्यादि** । अत्र निर्विकल्पकं ज्ञानं विज्ञानम् । दुःखं वेदना । कुण्डली गौर्गच्छतीत्यादि सविकल्पकं ज्ञानं संज्ञा । रागद्वेषमोहादिरूपः समनन्तरप्रत्ययः संस्कार इति विवेकोऽवधेयः । प्रपञ्चस्तु बौद्धपरीक्षायामेव कृतो द्रष्टव्यः ॥ **बाह्ये स्थितस्य रूपस्य चेति** । अत्र रूपशब्दो विषयेन्द्रियाद्यात्मना स्थितरूपरसगन्धस्पर्शशब्दा-त्मकपरमाणुपरः ॥ **अकृतेति** । सन्तन्यमानज्ञानरूपस्यात्मनः क्षणिकत्वेन कर्तृभोक्त्रोरेकत्वाभावादिति भावः । आदिपदेन प्रमाप्रमारूपानुमानागमप्रत्यभिज्ञालक्षणसर्वव्यवहारविलयप्रसङ्गपरिग्रहः ।

वा०र०— विज्ञानस्य वचनवृत्त्या प्राप्तेर्लक्ष्यकोटिनिवेशेन व्यवहारायोग इत्यत आह **शक्यलक्ष्या-र्थेति** । **दुःखमिति** । सुखदुःखे वेदनेति तत्त्वनिर्णयटीकायां तु बौद्धैकदेशिमतोक्तिः । अत एव 'दुःखाभावं सुखं चाहुरि'त्यत्रानुव्याख्याने उक्तमिति न विरोध इति तट्टीकाव्याख्याने एव गुरुचरणैरुक्तमिति ज्ञेयम् । सुखदुःखा-भावमूर्ताभावावित्यादिविचारकर्तव्यतां मनसि निधायाह **प्रपञ्चस्त्विति** । **बौद्धपरीक्षायामिति** । समुदाय उभ-येति बौद्धाधिकरणीयदुःखाभावं सुखं चाहुरित्येतदनुव्याख्यानमूलव्याख्यावसरे कृत इत्यर्थः । रूपशब्दस्य रूपमात्रपरताप्रतीतिनिरासाय तत्स्कन्धपरतया तं व्याचष्टे **अत्र रूपशब्द इति** । **विषयेन्द्रियेति** । रूप्यते यत्तद्रूपमिति कर्मव्युत्पत्त्या विषयाणां रूप्यते एभिरिति व्युत्पत्त्या चेन्द्रियाणां प्राप्तिरिति भावः ।

॥ इति क्षणिकत्वज्ञान-तद्ध्यानयोरपि न मोक्षसाधनत्वम् ॥

॥ इति बौद्धमताभिप्रेतमोक्षसाधननिरासः ॥

* * *

॥ अथ साङ्ख्याभिमतमोक्षसाधननिरासः ॥

॥ अथ प्रकृतिपुरुषविवेकस्य न साक्षान्मोक्षसाधनत्वम् ॥

१७७ सु०— एवं वेदबाह्यमतानि निराकृत्य वैदिकानि निराकुर्वाणः साङ्ख्योक्तं मोक्ष-साधनं तावदनुवदति प्रकृतेरिति ।

अनु०— **प्रकृतेः पुरुषस्यापि विवेको मुक्तिसाधनम् ।**
इति साङ्ख्याः

प्रकृतेः अन्तःकरणादिरूपायाः **पुरुषस्य** स्वात्मनः **विवेकः** स्वरूपतो धर्मतश्च भेददर्शनं **साङ्ख्याः** प्राहुः । दूषयति **न चेति** ।

न चैतस्मिन्मानम्

एतस्मिंश्चार्थे मानं नास्ति । कथं नास्ति । 'य एनं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परमि'त्याद्यागमानां सत्त्वादित्यत उक्तम् **ईशाप्रसादत** इति ।

ईशाप्रसादतः ।

ईशप्रसादेन विना केवलं प्रकृतिपुरुषविवेको मोक्षसाधनमित्यस्मिन्नर्थे मानं नास्तीत्यर्थः । अयमभिसन्धिः । भवत्येव प्रकृतिपुरुषविवेको मोक्षसाधनम् । किन्तु भगवत्प्रसादसाधनत्वेन । प्रकृतिपुरुषविवेके हि पुरुषस्य वैराग्यं सम्पद्यते । विरक्तस्य भक्त्यादिद्वारा भगवत्प्रसाद इति । तदर्थानि चैतानि वाक्यानि । निरीश्वरेण तु साङ्ख्येन साक्षान्मोक्षसाधनत्वं प्रकृतिपुरुषविवेकस्योच्यते । न च तस्मिन्विशेषे प्रमाणमस्तीति ।

परि०— चशब्दः समुच्चय इत्युपेत्याह **एतस्मिंश्चार्थ** इति ।

गु०दी०— **ईशप्रसादत** इति वदता 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यमि मा शुचः', 'सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम्', 'मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसी'त्यादिभगवद्वाक्यं स्मारयति ।

शे०चं०— ननु च गत्यन्तराभावादुदाहृतवचनानामेव तत्र प्रमाणत्वात् कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** ।

वा०र०— अश्रौतत्वादिकं परिहरतीति पाठः ।

॥ इति प्रकृतिपुरुषविवेकस्य न साक्षान्मोक्षसाधनत्वम् ॥

॥ अथ प्रकृतिपुरुषविवेकस्य भगवत्प्रसादमात्रसाधनत्वम् ॥

१७८ **सु०—** नन्वेतानि वाक्यानि प्रकृतिपुरुषविवेकस्य मोक्षसाधनत्वं तावत् प्रतिपादयन्ति । न च पारम्पर्यकल्पने कारणमस्ति । अत एतेषामेव साक्षात्साधनत्वे प्रामाण्यमित्यत आह **श्रुतय इति** ।

अनु०— श्रुतयः स्मृतयश्चैव यदेशस्य प्रसादतः ।
वदन्ति नियमान्मुक्तिं तमृतेऽतः कुतो भवेत् ।

'यस्य प्रसादादि'त्याद्याः **श्रुतयः** । 'अज्ञानां ज्ञानदो विष्णुरि'त्याद्याश्च **स्मृतयः** । **एवशब्दस्य** न प्राकृतपुरुषवाक्यानीत्यर्थः । **यदा** यस्मात् । **नियमात्** साधनान्तरव्यवच्छेदेन । नापरेण । 'स एवैक' इति वचनात् । **तं** प्रसादम् । **भवेत् मुक्तिः** । बलवद्बाधकसद्भावात् लाङ्गलेन वयं जीवाम इतिवत् पारम्पर्यपरत्वमेव तेषां वाक्यानां युक्तमिति भावः ।

परि०— 'नापरेणे'त्याद्या इत्यत्र आद्यशब्देन 'तत्प्रीणनान् मोक्षमाप्नोति सर्वः । 'यमेवैष वृणुत' इत्यादेः सङ्ग्रहः । द्वितीयेन तु 'बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात् स हरिरेकराडि'त्यादेर्ग्रहः । 'नियमादि'त्यनूद्य अर्थमाह **साधनान्तरव्यवच्छेदेनेति** । अत्रार्थे प्रमाणतया प्रागुक्तश्रुतिस्मृतिशेषौ क्रमादुदाहरति **नापरेणेति** । **तमित्यनुवादः प्रसादमिति** व्याख्या । विपरिणामेन मुक्तिपदस्यान्वयमाह **भवेन्मुक्तिरिति** ॥ **बलवद्बाधकेति** । 'नापरेणे'त्याद्यन्यव्यवच्छेदरूपबाधकेनेत्यर्थः ॥ *साङ्ख्यनिरासः ॥*

शे०चं०— मूल एवशब्दः प्रमाणान्तरव्यवच्छेदार्थ इति शङ्कानिरासाय तत्तात्पर्यमाह **एवशब्दस्येति** । 'यदाशब्दस्तु हेत्वर्थे कालार्थे चापि भण्यते'ति भागवततात्पर्यं मनसि निधायाह **यस्मादिति** । साधनान्तरव्यवच्छेदस्याश्रौतत्वादिकं परिहरति **नापरेणेत्यादि** ।

॥ इति प्रकृतिपुरुषविवेकस्य भगवत्प्रसादमात्रसाधनत्वम् ॥
॥ इति साङ्ख्याभिमतमोक्षसाधननिरासः ॥

* * *

॥ अथ वैशेषिकाभिमतमोक्षसाधननिरासः ॥

॥ अथ मोक्षविषये काणादयोऽपि अनुपपन्नभाषिण एव ॥

१७९ सु०— वैशेषिकाद्युक्तं मोक्षसाधनं निराकरोति **कणादेति** ।

अनु०— कणादयोगाक्षपादा अपि

योगशब्देन योगानुशासनस्य प्रणेता पतञ्जलिरुपलक्ष्यते । अनुपपन्नभाषिण इति शेषः । न केवलं साङ्ख्याद्या इत्यपेरर्थः ।

शे०चं०— समयकर्तृपरपूर्वोत्तरपदसन्दृष्टत्वाच्छास्त्रवाचकोऽपि योगशब्दः शास्त्रकर्तृपर इति भावेनाह **योगशब्देनेति** ।

वा०र०— **पूर्वोत्तरपदेति** । कणादाक्षपादरूपपदद्वयेत्यर्थः ।

* * *

१८० सु०— नन्वेते त्रयोऽपीश्वरप्रसादसाध्यां मुक्तिं ब्रुवते । तथा हि वैशेषिकेण यद्यपि द्रव्यादिपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरित्युक्तम् । तथाऽपि न साक्षात् । किन्तु धर्मद्वारैव । अन्यथा यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति सूत्रविरोधात् । न च धर्मोऽपि साक्षान्मोक्षहेतुः । अपि त्वीश्वरप्रसादसहकृत एव । यथोक्तम् । तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादिवेति । स्पष्टं च 'तुष्टेर्मोचयतो बद्धानतुष्टेर्बध्नतः पुनः । कारागारमिदं विश्वं यस्य वन्दे तमीश्वरमि'ति ।

परि०— **साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानमिति** । द्रव्यत्वादिसाधर्म्येण पृथिवीत्वादिवैधर्म्येण च पदार्थानां तत्त्वज्ञानमित्यर्थः । यद्वा द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिसाधर्म्यवैधर्म्यरूपं यत्तत्त्वं तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ **ईश्वरचोदनाभिव्यक्तादिति** । ईश्वरेच्छाकृतविधिवाक्यादिरूपवेदबोधितादित्यर्थः । इच्छाप्रसाद इति च अनर्थान्तरमिति भावः ॥ **स्पष्टं चेति** । उदयनवाक्यमित्यर्थः । **तुष्टेः** प्रसादादित्यर्थः ।

गु०दी०— **साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञान**मित्यत्र साधर्म्यं सामान्यलक्षणम् । वैधर्म्यं विशेषलक्षणमित्यर्थः । किन्तु समाधिमहिम्नाऽपरिमितदेहव्यूहनिर्माणेनानन्तान्यपि विषमविपाकसमयान्यपि कर्माणि पिण्डीकृत्य तत्फलसुखदुःखभोगेनैव ज्ञानिनो विनाशयन्तीति वदन्तो वैशेषिकादयः प्रष्टव्याः । इतरासाध्यापरिमित-

कायव्यूहसम्पादनाय विषमविपाकसमयानां अनन्तकर्मणां च पिण्डीकरणाय किं स्वयमेव शक्तः उत ज्ञान-सामर्थ्येन । नाद्यः । त्वयैव समाधिमहिम्नेत्युक्तत्वात् । द्वितीयेऽनन्तकर्मणां भोगाय समुपात्तापरिमितकायव्यूहस्य केन नाश इति । ज्ञानशक्त्यैव चेत्तर्हीदृशमर्थस्य ज्ञानस्य 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' इत्यादि भगवद्वाक्यमनुसृत्य कर्मणामेव नाशकत्वं कुतो नाङ्गीक्रियते । कर्ममूलदेहनाशनसमर्थस्य ज्ञानस्य किमु वक्तव्यं कर्मनिर्हरणे शक्तिरिति । न हि फलमूलवृक्षच्छेत्तुः कुठारस्य फलच्छेदनेऽसामर्थ्यं क्वापि दृष्टम् । किमनेन बक-बन्धनन्यायानुसरणप्रयासेन । तर्हि भवतामप्यप्रारब्धकर्मणामेव कुतो ज्ञानेन विनाशः । प्रारब्धकर्माण्यपि ज्ञानेनैव कुतो न नश्यन्तीति चेत् सत्यम् । अस्ति भगवतस्तज्ज्ञानस्य च महती शक्तिः । तथापि स्वज्ञानमाहात्म्यं सर्वजनाननुभावयितुं ज्ञानिन एव ब्रह्मादीन् बहुकालमिहापि महता भाग्येन योजयित्वा पश्चात् कैवल्यं दास्यामीति हरेः सङ्कल्पवशात् । अकृतपुण्यानां भोगासम्भवाच्च तेषामवशेषो न तु तन्निर्हरणसामर्थ्याभावादिति सर्वस्यापि सामञ्जस्यात् ।

याद०— साधर्म्यवैधर्म्येति । अनुवृत्तधर्मः साधर्म्यं व्यावृत्तधर्मो वैधर्म्यं ताभ्यामित्यर्थः । द्रव्यादीनां हि पदार्थत्वादिनाऽनुवृत्तधर्मेण ज्ञातानां द्रव्यत्वादिना व्यावृत्तधर्मेण ज्ञानम् । तथा पृथिव्यादीनां द्रव्यत्वेनानु-वृत्तधर्मेण ज्ञातानां पृथिवीत्वादिना व्यावृत्तधर्मेण ज्ञानमित्यादिसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां ज्ञानं तेषां तत्त्वज्ञानमिति द्रष्टव्यम् । पदार्थानां सामान्यतो विशेषतश्च ज्ञानं तेषां तत्त्वज्ञानमित्यत्र तात्पर्यम् । सामान्यलक्षणं साधर्म्यं विशेषलक्षणं वैधर्म्यमित्यप्याहुः ॥ **यतोऽभ्युदयेति** । **अभ्युदयः** तत्त्वज्ञानम् । निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःख-निवृत्तिस्तदुभयं यतः स धर्मः । अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति मध्यमपदलोपी समासः पञ्चमीतत्पुरुषो वा । ततश्च धर्मात्तत्त्वज्ञानं तस्य चाशुतरविनाशितया व्यापारभूतो धर्मः तत्त्वज्ञानसाध्यः तेन च मोक्ष इत्येवं तत्त्व-ज्ञानमोक्षौ यतो भवतः स धर्म इति सूत्रार्थः । यद्यपि *उदयनेन* तत्त्वज्ञानस्य दृष्टे मिथ्याज्ञानध्वंसरूपव्यापारे सम्भवति नादृष्टं तद्व्यापारतया कल्पनीयम्, तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिः स धर्म इत्येव लक्षणम् । पारम्पर्येण निःश्रेयसेऽप्यस्य हेतुत्वं दर्शयितुं निःश्रेयसग्रहणमितीदं सूत्रमन्यथा व्याख्यातम्, तथाऽपि चिरन्तनव्याख्यान-मपेक्ष्यात्रोदाहरणमिति ध्येयम् ॥ **तच्चेश्वरेति** । तत्तत्त्वापरोक्षज्ञानं निःश्रेयसं चेश्वरस्य चोदनोपदेशो वेद इति यावत् । तेनाभिव्यक्तात्प्रतिपादिताद्धर्मादिवेत्यर्थः । अत्र धर्मोपदेशकर्तृतया प्रसादोऽर्थाल्लभ्यत इति द्रष्टव्यम् । अत एवाह **स्पष्टं चेति** ॥ **तुष्टेरित्यादि** । अत्रेश्वरे तुष्ट्यतुष्टिशब्दोदितयोः सुखदुःखयोर्वैशेषिकैरनङ्गीकारात् कथमिद-मित्याशङ्कापरिहाराय *वर्धमानेन* अयं श्लोको व्याख्यातः । तुष्टिरनुरक्तिरतुष्टिर्द्वेषस्तदुभयमपि मोचनीयबन्धनीययो-रीश्वरविषयमेव । 'परात्परतरं यान्ति नारायणपरायणाः । न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरमि'ति स्मृतेः। यद्वा मोचनेच्छाबन्धनेच्छे तुष्ट्यतुष्टी ईश्वरस्यैव । तदिच्छाया एकत्वेऽपि तत्तत्फलोपधानात्सिसृक्षासञ्जिहीर्षयोः औपाधिको भेदः । सहकारिसमवधानाच्च तस्याः कार्यभेदजनकत्वम् । अत्र बध्नतः पुनरित्यनेन बन्धस्यावृत्त्या मोक्षानन्तरं बन्ध इत्यर्थे विरोधादतुष्टेः पुनरिति योजना । तथा च व्यवच्छेदार्थः पुनःशब्दो नावृत्त्यर्थ इति नोक्तदोषः । यद्वा बध्नतः पुनरित्यनेन बन्धस्य निरन्तरावृत्तिरुच्यते न मोक्षोत्तरतेति नोक्तदोषः । मुक्तिबन्धौ

दुःखसन्तत्युच्छेदतदनुवृत्ती । तयोश्च शरीरावच्छेद्यत्वाद्विश्वपदेन भोगायतनं शरीरमेव कारागारेण रूप्यते । 'कारा बन्धे निश्चये च बलौ यत्ने पशावपि । तुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां सूतिप्रसेचके । सुवर्णकारिकायां च बन्धनागारबन्धयोरि'ति मेदिनीकारकोशात् 'कारा बन्धनं तदर्थं गृहं कारागृहमि'ति । अत्र यद्यपि तुष्टिशब्दस्याद्यव्याख्यानेऽस्य श्लोकस्य प्रकृतोपयोगो न दृश्यते तथाऽपि द्वितीयव्याख्यानेऽस्ति प्रकृतोपयोगः । मोचकेच्छायाः प्रसादरूपत्वादित्यवधेयम् । ईश्वरप्रणिधानशब्देनेश्वरप्रसादसाधनं ध्यानमभिप्रेतम् । एवमग्रेऽपि यदुपास्तिमित्यत्र यत्प्रसादभूतामुपास्तिमिति व्याख्येयम् । तेन प्रकृतसङ्गतिरिति द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— साधर्म्यवैधर्म्येति । अनुवृत्तो धर्मः साधर्म्यं व्यावृत्तधर्मस्तु वैधर्म्यं ताभ्यां तत्त्वज्ञानमिति विग्रहः । द्रव्यादीनां पदार्थत्वादिनाऽनुवृत्तधर्मेण ज्ञातानां व्यावृत्तधर्मेण द्रव्यत्वादिना ज्ञानं पृथिव्यादीनां च द्रव्यत्वादिना अनुवृत्तधर्मेण ज्ञातानां पृथिवीत्वादिना व्यावृत्तधर्मेण ज्ञानमेव साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्रव्यादीनां तत्त्वज्ञानं तदेव च निःश्रेयसहेतुरिति वैशेषिकैरुक्तमित्यर्थः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरिति प्रशस्तपादभाष्यकृद्वचनादिति भावः । ननु भाष्यकृदुक्तं तत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वं यथाश्रुतमेव विवक्षितमस्तु किं परम्पराकल्पनयेत्यतो धर्मस्य निःश्रेयसहेतुताया यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म इति वैशेषिकद्वितीयसूत्रेऽभिधानाद्भाष्यकारीयस्य निःश्रेयसं प्रति तत्त्वज्ञानहेतुतावचनस्य साक्षात् तदभिप्रायकत्वे तत्सूत्रविरोधापत्त्या तदनुरोधेन भाष्यकृद्वचनस्य धर्मद्वारैव तत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वाभिप्रायकत्वसिद्धेरित्याह **अन्यथेति** ॥ **यतोऽभ्युदयेति** । यद्यपि किरणावलीकारेण तत्त्वज्ञानस्य दृष्टे मिथ्याज्ञानध्वंसरूपे व्यापारे सम्भवति नादृष्टस्य तद्व्यापारत्वकल्पनमुचितम् । तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिस्तत्त्वज्ञानसिद्धिरभ्युदयोऽत्र तत्त्वज्ञानमिति वर्धमानोक्तेः स धर्म इत्येव लक्षणं पारम्पर्येण निःश्रेयसेऽप्यस्य तत्प्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपं हेतुत्वमस्तीति दर्शयितुमेवात्र निःश्रेयसग्रहणमितीदं सूत्रमन्यथाव्याख्यातमिति नास्योक्तार्थव्यवस्थापकतयोदाहरणं युक्तमित्याभाति । तथाऽप्यभ्युदयस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिस्तदुभयं यतः स धर्मोऽभ्युदयनिःश्रेयसेत्यत्राभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति मध्यमपदलोपी समासः पञ्चमीतत्पुरुषो वा । ततश्च धर्मात् तत्त्वज्ञानं तस्य चाशुतरविनाशितया व्यापारभूतो धर्मः तत्त्वज्ञानसाध्यः तेन च मोक्ष इत्येवं तत्त्वज्ञानमोक्षौ यतो भवतः स धर्म इत्येतत्सूत्रस्य चिरन्तनव्याख्यानमपेक्ष्य अत्र उदाहरणमित्यवधेयम् ।

नन्वेवं तत्त्वज्ञानस्य धर्मद्वारा निःश्रेयसहेतुत्वसिद्धावपि न भवदभिमतार्थसिद्धिः तत्त्वज्ञानजन्यधर्मेणैव मोक्षसिद्धौ तदर्थतया प्रसादस्यानपेक्षणेन मोक्षस्येश्वरप्रसादसाध्यत्वासिद्धेरित्यतः तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादिवेत्युत्तरभाष्ये ईश्वरप्रसादसहकृतधर्मस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वावगत्या केवलधर्मस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वे तद्विरोधेनेश्वरप्रसादसहकृतधर्मस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वसिद्धेरभिमतसिद्धिरित्याह **न च धर्मोऽपीति** । साक्षात्केवल इत्यर्थः ॥ **तच्चेश्वरेति** । तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं चेश्वरस्य चोदनोपदेशो वेद इति यावत् । तेनाभिव्यक्तात् प्रतिपादिताद् धर्मादिवेत्यर्थः । अत्र धर्मोपदेष्टृत्वकथनात् अर्थतः प्रसादस्य लाभ इति द्रष्टव्यम् ।

ननु भाष्यकारीयं तत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्ववचनं न धर्मद्वारा तत्साधनत्वपरतया व्याख्यातव्यम् । साक्षात् तत्साधनाभिप्रायकत्वेऽप्यविरोधात् । न चैवम् । 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म' इति वैशेषिक-द्वितीयसूत्रविरोधः स्यादिति वाच्यम् । तत्र सामान्यतो धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वमभिधाय तत्कथमित्यपेक्षायां प्रवृत्ते धर्मविशेषप्रसूताद्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयस-मिति 'धर्मविशेषप्रसूतादि'तिं तत्त्वज्ञानविशेषणात् निवृत्तिलक्षणधर्मेण तत्त्वज्ञानं तेन निःश्रेयसमिति तत्त्वज्ञानद्वारा धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वप्रतिपादनात् तदनुसारेण द्वितीयसूत्रेऽपि तथैव धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वाभिधायकत्वसिद्ध्या तद्विरोधाभावात् । आशुतरविनाशित्वेऽप्यात्मतत्त्वज्ञानस्य संसारनृत्तशालामूलस्तम्भायमानात्मविषयकमिथ्या-ज्ञाननिवर्तकतया तदितरपदार्थतत्त्वज्ञानस्य चात्मतत्त्वज्ञानसाधनतया साक्षात्परम्परासाधारणतत्प्रागभावव्याप्य-प्रागभावप्रतियोगित्वरूपप्रयोजकत्वरूपस्याहान्या व्यापारत्वेन धर्मकल्पनानवकाशात् । तथा च नोक्तरीत्या तत्त्वज्ञानस्य धर्मद्वारा निःश्रेयसहेतुत्वसिद्धिः ॥ अस्तु वा सा यथाकथञ्चित् । किं तावताऽप्यभ्यर्थ्यते । न च धर्मोऽपि न केवलो मोक्षहेतुः किन्त्वीश्वरप्रसादसहकृत एवेति मुक्तेरीश्वरप्रसादसाध्यत्वसिद्धिरेवं सति स्यादिति वाच्यम् । धर्मस्य केवलस्यैव निःश्रेयसहेतुत्वसम्भवेनेश्वरप्रसादसहकृतत्वस्य नियामकविशेषाभावेनाविवक्षणीय-त्वात् । न च तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्तधर्मादिवेत्युत्तरभाष्यवचनमेव तत्र नियामकमित्युक्तमिति वाच्यम् । ईश्वरस्य चोदनोपदेश इति यावत् । तेनाभिव्यक्तात्प्रतिपादितान्निवृत्तिलक्षणाद्धर्मादिव तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति निःश्रेयस-हेतुतत्त्वज्ञानस्य निवृत्तिलक्षणधर्मसाध्यत्वमात्रस्य तत्राभिमततया प्रसादसहकृतधर्मस्य निःश्रेयससाधनत्ववर्णनस्य तत्रत्यपूर्वोत्तरवाक्यविरुद्धत्वेनानुचितत्वात् । ततश्च तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानध्वंसद्वारा मोक्षप्रयोजकत्वस्यैव वैशेषिकाभिमतत्वान्मोक्षार्थं नेश्वरप्रसादस्यापेक्षायामेतद्वाक्योदाहरणं युक्तमित्यत आह **स्पष्टं चेति** । गुणकिरणा-वल्यामुदयनोक्तमिति शेषः ।

तद्वाक्यमेव पठति **तुष्टेरिति** । अत्र **तुष्टिः** अनुरक्तिः । **अतुष्टिः** द्वेषः । तदुभयमपि मोचनीयबन्धनी-ययोरीश्वरविषयमेव । 'परात्परतरं यान्ति नारायणपरायणाः । न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति जनार्दनमि'ति स्मृतेः । यद्वा मोचनेच्छाबन्धनेच्छे तुष्ट्यतुष्टी ईश्वरस्यैव । तदिच्छाया एकत्वेऽपि तत्तत्फलोपधानात्सिसृक्षा-सञ्जिहीर्षावदौपाधिको भेदः । सहकारिसमवधानभेदाच्च तस्याः कार्यभेदजनकत्वात् । अत्र बध्नतः पुनरित्यनेन बन्धस्यावृत्त्या आत्ममोक्षानन्तरं बन्ध इत्यर्थे विरोधात् अतुष्टेः पुनरित्येव योजना । तथा च व्यवच्छेदार्थः पुनःशब्दो नावृत्त्यर्थ इति नोक्तदोषः । यद्वा बध्नतः पुनरित्यनेन बन्धस्य निरन्तरावृत्तिरुच्यते । न मोक्षोत्तरतेति न दोषः । मुक्तिबन्धौ दुःखसन्तत्यन्तोच्छेदतदनुवृत्ती । तयोश्च शरीरावच्छेद्यत्वात् । विश्वपदेन भोगायतनं शरीरमेव कारागारेण रूप्यते । न च तयोः सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तयोरेव विशेषणमुचितम् । अन्यत्र हि कारागृहे प्रभोरेव तोषातोषाभ्यां मोक्षबन्धनदर्शनात् प्रकृतेऽपीश्वरव्यापारायत्तत्वात् तत्साम्यात् तद्विशेषणस्यैवोचितत्वात् । 'कारा बन्धे निश्चये च बलौ यत्ने पशावपि । तुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां सूतिप्रसेचके । सुवर्णे कारिकायां च बन्धनागारबन्धयोरि'ति मेदिनीकारकोशात् कारा बन्धनं तदर्थं गृहं कारागृहमिति श्लोकार्थः । अत्र तुष्टिशब्दस्या-

नुरक्त्यर्थत्वे यद्यप्यस्य श्लोकस्य न प्रकृतोपयोगो दृश्यते तथाऽपि मोचनेच्छार्थत्वेऽस्त्येव प्रकृतोपयोगः । तदिच्छाया एव प्रसादत्वादित्यवधेयम् ।

वा०र०— अनुवृत्तव्यावृत्तरूपा इति साधर्म्यवैधर्म्यपदार्थकथनपरकिरणावल्याद्यनुसृत्याह **पदार्थत्वादिनाऽनुवृत्तेत्यादि । भाष्यकृद्वचनादिति ।** उपलक्षणं चैतत् । 'धर्मविशेषप्रसूतादि'ति वक्ष्यमाणवैशेषिकसूत्रकारवचनाच्चेत्यपि ज्ञेयम् । **किरणावलीकारेणेति ।** यद्यपि किरणावल्यां नैवं निष्कृष्य प्रतिपादितं तथापि 'धर्मादेव तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते' इत्यादि प्राचीनकिरणावलीग्रन्थं दृष्टद्वारेणोपपत्तावदृष्टकल्पनायोगादित्येतदुत्तरकिरणावलीग्रन्थं तथा अत्राहुः । तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानध्वंसो व्यापारोऽदृष्टत्वादित्यादि तत्र तत्रत्यवर्धमानादिग्रन्थं च मनसि कृत्वा यतोऽभ्युदयेति सूत्रव्याख्यानरूपतद्यतोऽभ्युदयेति किरणावल्यनुवादोऽयमित्यदोषः । अन्यथा किरणावल्यां तत्त्वज्ञानहेतुत्वं धर्मस्य निश्रेयसहेतुत्वं तु परम्परयेत्यस्य प्रतिपादनात् धर्मस्य मोक्षसाधनत्वाभावमङ्गीकृत्य धर्मस्य मोक्षसाधनत्वाप्रतिपादकतया प्रतीयमानविरोधसूत्रे परिहाराय तदर्थकथनाय प्रवृत्तवाक्येन विवक्षितार्थप्रतिपादनं न कृतं स्यात् । ततोऽवश्यं स्थलान्तरस्थं पूरणीयमिति भावेनाधिकं प्रतिपादितम् । उक्तं च वर्धमाने । सूत्रमप्यभ्युदयमात्रसाधकधर्मपरतयैव व्याख्येयमित्यर्थ इति । **वर्धमानोक्तेरिति ।** उक्तसूत्रव्याख्यानविवरणावसर इति शेषः । **हेतुत्वमस्तीति ।** प्रयोजकत्वमस्तीत्यर्थः । उक्तस्य नियतपूर्ववृत्तित्वमानरूपप्रयोजकत्वरूपत्वात् । हेतुत्वस्य चानन्यथासिद्धिघटितत्वात् । अत एवोक्तयुक्तेस्तत्र ज्ञानोत्पादनेनैवोपपत्तावित्येतद्व्याख्यानावसरे वर्धमानादौ प्रयोजकत्वे सम्भवति हेतुत्वाकल्पनात् । नियतपूर्ववृत्तित्वस्य प्रयोजकत्वात् । अन्यथासिद्धिगर्भस्य हेतुत्वादित्युक्तमिति ज्ञेयम् । प्रयोजकत्वमस्तीति पाठस्तु स्वरस एव । **चिरन्तनव्याख्यानमिति ।** एतच्च व्याख्यानं अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमित्यादिसूत्रोपस्कारोक्तप्रथमपक्षे अभिप्रेतम् । अन्यथाव्याख्याने हि यतोऽभ्युदयेति प्रत्येकसमुदायाभ्यां उभयत्राव्यापकं स्यादिति किरणावल्यां प्रत्याख्यानाय सामान्यतोऽनूदितमिति बोध्यम् । वर्धमाने यद्येको धर्मोऽभ्युदयसाधकोऽन्यश्च निःश्रेयससाधक इत्यर्थकतया अन्यथाव्याख्यान इत्यस्य व्याख्याततत्वात् । सूत्रोपस्कारेऽपि तदेतद्व्याख्यानं प्रत्येकसमुदायाभ्यामव्यापकत्वादर्वाचीनैरुपेक्षितमित्यनेन वृत्तिकृतस्त्वित्युक्ताभ्युदयपदस्य सुखपरत्वाश्रयणेन प्रवृत्तपक्षस्येवाभ्युदयपदस्य तत्त्वज्ञानपरत्वाश्रयणेन प्रवृत्तप्रथमपक्षस्याप्यर्वाचीनैरुपेक्षितत्ववचनात् । अत एव वर्धमानेन च एकस्यैव धर्मस्योभयसाधकतायां नोक्तदोषः । उक्तयुक्तेस्तत्त्वज्ञानोत्पादनेनैवान्यथोपपत्तौ धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वे मानाभावादिति भाव इति किरणावल्युक्तदूषणसमर्थनं कृतम् । एतेन विशिष्टैतच्चिरन्तनव्याख्यानस्य सूत्रोपस्कारादावप्रतीतेः कथमेतदभिधानमिति परास्तमिति ज्ञातव्यम् ।

तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्तेति । चोदनेति प्रशस्तपादभाष्योक्तस्य चोदनेत्यर्थानुवादः । नोदनेति पाठस्तु स्वरस एव । तच्चेति सामान्येन तत्त्वज्ञानस्येव निःश्रेयसस्यापि परामर्शोऽभिप्रेत इति सिद्धं कृत्वा किरणावल्यामव्याख्यातमपि तच्चेतिपदं विवक्षितार्थसिद्धये व्याकुर्वन् किरणावल्यनुसारेण भाष्यवाक्यं व्याख्याति **तत्त्वज्ञानमित्यादिना । अर्थत इति ।** उक्तं च धर्मं धर्मविशेषप्रसूतादिति सूत्रीयोपस्कारे । धर्मविशेषेश्वरनियोग

प्रसादरूप इत्यादीति भावः । **भाष्यकारीयमिति** । प्रशस्तपादभाष्यकारीयमित्यर्थः । **व्याख्यातव्यमिति** । तत्त्वज्ञानमेव निःश्रेयसहेतुरिति यथाश्रुतं परित्यज्य द्वारकल्पनया न व्याकर्तव्यमित्यर्थः । **द्वितीयसूत्रेति** । उक्तरीत्या तस्याभ्युदयपदोक्ततत्त्वज्ञाननिःश्रेयसोभयहेतुर्धर्म इत्यर्थप्रतिपादकत्वादिति भावः । **सामान्यत इति** । साक्षात्परम्परारूपविशेषविवक्षामकृत्वेत्यर्थः । निःश्रेयसमितीत्यनन्तरं चतुर्थसूत्र इति पाठस्तु स्वरस एव । प्रवृत्ते सूत्र इति सम्बन्धः । निःश्रेयसमितीत्येव पाठे इतीत्यस्येत्यत्रेत्यर्थः । द्वितीयसूत्रेति प्रकृततया तत्सूत्रोपर्या-काङ्क्षानिवृत्त्यर्थं वृत्तिप्रतिपादनेन च तदुत्तरसूत्रतत्त्वज्ञानशब्देन साक्षात्कारविवक्षया प्रवृत्तप्रथमव्याख्यानानुसारेण । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रपरत्वं तत्त्वज्ञानपदस्याश्रित्य योजनान्तरे तु नायमर्थ इति ज्ञातव्यम् । तत्त्वज्ञानं चात्मसाक्षात्कार इह विवक्षितवतस्ते वासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वादित्यादिसूत्रोपस्कारकिरणावल्या-द्युक्तिं तत्रात्मतत्त्वं ज्ञानेत्यादि पदार्थचन्द्रिकां च मनसि कृत्वाऽऽह **आशुतरविनाशित्वेऽपीत्यादि ॥ प्रयो-जकत्वस्येति** । तत्कारणसाधारणत्वादिति भावः । **धर्मसाध्यत्वमात्रस्येति** । यद्यपि धर्मविशेषप्रसूतादित्यत-श्चतुर्थसूत्रीयोपस्कारे ईश्वरनियोगः प्रसादरूपो वक्तव्य इत्यभिधाय श्रूयते हीश्वरप्रयोगप्रसादावधिगम्य कणादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानितीत्युक्तत्वेन प्रसादस्य तदङ्गीकृतत्वलाभो भवत्येवेति धर्मसाध्यत्वमात्रं न लभ्यत इति वक्तुं शक्यम् । तथापि तत्त्वज्ञानं चात्मसाक्षात्कार इत्युत्तरानुसारेण तत्त्वज्ञानपदेन ज्ञप्तिविवक्षापक्षे प्रसाद-व्याख्यानलाभात् । भाष्यकाराद्युक्त्यलाभाच्च धर्मसाध्यत्वमात्रलाभ इत्युक्तमिति ज्ञेयम् । **तत्रत्यपूर्वोत्तरेति** । तत्रत्ये ये पूर्वोत्तरे पूर्वं तदुत्तरं चेति परस्परापेक्षया पूर्वोत्तरत्वम् । तयोर्यो विरोधः तद्युतत्वेनेत्यर्थः । उत्तर-वाक्यस्य प्रसादसहकृतधर्मस्य निःश्रेयससाधनत्वपरत्वे पूर्ववाक्येन विरोधः । तथा पूर्वस्य तत्त्वज्ञानं निःश्रेयस-हेतुरिति साक्षात्तत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वाभिधायकत्वे परम्पराश्रयणेन प्रवृत्तोत्तरसूत्रविरोध इत्यर्थः । **गुण-किरणावल्यामिति** । मङ्गलाचरणश्लोकरूपेणोक्तमित्यर्थः । तद्वर्धमानानुसारेण प्रथमश्लोकं व्याचष्टे **अत्र तुष्टि-रनुरक्तिरित्यादिना कारागृहमिति श्लोकार्थ** इत्यन्तेन । अनुरक्त्यादिरूपेण व्याख्यानेन तुष्ट्यादेर्जीवनिष्ठतां सूचयति । ईश्वरस्तु तदुभयं प्रति विषय एवेति स्पष्टयति **तदुभयमपीति** । मोचनीयबन्धनीययोर्यत्तदुभयं तदपी-त्यर्थः । मोचनीयपुरुषस्य याऽनुरक्तिः सेश्वरविषया । बन्धनीयस्य यो द्वेषः सोऽपीश्वरविषय एवेति योजना । जनार्दनमिति स्मृतेरिति पाठमुपादानेन महेश्वरमिति पाठो वर्धमाने कल्पितः । नारायणपरायण इति नारायणा-नुरागस्य मोक्षसाधनतामभिधाय तद्द्वेषस्यैव बन्धसाधनताया वक्तव्यत्वाच्च । तदनुसारेणाख्यातिपाठोऽपि परामर्श-मूलको नेति ध्वनितम् । बन्धस्य निरन्तरेति पाठः । बद्धस्येति तु लेखकागतः । मोक्षोत्तरतेति नेति पाठः । मोक्षोन्तरेति तु लेखकागतः । **तयोश्चेति** । बन्धमोक्षयोश्चेत्यर्थः । **रूप्यते** उपमीयते । कारागृहमुपमेति यावत्। रूपकालङ्कार इति टीकायामुक्तेः । विकल्पकृतानुसारेण तद्विचारः कार्यः । **न च तयोरिति** । विश्वपदोक्त-भोगायतनशरीरकारागृहयोरित्यर्थः । अत्र हि शरीरकारागृहयोरुपमया सादृश्यं लब्धं तच्च तदुपपादकधर्मसापेक्ष-मिति तयोरेव सादृश्यं यथा लभ्यते तथा मोचनावधिकत्वबन्धनाधिकरणत्वाभ्यां विशेषं कार्यम् । न च तथा कृतम् । किन्तु तुष्ट्यतुष्टिभ्यां मोचकत्वं बन्धकत्वरूपेणेश्वरस्यैव विशेषणं कृतम् । तत्त्वनावश्यकमिति भावः । परिहरति **अन्यत्र हीति** । अत्रान्यत्र हीति पाठः । अत्रेति तु लेखकागतः । **प्रकृतेऽपीति** । शरीररूपकारा-

गृहेऽपीत्यर्थः । **ईश्वरेति** । मोक्षबन्धयोरिति शेषः । **तत्साम्यायेति** । प्रभुसाम्यायेत्यर्थः । ईश्वरस्येति शेषः । यथेतरकारागृहे प्रभोस्तुष्ट्यतुष्टिभ्यां मोक्षबन्धौ तथा शरीरेऽपीश्वरतुष्ट्यतुष्टिभ्यां मोक्षबन्धाविति साम्यप्रतिपादनाय ईश्वरविशेषणस्यैवोचितत्वादित्यर्थः । यद्वा तत्साम्याय प्रसिद्धकारागृहेण शरीरस्य साम्यायेत्यर्थः । तद्विशेषण-स्यैवेतीश्वरविशेषणस्यैवेत्यर्थः । अनेन हि यथा कारागृहे प्रभोस्तुष्ट्यतुष्ट्यधीनौ मोक्षबन्धौ । तदधीनमोक्षा-वधित्वबन्धनाधिकरणत्वेनेति यावत् । तथा शरीरे ईश्वरतुष्ट्यतुष्ट्यधीनमोक्षावधित्वबन्धाधिकरणत्वे इति सादृश्य-लाभेनेश्वरविशेषणेनैव सादृश्यलाभादीश्वरविशेषणस्यैवोचितत्वमित्यर्थः ।

स०व्र०— तुष्टेरिति । तुष्टिरनुरक्तिः । अतुष्टिर्द्वेषः । तदुभयमपि बन्धनीयमोचनीययोरीश्वरविषयमेव । 'परात्परतरं यान्ति नारायणपरायणाः । न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति जनार्दनम्' इति स्मृतेः । यद्वा मोचनेच्छाबन्धनेच्छे तुष्ट्यतुष्टी । ईश्वरस्यैव तदिच्छापादकत्वेऽपि तत्फलोपधाना तु सिसृक्षा सञ्जिहीर्षाव-दौपाधिको भेदः सहकारिभेदसमवधानाच्च तस्याः कार्यभेदजनकत्वात् अत्र बध्नतः पुनरित्यनेन बन्धस्यावृत्त्या आत्ममोक्षानन्तरं बन्ध इत्यर्थे विरोधात् अतुष्टेः पुनरिति योजना । तथा च व्यवच्छेदार्थः पुनःशब्दो नावृत्त्यर्थ इति नोक्तदोषः । बध्नतः पुनरित्यनेन बन्धस्य निरन्तरावृत्तिरुच्यते । न मोक्षोऽन्तरेति नोक्तदोषः । मुक्तिबन्धो दुःखसन्तत्यत्यन्तोच्छेदतदनुवृत्ती । तयोश्च शरीरावच्छेद्यत्वाद्विश्वपदेन भोगायतनं शरीरमेव कारागारेण रूप्यते । न च तयोः सादृश्यप्रतिपादनार्थं तयोरेव विशेषणमुचितम् । अन्यत्र कारागृहे प्रभोरेव तोषातोषाभ्यां मोक्ष-बन्धदर्शनात् प्रकृतेऽपीश्वरव्यापारायत्तत्वात् तत्साम्यापत्त्या तद्विशेषणस्यैवोचितत्वात् । 'कारा बन्धे निश्चये च बलौ यत्ने पशावपि । तुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां भूम्नि प्रसेचके । सुवर्णकारिकायां च बन्धनाकारबन्धयोरि'ति मेदिनीकारकोशात् । कारा बन्धनं तदर्थगृहं कारागृहं यथा कारागृहे निजिनति वासवेत्यत्र कारारूपं कारागृहं विशेषमुपादाय च सामान्यपदेनोपादानं विशेषणताविशेषं प्रतिपादयति । व्युत्पत्तेरित्यत्रापि विशेषप्रतिपत्तये गृहं पदमित्यन्ये ।

* * *

१८१ सु०— पतञ्जलिस्तु स्पष्टमाचष्टे तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानादिक्रियायोग इत्यादि ।

परि०— ईश्वरप्रणिधानं ईश्वरे मनःसमाधानम् । तेन प्रसादो लभ्यते । तस्य तत्प्रीति-हेतुत्वादित्यर्थः । एवं 'यदुपास्तिमि'त्यत्रापि ध्येयम् ।

१२९ **शे०चं०— तप इत्यादि** । अत्रेश्वरप्रणिधानशब्देनेश्वरप्रसादसाधनस्य ध्यानस्याभिप्रेतत्वात् प्रकृतोप-योग इति भावः ॥ **षोडशपदार्थेति** । अत्र षोडश च ते पदार्थाश्च षोडशपदार्था इति विशेषणसमासः । न च दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामिति तस्य नियमनात् प्रकृते च विशिष्टस्यासंज्ञात्वान्न सङ्ख्यार्थकस्य षोडशपदस्य पदार्थशब्देन विशेषणसमास इति वाच्यम् । षोडशपदार्थपदाद्येषां केषाञ्चिच्छोडशानामप्रतीतेः प्रमाणादीनामेव च

प्रतीतेः तादृशार्थविशेषे सामयिकसंज्ञात्वोपपत्त्या विशेषसमाससम्भवात् । वस्तुतस्तु पदार्थानां तत्त्वज्ञानं पदार्थतत्त्वज्ञानं, षोडशानां पदार्थतत्त्वज्ञानं षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानमिति षष्ठीसमास एवात्र विवक्षितः । षोडशत्वं च सामर्थ्यात् पदार्थेष्वेव पर्यवस्यति । त्रयाणां लोकनाथ इति विग्रहेऽपि त्रित्वस्य लोकेष्वेव पर्यवसानदर्शनादिति भावः ।

१२९ वा०र०— ....अनुसारेणाह **अत्रेश्वरप्रणिधानेत्यादि** । वरदराजीयटीकानुसारेण समाधत्ते **षोडशपदार्थपदादिति** । उपलक्षणं चैतत् । षोडशानां पूरणः षोडश इति तस्य पूरणार्थे डटि प्रत्येकं षोडशसङ्ख्यापूरकतया सर्वेषां षोडशतया षोडशाश्च ते पदार्थाश्चेति विशेषणसमासेऽपि नानुपपत्तिरिति ज्ञेयम् । **त्रित्वस्य लोकेष्वेवेति** । उपलक्षणं चैतत् । सन्दिग्धसाध्यधर्मा नवरसरुचिरामित्यादौ सन्दिग्धत्वनवत्वादेः साध्यरसादावेव पर्यवसानदर्शनाच्चेत्यपि ज्ञेयम् । एतच्च प्रागेवोपपादितरीत्या प्रतिपत्तव्यम् ।

* * *

१८२ सु०— अक्षपादो यद्यपि प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्याह । तथाऽपि प्रमाणादिपञ्चदशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य आत्मादिद्वादशविधप्रमेयतत्त्वज्ञानहेतुत्वमेव । आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति तुशब्द-करणात् । आत्मादिज्ञानमपि न साक्षान्मोक्षसाधनम् । किन्नाम परमेश्वरप्रसादोपेतमेव । 'स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः । यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते' इति सम्प्र-दायविद्वचनात् ।

अथ कथमनुपपन्नभाषिण इत्यत आह ईशस्येति ।

अनु०— ईशस्य प्रसादतः ।

मुक्तिं ब्रुवाणा अप्याहुः

ईश(स्य)प्रसादतो मुक्तिं ब्रुवाणा अप्येते किञ्चिदयुक्तमाहुर्यतोऽतोऽनुपपन्नभाषिण इत्यर्थः ।

परि०— प्रमाणादिषोडशपदार्थेति । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्क-निर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासछलजातिनिग्रहस्थानरूपषोडशपदार्थेत्यर्थः ॥ **तुशब्दकरणादिति** । विशेषार्थकेन तेन एते तु प्रमेयमन्यत्त्वे तज्ज्ञानोपयोगीति सूचनादिति भावः ।

यादु०— तत्त्वज्ञानहेतुत्वमेवेति । न साक्षान्मोक्षहेतुत्वमित्यर्थः । कुत इत्यत आह **आत्मशरीरेति** । तुशब्देन द्वादशविधप्रमेयाणामेव तत्त्वज्ञानं साक्षान्मोक्षसाधनमिति सूचनादित्यर्थः । यथाऽऽहुः 'प्रमेयमपवर्गार्थं ज्ञेयं द्वादशधा च तदि'ति ।

शे०चं०— तत्त्वज्ञानहेतुत्वमेवेति । न मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः । तत्कुत इत्यत आह **आत्मशरीरेति** ॥ **तुशब्दकरणादिति** । अयमर्थो ज्ञायत इति शेषः । स्पष्टं चैतन्न्यायवार्तिके न पुनरिदं प्रमेयावधारणार्थं सूत्रम् । अपि तु प्रमेयविशेषावधारणार्थम् । प्रमेयमात्रावधारणार्थं च प्रवृत्तौ विदितविधानादकुशलः सूत्रकारः स्यात् । आद्येन वा सूत्रेण प्रमेयं विहितमिति पुनर्विधानादुन्मत्तवाक्यमिदं स्यात् । एवञ्चार्थं जिज्ञापयिषुः सूत्रकारस्तुशब्दमाह । अन्यदपि प्रमेयमस्ति । यस्य तु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं तदिदं प्रमेयं तुशब्देन ज्ञापयतीति । तावता पञ्चदशपदार्थ-तत्त्वज्ञानसाध्यप्रमेयपदार्थज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वप्राप्तावपि न मुक्तेः प्रसादसाध्यत्वसिद्धिरित्यतो भवेदेवं यदि प्रमेय-ज्ञानस्यापि केवलस्य मोक्षसाधनत्वं स्यान्न चैतदस्तीत्याह **आत्मादीति** ॥ **प्रसादेति** । प्रसादसहकृतमेवेत्यर्थः । किमत्र प्रमाणमित्यतः कुसुमाञ्जलिस्थमुदयनवचनं सम्मतितया पठति **स्वर्गापवर्गयोरिति** ।

ननु स्त्रियां क्तिन्निति क्तिन्नपवादकतया प्राप्तस्य 'गुरोश्च हल' इत्यकारप्रत्ययस्य 'ण्यासश्रन्थो युजिति' युजापवादाद्युचि तस्य 'युवोरनाकावि'त्यनादेशे स्त्रियां टापि निष्पन्नस्योपासनामिति द्वितीयैकवचनेन भाव्यं तत्कथमुपास्तिमित्युक्तमिति चेत् । **अत्र गुरवः** । क्तिन्नाबादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति वार्तिककृता आबादिभ्यः क्तिन्नुपसङ्ख्यानादाबादेश्चाबादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्या इत्यभियुक्तोक्तेराकृतिगणत्वात् क्तिन्प्रत्यये उपास्तिमिति द्वितीयैकवचनस्योपपन्नत्वात् । न चाबादिभ्यश्चेति क्तिनुपसङ्ख्याय निष्ठायां वा सेटोकारवचनात्सिद्धमिति ब्रुवतो वार्तिककारस्य गुरोश्च हल इत्यकारप्राप्तिस्थल एवाबादिभ्यश्चेति क्तिन्नभिमत इति गम्यते । तत्कथं ण्यासश्रन्थो युजिति युज्विषये क्तिन् व्याख्यायते इति वाच्यम् । षित्वात् षिद्भिदादिभ्योऽङिति अङ्विषये क्तिन्प्रत्ययस्य लब्धिरित्यादौ युज्विषयेऽपि आप्तिरित्यादौ क्तिन्प्रत्ययस्य दृष्टत्वेनोक्तनियमासिद्ध्या युज्विषयेऽपि क्तिन्प्रत्यया-श्रयणस्योपपन्नत्वादिति ।

वर्धमानचरणास्तु । धातुनिर्देशे उपास्तीति श्तिपोऽयं प्रयोगः । तस्य च धातुरूपशब्दाभिधाय-कत्वेऽप्यर्थे द्विरेफपदवल्लक्षणाश्रयणाददोषः । न चात्र श्तिप्पदे लक्षणा वक्तुं युक्ता । तस्य प्रकृतेः स्वबोधकत्व-तात्पर्यमात्रग्राहकतयोपसर्गवदशक्तत्वात् । अन्यथा तत्तद्धातूपसन्धानेनानन्तशक्त्यापत्तेः । स्वपरेणोपासापदेन सह पौनरुक्त्यापत्तेश्च । नाप्युपासापदे तस्यार्थे शक्ततया तदनवसरादिति वाच्यम् । उपास्तीत्यादिनोपासधातुरित्यादि-प्रत्ययबलाद्धातुत्वेन रूपेण श्तिपो धातुमात्रे शक्तेः । तथा च न शक्त्यानन्त्यादिदोषः । अन्यथा धातुत्व-प्रकाशकप्रत्ययानुपपत्तेः । न च धातुत्वं नानुगतमस्तीति वाच्यम् । क्रियावाचित्वस्य तथात्वात् । न चैवं यागपाकादौ श्तिप्प्रयोगापत्तिः । केवलस्याधातुत्वात् । धातुसमभिव्याहारे च तत्तद्धात्वन्वयबोधजननियमेन तदप्रतिपादकत्वात् । एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां लक्षणया शक्त्या वोपासधातुरिति विशिष्टानुभवे जनिते

स्वज्ञाप्यधातुत्वविशिष्टोपाससम्बन्धिन्युपासनारूपेऽर्थे गम्भीरनदीतीरे नदीपदस्येव श्तिप्पदस्य लक्षणा । ज्ञाप्यसम्बन्धमात्रस्यैव लक्षणात्वात् । अस्तु वा क्रियावाचित्वरूपे धर्ममात्र एव शक्तिर्लाघवात् । तत्रापि कल्पे विशिष्टलक्षणा पूर्वकल्पवदेव । न चैवमेकलक्षणमेवेति द्विरेफपददृष्टान्तोपादानमसङ्गतमिति वाच्यम् । न हि द्विरेफपदे लक्षणाद्वयम् । किन्तु शब्दघटितसम्बन्धेनैकैव लक्षणा । तथा च अत्रापि शब्दघटितेन सम्बन्धेन शब्दोपस्थापितस्यार्थस्य लक्षणेत्यत्रैव च तद्दृष्टान्तोपादानात् । न च तत्र द्विरेफपदेन भ्रमरपदोपस्थितिः । तेन चार्थस्य शक्त्यैवोपस्थितिरिति नोक्तक्रमेणापि तद्दृष्टान्ततेति वाच्यम् । तथा सति द्विरेफपदोत्तरविभक्त्यर्थस्यार्थेन अन्वयापत्तेः । प्रत्ययानां प्रकृत्युपस्थितार्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । तथा हि । उपस्तिपदस्यार्थे लक्षणेति पक्ष एवासङ्गतः । इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इत्यनेन वचनेन शब्दपरतायामेव तस्य साधुत्वानुशासनात् । अन्यथा अपादानानुशिष्टायाः पञ्चम्याः कर्मणि लक्षणया प्रयोगापत्तेः । न च सुब्विभक्तौ लक्षणाविरहान्न तथेति वाच्यम् । तत्कल्पनायामपि साधुत्वविरहस्यैव मूलत्वात् । अत एव व्यत्ययानुशासनस्थले लक्षणा स्वीक्रियत एव । न च तत्र शक्तिरेव । अन्यथा व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यापातादिति वाच्यम् । गौरवात् । व्यत्ययानुशासनस्य लक्ष्यविशेषे साधुत्वज्ञापकत्वात् । श्तिपश्च धातुविशिष्टे शक्तिरित्यपि न युक्तम् । तस्य प्रकृतेः स्वपरत्वतात्पर्यमात्रग्राहकत्वादिति ।

अन्ये तूपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति न्यायेनाबादेराकृतिगणत्वं स्वीकृत्य बाहुलकलभ्यस्याप्युपास्तीत्यस्याबादिकुक्षौ निक्षेप इत्याशय इत्याहुः ।

वा०र०— ज्ञापयतीत्यत्रत्येतिशब्दस्येति स्पष्टं चेति पूर्वेण सम्बन्धः । **कुसुमाञ्जलिस्थमिति** । द्वितीयमङ्गलाचरणपद्यरूपमित्यर्थः । **ननु स्त्रियां क्तिन्नित्यादि** । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन्विधायकेन 'स्त्रियां क्तिन्नि'ति सूत्रेण प्राप्तस्य क्तिन्प्रत्ययस्यापवादेन प्राप्तस्य 'संयोगे गुरु', 'दीर्घं चे'ति सूत्राभ्यां गुरुसंज्ञकात् विशेषवान् हलन्तश्च यो धातुः ततस्त्रियामकारप्रत्ययविधायकेन 'गुरोश्च हल' इति सूत्रेण विहिताकारप्रत्ययस्यापवादेन 'ण्यासश्रन्थो युजि'ति सूत्रेण ण्यन्तेभ्य आसश्रन्थ इत्येताभ्यां च धातुभ्यां स्त्रियां युज्भवतीत्यर्थकेन युचि तस्य युवोरनाकावित्यनेनानादेश इत्यर्थः । रमायां 'अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेरि'ति भाष्यवार्तिकप्रयोगात् बाहुलकाद्वा क्तिन्नपि बोध्या इत्यभिधायैतेन ज्ञप्तिरुपास्तिरित्यादयोऽपि व्याख्याता इति प्रतिपाद्य वार्तिकदूषणं कृतम् । तदनूद्य निराकरोति **न च अबादिभ्यश्चेतीति** । **युज्विषये व्याप्तिरित्यादाविति** । कारणेत्यादाविव स्वार्थिकण्यन्ततयेति शेषः । 'विशेषत्वेन विज्ञातेः प्रमाणैरखिलैरि'ति भक्तिपादीयानुव्याख्यानमूलटीकाव्याख्यानानुसारेणाधिकं बोध्यम् ।

एवं विज्ञातेरित्यादौ सुधायोजनाव्याख्यानावसरेऽस्माभिः विवृतम् । तदुक्तं समाधानं स्वयमभिधाय वर्धमानोक्तं दूषयितुमनुवदति **वर्धमानचरणास्त्वित्यादिना** । यद्यपि धातुर्निर्देशे श्तिपोऽयं प्रयोगः । तस्य च धातुरूपशब्दाभिधायकत्वेऽप्यर्थे द्विरेफपदवल्लक्षणेत्येतावदेव वर्धमानवाक्यम् । तथापि वर्धमानव्याख्यानरूप-

ठक्कुरग्रन्थानुसारेणायं व्याख्यानपूर्वकोऽनुवाद इति ध्येयम् । तत्र नन्वत्रेत्यादिना स्वार्थेऽनन्वयापत्तेरित्यन्तो ग्रन्थ वर्धमानव्याख्यानतया आहुरित्यन्तेनानूदितः वस्तुतस्त्वित्यादिना तात्पर्यमात्रग्राहकत्वादित्यन्तेन वर्धमानोक्त-पक्षेऽस्वरसः सूचितः स एव दूषणत्वेन तच्चिन्त्यमित्यादिना अभिहितः । तत्राप्युपयुक्तं किञ्चित्किञ्चिदधिकं स्वयमभिहितं मध्य इति ज्ञेयम् । 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देश' इति वचनेनेति पाठः । न च सुब्विभक्तौ लक्षणा-विरहादिति । इदं च 'तान्येकवचनद्विवचने'ति सूत्रमूलकम् । तदुपपादनं गुरुपादीयलेखकानुसारेण 'महदद्दीर्घवद्वे'ति सूत्राक्षरव्याख्याने कृतं ज्ञेयम् । न हि सुब्विभक्तौ लक्षणा नेति कुलधर्म इति तर्कताण्डवे चास्ति । **ज्ञाप्य-सम्बन्धमात्रस्यैवेति** । शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वे लक्षितलक्षणास्थले शक्यसम्बन्धानुपपत्तिरित्यतस्तत्सङ्ग्-हाय ज्ञाप्यसम्बन्धस्यैवेत्युक्तम् । 'रमायां क्तिन्नाबादिभ्यश्चे'ति वार्तिकप्रत्याख्यानार्थं पर्यवसायितं पक्षं पक्षान्तर-त्वेन स्वयमाह **अन्ये त्विति** । 'उपेयप्रतिपत्त्यर्था' इति भर्तृहरेर्वाक्यमिति परिभाषाभास्करे । उपायस्योपाया-न्तरादूषकत्वादित्युक्तिरपि तन्मूलं ग्रन्थकृता । यद्यप्येवं पर्यवसानं कृत्वा कण्डूतमित्येतदुदाहरणाद्दूषणं कृतम् । तथापि तथोदाहरणस्य प्रकृतेऽभावान्न तदस्माकं दूषणम् । अत एव 'न पदान्ते'ति सूत्रीयभाष्यविरुद्धं 'क्तिन्ना-बादिभ्यश्चे'ति वार्तिकमिति निरस्तम् । अविरोधस्य शेषीकृता तत्र तत्र प्रतिपादनात् । ननु प्रागुक्तगुरुपक्षो-ऽप्ययमेवेति चेन्न । प्रागुक्तपक्षे बाहुलकानाश्रयणात् । अत्र च तदाश्रयणात् । अयं च वर्धमानस्यापि सम्प्रति-पन्नो भवति तेनोपास्तीत्यत्र 'ण्यासश्रन्थो युजि'ति युज् न भवति बहुलग्रहणादित्युक्तेः । अर्थतस्त्वन्ये त्वित्युक्त एव वर्धमानवाक्यस्यार्थः ।

* * *

१८३ सु०— तथा हि । यद्यपि वैशेषिकैरीश्वरप्रसादोऽङ्गीकृतस्तथाऽपि धर्मसहकारि-त्वेनैव । ईश्वरचोदनाभिव्यक्तादिति वचनात् । एवं पतञ्जलिरपि तपःस्वाध्यायादिसमान-कक्ष्यतामेवेश्वरप्रणिधानस्याह । नैय्यायिका अपि आत्मतत्त्वज्ञानमेव मोक्षसाधनमीश्वर-प्रसादस्तु सहकारिमात्रमित्यास्थिताः । द्वितीयसूत्रे तथैव व्युत्पादितत्वात् । श्रुतिस्मृतयस्तु धर्मादिकं समस्तं साक्षात्परम्परया वा भगवत्प्रसादसाधनम् । भगवत्प्रसादस्त्वनन्यापेक्षः साक्षादेव मोक्षसाधनमित्याचक्षते । 'सर्वं तदन्तराधाय मुक्तये साधनं भवेत् । न किञ्चि-दन्तराधाय विमोक्षायापरोक्षदृगि'त्याद्याः । अतः कथं नानुपपन्नवादिन इति ।

परि०— द्वितीयसूत्र इति । 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये(पूर्वपूर्वापा)-तदन्तरापायादपवर्ग' इति सूत्रे व्याख्यातृभिः मोक्षस्येश्वरायत्तत्वोक्तिहेतुज्ञानस्येश्वरनिमित्तकत्वादित्या-द्युक्त्या तथैव व्युत्पादनादित्यर्थः ॥ **परम्परयेति** । ज्ञानद्वारेत्यर्थः । तृतीयगीताभाष्योक्तस्मृतिमाह **सर्वमिति** । 'अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते' इति पूर्वशेषः । सर्वं साधनं भवेत् । 'अप-

रोक्षदृशामन्तराधाय' व्यवधानीकृत्येत्यर्थः । 'तमेवं विद्वानि'त्यादिश्रुतिस्मृतयः **आद्यपदेन** ग्राह्याः । **अपरोक्षदृक्पदेन** श्रुत्यन्तरबलात् तज्जन्यप्रसाद एवाभिमत इति भावः ।

यादु०— द्वितीयसूत्र इति । 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' इति न्यायशास्त्रस्य द्वितीयसूत्रे तद्व्याख्यानसमये यत्तु मोक्षस्येश्वराधीनत्ववचनं तत् ज्ञानादिजन्मनीश्वरस्यापि निमित्ततापरमित्यविरुद्धं तदर्थं च तदुपास्त्यादेरुपयोग इति तैर्व्युत्पादितत्वादित्यर्थः । अपरोक्षदृगित्यत्र तत्साध्यः प्रसादो लक्षणीयः । अन्यथाऽसङ्गतेः ।

वं०प०— सर्वं तदिति प्रथमा । श्रवणाद्यपरोक्षज्ञानान्तं साधनजातं किञ्चित्प्रसादमन्तरा मध्ये आधाय मुक्तये साधनं भवेत् । अपरोक्षदृक् तज्जन्यः प्रसाद इति यावत् । किञ्चिदन्तराधाय मध्येऽपि न मोक्षाय भवति किन्तु साक्षादेवेत्यर्थः ।

शे०चं०— ननु भवेदनुपपन्नभाषित्वं नैयायिकादीनां यदि तेषामीश्वरप्रसादस्य न मोक्षसाधनत्वं किन्तु सहकारिमात्रत्वमित्ययमर्थोऽङ्गीकर्तुं शक्यः स्यात् । न चासौ शक्यतेऽङ्गीकर्तुम् । तदभ्युपगतज्ञानमोक्षसाध्य-साधनभावान्यथाऽनुपपत्त्यैव ज्ञानजन्यप्रसादस्य मोक्षसाधनताया लभ्यत्वेन सहकारिमात्रत्वायोगात् । न च ज्ञानस्य स्वभावेनैव मोक्षसाधनत्वसम्भवान्न तदन्यथाऽनुपपत्तिरस्तीति कथं तया प्रसादस्य तत्साधनत्वलाभः स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानस्य मोक्षसाधनताया अदृष्टत्वेन स्वभावकल्पनाया असम्भवेन मध्ये प्रसादस्यावश्यं कल्पनीयत्वादित्यतो दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानरूपकार्यकारणप्रवाहरूपसंसारनिवृत्तिरूपत्वान्मुक्तेः तादृशकार्य-कारणप्रवाहस्य अनाद्यज्ञानमूलकत्वाज्ज्ञानाज्ञानयोश्च दीपान्धकारयोरिव स्वाभाविकविरोधात् ज्ञानेन साक्षाद्दुःखा-द्यनिवृत्तावपि तन्मूलभूताज्ञाननिवृत्तिसम्भवात् तन्निवृत्तौ च कार्यनिवृत्तेः कारणाभावेन सुलभत्वाद् दुःखादीनां कार्यकारणभावस्य कारणाभावे कार्याभावस्य च न्यायशास्त्रीय'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' इति द्वितीयसूत्र एवोक्तत्वेनादृष्टकल्पनाया अप्रसङ्गेन स्वभावेनैव मोक्षसाधनत्वोपपत्त्या तदन्यथाऽनुपपत्तेरभावात् मध्ये प्रसादस्याकल्पनीयत्वात् युक्त एव सहकारिमात्रत्वाभ्युपगमः प्रसादस्य परेषा-मित्याशयेनाह **द्वितीयसूत्र इति** । अत्र च दुःखादीनां कथं कार्यकारणभावः । कुतश्च तदपायेऽपायः । तथात्वे वा कथं प्रागापादितदोषाद्यनिवृत्तावात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरित्यादिशङ्कापरिहारः तत्सूत्रीयभाष्यवार्तिकतात्पर्यपरि-शुद्धिनिबन्धेषु तदनुसारिणि द्रव्यं कर्म चेत्यादि जिज्ञासासूत्रीयमूलग्रन्थव्यावर्त्यशङ्काग्रन्थे च स्पष्टः तत एवानु-सन्धेय इति द्रष्टव्यम् । कास्ता विवक्षितार्थवादिन्यः श्रुतिस्मृतय इत्यतः ता उदाहरति **सर्वमिति** । (सर्वं तदिति प्रथमा श्रवणाद्यपरोक्षज्ञानान्तं साधनजातं किञ्चित्प्रसादमन्तरा मध्ये आधाय मुक्तये साधनं भवेत् । अपरोक्षदृक् तज्जन्यः प्रसाद इति यावत् । किञ्चिदन्तराधाय विमोक्षाय न भवति किन्तु साक्षादेवेत्यर्थः) । धर्माधर्मादिकं समस्तमित्यादितात्पर्यकथनरूपैतच्छ्रुतिव्याख्यानरूपप्राचीनग्रन्थानुरोधेन विवक्षितार्थोपपादकत्वान्नैतच्छ्रुत्युप-न्यासस्य प्रकृतासङ्गतिरिति ध्येयम् ।

वा०र०— भाष्यवार्तिकतात्पर्यटीकातात्पर्यपरिशुद्धिष्विति वा तात्पर्यटीकानिबन्धेष्विति वा पाठः । तात्पर्यटीकावाचस्पतिमिश्रकृता तत्परिशुद्धिरुदयनाचार्यकृता । तस्या एव निबन्ध इति नामेति ज्ञेयम् । **प्राचीनेति** । अव्यवहितप्राचीनेत्यर्थः ।

स०व्र०— ईश्वरप्रणिधानशब्देन तत्प्रसादो गृह्यते ॥ **द्वितीयसूत्र इति** । गोतमीयद्वितीयसूत्र इत्यर्थः ।

॥ इति मोक्षविषये काणादयोऽपि अनुपपन्नभाषिण एव ॥

* * *

॥ अथ कर्मणां न भोगमात्रनाश्यत्वम् ॥

१८४ **सु०— इतश्चानुपपन्नभाषिण इत्याह भोगादेव चेति ।**

अनु०— भोगादेव च कर्मणाम् ।
क्षयं प्राहुः

वैशेषिकादयस्तत्त्वविद इव ज्ञानात्पूर्वेषां कर्मणां ज्ञानादेव विनाशं न मन्यन्ते । किन्तु समाधिमहिम्नाऽपरिमितदेहव्यूहनिर्माणेनानन्तान्यपि विषमविपाकसमयान्यपि कर्माणि पिण्डीकृत्य तत्फलसुखदुःखभोगेनैव ज्ञानिनो विनाशयन्तीति प्राहुरतोऽप्यनुपपन्नभाषिण इत्यर्थः ।

नन्वेतदसङ्गतम् । मोक्षसाधनविचारस्य प्रस्तुतत्वादिति । मैवम् । विद्याकाम-कर्मादिलक्षणो हि बन्धः । अतस्तन्निवृत्तिर्मोक्ष इति कथं कर्मक्षयो न मोक्षः । वक्ष्यति च । कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिरित्यादि । अतो मोक्षसाधनविषयैवेयं चिन्तेति ।

परि०— विषमविपाकसमयानीति । विषमाः विपाकसमयाः फलोन्मुखत्वकाला येषां तानीत्यर्थः । **तत्फलेति** भोगविशेषणम् ॥ **वक्ष्यतीति** । चतुर्थे ॥ **मोक्षसाधनविषयैवेति** । साधननिरूपणे मोक्षैकदेशचिन्तापि परम्परया साधनचिन्तैवेति भावः ।

यादु०— विपाकशब्देन फलमुच्यते ।

शे०चं०— विषमेति । कालभेदेन भोज्यानीत्यर्थः । **एतदिति** । कर्मक्षयसाधनचिन्तनमित्यर्थः । **मोक्षेति** । कर्मक्षयस्यामोक्षत्वेन तत्साधनविचारो मोक्षसाधनचिन्ताप्रक्रमविरुद्ध इति भावः ।

* * *

१८५ **सु०— तथाब्रुवाणा अपि कथमनुपपन्नभाषिण इत्यतोऽस्यार्थस्याप्रामाणिकत्वादित्याह कुतश्चेति ।**

अनु०— कुतश्चैतत्प्रसन्ने जगदीश्वरे ।

ज्ञानिनोऽपि कर्मणां फलभोगेनैव क्षय इत्येतत् कुत एव प्रमाणात् प्रतिपत्तव्यम् । न कुतश्चित् ।

।। इति कर्मणां न भोगमात्रनाश्यत्वम् ।।

* * *

।। अथ ईश्वरप्रसादेनैव ज्ञानिकर्मक्षयः न भोगेन ।।

१८६ **सु०— अक्षीणकर्मणां मोक्षानुपपत्तेस्तत्क्षयहेतोश्चान्यस्याभावादत्यन्तसुखदुःखसंज्ञानमेव तत्क्षयकारणमिति कल्प्यत इत्यत आह प्रसन्न इति । कुत एतदिति वर्तते । ज्ञानेन प्रसन्नो भगवानेवाभुक्तफलान्येव कर्माणि विनाशयतीत्यन्यथैवोपपत्तेः कुत एतत् कल्प्यत इत्याशयः । भगवानपि कथमदत्तफलकर्मक्षयस्येष्ट इति न शङ्कनीयम् । तदैश्वर्यस्य क्वाप्यप्रतिहतत्वादिति भावेनोक्तं जगदीश्वर इति ।**

परि०— संज्ञानमिति । भोग इत्यर्थः ।

यादु०— संज्ञानं भोगः ।

शे०चं०— संज्ञानं कायव्यूहेन भोगः ।

।। इति ईश्वरप्रसादेनैव ज्ञानिकर्मक्षयः न भोगेन ।।

* * *

॥ अथ उक्तार्थे प्रमाणोक्तिः ॥

१८७ **सु०**— सम्भावितमेवैतन्न तु प्रमितम् । तत्कथमन्यथैवोपपत्तिरित्यत आह **भिद्यत इति** ।

अनु०— भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ।
इति श्रुतिपुराणादिवचनेभ्योऽन्यथागतेः ।

हृदयग्रन्थिः अविद्या । परा अप्यवरा यस्मात् स **परावरः** । आत्मन्याततगुणे जगदीश्वरे । आद्यं कठश्रुतिवचनम् । द्वितीयं भागवतवचनम् । **आदिपदेन** वक्ष्यमाणानीतिहासवचनानि गृह्यन्ते । अन्यथा फलभोगेन विनेश्वरप्रसादेनैव कर्मणां गतेरपगतेर्विनाशनिश्चयादन्यथैवोपपत्तिरिति ।

परि०— आत्मनि जीव इति भ्रमनिरासाय अपौनरुक्त्याय वा आह **आत्मन्याततगुण इति** । इति श्रुतिपुराणेत्युक्त्युपपत्तये विवेकमाह **आद्यमिति** ॥ **वक्ष्यमाणानीति** । यथैधांसीत्यादीनीति भावः । **अन्यथेत्य**नुवादः, **फले**त्यादि व्याख्या ।

यादु०— आत्मनीश्वर इति सामानाधिकरण्येन जीवाभेदप्रतीतिनिरासायाह **आत्मन्याततगुण इति** ।

शे०चं०— **परा अप्यवरा इति** । विभाषा जसीति पूर्वादिर्जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञाविधानात् परा इत्यादेः साधुत्वम् । आत्मनीश्वर इति सामानाधिकरण्याज्जीवेश्वरैक्यमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे **आत्मन्याततगुण इति** ॥ **आदिपदेनेति** । श्रुतिपुराणादीत्यादिपदेनेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणानीति** । 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसादि'त्यादिनोत्तरत्रेति शेषः ।

वा०र०— **इत्यन्यथाप्रतीतीति** । उपलक्षणमेतत् । अन्यथा घटे पटे इतिवत्सामानाधिकरण्यायोगः । आत्मपदस्येश्वरात्मपरत्वे एकस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

* * *

१८८ **सु०— नन्वत्र परमेश्वरे दृष्टे कर्माणि क्षीयन्त इत्युच्यते न तु दर्शनेनेति । ततो भोगेनेति व्याख्यानेऽपि न विरोध इति चेन्न । तथा सति हृदयग्रन्थिभेदनसंशयच्छेदनयोरप्यन्यसाध्यतास्वीकारापातात् । दृष्ट एवेत्येवशब्दविरोधाच्च । भोगेन क्षयस्य सर्वसाधारण्याद्दर्शनविशेषणस्य वैयर्थ्याच्च ।**

परि०— सर्वेति । ज्ञान्यज्ञानिसाधारण्यादित्यर्थः ॥ **दर्शनविशेषणस्येति** । दृष्ट इति विशेषणस्येत्यर्थः ।

यादु०— दर्शनविशेषणस्येति । दृष्ट इति दर्शनेन विशेषणस्येत्यर्थः ।

शे०चं०— तथा सतीति । परमेश्वरे दृष्टे कर्माणि क्षीयन्त इत्युक्तावपि दर्शनेनेत्यनुक्तिमात्रेण कर्मक्षयस्य दर्शनसाध्यत्वमनभ्युपगम्य तदन्यभोगसाध्यत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **अन्यसाध्यतापातादिति** । परमेश्वरे दृष्टे हृदयग्रन्थिर्भिद्यते सर्वसंशयाश्छिद्यन्त इत्युक्तावपि दर्शनेन हृदयग्रन्थिर्भिद्यते दर्शनेन सर्वसंशयाश्छिद्यन्त इत्यनुक्त्या हृदयग्रन्थिभेदेन सर्वसंशयच्छेदयोरपि न दर्शनसाध्यत्वं किन्तु तदन्ययत्किञ्चित्साध्यत्वमेव स्यादविशेषादिति भावः ॥ **एवशब्देति** । तेन दर्शनान्यसाधननिषेधादिति भावः ॥ **सर्वसाधारणत्वादिति** । ज्ञान्यज्ञानिरूपसर्वसाधारणत्वादित्यर्थः ॥ **विशेषणस्येति** । दृष्ट इति दर्शनरूपपरमेश्वरविशेषणस्येत्यर्थः । दर्शनसाध्यत्वे कर्मक्षयस्य तस्य ज्ञानिमात्रनिष्ठत्वात् तदभिप्रायेण विशेषणोपपत्तावपि भोगमात्रसाध्यत्वे कर्मक्षयस्य तस्य सर्वसाधारणत्वे विशेषाभावात् तदर्थकविशेषणानुपपत्तिरिति भावः ।

* * *

१८९ **सु०— अज्ञो न सर्वाणि कर्माणि भोगेन क्षेप्तुं क्षमते । बहुतरत्वाद्विषमविपाकसमयत्वाच्च । ज्ञानी तु समाधिसामर्थ्यात् कायव्यूहं निर्माय सर्वाणि समाहृत्य फलभोगेन विनाशयतीत्यतो विशेषणोपपत्तिरिति चेत् कुत एषा कल्पना । उक्तार्थापत्त्यैवेति चेन्न । अस्मदुदाहृतवचनानामन्यथाव्याख्यानस्थितावर्थापत्तिस्थितिः । तत्स्थितौ च वचनानाम् अन्यथाव्याख्यानस्थितिरिति परस्पराश्रयापत्तेः । वचनानामन्यथाव्याख्याननिरासे सत्यर्थापत्तिनिरासस्तन्निरासे (सत्यन्य)नान्यथाव्याख्याननिरास इति भवतामपि परस्पराश्रयापत्तिरिति चेन्न । अवधारणादिना निरवकाशस्योक्तत्वात् । 'भिनत्ति कर्मसङ्घातं प्रसन्नो भगवान् हरिरि'त्यादीनामत्यन्तानवकाशानामन्यत्रोदाहृतत्वाच्च । अत एव 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपी'त्यादिसामान्यवचनमज्ञानिविषयम् । ज्ञानिनामपि प्रारब्धकर्मविषयम् ।**

'आत्मनो वै शरीराणि बहूनि मनुजाधिप । प्राप्य योगबलं कुर्यात् तैश्च सर्वां महीं चरेत् । भुञ्जीत विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यस्तेजोगणानिवे'त्यादिकं ज्ञानिनां प्रारब्धकर्मविषयम् । विशेषवचनबलेन प्रारब्धकर्मविनाशस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

अत एव 'ज्ञानादेवाशेषकर्मक्षये तदैव मुक्तिः स्यात् । न चैवम् । जीवन्मुक्तानामुपलब्धेरि'त्यनवकाशं चोद्यम् ।

परि०— कुत एषा कल्पनेति । भोगेन कर्माणि क्षीयन्त इति श्रुत्यर्थ इति कल्पनेत्यर्थः ॥ **उक्तार्थापत्त्येति** । अक्षीणकर्मणो मोक्षानुपपत्तेरित्यादिनोक्तार्थापत्त्येत्यर्थः ॥ **अवधारणादिनेति** । हृदयग्रन्थिभेदनादिसहपाठः दृष्टिविशेषणं च **आदिपदार्थः** ॥ **अन्यत्रेति** । उपासनापादीयन्यायविवरणे । 'अनुबन्धादिभ्य' इत्यधिकरणे तथा भक्तिपादीयान्तिमन्यायविवरणादौ तत्र तत्रेत्यर्थः ॥ **योगेति** । योगबलं समाधिसामर्थ्यं प्राप्य आत्मनः बहूनि शरीराणि कुर्यादित्यर्थः । कुत एतत्कल्पनेत्यत आह **विशेषवचनबलेनेति** । 'तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोऽस्ति कुत्रचिदि'ति भाष्ये 'कर्माणि क्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानि विद्यया । प्रारब्धानि तु भोगेन क्षपयन् स्वगतिं नयेदि'ति न्यायविवरणादौ चोक्तवचनबलेन चतुर्थाद्यपादे 'तदधिगमे'त्यधिकरणे 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वे'ति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । यद्वा 'सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः । न ब्रह्मदर्शिनोऽपि स्यादि'त्युत्तरपादीयानुव्याख्यान इति भावः ।

गु०दी०— अवधारणादिनेत्यादिपदेन चक्षुषि सति पश्यति पदे सति गच्छति अन्ने सति भुङ्क्ते इत्यादि सतिसप्तम्योक्तस्यैवोत्तरकार्येषु हेतुतायाः वैयाकरणैरेवोक्तत्वादिति गृह्यते । छन्दसि सम्भवान्मध्ये पक्षान्तरमुदितम् । वस्तुगत्या 'दितेः सुतानां', 'वाचस्पतिरि'त्यादौ लोकमर्यादयापि षष्ठ्या अलुक्समासदर्शनादाद्यः पक्षोऽन्तिमश्च पक्षः श्रेयानिति ज्ञेयम् ।

यादु०— कुत एषा कल्पनेति । एवं श्रुत्यर्थकल्पना कुत इत्यर्थः ॥ **उक्तार्थापत्त्येति** । अक्षीणकर्मणां मोक्षानुपपत्तेस्तत्क्षयहेतोश्चान्यस्याभावादुक्तरीत्या भोग एव तत्क्षयहेतुतया कल्पनीय इति प्रागुक्तार्थापत्त्येत्यर्थः ॥ अवधारणादिनेत्यत्रादिपदेन दर्शनविशेषणग्रहणम् । ननु ज्ञानबलेन प्रारब्धकर्मणोऽपि नाशे कथमेतद्वाक्यं तद्विषयं भवेदित्यत आह **विशेषवचनबलेनेति** । तस्य तावदेव चिरमित्यादिविशेषवचनबलेनेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मण' इत्यत्रेति शेषः ॥ **अत एवेति** । प्रारब्धनाशादेवेत्यर्थः ।

वं०प०— उदाहृतवचनानामिति । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'त्यादिवाक्यानां भोगेनेत्यन्यथाव्याख्यानस्थितौ तद्विरोधाभावेनाक्षीणकर्मणां मोक्षानुपपत्तेस्तत्क्षयहेतोश्चान्यस्याभावाद्भोग एव तत्क्षयहेतु-

रित्यर्थापत्तिस्थितिः तत्स्थितौ च तद्विरोधेनोक्तवचनानामन्यथाव्याख्यानस्थितिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **निरासे सतीति** । तद्विरोधेनेति शेषः ॥ **तन्निरासे सतीति** । अर्थापत्तिविरोधाभावादिति भावः ॥ **निरास इति** । वचनानामिति शेषः ॥ **उक्तत्वादिति** । दृष्ट एवेत्यवधारणेन वाक्यानां भोगेनेति व्याख्यानेऽवकाशाभावस्य स्वत एव सिद्धत्वेनार्थापत्तिनिरासाधीनत्वाभावान्नान्योन्याश्रयोऽयमस्माकमिति भावः ।

शे०चं०— कर्मक्षयस्य भोगमात्रासाध्यत्वेऽपि ज्ञान्यज्ञानिनोर्विशेषसद्भावात् तदर्थकविशेषणोपपत्तिरिति शङ्कते **अज्ञ इति** ॥ **बहुतरत्वादिति** । अनयोरिदं बहुतरम् । बहुतरं च बहुतरं च बहुतरं च बहुतरं तस्य भावः तत्त्वं तस्मादित्यर्थाश्रयणात् कर्मणां बहुतरत्वादित्यस्य साधुत्वम् । अन्यथा द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनावित्युक्तेस्तरबनुपपत्तिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । अत्र सर्वत्र विपाकपदं फलपरम् । **कुत एषा कल्पना इति** । कुत एवं विशेषः कल्प्यतेत्यर्थः ॥ **उक्तार्थापत्त्येति** । अक्षीणकर्मणां मोक्षानुपपत्तेस्तत्क्षयहेतोश्चान्यस्याभावादुक्तरीत्या भोग एव तत्क्षयहेतुतया कल्पनीय इति प्रागुक्तार्थापत्त्येत्यर्थः ॥ **अवधारणादिनेति** । दृष्ट एवेत्यवधारणेनादिपदोपात्तदर्शनपदविशेषणेन चेत्यर्थः । तथा चार्थापत्तिनिरासार्थं वचनानामन्यथाव्याख्याननिरासस्यापेक्षायामपि वचनानामन्यथाव्याख्याननिरासस्यार्थापत्तिनिरासापेक्षत्वाभावान्न परस्पराश्रयत्वमिति भावः ॥ **अत एवेति** । 'भिनत्ति कर्मसङ्घातमि'ति निरवकाशवाक्यानुरोधेन कर्मक्षयस्येश्वरप्रसादसाध्यताया निश्चितत्वादेवेत्यर्थः ॥ **आत्मनो वा इत्यादि** । अत्र योगबलं प्राप्य आत्मनो बहूनि शरीराणि कुर्यादित्यन्वयः। **विशेषवचनबलेनेति**। तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येथ सम्पत्स्यत इति विशेषणवचनबलेनेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मण' इत्यादिनेति शेषः ॥ **अत एवेति** । विशेषवचनबलेन प्रारब्धस्यानष्टत्वेनेत्यर्थः ।

वा०र०— **बहुतरं तस्य भाव इति** । अत्रैकशेषानन्तरं बहुतराणीति वाच्ये समुदाये एकवचनमित्यदोषः । पुरूतममित्येतदुपपादनटीकानुसारेण बहुतरशब्दविचारे लेख्यमस्ति । गवाश्वयोरित्यत्र टीकाऽप्यवलोकनीया । 'भिनत्ति कर्मसङ्घातं प्रसन्नो भगवान् हरिरि'त्यादीनामित्यादिपदेन मूले सङ्ग्रहः । **अन्यत्रेति** मूलम्। 'यावन्मोक्ष्येताथ सम्पत्स्यत' इति श्रुतिपाठस्तथैव पूर्वत्रोत्तरत्र च समर्थनादिति ध्येयम् । **इत्यादिनेति शेष इति** । आदिपदेनोत्तरार्धस्थेनेत्यस्य ग्रहणम् । ततश्च प्रारब्धकर्मणः सर्वात्मनाऽभोग इति यदुच्यते तन्नेत्यर्थः ।

स०व्र०— **उक्तार्थापत्त्यैवेति** । अक्षीणकर्मणां मोक्षानुपपत्तेरन्यस्य क्षयहेतोरभावात् अन्यथाऽनुपपत्त्या भोग एव क्षयहेतुत्वेन कल्प्यत इति प्रागुक्तार्थापत्त्यैवेत्यर्थः ॥ **अवधारणादिनेति** । दृष्ट एवेत्यवधारणादिनैवान्यथाव्याख्याननिराससम्भवेन अर्थापत्तिनिरासस्यान्यथाव्याख्याननिरासे हेतुत्वाभावान्नान्योन्याश्रय इति भावः । **वक्ष्यमाणत्वात्** 'सर्वात्मना त्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मणः' इत्यादिनेति शेषः ॥ **अत एवेति** । प्रारब्धाविनाशादेवेत्यर्थः ।

॥ इति उक्तार्थे प्रमाणोक्तिः ॥

॥ अथ कर्मणां फलभोगनाश्यत्वसाधकानुमाननिरासः ॥

१९० सु०— विमतं कर्म फलभोगविनाश्यं कर्मत्वात् सम्प्रतिपन्नकर्मवदित्यनुमानं तु कृतप्रायश्चित्तकर्मण्यनैकान्तिकम् । प्रायश्चित्तं न कर्मक्षयहेतुरित्येतदुत्तरत्र निराकरिष्यामः । कृतप्रायश्चित्तकर्मत्वं हेतुरिति चेत्किमिदं नाम । पापनिवृत्त्यर्थत्वेन विहितो व्रतविशेष इति चेत् । तर्हि महानुभावानामनुग्रहादिना विनष्टे कर्मणि व्यभिचारः । पापनिवृत्तिहेतुमात्रं प्रायश्चित्तं विवक्षितमिति चेत् । तथाऽपि महदवज्ञादिना विनष्टे पुण्ये व्यभिचारः । क्षयहेत्वन्तररहितकर्मत्वं हेतुरिति चेन्न । ज्ञानस्यैव क्षयहेतोः सत्त्वेनासिद्धेः । ज्ञानं न कर्मक्षयहेतुतया विहितमिति चेत् । तत्किं विधिरेव हेतुत्वं गमयति । तथा सति समाधेरपि कायव्यूहनिर्माणादौ हेतुत्वं न स्यात् । आर्थवादिकं फलमविरुद्धं स्वीक्रियत इति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । न ह्यत्र कश्चिद्विरोधोऽस्तीत्युक्तम् । अलौकिकत्वं तूभयत्रापि समानम् ।

परि०— **उत्तरत्रेति** । उत्तरपादे 'स्यात्काम्यविधिवैयर्थ्यमित्युक्तनियमो भवेदि'त्यत्रेति भावः । **अनुग्रहादिनेति** । नामोच्चारणादिरादिपदार्थः । उक्तं हि षष्ठस्कन्धे । 'स्तेनः सुरापो मित्रध्रुग्ब्रह्महा गुरुतल्पगः । स्त्रीराजपितृ(गोहन्ता ये)हन्तारो ये च पातकिनोऽपरे । सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम् । नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिरि'ति ॥ **हेतुत्वं न स्यादिति** । 'आत्मनो वै शरीराणी'ति प्रागुक्तवाक्ये योगविधेरभावादिति भावः ॥ **अर्थवादादिकं फलमिति** । 'आत्मनो वै शरीराणी'त्याद्यर्थवादवाक्ये श्रुतं फलमित्यर्थः ॥ **समं प्रकृतेऽपि** । 'भिद्यते' इत्यादिप्रागुक्तार्थवादश्रुतमपि फलं स्वीकार्यमेवेत्यर्थः । ननु दृष्टिमात्रेणाखिलकर्मक्षयाङ्गीकारे 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'त्यादिवाक्यविरोधः स्यादित्यत्राह **न ह्यत्रेति** । ज्ञानादखिलकर्मक्षय इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । अत एव 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'त्यादिना इत्यनवकाशं चोद्यमित्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तमित्यर्थः । ननु अलौकिकोऽयं ज्ञानादेवाखिलकर्मक्षयाङ्गीकार इत्यत आह **अलौकिकत्वं त्विति** । कायव्यूहेनाखिलकर्मक्षयस्याप्यलौकिकत्वमेवेत्यर्थः ।

यादु०— **उत्तरत्रेति** । 'स्यात्काम्यविधिवैयर्थ्यमित्युक्तनियमो भवेदि'त्यत्रेत्यर्थः ॥ **पापनिवृत्त्यर्थत्वेनेति** । 'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधकमि'ति वचनादिति भावः ॥ **आर्थवादिकमिति** । आत्मनो वै शरीराणि बहूनीत्याद्यर्थवादोक्तमित्यत्रेत्यर्थः ॥ **समं प्रकृतेऽपीति** । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'त्याद्यर्थवादोक्तमपि ग्राह्यमित्यर्थः । ननु ज्ञानादेवाशेषकर्मक्षये तदैव मुक्तिः स्यादिति युक्तिविरोध इत्यत आह **न ह्यत्रेति** । अप्रारब्धकर्मणामेव नाशो न प्रारब्धानामित्युक्तत्वादिति भावः । ननु ज्ञानस्य कर्मनाशहेतुत्वं, न

लोकप्रसिद्धम्, अतः कथं कल्पनीयमित्यत आह **अलौकिकत्वमिति** । समाधेः कायव्यूहनिर्माणादिहेतुत्वमपि न लोकप्रसिद्धम्, अतो न कल्पनीयमिति भावः ।

वं०प०— विमतं कर्म अप्रारब्धं कर्म । **सम्प्रतिपन्नं कर्म** प्रारब्धं कर्म ॥ **अनुग्रहादिना विनष्ट इति** । तत्र व्रतविशेषाभावादिति भावः । **विवक्षितमिति** । महानुभावानामनुग्रहस्यापि पापनिवृत्तिहेतुत्वेन प्रायश्चितत्वात् तेन विनष्टे कर्मणि हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **पुण्य इति** । अकृतपापनिवृत्तिहेतुकर्मत्वसद्भावादिति भावः । उक्तहेतुं परित्यज्य हेत्वन्तरमाशङ्कते **क्षयेति** । तथा च नोक्तपुण्ये व्यभिचार इति भावः । **असिद्धेः** विशेषणासिद्धेः ॥ **विहितमिति** । तथा च क्षयहेतुत्वेन विहितहेत्वन्तररहितकर्मत्वं हेतुतया विवक्षितमित्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । कायव्यूहनिर्माणहेतुतया समाधेरपि विहितत्वादिति भावः ॥ **स्वीक्रियत इति** । तद्बलाद्विधिः कल्पनीय इति भावः ।

शे०चं०— उत्तरत्रेति । सर्वात्मनेत्येतद्व्याख्यानावसरे अनेनैव प्रायश्चित्तानां कर्मक्षयहेतुत्वाभावोऽपि परास्तः । तथा सति प्रायश्चित्तविधीनां वैयर्थ्यापत्तेरित्यादिनेति शेषः ॥ **अनुग्रहादिना विनष्ट इति** । अनुग्रहादेः पापनिवृत्तिहेतुतया विहितव्रतविशेषत्वाभावेन अप्रायश्चित्तत्वादकृतप्रायश्चित्तकर्मत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः ॥ **पापेति** । तथा च अनुग्रहस्यापि पापनिवृत्तिहेतुत्वरूपप्रायश्चितसद्भावात् तेन विनष्टे कर्मणि कृतप्रायश्चित्तकर्मत्वसद्भावेनोक्तहेत्ववगमनान्नानैकान्त्यमिति भावः ॥ **अवज्ञादिनेति** । अवज्ञादेः पापनिवृत्तिहेतुत्वाभावेन अप्रायश्चित्तत्वात् तेन विनष्टे कर्मण्यकृतप्रायश्चित्तकर्मत्वसद्भावेऽपि भोगनाश्यत्वाभावादिति भावः ॥ **क्षयेति** । तथा च तत्र भोगातिरिक्तावज्ञादिरूपक्षयहेत्वन्तररहितकर्मत्वं तत्र नास्तीति हेत्वगमनान्न व्यभिचार इत्यर्थः । मास्तु तर्हि व्यभिचारेणानुमानस्याभासत्वमसिद्ध्या (विशेषणासिद्ध्या) तु स्यादेवेत्याह **ज्ञानस्यैवेति** ॥ **विहितमिति** । तथा च क्षयहेतुत्वेन विहितहेत्वन्तररहितकर्मत्वं हेतुतया विवक्षितमित्यर्थः । सत्यमेतदित्यत आह **तथा सतीति** । विधेरेव हेतुत्वगमकतायामित्यर्थः ॥ **न स्यादिति** । हेतुत्वगमकस्य विधेः तत्राभावाभावादिति भावः । न ब्रूमो वयं विधिरेव हेतुतां गमयतीति येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् किन्तु विधिरपीत्येव । तथा च समाधेः कायव्यूहनिर्माणादौ हेतुत्वावगमविध्यभावेन तद्बलाद्धेत्वसिद्धावप्यात्मनो वै शरीराणीत्याद्यर्थवादबलात् तद्धेतुत्वसिद्धिः स्यादेवेति शङ्कते **आर्थवादादिकमिति** । एवं तर्हि ज्ञानस्य कर्मक्षयहेतुताया विधिबलादसिद्धावपि 'भिद्यते हृदयग्रन्थिरि'त्याद्यर्थवादबोधितत्वेन तद्बलात् तद्धेतुत्वसिद्धिः (तद्बलद्विधिः कल्पनीय इत्यर्थः) स्यादेवेति कर्मक्षयहेतुज्ञानसद्भावात् क्षयहेत्वन्तररहितकर्मत्वस्यासिद्धिः स्यादेवेत्याह **सममिति** । नन्वर्थवादोक्तमपि ज्ञानस्य कर्मक्षयहेतुत्वं न स्वीकर्तुं शक्यम्, ज्ञानस्य कर्मक्षयहेतुत्वे तदैवाशेषकर्मविनाशापत्त्या जीवन्मुक्त्यभावप्रसङ्गापातादिति युक्त्या प्रागुक्तार्थापत्त्या च विरुद्धत्वादित्यत आह **न हीति** ॥ **उक्तमिति** । अप्रारब्धनाशेऽपि प्रारब्धकर्मविनाशाभावान्न जीवन्मुक्त्यभावप्रसङ्गः । अन्यथैवोपपत्तिप्रतिपादनान्नार्थापत्तिविरोधोऽपीत्यनुपदमेवोक्तमित्यर्थः। नन्वर्थापत्त्यादेरविरुद्धत्वेऽपि ज्ञानस्य कर्मक्षयहेतुताया लोकेऽदृष्टत्वादलौकिकत्वमस्त्येवेति तदेव बाधकं भवि-

ष्यतीत्याशङ्क्य तथा सति लोकेऽदृष्टत्वात् समाधेरपि कायव्यूहनिर्माणादौ हेतुत्वं न स्यादविशेषादित्याशयेनाह **अलौकिकं त्विति** ।

वा०र०— सत्यमेतदित्यत आहेति । ओमित्यत आहेति पाठः स्वरसः । पाठान्तरस्याप्ययमे-वार्थः । भवतीत्यत इति तदर्थ इति वा । तथैवेत्यत इत्यर्थ इत्यप्याहुः । **सर्वात्मनेत्येतदिति** । 'सर्वात्मना फलह्रास' इत्युत्तरानुव्याख्येत्यर्थः । हेतुत्वावगमकविध्यभावेनेति पाठः । **उक्तार्थापत्त्येति** । अक्षीणकर्मणां मोक्षानुपपत्तेस्तत्क्षयहेतोश्चान्यस्याभावादित्यादिनोक्तार्थापत्त्येत्यर्थः ।

स०व्र०— उत्तरत्र निराकरिष्यामः । **आर्थवादिकमिति** । समाधेः कायव्यूहनिर्माणहेतुत्वमर्थवादो-क्तत्वात् गृह्यत इत्यर्थः । नन्वर्थवादोक्तमपि ज्ञानस्य कर्मक्षयहेतुत्वं विरुद्धत्वात् परित्याज्यमित्यत आह **न हीति** ।

॥ इति कर्मणां फलभोगनाश्यत्वसाधकानुमाननिरासः ॥

* * *

॥ अथ कर्मणां भोगनाश्यत्वे न कदापि सर्वकर्मक्षयः ॥

१९१ सु०— किञ्चास्मिन्मते न कदाऽपि कर्मक्षयः । भोगकालेऽपि पुनः करणात् । न करोतीति च असम्भावितम् । 'न हि कश्चित्क्षणमपी'त्युक्तत्वात् । क्रियमाणाऽपि प्रवृत्ति-र्नादृष्टजननीति चेन्न । श्रुतिस्मृतिविरोधात् । ज्ञानिनां ज्ञानसामर्थ्यात् तथेत्यन्यविषयं श्रुत्या-दिकम् । 'तद्यथा पुष्करपलाशे', 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणी'त्यादिश्रुतिस्मृतिबलादित्थं कल्प्यत इति चेत् । प्राक्तनकर्मस्वप्ययं प्रकारः कुतो नाभ्युपगम्यते । रागद्वेषयोरभावान्न प्रवृत्ति-रदृष्टकारणम् । यथोक्तम् । 'न प्रवृत्तिः प्रतिबन्धाय हीनक्लेशस्ये'ति । मैवम् । प्रामादिक-ब्रह्महननादीनामधर्महेतुत्वाभावप्रसङ्ग इत्यलम् ।

परि०— उक्तत्वादिति । गीतायामिति ज्ञेयम् ॥ **श्रुतिस्मृतीति** । 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳसमाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे' इत्यादिश्रुत्या । 'ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः' इत्यादिस्मृत्या च विरोधादित्यर्थः ॥ **तथेतीति** ॥ कर्मादृष्टजनकं न भवतीति हेतोरज्ञानविषयकर्मणोऽदृष्टजनकत्वे उदाहृतं श्रुत्यादिकमित्यर्थः । कल्पकमाह **तद्यथेति** ॥ **ब्रह्मण्याधायेति** । 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे'ति पञ्चमस्थगीतास्मृतिः ॥ **प्राक्त-**

नेति । ज्ञानात्प्राक्तनकर्माणि ज्ञानिनां न फलप्रदानि अज्ञानिनस्तु फलदानीत्ययं प्रकार इत्यर्थः ॥ प्रकारान्तरेण शङ्कते **रागेति** ॥ **प्रामादिकेति** । प्रमादकृतेषु रागद्वेषपूर्वकत्वाभावादिति भावः । *काणादादिनिरासः ॥*

यादु०— श्रुतिस्मृतिविरोधादिति । 'कर्मैव देहं दैविकं मानुषं वाऽप्यन्वारभेन्नापरस्तत्र हेतुः । भोगांस्तदीयांश्च यथाविभागं ददाति कर्मैव शुभाशुभं यत्', 'आ चतुर्दशमाद्वर्षात् कर्माणि नियमेन तु । दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययमि'त्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधादित्यर्थः । शङ्कते **ज्ञानिनामिति** । **अन्यविषयम्** अज्ञानिविषयम् । कुत इत्यत आह **तद्यथेति** । पुनः शङ्कते **रागद्वेषयोरिति** ॥ **प्रामादिकेति** । अज्ञानिष्विति शेषः । प्रमादतः प्राप्तत्वेन तत्र रागद्वेषयोर्मूलत्वाभावादिति भावः ।

वं०प०— शङ्कते **ज्ञानिनामिति** । यतः अपरोक्षज्ञानिनां ज्ञानसामर्थ्यात् तथा क्रियमाणमपि कर्म नादृष्टजनकम्, अतः कर्मैव देहम् । 'आचतुर्दशमादि'ति श्रुतिस्मृत्यादिकम् अन्यविषयम् अज्ञानिविषयमिति कल्प्यते । ज्ञानिनां ज्ञानसामर्थ्यात् तैः क्रियमाणस्य कर्मणोऽदृष्टजनकत्वाभावे तद्यथेति श्रुतिसद्भावादिति भावः ॥ **ब्रह्मण्याधायेति** । 'लिप्यते न स पापेने'त्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ **प्राक्तनेति** । ज्ञानात्प्राचीनकर्मस्वपी-त्यर्थः । अयं प्रकारोऽदृष्टजनकत्वाभावः ॥ **रागद्वेषयोरिति** । ज्ञानिन इति शेषः । प्राक्तनकर्मणां तु रागद्वेष-पूर्वकत्वान्न तत्रायं प्रकारोऽभ्युपगन्तुं शक्य इति भावः ॥ **हीनक्लेशस्येति** । रागादिहीनस्येत्यर्थः । अविद्याराग-द्वेषास्मिताभिनिवेशाः पञ्चक्लेशा इत्युक्तत्वादिति भावः । रागादिपूर्वकत्वाभावोपपादनायैव प्रामादिकमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥

शे०चं०— अङ्गीकृत्य भोगनाश्यत्वं दूषणमभिहितं प्राक् । वस्तुतस्तु तत्र सम्भवत्येवेत्याह **किञ्चेति** ॥ **श्रुतिस्मृतिविरोधादिति** । 'आ चतुर्दशमाद्वर्षात् कर्माणि नियमेन तु । दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययमि'ति स्मृतिविरोधादित्यर्थः । शङ्कते **ज्ञानिनामिति** । तथा च प्रवृत्तिरदृष्टजननी नेत्यर्थः । तर्हि प्रवृत्तेरदृष्टजनकत्वप्रति-पादकश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादित्यतः तासामज्ञानिविषयत्वान्न ज्ञानिप्रवृत्तेरदृष्टजनकत्वापादकत्वमित्याह **इत्यन्येति** । कुत इत्यतः तत्रोपष्टम्भकमाह **तद्यथेति** । **अयं प्रकारः** अदृष्टजनकत्वाभावलक्षणः । अविशेषादिति भावः । अत्र नियामकविशेषमाशङ्कते **रागेति** । (ज्ञानिन इति शेषः) ॥ **प्राक्तनेति** । ज्ञानात्प्राचीनकर्मसु प्राक्तनकर्मणां च रागद्वेषाद्यवस्थायामेवानुष्ठितत्वात् तेषामदृष्टजनकत्वमेवेति भावः ॥ **यथेति** । क्लेशा रागद्वेषमोहाः. तद्धीनस्य प्रवृत्तिः । **न प्रतिबन्धाय** नादृष्टजनिकेत्यर्थः ॥ **प्रामादिकेति** । अज्ञानिष्विति शेषः । तेषां प्रमादतः प्राप्तत्वेन रागद्वेषमूलकत्वाभावादिति भावः ।

वा०र०— इति श्रुतिस्मृतीति । अत्र स्मृतिमेवोदाहृत्य इति श्रुतिस्मृतीत्युपसंहृतम् । तत्र 'कर्मैव देहं दैविकं मानुषं वाऽप्यन्वारभेन्नापरस्तत्र हेतुः । भोगान् तदीयांश्च यथा विभागं ददाति कर्मैव शुभाशुभं यदि'ति श्रुतिरूपं वाक्यं मूलकोशे उदाहृतमप्यत्र कुतो न निवेशितम् । वाक्यान्तरं तु कुतो नोदाहृतमिति विचारः कार्यः ।

स०व्र०— शङ्कते **ज्ञानिनामिति** । तथा प्रवृत्तिरदृष्टजननी न । ननु प्रवृत्तेरदृष्टजनकत्वप्रतिपादकश्रुतेः का गतिरित्यत आह **अन्यविषयमिति** । अज्ञानिविषयमित्यर्थः । तत्र नियामकमाह **तद्यथेति** । अयं प्रकारः अदृष्टजनकत्वाभावलक्षणः ।

॥ इति कर्मणां भोगनाश्यत्वे न कदापि सर्वकर्मक्षयः ॥

॥ इति वैशेषिकाभिमतमोक्षसाधननिरासः ॥

* * *

॥ अथ पाशुपताभिमतमोक्षसाधननिरासः ॥

॥ अथ शिवादीनां अनुग्रहः नैव साक्षान्मोक्षसाधकः ॥

१९२ **सु०**— पाशुपताद्युक्तं मोक्षसाधनं निराकरोति **न चेति** ।

अनु०— न च पाशुपताद्युक्तशिवादीनामनुग्रहात् ।

पाशुपतशब्देन चतुर्विधा अपि गृह्यन्ते । **आदिपदेन** स्कन्दसौरादयः । द्वितीयेनादिपदेन स्कन्दादयः । **अनुग्रहात्** मोक्षो भवतीति शेषः ।

ननु च पाशुपताद्युक्तेति तावन्नानुग्रहस्य विशेषणम् । असामर्थ्येन समासानुपपत्तेः । तथा सति पाशुपताद्युक्तादिति स्यात् । अत एव मोक्षस्य विशेषणम् । तथा सति पाशुपताद्युक्त इति भवेत् । शिवादिविशेषणत्वे तु वैयर्थ्यमिति ।

उच्यते । अस्तु तावदनुग्रहविशेषणम् । तत्र शिवादीनामनुग्रह इति समास एव । षष्ठ्या आक्रोश इति षष्ठ्या अलुक् । 'ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेती'त्यादिश्रुतिविरोधपरिहारश्च तत्प्रयोजनम् । यः संसारधर्मैरीषदप्यस्पृष्टः परमशिवस्तत्प्रसादान्मुक्तिरिष्यत एव । यस्त्वज्ञानाद्युपेतस्तथा प्रमितस्तदनुग्रहान्मोक्षो नेत्युच्यत इति ।

'मोक्षो ज्ञानं च क्रमशो मुक्तिगो भेद एव च । उत्तरेषां प्रसादेन नीचानां नान्यथा भवेदि'त्यादिवाक्यविरोधपरिहाराय पाशुताद्युक्तेत्यनुग्रहो विशेषितः । अङ्गीक्रियत एव शिवाद्यनुग्रहो भगवत्प्रसादसाधनभूतो मोक्षहेतुः । न तु पाशुपताद्युक्तः स्वतन्त्रसाधनभूत इति । यद्वा पाशुपताद्युक्तेत्यपि भिन्नं पदम् । सुपां सुलुगिति पञ्चम्या लुक् । यद्वा प्रथमाया

लुक् । मोक्षस्य चेदं विशेषणम् । तत्र वादिनिर्देशप्रयोजनं व्यक्तमेव । यद्वाऽस्तु यथाश्रुतं शिवादीनामेव । ये शिवादयः पाशुपतादिभिः स्वातन्त्र्येणोपास्या उक्तास्तेषां (य)तथोपासितानामनुग्रह एव नास्ति प्रत्युत कोप एव । अतोऽनुग्रहान्मोक्षो दूरनिरस्त इति भावः ।

परि०— चतुर्विधा इति । शैवपाशुपतकालामुखमहाव्रतभेदभिन्नाः समयपादसुधोक्ताश्चतुर्विधा इत्यर्थः ॥ **असामर्थ्येनेति** । सामर्थ्यमाकाङ्क्षा, अनुग्रहपदेनान्वितपाशुपताद्युक्तेतिपदस्य शिवादिपदेन आकाङ्क्षाभावात् तयोः पदयोः समासो न स्यात् । 'समर्थः पदविधिरि'त्यधिकृत्य द्वितीयाद्यपादे समर्थयोरेव समासविधानादिति भावः ॥ **वैयर्थ्यमिति** । द्विविधशिवाद्यभावेन व्यावर्त्याभावादिति भावः । उक्तेत्यन्तस्यानुग्रहविशेषणत्वमुपेत्याह **समास एवेति** । ननु समासश्चेत् तर्हि 'कृत्तद्धितसमासाश्चे'ति प्रातिपदिकसंज्ञायां 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोरि'ति षष्ठ्याः लुक्प्राप्नोतीत्यत आह **षष्ठ्या आक्रोश इति** । आक्रोशो = निन्दा, तस्यां गम्यमानायां षष्ठ्या अलुक् स्यादितीति षष्ठतृतीयपादे उक्तेः इह मुक्तिहेतुतया पाशुपताद्युक्तशिवानुग्रहस्य निन्दासूचनाच्चोरस्य कुलमित्यादाविवालुगित्यर्थः । निन्दासूचनस्य किं फलमित्यत आह **ज्ञात्वा शिवमिति** । पाशुपताद्युक्तशिवानुग्रहस्य निन्दितत्वान्न तत्परेयं श्रुतिः । किन्तु अन्यपरेत्येवं विरोधपरिहार इति भावेन तत्तात्पर्यमाह **यः संसारेति** । एवमनुग्रहविशेषणे कथमुदाहृतवाक्याविरोध इत्यत आह **अङ्गीक्रियत एवेति** । भिन्नपदत्वे पाशुपताद्युक्तादिति स्यादित्यत आह **सुपां सुलुगिति** । 'सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल' इति षष्ठ्यान्त्यपादीयसूत्रेण सुपां लुग्भवतीत्युक्तेर्लुगित्यर्थः । यथा 'सान्तमहतः संयोगस्ये'त्यत्र संयोगस्येत्येतद्विशेषणे सान्तेतिपदे षष्ठ्या अश्रवणं तथेह पञ्चम्या इति भावः ।

यादु०— चतुर्विधा अपीति । शैवाः पाशुपताः कालामुखा महाव्रताश्चेति चतुर्विधा इत्यर्थः । **असामर्थ्येनेति** । तथा सति पाशुपताद्युक्तेत्यस्य शिवादीनामित्यनेनान्वेतुं सामर्थ्याभावेन तेन सह समासानुपपत्तेः पाशुपताद्युक्तादिति स्यादिति सम्बन्धः । ननु तर्हि सुपो धातुप्रातिपादिकयोरिति षष्ठ्या लोपेन भाव्यमित्यत आह **षष्ठ्या आक्रोश इति** । **आक्रोशो** निन्दा । तस्यां गम्यमानायां षष्ठ्या अलुग्भवतीत्यर्थः । उदाहरणं तु चोरस्य कुलमिति । ननु तत्र चोरकुलनिन्दया तस्य हेयत्वज्ञापनं प्रयोजनम् । प्रकृते तु पाशुपताद्युक्तशिवाद्यनुग्रहनिन्दया किं प्रयोजनमित्यत आह **ज्ञात्वा शिवमिति** ॥ **सुपां सुलुगिति** । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः । सुपामेते आदेशाः स्युरित्यर्थः । यथाऽऽर्द्रचर्मणीति प्राप्ते सप्तम्या लुकि आर्द्रे चर्मन् इति भवति । तथाऽत्र पञ्चम्या लुगिति भावः ।

वं०प०— तत्प्रयोजनं निन्दाप्रयोजनम् । तदुपपादयति **यः संसारधर्मैरिति** । संसरन्तीत्यत्रेति संसारा देहाः तद्धर्मैर्दुःखादिभिरित्यर्थः । **परमशिवो** भगवान् ॥ **यस्त्विति** । प्रसिद्धो महादेव इत्यर्थः ।

शे०चं०— चतुर्विधा अपीति । शैवाः पाशुपताः कालमुखा महाव्रताश्चेत्येवं चतुर्विधा अपीत्यर्थः । स्कन्दसूर्यगणेशादिमतानीति समयपादीयानुव्याख्यानानुसारेण पाशुपतादीत्यादिपदसङ्ग्राह्यमाह **आदिपदेनेति** । आद्येनादिपदेनेत्यर्थः ॥ **द्वितीयेनेति** । शिवादीनामिति द्वितीयादिपदेनेत्यर्थः । स्कन्दादय इत्यादिपदेन सूर्यादिपरिग्रहः ।

असामर्थ्येनेति । तथा सत्यसामर्थ्येन समासानुपपत्तेः पाशुपताद्युक्तादिति स्यादिति सम्बन्धः । पाशुपताद्युक्तेत्यस्यानुग्रहविशेषणत्वे तदन्वितत्वापत्त्या शिवादीनामित्यनेनान्वेतुमसमर्थत्वेन तेन सह समासानुपपत्त्या भिन्नपदत्वावश्यम्भावात् । अनियतलिङ्गवचनविशेषणानां च विशेष्यनिघ्नत्वादनुग्रहादिति विशेष्यवचनानुरोधेन पाशुपताद्युक्तादिति पञ्चम्यैकवचनप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । अत एवेत्युक्तमेव विशदयति **तथा सतीति** । मोक्षविशेषणत्वे पाशुपतेत्यस्यासामर्थ्येन शिवादीत्यनेन समासानुपपत्त्या भिन्नपदत्वावश्यम्भावान्मोक्षरूपविशेष्यलिङ्गवचनप्रसक्त्या पाशुपताद्युक्त इति प्रथमैकवचनप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु तर्हीदं यथाश्रुतं शिवादीनामेव विशेषणमित्यत आह **शिवादिविशेषणत्वे त्विति** ।

नन्वेवमसमर्थत्वेन शिवादिपदेन समासानुपपत्त्या भिन्नपदत्वावश्यम्भावात् पाशुपताद्युक्तादिति स्यादित्युक्तमित्यतोऽनुग्रहविशेषणस्यास्य शिवादीत्यनेनासमर्थतया पाशुपताद्युक्ताश्च ते शिवादयश्चेति विशेषणसमासानुपपत्तावपि शिवादीनामनुग्रहपदेन तत्समाससम्भवेन भिन्नपदत्वाभावान्न पञ्चमीप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य शिवादीनामनुग्रह इति पदभेदश्रवणात् कथमेतदित्यतो नैते भिन्ने पदे किन्तु शिवादीनामनुग्रह इति षष्ठीसमास एवेत्यतो न पाशुपताद्युक्तेत्यस्य विशेषणसमासानुपपत्तिरित्याशयेनाह **तत्रेति** । ननु न शिवादीनामनुग्रह इति षष्ठीसमासोऽङ्गीकर्तुं शक्यते । तथा सति कृत्तद्धितसमासाश्चेति समासतया प्रातिपदिकसंज्ञायां 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोरि'ति प्रातिपदिकतया सुब्लोपप्रसङ्गेन शिवाद्यनुग्रहादित्येव वक्तव्यतया शिवादीनामिति षष्ठ्यश्रवणप्रसङ्गादित्यतः षष्ठ्या आक्रोश (निन्दा) इति निन्दायां गम्यमानायां षष्ठ्या अलुग्विधानेन निन्दितत्वसूचनार्थत्वान्न तच्छ्रवणानुपपत्तिरित्याशयेनाह **षष्ठ्या इति** । किं निन्दितत्वसूचनस्यापि प्रयोजनमित्यत आह **ज्ञात्वेति**। निन्दितोऽयं शिव इत्यलुकाभिहिते निन्दितत्वविशेषणसामर्थ्यादनिन्दितोऽपि शिवोऽस्तीति सिद्धं भवति । तथा च ज्ञात्वेत्यादिवाक्यस्यानिन्दितशिवपरत्वान्न तद्विरोध इत्युक्तं भवति । श्रुतिविरोधपरिहारमेव प्रकटयति **य इति** । ननु समासत्वाश्रयणेनानुग्रहविशेषणत्वपक्षे पाशुपताद्युक्तादिति पञ्चम्यप्रसङ्गेऽपि विशेषणवैयर्थ्यं स्यादेवेत्यतः तत्प्रयोजनमाह **मोक्ष इति** । विरोधपरिहारप्रकारमेव दर्शयति **अङ्गीक्रियत एवेति** । एवं समासत्वमाश्रित्य पाशुपताद्युक्तेत्यस्यानुग्रहविशेषणत्वे षष्ठ्या अलुगाश्रयणं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेतीत्यादिश्रुतिविरोधपरिहाररूपतत्प्रयोजनाश्रयणं च भवतीत्यपरितोषाद्विशेषणसमासाद्यनाश्रयणेनैवानुग्रहविशेषणत्वं समर्थ-

यते **यद्वेति** । तर्हि पाशुपताद्युक्तादिति स्यादित्युक्तमित्यत आह **सुपामिति** । पाशुपताद्युक्तेत्यस्यानुग्रह-विशेषणत्वे श्रुतिविरोधपरिहाररूपप्रयोजनविशेषः कल्पनीयो भवतीत्यपरितोषात् तद्विशेषणत्वं परित्यज्य मोक्षविशेषणत्वे प्रागुक्तं दोषं परिहरन्नेव तं पक्षमुपादत्ते **यद्वेति** ॥ **प्रथमाया लुगिति** । सुपां सुलुगिति तत्स्मरणादिति भावः । माऽस्त्वयं दोषो वैयर्थ्यं तु स्यादेवेत्यत आह **तत्रेति** ॥ **व्यक्तमेवेति** । अतो न पक्षान्तरवत् तद्व्युत्पादनं क्रियत इति भावः । अनुग्रहविशेषणत्वे वा तस्य यथाश्रुतविशेषणविशेष्यभावपरित्यागो भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । विशेषणमिति वर्तते । तत्पक्षोक्तदोषं परिहरति **ये शिवादय इति** ।

वा०र०— पाशुपताद्युक्तादिति स्यादितीति पाठः । एवमुत्तरत्र । अनुग्रहादिति विशेष्यवचनेति पाठः । इति पञ्चम्यन्तं यद्विशेष्यवचनमिति तदर्थः । **नन्वेवमिति** । पाशुपताद्युक्तेत्यस्यानुग्रहविशेषणत्वे तदन्वितत्वापत्त्या शिवादीनामित्यनेनान्वेतुमसमर्थत्वेन समासानुपपत्तेरित्यर्थः । **एवं समासत्वमाश्रित्येति** । यद्यपि यद्वेति पक्षेऽपि पञ्चम्या लुगाश्रयणं श्रुतिविरोधपरिहाररूपप्रयोजनाश्रयणं च समम् । तथापि षष्ठ्या अलुगाश्रयणमुत्तरपक्षे नास्तीत्येव स्वारस्यमित्यत्र तात्पर्यम् । अत एव श्रुतिविरोधपरिहारप्रयोजकत्वाश्रयणदोषः यद्वेति पक्षे वक्ष्यति । अतिनिर्दुष्टपक्षं तूत्तरत्र वक्ष्यति । मूलकृदित्यत्र तात्पर्यात् तत्र तत्र तत्तद्दोषाभिधानं न दोषायेति भावः ।

स०व्र०— **चतुर्विधा अपीति** । शैवाः पाशुपताः कालामुखा महाव्रताश्चेति चतुर्विधा अपीत्यर्थः ॥ **असामर्थ्येति** । तथा सति पाशुपताद्युक्तेत्यस्य शिवाद्यन्वये सामर्थ्याभावेन तेन सह समासानुपपत्तेः पाशु-पताद्युक्तादिति स्यादित्यन्वयः । ननु शिवादीनामनुग्रह इत्यस्य समासत्वे सुपो लुका भवितव्यमित्यत आह **षष्ठ्या आक्रोश इति** । अलुकः प्रयोजनं दर्शयति **ज्ञात्वेति** । विरोधपरिहारमेवाह **यः संसारेति** । किमर्थ-मनुग्रहविशेषणं वाच्यम् । तत्राह **मोक्ष इति** ।

॥ इति शिवादीनां अनुग्रहः नैव साक्षान्मोक्षसाधकः ॥

॥ इति पाशुपताभिमतमोक्षसाधननिरासः ॥

* * *

॥ पुरुषसूक्तस्य विष्णुपरत्वम् ॥

॥ अथ पुरुषोत्तमविष्णुप्रसादेनैव मोक्ष इति पुरुषसूक्ताभिप्रायः ॥

१९३ **सु०**— कुतः शिवादीनामनुग्रहान्मोक्षो नेत्यत आह **नान्य इति** ।

अनु०— 'नान्यः पन्था' इति ह्युक्तं पुरुषज्ञानतः श्रुतौ ।

'तमेवमि'ति श्रुतौ 'सहस्रशीर्षा पुरुष' इति प्रकृतपुरुषज्ञानतोऽन्यनिषेधेनामृतत्वमुक्तं हि यस्मात्तस्मात्पुरुषोत्तमानुग्रह एव ज्ञानेनेरितो मोक्षहेतुः न शिवाद्यनुग्रह इति ।

परि०— **ज्ञानेनेरित इति** । 'तमेवं विद्वानि'ति विद्वत्पदोक्तज्ञानेन अन्यथोपपत्त्योक्त इत्यर्थः ।

यादु०— **ज्ञानेनेरित इति** । ज्ञानवाचकपदेनोपलक्षित इत्यर्थः ।

वं०प०— ज्ञानेनेरितो जनितो ज्ञानशब्देनोपलक्षित इति वा ।

शे०चं०— **ज्ञानेनेरित इति** । ज्ञानवाचकपदेनोपलक्षित इत्यर्थः ।

वा०र०— ज्ञानप्रेरितत्वानुपपत्त्या व्याचष्टे **ज्ञानवाचकेति** ।

॥ इति पुरुषोत्तमविष्णुप्रसादेनैव मोक्ष इति पुरुषसूक्ताभिप्रायः ॥

* * *

॥ अथ समुद्रशायित्वलिङ्गबलात् पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यः विष्णुरेव ॥

१९४ **सु०—** ननु पुरुषसूक्ते पशुपुरुष एव प्रतिपाद्यते न विष्णुः तत्कथं विष्णुज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे मन्त्रोऽयमुदाहृतः । पशुपुरुषज्ञानमपि पशुपतेरनुग्रहे परमोपयोगीति मोक्ष-साधनमुच्यते । नान्य इति च न विरुद्धम् । साधनवत् साधनस्य परित्यागेऽपि फला-नुदयादिति चेत् । किमेतत्पुरुषशब्दस्य विष्णौ शक्त्यभावात् कल्प्यते । तात्पर्यज्ञापका-भावाद्वा बाधकसद्भावाद्वा ।

नाद्यः । नारायणानुवाके पुरुषशब्दस्य हरौ प्रयोगादित्याह **सर्व इति** ।

अनु०— 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि' ।
एवं पुरुषशब्दश्च प्रयुक्तोऽब्धिशये हरौ ।

न केवलं पुरुषज्ञानतोऽमृतत्वमुक्तम् । किन्तु पुरुषशब्दश्च हरौ प्रयुक्तः । **विद्युतः पुरुषात्** इत्युक्तोऽपि पशुपुरुष एव किन्न स्यादित्यत उक्तम् **अब्धिशय इति** । 'अम्भस्य

पारे, यमन्तःसमुद्रे' इत्यस्मिन् पुरुषे अब्धिशयत्वस्य श्रवणात् । 'महोदधिशयोन्तक' इत्यादिना तस्य विष्णुलिङ्गत्वावगमात् ।

परि०— इत्यादिनेति । सहस्रनामस्थवाक्येनेत्यर्थः ।

गु०दी०— पुरुषसूक्ते पशुपुरुष एव प्रतिपाद्यत इत्याशङ्कैव स्वाज्ञानविजृम्भणार्थमेवोदिता । 'तस्माद्विराळजायत विराजो अधिपुरुष' इति तत्रैव तच्छब्दपरामृष्टसहस्रशीर्षत्वादिना प्राक् प्रतिपादितमहापुरुषाद्विराडाख्यब्रह्मणो जन्म उक्त्वा विराजः सकाशादधि = यज्ञेऽधिकृतः पशुपत्याख्यपुरुषोऽजायतेति तत्पौत्रतया श्रुतावेव स्पष्टमुक्तत्वात् । अत एव 'तं यज्ञं बर्हिषि प्रोक्षन्नि'त्यत्र इज्यते अनेनेति यज्ञो न तु साक्षादिज्यत्वात् । अन्यथा 'यज्ञेन यज्ञमजयन्ते'त्युपसंहारविरोधात् । विच्छिद्य हुतपशोः ऋगादिजनकत्वायोगात् । 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्यत्रापि इज्यो विष्णुरेव यज्ञः । 'चक्षोः सूर्यो अजायत मुखादिन्द्रश्चे'त्यादिना सृज्यसर्जकभावेन भेदकथनात् । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्ते'त्यादिना पूज्यपूजकभावेन भेदकथनात् । आदौ चेतरासम्भावितसहस्रशीर्षत्वादिभगवद्धर्मकथनात् 'इदं सर्वं वृत्त्वे'ति व्यापकभावेन भेदकथनात् । 'अतो ज्यायांश्च पुरुष' इति नीचोच्चत्वेन भेदकथनात् । महासमुद्रमध्यपतिते हिंगुकण इव 'पुरुष एवेदं सर्वमि'ति वाक्यमपि आपातप्रतीतमर्थं वक्तुमसमर्थं सत् 'लाङ्गलं जीवनमि'तिवत् भगवतस्सर्वोपजीव्यत्वमेवाह । त्वयाऽपि जडब्रह्मणोर्भेदाङ्गीकारात् । अनिदम्पदार्थो विष्णुः । 'पारः परं विष्णुरपारपारः परः परेभ्यः परमार्थरूपी'त्यादौ परमार्थसत्यतयोक्तो भगवान् कथं मिथ्याभूतमिदं सर्वं स्यात् । तस्माच्छ्रुतिमीमांसानिपुणो भगवान् मध्व एव श्रुत्यर्थं वेत्ति नापर इति युक्तमुत्पश्यामः । **तस्य विष्णुलिङ्गत्वावगमादि**त्युपलक्षणम् । नारायणानुवाक इति वैदिकप्रसिद्धेश्च नारायण एवात्र प्रतिपाद्यो नान्य इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— ननु पशुपतिज्ञानस्यापि न मोक्षहेतुत्वं युक्तम् । पुरूषपशुज्ञानस्यैव पुरूषसूक्ते मोक्षहेतुत्वोक्तेरित्यत आह **पशुपुरुषेति** । नियम्यतया ज्ञानमपीत्यर्थः । पशुपतेरिति हेतुगर्भम् । पुरुषपशोस्तदधीनत्वेन तत्पतित्वात् तस्येति भावः ॥ **साधनवदिति** । मोक्षसाधनीभूतपशुपत्यनुग्रहवदित्यर्थः । **साधनसाधनस्येति** । पशुपत्यनुग्रहसाधनपशुपुरुषज्ञानस्येत्यर्थः ।

शे०चं०— पशुपुरुष एवेति । अत्र 'नरं च नारायणमेव चादावि'त्यत्रेव अनभिमतव्यावृत्त्यर्थत्वादेवकारस्य न पुरुषस्य पशोर्हिरण्यगर्भस्य वा प्रतिपादनादिति हिरण्यगर्भस्यापि पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्वप्रतिपादकजिज्ञासासूत्रीयपूर्वग्रन्थविरोध इति ध्येयम् । नन्वेवं तन्मतेऽपि पशुपतिज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं न स्यात् । उदाहृतमन्त्रानुसारेण पशुपुरुषज्ञानस्यापि मोक्षसाधनत्वादित्यत आह **पशुपुरुषेति** । नन्वेवं साधनसाधनत्वे पशुपुरुषज्ञानस्य नान्य इति निषेधानुपपत्तिः । पशुपुरुषातिरिक्तपशुपतिज्ञानस्य मोक्षसाधनस्य सत्त्वादित्यतोऽस्य साधनसाधनावधारणत्वेन साधनावधारणत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **नान्य इति चेति** । पुरुषशब्दो हरौ

प्रयुक्त इत्येतावता पूर्तेर्मूले तस्याब्धिशायित्वकथनानर्थक्यमित्यतो 'विद्युतः पुरुषादि'त्युक्तस्य पुरुषस्यायं हरिरब्धिशयत्वादिति हरित्वसाधनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्साधकतया तद्योजयितुं तद्व्यावर्त्यशङ्कामुत्थापयति **विद्युत इति** । अपक्षधर्मत्वादव्याप्तत्वाच्च कथमनेन विद्युत्पुरुषस्य हरित्वसाधनमित्यतः तदुभयं दर्शयति **अम्भसीत्यादिना** ।

वा०र०— साधनसाधनावधारणत्वेनेति । पशुपुरुषज्ञानमेव मोक्षसाधनीभूतपशुपतिज्ञानसाधनं नान्यदित्यवधारणार्थत्वात् नान्यः पन्था इत्यस्येति न दोष इति भावः ।

॥ इति समुद्रशायित्वलिङ्गबलात् पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यः विष्णुरेव ॥

* * *

॥ अथ सर्वाधिकत्वलिङ्गादपि पुरुषशब्दस्य विष्णुपरत्वम् ॥

१९५ **सु०— इतश्चायं नारायणो न पशुरित्याह न तस्येति ।**

अनु०— 'न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः' ।
इति चाधिपतिस्तस्य प्रतिषिद्धः स्वयं श्रुतौ ।
'विश्वतः परमां नित्यं विश्वं नारायणं हरिम्' ।
इति सर्वाधिकत्वोक्त्या समोऽपि विनिवारितः ।

तस्य पुरुषस्य । **ईशे ईष्टे** । व्यत्ययो बहुलमिति वचनात् । 'अधीगर्थदयेषां कर्मणि' इति षष्ठी । **महत्** इति **यशः** च इति तस्य पुरुषस्य नाम । **श्रुतौ** नारायणानुवाके **न तस्येति** वाक्येन तस्य पुरुषस्याधिपतिः स्वयं मुखत एव प्रतिषिद्धः । परमश्चासावश्चेति परमास्तं **परमाम्** । लिङ्गव्यत्ययेन परममिति वा । **विश्वं** पूर्णम् । नारायणानुवाक एव विश्वत इति **श्रुतौ तस्य** पुरुषस्य सर्वाधिकत्वोक्त्या **समोऽपि विनिवारितः** । न हि सर्वाधिकस्य समो युज्यते ।

परि०— व्यत्ययो बहुलमिति ॥ प्रथमपुरुषे प्रयोक्तव्ये बहुलं **व्यत्ययो** व्यत्यासो भवति छन्दसीत्युक्तत्वात् **ईश** इत्युत्तमपुरुषैकवचनमित्यर्थः । 'लोपस्त आत्मनेपदेष्वि'ति तलोपे सति

प्रथमपुरुष एवेश इति रूपसिद्धावपि समाध्यन्तरमेतदित्यदोषः ॥ **अधीगर्थेति** । **अधीगर्थाः** स्मृत्यर्थाः । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ईश ऐश्वर्ये एतेषां योगे कर्मकारके षष्ठी भवतीत्युक्ते-स्तस्येति षष्ठी साध्वित्यर्थः । श्रुतावित्यस्यार्थद्वयम् ॥ **नारायणेत्यादि** । स्वयमित्यस्य व्याख्या **मुखत इति** ॥ **लिङ्गव्यत्ययेनेति** । परममिति पुल्लिङ्गे प्रयोक्तव्ये व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गप्रयोग इत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गस्यास्य शब्दस्य व्यत्ययेन परमिति पुल्लिङ्गो ध्येय इति वार्थः ।

गु०दी०— अधीगर्थदयेशां कर्मणि इत्यत्र ईशादिधातुयोगे कर्मणि षष्ठी स्यादित्यर्थः । सोमपा-मितिवत् परमामित्यपि द्वितीयेति भावेनाह **परमश्चासावश्चेति** ।

यादु०— व्यत्यय इति । ईष्ट इति प्रथमपुरुषप्रयोगेण भाव्यम् । तत्रेश इत्युत्तमपुरुषप्रयोगो यः स व्यत्ययेनेत्यर्थः । यद्यपि लोपस्त आत्मनेपदेष्विति छन्दसि तकारलोपविधानादीश इति प्रथमपुरुषेऽपि रूपमुपपद्यत इति समाधेयम् । तथापि सर्वेषां छन्दोविषयविधीनां व्यत्ययो बहुलमित्येतत्प्रपञ्चनार्थत्वान्मूलभूतेन व्यत्यय इत्यनेनैव समाहितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **अधीगर्थेति** । एषां कर्मणि षष्ठी स्यादित्यर्थः । **अधीगर्थाः** स्मृत्यर्थाः । मातुरध्येति, पितुः स्मरति, सर्पिषो दयते, जगतामीष्टे इत्युदाहरणानि । एवं पुल्लिङ्गत्वेऽपि सोमपा-शब्दवदाकारान्तत्वमाश्रित्य व्याख्यातम् । इदानीमाबन्तत्वमङ्गीकृत्याह **लिङ्गव्यत्ययेनेति** । स्त्रीलिङ्गव्यत्ययेने-त्यर्थः ।

शे०चं०— नन्वत्र तस्य नेष्टे इति प्रथमपुरुषप्रयोगः कर्तुमुचितः । युष्मदस्मद्विषयादन्यत्र तद्विधा-नात् । अस्य च युष्मदस्मद्विषयत्वाभावात् तत्कथमीशे इत्युत्तमपुरुषप्रयोग इत्यतः पुरुषव्यत्ययोऽयमिति भावेन व्याचष्टे **ईशे ईष्ट इति** । तत्र नियामकं पठति **व्यत्यय इति** । यद्यपीदं यथायथं विहितानां शबादीनां विकरणानां छन्दसि विषये व्यत्ययविधायकसूत्रं न पुरुषव्यत्ययविधायकमिति न तदुपपादकतयाऽस्योपन्यासो युक्तः । तथाऽप्यत्र सूत्रे छन्दसि शायजपीति पूर्वसूत्रात् छन्दस्यपीत्यस्यानुवृत्त्या छन्दसि व्यत्ययो भवति । अपिशब्दा-द्यथाप्राप्तं चेत्येतावन्मात्रेणेष्टसिद्धया बहुलग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्कायां बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यभिचारार्थमिति वृत्तौ प्रकृताप्रकृतसर्वविधिव्यत्ययलक्षणव्यभिचारार्थत्वं बह्वर्थादानप्रवृत्तिनिमित्तकबहुलग्रहणस्य प्रदर्श्य बहुलग्रहण-सङ्ग्राह्यप्रदर्शनपरतयोदाहृते 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणामि'ति श्लोके नरशब्दोक्तपुरुषव्यत्ययस्याप्यनेन सिद्धेरस्योप-न्यास इति द्रष्टव्यम् । यद्यपि लोपस्त आत्मनेपदेष्विति छन्दसि तकारलोपविधानादीश इति प्रथमपुरुष एवेत्यपि समाधानं कर्तुं शक्यम् । तथाऽपि सर्वेषां छन्दोविषयविधीनां व्यत्ययो बहुलमित्येतत्प्रपञ्चनार्थत्वेन तन्मूलक-त्वान्मूलभूतेन व्यत्यय इत्यनेनैवेदं समाहितमित्यवधेयम् । ननु तथाऽपि कर्मणि द्वितीयास्मरणात् कर्मतया तमिति द्वितीयया भवितव्यम् । तस्येति षष्ठी तु कथमित्यत आह **अधीगर्थेति** । 'महद्यश' इति विशिष्टं नामेति भ्रान्तिनिरासायाह **महदितीत्यादि** । एवं पुल्लिङ्गत्वेऽपि सोमपाशब्दवदाकारान्ततामाश्रित्य परमाशब्दो व्युत्पा-

दितः । इदानीमाबन्तत्वमाश्रित्यापि व्याख्याति **लिङ्गव्यत्ययेनेति** । स्त्रीलिङ्गव्यत्ययेनेत्यर्थः । व्यत्ययो बहुलमित्यत्र बहुलग्रहणसङ्ग्राह्यप्रदर्शनपरतयोदाहृते श्लोके छन्दसि लिङ्गव्यत्ययस्यापि विधानादिति भावः । ननु श्रुतौ विश्वमिति विश्वतादात्म्यकथनान्न तस्य विश्वतः परमत्वं सम्भवतीत्यतो नेदं विश्वतादात्म्यपरं येनोक्तदोषः स्यात् । किन्तु विश्वतः परमत्वप्रयोजकधर्मकथनेन तदुपपादकमिति नानुपपत्तिरित्याशयेन तद्व्याचष्टे **विश्वं पूर्णमिति** । अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह **न हीति** । व्याघातप्रसङ्गादिति भावः ।

स०व्र०— व्यत्यय इति । तत्पुरुषव्यत्यय इत्यर्थः । ननु तस्येश इत्यत्र तमिति द्वितीयया भवितव्यमित्यत आह **अधीगर्थ इति** ॥ **लिङ्गव्यत्ययेन** स्त्रीलिङ्गव्यत्ययेन ।

* * *

१९६ सु०— ततः किमित्यत आह समेति ।

अनु०— समाधिकस्य राहित्यान्नोपचारपुमानसौ ।

समाधिकस्य इति द्वन्द्वैकवद्भावः । असौ नारायणानुवाकोक्तः । उप समीपे चारो यस्यासौ प्रधानस्योपसर्जनभूत उपचारपुमान् पशुपुरुषो नेत्यर्थः । नारायणनामादिना हरिरेवायमिति शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत इति नोक्तम् ।

परि०— अयमिति । नारायणानुवाकोक्तो 'विश्वत' इति वाक्योक्तो वेत्यर्थः । **आदिपदेन** विष्णवादिनाम त्रिधामत्वसमुद्रशायित्वादिश्रुतिलिङ्गग्रहः ।

शे०चं०— ननु समश्चाधिकश्च समाधिकौ तयोः समाधिकयोरिति द्विवचनेन भवितव्यम् । समाधिकस्येत्येकवचनं तु कथमित्यतः 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवती'ति विकल्पेन द्वन्द्वस्यैकवद्भावविधानादेकवचनोपपत्तिरिति भावेनाह **समाधिकस्येतीति** ।

नन्वेवं सति वाक्त्वचमित्यादिसमाहारद्वन्द्वेऽपि द्विवचनं धवखदिरावितीतरयोगद्वन्द्वेऽपि पक्षे एकवचनं च प्रसज्यत इति चेदुच्यते । सर्वो द्वन्द्व इत्यनेन न समाहारद्वन्द्वस्तथेतरेतरद्वन्द्वो वा अपूर्वतया विभाषयैकवत्क्रियते । किन्तु न्यायसिद्धोऽर्थोऽनूद्यते । तथाहि । चार्थे द्वन्द्व इति चार्थे द्वन्द्वः क्रियते । चार्थश्चेतरेतरयोगः स यदोद्रिक्तावयवभेदो भवति तदाऽवयवभेदानुगमाद् द्विवचनबहुवचने सिद्धे एव । यदा तिरोहितावयवभेदविवक्षा संहतिप्राधान्यमिति यावत् । तदा समाहार इति संहतिप्रधानत्वादेकवचनं भवति । तदेवं चार्थ एव सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति परिभाषारूपेण पठ्यते । ननु चार्थः समुच्चयो, नेतरेतरयोगः । चशब्दप्रयोगे समुच्चयस्य

प्रतीतेरिति चेत् । सत्यम् । किन्तु तत्प्रभेद एवेतरेतरयोगो न समुच्चयादन्यः । तथा हि । समुच्चय एव युगपदार्थाभिधायिनां परस्परापेक्षाणां पदानां भवति तदा द्वन्द्वः क्रियते । एतावतैवेतरेतरयोगश्चार्थ इत्युच्यमानत्वात् । नन्वेवं 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येति' सूत्रमनर्थकं स्यात् । तेन हि समाहारद्वन्द्वे एकवद्भावो विधीयते । तत्र समाहारद्वन्द्वैकत्वादेकवचनसिद्धेरिति चेन्न । प्राण्यङ्गादीनां समाहारद्वन्द्व एव यथा स्यादितरेतरयोगो मा भूदिति सूत्रप्रयोजनम् । ननु तर्हि किमर्थं समाहारे एकत्वं क्रियते इतरेतरयोग एव एकवद्भावः क्रियताम् । एवं समाहारग्रहणं यत्र प्रतिपाद्यं भवति कार्यं च विधिमुखेनैव वर्तते । उच्यते । इतरेतरयोगे एकवद्भावे सति अस्थित्वचमित्यत्र समाहारद्वन्द्वलक्षणे 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहार' इति न स्यात् । नन्वेवमपि पूर्वोक्तप्रकारेण समाहार एव एकवचनं भवति समाहारश्चैक एव । एवञ्चैकवदिति वतिर्नोपपद्यते । न ह्येक एव एकवदित्युच्यते । उच्यते बुद्ध्यानेकत्वमध्यारोप्य भविष्यति । बुद्धिर्हि भगवति अभेदेऽपि भेदं जनयति । यथा राहोः शिर इति । ननु तथाऽप्यशेषद्वन्द्वे एकत्वाविधानात् सर्वो द्वन्द्व इत्यघटना स्यादिति चेत् । उच्यते । सर्वो द्वन्द्व इति कोऽर्थः । इतरेतरयोगसमाहारात्मक इत्यर्थः । न चैवमपि वृक्षमृगादिसूत्रमनर्थकम् । अनयैव परिभाषया बाभ्रव्यशालङ्कायनं बाभ्रव्यशालङ्कायना इत्येतद्वत् प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधा इत्येवमादीनां सिद्धत्वादिति चेत्, उच्यते । सिद्धे परिभाषयैकत्वे वृक्षादीनां सजातीयैरेव द्वन्द्वो यथा स्यान्न विजातीयैरिति व्यतिरेकनिरासार्थं विभाषयैकवत्त्वविधानमित्यन्यत्र विस्तरः ।

विद्युत्पुरुषादित्युक्तस्य शङ्कितायाः पशुपुरुषताया एव निषेधनीयतया प्रक्रान्तत्वादुपचारपुरुषत्वस्यानाशङ्कितस्य निषेधोऽसङ्गत इत्यतोऽस्याशङ्कितपशुपुरुषत्वनिषेधत्वान्नासङ्गतिरिति भावेन उपचारपुमानित्येतत्पशुपुरुषपरतया योगमाश्रित्य योजयति **उप समीप इति** । प्रबलेन नारायणनामादिना विद्युत्पुरुषादित्युक्तपुरुषस्य हरित्वसाधनसम्भवे तत्परित्यागेन तदपेक्षया दुर्बलाब्धिशयत्वादिरूपलिङ्गाश्रयणेन हरित्वं साधयतां भाष्यकाराणां प्रसक्तामचातुरीयशङ्कां तदनुक्तौ निमित्तकथनेन परिहरति **नारायणेति** । स्पष्टत्वादिति शेषः ।

वा०२०— नन्वेवं सति वाचकत्वमित्यादिसमाहारद्वन्द्वेऽपि द्विवचनमित्यारभ्य अन्यत्र विस्तर इत्येतत्पर्यन्तं परिभाषाविवरणस्थं ज्ञेयम् । 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्व' इति सूत्रीयेयं परिभाषेति ज्ञातव्यम् । व्याख्यातव्यमेतत्स्थलमिति । **अन्यत्रेति** । परिभाषाविवरण इत्यर्थः ।

* * *

१९७ सु०— अधिपतिराहित्यसर्वाधिकत्वयोस्ततोऽवगतस्य समाधिकराहित्यस्य च पशावनुपपत्तेः न तद्विषयोऽयं पुरुषशब्दः । किन्तु नारायणादिनाम्नाऽब्धिशयत्वादिलिङ्गेन च विष्णुविषय एवेत्यस्तु । न तावता पुरुषशब्दस्य विष्णौ वाचकत्वशक्तिः सिद्ध्यति । प्रयोगस्यामुख्यया वृत्त्याऽप्युपपत्तेरित्यत आह समेति । असौ विष्णुरुपचारेण पुरुष-

शब्दविषयो न भवति किन्तु मुख्यवृत्त्यैव । कुतः । मुख्यासम्भवे ह्युपचारः कल्प्यते । पुरुषशब्दस्य मुख्यार्थः पूर्णत्वम् । तच्च विष्णोरेव समाधिकराहित्याद्युज्यत इति ।

परि०— तदेव वाक्यमन्यथापि योजयितुं शङ्कते **अधिपतीति** ।

गु०दी०— **मुख्योऽर्थः पूर्णत्वमित्यत्र** 'पृ पालनपूरणयोरि'ति धातोः पूर्णः पुरुषः स एव । औणादिकप्रत्ययमादाय पुरुष इत्यर्थः । 'षोऽन्तकर्मणी'ति धातोः पुरुषश्चासावश्चेति वा ।

वं०प०— **सर्वाधिकत्वयोः** पश्चावनुपपत्तेरित्यन्वयः ॥ **ततोऽवगतस्येति** । ताभ्यामवगतस्येत्यर्थः । **तद्विषयः** तत्प्रतिपादकः । **वाचकत्वशक्तिः** वाचकत्वरूपा शक्तिः । **द्वयोः** मुक्तामुक्तयोः । तौ प्रतीति यावत् ।

शे०चं०— **तावतेति** । प्रयोगमात्रेणेत्यर्थः । अन्यथा गङ्गाशब्दस्य प्रयोगबलात् तीरवाचकत्वशक्तिकल्पनाप्रसङ्गादिति भावः । वाचकत्वशक्त्यभावे कथं तत्र प्रयोग इत्यतो न प्रयोगो वाचकत्वशक्तिनिमित्तक एवेति नियमः । तथा सति गङ्गाशब्दस्य तीरे प्रयोगाभावप्रसङ्गात् । किन्तु मुख्यामुख्यसाधारण्येन वृत्तिमात्रनिमित्तक एव । तथा च पुरुषशब्दस्य विष्णौ वाचकत्वशक्त्यभावेऽप्यमुख्यवृत्तिसद्भावात् तन्निबन्धनः प्रयोगः सम्भवत्येवेत्याह **प्रयोगस्येति** ॥ **पूर्णत्वेति** । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मात् पुरः कुषन्निति कुषन्प्रत्यये कित्त्वाद्गुणनिषेधे उदोष्ठ्यपूर्वस्येति ऋत उत्त्वे रपरत्वे च पुरुषशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ।

वा०र०— **पुरः कुषन्निति कुषन्प्रत्यय इति** । एतदुपपादनं गीताभाष्यटीकाद्युक्तरीत्या कार्यमस्तीति ध्येयम् ।

॥ इति सर्वाधिकत्वलिङ्गादपि पुरुषशब्दस्य विष्णुपरत्वम् ॥

* * *

॥ अथ मुक्तामुक्तपरस्वामित्वात् विष्णुपरत्वमेव पुरुषपदस्य ॥

१९८ **सु०**— अस्त्वेवं पुरुषशब्दस्य विष्णौ वाचकत्वशक्तिस्तथाऽपि पुरुषसूक्ते ज्ञापकाभावात् तत्परत्वं नास्तीति द्वितीयं निराकरोति **पुरुष एवेति** ।

अनु०— 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति' ।
मुक्तामुक्तपरेशत्वमिति तस्याह सा श्रुतिः ।

'यद्भूतं यच्च भव्यं' **यच्च** भवदमुक्तं विश्वमिदं **सर्वं पुरुष एव** पुरुषाधीनमेव । यत एवं **अन्नेन** अन्नमदनीयममुक्तवर्गं **अतिरोहति** अतिक्रामति । अमुक्ताधिपतिरिति यावत् । तस्मात् **अमृतत्वस्य उत** भावभवित्रोरभेदान्मुक्तवर्गस्यापि **ईशानः** । संसारे स्वाधीनं जगद्यदि मुक्तौ स्वाधीनत्वं जह्यात् तदा प्रेक्षावान्न मोचयेत् । अतो मुक्तावपि तदधीनमेवेति सा श्रुतिः पुरुषसूक्तमन्त्रस्तस्य मुक्तामुक्तपरेशत्वमाह । तच्च 'मुक्तानां परमा गतिरि'त्यादिना विष्णोरेवावगतं पशोस्त्वसम्भावितमेवेत्यतः पुरुषसूक्तं विष्णुपरमेवेति ज्ञायते ।

शे०चं०— श्रुतौ भूतभव्यग्रहणं भवदुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह **यच्चेति** । ननु प्रवृत्तिनिमित्तरूपभाववाचकामृतत्वशब्दस्य कथममृतरूपधर्मिपरत्वमित्यतो लक्षणयेति भावेन लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धमाह **भावभवित्रोरिति** । अनेन तादात्म्यमेव लक्षणाबीजभूतः शक्यसम्बन्ध इत्युक्तं भवति । लक्षणया विना भाववाचकामृतत्वशब्दात् स्वातन्त्र्येणामृतवर्गोपस्थितेरसम्भवादिति भावः ।

वा०र०— यच्च भवदित्यत्रत्यं यच्चेतीति प्रतीकमुपादेयम् । तथेति तु लेखकागतम् ।

।। इति मुक्तामुक्तपरस्वामित्वात् विष्णुपरत्वमेव पुरुषपदस्य ।।

* * *

।। अथ 'पुरुष एवेदं' इति सर्वाधिपतित्वस्यैवोक्तिः न तु सर्वाभेदस्य ।।

१९९ **सु०**— ननु च 'पुरुष एवेदं सर्वमि'ति पुरुषस्यात्र स(र्वत्व)र्वात्मकत्वमेवोदितम् । तत्कथं मुक्तामुक्तपरेशत्वमाह श्रुतिरिति तत्राह **अमृतेति** ।

अनु०— अमृतेशानवचनात् सर्वस्येशानतोदिता ।

ईशानेति भावप्रधानो निर्देशः । उत्तरार्धे मुक्तेशानत्वस्योक्तत्वात् पूर्वार्धेऽमुक्तस्य सर्वस्येशानतैवोदिता ज्ञातव्या । न तु सर्वत्वम् । न हि कोऽपि वादी मुक्तौ भेदममुक्तावभेदमङ्गीकरोति । नापि युज्यते । अभिन्नस्य पश्चाद्भेदादर्शनात् ।

शे०चं०— नन्वमृतेशानत्ववचनादिति वक्तव्यमीशानवचनादिति तु कथमित्यतोऽत्रेशानशब्दस्य लक्षणयेशानत्वरूपधर्मपरत्वेन धर्मिपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह **भावप्रधान इति** । अमुक्तस्य सर्वस्येति कर्मणि

षष्ठी । अमुक्तसर्वं प्रतीत्यर्थः । ननूत्तरार्धस्य मुक्तनियामकत्वप्रतिपादकत्वेऽपि पूर्वार्धस्य कुतोऽमुक्तसर्वनियामकत्वप्रतिपादकत्वम् । अमुक्तसर्वात्मकत्वप्रतिपादकत्वे बाधकाभावादित्यतः किमयं प्रकारः केनचिद्वादिनाऽङ्गीकृतोऽस्तीत्याशङ्क्यते यौक्तत्वमात्रेण वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न हीति** । द्वितीयं दूषयति **नापीति** । तत्र हेतुः **अभिन्नस्येति** । पूर्वमभिन्नस्येत्यर्थः ।

॥ इति 'पुरुष एवेदं' इति सर्वाधिपतित्वस्यैवोक्तिः न तु सर्वाभेदस्य ॥

* * *

॥ अथ सर्वाभेदकथने उतशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गः ॥

२०० **सु०**— हेत्वन्तरमाह **यदीति** ।

अनु०— यदि सर्वत्वमुदितमुतेश इति तद्वृथा ।

पूर्वार्धे यदि पुरुषस्य **सर्वत्वमुदितं** स्यात् तत्तर्ह्युत्तरार्धेऽमृतत्वस्योतेशान इत्युतशब्दो वृथा स्यात् । तत्कथमित्यत आह **उतशब्द इति** ।

उतशब्दो वदेदेष हीशत्वस्य समुच्चयम् ।

उत्तरार्धस्थ उतशब्दो यस्मादीशत्वस्य समुच्चयं वदेत् । अर्थान्तरस्यासम्भवात् । न च द्वयोरीशत्वयोरनुक्तौ तत्समुच्चयोक्तेरवकाशोऽस्ति । तस्मादुतशब्दो वृथैवेति ।

परि०— **हेत्वन्तरमाहेति** । सर्वात्मकत्वमर्थो नेत्यत्रेति योज्यम् ।

शे०चं०— ननु शब्दः किं नित्य उतानित्य इत्यादाविव विकल्पार्थमेव किन्न स्यादित्यतस्तस्यार्थस्य प्रकृतेऽसम्भवान्नोतशब्दस्य तदर्थत्वमत्राभ्युपगन्तुं शक्यमित्याह **अर्थान्तरस्य चेति** । अस्तु तर्हीशत्वसमुच्चयाभिधायकत्वमेवोतशब्दस्येत्यत आह **न चेति** ।

॥ इति सर्वाभेदकथने उतशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गः ॥

* * *

॥ अथ मन्त्रव्याख्यानरूपेण ब्राह्मणवाक्येन वश्यत्वस्यैव कथनम् ॥

२०१ **सु०— युक्त्यन्तरमाह पुरुषेणैवेति ।**

पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति ब्राह्मणं चाह तं प्रति ।

'पुरुष एवेदं सर्वमि'ति पुरुषेणैवेदं सर्वं व्याप्तमातृणादाकरीषात् सर्वं भगवानिति मिथ्यादृष्टिरेषेति शाखान्तरब्राह्मणं च तं मन्त्रं प्रति प्रवृत्तं तस्य मन्त्रस्य व्याख्यानरूपमेवाह अतश्च न सर्वत्वमर्थः । व्याप्तं वशीकृतम् ।

एतेन धर्म(र्मि)समुच्चयार्थ उतशब्द इत्यपि परास्तम् ।

परि०— युक्त्यन्तरमाहेत्यत्रापि ध्येयम् । ब्राह्मणशब्दार्थो **व्याख्यानरूपमिति** ॥ **एवमिति** । 'पुरुष एवेदं सर्वमित्येतत्' पुरुषस्य सर्वत्वं न वक्तीत्येवमाहेत्यर्थः । प्रकृतोपयोगार्थमाह **वशीकृतमिति** । **एतेनेति** । उदाहृतवाक्यानुरोधेन पूर्वार्धेऽपीशानत्वस्यैवाभिमततया तत्समुच्चयसम्भवेन सर्वात्मकत्वधर्मेण सहेशानत्वधर्मसमुच्चयार्थ उतशब्द इति पक्षो न युक्त इत्यर्थः । अन्यथा तद्विरोधापत्तेरिति भावः ।

गु०दी०— धर्मसमुच्चयार्थ इत्यनेन जगता सह एकत्वरूपधर्मसमुच्चय इत्यर्थः । अत्राप्येतेनेत्युपलक्षणम् । अविरुद्धधर्मसमुच्चयेऽपि विरुद्धधर्मसमुच्चयायोगादेकत्वेशत्वयोः परस्परं विरुद्धत्वात् अन्यथा जडत्वचित्त्वयोरपि घटादौ समुच्चयसम्भवेन जीवचैतन्याभेदवत् घटचैतन्याभेदोऽपि तव मते स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

यादु०— एतेनेति । ब्राह्मणवाक्यविरोधेनेत्यर्थः ।

वं०प०— ननु पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति सर्वस्य पुरुषेण व्याप्तत्वमेवोच्यते न तदधीनत्वमित्यत आह **व्याप्तं वशीकृतमिति** । विशेषेण प्रेरणाय भगवता आप्तं प्राप्तं तत्प्रेरितं वशीकृतमिति फलितार्थ इति द्रष्टव्यम् । यदुक्तमुतशब्द ईशत्वसमुच्चायकः । न च द्वयोर्मुक्तामुक्तयोरीशत्वयोरनुक्तौ समुच्चयोक्तेरवकाशोऽस्त्यतः पूर्वार्धेऽमुक्तेशत्वमेवोक्तमिति । तदयुक्तम् । पूर्वार्धे सर्वत्वमेवोक्तम् । उतशब्दस्त्वमृतत्वस्य देवसमूहस्येशान इत्येवं देवेशानत्वरूपधर्मसमुच्चयार्थ इत्यङ्गीकारादित्यत आह **एतेनेति** । ब्राह्मणवाक्यविरोधेन पूर्वार्धस्य सर्वेशत्वपरत्वादिति भावः ।

शे०चं०— तमिति व्याख्येयतया प्रकृतमन्त्रपरामर्श इत्याशयेनाह **तं मन्त्रमिति** । मन्त्रं प्रति किमित्यतोऽपेक्षितं पूरयति **प्रवृत्तमिति** । मन्त्रं प्रति प्रवृत्तमित्यस्य विवरणं **व्याख्यानरूपमिति** ॥ **एवमिति** ।

'पुरुष एवेदं सर्वमि'त्येतत्पुरुषस्य सर्वत्वं न वक्तीत्येवमाहेत्यर्थः । ननूदाहृतब्राह्मणवाक्यं न भवद्व्याख्यानानुकूलम् । तत्र भगवद्व्याप्तत्वाभिधानेऽपि तदधीनत्वानुक्तेरित्यतः प्रकृतोपयोगितया व्याचष्टे **वशीकृतमिति** ॥ **एतेनेति** । ब्राह्मणवाक्यविरोधेनेत्यर्थः ॥ **धर्मिसमुच्चयार्थ इति** । न केवलममृतस्येशानः किन्नामामृतत्वस्यापीत्येवं धर्मिसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । धर्मसमुच्चयार्थ इति पाठेऽपि धर्मस्य धर्मिणा सह समुच्चयार्थ इत्यर्थः ।

स०व्र०— एतेनेति । ब्राह्मणवाक्यविरोधेनेत्यर्थः ।

॥ इति मन्त्रव्याख्यानरूपेण ब्राह्मणवाक्येन वश्यत्वस्यैव कथनम् ॥

* * *

॥ अथ 'एतावानस्य महिमा' इत्युत्तरवाक्यबलेन 'पुरुष एवेदं' इत्यस्यापि महिमाप्रतिपादकत्वम् ॥

२०२ **सु०— इतश्च सर्वेशत्वमेव पूर्वार्धार्थो न तु सर्वत्वमित्याह एतावानिति ।**

अनु०— 'एतावानस्य महिमे'ति महिम्नो वचो हि तत् ।

इति वचनादिति शेषः । **अस्य पुरुषस्यैतावान् महिमा** यः पूर्ववाक्योक्त इत्युत्तरवाक्यबलात् तत् 'पुरुष एवेदम्' इत्येतत् पुरुषस्य महिम्नो वाचकं **वच** इति तावज्ज्ञायते । ततश्च महिमप्रतिपादकं यथा स्यात् तथा व्याख्येयम् । न च सर्वात्मत्वं महिमा । अपकर्षहेतुत्वात् । किन्तु सर्वाधिपत्यमेव । न च तदतिरिक्त(क्तं)महिम्नो वचनम् । सङ्कोचे कारणाभावात् ।

वं०प०— तदतिरिक्तेति । अमुक्ताभेदस्य पूर्वार्धोक्तत्वेऽप्युत्तरार्धे मुक्ताधिपत्यस्योक्तत्वेनामुक्तसर्वाधिपत्यव्यतिरिक्तमुक्तसर्वाधिपत्यवाचकमेवैतावानस्येति वाक्यार्थः ।

शे०चं०— वचनादिति शेष इति । मूले इतीत्यन्तरं वचनादिति शेष इत्यर्थः । **न च तदतिरिक्तमिति** । पुरुष एवेदं सर्वमित्येतद्वाक्यव्यतिरिक्तं वाक्यजातमित्यर्थः ॥ **सङ्कोच इति** । अस्मद्व्याख्यानरीत्यैतद्वाक्यसाधारण्येन सर्वस्यापि पुरुषसूक्तस्य महिमाभिधायकत्वसम्भवे तत्परित्यागेन पुरुष एवेदं सर्वमित्येतत्सर्वात्मकत्वाभिधायकं तद्व्यतिरिक्तमेव च वाचकमिति सङ्कोचकप्रमाणाभावादित्यर्थः ।

॥ इति 'एतावानस्य महिमा' इत्युत्तरवाक्यबलेन 'पुरुष एवेदं' इत्यस्यापि महिमाप्रतिपादकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ भागवतवचनेन मुक्तामुक्तनियामकत्वसमर्थनम् ॥

२०३ सु०— इतोऽप्येतदेवमित्याह **सोऽमृतस्येति** ।

अनु०— सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् ।
इत्यमुक्ताधिपत्यं तु पूर्वार्धोक्तमनूद्य च ।
'उतामृतस्येश' इति विधत्ते मुक्तिगेशताम् ।

इति भागवतवचनादिति शेषः । अनूद्य 'यदन्नेनातिरोहती'ति वचनेन हेतुतयेति शेषः । विधत्ते श्रुतिः । अयमर्थः । उत्तरार्धे तावदमुक्ताधिपत्यं हेतुत्वेनोपादाय मुक्ताधिपत्यं प्रतिजानीते श्रुतिरिति ज्ञायते । पुरुषसूक्तव्याख्यानप्रसङ्गे सोऽमृतस्येति भागवतवचनेन उत्तरार्धस्य तथैव व्याख्यातत्वात् । अत एव 'अन्नेन दिव्यभोगेन यदतिरोहत्यधिरोहत्येधते तस्यामृतत्वस्य देवत्वस्येशान' इति व्याख्यानमयुक्तम् । भावभवित्रोरेकत्वाभिप्रायेणामृतत्वस्येत्येतदमृतस्येति हि व्याख्यातम् । देवव्यावृत्त्यर्थमेव च अभयस्येत्युक्तम् । अन्नेनेति तृतीया च द्वितीयार्थेत्यभिहितम् । अन्नं च न प्रसिद्धमिति मर्त्यमित्युदितम् । सोऽयमुत्तरार्धार्थः पूर्वार्धस्यास्मद्व्याख्यान एव युज्यते । **पूर्वार्धे अमुक्ताधिपत्यं** विहितम् । उत्तरार्धे तत्पूर्वार्धोक्तं **अमुक्ताधिपत्यं** हेतुत्वेनानूद्य पुरुषस्य मुक्तिगेशतां विधत्ते श्रुतिरिति । परकीयव्याख्याने तु परस्परव्याघातेनानुपपन्न एवेति ।

परि०— अत एवेति । भागवतविरोधादेवेत्यर्थः ॥ **अभयस्येत्युक्तमिति** ॥ 'सोऽबिभेत्', 'भयादग्निरि'त्यादिना देवानामपि भयश्रवणादिति भावः ॥ **परस्परेति** । सर्वात्मकत्वस्वामित्वयोर्व्याघातेनानुपपन्न एव मन्त्रः स्यादित्यर्थः ।

गु०दी०— अनूद्येति वदता अनुवादस्य वादपूर्वकत्वात् पूर्वार्धे अस्यैव वादो अनिच्छताऽपि स्वीकर्तव्य इति सूचयति ।

यादु०— अनुपपन्न एवेति । उत्तरार्ध इति वर्तते ।

वं०प०— अत एव भागवतवाक्यविरोधादेव ॥ **देवत्वस्येति** । देवसमूहस्येत्यर्थः । **भावभावित्रोः** धर्मधर्मिणोः ॥ **अभयस्येत्युक्तमिति** । भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिना देवानां भयावगमादिति भावः । **अनूद्य**

यदन्नेनेत्यनूद्य । **मुक्तिगेशतां** मुक्तगान्प्रतीशताम् ॥ **परस्परव्याघातेनेति** । पूर्वार्धे सर्वभेदोक्त्या मुक्ताभेदस्यापि प्राप्तत्वात् पुनरुत्तरार्धे मुक्तनियामकत्वोक्तौ परस्परव्याघातप्रसङ्गेनोत्तरार्धोऽनुपपन्न एव स्यादित्यर्थः ।

शे०चं०— अत एवेति । उत्तरार्धव्याख्यानरूपोदाहृतभागवतवाक्यविरोधादेवेत्यर्थः । उतामृतत्व-स्येत्युत्तरार्धस्य च व्याख्यानव्याख्येयभावमेव प्रकटयति **भावेति** । अस्त्वेवंरूपमेवोत्तरार्धः । किमेतावतेत्यत आह **सोऽयमिति** । योगमेवोपदर्शयति **पूर्वार्ध इत्यादिना** । परकीयव्याख्याने तदयोगं दर्शयति **परकीयेति** । पूर्वार्धस्येति शेषः ॥ **अनुपपन्न एवेति** । उत्तरार्धार्थ इति वर्तते । तत्र हेतुः **परस्परेति** । अनुपपन्ने एवेत्यपि क्वचित्पाठः । तत्र परकीयव्याख्याने इति द्विवचनं पूर्वोत्तरार्धव्याख्याने अनुपपन्ने एवेति सम्बन्धः । तत्र हेतुः **परस्परेति** । अस्मिंश्च पाठे परस्परेति श्लिष्टं पूर्वपाठे पूर्वार्धार्थविरुद्धतामात्रेणोत्तरार्धार्थस्यानुपपन्नत्वसिद्धिसम्भवेन परस्परविरोधपर्यन्तधावनानर्थक्यात् ।

स०व्र०— अत एवेति । भागवतवचनविरोधादेवेत्यर्थः ॥ **अनुपपन्न एवेति** । पूर्वार्ध इति शेषः । अनुपपन्ने एवेत्यपि पाठः । तत्र परकीयव्याख्याने इति वचनम् । पूर्वोत्तरार्धव्याख्याने परस्परविरोधा-दनुपपन्ने एवेत्यर्थः ।

* * *

२०४ सु०— एतेन 'पुरुषशब्दस्य विष्णुविषयत्वे सर्वात्मकत्वं बाधकम् । न हि विष्णोः सर्वात्मकत्वं भवद्भिरप्यभ्युपगम्यते । पशोस्तु देहयोगवशाद् भूतत्वादिकं युज्यत' इति तृतीयपक्षोऽपि निरस्तः ।

परि०— बाधकसद्भावादिति पक्षं विवृण्वन्नेव निराह **एतेनेति** । अभेदार्थकत्वस्य निरा-सेनेत्यर्थः ।

यादु०— सर्वात्मकत्वं भूतभवद्भव्यरूपसर्वात्मकत्वम् ।

वं०प०— एतेनेति । पूर्वार्धे सर्वात्मकत्वस्य अनुक्तत्वादिति भावः । **तृतीयपक्षोऽपीति** । पुरुष-शब्दस्य विष्णुपरत्वे बाधकसद्भावादिति प्राग्विकल्पित इत्यर्थः ।

शे०चं०— एतेनेति । 'पुरुष एवेदं सर्वमि'ति वाक्यस्य भूतभव्यभवदमुक्ताधिपतित्वसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ **सर्वात्मकत्वमिति** । भूतभव्यभवद्रूपसर्वात्मकत्वमित्यर्थः । सर्वात्मकत्वस्य विष्णाविव पशावप्यनुपपत्तेस्तत एव बाधकात् पुरुषशब्दस्य विष्णुविषयत्वाभाववत् पुरुषपशुविषयत्वाभावोऽपि स्यादित्यत आह **पशोस्त्विति** ॥

तृतीयपक्षोऽपीति । बाधकसद्भावान्न पुरुषशब्दस्य विष्णुविषयकत्वमिति तृतीयपक्षोऽपीत्यर्थः ॥ **परास्त इति** । ततश्च भाष्ये न तदनिरासप्रयुक्तन्यूनता शङ्कनीयेति भावः ।

॥ इति भागवतवचनेन मुक्तामुक्तनियामकत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ बाधकाभावात् विष्णुपरत्वमेव पुरुषसूक्तस्य ॥

२०५ **सु०— उपसंहरति अत इति ।**

अनु०— अतो विष्णुपरिज्ञानादेव मुक्तिर्न चान्यतः ।

परिज्ञानात् परिज्ञानोदितात्प्रसादात् । **अन्यतः** शिवादीनामनुग्रहात् ।

शे०चं०— ननु 'न च पाशुपताद्युक्तेरि'त्यादिप्रक्रमानुरोधेन भगवदनुग्रहस्यैव मोक्षसाधनत्वमुपसंहर्तुमुचितम् । तत्कथं ज्ञानस्य तत्साधनत्वोपसंहार इत्यतोऽत्र परिज्ञानपदस्य लक्षणया तज्जन्यप्रसादपरत्वेन ज्ञानपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेन व्याचष्टे **परिज्ञानोदितात्प्रसादादिति** ।

॥ इति बाधकाभावात् विष्णुपरत्वमेव पुरुषसूक्तस्य ॥

* * *

॥ अथ विष्णुज्ञानादेव कर्मक्षयः ॥

२०६ **सु०— पाशुपता अपि ज्ञानिनो भोगेनैव कर्मक्षयमाचक्षते । तदप्यनुपपन्नमित्याह तद्यथेति ।**

अनु०— 'तद्यथे'ति श्रुतेश्चैव ततः कर्मक्षयो भवेत् ।

'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हैवास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त' इति श्रुतेः । 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिष्वि'ति ह्रस्वता श्रुतित्वान्न भवति । प्रोतं प्रविष्टम् ।

प्रदूयेत परितप्तं भवेद् भस्मीभवेत् । इति तन्निदर्शनं यथा । अस्य ज्ञानिनः । प्रदूयन्ते विनश्यन्तीत्यर्थः । चशब्दः पूर्वोदाहृतवाक्यसमुच्चयार्थः । तत एव विष्णुपरिज्ञानादेव ।

परि०— इष्टकेति । इष्टका इषीका मालेत्येवं त्रयाणां शब्दानां क्रमाच्चिततूलभारिशब्देषु परतो ह्रस्वो भवतीति षष्ठाध्यायतृतीयपादे विहिता ह्रस्वतेत्यर्थः । तद्यथेत्यस्यार्थः **इति तन्निदर्शनं यथेति** ।

गु०दी०— 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषूत्तरपदेषु ह्रस्वता स्यादि'ति वचनात् इषीकतूलमिति स्यात् । न तु इषीकातूलमित्याशङ्कां परिहरति **श्रुतित्वान्न भवतीति** ।

यादु०— इष्टकेषीकेति । इष्टकादीनां चितादौ परे यथाक्रमं ह्रस्वः स्यादिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु इष्टकचितम् इषीकतूलम् मालभारीति ॥ **परितप्तमिति** । दूङ् परिताप इति धातोरिति भावः ।

वं०प०— पूर्वोदाहृतेति । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति पूर्वोदाहृतवाक्य इत्यर्थः । **उपात्तं** प्राक् सम्पादितम् ।

शे०चं०— मूले तद्यथेत्यनेन 'तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त' इति श्रुतिर्गृह्यत इति भ्रान्तिनिरासाय तत्परिगृहीतश्रुतिमुदाहरति **तद्यथेति** । नन्विष्टकेषीकामालानामितीष्टकादिशब्दानां चित्तादिषु परतो ह्रस्वत्वविधानादिषीकशब्दस्य तूलपरतो ह्रस्वतायां सत्यामिषीकतूलमिति भवितव्यम् । इषीकातूलमिति तु कथमित्यतः 'छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त' इति सर्वविधिविकल्पाभ्युपगमाद्युक्तो ह्रस्वत्वाभाव इत्याह **इष्टकेति** ॥ **प्रविष्टमिति** । अव प्रवेशन इति धातोरिति भावः ॥ **परितप्तमिति** । दूङ् परिताप इति धातोरिति भावः ॥ **पूर्वोदाहृतेति** । 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति पूर्वोक्ते-त्यर्थः । श्रुतेश्चैवेत्यत्रैवकारस्य तत्रैव सम्बन्धस्य समुच्चायकचशब्देन विरोधेनासम्भवाद्भिन्नक्रमत्वाश्रयणेन तं योजयति **तत एवेति** ।

वा०र०— दूङ् परिताप इतीति पाठः ।

स०ब्र०— नन्विषीकतूलमिति भवितव्यमित्यत आह **इषीकेति** ।

॥ इति विष्णुज्ञानादेव कर्मक्षयः ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थे गीतावाक्यसंवादः ॥

२०७ **सु०**— नन्वस्यां श्रुतौ ज्ञानिनः कर्मणां परितापः श्रूयते न तु ज्ञानेन विनाश इति विवक्षितोऽर्थ इत्यतो भगवद्वाक्यसमाख्यामाह **यथेति** ।

अनु०— 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' ।

यद्यप्यत्र ज्ञानस्य कारणत्वं स्फुटं प्रतीयते, तथाऽपि कर्मणां भस्मसात्करणं नाम मुख्यासम्भवात् किं कल्पनीयमिति न ज्ञायते अतो वाक्यान्तरं पठति **सर्वेति** ।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।
इत्यादिभगवद्वाक्यैरुक्तार्थश्चावसीयते ।

धर्मान् अवैष्णवान् काम्यार्थांश्च । शरणप्राप्तिश्च 'सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वम्' इत्यादिना अन्यत्र भगवत्पादैरेव व्याख्याता । ततः प्रसन्नोऽहम् । **मा शुचः** । **न शोचिष्यसि** मुक्तो भविष्यसि । **आदिपदेन** 'गतसङ्गस्य मुक्तस्ये'त्यादेः सङ्ग्रहः । भगवद्वाक्यैश्चेति सम्बन्धः । तद्यथेति श्रुतेरुक्तार्थः भगवद्वाक्यैरवसीयत इति वा ।

परि०— **अन्यत्रेति** । गीतातात्पर्ये अष्टादशेऽध्याये 'सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा । सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम् । अखण्डा त्रिविधा पूजा तद्भक्त्यैव स्वभावतः । रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः । शरणागतिरेषा स्याद्विष्णौ मोक्षफलप्रदे'ति विष्णुपुराणवाक्येन व्याख्यातेत्यर्थः । भविष्यदर्थे लुङ्यं माङ्योगबलादिति भावेनाह **न शोचिष्यसीति** ॥ **गतसङ्गस्येति** । 'गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयत' इति चतुर्थगीतायाम् । **आदिपदेन** 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणी'त्यादेर्ग्रहः । चशब्दान्वयमाह **इति सम्बन्ध इति** । 'नन्वस्यां श्रुतावि'त्यादिना प्रागुक्तचोद्यनिरासकत्वेन योजयति **तद्यथेतीति** । उक्तार्थः । 'प्रोतं प्रविष्टमि'त्यादिनोक्तार्थश्चेत्यर्थः । *शैवादिनिरासः* ॥

यादु०— सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वमित्यादिनेति । 'सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा । सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम् । अखण्डा त्रिविधा पूजा तद्रत्यैव स्वभावतः । रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः । शरणागतिरेषा स्याद्विष्णोर्मोक्षफलप्रदे'ति गीतातात्पर्ये व्याख्यातेत्यर्थः ॥ **न शोचिष्यसीति** । माङ्योगे लुङः सर्वलकारापवादकत्वेन भविष्यदर्थताकथनं नायुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

शे०चं०— मूले सर्वधर्मानित्येतद्वाक्योदाहरणवैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति **यद्यपीति** ॥ **मुख्यासम्भवादिति** । ज्ञानस्य वह्न्यादिवदुष्णस्पर्शवद्द्रव्यत्वाभावाद्वह्न्यादिभिर्व्रीह्यादीनामिव ज्ञानेन कर्मणां प्रसिद्धभस्मीकरणासम्भवादित्यर्थः । ननु ज्ञानेन कर्मणामीदृशं भस्मसात्करणमिति वक्तुमुदाहृते प्रमाणे शरणप्राप्तेरेव सर्वकर्मनाशकत्वमुच्यते । न तु ज्ञानस्येति तत्कथमस्य प्रकृतोपयोग इत्यत आह **शरणप्राप्तिश्चेति** ॥ **अन्यत्रेति** । गीतातात्पर्य इत्यर्थः । 'सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा । सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम् । अखण्डा त्रिविधा पूजा तद्रत्यैव स्वभावतः । रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः । शरणागतिरेषा स्याद्विष्णोर्मोक्षफलप्रदे'त्यादिनेति शेषः । पूर्वोक्ताया भगवत्प्रसादस्य मोक्षसाधनताया अप्रतिपादनात् प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्य तदुपयोगितया व्याचष्टे **ततः प्रसन्नोऽहमिति** ॥ **न शोचिष्यसीति** । माङ्योगे लुङः सर्वलकारापवादकत्वाद्भविष्यदर्थताकथनं नायुक्तमिति भावः ॥ **गतसङ्गस्येति** । 'गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयत' इति चतुर्थगीतायाम् । नन्विति श्रुतिपुराणादिवचनेभ्य इत्यादिवदित्यादिभगवद्वाक्यैरिति वक्तुं शक्यत्वात् तथाऽनुक्त्वा तद्यथेति श्रुतेश्चैव ततः कर्मक्षयो भवेदिति योगविभागाश्रयणमनर्थकमित्यरुचेराह **तद्यथेतीति** ।

वा०र०— भविष्यदर्थताकथनमिति । भविष्यदर्थतया लुङ्कथनं नायुक्तमित्यर्थः । वस्तुतोऽत्र भविष्यदर्थे लृङ्प्रयोगेण भाव्यम् । तथापि माङ्योगे सर्वापवादेन लुङो 'माङि लुङी'त्यनेन विधानात् । तद्योगे प्राप्तस्य लृङपवादलुङो भविष्यदर्थकताया एव सत्त्वादिति भावः ।

स०व्र०— मा शुच इति । माङित्यनेन भविष्यदर्थे लुङ् च ज्ञेयः ।

॥ इति उक्तार्थे गीतावाक्यसंवादः ॥

॥ इति पुरुषसूक्तस्य विष्णुपरत्वम् ॥

* * *

॥ अथ भाट्टाभिमतमोक्षसाधननिरासः ॥

॥ अथ भाट्टैः नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनम् ॥

२०८ **सु०— भाट्टानां मोक्षसाधनमनुवदति नित्येति** ।

अनु०— नित्यनैमित्तिकं कर्म कुर्वन्नन्यत्परित्यजन् ।
मुच्यते संसृतेश्च

नित्यं नाम यदकरणे प्रत्यवायः, ब्राह्मण्यादिकमेव च निमित्तमुपादाय विहितं तदुच्यते । यथा सन्ध्यावन्दनादि । **नैमित्तिकं** नाम यदकरणे प्रत्यवायः पितृमरणाद्यागन्तुकं च निमित्तमुपादाय विहितं तदुच्यते । यथा पितृश्राद्धादि । **अन्यत्** काम्यं निषिद्धं च । तत्र यत्करणे फलकरणे न प्रत्यवायः । कामनानिमित्तं तत्काम्यम् । यथा ज्योतिष्टोमादि । प्रतिषिद्धं निषिद्धम् । यथा ब्रह्महत्यादि । उपात्तं च कर्म भोगेन क्षपयन्निति चशब्दार्थः ।

अयमाशयः । सुखदुःखतत्कारणरूपो हि संसारः । स च कर्मनिमित्त एव । नित्यनैमित्तिकयोरकरणे त्वधर्मप्रचयेन दुःखतत्साधनावाप्तिरस्य भवति । निषिद्धकरणेऽपि तथा । काम्यकरणे तु धर्मोत्पादनेन सुखतत्साधनावाप्तिर्जायते । मुमुक्षुस्तु नित्यं नैमित्तिकं च नियमेन करोति । परित्यजति च निषिद्धमिति न दुरितोपचयः । काम्यमपि परित्यजतीति न धर्मोपचयः । एवमनागतयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्रागुपात्तौ च भोगेन क्षपयन्निर्बीजायाः संसृतेर्मुच्यत इति । यथोक्तम् । 'मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिघांसया' इति । न च पञ्चमी कर्मविधाऽस्ति । यत्करणेऽकरणे वा धर्माधर्मोदयः स्यादिति ।

परि०— यदकरण इति । 'ब्राह्मणो वाजपेयेन यजेत, राजा राजसूयेन यजेते'त्यादिवाक्योक्तवाजपेयादावनतिव्याप्तये यदकरण इत्युक्तम् । नैमित्तिके पितृश्राद्धादावनतिप्रसक्त्यर्थमुत्तरपदम् । एवं नैमित्तिकेऽपि वृष्ट्यादिकामनाहेतुके कारीर्यादिकर्मण्यनतिव्याप्तये यदकरण इति विशेषणम् । नित्यकर्मण्यनतिव्याप्तये **पितृमरणे**त्यादि । **अन्यदि**त्यनुवादः । **काम्यं निषिद्धमिति** व्याख्यानम् ।

यादु०— नित्यकर्मलक्षणे ब्राह्मण्यादिकमेव निमित्तमुपादाय निष्कामतया क्रियमाणे नित्यकर्मतया अनभिमते ज्योतिष्टोमादावतिव्याप्तिपरिहाराय पूर्वभागः । नैमित्तिके पितृश्राद्धादावतिव्याप्तिपरिहारायोत्तरभागः । नैमित्तिककर्मलक्षणे कामनारूपमागन्तुकं निमित्तमुपादाय विहिते काम्यकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय पूर्वभागः । नित्यकर्मण्यतिव्याप्तिवारणायोत्तरभागः ।

शे०चं०— नित्यं नामेति । अत्र यदकरणे प्रत्यवाय इत्येव कृते चन्द्रोपरागे स्नायादिति विहित-स्नानाकरणे प्रत्यवायश्रवणेन नैमित्तिकस्याप्यकरणे प्रत्यवायफलकत्वादतिव्याप्तिः स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं ब्राह्मण्यादिकमेव निमित्तमुपादायेत्युक्तम् । अस्य च नियतं निमित्तमुपादायेत्यत्र तात्पर्यम् । नैमित्तिकस्य तूपरागस्नानादेरनियतनिमित्तकत्वान्नातिप्रसङ्गः । काम्येऽतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं यदकरणे प्रत्यवाय इत्युक्तम् । अकरणे प्रत्यवायफलको नियतनिमित्तको विधिर्नित्यस्तद्विहितं नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायफलकोऽनियतनिमित्तको विधिर्नैमित्तिकः तद्विहितं कर्म नैमित्तिकमिति निष्कर्षः । तत्राकरणे प्रत्यवायफलकत्वस्य नित्यसाधारण्यात् तद्व्युदासायोत्तरभागः । काम्यस्याप्यनियतनिमित्तकतया तत्रातिप्रसङ्गव्यावृत्त्यै पूर्वभाग इति द्रष्टव्यम् ॥ **यत्करण इति** । श्रुत्यर्थवादन्यायैः कर्मपदसम्बन्धिफलसम्पादको विधिः काम्यः । तद्बोध्यं काम्यमित्यर्थः । तत्र श्रूयमाणफलकः स्वर्गकामो यजेतेत्यादि । अर्थवादकल्पितफलकस्तु प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यादित्यादिः । यागकल्पितफलकस्तु विश्वजिता यजेतेत्यादिः । श्रुतिकल्पनाभ्यां कामनामात्रनिमित्तकस्यास्य नित्योदितो वैलक्षण्यं स्पष्टमेवेति भावः। ननु नित्यनैमित्तिकयोः काम्यनिषिद्धयोश्च करणपरित्यागमात्रं न मोक्षसाधनं नित्यानित्ययोरकरणस्य निषिद्धकरणस्य च अधर्मोत्पादकतया काम्यकरणस्य च धर्मोत्पादकतया नित्यनैमित्तिकयोः करणे काम्यनिषिद्धयोः परित्यागे चानागतधर्मानुत्पादलाभेन तन्मूलकसंसारानवस्थानप्राप्तावपि प्रागुपात्तधर्माधर्मसद्भावेन तन्मूलकसंसारावस्थानसम्भवात् । किन्तु भोगनिमित्तकस्तत्क्षयोऽपि तत्कथं नित्यनैमित्तिककाम्यनिषिद्धकरणपरित्यागमात्रस्य मोक्षसाधनत्वानुवाद इत्यतोऽत्र चशब्देन भोगनिमित्तकप्रागुपात्तधर्माधर्मक्षयस्याप्युक्तत्वेन तन्मात्रस्य मोक्षसाधनतया अननुवादात् नासदनुवादतेत्यभिप्रेत्य चशब्दार्थमाह **उपात्तं चेति** ।

ननु धर्माधर्मयोरेव सुखदुःखतत्साधनावाप्तिसाधनतया नित्यादिकरणादिदशायां धर्माधर्मादिरूपकारणशून्यतया सुखदुःखतत्साधनावाप्त्यभावप्राप्तावपि न संसाराभावप्राप्तिः । तस्य संसारत्वस्यैवासिद्धेः । सिद्धावपि न तस्य धर्माधर्ममात्रनिमित्तकत्वमविद्यादिनिमित्तकत्वस्यापि सम्भवात् तन्मात्रनिमित्तकत्वेऽपि वा नित्यादिकरणादिना धर्माधर्माभावलाभसिद्धावपि मुमुक्षोर्नित्यादिकर्तव्यत्वादिनियमासिद्ध्या तदकरणादिनिमित्तकाधर्माद्युत्पादसम्भवेन तन्मूलकसंसारस्याप्यवस्थाने बाधाभावात् तन्नियमेऽपि वा नित्याद्यकरणादिनिमित्तकाधर्माद्यनुत्पादेऽपि कर्मविधान्तरेण तदुत्पादने बाधाभावान्न नित्यनैमित्तिकादिकरणादेर्मोक्षसाधनत्वमित्यत आह **अयमाशय इति** । सुखदुःखतत्कारणयोरेव संसारत्वमुपपादयितुं प्रमाणप्रसिद्ध्यर्थकहिशब्दप्रयोगः । कर्मनिमित्तकतां संसारस्योपपादयति **नित्येति** ॥ **तथेति** । अधर्मप्रचयेन दुःखतत्साधनावाप्तिरस्य भवतीत्यर्थः ।

वा०र०— न्यायरत्नमालाद्यनुसारेण नित्यादिलक्षणं व्याकरोति **अत्र यदकरणे प्रत्यवाय** इत्यादिना **स्पष्टमेवेति भाव** इत्यन्तेन । विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्य इत्याशयः । श्रुत्यर्थवादेत्यतःपूर्वं यत्करण इति नञ्शून्यः प्रतीकोपादानपाठः । करणपरित्यागमात्रमित्यत्र करणं परित्यागश्च तदुभयमात्रं तत्राद्ययोः करणमन्त्ययोस्तु परित्याग इति विवेकः । धर्ममात्रनिमित्तकत्वमिति पाठः । धर्माधर्माभावस्यावश्यकत्वप्रतिपत्तये लाभत्वेन कीर्तनम् । **कर्मविधान्तरेणेति** । कर्मणा नित्यादिविधातिरिक्ता पञ्चमी विधान्तरेत्यर्थः ।

स०व्र०— उपभोक्तुम् आरब्धम् ।

॥ इति भाट्टैः नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानस्य मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनम् ॥

* * *

॥ अथ भगवज्ज्ञानातिरिक्तस्य न मोक्षसाधनत्वम् ॥

२०९ **सु०— निराकरोति एतदपीति ।**

अनु०— एतदप्येतेन निराकृतम् ।

एतेन 'नान्यः पन्था' इति श्रौतेन भगवज्ज्ञानव्यतिरिक्तमोक्षसाधननिषेधेन । अपि च नित्यनैमित्तिककर्मणां नियमेन सम्यगनुष्ठानं तावदशक्यमेव । 'चरन्ति देव विहितं समस्तमर्धमेव मुनयो दशांशतो मनुष्या' इत्यादिश्रुतेः । नापि निषिद्धाकरणं सम्भावितम् । प्रामादिकानां मानसवाचिककायिकानामपरिहार्यत्वात् । प्रायश्चित्तात् तत्क्षय इति चेन्न । प्रायश्चित्तस्यापि सम्यगनुष्ठातुमशक्यत्वात् । पूर्वोपार्जितकर्मणां भोगेन क्षयस्त्वत्यन्तासम्भावित एव । अनन्तत्वादित्यलम् ।

परि०— 'कृत्स्नभावात्त्वि'त्यत्र न्यायविवरणोक्तश्रुतिमाह **चरन्ति देवा इति** ॥ *भाट्टनिरासः ॥*

शे०चं०— **अशक्यमिति** । तथा च सम्यगननुष्ठाननिमित्तकाधर्मप्रचयेन दुःखतत्साधनावाप्तिरवर्जनीयैवेति भावः । सम्यगनुष्ठानस्याशक्यतायां सिद्धायां भवेदेतत् । सैव कुत इत्यत आह **चरन्तीति** ॥ **सम्भावितमिति** । तथा च निषिद्धकरणनिमित्तकाधर्मप्रचयेन दुःखतत्साधनावाप्तौ नानुपपत्तिरिति भावः । असम्भाविततामेवोपपादयति **प्रामादिकानामिति** ॥ **तत्क्षय इति** । नित्यादिकर्मणां सम्यगननुष्ठानप्रयुक्तदुरितस्य प्रामादिकनिषिद्धाचरणप्रयुक्तदुरितस्य च क्षय इत्यर्थः ॥ **अशक्यत्वादिति** । 'चरन्ति देवा विहितं समस्तम्' इत्याद्युदाहृतश्रुतेरेवेति शेषः । ततश्च सम्यक् प्रायश्चित्ताद्यननुष्ठानप्रयुक्ताधर्मप्रचयेन दुःखतत्साधनावाप्तिरूपसंसारापत्तिरवर्जनीयैवेति भावः । अनन्तत्वादित्युपलक्षणम् । विषमविपाकसमयत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु समाधिमहिम्ना अपरिमितदेहव्यूहनिर्माणेन अनन्तान्यपि विषमविपाकसमयान्यपि कर्माणि पिण्डीकृत्य तत्फलसुखदुःखभोगेनैव क्षयो भविष्यतीत्यत आह **अलमिति** । अस्मिन्मते न कदाऽपि कर्मक्षयो भोगकालेऽपि पुनः करणात् । न करोतीति चासम्भावितम् 'न हि कश्चित्क्षणमपी'त्युक्तत्वादित्यादिप्रागुक्तदोषजातमलमोऽर्थः ।

॥ इति भगवज्ज्ञानातिरिक्तस्य न मोक्षसाधनत्वम् ॥

॥ अथ वायन्तरनिरासः उत्सूत्रितः नैव भवति ॥

२१० सु०— नन्वेतत्सर्वं सूत्रानुक्तं कस्माद्वर्ण्यत इत्यत आह **विद्यैवेति** ।

अनु०— विद्यैवेतीममेवार्थं स्वयमेवाह वेदराट् ।

'विद्यैव तु निर्धारणादि'ति सूत्रेण । स्वयमेव न त्वर्थतः ।

शे०चं०— मोक्षसाधननिराकरणस्य सूत्रार्थत्ववर्णनपरोत्तरग्रन्थस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण इत्यादिप्राचीनग्रन्थस्य असूत्रार्थप्रतिपादकत्वप्रयुक्ताभाष्यत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तच्छङ्कानिवर्तकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुमुदाहृतग्रन्थस्याभाष्यत्वशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** ॥ **नन्वर्थत इति** । यद्यपि श्रुत्या प्राप्त इवार्थतः प्राप्तोऽपि सूत्रार्थ एवेति तदुपपादकस्यास्य ग्रन्थस्य भाष्यत्वसिद्धेर्नार्थिकत्वनिरासो युक्तस्तथाऽपि वाचनिकत्वसम्भवे नार्थिकत्वाश्रयणमुचितमित्येवाभिप्रेतम् । न त्ववाचकत्वेऽभाष्यत्वप्रसङ्गादि- विरोध इति द्रष्टव्यम् ।

॥ इति वायन्तरनिरासः उत्सूत्रितः नैव भवति ॥

* * *

॥ अथ ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य न मोक्षसाधनत्वम् ॥

२११ सु०— 'वाजसनेयिनोऽधीयते । 'षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनो- मयान्मनश्चित' इत्यादि । तत्र संशयः । किमेतेऽग्नयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूता उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । क्रियामयस्याग्नेः प्रकरणात् तद्विषय एवायमुपदेश इति प्राप्तेऽभिधीयते । विद्यात्मका एवैतेऽग्नयो न क्रियाशेषभूताः । ते हैते विद्याचित एवेति निर्धारणात्' इति परेषां व्याख्यानमसदेवेति भावेनोक्तमिममेवार्थमिति । विफलत्वादस्या- श्चिन्तायाः । पक्षद्वयेऽप्यभ्युदय एव ह्यस्य प्रयोजनम् । यस्तु नित्यानित्यवस्तुविवेका- च्छमदमादिसम्पन्नः सर्वभोगवैराग्योपेतो मुमुक्षुरथशब्देनोत्तरमीमांसायामधिकारी सूचितः स कथमेतासु फल्गुचिन्तासु प्रवर्तत इति ।

परि०— 'इममेवे'ति पदद्वयव्यावर्त्यमपव्याख्यानमिति दर्शयितुं तदनुवदति **वाजसनेयिन इति** । अधीयते पठन्तीत्यर्थः ॥ **अपश्यदिति** । मन इति कर्तृ प्रकृतं मनोमयान् मनोविकारान्

मनोवृत्तिविशेषान् अग्नीन् इष्टकचितरूपाग्नित्वेनापश्यदित्यर्थः । अग्नित्वेन मनोवृत्तिविशेषा ध्येया इत्यर्थः ॥ **क्रियेति** । यज्ञादिकर्मेत्यर्थः ॥ **तच्छेषेति** । तदङ्गेत्यर्थः ॥ **क्रियामयस्येति** । कर्माङ्ग-स्येत्यर्थः ॥ **अभ्युदय इति** । मोक्षेतरस्वर्गादिपुमर्थ एवेत्यर्थः ।

गु०दी०— अभ्युदय एव ह्यस्य प्रयोजनमित्यत्र नित्यनैमित्तिककर्मणोऽपि विद्याशेषतयोक्ताग्नौ चरणमप्यकरणे प्राप्तप्रत्यवायपरिहाराख्याभ्युदयार्थमेव । ज्ञानं तु श्रवणमननादिनैवेति परस्यापि सिद्धान्तम् । अतो मोक्षसाधनविचाराय प्रवृत्तस्य नेयं मीमांसा प्रकृतोपयोगिनी । कथञ्चिद्विद्याशेषत्वाङ्गीकारेऽपि न साक्षान्मोक्ष-साधनविद्याविचार इति प्रकृतानुपयुक्तैवेयं चर्चा । यदर्थमुपासनमुक्तं सा विद्यैव न मोक्षार्थमपेक्षिता । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इति स्मृतेः कर्मणैव मोक्षसम्भवादिति प्रबलशङ्काया अनुद्धृतत्वाच्च कथं नासङ्ग-तेयं चर्चा । समाध्यवस्थायामिति च स्वमतविरुद्धम् । समाध्यवस्थायां संस्कारस्य तिरोहितत्वेन समाधिं कुर्वन् देहस्य मूलाभावात् तदैव नाशप्रसङ्गात् देहाभासजनकाभासहेतुतयेति चासङ्गतम् । भूयस्त्वाच्च तद्वादस्तद्वाद इत्यधिकरणे भूतत्रयात्मकत्वं प्राकृतदेहस्य सूत्रकृतैव सूत्रितम् । अर्थक्रियासमर्थप्रपञ्चोपादानमायाकारस्तत्त्व-साक्षात्कारेण विलीयत इति त्वयैवोक्तत्वात् अर्थक्रियासमर्थपञ्चभूतादिप्रपञ्चनिवृत्तिस्त्वयैवोक्ता । एवं च ज्ञानो-त्तरकालं प्रारब्धकर्मभोगाख्यार्थक्रियोपयोगिनी देहपरम्परा कथं केवलाविद्यालेशमात्रेण स्यात् । सूत्रविरुद्धत्वात् त्वदुक्तिविरुद्धत्वाच्च । 'इन्द्रो मायाभिरि'ति श्रुत्युदाहरणं च प्रकृतासङ्गतम् । इन्द्रस्य बहुरूपत्वेऽपि ज्ञानिनो बहुरूपत्वस्यात्राकथनात् ।

यादु०— 'षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदि'त्यत्र मन एव कर्तृ । मनोऽधिकृत्याधीयत इति तद्भाष्ये उक्त-त्वात् । पुरुषायुषस्याहस्सु षट्त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्या दृष्टा सती तत्सम्बन्धिनीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यन्ते । तथा च मन उक्तविवक्षया षट्त्रिंस्त्रशत्सहस्रसङ्ख्याकान्, **आत्मन** आत्मसम्बन्धिनः, **मनोमयान्** मनोविकारान् मनश्चितः । आदिपदाद्वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचित इत्येतांस्तत्तद्वृत्तिविशेषान्, अर्कान् अर्च्यान् ग्रहान् वाऽग्नीनपश्यत् । ग्रहतयाऽग्नितया चाकल्पयत् । वृत्तिविशेषा ग्रहाग्नितया मनसा भावनीया इति तन्मते तात्पर्यमस्य वाक्यस्य ।

विद्यात्मका इति । केवलमग्न्यादितया ज्ञातव्या इत्यर्थः । **अभ्युदयः** स्वर्गादिः ॥ **एतासु फल्गु-चिन्तास्विति** । अनेन यान्यन्यान्यप्यधिकरणान्येतद्विषये परेण व्याख्यातानि तत्र सर्वत्रापीदं दूषणमिति सूचयति ।

वं०प०— क्रियानुप्रवेशिनः स्वतन्त्रा वेति तदीयवचनाभिप्रायमाह **तच्छेषभूता इति** । क्रियाङ्गभूता इत्यर्थः ॥ **केवलविद्यात्मका इति** । अनग्नय एवार्का अग्नित्वेन ध्यातव्याः । अविद्यमानैवोपास्तिः कार्येति यावत् ।

शे०चं०— वाजसनेयिनोऽधीयत इति । वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये 'नैव वा इदमग्रे सदासीदि'त्यस्मिन्ब्राह्मणे मनोऽधिकृत्य अधीयतेत्यर्थः । पुरुषायुषस्याहानि षट्त्रिंशत्सहस्राणि तैरवच्छिन्ना मनोवृत्तिसमूहाः प्रत्यहोरात्रमेकैकीभूत्वा षट्त्रिंशत्सहस्राणि भवन्ति । ता एतावत्सङ्ख्याकेष्टका मनसाऽग्नित्वेन सम्पाद्यन्त इत्युच्यते **षट्त्रिंशत्सहस्राणीत्यादिना** । अत्रात्मन इति षष्ठी । तथा च मन एवोक्तविवक्षया षट्त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याकानात्मनः सम्बन्धभूतान्मनोमयान्मनोविकारान्मनश्चितो मनसा चीयन्त इति तथोक्तान् सुखादिप्रत्ययरूपानर्कान् वर्णव्यत्ययेनार्चानर्च्यान् पूज्यानग्नीनपश्यदित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तथैव वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुचितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचित इति पृथगग्नीनामनन्ति सम्पादकानित्यपि द्रष्टव्यम् । अत्र वागादिप्रवृत्तयो वागादिभिश्चीयमानत्वाद्वागादिचितो ज्ञेयाः । प्राणशब्दश्च प्राणपर इन्द्रियाधिकारात् । कर्मशब्देन वागतिरिक्तकर्मेन्द्रियाणि प्रतीन्द्रियप्रवृत्त्यैकैकमग्निचयं सम्पाद्यम्, अत एवोक्तं पृथगग्नीनिति **तत्रेति** । तेष्वग्निष्वित्यर्थः । 'एतेऽग्नयो मनश्चिदादयः । क्रियानुप्रवेशिन' इति कोटेरेव विवरणं **तच्छेषभूता इति** । स्वतन्त्रकोटिविवरणं **केवलेत्यादि** । तत्र पूर्वपक्षार्थसूत्रं **पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवदिति** । तत्तात्पर्यमाह **क्रियामयस्येति** । कर्माङ्गस्येत्यर्थः । विफलत्वमेवोपपादयति **पक्षद्वय इति** । क्रियाशेषत्वं विद्यात्मकत्वं चेति पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । तर्ह्यभ्युदयफलकत्वादेव कथं विफलत्वं चिन्ताया इत्यतो न सर्वान्प्रति तद्वैफल्यं ब्रूमः किन्तु मुमुक्षुं प्रत्येवेति भावेन तस्येतरवैलक्षण्यं दर्शयन्नेव विफलत्वमुपदर्शयति **यस्त्विति** ।

वा०र०— बृहदारण्यकपरभाष्यतट्टीकाद्यनुसारेण षट्त्रिंशत्सहस्राणीति श्रुतिं व्याचष्टे **पुरुषायुषस्येत्यादिना** ।

स०व्र०— षट्त्रिंशदिति । पुरुषस्याहानि षट्त्रिंशत्सहस्राणि तैरवच्छिन्ना मनोवृत्तयः समूहा प्रत्यहोरात्रमेकैकीभूत्वा षट्त्रिंशत्सहस्राणि भवन्ति । ता एतावत्सङ्ख्याके अष्टकामतया अग्निमत्त्वेन सम्पाद्यन्ते षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनोग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चित इत्यादीनां मन एवात्मनः सम्बन्धिभूतानग्नीनर्कान् वर्णव्यत्ययेनार्च्यान् पूज्यानपश्यदित्यर्थः । मनसा चीयन्त इति मनश्चितः सुखादिप्रत्ययरूपाः मनसां मनोवृत्तीनामग्निमत्त्वेन भावना कर्तव्येत्यस्य वाक्यस्य भाव इति *कल्पतरू*क्तत्वादवधेयम् ।

॥ इति ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य न मोक्षसाधनत्वम् ॥

* * *

॥ अथ मायावादाभिप्रायनिरासः ॥

२१२ सु०— एवं सूत्रकृता पूर्वपक्षितानि मतानि निराकृत्येदानीं ये सूत्राणां वृत्तिकारा अन्यथा भाषन्ते तेषां मतानि निराकुर्वाणः समुच्चयनियमवादिनां मतं तावदपाकरोति विनेति ।

अनु०— विना कर्म न मोक्षः स्याज्ज्ञानेनेत्यपि सा श्रुतिः ।
नान्यः पन्था इति ह्येव निवारयति सादरम् ।

संसारनिवृत्तिमात्रं केवलेन ज्ञानेन भवति । आनन्दवृद्धिस्तु कर्मसापेक्षेणैव ज्ञानेनेति भगवतः पन्थाः । यद्वक्ष्यति सहकारित्वेन चेति । अतो ज्ञानकर्मभ्यां मोक्ष इत्यनुक्त्वा कर्म विना केवलज्ञानेन न मोक्षः किन्तु कर्मसहितेनेत्युक्तम् । इत्येतदपि मतं सैव सूत्रगृहीतैव नान्यः पन्था इति श्रुतिः स्पष्टं निवारयति । तमेवं विदित्वेति ज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनत्व-मुक्त्वा पुनर्नान्यः पन्था इति वचनादादरोऽवगम्यते । न च समुच्चयनियमे किमपि प्रमाण-मस्ति । अन्धन्तमः प्रविशन्तीत्यादीनामन्यार्थत्वात् । 'यथाऽन्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुक्तम् । एवं तपश्च विद्या च संयुक्ते भेषजं महदि'त्यादीनां परोक्षज्ञानविषयत्वात् । अपरोक्षज्ञानविषयत्वेऽप्यानन्दवृद्ध्यर्थत्वात् ।

परि०— **वक्ष्यतीति** । उत्तरपादे 'स्तुतयेऽनुमितिर्वे'ति नये चरमं सूत्रम् । ज्ञानसहकारि-त्वेनाप्याश्रमादिकर्म कार्यमिति सूत्रार्थः । ननु कथं नास्ति मानं 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्या-मुपासते' इति श्रुत्यैव 'अविद्या'शब्दस्य कर्मार्थकत्वेन प्रत्येकोपासनां निन्दित्वा 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति समुच्चयोक्तेरित्यत आह **अन्धन्तम इति** । समयपादान्तोक्तरीत्या अविद्याश(ब्दितमिथ्याज्ञा)ब्दोक्ताज्ञाननिन्दार्थकत्वेन समु-च्चयार्थकत्वाभावाच्छ्रुतेरिति भावः ॥ *ज्ञानकर्मसमुच्चयनियमनिरासः ॥*

यादु०— **इत्यनुक्त्वेति** । तथोक्तौ परप्रतिज्ञायाः सिद्धसाध्यता स्यादिति भावः ॥ **केवलज्ञानेनेति** । एवं व्यतिरेकमुखेनोक्तौ न सिद्धसाध्यता । अस्मन्मते केवलज्ञानसाध्यस्य मोक्षविशेषस्य प्रतियोगिनः सत्त्वेन सामान्यतस्तन्निषेधासम्भवादिति भावः । ननु 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत' इत्यत्र अविद्यापदेन च तत्त्वज्ञानम् । तथा च अनेन वाक्येन तयोः प्रत्येकं मोक्षसाधनतां निराकृत्य समुच्चयस्य तामाह 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत' इत्यनेन । तथा च कथं मानाभाव इत्यत आह **अन्धन्तम इत्यादि** । अन्यार्थत्वं च समयपादान्त उक्तरीत्या तद्भाष्योक्तरीत्या च द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— **इत्यादीनामिति** । आदिपदेन 'उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिस्तथैव ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षो भवति नान्यथे'ति वाक्यस्य ग्रहणम् ॥ **परोक्षेति** । तथा च कर्मपरोक्षज्ञाने मिलित्वा

अपरोक्षज्ञानसाधनमित्येवार्थो नामिलितयोर्मोक्षसाधनत्वमिति भावः ॥ **आनन्दवृद्धीति** । तदंशे समुच्चय-साध्यत्वमस्माकमपि सम्मतमिति भावः ।

शे०चं०— ननु 'ज्ञानकर्मभ्यां मोक्ष' इत्येव वक्तव्ये तथाऽनुक्त्वा 'कर्मणा विना केवलेन ज्ञानेन न मोक्ष' इति किं वक्रोक्त्येत्यतः तथोक्तौ परप्रतिज्ञायाः सिद्धार्थत्वापत्तिभयेनेयं वक्रोक्तिरर्थवती । एवमुक्तौ च कर्मणा विना केवलेन ज्ञानेन संसारनिवृत्तिरूपमोक्षस्य सिद्धान्तिनाऽभ्युपगमान्न सिद्धार्थतेति भावेन सिद्धार्थता-परिहारार्थतया वक्रोक्तिं समर्थयते **संसारेति** । अत्र टीकायां ज्ञानकर्मभ्यां मोक्ष इत्यनुक्त्वेत्येव पाठः । न तु ज्ञानकर्मभ्यां न मोक्ष इत्यनुक्त्वेति मूलकोशेष्वदर्शनादिति ध्येयम् । ननु कथं समुच्चये प्रमाणाभावः । 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रता' इत्यादिश्रुतेरेव ज्ञानकर्मणोः समुच्चित-योर्मोक्षसाधनत्वप्रतिपादिकायास्तत्र मानत्वात् । संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च मुक्तिः । तत्र विद्येतरत्वेनाविद्यामूलत्वेन वाऽविद्याशब्दवाच्यानां कर्मणां मृत्युपदवेदनीयकर्मक्षयद्वारेण संसारनिवृत्तावुपयोगः । ब्रह्म ह्यात्मरूपतया नित्यप्राप्तमप्यविद्यामात्रतिरोहितं कण्ठगतचामीकरवन्न तत्राविद्यानिवृत्तेरधिकं कार्यमस्तीत्यविद्यानिवृत्तौ विद्याया उपयोगः । तदिदमुक्तं **विद्ययाऽमृतमश्नुत इति** । 'सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष लभ्य आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यमि'त्यादेश्च समुच्चयावगतिरित्यत आह **अन्धन्तमः प्रविशन्तीत्यादीनामिति** ॥ **अन्यार्थ-त्वादिति** । 'ततो विद्यामविद्यां च यो जानात्युभयं सह । दोषज्ञानादतीत्यैतां विद्ययाऽमृतश्नुत' इत्यादिसमय-पादोक्तरीत्या तद्भाष्यरीत्या चेति शेषः ॥ **आनन्दवृद्ध्यर्थत्वादिति** । सम्पूर्णानन्दाभिव्यक्तावुभयोः कारणत्वा-दित्यर्थः । ज्ञानेन किञ्चिदानन्दस्य कर्मणा च योग्यस्यापि ज्ञानेनानभिव्यक्तांशस्येत्यंशभेदेन ज्ञानकर्मणोः कारणत्वेऽप्यानन्दवृद्धिरूपवैवक्षिकैककार्यं प्रति उभयोरप्युपयोगात् समुच्चयो न तु कर्मसाध्यांशस्यापि ज्ञानसाध्य-त्वाभिप्रायेण । मानाभावात् । ज्ञानिकृतकर्मण एव तत्साधनत्वमित्यनेन रूपेण ज्ञानस्य तत्रोपयोगेऽपि कर्मसम-कक्ष्यत्वाभावादिति भावः ।

वा०र०— अन्धन्तम इति श्रुतिं व्याचष्टे **संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च मुक्तिस्तत्रेत्यादिना** । **तद्भाष्येति** । अन्धमित्येतद्वाक्यभाष्यं ईशावास्यभाष्यं तद्रीत्येत्यर्थः । मूले तमेवं विदित्वेति ज्ञानेत्युक्तम् । पुरुषसूक्ते च तमेव विद्वानिति श्रुतिरस्ति । पूर्वत्रापि तदीयमेव गृहीत्वा तदा कथमिति विचार्यम् । न चाप्येक-त्वेत्युत्तरमूले विद्वानित्येवोदाहरणात् । **ज्ञानेन किञ्चिदानन्दस्येति** । अभिव्यक्तिरिति शेषः । अंशस्येत्यनन्तरमपि स एव शेषः । इदं चोपपाद्यं प्रमेयम् । एतच्च 'आनन्ददश्च मुक्तानामि'ति जिज्ञासाधिकरणानुव्याख्यानमूलटीकायां द्वितीयाध्यायगीताभाष्यटीकोपपादने चास्मदीये ज्ञातव्यम् । संसारनिवृत्तिमात्रं केवलेत्येतदपि 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यते'त्यस्य व्याख्यानं बृहदारण्ये ज्ञेयम् । अन्यथा पौरुषेयब्रह्मोपदेशानां वातपुत्रीयत्वेति न्यायवार्तिके दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषेति द्वितीयसूत्रावसरे । अथ तत्त्वज्ञानानन्तरमेव जायमानापवर्गस्यापरत्वमित्याद्युक्तं तदनुसारेण 'ब्रह्मोपदेशा वातपुत्रीया' इति जिज्ञासाधिकरणीयमूलम् । तदुपपादनं जिज्ञासाधिकरणीयवाक्यार्थचन्द्रिकोक्तरीत्या

ज्ञेयम् । युक्तिपादीयटीकायां काकतालीयशब्दव्युत्पादनं कृतमस्ति । तदनुसारेण एतच्छब्दव्युत्पादनं च द्रष्टव्यम् । अस्मदीयतद्विवरणानुसारेणात्र विवरणं कार्यमस्ति । अभिप्रायस्त्वनुपदमेव वक्ष्यते ।

स०व्र०— ननु कथं समुच्चये प्रमाणाभावः । 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः' इत्येकैकनिन्दापुरःसरं 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोर्मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनात् । तथाहि । संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च मुक्तिः । तत्र विद्येतरत्वेनाविद्यामूलत्वेनाविद्याशब्दितानां कर्मणां मृत्युपदवेदनीयकर्मक्षयद्वारेण संसारनिवृत्तावुपयोगः । ब्रह्मात्मरूपतया नित्यप्राप्तमविद्यामात्रतिरोहितं कण्ठगतचामीकरवत् । न तत्राविद्याविवृत्तेरधिककार्यमस्ति इत्यविद्यानिवृत्तौ विद्याया उपयोगः । तदिदमुक्तं **विद्ययाऽमृतमश्नुत इति** । 'सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यमि'त्यादेश्च समुच्चयावगतिरित्यत आह **अन्धन्तमः प्रतिशन्तीत्यादीनामिति** । 'अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यात्यसंशयम् । ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः ॥ तस्माद्यथास्वरूपं तु नारायणमनामयम् । अयथार्थस्य निन्दां च ये विदुः सह सज्जनाः ॥ ते निन्दया यथार्थस्य दुःखादिज्ञानरूपिणः । यथार्थस्य परिज्ञानात् सुखज्ञानस्वरूपताम् । यान्ती'त्यादि कौर्मवाक्यार्थानुसारेणान्यार्थत्वान्न समुच्चयप्रतिपादकत्वमिति भावः ।

॥ इति मायावादाभिप्रायनिरासः ॥

॥ इति भाट्टाभिमतमोक्षसाधननिरासः ॥

* * *

॥ अथ मोक्षविषये मायावादमतविमर्शः ॥

॥ अथ मायावाद्यभिप्रेतमोक्षद्वैविध्यस्य अन्यथोपासनस्य वैकुण्ठादिप्राप्तिसाधनत्वस्य च निराकरणम् ॥

२१३ **सु०**— मायावादिनो वदन्ति । द्विविधो मोक्षः परापरभेदात् । तत्रापरो वैकुण्ठसत्यलोकादिप्राप्तिलक्षणः । परस्त्वविद्याऽस्तमये सत्यद्वैतब्रह्मावस्थानरूपः । प्रतीकादिविषयमन्यथोपासनमपरस्य साधनम् । परस्य त्वेकत्वज्ञानमिति । तत्रान्यथोपासनस्य वैकुण्ठादिप्राप्तिसाधनत्वं तावदपाकरोति **अन्यथेति** ।

अनु०— अन्यथोपासनमपि तमेवमिति वादिनी ।
निवारयत्यादरेण

एवं यथास्थितेनैव प्रकारेण न त्वन्यथेति वदन्ती श्रुतिः **अन्यथोपासनमपि** पुरुषार्थसाधनं **निवारयति** । न केवलं परमपुरुषज्ञानव्यतिरिक्तपक्षान् । तमित्यनेन यथार्थज्ञानं लब्धमेव । सप्रकारस्य प्रकृतस्य परामर्शोपपत्तावेकदेशविषयत्वकल्पनानुपपत्तेः । तथाऽपि यदेवमिति वदति तदाऽऽदरसूचनार्थमिति । परममोक्षविषयेयं श्रुतिरस्तु । अपरस्तु पुरुषार्थोऽन्यथोपासनेन भविष्यतीत्यत आह **नेति** ।

न प्रतीक इति प्रभुः ।

'न प्रतीके न हि सः' इति सूत्रकारोऽन्यथोपासनस्य सर्वथाऽप्यकर्तव्यत्वं वक्ष्यति । अतो न तत्पुरुषार्थलेशहेतुः ।

परि०— एवमित्यनुवादः, यथेति व्याख्या । अपिशब्दार्थो **न केवलमिति** ॥ **सप्रकारस्येति** । सहस्रशीर्षत्वादिप्रकारोपेतस्य तमिति परामर्शोपपत्तौ विशेष्यमात्रविषयत्वायोगादित्यर्थः ।

यादु०— एकदेशविषयत्वेति । धर्मिमात्रविषयत्वेत्यर्थः ।

वं०प०— लब्धमेवेति । पूर्वप्रतिपादितमहामहिमविशिष्टभगवद्वाचकत्वात् तच्छब्दस्येत्यर्थः । ननु भगवतो महामहिमरूपप्रकारप्रतिपादनेऽपि न तद्विशिष्टस्य भगवतः तच्छब्देन परमर्शोऽङ्गीक्रियते । किन्तु विशेष्यांशस्यैवेति चेत् तत्राह **सप्रकारस्येति** । प्रकारांशस्यापि सत्यतायाः प्राक् प्रतिपादितत्वेऽपि न तत्परित्यागानुपपत्तेरिति भावः ॥ **पुरुषार्थलेशहेतुरिति** । तथा च अपरपुरुषार्थसाधनत्वमपि न सम्भवतीति भावः ।

शे०चं०— प्रतीकादिविषयमिति । मनआदिप्रतीकविषयमित्यर्थः ॥ **लब्धमेवेति** । पूर्वप्रतिपादितमहामहिमविशिष्टभगवद्वाचकत्वात् तच्छब्दस्येत्यर्थः ॥ **सप्रकारस्येति** । सहस्रशीर्षत्वादिप्रकारोपेतस्य परामर्शोपपत्तौ विशेष्यमात्रविषयत्वायोगादित्यर्थः ॥ **एकदेशविषयत्वेति** । धर्मिमात्रविषयत्वेत्यर्थः । वक्ष्यति चतुर्थस्य प्रथम इति शेषः ।

स०व्र०— प्रतीकादिविषयमिति । मनो ब्रह्मेत्याद्युपासनमित्यर्थः ।

॥ इति मायावाद्यभिप्रेतमोक्षद्वैविध्यस्य अन्यथोपासनस्य वैकुण्ठादिप्राप्तिसाधनत्वस्य च निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ श्रुतिविरोधात् 'न प्रतीके न हि सः' इति सूत्रस्य नार्थान्तरकल्पनम् ॥

२१४ **सु०— सूत्रस्यार्थान्तरं वक्ष्यामीति वदन्तं प्रति श्रुतिविरोधमाह अन्धमिति ।**

अनु०— अन्धन्तमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते ।
इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेत् ।

पुरुषार्थसाधनमिति शेषः । श्रुतिस्त्वन्यत्र स्मृतिसम्मतिप्रदर्शनेन व्याख्याता ।

परि०— सूत्रस्येति । 'न प्रतीके न हि सः' इति सूत्रस्य भवदुक्तार्थादर्थान्तरमित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । 'अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम् । ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः । तस्माद्यथास्वरूपं तु नारायणमनामयम् । अयथार्थस्य निन्दां च ये विदुः सह सज्जनाः। ते निन्दयाऽयथार्थस्य दुःखाज्ञानादिरूपिण' इत्यादिस्मृत्युक्त्या ईशावास्यभाष्ये व्याख्यातेत्यर्थः ।

यादु०— अन्यत्रेति । तद्भाष्य इत्यर्थः । श्रुतेरप्यर्थान्तरं वक्ष्यामीति वन्दतं प्रत्याह **स्मृतिसम्मतिप्रदर्शनेनेति** । स्मृतिस्तु 'अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यात्यसंशयम् । ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः । तस्माद्यथास्वरूपं तु नारायणमनामयम् । अयथार्थस्य निन्दां च ये विदुः सह सज्जनाः । ते निन्दया अयथार्थस्य दुःखाज्ञानादिरूपिणः । दुःखाज्ञानादिसन्तीर्णाः सुखज्ञानादिरूपिणः । यथार्थस्य परिज्ञानात् सुखज्ञानादिरूपताम् । यान्ती'त्यादिका द्रष्टव्या ।

शे०चं०— सूत्रस्येति । उपासकस्य प्रतीकात्मकत्वाभावान्न प्रतीकेष्वहङ्ग्रहः कार्य इत्यर्थत्वान्न प्रतीक इति सूत्रस्य प्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टेरकर्तव्यत्वार्थत्वाभावान्न तद्विरोध इति भावः । श्रुतेरप्यर्थान्तरं वक्ष्यामीति वदन्तं प्रत्याह **स्मृतिसंवादप्रदर्शनेनेति** । 'अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम् । ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः । तस्माद्यथास्वरूपं तु नारायणमनामयम् । अयथार्थस्य निन्दां च ये विदुः सह सज्जनाः । ते निन्दयाऽयथार्थस्य दुःखाज्ञानादिरूपिणः । दुःखाज्ञानादिसन्तीर्णाः सुखज्ञानादिरूपिणः । यथार्थस्य परिज्ञानात् सुखज्ञानादिरूपताम् । यान्ती'त्यादि कौर्मवाक्यानुसारेणेशावास्यभाष्येऽन्यथा व्याख्यातेत्यर्थः ।

स०व्र०— श्रुतिस्त्विति । अन्धन्तम इति श्रुतिः कौर्मस्मृतिसम्मतिप्रदर्शनेनान्यत्रेशावास्यभाष्यादावन्यथाव्याख्यातेत्यर्थः ।

॥ इति श्रुतिविरोधात् 'न प्रतीके न हि सः' इति सूत्रस्य नार्थान्तरकल्पनम् ॥

* * *

॥ अथ एकत्वज्ञानस्य न परममोक्षसाधनत्वम् ॥

२१५ **सु०— इदानीमेकत्वज्ञानस्य परमोक्षसाधनत्वं निराकरोति न चेति ।**

अनु०— न चाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन मुच्यते ।

चः अवधारणे । एकत्वविज्ञानादपि पुरुषः संसारान्न मुच्यते । कुतः । उक्तन्यायेन 'तमेवं विद्वानि'ति सहस्रशिरस्त्वादिमहामहिमोपेतस्य भगवतो ज्ञानममृतत्वसाधनमभिधाय 'नान्यः पन्था' इति साधनान्तराभावस्योक्तत्वात् । 'पुरुष एवेदं सर्वमि'त्युक्तमेकत्वमेवं-शब्देन परामृश्यत इति चेन्न । उक्तन्यायेन तस्य वाक्यस्यैकत्वविषयताया अभावात् । 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत' इत्यादिश्रुतयस्तु 'तद्गुणसारत्वादि'त्युक्तन्यायेन नैक्यज्ञानस्य मोक्ष-साधनतां वदन्ति ।

परि०— 'उक्तन्यायेने'त्यस्यार्थः 'तमेवमि'त्यादिनोक्तत्वादित्यन्तेन शङ्कापूर्वं तस्यार्थान्तर-माह **पुरुष एवेदमिति** । अमृतेशानवचनादित्यादिनोक्तन्यायेन मुक्तामुक्तेशानपरत्वेनैकत्वाविषयक-त्वादित्यर्थः । अर्थान्तरं चाह **इत्युक्तन्यायेनेति** । भगवद्गुणसदृशगुणस्वरूपत्वात् तत्त्वमसीत्युच्यते जीवो नाभेदेनेत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । (अर्थान्तरम्) ।

शे०चं०— ननु पुरुषसूक्ते पशुपुरुष एव प्रतिपाद्यते न विष्णुः तत्कथं विष्णुज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे एतन्मन्त्रोदाहरणमित्यत उक्तम् **उक्तन्यायेनेति** । 'सर्वे निमेषा जज्ञिर' इति विष्णौ पुरुषशब्दस्य श्रौतप्रयोगोप-दर्शनेन वाचकत्वशक्तिस्तात्पर्यज्ञापकोक्त्या पुरुषशब्दस्य तत्परत्वं 'पुरुष एवेदमि'त्यस्या मुक्ताधिपतित्व-प्रतिपादकत्वेन सार्वात्म्यप्रतिपादकत्वाभावाद्विष्णुपरत्वे बाधकाभावश्चेत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ **उक्तन्यायेनेति** । 'इत्यमुक्ताधिपत्यं तु पूर्वार्धोक्तमनूद्य च । उतामृतस्येश इति विधत्ते मुक्तिगेशतामि'त्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । ननु 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यते'ति मुख्यैक्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वोक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तदैक्यलाभात् पुरुष एवेद-मित्यादेस्तद्विषयत्वमेवाभ्युपेयम् । तत्कथमन्यविषयत्वं तस्येत्यतो भवेदेतद्यदि मुख्यैक्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्व-प्रतिपादकत्वं 'तद्यो य' इत्यादिश्रुतीनां स्यात् । न चैवम् । तासां तद्गुणसारत्वादित्यादिप्रागुक्तन्यायेन गौणा-भेदज्ञानस्य मोक्षसाधनताप्रतिपादकत्वेन मुख्याभेदज्ञानस्य तदप्रतिपादकत्वेन तदनुरोधेन पुरुष एवेदमित्यादेर्गौणा-भेदपरत्वप्राप्तावपि मुख्याभेदपरत्वालाभाद्युक्ताऽन्यविषयत्वकल्पनेत्याह **तद्य इति** ।

* * *

२१६ सु०— किञ्चैक्यज्ञानं अन्यथाज्ञानमिति 'पृथगुपदेशात्' इत्युक्तन्यायेन सिद्धम् । मिथ्याज्ञानं च अनर्थसाधनमित्युक्तम् ।

परि०— **पृथगुपदेशादित्युक्तन्यायेनेति** । ईश्वराज्जीवः **पृथग्** अत्यन्तं भिन्नः इत्युक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । अन्यथोपासनमित्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

श्लो०चं०— ऐक्यज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वमेव कुतः सिद्धमित्यतः तत्साधकप्रमाणाभावव्युत्पादनेन बाधकप्रमाणसद्भावव्युत्पादनेन चेत्यभिप्रेत्याह **पृथगुपदेशादित्युक्तन्यायेनेति** ॥ **उक्तमिति** । 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते' इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेदि'त्यादिना अनुपदमेवेति शेषः । तथा च ऐक्यज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं दूरनिरस्तमिति भावः ।

स०व्र०— **मिथ्याज्ञानं चानर्थसाधनमित्युक्तमिति** । 'सम्यग्विषमविज्ञानतारतम्यानुसारतः । फलं भवेत् तारतम्यात् सुखदुःखात्मकं नृणामि'त्यत्रेति शेषः ।

॥ इति एकत्वज्ञानस्य न परममोक्षसाधनत्वम् ॥

* * *

॥ अथ अद्वैतसाक्षात्कारेण अविद्यानिवृत्तौ बन्धस्य अनुवृत्तेः मायामतमनुपपन्नम् ॥

२१७ सु०— अपि च अद्वैतज्ञानस्य न तावत् यागादिवद्राजसेवादिवद्वा मोक्षसाधनत्वम् । किन्तु अविद्याविरोधित्वेन । विरोधिनाऽद्वैतसाक्षात्कारेणाविद्यायां निवृत्तायां तदुपादानको बन्धः स्वयमेव निवर्तत इति । तथा च साक्षात्कृताद्वैतानामुत्तरक्षण एव देहादिद्वैतदर्शनाभावः प्राप्नोति । अङ्गीक्रियते च जीवन्मुक्तिः । ज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायामपि तत्संस्कारेण द्वैतदर्शनानुवृत्तिर्भवतीति चेन्न । संस्कारस्याविद्याकार्यत्वेऽवस्थानानुपपत्तेः । न ह्युपादाने निवृत्ते कार्यमवस्थितं दृष्टम् । अन्यथा सत्यत्वप्रसङ्गः । ज्ञानोदयेऽप्यनिवृत्तस्य तस्य निवर्तकान्तराभावात् सर्वदा(ऽनिवृ)नुवृत्तौ न कदाऽपि द्वैतदर्शननिवृत्तिः स्यात् । असङ्गस्यात्मनो विनैवाविद्यासम्बन्धेन संस्काराश्रयत्वं चायुक्तमेव । एतेन प्रारब्धकर्मवशाद् द्वैतदर्शना(ऽनिवृ)नुवृत्तिरित्यपि निरस्तम् । ज्ञानेन निवृत्ताऽप्यविद्या दग्धपटन्यायेन किञ्चित्कालमवतिष्ठते । तेन द्वैतदर्शनानुवृत्तिर्घटत इति चेन्न । आत्यन्तिकनिवृत्तौ कारणाभावेन द्वैतदर्शनानुपरमप्रसङ्गात् । एतेन अविद्यालेशावस्थानपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः । लेशश्च पटस्य

तन्तुरिवावयवो वा स्यात् प्रदेशो वा धर्मो वा । नाद्यः । अकार्यत्वादविद्यायाः । न द्वितीयः । प्रदेशानङ्गीकारात् । प्रदेशिनो निवृत्तौ प्रदेशावस्थानासम्भवाच्च । न तृतीयः । धर्मिणोऽपगमे धर्मानपगमानुपपत्तेः ।

परि०— **न तावद्यागादिवदिति** । अनङ्गीकारादिति भावः । शङ्कते **ज्ञानेनेति** ॥ **द्वैतदर्शनेनेति** । द्वैतदृष्टिः अवृत्तिरित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । न ह्युपादानमित्यादिनोक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ **कारणाभावेनेति** । ज्ञानादन्यस्याभावात् ज्ञानस्य तद्विषये त्वया अप्रयोजकीकृतत्वादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । आत्यन्तिकनिवृत्तिहेत्वभावकथनेनेत्यर्थः ॥ **अवयव इति** । उपादानभूतोऽवयवो वा इत्यर्थः ॥ **प्रदेशो वेति** । हस्तवितस्त्यादिरूप एकदेश इत्यर्थः ।

यादु०— **प्रदेशो वेति** । हस्तवितस्त्यादिरिवेत्यर्थः ॥ **प्रदेशावस्थानेति** । न च पटनिवृत्त्यनन्तरमपि हस्तवितस्त्याद्यवस्थानं दृश्यत इति वाच्यम् । तस्य पटान्तरत्वेन पूर्वपटप्रदेशत्वाभावात् । पटनिवृत्तिदशायामेव हि तत्र प्रदेशत्वव्यवहारः । तन्निवृत्त्यनन्तरं तु खण्डपट इत्येवेति ज्ञातव्यम् । न चात्रापि खण्डाविद्यावस्थानमिति शङ्क्यम् । आत्यन्तिकनिवृत्तौ कारणाभावेन द्वैतदर्शनानुपरमप्रसङ्गादित्युक्तदोषप्रसङ्गात् ।

वं०प०— **यागादिवदिति** । अदृष्टद्वारा स्वर्गसाधनत्ववत् दृष्टद्वारा मोक्षसाधनत्वमित्यर्थः ॥ **राजसेवादिवदिति** । धनाद्यैहिकपुरुषार्थसाधनत्ववदित्यर्थः ॥ **विनैवाविद्यासम्बन्धेनेति** । अविद्यायाश्च निवृत्तत्वेन तत्सम्बन्धस्यैवाभावादिति भावः । **एतेनेति** । प्रारब्धकर्मणामप्यविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्तौ तेषामवस्थानायोगादिति भावः ॥ **आत्यन्तिकेति** । कञ्चित्कालमवस्थिताया अपि निवृत्तावित्यर्थः ॥ **प्रतिक्षिप्त इति** । लेशस्याप्यविद्याकार्यत्वेन तन्निवृत्तावनवस्थानानुपपत्तेरिति भावः । दूषणान्तरमाह **लेशश्चेति** ॥ **अवयव इति** । अविद्याया इति शेषः ॥ **प्रदेश इति** । हस्तवितस्त्यादिवदित्यर्थः ॥ **अकार्यत्वादिति** । द्रव्योपादानस्यैवावयवत्वेनाविद्यायाश्चानादित्वेनाकार्यतया तदवयवाभावादिति भावः ।

शे०चं०— **न तावदिति** । तथा सति ज्ञानानिवर्त्यत्वप्रसङ्गेन बन्धस्य सत्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । अस्तु तर्ह्यैक्यज्ञानस्याविद्याविरोधित्वेन मोक्षसाधनत्वमित्यत आह **तथा चेति** । इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति **अङ्गीक्रियते वेति** । अन्यथा पौरुषेयब्रह्मोपदेशानां वातपुत्रीयत्वप्रसङ्गादिति भावः ।

मण्डनमिश्रमतमुत्थापयति **ज्ञानेनेति** ॥ **तत्संस्कारेणेति** । यथा भ्रमणक्रियायां निवृत्तायामपि तत्संस्काराच्चक्रभ्रमणानुवृत्तिर्यथा वा निवृत्तसर्पभ्रमस्यापि तत्संस्काराद्भयकम्पाद्यनुवृत्तिः तथा अविद्यायां निवृत्तायामपि तत्संस्काराच्छरीराद्यनिवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अविद्याकार्यत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **सत्यत्वेति** ।

अविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वाभावादिति भावः । **न कदाऽपीति** । साक्षात्कृताद्वैतानामुत्तरक्षण इवान्यदाऽप्यविद्या-संस्कारवशेन द्वैतानुवृत्तिसम्भवात् । किञ्चैवं सति संस्कारस्य निराश्रयत्वमापद्यते । नन्वविद्यासंस्कारस्याप्यविद्या-श्रयभूतात्मैवाश्रयः स्यात् । संस्कारतदाधायकयोरेकाश्रयत्वात् तत्कथं तस्यानाश्रयत्वमित्यतो भवेदेतद्यद्यात्मन-स्तदाश्रयत्वमुपपद्येत । न च तदुपपद्यते । तस्य निरवद्यत्वादिति भावेनोक्तम् **असङ्गस्येति** । न च यथा निरवद्यस्याप्यविद्याश्रयत्वं तद्वत्संस्काराश्रयत्वमपि किन्न स्यादिति वाच्यम् । अपरिणामिनस्तस्याकार्यभूताविद्या-श्रयत्वोपपत्तावपि न कार्यभूतसंस्काराश्रयत्वमित्याशयात् । तथा च संस्काराश्रयत्वघटकतयाऽपि अविद्यासम्ब-न्धस्याश्रयणीयत्वात् साक्षात्कृताद्वैतानां विरोधिज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्यभ्युपगमे तदधीनसंस्काराश्रयत्वानुपपत्त्या न संस्कारादपि द्वैतदर्शनानुवृत्तिरिति भावः ॥ **एतेनेति** । कर्मणोऽप्यविद्याकार्यतया तन्निवृत्तौ निवृत्त्यवश्यम्भावे-नावस्थानानुपपत्तेः । अकार्यत्वे च सत्यत्वापत्त्या द्वैतप्रसक्तेः । ज्ञानोदयेऽप्यनिवृत्तस्य सर्वदाऽप्यनिवृत्तिप्रसङ्गेन न कदाऽपि द्वैतनिवृत्तिः स्यात् । असङ्गस्यात्मनो विनैवाविद्यासम्बन्धेन कर्माश्रयत्वं चायुक्तमित्युक्तदोषेणेत्यर्थः। **एतेनेति** । ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तावप्यनुवृत्तमानस्य लेशस्य निवृत्तौ कारणाभावेन द्वैतदर्शनानुपरमप्रसङ्गेनेत्यर्थः । एवमविद्यालेशस्थितिरनुपपन्नेत्युक्तम् । इदानीं तु लेश एवाविद्याया दुर्निरूप इत्याह **लेशश्चेति** ॥ **प्रदेशो वेति**। पटस्य तन्त्वतिरिक्तहस्तवितस्त्याद्यवच्छेद्यभागवदिति शेषः ॥ **अकार्यत्वादिति** । घटादिवत् सावयवत्वानङ्गी-कारादित्यर्थः । अनादितया अवयवानारभ्यत्वादिति यावत् ॥ **प्रदेशानङ्गीकारादिति** । अवयवातिरिक्तप्रदेशाना-मप्रामाणिकत्वादिति भावः । ननु पटादौ तन्त्वतिरिक्ता हस्तवितस्त्याद्यवच्छेद्याः प्रदेशाः प्रत्यक्षेणैव सिद्धा इति नाप्रामाणिकत्वं तेषामिति कुतस्तदनङ्गीकार इत्यत आह **प्रदेशानामिति** । न च पटनिवृत्त्यनन्तरमपि हस्त-वितस्त्याद्यवच्छेद्यभागावस्थानमनुभूयत इति वाच्यम् । तस्य पटान्तरत्वेन पूर्वपटप्रदेशत्वानङ्गीकारात् । पट-सद्भावदशायामेव हि तत्र प्रदेशत्वव्यवहारस्तन्निवृत्त्यनन्तरं तु खण्डपट इत्येव व्यवहारात् । न चात्रापि खण्डा-विद्यावस्थानमेव तर्ह्यस्त्विति वाच्यम् । तथा सति तन्निवर्तकाभावेन सर्वदाऽनिवृत्तिप्रसक्त्या द्वैतदर्शनानुपरमप्रसङ्ग इत्याशयात् । यद्वा निरवयवेत्यत्र विशेषणीयम् । अतो न पटरूपप्रदेशिनो निवृत्तावपि प्रदेशानामवस्थानदर्शनात् तत्र व्यभिचारः । निरवयवस्य प्रदेशिनो निवृत्तौ प्रदेशावस्थानानुपलब्धेः । प्रदेशिनामित्युक्तिस्तु व्याप्त्यभि-प्राया । अन्यत्र प्रदेशिनां निवृत्तौ प्रदेशावस्थानानुपलब्धेः । प्रकृतेऽपि प्रदेशिनोऽज्ञानस्य निवृत्तौ तत्प्रदेशा-वस्थानानुपपत्तिरिति । क्वचित्तु प्रदेशिनो निवृत्तावित्यपि पाठः । तत्र न किञ्चिदेतदिति ध्येयम् ।

वा०र०— कुतस्तदनङ्गीकार इत्यत आहेति । इत्यरुचेः आहेत्यर्थः ।

॥ इति अद्वैतसाक्षात्कारेण अविद्यानिवृत्तौ बन्धस्य अनुवृत्तेः मायामतमनुपपन्नम् ॥

॥ इति मोक्षविषये मायावादमतविमर्शः ॥

* * *

॥ अथ अविद्यायाः अनेकाकारत्वनिरासः ॥
॥ अथ अविद्यायाः अनेकाकारत्वस्वीकारेण चित्सुखकृतस्य जीवन्मुक्तिसमर्थनस्य असामञ्जस्यम् ॥

२१८ **सु०— अथ मतम् । संसारमूलकारणभूताऽविद्या यद्यप्येकैव । तथाऽपि तस्याः सन्त्येव बहव आकाराः । तत्रैको बन्धस्य परमार्थसत्यत्वविभ्रमहेतुः । द्वितीयोऽर्थक्रियासमर्थवस्तुकल्पकः । तृतीयस्त्वपरोक्ष्यप्रतिभासविषयाकारकल्पकः । तत्राद्वैतस्य सत्यत्वाध्यवसायेन समस्तद्वैतसत्यत्वकल्पक आकारो निवर्तते । अर्थक्रियासमर्थप्रपञ्चोपादानं मायाकारस्तत्त्वसाक्षात्कारेण विलीयते । अपरोक्षप्रतिभासयोग्यार्थाभासजनकस्तु मायालेशो जीवन्मुक्तस्य निवृत्तः समाध्यवस्थायां तिरोहितोऽन्यदा देहाभासजनकाभासहेतुतया अनुवर्तते । प्रारब्धकर्मफलोपभोगावसाने तु निवर्तत इति ।**

परि०— आकारा इति । लेश इत्यग्रे व्यवहाराल्लेश इत्यर्थः ॥ **देहाभासजनकाभासहेतुतयेति** । **आभासपदमसत्परं** असत्यदेहजनकं यदसत्यं तद्धेतुतयेत्यर्थः ।

यादु०— आकाराः लेशाः ॥ **देहाभासहेतुतयेति** । अपरोक्षप्रतिभासयोग्योऽर्थाभासो देहाभासः तद्धेतुतयेत्यर्थः । देहाभासजनकाभासहेतुतयेति क्वचित्पाठः । तत्र देहाभासोऽवास्तवदेहस्तज्जनकाभासोऽवास्तवो देहानुकूलः । ततश्चापरोक्षप्रतिभासयोग्यौ यौ अवास्तवदेहतदनुकूलरूपावर्थौ तद्धेतुतयेत्यर्थो बोध्यः ।

वं०प०— अध्यवसायेनेति । परोक्षनिश्चयेनेत्यर्थः ॥ **देहाभासेति** । देहावभासेत्यर्थः । **मायाभिरिति** । एकस्या अपि मायाशब्दोदिताया आकारबहुत्वाभिप्रायेणैव बहुवचनस्य प्रयुक्तत्वात् अन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः ।

शे०चं०— लेशपक्षोक्तदूषणोपमर्दन चित्सुखमतमुत्थापयति **अथ मतमिति** ॥ **आकारा इति** । तथा चाकारस्यैव लेशशब्देन विवक्षितत्वान्नोक्तदोष इति भावः ॥ **बहव इति** । श्रुतौ मायाभिरिति बहुवचनश्रवणादिति भावः ॥ **अपरोक्षेति** । अपरोक्षप्रतिभासविषयभूतो य आकारः पारमार्थिकत्वार्थक्रियासामर्थ्यरहिततया ज्ञातस्यापि शुक्तिरजतादिवद्य आकारस्तृतीय इत्यर्थः । एतेषामाकाराणां च क्रमेण निवर्तकज्ञानशरीराणि दर्शयति **तत्रेत्यादिना** । अन्यदा तु देहावभासजगदावभासहेतुतयेत्येव मूलपाठः । अन्यादृशस्तु कल्पितः । मूलकोशेष्वदर्शनात् । एतत्पाठाभिप्रायेणैव न्यायामृतेऽपि शरीराद्यवभासहेतुरित्यादिप्रयोग इति ध्येयम् । ननु यदि साक्षात्कारे जातेऽपि जीवन्मुक्तस्य समाध्यवस्थायां तिरोहितोऽन्यदा चोद्बुद्धो वर्तते कश्चिदाकारः केन तर्हि तस्य निवृत्तिरित्यत आह **प्रारब्धेति** ।

वा०र०— चतुर्थपरिच्छेदीयतत्त्वप्रदीपिकानयनप्रसादिनीग्रन्थानुसारेण व्याचष्टे **अपरोक्षप्रतिभासेत्यादिना** । शुक्तिरजतादिवत् य आकारस्तत्समर्पक आकारस्तृतीय इति सम्बन्धः । तत्त्वप्रदीपिकायां देहावभासजगदवभासहेतुतया अनुवर्तत इति पाठात् प्रकृतेऽपि तथैवेत्याह **अन्यदा तु देहावभासेति** । ननु न्यायामृते देहाद्यपरोक्षप्रतिभासहेतुरित्यादिप्रयोग इति । अयं च देहाद्यपरोक्षेति पाठस्यार्थानुवादः । क्वचित्तथैव पाठः पाठद्वयाभिप्रायेणैवेत्यादीत्यादिपदमित्यपि केचित् ।

स०व्र०— **अपरोक्षेति** । अपरोक्षप्रतिभासविषयभूतो य आकारः पारमार्थिकत्वात् क्रियासामर्थ्यरहिततया ज्ञातस्यापि प्रपञ्चस्य शुक्तिरजतादिवत् समर्पक आकारः तृतीयः इत्यर्थः । एतेषां च क्रमेण प्रवर्तकाज्ञानशरीराणि दर्शयति **तत्रेत्यादिना** ॥ **तत्त्वसाक्षात्कारेणेति** । अद्वैतात्मवस्तुसाक्षात्कारेणेत्यर्थः । अन्यदा तु देहाभासजगदवभासहेतुतयेत्येव मूलपाठः । तत्त्वप्रदीपिकायां चतुर्थपादे तथैवोक्तेः । ननु साक्षात्कारे जातेऽपि जीवन्मुक्तस्य समाध्यवस्थया तिरोहितोऽन्यदा चोद्बुद्धो वर्तेत कश्चिदाकारः केन तर्हि तस्य निवृत्तिः तत्राह **प्रारब्धेति** ॥

॥ इति अविद्यायाः अनेकाकारत्वस्वीकारेण चित्सुखकृतस्य जीवन्मुक्तिसमर्थनस्य असामञ्जस्यम् ॥

* * *

॥ अथ अविद्यायाः अनेकाकारत्वमेव निष्प्रमाणकम् ॥

२१९ सु०— तदयुक्तम् । अस्याः कल्पनायाः निष्प्रमाणकत्वात् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत' इति श्रुतिरत्र प्रमाणमिति चेन्न । अत्र पारमेश्वरशक्तिप्रतिपादनात् । ज्ञानबाध्यानिर्वाच्यमायाकारप्रतिपादनाप्रतिभासनात् । 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरि'ति श्वेताश्वतरमन्त्रेऽपि भूयोभूयस्तस्मिन्मनसो योजनाद्यो जायते तत्त्वभावस्तत्त्वज्ञानं तस्मादुदितात्तस्य परमेश्वरस्याभिध्यानादनुग्रहात्कर्मक्षयान्ते विश्वबन्धकमायानिवृत्तिर्भवतीत्युच्यते न तु अनिर्वाच्यविद्याकाराणां क्रमेण निवृत्तिर्बाधलक्षणा ।

यादु०— ननु तस्याभिध्यानादित्यत्र 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरि'त्यविद्याकाराणां क्रमेण निवृत्तिः श्रूयत इत्यत आह **तस्याभिध्यानादिति** ॥

वं०प०— ननु तस्याभिध्यानादिति श्रुतौ विश्वमायानिवृत्तिरिति समस्तमायानिवृत्तिरुच्यते । एकस्या अप्यविद्यायाः समस्तत्वमाकारबहुत्वाभिप्रायेणैवोक्तमिति चेत् तत्राह **तस्याभिध्यानादिति** ॥ **विश्वबन्धकेति** । तथा च विश्वशब्दस्य जगद्वाचकत्वेन समस्तार्थकत्वं नेति भावः ।

शे०चं०— इन्द्रो मायाभिरिति । मायां तु प्रकृतिमित्यादावेकत्वेन प्रतिपादितमायाया मायाभिरिति बहुत्वाभिधानस्याकारभेदमन्तरेणाघटनादिति भावः ॥ **अत्र पारमेश्वरेति** । 'अयं वै हरय' इति तच्छ्रुति-व्याख्यानरूपब्राह्मणवाक्यादिति भावः । ननु तस्याभिध्यानादिति श्वेताश्वतरश्रुतिरेवात्र प्रमाणम् । अत्र हि भूयो निवृत्तिरन्ते निवृत्तिर्विश्वमायानिवृत्तिरिति प्रतीयते । तत्र विश्वग्रहणेनानेकमायाकारप्रतीतिः । तेषां चाकाराणां क्रमेण निवृत्तिर्भूयो निवृत्तिरिति पौनःपुन्यापरपर्यायक्रियासमभिव्याहाराभिधायिना भूयश्शब्देनावगम्यते । अन्ते निवृत्तिरित्यनेन च विदेहकैवल्यावस्थायां विलीयमानः कश्चिदाकारः प्रतीयते **विश्वमायानिवृत्तिरिति** । पूर्व-मशेषमायाऽनिवृत्तिरिति च प्रतीयते । तथा च विवक्षिताशेषार्थे इयमेव श्रुतिः प्रमाणमिति कथमत्र प्रमाणाभाव इत्यत आह **तस्याभिध्यानादित्यादि** । तथा च श्रुतेरन्यार्थत्वान्नोक्तार्थव्यवस्थापकत्वमिति भावः ।

वा०र०— तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वाभावादित्यादिनयनप्रसादिन्यनुसारेणाह **ननु तस्याभिध्यानात्** इत्यादिना **श्रुतिः प्रमाणम्** इत्यन्तेन ।

स०व्र०— इन्द्रो मायाभिरिति । 'मायां तु प्रकृतिमि'त्यादावेकत्वेन प्रतिपादितमायायाः मायाभिरिति बहुत्वाभिधानमाकारभेद एव घटत इति भावः । एतच्चोत्तरत्र स्फुटीकरिष्यत्याचार्य इति ।

* * *

२२० सु०— किञ्च योऽपि मायाकारोऽनुवर्तत इत्युच्यते तत्त्वज्ञानं तस्य विरोधि न वा । आद्ये कथं न निवर्तते । द्वितीये ज्ञानेन न निवर्तेत । तथा च सत्यः स्यात् । कर्मक्षये सति निवर्तत इति वदता कर्मणां तत्कारणत्वमुक्तं स्यात् । अन्यथा तन्निवृत्तौ निवृत्तेरनुपपत्तेः ।

परि०— तथा च सत्यः स्यादिति । ज्ञाननिवर्त्यस्यैव मिथ्यात्वोपगमादिति भावः ॥ **तत्कारणत्वमुक्तं स्यादिति** । मायायाः कारणत्वमित्यर्थः । तच्चायुक्तं अविद्यापगमे तदुपादानक-कर्मावस्थानानुपपत्तेरिति भावः ।

यादु०— तत्कारणत्वमिति । उक्ताविद्यालेशकारणत्वमित्यर्थः । तथा च तस्यानादित्वाङ्गीकारो भज्येतेति भावः ।

वं०प०— तत्कारणत्वमिति । अविद्यालेशावस्थान-कारणत्वमुक्तं स्यादित्यर्थः ॥ **अनुपपत्तेरिति** । तथा च अविद्यालेशस्यानादित्वाङ्गीकारभङ्गापत्त्याऽपसिद्धान्तादिति भावः ।

शे०चं०— श्रुत्यर्थे विवदन्तं प्रत्यनिष्टान्तरमाह **किञ्चेति** । अस्त्वेवमित्यत आह **तथा चेति** । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वस्य ज्ञाननिवृत्त्यत्वव्याप्ततया तदभावे तस्यानुपपन्नत्वादिति भावः ॥ **कारणत्वमुक्तं स्यादिति** । मायाकारानुवृत्तिं प्रतीति शेषः । तदुपपादयति **अन्यथेति** । कर्मनिवृत्तावाकारनिवृत्तेराकारस्य कर्मकारणत्वं विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । तथा च सत्यत्वापत्तिर्वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योन्याश्रयो वेति भावः ।

॥ इति अविद्यायाः अनेकाकारत्वमेव निष्प्रमाणकम् ॥

* * *

॥ अथ प्रारब्धकर्मनाशानन्तरं अविद्यानिवृत्तिरप्यनुपपन्ना ॥

२२१ सु०— अथ मन्यसे । ज्ञानमेवाविद्यालेशस्य निवर्तकम् । किन्तु प्रबलेन प्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धं न निवर्तयति । फलभोगेन तु प्रतिबन्धके क्षीणे निवर्तयतीति । तदप्ययुक्तम् । निरुपादानकर्मावस्थानानुपपत्तेः । स एवाविद्यालेशः कर्मोपादानमिति चेन्न । कर्मावस्थानेऽविद्यालेशावस्थानं तदवस्थाने च कर्मावस्थानमिति परस्पराश्रयत्वापत्तेः । उत्पत्त्यादाविवावस्थानेऽपि तस्य दोषत्वात् ।

किञ्चास्यार्थस्य न किञ्चित्स्फुटं ज्ञापकान्तरमस्ति । ततो मा नाम भूदवस्थितावितरेतराश्रयत्वम् । ज्ञप्तौ तु भवत्येव । जीवन्मुक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्यैवैषोऽर्थः कल्प्यत इति चेन्न । परमपुरुषानुग्रहेणैव मोक्ष इत्यस्य सकलश्रुतीतिहासपुराणादिसिद्धस्यार्थस्याङ्गीकारेणैव सर्वस्योपपत्तावस्याः कल्पनाया अनवकाशादिति ।

परि०— स एवेति । कर्मप्रतिबद्ध एवेत्यर्थः । ज्ञापकान्तरमस्तीत्यनन्तरं अन्योन्यज्ञाप्यज्ञापकभावाङ्गीकारादिति शेषः । अर्थापत्तेरन्यथासिद्धिमाह **परमपुरुषेति** ॥ **सर्वस्येति** । जीवन्मुक्तावस्थानं तद्धेतुकर्म तदुपादानाद्यवस्थानमित्यादेः सर्वस्येत्यर्थः ।

यादु०— अस्यार्थस्येति । अविद्यालेशावस्थानरूपस्य कर्मावस्थानरूपस्य चार्थस्येत्यर्थः । ज्ञापकान्तरमस्तीत्यनन्तरम् अत इदमर्थद्वयमन्योन्यज्ञापकमङ्गीकार्यमिति शेषः । तथा कर्मावस्थाने तदुपादानतया अविद्यालेशावस्थानस्य ज्ञानं तस्मिन् सति तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपादकतया कर्मावस्थानमिति ज्ञप्तावेव परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **सर्वस्योपपत्ताविति** । 'प्रसन्नो भगवानारब्धानि कर्माणी'त्यादिना अनुपदमेव वक्ष्यमाणस्य सर्वस्येत्यर्थः ।

वं०प०— ज्ञप्तौ त्विति । कर्मावस्थानज्ञाने तदुपपादनभूताविद्यालेशावस्थानज्ञानं तज्ज्ञाने च सति तत्कार्यकर्मावस्थानज्ञानमिति ज्ञप्तावेवान्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ **जीवन्मुक्तीति** । जीवन्मुक्तानां शुकवामदेवानामवस्थानान्यथाऽनुपपत्त्या अविद्यालेशाद्यवस्थानादिरूपोऽर्थः कल्प्यत इत्यर्थः ।

शे०चं०— पूर्ववादी स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति **अथ मन्यस इति** । तर्हि विरोधिनि ज्ञाने सति कथमनिवृत्तिरिति पृच्छति **किन्त्विति** । उत्तरमाह **प्रबलेनेति** । अप्रतिबद्धसामग्र्या एव कार्यजनकत्वादिति भावः । तर्हि कथमुत्तरत्रापि तन्निवृत्तिः । प्रारब्धकर्मणो ज्ञानस्य प्रतिबद्धत्वादित्यत आह **फलेति** । यद्यप्यत्र न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृदिति वचनाद्भोगकालेऽपि कर्मकरणान्न भोगकालेऽपि तत्क्षय इति वक्तुं युक्तम् । तथाऽपि पूर्वोक्तन्यायेन शिष्यैरेव तदूह्यतामिति भावेन दोषान्तरमेव विवक्षुः किमेवं वादिनः कर्माविद्योपादानकतयाऽभिमतं किंवा तल्लेशोपादानतयेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं निराकरोति **निरुपादानेति** । उपादाननिवृत्तावुपादेयनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । द्वितीयं शङ्कते **स एवेति** । कर्मनिमित्तक एवेत्यर्थः ॥ **तस्य दोषत्वादिति** । चैत्रमैत्रयोरन्योन्यारोहणादिप्रसङ्गभयेनोत्पत्तिज्ञप्तिमात्रप्रतिबन्धकतया तद्दोषत्वासिद्धेरिति भावः ।

अङ्गीकृत्यापि तन्नियममन्योन्याश्रयमुपपादयति **किञ्चेति** ॥ **अस्यार्थस्येति** । ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमप्यविद्यालेशावस्थानरूपस्य प्रतिबन्धकीभूतकर्मसद्भावरूपस्यार्थस्येत्यर्थः । न च ज्ञापकान्तरमस्तीत्यनन्तरम् अत इदमर्थद्वयमन्योन्यं ज्ञापकमित्यङ्गीकार्यमिति शेषः । तथा च कर्मावस्थानज्ञाने तदुपादानकतया अविद्यालेशावस्थानस्य ज्ञानं सति च तस्मिंस्तस्य ज्ञानानिवृत्तत्वोपपादकतया कर्मावस्थानज्ञानमिति परस्परज्ञप्तिप्रतिबन्धकतयैवान्योन्याश्रयस्य दूषणत्वमिति भावः ॥ **ज्ञप्तौ त्विति** । कर्मावस्थानज्ञाने तदुपादानभूताविद्यालेशावस्थानज्ञानं तज्ज्ञाने च सति तत्कार्यकर्मावस्थानज्ञानमिति ज्ञप्तावेवान्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः । ननु भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतेरेव लेशावस्थानगमकत्वान्न लेशावस्थानकर्मावस्थानयोरन्योन्यगमकत्वमिति कथं परस्परापेक्षत्वमित्यत उक्तं **स्फुटमिति** । तस्यार्थान्तराभिधानेन सावकाशत्वसमर्थनादस्फुटत्वमिति भावः ॥ **सर्वस्योपपत्ताविति** । 'प्रसन्नो भगवान् प्रारब्धानि कर्माणी'त्यादिना अनुपदमेव वक्ष्यमाणस्य सर्वस्योपपत्तावित्यर्थः ।

वा०र०— कर्मसद्भावरूपस्यार्थस्येत्यर्थ इति । अत्रार्थस्य चेत्यर्थः । अर्थस्य चेत्यर्थ इति पाठस्तु स्वरस एव ।

॥ इति प्रारब्धकर्मनाशानन्तरं अविद्यानिवृत्तिरप्यनुपपन्ना ॥

॥ इति अविद्यायाः अनेकाकारत्वनिरासः ॥

* * *

२२२ **सु०— अधिकरणार्थमुपसंहरति इति सर्वमिति ।**

अनु०— इति सर्वं प्रतिज्ञाय सर्वैस्तर्कैः सदागमैः ।
उपासीत हरिं नित्यं गुणैरेव स्वयोग्यतः ।

नास्त्येव मोक्षः सत्त्वे वा साधनान्तरसाध्य इत्येतदनुपपन्नम् । किन्नाम निष्काम-भगवदर्थश्रुत्यादिविहितकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्य रागादिदोषक्षये जातभगवद्भक्तेः श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासवतः परमभागवतस्य भगवत्साक्षात्कारे जाते प्रसन्नो भगवान् अप्रारब्धानि कर्माणि विनाश्य भागवतधर्मप्रवृत्तये ज्ञानिनं कमपि कालं व्यवस्थापयंस्तदर्थं प्रारब्धानि कर्माण्यवशेष्य तत्फलोपभोगे सति तान्यपि विनाश्य प्रकृतिबन्धान्मोचयतीति सर्वं प्रतिज्ञाय गुणैरेव न तु सोऽरोदीदित्यादिना प्रतीतैरप्यगुणैरिति समाने चेति सूत्रखण्ड-स्यार्थमनुवदति । युक्तमिति शेषः । स्वयोग्यत एव न तु योग्यतातिक्रमेणेति प्राप्तेश्चे-(त्यादिसू)ति सूत्रार्थानुवादः । प्रयोजनं चोत्तरेण सङ्गतिसूचनमिति ।

परि०— सर्वशब्दार्थं व्यनक्ति **नास्त्येवेत्यादिना इति सर्वमित्यन्तेन** । एवकारस्य व्यावर्त्यं **न त्वित्यादिना** आह **इतीति** । इत्यनेनोपसंहारसूत्रस्य समाने चेति यो अंशः तस्यार्थ-मित्यर्थः ॥ **इत्यादीति** । 'प्राप्तेश्च समञ्जसं', 'इतरे त्वर्थसामान्यादि'त्यादिसूत्रार्थेत्यर्थः ॥ **प्रयोजनं चेति** । 'प्राप्तेश्चेत्यादि'सूत्रार्थानुवादप्रयोजनं चेत्यर्थः ।

गु०दी०— प्रयोजनं चोत्तरेण सङ्गतिसूचनमित्यत्र उत्तरेण = उपरि वक्ष्यमाणयोग्यतातारतम्य-निरूपणस्य प्रकृतोपयोगाख्यसङ्गतिसूचनमित्यर्थः ।

यादु०— प्रयोजनं चेति । अनुवादप्रयोजनं च उत्तराधिकरणेन सङ्गतिसूचनमित्यर्थः ।

वं०प०— भागवतधर्मप्रवृत्तय इति । अन्यथा वातपुत्रीया ब्रह्मोपदेशाः प्रसज्येरन्निति भावः ॥ **प्रयोजनं चेति** । सूत्रार्थानुवादस्येति शेषः ।

शे०चं०— भागवतधर्मप्रवृत्तय इति । ज्ञानेनाप्रारब्धानामिव प्रारब्धानामपि निवृत्तौ साक्षात्कृत-ब्रह्मणां सद्यः शरीरादिपातापत्त्या ब्रह्मोपदेशकत्वासम्भवेन पौरुषेयब्रह्मोपदेशानां वातपुत्रीयत्वापातेन भागवत-धर्मप्रवृत्तिः न स्यादिति भावः ॥ **प्रयोजनं चेति** । अनुवादप्रयोजनं चेत्यर्थः ।

वा०र०— **ज्ञानेनाप्रारब्धानामिवेत्यादि** । यदि तत्त्वज्ञानानन्तरं सकलकर्मनाशेन शरीरपाताद्यङ्गीकारस्तर्हि साक्षात्कृतब्रह्मणोऽवस्थानाभावेन तदीयतत्त्वज्ञानपूर्वकशास्त्रप्रणयनाभावः शिष्याणामपि तत्त्वदर्श्युपदेशाभावेन तदुपदेशमूलशास्त्रप्रणयनमप्यनेन ब्रह्मोपदेशा वातपुत्रीया स्युरिति भागवतधर्मप्रवृत्तिः न स्यादित्यतः प्रारब्धकर्माण्यवशेषयति । तत्सद्भावे तु तत्त्वदर्शिनामुपदेशादिसम्भव इति फलितोऽर्थः । अनारब्धकार्य इत्येतन्मूलेऽपि सकलकर्मक्षये तदैव मुक्तिः स्यान्न चैवम् । जीवन्मुक्तानामुपलम्भादित्युक्तम् । पुरुषार्थाधिकरणे 'सर्वात्मना त्वभोग' इत्यनुव्याख्यानमूले तथा सति ब्रह्मविदां संसारावस्थानं न स्यात् निर्बीजत्वादित्युक्तम् । तस्य तावदेव चिरमिति श्रुत्या चैवमिति कर्माव.............मिति ।

॥ इति अधिकरणार्थोपसंहारः ॥

* * *

॥ अथ उपासनावैलक्ष्यण्यनिरूपणम् ॥

॥ अथ स्वयोग्यतानुसारेण ब्रह्मादीनां उपासना ॥

२२३ **सु०—** स्वयोग्यत इत्युक्तम् । तामेव योग्यतां विवृणोति **ब्रह्मेति** ।

अनु०— **ब्रह्मा सर्वगुणैश्चैव क्रियासामान्यतश्च गीः ।**
गुणसामान्यतो रुद्रो द्रव्यसामान्यतः परे ॥

ब्रह्मैवेति सम्बन्धः । **सर्वैः** वेदोदितैः । **च**शब्दः क्रियाद्रव्यसमुच्चयार्थः । हरिमुपासीतेति वर्तते । वेदोक्तसमस्तगुणक्रियोपेततयाऽनन्तरूपं हरिमुपासितुं ब्रह्मैव योग्य इत्यर्थः । चस्त्वर्थः । सरस्वती तु **क्रियासामान्यतः** क्रियासङ्कोचेनोपास्ते । सकलवेदोक्तगुणोपेततया अनन्तरूपं हरिमुपास्ते । त्रिविक्रमत्वादिक्रियास्तु नित्यविक्रान्त्यादिष्वन्तर्भावयतीत्यर्थः । **गुणसामान्यतः** समस्तरूपाण्युपास्ते । गुणान् क्रियांश्च सङ्कोचयतीत्यर्थः । **परे** शक्रादयः । द्रव्याणि रूपाणि गुणक्रियासङ्कोचस्तु सिद्ध एव ।

परि०— तामेव सङ्गतिं व्यनक्ति **स्वयोग्यत इत्युक्तमिति** । गुणसामान्यत इत्यत्र क्रियासामान्यत इत्यपि ज्ञेयमिति भावेनाह **गुणान् क्रियाश्चेति** । **द्रव्याणीत्यनुवादः** । **रूपाणीति** व्याख्या ॥

गु०दी०— समान एवं चाभेदादित्यधिकरणतात्पर्यमित्यत्र **समाने** स्वयोग्यतासमाने गुणराशौ उपासना = त्रिविक्रमत्वादिगुणानां एवमुपास्यमानगुणवदपूर्वत्वेऽपि योग्यताभावात् न तेषामुपासना । किन्तु नित्यविक्रान्तावभेदान्नित्यविक्रान्त्यादिषु अन्तर्भावादुपासनेति सूत्रार्थः । **ततस्तस्य कर्तव्यतासमर्थने**त्यत्र 'विद्यैव तु निर्धारणादि'त्यधिकरणस्य मोक्षहेतुभूता विद्या न कर्मादि । अतः विद्यापदोदितापरोक्षज्ञानसिद्ध्यर्थं मननिदिध्यासनाख्या उपासना कर्तव्येति हि तात्पर्यमिति भावेन **ततस्तस्य कर्तव्यता समर्थितेत्युक्तम्** । अत एवात्यायाससाध्योपासने रुच्युत्पादनाय चतुर्थपादे वक्तव्यस्यापि विद्याविचारस्यात्र निरूपणमिति ज्ञेयम् ॥ ३ । ३ । २९ ॥

यादु०— द्रव्यसमुच्चयार्थ इत्यत्र द्रव्यशब्दो रूपपरः ।

वं०प०— तदेव दर्शयति **स्वयोग्यत इतीति** ॥ ३-३-२९ ॥

शे०चं०— समुच्चयार्थकचशब्देन विरोधपरिहारायैवशब्दं भिन्नक्रमतया व्याचष्टे **ब्रह्मैवेतीति** । क्रियासामान्यत इत्यस्य व्याख्यानं **क्रियासङ्कोचेनेति** । क्रियासङ्कोचमेव दर्शयन् सरस्वत्या उपासनस्य मर्यादामाह **सकलेति** । सरस्वत्याः क्रियामात्रसङ्कोचवद्रुद्रस्य गुणमात्रसङ्कोचप्रतीतिनिरासाय गुणसामान्यत इत्यस्य तात्पर्यमाह **गुणानित्यादि** । पार्वत्या आपि गुणक्रियासङ्कोचावेव न तु रूपसङ्कोचोऽपि । तथाऽपि रुद्रापेक्षयाऽधिकगुणक्रियासङ्कोचसद्भावात् ततोऽपकर्ष इति भावेन प्रायो रुद्रसाम्यात् तद्ग्रहणेनैव ग्रहणं मन्वानेन पृथक् तदुपासनप्रकारो न शिक्षितः । अत एव परे शक्राद्या इत्युत्तरग्रन्थः । अन्यथा पार्वत्याद्या इत्येवावक्ष्यदिति ध्येयम् । नयचन्द्रिकायां तु 'परे पार्वत्याद्या' इत्येव व्याख्यातम् । एवञ्चात्र टीकयोर्विरोध इत्याभाति । समस्तगुणक्रियायुक्ततया समस्तरूपोपासनस्य ब्रह्ममात्रनिष्ठत्ववत् क्रियामात्रसङ्कोचे सति समस्तगुणयुक्तत्वेन समस्तरूपोपासनस्य सरस्वतीमात्रनिष्ठत्ववद्गुणक्रियासङ्कोचे सति समस्तरूपोपासनस्य रुद्रमात्रनिष्ठत्ववद्गुणक्रियारूपसङ्कोचेनोपासनस्येन्द्रमारभ्य मनुष्योत्तमपर्यन्तं साधारणत्वेन शक्रमात्रनिष्ठत्वाभावात् पूर्वत्र ब्रह्मेति सरस्वती रुद्र इति च विशेषमात्रग्रहणवच्छक्र इति विशेषमगृहीत्वा शक्रादय इति साधारण्येनैवोक्तमिति हृदयम् ।

वा०र०— नयचन्द्रिकायां त्विति । त्रिविक्रमपण्डितानुव्याख्यानव्याख्यानस्य नामैतत् । **विरोध इत्याभातीति** । पार्वत्या अपि रूपसङ्कोचाभावेन इन्द्रादितुल्यत्वाभावे तत्कोटिनिक्षेपायोगात् पृथक्करणे व्याख्यानादि कार्यम् । तथाहि । परे इत्यत्र पार्वत्याद्या इति व्याख्यानेऽपि अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा शक्रादीनामेवाभिप्रेतत्वान्न विरोध इति प्रतिभाति । प्राक् ब्रह्मादीनामसाधारण्येन वचनवच्छक्रस्य तथा वचनाभावं साधारण्येन निमित्तेनोपपादयति **समस्तगुणेति** । यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । तावता विरोधोऽस्तीत्येतन्मात्रव्याख्यानाय प्रवृत्ते तावतेत्यादिमूलेनेत्यस्य योजनाया अनावश्यकत्वाद्विरोधोऽस्तीत्येवोक्तमिति न दोषः ।

॥ इति स्वयोग्यतानुसारेण ब्रह्मादीनां उपासना ॥

॥ अथ व्याख्याने क्रमव्यत्यासस्य निमित्तकथनम् ॥

२२४ सु०— एतेन 'समान एवं चाभेदादि'त्यधिकरणतात्पर्यमुक्तं भवति । 'विद्यैव तु निर्धारणात्' इत्यतःपूर्वमेवेदमधिकरणम् । तत्कुतो व्यत्यासेन व्याख्यानम् । उच्यते । प्रकरणशुद्धौ प्रमेयं सुग्रहं भवतीत्यतः क्रमभङ्गः । तथा हि । उपासनस्वरूपानिश्चये न कोऽपि विचारोऽवकाशं लभत इति तत्स्वरूपमादौ दर्शितम् । ततस्तस्य कर्तव्यता समर्थिता । अनन्तरं तदितिकर्तव्यताजिज्ञासायां योग्यतादिविचार इति ॥ ३-३-२९ ॥

परि०— **समान इति** । एवं च एवमपि ईशधर्माणामपूर्वत्वेऽपि समाने च योग्यविषय एवोपसंहारः कार्यः । न त्वयोग्य इत्येवं सूत्रार्थप्रतीतेरिति भावः ॥ **तत्स्वरूपमिति** । 'सोपासना च द्विविधे'त्यादिनोपासनास्वरूपं दर्शितम् ॥ **तस्य कर्तव्यतयेति** । 'अतो विष्णौ परा भक्तिरि'-त्यादिनेति भावः ।

यादु०— **एतेन समान इति** । न च तत्र ब्रह्माणीब्रह्मणोरेव विषमोपासनमुक्तं न रुद्रादेरपीति वाच्यम् । उपलक्षणतया तत्र ब्रह्माणीशब्देन रुद्रादेरपि विवक्षितत्वात् ॥ ३-३-२९ ॥

शे०चं०— **एतेनेति** । न च तत्र ब्रह्माणीब्रह्मणोरेव विषमोपासनमित्युक्तं न रुद्रादेरिति वाच्यम् । तत्रोपलक्षणया ब्रह्माण्यादिशब्देन रुद्रादेरपि ग्रहणादित्याशयात् ॥ ३-३-२९ ॥

॥ इति व्याख्याने क्रमव्यत्यासस्य निमित्तकथनम् ॥
॥ इति उपासनावैलक्ष्ण्यनिरूपणम् ॥

॥ इति विद्याधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ यावदधिकाराधिकरणम् ॥

॥ अथ मोक्षतारतम्यसमर्थनम् ॥
॥ अथ ब्रह्मादीनां संसारे मोक्षे च स्वयोग्यतानुसारेणैव स्थितिः ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधि-कारिकाणाम् ॐ ॥

२२५ **सु०**— एतद्यथा यथेत्यादिना भाष्ये व्याख्यातम् । तदविस्पष्टम् । अधिकारविशेषस्य कारणत्वानभिधानात् । मुक्तावित्युक्त्या संसारे नैवमिति प्रतीतेः । आनन्दमात्रग्रहणाद्गुणानन्तरव्यावृत्तिप्राप्तेः । धर्मिणामनिर्देशाच्च । अतः स्पष्टं व्याचष्टे **अधिकारेति** ।

अनु०— अधिकारविशेषेण भक्तिज्ञानसुखादिभिः ।
विशेषो देवतादीनां

अधिकारो योग्यता । अत्र सामान्योक्त्या मुक्तौ संसारे चेति गम्यते । तर्हि मुक्ताविति कस्मादुक्तमित्यत आह **मोक्षे चेति** ।

मोक्षे चैव विशेषतः ।

चः त्वर्थः । **विशेषः** तु मोक्ष एवेत्यन्वयः । संसारे विक्षेपवशाद्योग्यतानुसारित्वं किञ्चिद्विहन्यते । मोक्षे तदभावाद्योग्यतानुसार्येव नियमेन भक्त्यादिकं भवतीत्यतो मुक्तावित्युक्तमिति ।

परि०— **मुक्ताविति कस्मादुक्तमिति** । भाष्य इत्यस्ति ।

गु०दी०— **यथायथेत्यादिनेत्यत्र** 'यथायथाधिकारो विशिष्यते तथातथा मुक्तावानन्दोऽपि विशिष्यते इति व्याख्यातमित्यर्थः । **अधिकारविशेषस्य कारणत्वानभिधानादित्यत्र** अधिकारविशेषेणानन्दविशेषो भवतीति स्पष्टं कार्यकारणभावानिरूपणादित्यर्थः । **संसारे विक्षेपवशादित्यत्र** विक्षेपो नाम कदाचित् कल्यादिभिर्मनसोऽन्यथीकरणम् ।

॥ इति ब्रह्मादीनां संसारे मोक्षे च स्वयोग्यतानुसारेणैव स्थितिः ॥

* * *

॥ अथ मोक्षे तारतम्याङ्गीकारे परस्परं द्वेषादिप्रसङ्गस्य आशङ्का ॥

२२६ **सु०**— एवं तर्हि मुक्तानां परस्परं द्वेषेर्ष्यादिप्रसङ्गेन मुक्तत्वविरोधः स्यादित्याशङ्कापरिहारार्थं सूत्रम्—

ब्र०सू०— ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्य-
तद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॐ ॥

इति । एतदप्यविशदम् । दोषाभावसाम्यादित्यत्र साम्यपदप्रयोजनादर्शनात् । उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादित्यस्योत्पत्तेरिति प्रतीतेः । शिष्यवदिति चायुक्तम् । क्वचिच्छिष्यस्यापि गुरौ द्वेषादिदर्शनात् ।

परि०— एतदप्यविशदमिति । भाष्य इति वर्तते । उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादित्यस्येति । इति भाष्यस्येत्यर्थः ।

॥ इति मोक्षे तारतम्याङ्गीकारे परस्परं द्वेषादिप्रसङ्गस्य आशङ्का ॥

* * *

॥ अथ मुक्तानां निर्दुष्टत्वात् न द्वेषेर्ष्यादिप्रसङ्गः ॥

२२७ **सु०**— अतो व्याख्याति **नेति** ।

अनु०— न तावता विरोधोऽस्ति निर्दोषत्वात्समस्तशः ।
आभासत्वात्परेषां तदवराणां च सर्वशः ।

तावता परस्परमसाम्येन द्वेषादिप्रसङ्गेन मुक्तत्वविरोधोऽस्ति । साम्यशब्दस्यार्थः **समस्तश इति** । उत्तमेभ्य इत्यस्य विवरणम् **आभासत्वादिति** । तदवराणां सर्वेषां पराभासत्वाच्चेति योजना । एतदेव विवृण्वन् दृष्टान्तं व्याख्याति **यत इति** ।

यतोऽवराणां सर्वेऽपि गुणाः सर्वाः क्रिया अपि ।
नियमेनैव पूर्वेषां सुप्रसादनिबन्धनाः ।
अतः सच्छिष्यवत्तेषां नैवेर्ष्यादिः कथञ्चन ।

गुरौ सच्छिष्यस्येवेत्यर्थः । एतच्चोत्तरत्र स्फुटीकरिष्यत्याचार्यः ।

परि०— इत्यस्येति । उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादित्युक्तवाक्यस्येत्यर्थः ॥ **एतच्चोत्तरत्रेति** । न तावता विरोधोऽस्तीत्यादिनोक्तप्रमेयं 'निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः । स्यादापरोक्ष्यम्' इत्यादिना उत्तरपाद इति भावः ।

गु०दी०— एतदेव विवृण्वन्नित्यत्र आभासत्वे हि तत्प्रसादनिबन्धना एवावराणां सर्वेऽपि व्यापाराः । एवं च यमुपजीव्य यो जीवति न तस्मिन् सोऽसूयां करोतीति लोके दर्शनाद्विवृण्वन्नित्युक्तम् । अनेन तेषामवराणां भावादुत्तमाभासतयैव विद्यमानत्वादिति भावः सूचितः । तेन द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरुभयोरविरोधहेतुता दर्शिता ॥ ॥ ३ । ३ । २० ॥

यादु०— उत्तमेभ्य इत्यस्येति । उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादित्यस्येत्यर्थः । ननु यदि मुक्ता न समाः तर्हि परस्परं द्वेषेर्ष्यादिमन्तः स्युरिति पराभिप्रेततर्के निर्दोषत्वादित्यनेन किं समाधानमुक्तमित्यत आह **एतच्चेति** । निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः । स्यादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेषेर्ष्यादिस्ततः कुत' इत्यत्र द्वेषेर्ष्यादिमत्त्वेऽविद्याऽहङ्कारादिदोषवत्त्वं प्रयोजकं नासमत्वं तथा लोके दर्शनात् । मुक्तेषु च नाविद्यादयो दोषाः सम्भावयितुमपि शक्याः । भगवत्साक्षात्कारेणैव समूलघातं हतत्वात् । अतो व्यापकाभावाद्व्याप्यानां द्वेषेर्ष्यादीनामप्यभाव इति सोपाधिकत्वमनेनोक्तमिति स्फुटीकरिष्यतीत्यर्थः ।

शे०चं०— उत्तमेभ्य इत्यस्येति । उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादित्यर्थः । ननु यदि मुक्ता न समाः तर्हि परस्परं द्वेषेर्ष्यादिमन्तः स्युरिति पराभिमततर्के निर्दोषत्वादित्यनेन किं समाधानमुक्तमित्यत आह **एतच्चेति** । 'निश्शेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः । स्यादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेषेर्ष्यादिस्ततः कुत' इत्यादिना ज्ञानपादे द्वेषेर्ष्यादिमत्त्वेऽविद्याऽहङ्कारादिदोषवत्त्वं प्रयोजकम्, नासमत्वं तथा लोके दर्शनात् । मुक्तेषु च नाविद्यादयो दोषाः सम्भावयितुमपि शक्याः । भगवत्साक्षात्कारेणैव समूलघातं हतत्वात् । अतो व्यापकाभावाद्व्याप्यानां द्वेषेर्ष्यादीनामप्यभाव इति सोपाधिकत्वमनेनोक्तमिति स्फुटीकरिष्यतीत्यर्थः । यद्वा तदवराणां सर्वेषां पराभासत्वं चोषा स्वाहा च पर्जन्य इत्यादिना आचार्य एव स्फुटीकरिष्यतीत्यर्थः ।

वा०र०— आभासत्वादित्यस्योत्तमेभ्य इत्येतन्मात्रार्थत्वाभावादाह **उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादित्यस्येत्यर्थ इति** । **यच्चेति** । अत्र तु तदवराणां पराभासत्वं कुत इत्यत आहेत्यवतारस्य सूचनान्न पूर्वव्याख्यानस्थावतारस्यात्रापि सङ्गत्ययोग इति शङ्कावकाश इति ज्ञेयम् ।

चषकः— सच्छिष्यस्येवेति । 'तस्येवे'ति षष्ठ्यन्ताद्वतिरिति भावः ।

॥ इति मुक्तानां निर्दुष्टत्वात् न द्वेषेर्ष्यादिप्रसङ्गः ॥

* * *

॥ अथ प्राचीनवृत्तिकारैः 'यावदधिकारं....., अक्षरधियां......' इति सूत्रद्वयस्य अन्यार्थकथनम् ॥

२२८ सु०— चिरन्तनास्तु वृत्तिकाराः सूत्रद्वयमिदमन्यथा व्याचक्षते । विदुषां किं ज्ञानोदयानन्तरमेव मुक्तिः किंवा नेति संशये पूर्वस्मिन्पक्षे सतीदमुच्यते । आधिकारिणां परमेश्वरदत्ताधिकारे वर्तमानानां विदुषामपि देवादीनां यावदधिकारं संसारेऽवस्थितिः । न तदैव मुक्तिः । तथा श्रुत्यादिषु दर्शनात् । सत्यामपि साधनसम्पत्तौ यदि न मोक्षस्तदा न तेषां कदाऽपि मोक्षः स्यादित्याशङ्कापरिहाराय द्वितीयं सूत्रम् । ब्रह्मविदां न मोक्षाभावरूपो विरोधः । कुतः । सामान्यतद्भावाभ्यां सामान्यविशेषभावाभ्याम् । यद्यपि 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति सामान्यतः सर्वकर्मणां ज्ञानेन क्षयोऽभिहितस्तथाऽपि तस्य तावदेव चिरमिति विशेषवचनात् प्रारब्धकर्मणामवशेषो गम्यते । एतदुक्तं भवति । अप्रारब्धानि कर्माणि निवर्तन्ते । प्रारब्धस्य तु भोगेनैव क्षयः । अतस्तत्फलभूतेऽधिकारे स्थित्वा तत्क्षये प्रव्रज्यन्त इति ।

मायावादिनस्तु प्रथमसूत्रस्यैवायं समस्तोऽर्थ इति वर्णयन्तोऽक्षरधियामित्येतदधिकरणान्तरं व्याचक्षते ।

परि०— **पूर्वस्मिन्निति** । ज्ञानोदयानन्तरमेव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे इत्यर्थः ।

गु०दी०— **सामान्यतद्भावाभ्यामि**त्यत्र सामान्यं निर्दोषत्वेन साम्यम् । तद्भावस्तेषामुत्तमेभ्योऽन्येषां भावः उत्तमाधमभावोऽप्यस्ति । दोषाभावसाम्यं चास्ति । अतो न विरोध इति तात्पर्यम् । तत्र दोषाभावादित्येवालम् । न तु साम्यपदमिति शङ्का ।

यादु०— **प्रथमसूत्रस्यैवायमिति** । एवं अपान्तरतरतमप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदवसाने चापवृज्यन्ते । तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेरित्युक्त्वा यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वा स्यादित्याशङ्क्य न त्वियमाशङ्का युक्ता । ज्ञानात्कर्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादित्यादिना प्रथमसूत्रव्याख्यावसर एव परिहारस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **अधिकरणान्तरमिति** । तच्च प्रकृतानुपयोगान्न प्रदर्शितम् । अस्माभिरपि ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितम् ।

वं०प०— सामान्यविशेषभावाभ्यामिति । सामान्यविशेषवचनयोः सद्भावादित्यर्थः । तदेव दर्शयति **यद्यपीत्यादिना** ।

शे०चं०— प्रथमसूत्रस्यैवेति । यावदधिकारमिति प्रथमसूत्रस्यैवेत्यर्थः ॥ **अयं समस्त इति** । चिरन्तनवृत्तिकाराणां पक्षे सूत्रद्वयार्थ इत्यर्थः । निर्गुणविद्या मोक्षसाधनं न वेति संशये न तस्या अपवर्गः फलं भवितुमर्हति । श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु विदुषामप्यपान्तरतमःप्रभृतीनां तत्तद्देहपरिग्रहत्यागौ तावच्छ्रूयेते । न च तदपवर्गफलत्वे उपपद्येते । मुक्तेरपुनरावृत्तिलक्षणत्वेनापवृक्तस्य देहपरिग्रहत्यागयोरनुपपत्तेः । न च तस्य 'तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्यत' इति श्रुतेर्विदुषो देहपातावधि प्रतीक्षावद्वसिष्ठादीनामपि प्रारब्धकर्म-फलोपभोगप्रतीक्षा सम्भवतीति वाच्यम् । येन हि कर्मणा वसिष्ठादीनामारब्धं शरीरं तत्प्रतीक्षा स्यात् । तथा च न शरीरान्तरं ते गृह्णीयुः । तस्मादर्थवादत्वान्नापवर्गो विद्याफलमिति प्राप्ते ब्रूमः । पौर्वापर्यालोचनेन भूयसीनां श्रुतीनामत्रैव तात्पर्यावधारणात् । तात्पर्यविषयीभूतस्य चान्यथयितुमशक्यत्वात् । निर्गुणविद्यायामपवर्गलक्षण-फलश्रवणस्य स्तुतिमात्रत्वानुपपत्त्या निर्गुणविद्याया मोक्षफलकत्वमेव । न च विदुषामपि अपां तरतमःप्रभृतीनां तत्तद्देहसञ्चारेण सत्यामपि ब्रह्मविद्यायामनिर्मोक्षान्न ब्रह्मविद्याया मोक्षहेतुत्वमिति वाच्यम् । यथा वर्तमाना ब्रह्मविद आरब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य इति श्रुतेरेवं अपां तरतमःप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्मणो यावदधिकारमव-तिष्ठन्ते तदवसानेऽपवृज्यन्त इत्यङ्गीकारात् । यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकारण-माविर्भवेत् । ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्यत इति ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षाहेतुत्वमिति चेन्न । ज्ञानात् कर्मबीजदाहस्य 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे', 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे'ति श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादिति सूत्रद्वयप्रमेयं प्रथमसूत्रार्थतया वर्णयन्तीत्यर्थः । तर्हि 'अक्षरधियामि'त्युत्तरसूत्रवैयर्थ्यम् । तद्वक्तव्यस्याप्यने-नैवोक्तत्वादित्यतोऽधिकरणान्तरत्वान्न तदिति भावेनोक्तमक्षरधियामित्यधिकरणान्तरं व्याचक्षत इतीति ।

वा०र०— चिरन्तनेति । चिरन्तनवृत्तिकारैर्यः सूत्रद्वयस्यार्थ उक्तः समस्तोऽपीति योज्यमित्याशयेनाह **नापेत्यादि** । नापवर्गः फलं भवितुमर्हति । निर्गुणविद्यायामपवर्गलक्षणं फलं श्रूयमाणं न स्तुतिमात्रपरतया व्याख्यातुमुचितमिति भामतीस्थपूर्वोत्तरपक्षीयप्रतिज्ञानुसारेण संशयमाह **निर्गुणविद्या मोक्षसाधनं न वेति संशय इति** । निर्गुणविद्याया नापवर्ग इत्यादि भामत्यनुसारेण पूर्वपक्षसिद्धान्तौ दर्शयति **न च तस्या इत्यादिना** । तत्राधिकानुवादेऽपि उपयोगितया अल्पानुवाद इति ज्ञेयम् । अत्र तत्तद्देहपरिग्रहपरित्यागौ तावदिति पाठः । तथैव भामतीवाक्यात् । अनुपदमेव परिग्रहत्यागयोरित्युक्तेश्चेति ज्ञेयम् । अन्यथयितुमशक्यत्वादिति पाठः । यथा च वर्तमाना ब्रह्मविद इत्यादिना शाङ्करभाष्योक्तं समाधिमाह **यथा वर्तमाना इति** । यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणीत्याद्युत्तरभाष्यानुसारेण यदि हीति शङ्काज्ज्ञानात् कर्मबीजदाहस्येत्यादिग्रन्थानुसारेण समाधिरभिहितो **ज्ञाना-**

त्कर्मबीजदाहस्येत्यादि । शङ्काग्रन्थे ततोऽन्यदप्यदग्धबीजमिति पाठः । तथैव परभाष्याद्युक्तेश्च । अन्यदग्धेति तु लेखकप्रमादात् ।

स०व्र०— पूर्वस्मिन्पूर्वपक्षे ज्ञानोदयानन्तरमेव मुक्तिरिति पूर्वपक्षे ।

॥ इति प्राचीनवृत्तिकारैः 'यावदधिकारं....., अक्षरधियां......' इति सूत्रद्वयस्य अन्यार्थकथनम् ॥

* * *

॥ अथ एतादृशार्थकरणे मायावादिनामपि पुनरुक्तिः अपरिहार्यैव ॥

२२९ सु०— तत्राद्यं मतं निराकरोति **न चेति** ।

अनु०— न च संसारिदेवानां कालेयत्तापरे इमे । सूत्रे

संसारावस्थानस्य कालेयत्ता कालमर्यादा प्रारब्धकर्मफलभोगावसानरूपा सा परा उद्देश्या प्रतिपाद्या ययोस्ते तथोक्ते । कुतो नेत्यत आह **हीति** ।

ह्यारब्धमात्रस्य भोगेनैव क्षयो ध्रुवः ।
अनारब्धस्य भोगेन त्वितरे इति चोदितः ।

यस्मादनारब्धस्य ज्ञानेनैव क्षय आरब्धमात्रस्य भोगेनैव क्षयो ध्रुव इत्येषोऽथ 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरि'ति सूत्रेण, 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यते' इति च सूत्रेणोदितः । तस्मान्नेति सम्बन्धः । एवमुदितत्वेऽपि कुतो नेत्याशङ्कां परिहरन्नप-व्याख्याननिरासस्य प्रयोजनमाह **पौनरुक्त्येनेति** ।

पौनरुक्त्येन तेनैते उक्तार्थे इति निश्चयः ॥

एतेन मायावादिनामपि (व्याख्यानं) मतं निरस्तम् । तात्पर्यभेदात् प्रपञ्च्यप्रपञ्चन-भावाद्वा न पौनरुक्त्यमिति चेत् । स्यादेवम् । यद्यसङ्कीर्णं व्याख्यानान्तरं न स्यात् । तददिद-मुक्तम् **इति निश्चय इति** ॥ ३-३-२० ॥

परि०— अयं समस्त इति । सूत्राक्षरार्थः प्रागुक्तदिशैव परं तु 'तस्य तावदेव चिरमि'ति प्रागुक्तश्रुतेरपि तत्रोक्त्या यावत्प्रारब्धमवस्थितिः तदवसाने च मोक्ष इत्याद्यर्थस्य परभाष्ये प्रतीतेरिति भावः ॥ **अधिकरणान्तरमिति** । मूले तद्दूषणाप्रतीतेस्तदर्थो नानूदितः ॥ **तात्पर्यभेदादिति** । इह प्रारब्धवशादुत्पन्नज्ञानानामप्यवस्थित्युक्तिः तत्र तु ज्ञानमहिम्नैव प्रारब्धस्याप्यस्तु नाश इत्याशङ्का-निरास इति तात्पर्यभेदादित्यर्थः ॥ ३-३-२० ॥

यादु०— एतेनेति ॥ पौनरुक्त्येनेत्यर्थः । तैरपि प्रथमसूत्र एव वक्ष्यमाणप्रमेयस्योक्तत्वादिति भावः ॥ **तात्पर्यभेदादिति** । यावदधिकारमित्यस्य हि निर्गुणविद्यया नापवर्गः फलं भवितुमर्हति श्रुत्यादिषु विदुषामपि देहपरिग्रहपरित्यागयोः श्रवणादित्यपवर्गाक्षेपेण पूर्वपक्षे हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपजनेन हेतुभावमपा-करोतीति हि लोके प्रसिद्धम् । एवमिहापि विद्याकर्माराधितेश्वरविहिताधिकारपदप्राप्तिप्रतिबद्धा विद्या यद्यपि न मुक्तिं दत्तवती तथाऽपि तत्परिसमाप्तौ प्रतिबन्धविगमे दास्यतीत्यस्त्येव मुक्तिहेतुत्वं निर्गुणविद्याया इत्यत्र तात्पर्यं तदुपयुक्तमन्यत् । अनारब्धकार्ये इत्यादेश्च अद्वैतज्ञानस्वभावादारब्धानारब्धकार्ययोरविशेषेणैव निवृत्तिरिति प्राप्ते नारब्धमेव नश्यति न त्वारब्धमपि तन्नाशस्तु भोगेनैव । यदा लोकेऽपि विरोधिनोः कञ्चित्कालं सहानुवृत्ति-रुपलब्धा तदा तद्वदेवागमबलाद्दीर्घकालमपि भवन्ती न शक्या निवारयितुम् । प्रमाणप्रसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगा-नुपपत्तेरित्यत्र तात्पर्यमिति तात्पर्यभेदादित्यर्थः ॥ ३-३-२० ॥

वं०प०— एतेन मायावादिनामपीति । प्रथमसूत्रस्यैवायमर्थ इति तेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ३-३-३० ॥

शे०चं०— एतेनेति । यावदधिकारमित्यस्य 'अनारब्धकार्ये भोगेन त्वितरे क्षपयित्वे'त्युत्तराधिकरण-द्वयेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गदोषेणेत्यर्थः ॥ **तात्पर्यभेदादिति** । यावदधिकारमित्यस्य विदुषामपि अपां तरतमःप्रभृतीनां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु देहपरिग्रहपरित्यागश्रवणान्न निर्गुणविद्याया अपवर्गसाधनतेति प्राप्ते हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपजनो हेतुभावमपाकरोति । तथा सति वृन्तफलसंयोगप्रतिबद्धस्य गुरुत्वस्य पतनाजनकतया तदपगमदशाकारिणोऽप्यहेतुत्वप्रसङ्गात् । ततश्च विदुषामपि वसिष्ठादीनां विद्याकर्माराधनावर्जितेश्वरविहिताधिकार-पदप्रतिबद्धा निर्गुणविद्या यद्यपि न तदैव मुक्तिं ददाति तथाऽपि तत्समाप्तौ प्रतिबन्धापगमे दास्यत्येवेत्यस्त्ये-वापवर्गहेतुत्वं तद्विद्याया इत्यत्र तात्पर्यम् । अनारब्धकार्ये एवेत्यस्य त्वद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारस्यानाद्यविद्योप-दर्शितप्रपञ्चमात्रविरोधितया तन्मध्यपतितसकलकर्मविरोधित्वात् 'उभे उ हैवैष एते तरती'त्यविशेषेणैव क्षय-श्रवणाच्च अद्वैतज्ञानस्वभावालोचनया आरब्धानारब्धकार्ययोरविशेषेणैव निवृत्त्या निर्बीजसंसारावस्थानाऽनुपपत्तेः । सद्यो मोक्षः स्यादिति प्राप्तेऽत्र भवतां हिरण्यगर्भादीनां तत्त्वसाक्षात्कारवतामपि श्रुतिस्मृतिप्रतीतदेहधारणान्यथा-ऽनुपपत्त्या तत्त्वसाक्षात्कारस्य प्रारब्धकर्मतत्कार्यभोगसम्पादकतया अविद्यालेशं प्रत्यनिवर्तकत्वसिद्ध्या भोग-समाप्त्या कर्मक्षयेन प्रतिबन्धकनिवृत्तौ सततमनुवर्तमानसाक्षात्कारेण तस्याप्यविद्यालेशस्य निवृत्तिसिद्ध्या लोके

सोपाधिकस्य द्विचन्द्रभ्रमस्य चन्द्रैकत्वसाक्षात्कारेण किञ्चित्कालं सहानुवृत्तेरुपाधिनिवृत्तौ तन्निवृत्तेः प्रमाण-सिद्धत्वादभ्युपगमवन्निरुपाधिकभ्रमस्यापि सान्तःकरणस्य तदुपादानाविद्यालेशस्य च बहुकालं ब्रह्मसाक्षात्कारेण सहानुवृत्तेः प्रारब्धकर्मोपरमे तन्निवृत्तेरपि हिरण्यगर्भादिदेहधारणविषयश्रुत्यादिप्रमाणसिद्धतया अनारब्धकार्यस्यैव कर्मणो नाशः आरब्धस्य तु भोगेनेत्यारब्धकर्ममूलकसंसारावस्थानसम्भवान्न सद्यो मोक्ष इत्यत्र तात्पर्यम् । 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वे'त्यस्य तु येषां विद्यायोगिशरीरावसानं प्रारब्धं तेषां विद्याफलमस्तु नाम । येषां त्वनेकशरीरानुयायि तेषां तत्फलं न सम्भवति । जन्मान्तरस्य पूर्वसंस्कारप्रमोषकतया शरीरान्तरे विद्याविहीनैः क्रियमाणानां कर्मणां बन्धहेतुत्वेन ततो जन्मपरम्पराया एव प्राप्तेः । न च तेषां न जन्मान्तरं संस्कारप्रमोषकमिति वाच्यम् । दृष्टनियमसङ्कोचाभावात् । न च यावन्न विमोक्ष्य इति प्रारब्धकर्मविमोक्षावधिश्रवणं सङ्कोचकम् । 'धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा' इति श्रुत्यन्तरानुसारेण तस्य शरीरविशेषावधिपरतया येषां विद्यायोगिशरीरावसानं प्रारब्धं तद्विषयत्वोपपत्तेः । न च धृत्वा शरीरमित्यत्र शरीरग्रहणं प्रारब्धकार्ययावच्छरीरपरम् । एकवचनश्रवणात् । अस्माच्छरीरात्समुत्थायेति श्रुत्यन्तरेऽस्मादिति विशेषणेन विद्यायोगिशरीरस्यैव विवक्षितत्वाच्च । तस्मान्न सर्वेषां ब्रह्मविदां विद्याफलकमिति प्राप्ते न तावदाधिकारिकाणां जन्मान्तरे संस्कारप्रमोषः कल्पयितुं युक्तः । श्रुति-स्मृतीतिहासपुराणेषु तेषां तत्त्वज्ञत्वप्रतिपादनेन 'अनारब्धकार्ये एवे'त्यत्र तन्निरासात् । नाप्यस्मदादीनां मुक्त्यर्थं विद्यानुष्ठानप्रतिपादकबहुशास्त्रप्रामाण्यात् तस्य तावदेवेति विवक्षिताध्यवसाने मुक्त्यवश्यम्भावप्रतिपादकावधारण-प्रामाण्याच्च । 'यावन्न विमोक्ष्य' इत्यस्य कर्मावधिपरताया धृत्वा शरीरमित्यत्रत्यशरीरपदस्य प्रारब्धकार्ययाव-च्छरीरपरताया अस्मदिति विशेषणस्यानुभवसिद्धहेयताप्रदर्शनार्थतया विदुषां जन्मान्तरस्य संस्कारे प्रमोषानापा-दकतायाश्च कल्पने न प्रारब्धभोगानन्तरं मुक्तेर्ज्ञानिमात्रनियतत्वात् सर्वेषां ब्रह्मविदां विद्याफलमित्यत्र तात्पर्यमिति तात्पर्यभेदान्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ ३-३-२० ॥

वा०२०— प्रागुक्तभामतीरीत्या पूर्वपक्षं सङ्कोचेन कथयन् हेतोरपि सति प्रतिबन्ध इत्यादि भामत्युक्तं परिहारप्रकारतात्पर्यमाह **यावदधिकारमित्यस्य विदुषामित्यादि** । तदपगमदशात्तत्कारिण इति मूलकोशे पाठः । दशायां यत्तत्कारिण इत्यर्थः । यद्यप्यद्वैततत्त्वसाक्षात्कारोऽनादिविद्येत्यादिरूपां च भामतीमनुसृत्य पूर्वपक्षशरीरं दर्शयन्नेवमत्र भवतां हिरण्यगर्भादीनां तत्त्वेत्यादि यथा प्रतिबिम्बितद्विचन्द्रमस्यौपाधिकत्वाच्चन्द्रैकत्वसाक्षा-त्कारेणेत्यादि कल्पतर्वनुसारेण सिद्धान्ततात्पर्यमाह **अनारब्धकार्ये एवेत्यस्य त्वित्यादिना** । सान्तःकरण-स्येत्यनन्तरं तत् कर्तृत्वादेरिति शेषः । कल्पतरौ तथैव पाठसत्त्वात् । अगतार्थत्वममृतानन्दपदैरुक्तमिति प्रति-ज्ञाय प्रारब्धकर्मफलभोगानन्तरं मोक्षेऽपीत्यादिना प्रतिपादनं कल्पतरौ कृतम् । तद्व्याख्यानं येषां विद्यायोनि-शरीरावसानं प्रारब्धं तेषां विद्या फलमस्तु नामेत्यादिना परिमले कृतं तदुभयानुसारेण भोगेन त्वितरे क्षपयित्वे-त्येतदधिकरणतात्पर्यमाह **भोगेन त्वितरे क्षपयित्वेत्यस्य त्विति** । अत्रायमर्थः । प्रारब्धं विद्यायोनिशरीराव-सानमिति सम्बन्धः । यच्छरीरावच्छेदेन विद्योत्पद्येत तद्विद्यायोनिशरीरं तदवसानेऽन्ते यस्य तत्तथोक्तम् । **अस्त्विति** । तच्छरीरनिवृत्त्यनन्तरं शरीरान्तराभावेन विद्यया तत्सम्भवादिति भावः । अनुयायीत्यनुत्तरं प्रारब्ध-

मिति वर्तते । विद्यायोनिशरीरानन्तरमपि प्रारब्धं कर्मजशरीराणामनेकेषां यत्र सत्त्वमित्यर्थः । अस्तु जन्मान्तरम्। तथापि मोक्षे विद्यया किं न स्यादित्यतः विद्याया निवृत्तेर्जन्मान्तरे तत्संस्कारात् कार्यमङ्गीकार्यम् । जन्मान्तरं च संस्कारनिवर्तकमिति ज्ञानोदयात्प्रागिवानन्तरमपि बन्धकान्येवायं कर्माणि कुर्यादित्याह **जन्मान्तरस्येति** । जन्मान्तरं च संस्कारप्रमोषानापादकतयेति पाठः । यद्यपि तात्पर्यभेदस्येव प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभावस्याप्युपपादन-मावश्यकं तथापि स्पष्टत्वाच्छिष्यैरेवोह्यतामिति भावेन वा तात्पर्यभेदस्यैव विधान्तरं प्रपञ्च्यप्रपञ्चकभाव इत्याशयेन वा न पृथगुपपादनं कृतम् । दूषणं तु स्पष्टत्वान्न कृतं पृथक्प्रपञ्चभावो नास्तीति ।

चषकः— असङ्कीर्णं परस्परव्यामिश्रणरूपसङ्करविनिर्मुक्तम् ।

॥ इति एतादृशार्थकरणे मायावादिनामपि पुनरुक्तिः अपरिहार्यैव ॥

॥ इति मोक्षतारतम्यसमर्थनम् ॥

॥ इति यावदधिकाराधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ इयदामननाधिकरणम् ॥

॥ अथ अधिकारितारतम्यस्य मुख्यप्राणावधित्वसमर्थनम् ॥

॥ अथ बृहत्संहितावचनेन देवतातारतम्यनिरूपणम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ इयदामननात् ॐ ॥

२३० सु०— येषां ज्ञानयोग्यानामिदं मुक्तिसंसारयोस्तारतम्यं समर्थितम् । ते छन्दोगाना-मुपनिषदि नामवागादिक्रमेण प्राणान्ता उक्ताः । तत्र किं प्राण एवाधिकारितारतम्यस्यावधिः उताधिकोऽप्यस्तीति संशये सतीयदेव देवतातारतम्यमिति सिद्धान्तितम् । तत्र न ज्ञायते कास्ता नामाद्या देवता इति । कथं च पञ्चदशैव अधिकानामपि भावादित्याशङ्कानिरासार्थं बृहत्संहितावचनमेव पठति **उषा इति** ।

अनु०— उषास्स्वाहा च पर्जन्यो मित्रोऽग्निर्वरुणो विधुः ।
प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रोमे रुद्रो वाणी च मारुतः ।

उत्तरोत्तरतस्त्वेते गुणैस्सर्वैश्च मुक्तिगाः ।

उषा अश्विनोर्भार्या । **स्वाहा** अग्नेर्भार्या । **पर्जन्यो मित्रश्च** आदित्यौ । **प्रवहो** मरुत्। **अनिरुद्धः** कामसुतः । एते मुक्तिगाः संसारगाश्च सर्वैर्गुणैरुक्तक्रमेणोत्तरोत्तरत एव वर्तन्त इत्यर्थः ।

परि०— छन्दोगानामुपनिषदीति । सप्तमेऽध्याये नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञान-बलान्नाप्तेजआकाशस्मराशाप्राणाः पञ्चदशोक्ता इत्यर्थः ॥ **इयदेवेति** । प्राणावधित्वमेवेत्यर्थः ॥ अनिरुद्धभार्येति भ्रमं निराह **अश्विनोर्भार्येति** । चशब्दः समुच्चय इत्याह **संसारगाश्चेति** ।

यादु०— इयदेवेति । प्राणावसानमेवेत्यर्थः ।

शे०चं०— इयदेवेति । प्राणावसानमेवेत्यर्थः ।

वा०र०— इयदामननात् प्राणावसानमेवेत्यर्थ इति पाठः । त्वोधिकः । मूले **उत्तरोत्तरत एवेति** । उत्तरशब्दोऽधिकार्थकः । पूर्वपूर्वापेक्षयाऽधिकमधिकं वर्तत इत्यर्थः ।

* * *

२३१ **सु०— अधिकसद्भावशङ्कानिरासायैतेषां समानान्तरावस्थितांश्चाह सूर्येत्यादिना** ।

अनु०— सूर्यधर्मौ यथा सोमो मनुर्दक्षो बृहस्पतिः ।
शची रतिश्चानिरुद्धसमास्तारा च मित्रवत् ।
सोमवच्छतरूपा तु प्रसूतिर्वह्निवद्विराट् ।
पर्जन्यवद्वारुणी च तथा संज्ञा च रोहिणी ।
धार्मी च मित्रवत्त्वेव प्रावही परिकीर्तिता ।
मित्रपर्जन्यमध्यस्थावश्विनौ विघ्नवित्तपौ ।
भृगुरग्निसमो मित्रतन्मध्ये ब्रह्मपुत्रकाः ।

वरुणाग्न्यन्तरा तत्र नारदः प्राय इन्द्रवत् ।
कामः सुपर्णी चोमावद्धीन्द्रो रुद्रवदीरितः ।
निर्ऋतिर्मित्रसदृशो विश्वामित्रः कसूनुवत् ।
वैवस्वतो मनुश्चाश्विपश्चादन्ये ततोऽवराः ।
च्यवनोचथ्यवैन्याश्च शशिबिन्दुश्च हैहयः ।
तद्वच्च विप्रराजन्यविशेषोऽत्रापि कश्चन ।
तद्वत्प्रियव्रतश्चापि तदन्याः शतदेवताः ।
पर्जन्यमित्रान्तराले तदन्ये तु ततोऽवराः ।

तथेति शेषः । **सूर्यधर्मौ** सोमसमानौ । **मन्वादयः** पञ्चानिरुद्धसमानाः । मनुरत्र स्वायम्भुवो विवक्षितः । **तारा** बृहस्पतिभार्या । **च:** त्वर्थः । मित्रेण तुल्यं वर्तत इति **मित्रवत्** । **शतरूपा** स्वायम्भुवस्य पत्नी सोमवत् । **सूर्यधर्मौ** इत्यत्रैवेयं वक्तव्या । सत्यम् । पतीनामुक्तौ इदानीमासां प्रस्तुतत्वात् पृथगुक्तिः । **प्रसूतिः** दक्षपत्नी वह्निवत् । **विराड्** अनिरुद्धभार्या पर्जन्यवत् । वरुणस्येयं **वारुणी** । पुंयोगे तु वरुणानीति स्यात् । इन्द्र-वरुणेति स्मरणात् । **संज्ञा** सूर्यभार्या । **रोहिणी** सोमभार्या । धर्मस्येयं **धार्मी** । वारुणी संज्ञा रोहिणी धार्मी च **तथैव** पर्जन्यवदेव । प्रवहस्येयं **प्रावही** तु मित्रवदेव प्रकीर्तिता । **अश्विनौ विघ्नपवित्तपौ** मित्रपर्जन्यमध्यस्थाविति प्रत्येकं सम्बन्धः । एते चत्वारः परस्परं समा मित्रादधमाः । पर्जन्यादुत्तमा इत्यर्थः । **भृगुरग्निसम** इति वक्ष्यमाणस्यापवादः । **ब्रह्मपुत्रा** मरीच्याद्या **मित्रतन्मध्ये** मित्राग्न्योर्मध्ये । परस्परं **समा** मित्रादुत्तमा अग्नेरधमा इत्यर्थः । **तत्र** तेषु ब्रह्मपुत्रेषु **नारदो वरुणाग्न्यन्तरा** वरुणादधमोऽग्नेरुत्तम इत्यर्थः । तथा च दक्षभृगुनारदानां पृथगुक्तत्वाद्ब्रह्मपुत्रका मरीच्याद्याः सप्तैव । **प्रायग्रहणेनेषन्न्यूनः** । **सुपर्णी** गरुडभार्या । **विश्वामित्रः** कसूनुवत् ब्रह्मपुत्रैर्मरीच्याद्यैः समानः । **वैवस्वतो** वैवस्वतादवराः । तेऽश्विभ्यां **पश्चात्** पर्जन्यादुत्तमाः । च्यवनाद्याश्च **तद्वत्** । एकादशमनु-समानाः । **अत्र** एतेष्वपि विप्रराजन्यत्वनिमित्तः **कश्चन** विशेषोऽस्ति । मुक्तावपि

विप्रत्वादेर्भावात् । अत्र च्यवनोचथ्यौ विप्रौ । **अन्ये** राजन्याः प्रियव्रतोऽपि **तत्** अवर-मनुवदेव ।

तदन्या उक्तेभ्योऽन्याः **शतदेवताः** सोमार्हदेवताः शतान्तरगताः **पर्जन्यमित्रान्तराले** । पर्जन्यादुत्तमा मित्रादधमा अश्विनोः समाना इत्यर्थः ।

तदन्ये उक्तेभ्योऽन्ये **तु** देवाः **ततः** शतान्तर्गतदेवताभ्यः **अवराः** । अवरमनुसमाना इत्यर्थः ।

परि०— यथेतिश्रवणादाह **तथेति शेष इति** । समुच्चेयाभावादाह **चस्त्वर्थ इति** । 'तत्र तस्येवे'त्यस्य अत्रायोगात् 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरि'ति भावेनाह **मित्रेण तुल्यमिति** । एवं सोमवदित्याद्यपि ध्येयमिति भावः ॥ **वरुणस्येयमिति** । 'तस्येदमि'ति सूत्रेण सम्बन्धसामान्ये अण्प्रत्यये 'टिड्ढाणि'त्यादिना ङीप्प्रत्यये 'यस्ये'त्यकारलोपे आदिवृद्धौ वारुणीति भवतीति भावः । वरुणस्य स्त्रीति पुंयोगं विवक्षित्वा पुंयोगादाख्यायामिति सूत्रेण ङीप् कुतो नाश्रीयत इत्यत आह **पुंयोगे त्विति** । 'इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुगि'ति सूत्रेणानुगागमे सति वरुणानीति प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणस्येति** । मित्रतन्मध्ये ब्रह्मपुत्रका इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । 'तत्रे'त्यस्य प्रतिपदं **तेष्विति, ब्रह्मपुत्रेष्विति** व्याख्या ॥ **सप्तैवेति** । 'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चे'ति सप्तेत्यर्थः ॥ **अन्ये मनव इति** । (रैवत-श्चाक्षुषः स्वारोचिष उत्तमसावर्णिरुद्रसावर्णिब्रह्मसावर्णि) स्वारोचिषः उत्तमः रैवतः चाक्षुषः सावर्णिः ब्रह्मसावर्णिः रुद्रसावर्णिः दक्षसावर्णिः धर्मसावर्णिः इत्येकादश मनव इत्यर्थः ॥ **उक्तेभ्योऽन्याः शतदेवता इति** । 'विभागश्शतवदि'त्युत्तरपादीयसूत्रे 'नवकोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु । सोमाधिकार' इति भाष्योक्तदिशा सोमपानयोग्यशतसङ्ख्याकासु प्रागुक्तेभ्यः अग्निरुद्रप्रधानवायुभ्यो-ऽन्ये वसुरुद्रमरुद्गणाः । बृहस्पतिर्ऋभुः द्यावापृथिव्यावश्विनौ विश्वदेवाः त्रयः पितरः इत्येवं शतान्त-र्गता इत्यर्थः । उक्तं हि 'प्रधानवायुर्वसवो रुद्रादित्या मरुद्गणाः । बृहस्पतिर्ऋभुर्द्यावापृथिव्यावश्विनौ तथा । विश्वेदेवाश्च पितरः शतस्था देवता मता' इति । अत्र प्राग्विष्णोरनुक्तत्वेऽपि उपासकतार-तम्यचिन्तायामुपास्यकोटेर्विष्णोरादित्यगणान्तर्गतत्वेऽपि इह विष्णवन्य एकादशादित्या एव भविष्य-न्तीति भावेनोक्तेभ्योऽन्ये इत्येवोक्तम् ।

गु०दी०— पुंयोगे तु वरुणानीति स्यादित्यत्र पुंयोगे पत्नीत्वेन पुंयोगे । **भृगुरग्निसम इति वक्ष्यमाणस्ये**त्यत्र वक्ष्यमाणस्य ब्रह्मपुत्रा इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः ।

यादु०— वरुणस्येयमिति । तस्येदमित्यणि टिड्ढाणञित्यादिना ङीबिति भावः ॥ **पुंयोगे त्विति** । ननु पुंयोगादाख्यायामित्यत्र या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततः स्त्रियां ङीप् स्यादित्युक्तत्वेन गोपीत्यादा-विवात्रापि पुंयोगोऽस्त्येव अतः कथमेतदिति चेदुच्यते । यः शब्दः पुंसि रूढस्तस्य स्त्रियां तदभेदारोपेणैव प्रवर्तने न तत्सम्बन्धित्वेन ङीप् स्यादिति त्वत्र विवक्षितम् । एवं च पुंयोगशब्देन तदभेदारोप एव विवक्षितः। अत एव गोपस्य स्त्रियां गोपाभेदारोपेण भेदाविवक्षायामनेन सूत्रेण ङीषि गोपीति रूपम् । भेदस्यैव विवक्षायां तु तस्येदमित्यणि गौपीति रूपं भवति । एवं प्रकृतेऽपि वरुणस्य स्त्रियां वरुणाऽभेदारोपेण वरुणशब्दप्रवृत्तौ पुंयोगप्राप्त्या वरुणानीति स्यात् । न चैवं किन्तु भेदस्यैव विवक्षा, अतस्तद्धितोत्पत्त्यैव वारुणीति रूपमिति भावः ॥ **इन्द्रवरुणेति** । इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुगिति सूत्रस्यायमर्थः । इन्द्रादेः स्त्रियां ङीष् आनुक् चागमः स्यादिति । इन्द्राणीत्याद्युदाहरणम् । अत्रेन्द्रादीनां पुंयोग इत्येव ङीष्-सिद्धेरानुगागममात्रं विधीयत इत्युक्तत्वेन पुंयोगविवक्षाऽस्तीति ज्ञातव्यम् ॥ **वक्ष्यमाणस्येति** । अनुपदमेव मित्रतन्मध्ये ब्रह्मपुत्रका इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः ॥ **उक्तेभ्योऽन्याः शतदेवता इति** । 'नवकोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु । सोमाधिकारो वेदोक्त' इति वचनान्नवकोट्यन्तर्गताः सोमार्हा देवताः शतसङ्ख्याकाः सन्ति । ताश्च 'प्रधानवायुवसवो रुद्रादित्या मरुद्गणाः । बृहस्पतिर्ऋभुर्द्यावापृथिव्यावश्विनौ तथा । विश्वेदेवाश्च पितरः शतस्था देवता मता' इति प्रमाणानुसारेण ज्ञेयाः । वसवोऽष्टौ, रुद्रा एकादश, आदित्या द्वादश, मरुद्गणा एकोनपञ्चाशत्, विश्वेदेवा दश, पितरस्त्रय इति शतसङ्ख्या । एतेषु प्रधानवायुर्वसुष्वग्नी रुद्रेषु रुद्र आदित्येषु विष्णुः शक्रविवस्वद्वरुणमित्रपर्जन्या मरुत्सु प्राणप्रवहावित्येते उक्ता ज्ञातव्याः । विष्णुर्यद्यपि नोक्तः तथाऽपि तारतम्यान्तर्गतत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् सोऽपीहोक्ततया विवक्षित इति ध्येयम् । ननूक्तेभ्योऽन्यासां शतत्वं कथ-मित्यत आह **शतान्तर्गता इति** ॥ **उक्तेभ्योऽन्य इति** । उक्तशतदेवभिन्ना नवकोट्यन्तर्गता देवा इत्यर्थः ।

वं०प०— शङ्कते **सूर्यधर्मावित्यत्रैवेति** । **इयं** शतरूपा । तस्याः सूर्यधर्मादिसामान्यत्वादित्यर्थः ॥ **वरुणस्येयमिति** । वरुणशब्दात् तस्येदमित्यनेन वरुणस्येयं पत्नीति यावत् । अस्मिन्नर्थेऽण्प्रत्यये यस्येति चेति णकारस्थाकारलोपे णित्वादादिवृद्धौ वारुणेति जाते टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि वारुणीति भवति ॥ **पुंयोगे त्विति**। 'पुंयोगादाख्यायां' यः शब्दः पुरुषे निरूढः तस्य स्त्रियां तदभेदारोपः पुंयोगशब्दार्थः । तद्विवक्षायां तस्मात् ङीप् भवति । इन्द्रवरुणेति सूत्रेणानुक् चागमो भवति । तथा च वरुणशब्दादानुगागमे उक् इत्यस्य लोपे णकार-स्थाकारस्य पररूपत्वे ङीपि वरुणानीति स्यात् । न चैवम् । प्रकृते स्त्रियां पुरुषभेदस्यैव विवक्षितत्वेन तदभेदा-रोपस्याविवक्षितत्वादित्यर्थः । यद्वा पुंयोगः पुरुषसम्बन्धस्तद्विवक्षायामानुगागमे ङीप् विहितः । अत्र तु पुंयोगो न विवक्षितः, किन्तु पुरुषाद्विविक्ततयाऽवस्थानमेव । अत एवोक्तरीत्या तद्धिताण्प्रत्ययेन ङीप्प्रत्ययेन वारुणीत्येव रूपमिति भावः ॥ ३-३-२१ ॥

शे०चं०— सूर्यधर्मौ यथा सोम इति यथाशब्दश्रवणादाह **तथेति शेष इति**। अस्यैव तात्पर्यकथनं **सूर्येत्यादि**। मनुरित्यस्य जातावेकवचनपरतया मनुमात्रपरतया व्यक्त्येकवचनमाश्रित्य यत्किञ्चिदेकपरतया वा वैवस्वतो मनुरिति तस्य ब्रह्मपुत्रसमत्वोक्त्याऽन्यमनूनां वैवस्वतादवरत्वोक्त्या चासम्भवादाह **मनुरत्रेति**। तारा चेति चशब्दस्य समुच्चयार्थत्वासम्भवादाह **चस्त्वर्थ इति**। अनेन तारा त्विति योजनोक्ता भवति। मित्रवदिति षष्ठ्यन्तात्सप्तम्यन्ताद्वा तत्र तस्येवेत्यनेन वत्यसम्भवमाशङ्क्याह **मित्रेणेति**। अनेन 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इत्यनेन अत्र वतिरित्युक्तं भवति ॥ **सोमवदिति**। सोमेन तुल्यं वर्तत इति तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति भावः। एवं वह्निवदित्यादावपि द्रष्टव्यम्।

वरुणस्येयमिति षष्ठ्यन्ताद्वरुणशब्दात्तस्येदमितीदमर्थेऽणि कृते णित्त्वात् 'तद्धितेष्वचामादेरि'त्यादिवृद्धौ यस्येति चेति तद्धिते परतोऽवर्णलोपे सति निष्पन्नस्य वारुणशब्दस्याणन्तत्वात् टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि यस्येति चेतीकारे परतोऽवर्णलोपे वारुणीति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः। ननु चात्र गोपस्य स्त्रीत्यादिवरुणस्य स्त्री वारुणीत्येव कस्मान्न विग्रह इत्यत आह **पुंयोगे त्विति**। पुंसा योगस्तस्येयमित्येवंरूपः सम्बन्धः पुंयोगस्तस्मिन्नित्यर्थः। अयमर्थः। गोपशब्दस्य पुंस आख्यात्वेऽपि तत्साहचर्याद्यष्टीः प्रवेशयेदित्यादिवत् तस्मिन्नपि तत्त्वाध्यारोपणात् तस्य स्त्रियामपि वर्तते। तत्र गोपस्य स्त्रीति वास्तवभेदेऽप्यभेदाध्यारोपेण भेदस्य निवृत्तत्वादभेदविवक्षायां च रघोरपत्यानि रघवः केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयीत्यादौ भेदविवक्षानिमित्तकतद्धिताभावदर्शनेन भेदविवक्षानिमित्तकतद्धितोत्पत्त्यसम्भवेन पुंयोगादाख्यायामित्यनेन ङीषि गोपीत्येव शब्दनिष्पत्तिवद्वरुणशब्दस्य पुंस आख्यारूपस्य वरुणस्त्रियां वरुणाभेदारोपेण प्रवृत्तौ पुंयोगप्राप्त्या वरुणस्य स्त्रीति वास्तवभेदेऽप्यभेदारोपेण भेदस्य निवृत्तत्त्वात् तद्विवक्षया निमित्तकस्य तस्येदमिति तद्धिताण्प्रत्ययस्योत्पत्त्यसम्भवेन तन्निमित्तकवृद्ध्यप्रसङ्गाद्वरुणशब्दात् ङीषि वरुणानीत्येव स्यान्न तु वरुणीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थं न तथा विगृह्यत इति भावः। ननु तथा विग्रहे वारुणीति रूपनिष्पत्तिर्माऽस्तु। तथाऽपि वरुणानीति रूपापत्तिः कुतः। वरुणीति तु स्यात्। वरुणशब्दात् ङीषि यस्येति चेत्यकारलोपसम्भवादित्यत आह **इन्द्रवरुणेतीति**। यस्येति चेति प्राप्तावर्णलोपबाधेनाऽऽनुको विधानाद्वरुणशब्दादानुक्प्रत्ययप्रसङ्गेन वरुणानीतिरूपप्रसञ्जनं युक्तमिति भावः। यद्यपि वरुणस्य स्त्रीत्यत्र स्त्रियां वरुणाभेदाध्यारोपेण भेदो निवृत्तस्तथाऽपि वास्तवभेदसद्भावात् तद्विक्षया तस्येदमिति तद्धिताण्प्रत्ययसम्भवात्। सति च तस्मिंस्तन्निमित्तकादिवृद्धौ यस्येति चेत्यवर्णलोपे च निष्पन्नवारुणशब्दात् टिड्ढाणञिति ङीपि अवर्णलोपे च वारुणीति रूपसिद्धिरप्रत्यूहा। भेदविवक्षया तद्धितोत्पत्तौ गोपस्येयं स्त्री गौपी केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयीत्यादौ तद्धितोत्पत्तिदर्शनात्। तथा च न वरुणानीति रूपप्रसञ्जनमपि। तथाऽपि भेदविवक्षामनाश्रित्यायं ग्रन्थ इति द्रष्टव्यम्। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह **वारुणीति**। मित्रवत्त्वे वेत्यत्र मित्रवदेवेत्येतावतैव पूर्तेस्तुशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया तस्यान्वयमाह **प्रावही त्विति**। चतुर्षु मित्रपर्जन्यमध्यस्थाविति द्विवचनानुपपत्तिमाशङ्क्याश्विनौ मित्रपर्जन्यमध्यस्थौ विघ्नवित्तपौ मित्रपर्जन्यमध्यस्थाविति प्रत्येकं सम्बन्धाश्रयणान्न तदनुपपत्तिरित्याह **प्रत्येकं सम्बन्ध इति** ॥ **वक्ष्यमाणस्यापवाद इति**। मित्रतन्मध्ये

ब्रह्मपुत्रका इत्युत्तरत्र ब्रह्मपुत्राणामग्नेः सकाशादधमत्वप्रतिपादनात् । ब्रह्मपुत्रस्य भृगोरपि प्राप्तं यद्यग्न्यधमत्वं तस्य भृगुरग्निसम इत्ययमपवाद इत्यर्थः ।

ननु रुद्रस्वायम्भुवमनुदक्षनारदादीनामपि ब्रह्मपुत्रत्वान्मित्रतन्मध्ये ब्रह्मपुत्रका इत्यनेन प्राप्ताग्न्यधमत्वस्य मनुदक्षावनिरुद्धसमानावित्यादिनाऽपवादात् । तत्र वक्ष्यमाणापवादतामनभिधायात्रैव तदभिधाने किं निमित्तम् । न च क्वचिद् वक्तव्यत्वात् अत्र तदुक्तिः प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन तत्रैव तथा वक्तव्यत्वादिति चेन्न । रुद्रादेरङ्गजत्वाभावेन पुत्रत्वाप्रसक्तेः । दक्षादेरङ्गुष्ठादुत्पन्नत्वेनाङ्गजत्वेऽपि नाग्न्यधमत्वापवादकता । तद्वचनस्याग्नेरधम इत्यस्य ह्यग्निसम इत्ययमेव ह्यपवादो युज्यते । न पुनर्दक्षोऽनिरुद्धसम इत्यग्निसमत्ववाची शब्दो येन सोऽपि तदपवादः स्यात् । ततश्चान्यत्रापवादत्वप्रसक्तेरेवाभावाद्वरुणाग्न्यन्तरा तत्र नारद इत्यस्य नारदोऽग्नेरुत्तम इत्यर्थप्रतिपादकत्वादग्न्यधमत्वोक्त्यपवादकत्वसम्भवेऽप्याहत्याग्नेरुत्तम इत्यनभिधानान्नापवादत्वमित्यत्रैव तदुक्तिः श्लिष्टैवेति ध्येयम् । वैवस्वतस्यैव वैवस्वतादवरताया बाधितत्वेन मनुशब्दस्य मनुमात्रपरत्वायोगात् । अनिरुद्धसमत्वेनोक्तस्वायम्भुवमनोर्वैवस्वतादवरताया बाधितत्वेन वैवस्वतान्यमनुमात्रपरताया अप्यसम्भवात् भगवदवतारभूततापसस्य मनोर्वैवस्वतादवरताया बाधितत्वेन वैवस्वतस्वायम्भुवान्यमनुमात्रपरताया अप्ययोगात् तृतीयान्यपरतयाऽन्य इत्येतद्व्याख्याति **स्वायम्भुवादिति** ॥ **पश्चादिति** । नीचा इत्यर्थः ।

शतदेवतानां पर्जन्यमित्रान्तर्गतेः पर्जन्यादुत्तमत्वं मित्रादधमत्वमित्येवंरूपाया बाधितत्वेन मूले तदन्या इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते किमपेक्षयाऽन्या इत्यतोऽनूद्य व्याचष्टे **उक्ताभ्योऽन्या इति** । सोमार्हशतदेवतानां मध्ये उषाः स्वाहा च पर्जन्य इत्यादावुक्ताः । पर्जन्यो मित्रोऽग्निर्वरुणः प्रवह इन्द्रो रुद्रो मुख्यप्राणः सूर्यो बृहस्पतिरश्विनावाहङ्कारिकः प्राण इत्येवं त्रयोदशदेवतास्ताभ्योऽन्या इत्यर्थः । उक्ताभ्योऽन्याः शतदेवता इत्ययुक्तम् । तदन्यासां सोमार्हशतदेवतानामभावादित्यतः शतदेवता इत्येतद्व्याचष्टे **शतदेवता इति** । ततश्च सोमार्हशतदेवतासु या अत्रोक्ताः प्रधानवाय्वाद्यास्त्रयोदशदेवतास्तद्व्यतिरिक्तानां सप्ताशीतिसोमपानार्हदेवतानामेव शतदेवताशब्देन विवक्षितत्वान्नोक्तदोषः । सोमार्हदेवताक्रमस्तु तत्त्वप्रदीपे 'विभागः शतवदि'त्यधिकरणे 'नवकोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य त्वि'त्येतत्प्रमाणव्याख्यानावसरे प्रदर्शितः । यथा प्रधानवायुः (१) वसवः (८) पितृष्वग्नेः प्राप्तेः । रुद्राः (११) । आदित्याः (१२) । मरुतः (४९) विश्वेदेवाः (१०) । बृहस्पतिः (१) पितृपतयः (३) । ऋभुः (१) । अश्विनौ (२) । द्यावापृथिव्यौ (२) चेति । ततश्च सोमपार्हशतदेवतान्तर्गता उक्ताभ्योऽन्याः सप्ताशीतिदेवताः पर्जन्यमित्रान्तराले । पर्जन्यादुत्तमा मित्रादधमा ज्ञेया इत्युक्तं भवति । सप्ताशीतिदेवताक्रमस्तु । सप्तवसवः (७) । सप्तादित्याः (७) । सप्तचत्वारिंशन्मरुतः (४७) । दशविश्वेदेवाः (१०) । दशरुद्राः (१०) । ऋभुरेकः (१) । द्वे द्यावापृथिव्यौ (२) । पितृपतयस्त्रयः (३) इति । अत्र च सोमपानार्हत्वमात्रेणादित्येष्वन्तर्गतोऽप्युरुक्रम उषाः स्वाहा चेत्यादावनुक्ततयोक्तान्यत्वेन शेषतयोक्तोऽप्यधिकारिवर्गबहिर्भूतत्वान्न शेषत्वेन विवक्षणीयः । अधिकारिवर्गस्यैवोषाः स्वाहा चेत्यत्र विवक्षितत्वादुरुक्रमस्यो-

पास्यत्वेनातथात्वात् । तथा च तद्व्यतिरिक्तानां षण्णामेवादित्यानां तारतम्यगणनायां विवक्षितत्वान्न विष्णोः सर्वोत्तमत्वहानिः । ततश्चोक्ताभ्योऽन्याः षडशीतिदेवता एव शेषाः सिद्ध्यन्ति । ऋभवो नाम 'तपसा सोमं प्राप्ताः सहस्रश' इति भागवते ऋभूणां सहस्रत्वोक्तावप्यत्र तद्गणस्यैव ऋभुशब्देन विवक्षितत्वान्न सङ्ख्याधिक्यं शङ्कनीयम् । 'साहचर्यादेकस्य नाम्ना त्रयोऽप्युच्यन्त' इति ऋग्भाष्यटीकोक्तरीत्या ऋभुविभ्वावाज इति त्रयाणामपि ऋभुशब्देन विवक्षायामप्यश्विनोर्द्यावापृथिव्योश्च देवतात्वैक्येनैकत्वविवक्षणान्न सङ्ख्याधिक्यम् । अत्र च पक्षे द्वादशदेवा एवोक्ता ग्राह्याः । उरुक्रमभिन्नाः सप्ताशीतिदेवा एव शेषदेवा द्रष्टव्याः । तथा च सोमार्हदेवतानां शतसङ्ख्याकत्वेऽपि तारतम्यगणनायामेकोनशतस्यैव ग्रहणमिति सम्प्रदायः । स्वामिनस्तु— उरुक्रमस्योपास्यतया बहिर्भूतत्वेऽपि पितृभिरेव शतसङ्ख्यापूरणात् तारतम्यगणनायामपि शतसङ्ख्या विवक्षितैव । अत एव मूलकोशेषु तत्त्वप्रदीपे पितृपितृपतय इति पाठः सङ्गच्छते । यद्यप्येवं तेषामनेकत्वात् तद्विवक्षायां सङ्ख्याधिक्यं सम्भवति तथाऽपि तच्छब्देन तद्गणविवक्षायां न तत्प्रसक्तिरिति न किञ्चिदेतत् । अयमत्र निष्कर्षः । उक्तेषु त्रयोदशसु वा देवेषु प्रधानवाय्वाद्या दश देवाः शेषशतदेवतापेक्षयोत्तमाः परस्परतारतम्यभाजश्च । अश्विनौ शेषशतदेवतासमानौ पर्जन्यस्त्वधमः शेषदेवाश्च पित्रन्तर्भावेन सप्ताशीत्यष्टाशीतिर्वेति तत्रोक्तान्तर्भूतयोरप्यश्विनोः समतया शेषकोटिनिक्षेपेण पक्षद्वयेऽप्येकोननवतिरेव पर्यवस्यति । सा च परस्परं समत्वेन पर्जन्यादुत्तमत्वेन मित्राच्च नीचत्वेन ज्ञेयेति ।

उक्तेभ्योऽन्ये तु देवा इति । सोमार्हशतदेवन्यूननवकोटिसङ्ख्याकदेवा इत्यर्थः । 'ताभ्यः शतवरास्त्विन्द्राः पुरन्दर इतीरिताः । तेभ्यः शतावरास्त्वन्य इन्द्राश्चान्याश्च देवता' इति बृहद्भाष्योदाहृतप्रमाणे । तत्रोक्तापवादविषयसनत्कुमारादिव्यतिरेकेणान्यासां नवकोटिसङ्ख्याकदेवतानां कर्मदेवसमत्वेनोक्तेस्तदनुसारेण शतावरत्वेन व्याख्याति **शतान्तर्गतदेवताभ्योऽवरा इति** । अत्र टीकायां शतोननवकोटिसङ्ख्याकदेवतानां शतान्तर्गतदेवताभ्योऽवरत्वोक्त्या पर्जन्यादुत्तमत्वेन कर्मदेवसमानत्वमुक्तम् । सन्न्यायरत्नावलीनवचन्द्रिकयोस्तु 'ततः पर्जन्यादवरा' इति पर्जन्यादवरत्वमुक्तमिति विरोधोऽवभाति । तत्रोदाहृतप्रमाणानुसारिटीकानुरोधात् पर्जन्यशब्दो लक्षणया शतदेवतापरतया योज्य इति परिहार इति स्वामिनः ।

वा०र०— पुंयोगस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तद्योगेन ङीप् प्राप्त्यादिकं विशदयति **अयमर्थ इत्यादि** । मूले 'वारुणी च तथा संज्ञा चे'त्यत्रैकस्य चशब्दस्य समुच्चयार्थत्वमपरस्यावधारणार्थत्वं चाश्रित्य धर्मी च तथैवेति सम्बन्धोपदर्शनमिति ज्ञेयम् । वैवस्वतो मनुरित्याद्युक्तं दूषणद्वयं पक्षद्वयेऽपि ज्ञेयम् । मनुमात्रपरत्वे वैवस्वतमनोरपि प्राप्त्या तस्य कसूनवदिति ब्रह्मपुत्रसमत्वेनोक्तत्वेन तदुत्तमपरम्परागतानिरुद्धसमता न युज्यते । तथावरमनूनामपि प्राप्तेस्तेषां च वैवस्वतादेवावरतयाऽनिरुद्धसमतायोगः । यत्किञ्चिद् अवरपरतायामपि उक्तरीत्या वैवस्वतमनुपक्षेऽवरमनुपक्षे च दोषद्वयमिति । वक्ष्यमाणस्यापवाद इतीति प्रतीकोपादानपाठः । अनुभाष्येऽश्विपश्चादिति स्वायम्भुववैवस्वततापसरूपमनुत्रयातिरिक्तैकादशमनूनामश्विपश्चात्वमुक्तम् । तत्राश्विपश्चाच्छब्देन तावदव्ययीभाव-

समासः । अश्विनोः पश्चादिति विगृह्य समासपक्षे पश्चादित्यस्याव्ययं विभक्तीति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनतया पूर्वनिपातापातात् । किञ्चाव्ययमिति सूत्रे पश्चाच्छब्दस्यैव न समासो विहितः । किन्तु तदर्थकानामेव । विष्णोरन्वनुविष्ण्वित्येव काशिकादावुदाहरणात् । टीकाकारैः 'पश्चाच्छब्दस्य न समास' इति स्पष्टं तदभिप्रायकथनाच्च । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः पश्चात्स्रंसते ध्वंसते इति भाष्यप्रयोगादिति सिद्धान्तकौमुद्युक्तेश्च। तत्त्वबोधिन्यां सति चात्राप्यव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः इत्युक्तेः । अन्यपदार्थसूत्रीयसर्वपश्चादिति प्रयोगोपलक्षणा च तत्रोक्ता । 'ओर्गुण' इति सूत्रेऽपि गोः पश्चादिति पश्चादर्थेऽव्ययीभावेऽनुग्विति सिद्ध्यति । तस्माच्च क्रियाविशेषणत्वेन द्वितीयान्तात्प्रत्यय इत्यादिकं रमादौ । तस्मादव्ययीभावसमासो योगादश्विनोः पश्चादश्विपश्चादिति षष्ठीतत्पुरुषो वाच्यः । न चायमपि सम्भवति । 'पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेनेति सूत्रेणाव्यययोगे तत्समासस्य निषेधात् । अत एव ब्राह्मणस्य कृत्वेत्येव तदुदाहरणम् । षष्ठी त्वव्यययोगे शेषे सम्भवतीत्यभ्युपगम्यैवास्य निषेधस्य प्रवृत्तेः । तत्कथमत्र समास इत्यतः प्रागाक्षिप्ताव्ययीभावषष्ठीसमासावनभ्युपगम्य पञ्चमीति योगविभागात् समास इत्याह मूले **अश्विभ्यां पश्चादिति** । इदं चाव्यययोगे षष्ठीसमासपरित्यागेन पञ्चमीसमासाश्रयणं कैयटहरदत्तयोश्चाङ्गीकारानुसारेण । ताभ्यामव्ययनिषेधे वृक्षस्योपरीत्यादिकमप्युदाहरणमित्युक्तत्वात् । न तु सर्वथा षष्ठीसमासायोगाभिप्रायेण । पूरणेति सूत्रीयसच्छब्दोक्तशतृशानजाभ्यां पूर्वाभ्यामुत्तरेण तव्येन च साहचर्येण कृदव्ययस्यैव तत्राव्ययपदेन गृहीततया ब्राह्मणस्य कृत्वेत्युदाहरणस्यापि तथैव सत्त्वेनाकृदव्ययभूतपश्चाच्छब्देन षष्ठीसमासस्यानिषेधसिद्ध्याऽश्विनोः पश्चादश्विपश्चादिति षष्ठीसमासोपपत्तेः। अत एव न आम्। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रीये तच्चात्र युक्तम्। यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते तत्र हि सर्वं पश्चात्पदं वर्तते अस्येतीति भाष्ये सर्वस्य पश्चादिति विग्रहमभिप्रेत्य सर्वपश्चादित्युक्तम् । कृदव्ययेनैव समासनिषेध इत्यस्यावशिष्टमुपपादनं देवताधिकरणे शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां तदुपरीत्येतत्प्रयोगोपपादनावसरे शेष्याद्युक्तप्रकारानुसारेणोपपादनं कृतमस्ति तदनुसारेण ज्ञेयम् । अश्विभ्यां पश्चात्पर्जन्यसाम्यतामादायेति प्रतीयते। अश्विनोः पर्जन्यमित्रान्तराले सत्त्वस्य प्राक्प्रतिपादनेनाश्विनोः पश्चात्पर्जन्यस्यैव कक्ष्यात्वादित्यत उक्तप्रतीतिं पराकर्तुं पश्चाच्छब्दस्य विवक्षितमर्थमाह **पर्जन्यादुत्तमा इति** । अनेनाश्विपर्जन्ययोर्मध्येऽवरमन्वाख्यं कक्ष्यान्तरमस्तीत्युक्तं भवति । **बाधितत्वादिति** । सर्वेषामिति योज्यम् । शतान्तर्गतदेवतानां पर्जन्यादीनां मध्ये पर्जन्यस्य स्वोत्तमत्वायोगेन मित्रस्य स्वाधमत्वायोगेन मित्रक्रमेणोत्तमानामग्निवरुणसूर्यप्रवहबृहस्पत्याहङ्कारिकप्राणेन्द्रमारुतानां मित्रादधमताया अयोगाद्बाध इत्यर्थः । **पर्जन्य इत्यादि** । अत्र पर्जन्यादिमुख्यप्राणान्तानां उषा इत्यादिनोक्तत्वं सूर्यादयश्च समतया मध्ये पूरिता इति वैषम्यप्राकट्याय पृथक् निर्देशः । ननूक्तरीत्या तारतम्यमभिप्रेतमिति न दोषः । **अभावादिति** । त्रयोदशाख्याकानां पृथक्करणादिति भावः । अश्व्यपेक्षया नीचत्वप्रसक्तिवारणायोक्तं मूले **अश्विनोः समाना इति** । **प्रदर्शित इति** । **इत्येतदिति** । अनूद्येति शेषः । **नोक्तदोष इति** । उक्तातिरिक्तशतसङ्ख्याकदेवतानां पूर्त्यभाव इत्यर्थः । **प्रदर्शित इति** । यद्यपि तत्त्वप्रदीपे यथा नवकोटीनां देवानां मध्ये शतमेव सोमाधिकारिणः । प्रधानवायुवसुरुद्रादित्या मरुतो विश्वेदेवा बृहस्पतिः पितृपतयोऽश्विनावृभवो द्यावापृथिव्यन्ताः द्वे ब्रह्मणी परावरे परं ब्रह्म विष्णवाख्यमपरं चतुर्मुख इति नवकोट्यो हि देवाना-

मित्यादिभाष्योदाहृतप्रमाणव्याख्यानमात्रकरणेऽपि सङ्ख्याविशेषाभिधानमपि तत्रास्ति । तथापि अष्टौ वसव एकादश रुद्रा इत्यादि तत्रतत्रत्यश्रुतिस्मृत्यनुसारेण द्रोणः प्राणः ध्रुवोऽर्कोऽग्निरित्यादि तत्र तत्र गणितसङ्ख्यया चात्र सङ्ख्याविशिष्टवस्वादीनां प्रदर्शनमिति ज्ञेयम् । 'प्रधानवायुर्वसवो रुद्रादित्या मरुद्गणाः । बृहस्पतिर्ऋभुर्द्यावापृथिवी चाश्विनौ तथा । विश्वेदेवाश्च पितरः शतस्था देवता मता' इत्यादि प्रमाणानुसारेण पित्रादिनिवेशो व्याख्यायते । अत्राधिकविचारस्तारतम्यस्तोत्रनवकं सङ्गृहीतमस्ति तदवलोक्य बृहद्भाष्यतैत्तरीयऋग्भाष्यगीताभाष्यादि तत्तद्ग्रन्थस्थं प्रमाणजातं प्रमाणसङ्ग्रहस्थं वा सङ्गृहीतवाक्यजातं चावलोक्य कर्तव्योऽस्ति ।

पितृपतयः पितॄणां नियामकाः । **सप्ताशीतिदेवतेति** । यद्यप्युक्तान्यशतदेवतागणनं तत्र तत्र तारतम्यमयग्रन्थेऽर्वाक्तन्या अन्यथा कुर्वन्ति । तथापि तत्र तत्रामुखत उक्तीनां प्रकारभेदेनोक्तानामनुक्तानां च विलक्षणत्वादन्यथागणनं युक्तमिति ध्येयम् । सप्ताशीतिमध्ये उक्तक्रमस्य तारतम्यगणनानन्तर्भावमुपपायितुं प्रसक्तिमाशङ्क्य निराचष्टे **अत्र च सोमपानार्हत्वेति** । अयं देवाय जन्मने इत्येतद् ऋग्भाष्यटीकोक्तरीत्या ऋभुर्विश्वावाज इन्द्रोनो अच्छेमं यजमिति तृतीयाष्टकसप्तमाध्यायस्थ ऋभुविभ्वावाजाभ्यामिति ऐक्यमाशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति **साहचर्यादिति** । ननु तथा सति शतदेवतात्वायोगः । द्वयोरधिकत्वादित्यत आह **अश्विनोर्द्यावापृथिव्योश्चेति** । अत्र साहचर्यादित्याद्यारभ्यैकत्वविवक्षणान्न सङ्ख्याधिक्यमित्यन्तं वाक्यम् । मध्ये न सङ्ख्याधिक्यमित्यधिकम् । मध्ये तत्सत्त्वेनोत्तरं विवक्षणादित्यन्तमेव वाक्यम् । तत्र नेत्याद्यधिकमिति ज्ञेयम् । मूलकोशाद्युक्तेश्च । ननु विभ्वावाजयोर्ग्रहणमङ्गीकृत्याश्विनोर्द्यावापृथिव्योश्चैकत्वविवक्षणात् त्रयोदश अश्विनोर्द्वित्वाभावात् द्वादशत्वापात इत्यत इष्टापत्त्या परिहरति **अत्र च पक्ष इति** । **उरुक्रमभिन्ना इति** । द्यावापृथिव्योरेकत्वेनोरुक्रमस्य चोपास्यतया बहिर्भावाङ्गीकारेऽपि द्वयोः स्थाने विभ्वावाजयोः सत्त्वेनोरुक्रमं विहायैव सप्ताशीतिसङ्ख्यापूर्तेरिति भावः । अश्विनोर्द्यावापृथिव्योश्च भेदविवक्षायामृभुशब्देनैकस्यैव ग्रहणम् । ऋभुशब्देन त्रयाणां ग्रहणे त्रयोर्वैकत्वेन विवक्षेति पक्षे भेदेऽप्युरुक्रमपरित्यागे पूर्वत्रैकोनसप्ताशीतित्वेन शतस्यैकोनता । द्वितीये त्रयोदशतानामेकोनसत्त्वे न सेति एकोनशतस्यैव तारतम्यगणनसम्प्रदाय इत्यर्थः । स्वामिनस्तु । ततश्च पितृभिः सङ्ख्यापूरणान्नैकोनशतत्वं पूर्वत्र । उत्तरत्र तु पित्रन्तभविनाष्टाशीतित्वात् तदन्येषां द्वादशत्वेऽपि न शतन्यूनतेति पूर्वोक्तपक्षद्वयेऽपि तारतम्यगणनायां शतसङ्ख्याकत्वं युक्तमिति स्वामिन आहुरित्यर्थः । **तेषां** पितॄणाम् । न किञ्चिदेतत् । शतसङ्ख्याकत्वानुपपत्तिरूपं किञ्चित्फलमेतद्दूषणे नास्तीत्यर्थः । न किञ्चिदित्यतःपरं वेदयन्तीति पाठः । स्वाम्यभिप्रायमाविष्कर्तुं विभ्वावाजानन्तर्भावान्तर्भावाश्विद्यावापृथिव्योरनेकत्वैकत्वपक्षयोर्निष्कर्षमाह **अयमत्रेति** । अत्र प्रागुदाहृतपक्षद्वयेऽपि पित्रन्तभवि शतसङ्ख्याकत्वोपपादनप्रकार इत्यर्थः । **पित्रन्तर्भावेन सप्ताशीतिरिति** । उपक्रमस्थाने पितॄणां सत्त्वादिति भावः । **अष्टाशीतिर्वेति** । अत्रापि पित्रन्तर्भविनेति वर्तते । उरुक्रमस्थाने पितॄणां ग्रहणम् । द्यावापृथिव्योरेकत्वेऽपि विभ्वावाजान्तर्भविन द्वयोः प्राप्तावष्टाशीतित्वं युक्तमिति भावः । **तत्र** पक्षद्वयेऽपि ।

पक्षद्वयेपीति । त्रयोदशदेवतापक्षे ऋभोरेकत्वेनोरुक्रमस्य च त्यागेन षडशीतित्वेऽपि पित्रन्तभवेऽश्विनोश्च समतया शेषेषु गणने त्रयाणां प्राप्तेरेकोननवतित्वम् । द्वादशपक्षे ऋभुशब्देन त्रयाणां ग्रहणाद्विभ्वावाजौ पितरः समतयाऽश्विनौ चैकत्वं प्राप्तौ । एवं चतुष्टयमधिकं सम्पन्नम् । उरुक्रमभिन्नेष्वपि द्यावापृथिव्योरेकत्वेन पञ्चाशीतिदेवतानामेव सत्त्वात् तेषामुक्तं च चतुष्टयसहकारे एकोननवतित्वं भवतीत्यर्थः । पक्षद्वयेऽप्यवशिष्टाः प्रधानवाय्वाद्या एकादशेति शतं युक्तमिति भावः । **ताभ्य इत्यादि** । शेषसुपर्णसदाशिवभार्याभ्यः इन्द्राः शतावराः । नन्विन्द्रपदस्थितत्वेन विष्णुवाय्वादीनामिन्द्रभूतानामुत्तमाधमभेदभिन्नानां न ताभ्यः शतावरत्वं युक्तमित्यतः सङ्कोचयति **पुरन्दर इतीरिता इति** । तच्छब्दप्रयोगवन्त इत्यर्थः । अन्ये विष्णुवायुपुरन्दरव्यतिरिक्ता इन्द्रा अन्याश्च पर्जन्यमित्राद्या देवताः । तेभ्यो विष्णुवाय्वादिभ्यः शतावराः । शतशब्दो बह्वर्थः । यथायोग्यमवरा इत्यर्थः । अत्र च पुरन्दरस्योपेन्द्राधमत्वेनोक्ता अन्ये देवा नवकोटिदेवाः तेषां सर्वेषां पुरन्दरावरत्वायोगादिना तत्रतत्रापवादोऽपि सनत्कुमारास्तु सदेत्यादिना भाष्ये कथितः । तेषां च देवानां सनत्कुमारादिव्यतिरिक्तानामेव पुरन्दरादिभ्योऽन्यूनदेवेभ्योऽपि न्यूना ये कर्मदेवाः तत्समा न ता कर्मदेवता इति स्मृता इत्यादिना तत्र न भाष्येऽभिहित इत्यर्थः । पुष्करः कर्माभिमानी । कर्मणा देवत्वं प्राप्ता बल्याद्याः प्रियव्रतकार्तवीर्याद्याश्च कर्मदेवता इति ज्ञेयम् । शतावरत्वेनेति तु उत्तरमूलानुवादरूपं तदर्थकम् । **शतदेवतेति** । शतान्तर्गतदेवतेति प्रागुक्त एवार्थः ।

स०व्र०— वक्ष्यमाणस्येति । ब्रह्मपुत्रका इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । तत्र भृगुव्यतिरिक्तब्रह्मपुत्रा एव ग्राह्या इति भावः ।

चषकः— मित्रेण तुल्यमिति । 'तेन तुल्यमि'ति तृतीयान्ताद्वतिरिति भावः । **स्मरणादिति** । इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुगिति पाणिनिस्मृतेरित्यर्थः । कसुनुवदिति तृतीयान्ताद्वतिरित्याह **ब्रह्मपुत्रैरिति** ।

॥ इति बृहत्संहितावचनेन देवतातारतम्यनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ लक्ष्मीदेव्याः नित्यमुक्तत्वात् अधिकारिवर्गे न परिग्रहः ॥

२३२ **सु०— ननु महालक्ष्मीः प्राणादप्युत्तमाऽस्ति । तत्कथं प्राणावसानत्वमधिकारिणामित्यत आह एतेभ्य इति ।**

अनु०— एतेभ्योऽभ्यधिका श्रीस्तु सदा मुक्ता विशेषतः ।
तत्समो नास्ति परमो हरिरेव न चापरः ।

संहितायां बृहत्यां तु स्वयं भगवतोदितम् ।
तदेतदखिलं

यद्यपि श्रीरेतेभ्यो विशेषतोऽभ्यधिका । तयाऽपि सदा मुक्ता बन्धरहितेति नाधिकारिवर्गे गृह्यते । तस्याः समो नास्तीति स्वरूपकथनम् ।

एतेन कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्य इत्यधिकरणस्य तात्पर्यमुक्तं भवति ।

परमो हरिरेव न चापर इत्यनेन 'व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्' 'सैव हि सत्यादयः' इत्यधिकरणद्वयस्य तात्पर्यमुक्तं वेदितव्यम् ।

परि०— **एतेनेति** । 'सदा मुक्ता विशेषत' इति कथनेनेत्यर्थः ।

गु०दी०— **परमो हरिरेव त्वित्यत्र** लक्ष्म्या अपि परमः अधिकारिमण्डलेश्वरात् परमो हरिरेवेत्यर्थः ॥ ३ । ३ । २१ ॥

यादु०— **एतेनेति** । सदामुक्तेत्यनेनेत्यर्थः । 'कामादितरत्रे'त्यत्र स्वेच्छयैव मूलस्थाने स्थिताऽन्यत्रावतारान् करोतीश्वरेच्छानुसारेणेत्युक्त्या बन्धाभावोपपादनेन नित्यमुक्ततायाः कथितत्वात् ॥ **व्यतिहार इत्यादि** । परमो हरिरित्यनेन व्यतिहार इत्यस्य तात्पर्यमुक्तमिति मन्तव्यम् । तत्र प्राणादुत्तमं नास्तीति प्राप्ते पूर्वाध्याहारेणास्ति प्राणादुत्तममित्युक्तत्वात् । न चापर इत्यनेन सैव हि सत्यादय इत्यस्य । तत्र कृतिर्निष्ठा ज्ञानमित्यादीनां भेदाद्ब्रह्व उत्तमा इत्याशङ्कायां सत्यादिगुणाः तस्या एव परदेवतायाः स्वरूपभूता अतो न भगवदपरमुत्तममित्युक्तत्वात् ।

शे०चं०— सदा मुक्तेत्यनेनैवाधिकारित्वाभावसमर्थनाद्विशेषत इत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया तद्योजयति **यद्यपीति** । न चात्राप्यभ्यधिकेत्येतावतैव पूर्तेस्तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । प्राणान्तानां पूर्वपूर्वापेक्षा शतगुणैराधिक्यवल्लक्ष्म्याः प्राणापेक्षया न तथाऽधिकत्वं किन्त्वधिकमिति ज्ञापनार्थतयाऽर्थवत्त्वादिति भावः । तत्तदधिकरणतात्पर्यकथनपरपूर्वोत्तरवाक्यसन्दृष्टतया तत्समो नास्तीत्यस्याप्यधिकरणतात्पर्यकथनपरत्वं प्रतीयते । तच्च न सम्भवति । तत्समाभावस्याधिकरणप्रतिपाद्यत्वाभावादित्यत आह **तस्याः समो नास्तीति** ॥ **स्वरूपकथनमिति** ॥ **एतेनेति** । सदामुक्तेत्यनेनेत्यर्थः । तत्र तस्या नित्यमुक्तत्वकथनादिति भावः ॥ **अधिकरणद्वयस्येति** । परमो हरिरित्यनेन 'व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवदि'त्यस्य तात्पर्यमुच्यते । तत्र प्रश्नपरिहाराध्याहारेण विष्णोः प्राणोत्तमतायाः साधनात् । न चापर इत्यनेन 'सैव हि सत्यादय' इत्यस्य तत्र सत्यादीनां भगवत्स्वरूपताप्रतिपादनेन भगवदपरस्योत्तमत्वाभावसाधनादिति भावः ।

२३३ सु०— ननूपनिषदि नामाद्याः प्राणान्ताः पञ्चदशोक्ताः । अत्र चोषाः स्वाहेत्यादिना चतुर्दशैव तत्कथं न विसंवाद इत्यतो बृहत्संहितावचनेनानुक्तमेकं स्वयमाह **प्राण इति** ।

अनु०— प्राण आहङ्कारिक एव च ।
इन्द्रादनन्तरो ....॥

तैजसाहङ्कारादुत्पन्नः प्राणश्च अपरोऽस्ति । स च इन्द्रादनन्तर एव अनिरुद्धादुत्तमो ज्ञातव्यः । परप्राणव्यावृत्त्यर्थमाहङ्कारिक एवेत्युक्तम् ।

शे०चं०— अत्र चेति । बृहत्संहितायामित्यर्थः । तामसादिभेदभिन्नत्रिविधाहङ्कारकार्यत्वप्रतीतिनिरासायाह **तैजसेति** । 'बुद्धिः प्राणश्च तैजसावि'त्यन्यत्रोक्तेरिति भावः ।

वा०र०— तामसादीत्यादिपदेन वैकारिकतैजसपरिग्रहः ।

चषकः— गुरुमन्त्रपरित्यागीति । गुरोर्मन्त्रस्य च परित्यागीत्यर्थः ।

॥ इति लक्ष्मीदेव्याः नित्यमुक्तत्वात् अधिकारिवर्गे न परिग्रहः ॥

* * *

॥ अथ तारतम्यनिरूपणे उपनिषत्क्रमविरोधपरिहारः ॥

२३४ सु०— अयमत्र सङ्ग्रहः । पुष्करो नाम सर्वावरो देवः । 'कलाभ्यश्चान्यादेवेभ्यः कर्म प्रत्यवरं यतः । कलाभ्यः पृथगुक्तं तत्पुष्करः कर्म चोच्यत' इत्यन्यत्रोक्तत्वात् । ततश्शनैश्चरोऽधिकः । 'पृथिव्यात्मा शनिश्चे'ति वचनात् । तत उषाः (उपा) । ततो बुधः । उदकात्मको बुधश्चेति वचनात् । ततः स्वाहा । ततः पर्जन्यो वारुणी संज्ञा रोहिणी धार्मी विराट् । तत एकादश मनुश्च्यवनोचथ्यवैन्यशशबिन्दुहैहयप्रियव्रतगया अनुक्तदेवाश्च । 'प्रियव्रतो गयश्चैव कर्मदेवसमौ मतावि'त्यन्यत्रोक्तत्वात् । ततोऽश्विनौ विघ्नेशवित्तपौ विष्वक्सेनश्च । 'विष्वक्सेनो वायुजः खेन तुल्य' इति वचनात् । ततो मित्रो निर्ऋतिस्तारा प्रावहीति च । ततो मरीचिरत्र्यङ्गिराः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुर्वसिष्ठो विश्वामित्रो वैवस्वतमनुश्च । ततोऽग्निर्भृगुः प्रसूतिश्च । ततो नारदः । ततो वरुणः । ततश्चन्द्रसूर्यधर्माः शतरूपा

च । ततः प्रवहः । ततोऽनिरुद्धस्वायम्भुवबृहस्पतिदक्षाः शची रतिश्च । तत आहङ्कारिकः प्राणः । तत इन्द्रकामौ । तत उमा सुपर्णी उमात्मकत्वाच्छेषभार्या च । ततो जाम्बवत्याद्या भगवन्महिष्यषट् । अन्यत्रोक्तत्वात् । ततो रुद्रात्मकत्वाच्छेषश्च । ततो भारती तदात्मकत्वात्सरस्वती च । ततो मुख्यवायुस्तदात्मकत्वाद्ब्रह्मा च । ततो महालक्ष्मीः । ततो भगवानिति ॥ ३-३-२१ ॥

परि०— कलाभ्य इति । गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा इति षट्प्रश्नमन्त्रव्याख्यानरूपेयं स्मृतिः ॥ **अन्यत्रेति** । आथर्वणभाष्ये उक्तत्वादित्यर्थः ॥ **इति वचनात्** । इत्युक्तत्वात् । 'उदकात्मको बुधस्तस्मादुषा नामात्मिका ततः । ततः शनिः पृथिव्यात्मा कर्मात्मा पुष्करस्तत' इति षट्प्रश्नभाष्यवचनं ध्येयम् ॥ **अन्यत्रेति** । पञ्चमस्कन्धपञ्चविंशाध्यायतात्पर्य इत्यर्थः ॥ **इति वचनादिति** । भारततात्पर्ये तृतीयाध्याये उक्तत्वादिति ज्ञेयम् ॥ **अन्यत्रोक्तत्वादिति** । भारततात्पर्ये विंशोऽध्याये 'भैष्मी सत्या चैकतनुर्द्विधैव जाता भूमौ प्रकृतिर्मूलभूता । तयैवान्याः सर्वदानुप्रविष्टा' इत्यारभ्य 'यदावेशो हासमुपैति तत्र प्रद्युम्नतो विंशगुणाधिकाः स्युरि'त्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥

यादु०— कलाभ्यश्चेति । 'गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा' इति श्रुत्युक्तकलाभिमानिदेवेभ्य इत्यर्थः । **अन्यदेवेभ्य इति** । देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतास्वित्युक्तदेवेभ्य इत्यर्थः । कलाभ्य इत्युपलक्षणम् । अन्यदेवेभ्य इत्यपि ग्राह्यम् ॥ **पृथगुक्तमिति** । 'कर्माणि विज्ञानमयश्चात्मे'त्यत्र कर्माणीति पृथगुक्तमिति । पुष्करस्तुम्बुरप्रमुखेभ्य आजानजदेवेभ्योऽधिक इति ज्ञातव्यम् ॥ **अनुक्तदेवाश्चेति** । शतभिन्ना नवकोट्यन्तर्गता देवा इत्यर्थः ॥ **अन्यत्रोक्तत्वादिति** ॥ 'रामेण तुल्या जाम्बवती प्रियत्वे कृष्णस्यान्याः किञ्चिदूनाश्च तस्याः । यदावेशो बहुलः स्यादि'त्यादिना *भारततात्पर्यनिर्णये* उक्तत्वादित्यर्थः ॥ ३-३-२१ ॥

वं०प०— खेन तुल्य इति । आकाशाभिमानिना गणपतिना समान इत्यर्थः ॥

शे०चं०— तारतम्यज्ञानस्य मोक्षोऽन्तरङ्गताज्ञापनाय सर्वप्रतिपत्तृसाधारण्येनोक्तं तारतम्यं सङ्गृह्णाति **अयमत्रेति** । **अत्र** बृहत्संहितायाम् । या कक्ष्या नोक्ता आचार्यैरप्यत्रापूरिता स्वयं पूर्यते तत्रैवाचार्यवाक्यादिसम्मतिः प्रदर्श्यते । न तु तत्रोक्ततत्पूरितकक्ष्या त्वपीति क्वाचित्कसंवादकथनेन नियामकान्तरं मृग्यम् ॥ **कलाभ्यश्चेति** । गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा इति श्रुत्युक्तकलाभिमानिदेवेभ्य इत्यर्थः ॥ **अन्यदेवेभ्य इति** । देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतास्वित्युक्तदेवेभ्य इत्यर्थः । कलाभ्य इत्युपलक्षणम् । अन्यदेवेभ्य इत्यपि ग्राह्यम् ॥ **पृथगुक्तमिति** । 'कर्माणि विज्ञानमयश्चे'त्यस्यां श्रुतौ कर्माणीति पृथगुक्तमित्यर्थः । पुष्करश्च तुम्बुरप्रमुखेभ्य आजानदेवेभ्योऽधिक इत्यवधेयम् ॥ **अनुक्तदेवाश्चेति** । सोमार्हशतदेवताभिन्ननवकोट्यन्तर्गतदेवाश्चेत्यर्थः ॥

ततोऽश्विनावित्यादि । उपलक्षणं चैतत् । उक्तदेवेभ्योऽन्याः सोमार्हशतान्तर्गता देवताश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **उमासुपर्णीति** । उमासुपर्ण्यावित्यर्थः । **उमात्मकत्वादिति** । 'उमागिरिशावपि भारतीराविति स्म वाग्वेदगता ब्रवीति । अहीन्द्रपत्नीमहिपं विरिञ्चपत्नीं विरिञ्चं च विमुक्तिकाले । त एव यत्तत्पदमाप्नुवन्ती'ति चतुर्थे वक्ष्यमाण-त्वादिति भावः । **तदात्मकत्वाच्छेषश्चेति** । 'स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रौद्रपदं ततः । साङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादत' इति गारुडवचनादिति भावः । इतीत्यस्येत्ययमत्र सङ्ग्रह इति पूर्वेणान्वयः ॥३-३-२१॥

वा०र०— देवताश्चेत्यपीति । पर्जन्यप्रधानवाय्वाद्येकादशदेवताभिन्ना इत्यर्थः ।

॥ इति तारतम्यनिरूपणे उपनिषत्क्रमविरोधपरिहारः ॥

॥ इति इयदामननाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ दर्शनभेदाधिकरणम् ॥

॥ अथ योग्यतानुसारेण भगवदपरोक्षे वैलक्षण्यम् ॥

ब्र०सू०—॥ ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥

२३५ **सु०— एतद्व्याख्यातं भाष्ये उपासनाभेदवद्दर्शनभेद इति । तदस्पष्टम् । दर्शनभेदे मूलकारणस्यानुक्तत्वात् । ततो व्याख्याति दृष्टिरपीति ।**

अनु०— दृष्टिरपि योग्यानुसारतः ।

नानाविधेति शेषः ॥ ३-३-२२ ॥

शे०चं०— उपासनाभेदस्य दर्शनभेदे कारणस्योक्तेः कथं तस्यानुक्तिरित्यत उक्तं **मूलेति** । योऽयमुपासनभेदः कारणमुक्तो नासौ मूलकारणं यच्च मूलकारणं स्वरूपयोग्यताख्यमुपासनभेदेऽपि नियामकं तदत्र नोक्तमित्यर्थः ॥ ३-३-२२ ॥

॥ इति योग्यतानुसारेण भगवदपरोक्षे वैलक्षण्यम् ॥

॥ इति दर्शनभेदाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ प्रदानाधिकरणगुरुप्रसादाधिकरणौ ॥

॥ अथ समीचीनगुरुप्रसादस्य भगवदपरोक्षे मुख्यकारणत्वम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॐ ॥

२३६ सु०— अत्र प्रकृष्टं दानं प्रदानम् । प्रशब्दो न स्फुटं व्याख्यातो भाष्ये । अतः सूत्रार्थमाह **सम्यगिति** ।

अनु०— सम्यग्गुरुप्रसादश्च मुख्यतो दृष्टिकारणम् ।

न केवलं श्रवणादि किन्तु सम्यग्गुरुप्रसादश्च । **सम्यक्** प्रसादपूर्वकं गुरोर्यद्विद्यादानं तच्च भगवद्दृष्टेः कारणमित्यर्थः ।

यादु०— यथा गुरुदत्तं तथैव भवतीति भाष्येण गुरोर्दानप्रसादपूर्वकत्वरूपः प्रकर्षोऽर्थाल्लभ्यत एव । अन्यथा तथैव भवतीत्यस्यासम्भवात्, अत आह **स्फुटमिति** ॥ ३-३-२६ ॥

वं०प०— **गुरोर्यद्विद्यादानमिति** । विद्योपदेशः श्रवणादीति यावदित्यर्थः ॥ ३-६-२६ ॥

शे०चं०— दाननिष्ठस्य सम्यक् प्रसादपूर्वकत्वरूपप्रकर्षस्य 'यथा गुरुदत्तं तथैव भवती'ति भाष्येण सूचनात् कथमव्याख्यातत्वं तस्येत्यत उक्तं **स्फुटमिति** । ननु सम्यग्गुरुप्रसादश्चेत्यत्र सम्यग्गुरुप्रसादस्य दृष्टि-कारणत्वमुच्यते न तु तत्पूर्वकदानस्येति कथमिदं प्रशब्दव्याख्यानमित्यतः तस्य तात्पर्यमाह **सम्यगित्यादि** ॥

॥ इति समीचीनगुरुप्रसादस्य भगवदपरोक्षे मुख्यकारणत्वम् ॥

* * *

॥ अथ व्याख्यानक्रमव्यत्यासे कारणविशेषः ॥

२३७ सु०— ननु 'प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदि'ति सूत्रं प्रदानवदेवेत्यतः पश्चात्तनं तत्कुतो व्युत्क्रमः । उच्यते । योग्यताचिन्तासङ्गतं तदिति प्रकरणशुद्धये पूर्वमेव व्याख्यातमिति न दोषः ॥ ॥ ३-३-२६ ॥

वं०प०— योग्यताचिन्तासङ्गतं तदिति । इयदामननादिति योग्यतायाश्चिन्तितत्वात् । प्रज्ञान्तरे-त्यत्रापि योग्यताया एव चिन्त्यमानत्वात् प्रज्ञान्तरेति सूत्रं योग्यताचिन्तासङ्गतमित्यर्थः ॥ **तदित्यत्रेति** । तद्धि बलीय इति सूत्रे तच्छब्देन परामृश्यते न तु तत्पूर्वं दानापरपर्यायं श्रवणमपि येनोक्तदोषः स्यादित्यर्थः ॥

शे०चं०— न दोष इति । व्याख्यानस्य सौत्रक्रमविपरीतक्रमानुपपत्तिरूप इत्यर्थः ॥ ३-३-२६ ॥

॥ इति व्याख्यानक्रमव्यत्यासे कारणविशेषः ॥

* * *

॥ अथ गुरुप्रसादस्य श्रवणाद्यपेक्षया बलवत्त्वम् ॥

ब्र०सू०— ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥

२३८ सु०— अत्र गुरुप्र(साद)दानस्य बलवत्त्वमुक्तम् । तदयुक्तम् । श्रवणादितो हि बलवत्त्वम् । तच्च प्रदानशब्दार्थान्तर्गतमेव । न हि स्वस्मादेव स्वयं बलीय इति सम्भवतीत्यतो व्याचष्टे सम्यगिति । मुख्यतः श्रवणाद्यपेक्षयाऽतिशयेन । अयमभिसन्धिः । प्रदानशब्देन हि सम्यग्गुरुप्रसादपूर्वकं दानं प्रकृतम् । तत्र सम्यग्गुरुप्रसादमात्रं तदिति अत्र परामृश्यत इति ।

परि०— प्रदानशब्दार्थान्तर्गतमेवेति । प्रदानशब्देन श्रवणादेर्लभादिति भावः ।

गु०दी०— तच्च प्रदानशब्दान्तर्गतमेवेत्यत्र प्रदानं नाम न धनदानम् । किन्तु विद्यादानमेव । तच्च श्रवणमननादिरूपमिति प्रदानान्तर्गतम् । एवं च प्रदानस्य प्रकृष्टतावधेरन्यस्याभावात् स्वस्मात् स्वस्यैव प्रकृष्टत्वमागतमिति शङ्कार्थः ।

यादु०— तच्च प्रदानशब्दार्थेति । प्रदानं नाम न धनादिदानमत्र विवक्षितम्, किन्त्वनधिगतवेदार्थं शिष्यं प्रति वेदार्थव्याख्यानमधिगततदर्थेन सह विचारश्च । एतदुभयं च श्रवणमननरूपमेवेति भावः ।

शे०चं०— अत्र टीकायां गुरुप्रदानस्य बलवत्त्वमुक्तमित्येव मूलपाठः । गुरुप्रसादस्येति क्वाचित्कपाठेऽपि गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानस्येत्येवार्थोऽवधेयः । सौत्रतच्छब्दस्य पूर्वसूत्रप्रकृतप्रदानपरत्वेन प्रसादमात्रपरत्वासम्भवादिति द्रष्टव्यम् ॥ **तच्चेति** । श्रवणादिकं चेत्यर्थः ॥ **अत्र परामृश्यत इति** । श्रवणादेः श्रवणाद्यपेक्षया-

ऽतिशयस्य बाधितत्वेन तच्छब्दस्य विशिष्टदानपरामर्शकत्वायोगाद्योग्यतया विशेषणीभूतगुरुप्रसादमात्रपरामर्शकत्वमेवेति भावः ।

॥ इति गुरुप्रसादस्य श्रवणाद्यपेक्षया बलवत्त्वम् ॥

* * *

॥ अथ श्रवणादिकं सदा कर्तव्यम् ॥

२३९ **सु०—** लिङ्गभूयस्त्वादित्युक्तम् । यास्वाख्यायिकासु लिङ्गानि दृश्यन्ते तत्र गुरुप्रसादेनैव ज्ञानप्राप्तिश्रवणात् श्रवणादिकं न करणीयमिति शङ्का स्यात् तां निवारयितुं तदपीत्युक्तम् । तद्व्याख्याति **श्रवणादि चेति** ।

अनु०— श्रवणादि च कर्तव्यं नान्यथा दर्शनं क्वचित् ॥

कुत इत्यत आह **नान्यथेति** । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रुत्या च प्रमाणानामेव प्रमेयाधिगतिसाधनत्वनिश्चयादिति भावः । आख्यायिकास्वपि श्रवणादीनामनुक्तिमात्रम् । न पुनरभावोक्तिरस्ति ॥ ३-३-२७ ॥

परि०—यास्वाख्यायिकास्विति । छान्दोग्ये चतुर्थेऽध्याये सत्यकामो जाबालिरित्यादिरूपासु गौतमं प्रति सत्यकामस्य ज्ञानार्थं प्रार्थनादिरूपाणि गुरुप्रसादस्य बलवत्त्वे लिङ्गानि दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ **गुरुप्रसादेनैवेति** । 'अत्र ह न किञ्चन वीयाये'त्यनुज्ञानेन प्रसादावगतेरिति भावः ॥ **इत्युक्तमिति** । सूत्र इति योज्यम् ॥ **श्रुत्या चेति** । श्रोतव्य इत्यादिश्रुत्या चेत्यर्थः ॥ **प्रमाणानामिति** । गुरूपदेशानुमानप्रत्यक्षाख्यश्रवणमननरूपप्रमाणानामित्यर्थः ॥ ३-३-२७ ॥

गु०दी०— लिङ्गानि दृश्यन्ते इत्यत्र ऋषभादिभ्यः श्रुतवतोऽपि सत्यकामस्य 'भगवांस्त्वेव मे कामे कामविषये ब्रूयादि'ति गुरुः प्रार्थ्यते । श्रवणसम्पत्तिमताऽपि सत्यकामेन तामुपेक्ष्य गुरुप्रार्थनं गुरुप्रसादस्य प्रबलत्वे एकं लिङ्गम् । 'अत्र हि न किञ्चन वीयाय' । अत्र श्रुतवताऽपि त्वया गुरुत्वेन मम प्रार्थने न किञ्चन वीयाय न नष्टमभूदिति स्वप्रार्थने गुरोरनुज्ञादानं द्वितीयं लिङ्गम् । अग्न्यादिभ्यः प्राप्तविद्येनाप्युपकोसलेन पुनरपि गुरोः प्रार्थनं तृतीयं लिङ्गम् । एवं च गुरुप्रसादस्यैव प्रबलत्वे लिङ्गभूयस्त्वात् स एव प्रबलः । यद्यपि श्रुतं मयेति श्रवणमपि तेनानूद्यते । तथापि तदुपेक्ष्य गुरुप्रार्थनात् तदकिञ्चित्करम् । यथा हि सकृदुक्तवता तदैव पुन-

भोजनप्रार्थने प्राचीनं भोजनमिति लभ्यते । तथेति शङ्कितुराशयः । **अनुक्तिमात्र**मित्यत्र ब्रूयादित्येवोच्यते । न तु श्रवणादिकं ब्रूयादिति । अतोऽनुक्तिमात्रमित्यर्थः ॥ ३ । ३ । २७ ॥

यादु०— तत्र गुरुप्रसादेनैवेति । 'अत्र ह न किञ्चन वीयाये'त्यनुज्ञानादिना तत्र प्रसादोऽवगम्यत इति भावः ॥ ३-३-२७ ॥

वं०प०— श्रुत्या चेति । श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुत्या चेत्यर्थः ॥ ३-३-२७ ॥

शे०चं०— उक्तमिति । सूत्र इति शेषः ॥ **श्रुत्या चेति** । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति श्रुत्या चेत्यर्थः ॥ **प्रमाणानामेवेति** । तत्त्वसाक्षात्कारलक्षणायाः प्रमेयावगतेः । निदिध्यासनसहकृतमनः-करणत्वेन निदिध्यासनं विनाऽनुपपत्तेर्निदिध्यासनस्य श्रवणादिना विनाऽसम्भवाच्छ्रवणादेर्दर्शनं प्रति कारणत्व-मित्यर्थः । तर्ह्युक्तविधाख्यायिकाविरोधः । तत्र गुरुप्रसादेनैव ज्ञानप्राप्तिश्रवणादित्यत आह **आख्यायिका-स्वपीति** । उक्त्यनुक्त्योश्च न विरोधित्वमिति भावः ॥ ३-३-२७ ॥

वा०र०— प्रमाणानामेवेति । एवं सति श्रवणभङ्गः प्राप्त इत्यतः सङ्गतिकथनोक्तनिधिध्यासनाङ्गि-त्वानुसारेण योजयति **तत्त्वसाक्षात्कारेति** ।

स०व्र०— प्रमाणानामेवेति ॥ तत्त्वसाक्षात्काररूपप्रमेयावगतेः निदिध्यासनसहकृतमनःकरणकत्वेन निदिध्यासनस्य श्रवणादिना विनाऽसम्भवाच्छ्रवणादेः कारणत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

॥ इति श्रवणादिकं सदा कर्तव्यम् ॥
॥ इति अधिकारितारतम्यस्य मुख्यप्राणावधित्वसमर्थनम् ॥

॥ इति प्रदानाधिकरणगुरुप्रसादाधिकरणौ ॥

★ ★ ★

॥ अथ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥

॥ अथ गुरुस्वीकारविचारः ॥
॥ अथ गुणाधिकं गुरुं परित्यज्य हीनाश्रयणं सर्वथा न कर्तव्यम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया-मानसवत् ॐ ॥

२४० **सु०—** किं प्रथमप्राप्त एव गुरुरुत तं परित्यज्यान्योऽपि स्वीकर्तुं शक्यत इति संशये 'गुरुमन्त्रपरित्यागी रौरवं नरकं व्रजेदि'ति गुरुपरित्यागे दोषस्मरणात् प्रथमप्राप्त एवेति प्राप्ते विकल्प उच्यते। स हीनसमोत्तमेषु किं विषय इति न ज्ञायते। दोषस्मरणस्य का गतिरित्यतो व्यक्तं व्याख्याति **गुणाधिकमिति**।

अनु०— गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात्क्वचित्।

क्वचित्प्रयोजनविशेषेऽपि। दोषस्मरणं तद्विषयमिति भावः।

शे०चं०— स इति। सौत्रो विकल्प इत्यर्थः॥ **तद्विषयमिति**। गुणाधिकपरित्यागपूर्वकहीनगुरु-स्वीकारविषयमित्यर्थः।

॥ इति गुणाधिकं गुरुं परित्यज्य हीनाश्रयणं सर्वथा न कर्तव्यम्॥

* * *

॥ अथ अपरस्य उत्तमगुरुत्वे सः स्वीकार्य एव॥

२४१ **सु०—** एवं तर्हि सौत्रो विकल्पोऽधिकगुरुप्राप्तिविषयः किमिति नेत्याह **विपर्यय-स्त्विति**।

अनु०— विपर्ययस्तु कर्तव्यः सर्वथा शुभमिच्छता।

अधमगुरुपरित्यागेनोत्तमगुरुस्वीकार इत्यर्थः। अन्यथा दैवादादावल्पं गुरुं प्राप्तस्य शिष्यस्य प्रज्ञोत्कर्षवतो जातयोः संशयविपर्यासयोरज्ञानस्य च निवृत्तिः न स्यात्। तदिद-मुक्तं **शुभमिच्छतेति**।

परि०— एवं तर्हीति। पूर्वप्राप्तगुरुणा संशयविपर्ययाद्यनिवृत्तौ परित्यागस्य आवश्यकत्वे सतीत्यर्थः।

शे०चं०— एवं तर्हीति। दोषस्मरणस्य हीनविषयत्वेन सौत्रविकल्पस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेरिति भावः।

॥ इति अपरस्य उत्तमगुरुत्वे सः स्वीकार्य एव॥

२४२ **सु०— एवं तर्ह्यनुपदिशत उत्तमस्य त्यागेनोपदिशतोऽधमस्य स्वीकारोऽपि कर्तव्यः स्यात्। सत्यम्। प्रतिषेधवचनेन तत्रापोदितोऽयं न्यायः।**

परि०— प्रतिषेधवचनेनेति। 'गुरुमन्त्रपरित्यागी'ति प्रागुक्तवचनेनेत्यर्थः। **अयं न्याय इति।** विशेषलाभायान्यः प्राप्य इत्ययं न्यायो धर्मविषये अपोदित इत्यर्थः। 'तद्धीनं नाप्नुयादि'ति तु भाष्यं व्यासचित्तस्थवाक्यमेव न तु स्ववचनमिति।

गु०दी०— प्रतिषेधवचनेन तत्रापादितोऽयं न्याय इत्यत्र स न वदति चेत् कथञ्चित् प्रार्थनया तस्मादेव श्रोतव्यम्। तदनुज्ञया तत्सदृशगुर्वन्तरं वा स्वीकर्तव्यम्। ततो गुणाधिकगुरुर्वा प्राप्यः। दयादिगुणाधिको न वदतीत्यपि न युक्तियुक्तमिति ज्ञेयम्॥ ३। ३। २८॥

यादु०— प्रतिषेधवचनेनेति। 'तद्धीनं नाप्नुयात् क्वचिदि'ति प्रतिषेधवचनेन यस्माच्छुभप्राप्तिस्तं प्राप्नुयादित्ययं न्यायस्तत्रापोदित इत्यर्थः। सत्यकामः स्वकं गुरुमृषभाद्यनुज्ञयैव प्रापेति भाष्ये स्पष्टम्।

वं०प०— कर्तव्यः स्यादिति। संशयादिनिरासस्यावश्यकत्वादिति भावः॥ **प्रतिषेधवचनेनेति।** तद्धीनं नाप्नुयादिति निषेधवचनेनेत्यर्थः। **अयं न्यायः** संशयादिनिरासाय गुरुस्वीकाररूपो न्यायः। विषय एव स्यात्, समो गुरुरिति शेषः॥

शे०चं०— सत्यमिति। अनुपदिशदुत्तमपरित्यागेनोपदिशदधमगुरुस्वीकारः कार्य इत्येतत्सत्यमित्यर्थः। तर्हि 'गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात् क्वचिदि'ति प्रागुक्तन्यायविरोध इत्यत आह **अत्रापोदितोऽयं न्याय इति।** तत्रानुपदिशदुत्तमे गुरौ 'गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात् क्वचिदि'त्युक्तो न्यायोऽपोदितः। तत्र हेतुमाह **प्रतिषेधवचनेनेति।** प्रतिषेधवचनेनेत्यस्य शुभमिच्छतेत्यपवादेनेत्यर्थः। तदपरित्यागे शुभमिच्छतेत्युक्ताज्ञानादिनिवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः। गुरुमन्त्रपरित्यागीति प्रतिषेधवचनस्योपदिशदुत्तमपरित्यागेन अधमस्वीकारविषयत्वेन अनुपदिशत् उत्तमपरित्यागेनोपदिशत् अधमस्वीकारविषयत्वाभावादिति भावः। यद्वा तथा चोपदिशत् 'गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयादि'ति न्यायपर्यवसानान्न तद्विरोध इति हृदयम्। अज्ञानादिपरिहारार्थं पूर्वपरित्यागेनोत्तमस्वीकारः कार्य इति न्यायो गुरुमन्त्रपरित्यागीति प्रतिषेधवचनेन तत्रापोदित इत्यर्थ इत्यप्याहुः। तद्धीनं नाप्नुयात् क्वचिदिति प्रतिषेधवचनेन यस्माच्छुभप्राप्तिः तं प्राप्नुयादित्ययं न्यायः तत्रापोदित इत्यर्थ इत्यन्ये।

वा०र०— अत्र पक्षे प्रतिषेधवचनेनेत्यस्य पृष्टं तत्त्वादिकमाश्रयणीयमित्यपरितोषादाह **यद्वा प्रतिषेधवचनेनेत्यस्येति। अज्ञानादिपरिहारार्थमिति।** पूर्वपरित्यागेनोत्तमः स्वीकार्य इति न्याय उत्तमेऽनुपदिशत्यपोदितः। सर्वस्य हीनस्यापि प्रवक्तृत्वेन ततो मन्त्रप्राप्त्यनन्तरमुत्तरगुरोर्वृथैव स्वीकारेण 'गुरुमन्त्रपरित्यागी'

इति वचनावकाशेन तन्निषेधप्रवृत्तेरित्यर्थः । अन्यथाख्यातिपक्षमाह **तद्धीनमिति** । प्रमाणानामेवेति एवसत्ति-श्रवणभङ्गीति प्राप्तमित्यतः सङ्गतिकथनत्वं निदिध्यासनाङ्गित्वानुसारेण योजयति तत्त्वसाक्षात्कारेति ।

स०व्र०— सत्यमिति । अनुपदिशदुत्तमपरित्यागेनोपदिशदधमस्वीकारः कर्तव्य इत्यर्थः । तर्हि 'गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात् क्वचिदि'ति प्रागुक्तन्यायविरोध इत्यत आह **तत्रापोदितोऽयं न्याय इति** । तत्रानुपदिशदित्युत्तमगुणाधिकमित्याद्युक्तन्यायोऽपोदितः । तत्र हेतुमाह **प्रतिषेधवचनेनेति** । गुरुमन्त्रपरित्यागीति प्रतिषेधवचनस्योपदिशदुत्तमपरित्यागेनाधमस्वीकारविषयत्वेनानुपदिशदुत्तमपरित्यागेनोप-दिशदधमस्वीकारविषयत्वाभावादिति भावः । अज्ञानादिपरिहारार्थं पूर्वपरित्यागेनोत्तरः स्वीकार्य इति न्यायः । गुरुमन्त्रपरित्यागीति प्रतिषेधवचनेन तत्रोपदिशत इत्यर्थ इत्याहुः । यद्वा सत्यमित्यादेरयमर्थः । अनुपदिशदुत्तम-परित्यागेनोपदिशदधमस्वीकार इत्येतत्सत्यमित्यर्थः । तर्हि गुणाधिकमित्याद्युक्तन्यायबाध इत्यत उक्तं **तत्रा-पोदितोऽयं न्याय इति** । अनुपदिशदुत्तमे गुणाधिक इत्याद्युक्तन्यायोऽपोदितः । तत्र हेतुमाह **प्रतिषेधवचनेन इति** । शुभमिच्छतेत्यनेन ज्ञानमिच्छतेत्यर्थः । तदपरित्यागे शुभमिच्छतेत्युक्त-अज्ञाननिवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः । तथा चोपदिशत् 'गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयादि'ति न्यायपर्यवसानान्न तद्विरोध इति हृदयम् ।

॥ इति अनुपदेशकोत्तमगुरुं परित्यज्य उपदेशकाधमगुरुः स्वीकर्तव्यः ॥

* * *

॥ अथ गुर्वोः समत्वे पूर्वगुर्वाज्ञया परः स्वीकर्तव्यः ॥

२४३ **सु०— तर्हि सौत्रस्य विकल्पस्य को विषय इत्यत आह सम इति ।**

अनु०— समे विकल्प एव स्यात्

पूर्वस्वीकृतेन गुरुणा समे गुरौ स्वयमेव प्राप्ते सति स्वीकारस्य विकल्प एव स्यात् । न तु नियमः । सम एवेति वा सम्बन्धः ।

शे०चं०— अत्र पक्षे एवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धलाभेऽपि सौत्रस्य विकल्पस्य को विषय इत्यस्य विकल्प एवेत्येतन्नोत्तरमित्यपरितोषादाह **सम एवेति वा सम्बन्ध इति** । योग्यतावशादेवकारो भिन्नक्रम इति भावः ।

॥ इति गुर्वोः समत्वे पूर्वगुर्वाज्ञया परः स्वीकर्तव्यः ॥

* * *

॥ अथ अनुज्ञाभावे दोषः ॥

२४४ सु०— दोषस्मृतेर्विषयान्तरं च दर्शयितुमाह **पूर्वेति** ।

अनु०— पूर्वानुज्ञा च सर्वथा ।

समगुर्वन्तरस्वीकारे **पूर्वस्यानुज्ञा च सर्वथा** भाव्या । विनाऽनुज्ञया समानपूर्व-परित्यागविषयं दोषस्मरणमिति भावः ।

वं०प०— गुर्वन्तरेति । ततश्चाधमगुरुं परित्यज्योत्तमगुरुप्राप्तावपि पूर्वानुज्ञाऽपेक्षितेति प्रतीतिनिरासायेत्यर्थः ।

* * *

२४५ सु०— पूर्वानुज्ञा च इत्येतद्गुर्वन्तरप्राप्तिमात्रविषयमिति मन्दप्रतीतिनिरासाय आह **तदुत्तमेति** ।

अनु०— तदुत्तमगुरुप्राप्त्यै पूर्वानुज्ञा न मृग्यते ।

तत् इति पूर्वप्राप्तस्य परामर्शः । तस्मात् उत्तमस्य गुरोः प्राप्त्यै पूर्वस्य अनुज्ञा न मार्गणीया ।

वं०प०— 'समे विकल्प एव स्यात् पूर्वानुज्ञे'ति समगुरुस्वीकार एव पूर्वानुज्ञायाः स्पष्टं प्रतीयमानत्वात् मन्देत्युक्तम् ।

शे०चं०— 'विपर्ययस्तु कर्तव्यः सर्वथा शुभमिच्छते'ति पूर्वं सर्वथा तस्य स्वीकर्तव्यतासमर्थनेन पूर्वानुज्ञासापेक्षत्वे तदनुपपत्त्या पूर्वानुज्ञाया न गुर्वन्तरप्राप्तिमात्रविषयत्वप्रतीतेरवसर इत्यत उक्तं **मन्देति** ।

॥ इति अनुज्ञाभावे दोषः ॥

* * *

॥ अथ गुरोः विद्याभिमानिदेवतानाञ्च प्रसादं विना नैव मोक्षः ॥

२४६ सु०— गुरुप्रसादः सर्वथा भाव्य इति सूत्रकृतोक्तम् । तद्विद्यादेवतयोरपि प्रसाद-स्योपलक्षणमिति विवक्षुर्गुरुविद्यादेवतास्वरूपं तावदाह **गुरुरिति** ।

अनु०— गुरुर्ब्रह्माऽखिलानां च विद्या चैव सरस्वती ।
देवता भगवान्विष्णुः सर्वेषामविशेषतः ।

येषां तेषामिति विशेषं विहाय सर्वेषामेव । ततः किमित्यत आह तदिति ।

तत्प्रसादेन मुक्तिः स्यान्नान्यथा तु कथञ्चन ।

न केवलं गुरुप्रसादेन किन्तु विद्यादेवतयोरपीत्यर्थः । मुक्तिः इति ज्ञानादेरुप-लक्षणम् ।

गु०दी०— यद्यपि भगवत्प्रसादः प्रागपि समर्थितः । तथापि तदिष्टदेवत्वेनैव । विद्यादेवतात्वेनापि तत्प्रसादोऽपेक्षित इति भावेनोक्तं **विष्णुः सर्वेषामविशेषत इति** ॥ ३ । ३ । ३४ ॥

इति श्रीमद्वादिराजपूज्यचरणविरचितायां गुर्वर्थदीपिकायां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

वं०प०— विद्यादेवतयोरिति । विद्याभिमानिनी च प्रतिपाद्यदेवता चेति विद्यादेवते तयोरित्यर्थः ।

शे०चं०— विवक्षुरिति । तत्प्रसादेन मुक्तिः स्यादित्यादिना अनुपदमेवेति शेषः । अनेन मुक्त्यर्थतया देवतादिप्रसादस्यावश्यकत्वप्राप्तावपि सम्यग्गुरुप्रसादश्च मुख्यतो दृष्टिकारणमिति प्रकृतभगवद्दृष्टिं प्रति विद्या-देवताप्रसादस्यावश्यकताया अलाभात् तल्लाभाय मुक्तिपदं तदुपलक्षणतया व्याचष्टे **मुक्तिरितीति** ।

वा०र०— येषां तेषामिति विशेषं विहायेति मूलम् । अत्र विशेषत इति पञ्चमी । अनाश्रित्येति ल्यबन्तलोपनिमित्ता । अविशेषत इत्यत्रत्यनञः सामर्थ्यादाश्रित्येति ल्यबन्तेन सम्बन्धे विशेषमनाश्रित्येति लब्धं इत्याशयेन तात्पर्यकथनं विशेषं विहायेत्यनेन कृतम् । न तु विहायेत्येतदेव ल्यबन्तमत्राभिप्रेतम् । तथा सति अविशेषत इति नञो वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति ज्ञेयम् । विद्याविशेषदेवताविशेषयोरेकप्रकारव्युत्पाद्यत्वाद्विद्याविशेषे देवताविशेष इत्युक्तमित्यदोषमिति मङ्गलम् ।

आनन्दाब्धिप्रजातत्रिदशतरुगुरुश्रीनिवासानुजश्री-
विद्याधीशाख्यरत्नाद्भुतविदमृतगोः केशवाचार्यवर्यात् ।
रुग्मिण्यायां प्रजातस्य विबुधनरसिंहस्य गुर्वीयसौध-
व्याख्यापाठादिशोधात्मकविवृतिकृतावन्तगः पादुपास्तेः ॥

इति श्रीमत्सकलविद्वद्वृन्दशिखामणिश्रीपाण्डुरङ्गिकेशवाचार्यनामकश्रीगुरुराजवर्यविरचित श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यव्याख्यानरूपशेषवाक्यार्थचन्द्रिकाया व्याख्यापाठादिशोधात्मकविवृतौ वाक्यार्थरत्नमालाभिधायां गुरुराजपुत्रपाण्डुरङ्गिनरसिंहसूरिविरचितायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

श्रीमद्गुर्वन्तर्गतमध्वान्तर्गतश्रीहयवदनप्रीतिरस्तु ॥

॥ इति गुरोः विद्याभिमानिदेवतानाश्च प्रसादं विना नैव मोक्षः ॥

* * *

॥ अथ स्वोत्तमाः असाधारणगुरवः ॥

२४७ **सु०— साधारणं गुरुमुक्त्वा असाधारणानाह स्वोत्तमास्त्विति ।**

अनु०— स्वोत्तमास्तु क्रमेणैव सर्वेषां गुरवः स्मृताः ।

क्रमेणैवेति साक्षादुत्तमो गुरुस्ततोऽप्युत्तमो गुरुतर इत्यादि । एवं विद्याविशेषे तद्देवताविशेषोऽपि ज्ञातव्यः ।

परि०— एवं विद्याविशेषे तत्तद्देवताविशेषोऽपीति । गुरुविशेष इवाग्निमीळ इत्यादि-विद्याविशेषे अग्न्यादिर्विष्णुभिन्नदेवताविशेषोऽपि ज्ञायत इत्यर्थः । ऋग्भाष्योक्तदिशा गायत्र्यादि-छन्दस्कविद्यानां गरुडादेरप्यभिमान्यादिदेवतात्वादिति ज्ञेयम् ।

यादु०— असाधारणान् गुरूनुक्त्वा असाधारणे विद्यादेवते अप्याह **एवं विद्याविशेष इति** । उमाद्यभिमन्यमानविद्याविशेषे । विष्ण्वन्यप्रतिपाद्यविशेषोऽपि ज्ञातव्य इत्यर्थः ।

वं०प०— गुरुतरः परमगुरुः ॥ ३-३-२८ ॥

शे०चं०— असाधारणगुरुवदसाधारणविद्यादेवतयोरप्यवश्यवक्तव्यत्वात् तदनुक्तिरत्र अयुक्ता भाष्य-काराणामित्यत ऋग्भाष्ये तयोरुक्तत्वात् तदनुसारेण शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वात् तदनुक्तिः न दोषमावहती-त्यभिप्रेत्य 'ऋते तत्र प्रसिद्धाश्च देवता श्रीस्तथाऽत्र च । ऋते प्रसिद्धा ब्रह्मैव ततस्तेन क्रमेण च । पूर्वप्रसिद्धवर्जं तु शक्रान्ता देवता मताः । इन्द्रावरा विशेषेण लिङ्गेनैव पृथक् पृथक् । देवतास्तत्र तत्र स्युरेष एव परो विधिः'

इति विद्यादेवताविशेषप्रतिपादकमृग्भाष्यं मनसि निधाय असाधारणे विद्यादेवते आह **एवमिति** । विद्याविशेष-सहितः तद्देवताविशेष इति मध्यमपदलोपी समासः । अम्भ्रणीसूक्तादिरूपविद्याविशेषो लक्ष्म्यादिरूपदेवता-विशेषोऽपि ग्रन्थान्तरानुसारेण ज्ञातव्य इत्यर्थः ।

॥ इति स्वोत्तमाः असाधारणगुरवः ॥

* * *

॥ अथ सर्वेषां प्रति चतुर्मुखब्रह्मण एव मुख्यगुरुत्वम् ॥

२४८ **सु०— नन्वस्तु विद्यात्वं विद्याभिमानित्वात्सरस्वत्यादीनाम् । देवतात्वं च विद्या-प्रतिपाद्यत्वाद्विष्णोः । ब्रह्मणो गुरुत्वं तु कुतः । विद्योपदेष्टृत्वं हि गुरुत्वम् । न च सर्वान् प्रति ब्रह्मणः तदस्तीत्यत आह उपदेश इति ।**

अनु०— उपदेशो ब्रह्मणस्तु सर्वेषामेव मुक्तये ॥

इह जन्मान्तरे वा हिरण्यगर्भोपदेशेन विना न कस्यापि मुक्तिरित्यतस्तस्य गुरुत्व-मुपपन्नम् । तदितरेषामप्युत्तमानां विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकत्वात् गुरुत्वम् अप्रवर्तकानां तु अनुग्राहकत्वादिनेति ॥ ३-३-२८ ॥

परि०— विद्यासम्प्रदायेति । शिष्येभ्यो व्याख्यानसम्प्रदायः ॥ **अनुग्राहकत्वादिनेति** । **अनुग्राहकत्वं** श्रवणादौ प्रेरणा । करणपाटवादिदानम् **आदिपदार्थः** ॥ ३-३-२८ ॥

यादु०— नन्वेवमुपदिशत एव गुरुत्वे स्वोत्तमास्तु क्रमेणैवेत्युक्तविरोधः । सर्वेषां स्वोत्तमानामुप-देष्टृत्वाभावादत आह **तदितरेषामिति** । अनुग्राहकत्वादिनेत्यत्रादिपदेन 'श्रीमदानन्दतीर्थीयमतमाचन्द्रतारकम् । आ सेतोराहिमाद्रेश्च समीचीनं प्रवर्ततामि'त्यादि तत्कर्तृकं प्रार्थनं तत्त्वाभिमानिरुद्रादिकर्तृकं सन्मार्गप्रेरणमित्यादि ग्राह्यम् ॥ ३-३-२८ ॥

शे०चं०— विष्णोरिति । विष्णवादीनामित्यर्थः । अत एव सरस्वत्यादीनामिति प्रागादिपदं प्रयुक्त-मिति भावः ॥ **हिरण्यगर्भोपदेशेन विनेति** । 'यो यो भावो देवतानां विमुक्तौ तत्तत्प्राप्तौ सद्गुणानीशितुश्च । ब्रह्मा दिशत्यथ तांस्ते विचिन्त्य तत्तद्भावं प्राप्नुवन्त्यात्मशक्त्ये'ति श्रुतेरिति भावः ॥ अत्र ब्रह्मणः सर्वोपदेष्टृत्वं सर्वान् प्रति साक्षाद्वा तदाज्ञप्तसर्वज्ञकल्पगुरुद्वारा वाऽभिमतं न तु साक्षादेव सर्वान् प्रतीति भ्रमितव्यम् । अन्यथा

भाष्यटीकयोर्विरोधप्रसङ्गात् । तत्र ब्रह्मणो वा तदाज्ञप्तस्य सर्वज्ञकल्पस्यान्यस्य वा कस्यचिदुपदेष्टृत्वकथनादित्यवधेयम् । ननु चोपदेशत एव गुरुत्वे सर्वेषां स्वोत्तमानामुपदेष्टृत्वाभावाद्गुरुत्वाभावप्राप्त्या स्वोत्तमास्तु क्रमेणैवेत्युक्तविरोध इत्यत आह **तदितरेषामिति** । नन्वेवमस्तूपदेष्टॄणां सम्प्रदायप्रवर्तकानां च स्वोत्तमानां गुरुत्वम् । ये तु नोपदेष्टारो नापि सम्प्रदायप्रवर्तकाः स्वोत्तमास्तेषां तु न गुरुत्वं सम्भवतीति स्वोत्तमास्तु क्रमेणैवेत्युक्तविरोधस्तदवस्थ एवेत्यत आह **अप्रवर्तकानां त्विति** ॥ ३-३-२८ ॥

॥ इति सर्वेषां प्रति चतुर्मुखब्रह्मण एव मुख्यगुरुत्वम् ॥

॥ इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥

★ ★ ★

॥ अथ ताद्विध्याधिकरणम् ॥

॥ अथ भगवदितरमोक्षसाधनेषु भक्तेः अधिकत्वम् ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ ॥

२४९ सु०— भक्तिरेवैनं नयतीत्यादिश्रुतेर्भक्तिरेव मोक्षादिसाधनं न परमात्मा । यथैकलव्यस्य गुरुभक्तिरेव विद्याप्राप्तिसाधनं न गुरुरित्येवं प्राप्ते इदमुक्तम् । तत्र भाष्यम् । प्रधानसाधनत्वाद्भक्तिः करणत्वेनोच्यत इति । तत्र प्रकृतत्वाद्भगवदपेक्षयैव भक्तेः प्राधान्यमिति प्रतीतिः स्यात् तां निवारयितुमाह **साधनेभ्य इति** ।

अनु०— साधनेभ्योऽधिका भक्तिः

मोक्षसाधनेभ्यो ज्ञानादिभ्यः । एतदपि तादृगेव भगवतोऽपि मोक्षसाधनत्वादित्यत आह **नैवेति** ।

नैवान्यत्तादृशं क्वचित् ।

क्वचिन्मुक्तौ ज्ञानादौ वा भगवतोऽन्यत्साधनं भक्तिसदृशं नैवास्तीत्यर्थः ।

परि०— (एवं कथनमपि ईश्वराव्यावर्तकमेवेत्यर्थः ।) **एतदपि तादृगेवेति** । परब्रह्मापि ज्ञानादितुल्यमेवेत्यर्थः । एवं च ईश्वरापेक्षया भक्तेः प्राधान्यमिति प्रतीत्यनिवृत्तिरेवेति भावः ।

वं०प०— **मुक्तौ ज्ञानादाविति** । विषयसप्तमी ।

शे०चं०— नन्वेतदपि तादृगेव मुक्तौ ज्ञानादौ वा भगवत एव भक्तिसदृशस्यान्यस्य सत्त्वादित्यतो-ऽन्यपदं भगवदन्यपरतया योजयति **भगवतोऽन्यत्साधनमिति** ।

॥ इति भगवदितरमोक्षसाधनेषु भक्तेः अधिकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ प्राधान्येन भक्तिः हरावेव, इतरत्र तु तारतम्यानुसारेण ॥

२५० **सु०—** भक्तिरिति सामान्येनोक्तं न ज्ञायते किंविषया कथं चेति । अत आह **भक्तिश्चेति** ।

अनु०— भक्तिश्चैव हरावेव मुख्याऽन्यत्र यथाक्रमम् ।

हरावेव मुख्या सर्वाधिका न तथाऽन्यत्र । अन्यत्रापि यथाक्रममेव न तु साम्येन अक्रमेण वेत्यर्थः । तदियत्तामाह **स्वाधिकेति** ।

स्वाधिकत्वेन सर्वत्र स्वोत्तमेषु क्रमेण च ।

साक्षात्स्वोत्तमे स्वाधिकैव कर्तव्या । अन्यत्र स्वोत्तमेषु तदुत्तमत्वक्रमेणेत्यर्थः । यद्यप्येषोऽर्थः प्रागुक्तस्तथाऽपि तात्पर्यातिशयद्योतनाय पुनरुक्तः ।

परि०— क्रमेण चेत्यस्यार्थः **उत्तमत्वक्रमेणेति** । प्रागुक्ततारतम्यक्रमेणेत्यर्थः । **प्रागुक्त इति** । 'अतो विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु । तारतम्येन कर्तव्ये'त्यादाविति भावः ।

यादु०— **प्रागुक्त इति** । स्वादरः सर्वजन्तूनामित्यत्रेत्यर्थः ॥ ३-३-२४ ॥

इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३-३ ॥

वं०प०— अन्यत्र स्वोत्तमेष्विति । साक्षात्स्वोत्तमापेक्षयोत्तमेष्वित्यर्थः । तेषामपि स्वोत्तमत्वादिति भावः ॥ **प्रागुक्त इति** । 'स्वादरः सर्वजन्तूनामि'त्यादिना प्रागुक्त इत्यर्थः ।

शे०चं०— मुख्या सर्वाधिकेति । 'साधिका त्वेव सर्वत्रे'ति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । क्रमेणैवेत्युक्तक्रममुपदर्शयितुं साक्षात्स्वोत्तमेष्वन्यत्र स्वोत्तमेष्वित्युक्तम् ॥ **स्वाधिकैवेति** । अनेन तुशब्दोऽवधारणार्थ इत्युक्तं भवति । एषोऽर्थो विष्णावेव सर्वाधिकेत्यादिरूपः ॥ **प्रागुक्त इति** । अनुबन्धादिभ्य इत्यधिकरणे 'अतो विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु । तारतम्येन कर्तव्या पुरुषार्थमभीप्सता । स्वादरः सर्वजन्तूनां संसिद्धो हि स्वभावतः । ततोऽधिकः स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारतः । कर्तव्यो वासुदेवान्तं सर्वथा शुभमिच्छते'त्यादिनेति शेषः ॥ ३-३-२४ ॥

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते यस्मात् ।
अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३-३ ॥

स०व्र०— एषोऽर्थ इति । विष्णावेव सर्वाधिक इत्युक्तोऽर्थः ॥ *इति तृतीये तृतीयः ॥*

॥ इति प्राधान्येन भक्तिः हरावेव, इतरत्र तु तारतम्यानुसारेण ॥

* * *

॥ अथ मोक्षेऽपि भक्तेः आनन्दरूपेणाऽनुवृत्तिः ॥

२५१ सु०— भक्तिः साधनं चेन्मुक्तिप्राप्त्यनन्तरं नास्तीति प्रतीतिः स्यात् । फलप्राप्तौ साधननिवृत्तिदर्शनात् । तन्निवृत्त्यर्थमाह अनुवर्तते चेति ।

अनु०— अनुवर्तते च सा भक्तिर्मुक्तावानन्दरूपिणी ।

प्रेमविशेषो हि भक्तिर्नाम । उपकारकत्वज्ञानाज्जाता हि प्रेमा कृतमहोपकारे नितरां वर्धत इत्येव खलु युक्तं न तु हीयत इति । तदेतत् अस्तीत्यनुक्त्वाऽनुवर्तत इति वदता

सूचितम् । तर्हि तस्याः फलमपि किञ्चित्स्यादित्यत आह **आनन्दरूपिणीति** । प्राक्कर्तव्यतया प्रकृता । अतः साधनरूपा । मुक्तौ तु स्वभावभूताविर्भूता फलरूपैव ।

पादार्थमुपसंहरति **तदिति** ।

तत्पूर्विकोपासनैवं कर्तव्या मुक्तये गुणैः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

भक्तिपूर्वा । एवमिति योग्यतादेः परामर्शः । **गुणैः** उपेतस्य हरेः ॥ ३-३-२४ ॥

परि०— 'गुणैः' इत्यस्यान्वयाप्रतीतेराह **गुणैरुपेतस्य हरेरिति** ॥ ३-३-२४ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे राघवेन्द्रयतिकृते तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

वं०प०— **कर्तव्यतयेति** । विहितत्वेनेत्यर्थः । गुणैरित्यनन्तरमध्याहार्यमाह **उपेतस्य हरेरिति** ॥ ॥ ३-३-२४ ॥

इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽगृहीतसुधावाक्यार्थविवरणे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३-३ ॥

चषकः— **पादार्थमिति** । पादप्रतिपाद्यमित्यर्थः ।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमत्सत्यप्रियतीर्थपूज्यपादतनूज-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-गालवपुरी-श्रीनिवासाचार्यान्तेवास्यन्तेगणगणितेन कृष्णशर्मणा रचितायां श्रीमत्सुधाचषकनाम्न्यां समासिकव्याख्यायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ इति मोक्षेऽपि भक्तेः आनन्दरूपेणाऽनुवृत्तिः ॥

॥ इति गुरुस्वीकारविचारः ॥

* * *

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
तृतीयेऽत्रोपासाविषयचरणः पर्यवसितः ॥

*॥ इति श्रीमज्जयतीर्थविरचितायां श्रीमन्न्यायसुधायां
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥*

★ ★ ★

परिशिष्टानि

		पुटसंख्या
१)	श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम् **ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानम्**	2 - 35
२)	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य प्रप्रथमटीका श्रीपद्मनाभतीर्थविरचिता **सन्न्यायरत्नावली**	36 - 44
३)	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका श्रीत्रैविक्रमार्यकृता **नयचन्द्रिका**	45- 54
४)	श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका श्रीशङ्करपण्डिताचार्यविरचिता **अनुव्याख्यानसम्बन्धदीपिका**	55 - 60

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानम्

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

तृतीयाध्यायगतपादक्रमे आनन्तर्यलक्षणसङ्गतिप्रदर्शनम्

वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् ।
आपरोक्ष्यं तया विष्णोरिति पादक्रमो भवेत् ।। ११९५ ।।

प्रसङ्गात् प्रथमसूत्रमारभ्य अतीतानां सर्वेषामपि सूत्राणां परस्परसङ्गतिनिरूपणार्थं प्रथमसूत्रार्थानुवादः, तत्र अथशब्दार्थनिरूपणम्

युक्तितो ज्ञातवेदार्थो निरस्य समयान् परान् ।
परस्परविरोधं च प्रणुद्याशेषवाक्यगम् ।। ११९६ ।।

अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः ।
बहुयुक्तिविरोधानां भानात्तत्सहितश्रुतेः ।। ११९७ ।।

विरोधं च निराकृत्य श्रुतीनां प्राणतत्त्वगान् ।
परिहृत्य विरोधांश्च तत्प्रसादानुरञ्जितः ।। ११९८ ।।

देहकर्तृत्वमीशस्य ज्ञात्वा तत्पितृतास्मृतेः ।
विशेषस्नेहमापाद्य सर्वकर्तृत्वतोऽधिकम् ।। ११९९ ।।

निष्पाद्य बहुमानं च तदन्यत्रातिदुःखतः ।
उत्पाद्याधिकवैराग्यं तद्गुणाधिक्यवेदनात् ।। १२०० ।।

सर्वस्य तद्वशत्वाच्च दार्ढ्यं भक्तेरवाप्य च ।
यततेतोपासनायैव विशिष्टाचार्यसम्पदा ।। १२०१ ।।

प्रथमसूत्रस्थातश्शब्दार्थप्रतिपादकत्वेन द्वितीयसूत्रस्य व्याख्यानम्

कर्तव्या ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्ते किमिति संशये ।
अत इत्युदितेऽप्यस्य विशेषानुक्तितः पुनः ॥ १२०२ ॥

सृष्टिबन्धनमोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वतः ।
यतो मोक्षादिदातासावतो जिज्ञास्य एव वः ॥ १२०३ ॥

इत्याह तत्परं ब्रह्म व्यासाख्यं ज्ञानरश्मिमत् ।
येनैव बन्धमोक्षः स्यात् स च जिज्ञासया गतः ॥ १२०४ ॥

सुप्रसन्नो भवेदीशो जिज्ञासातोऽस्य मुक्तिदा ।

मोक्षादिदत्वं ईशस्य नेति शङ्कानिवर्तकत्वेन तृतीयसूत्रव्याख्यानम्

मोक्षादिदत्वमीशस्य कथमेवावगम्यते ॥ १२०५ ॥

इति चेच्छास्त्रयोनित्वात् शास्त्रगम्यो हि मोक्षदः ।
प्रत्यक्षावसितेभ्यः स्याद्यदि मोक्षः कथञ्चन ॥ १२०६ ॥

किमित्यनादिसंसारमग्नाः सर्वा इमाः प्रजाः ।
यस्मान्नियमतो दुःखहानिः प्रत्यक्षतो भवेत् ॥ १२०७ ॥

धावन्त्येव तमुद्दिश्य राजाद्यमखिलाः प्रजाः ।
अनुमागम्यतो मोक्षो यदि स्यादनुमैव हि ॥ १२०८ ॥

दृष्टपूरुषवन्मोक्षदातृतां विनिवारयेत् ।
तच्छास्त्रगम्य एवैको मोक्षदो भवति ध्रुवम् ॥ १२०९ ॥

मोक्षदत्वेन शास्त्रगम्यः स्वतन्त्रो भगवानेवेति समन्वयसूत्रार्थनिरूपणम्

शास्त्रगम्यश्च नान्योऽस्ति मोक्षदत्वेन केशवात् ।
मोक्षदो हि स्वतन्त्रः स्यात् परतन्त्रः स्वयं सृतौ ॥ १२१० ॥

वर्तमानः कथं शक्तः परमोक्षाय केवलम् ।
अन्याश्रयेण यद्येष दद्यान्मोक्षं स एव हि ॥ १२११ ॥

तेन नानुसृतो मोक्षं न दद्यादन्यवाक्यतः ।
अतस्तदर्थमपि स ज्ञेयो विष्णुर्मुमुक्षुभिः ॥ १२१२ ॥

'यमेवैष' इत्यादिश्रुतीनां सम्यक् अन्वयात् इति प्रकारान्तरेण हेतुनिरूपणम्

'यमेवैष' इति श्रुत्या 'तमेवे'ति च सादरम् ।
शास्त्रयोनित्वमस्यैव ज्ञायते वेदवादिभिः ॥ १२१३ ॥

'य एनं विदुरमृता' इत्युक्तिस्तु समुद्रगः ।
'तदेव ब्रह्म परममि'ति श्रुत्यावधारितः ॥ १२१४ ॥

'यतः प्रसूते'ति ततः सृष्टिमाह ततो हरिः ।

विष्णोरितरस्य शास्त्रयोनित्वनिरासकत्वेन अन्वयः उपपत्त्यादिलिङ्गमिति सौत्रहेतुव्याख्यानम्

शास्त्रयोनिर्न चान्योऽस्ति मुख्यतस्त्विति गम्यते ॥ १२१५ ॥

शास्त्रयोनित्वमेतस्य ज्ञायते हि समन्वयात् ।

ईक्षत्यधिकरणसङ्गतिप्रापकतया संशब्दार्थनिरूपणम्

समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यते ॥ १२१६ ॥

एवं परममुख्यार्थो नारायण इति श्रुतेः ।

निर्धारणाय 'नाशब्दमि'ति वेदपतिर्जगौ ॥ १२१७ ॥

'गतिसामान्यादि'ति सूत्रस्य सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानम्

कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पशाखाविदां नृणाम् ।
'वेदा ह्यनन्ता' इति हि श्रुतिराहाप्यनन्तताम् ॥ १२१८ ॥

अनन्तवेदनिर्णीतिर्महाप्रलयवारिधेः ।
उत्तारणोपमेत्यस्मान्न ज्ञेयोऽत्र समन्वयः ॥ १२१९ ॥

इत्याशङ्कापनोदार्थं स आह करुणाकरः ।
अशक्योत्तारणत्वेऽपि ह्यागमापारवारिधेः ॥ १२२० ॥

निर्णीयते मयैवायं रोमकूपलयोदिना ।
यद्यप्यशेषवेदार्थो दुर्गमोऽखिलमानवैः ॥ १२२१ ॥

मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति परमाणुताम् ।
इति प्रकाशयन् विश्वपतिराह प्रमेयताम् ॥ १२२२ ॥

निखिलस्यापि वेदस्य गतिसामान्यमञ्जसा ।
को नाम गतिसामान्यमनन्तागमसम्पदः ॥ १२२३ ॥

ज्ञानसूर्यमृते ब्रूयात्तमेकं बादरायणम् ।
अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुष्पञ्चगतं वसु ॥ १२२४ ॥

जानन्ननुमितत्वेन ब्रूयात् तस्य प्रसादतः ।
इति मुख्यतयाशेषगतिसामान्यवित्प्रभुः ॥ १२२५ ॥

प्रतिजज्ञे दृढं यस्माद्देवानामपि पूर्यते ।

अध्यायशेषेण अस्याः पञ्चाधिकरण्या एव प्रपञ्चनम्

अतो निखिलवेदानां सिद्ध एव समन्वयः ॥ १२२६ ॥

इति सुज्ञापितार्थोऽपि पृथक् चाह समन्वयम् ।
तत्र प्रथमतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां समन्वयः ॥ १२२७ ॥

शब्दानां वाच्य एवात्र महामल्लेशभङ्गवत् ।

प्रथमपादे अन्यत्रप्रसिद्धनामात्मकशब्दसमन्वयः इत्यादिसमन्वयक्रमस्य तद्बीजस्य च निरूपणम्

इतोऽप्यभ्यधिकत्वेऽपि तुर्यपादोदितस्य तु ॥ १२२८ ॥

महासमन्वये तस्मिन्नाधिकारोऽखिलस्य हि ।
ब्रह्मैवाधिकृतस्तत्र मुख्यतोऽन्ये यथाक्रमम् ॥ १२२९ ॥

दुर्गमत्वाच्च नैवात्र प्राथम्येनोदितोऽञ्जसा ।
अतोऽन्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां निर्णयाय तु ॥ १२३० ॥

प्रवृत्तः प्रथमं देवः

आनन्दमयाद्यधिकरणेषु समन्वयक्रमस्य बीजप्रदर्शनम्

तत्रानन्दादयो गुणाः ।
ईशस्यैवेति निर्णीताः श्रुतियुक्तिसमाश्रयात् ॥ १२३१ ॥

देवतान्तरगाः सर्वे शब्दवृत्तिनिमित्ततः ।
विष्णुमेव वदन्त्यद्धा तत्सङ्गादुपचारतः ॥ १२३२ ॥

अन्यदेवान् वदन्तीह विशेषगुणवत्तृतः ।
विष्णुमेव परं ब्रूयुरेवमन्येऽप्यशेषतः ॥ १२३३ ॥

प्रथमपादे नामात्मकशब्दसमन्वयानन्तरं द्वितीयपादे लिङ्गात्मकशब्दसमन्वयस्य बीजप्रदर्शनम्

इत्यन्यत्रप्रसिद्धोरुशब्दराशेरशेषतः ।
ज्ञाते समन्वये विष्णौ लिङ्गैर्ह्येष समन्वयः ॥ १२३४ ॥

तेषामन्यगतत्वे तु न स्यात् सम्यक्समन्वयः ।
इत्येवाशेषलिङ्गानां ब्रह्मण्येव समन्वयम् ॥ १२३५ ॥

आह

तृतीयपादे उभयात्मकशब्दसमन्वयस्य बीजप्रदर्शनम्

उभयगतत्वं च स्यादतो लिङ्गशब्दयोः ।
इति संशयनुत्त्यर्थमुभयत्र प्रतीतितः ॥ १२३६ ॥

शब्दानां वर्तमानानां सलिङ्गानां विशेषतः ।
समन्वयो हरावेव यन्नैवान्यत्र मुख्यतः ॥ १२३७ ॥

शब्दा लिङ्गानि च यतो नैवान्यत्र स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्रेषु शब्दस्य वृत्तिहेतुर्न मुख्यतः ॥ १२३८ ॥

यतोऽतो यदधीनास्ते शब्दार्थत्वमुपागताः ।
अत्यल्पेनैव शब्दस्य वृत्तिहेतुगुणेन तु ॥ १२३९ ॥

अयो यथा दाहकत्वं स एवेशः स्वतन्त्रतः ।
मुख्यशब्दार्थ इति हि स्वीकर्तव्यो मनीषिभिः ॥ १२४० ॥

इत्याह

चतुर्थपादे दुःखिबद्धावराद्यन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वयः
दुःखित्वादीनां हरौ दूषणत्वाभावः

एवं च शब्दानां नारायणसमन्वये ।
सिद्धेऽप्यशेषशब्दानां न कथञ्चन युज्यते ॥ १२४१ ॥

विरोधादवरत्वादेरपि प्राप्तिर्यतो भवेत् ।
इति चेदवरत्वादि द्विविधं ह्युपलभ्यते ॥ १२४२ ॥

परस्यावरताहेतुर्यः स्वयं पर एव सन् ।
सोऽपि ह्यवरशब्दार्थो यथा राजा जयी भवेत् ॥ १२४३ ॥

अन्योऽवरत्वानुभवी तयोः पूर्वोऽस्ति केशवे ।
द्वितीयो जीव एवास्ति स्वातन्त्र्यान्नैव दूषणम् ॥ १२४४ ॥

हरेः

प्रथमाध्यायार्थानुवादकं द्वितीयाध्यायसङ्गतिप्रदर्शनम्

एवमशेषेण सर्वशब्दसमन्वये ।
उक्ते विरोधहीनस्य स्यात्समन्वयता यतः ॥ १२४५ ॥

अतोऽशेषविरोधानां कृतेशेन निराकृतिः ।

तृतीयाध्यायसङ्गतिः

समन्वयाविरोधाभ्यां सञ्जाते वस्तुनिर्णये ॥ १२४६ ॥

किं मया कार्यमित्येव स्याद्बुद्धिरधिकारिणः ।

तृतीयाध्यायगतपादत्रयसङ्गतिः

तत्र भक्तिविधानार्थमभक्तानर्थसन्ततौ ॥ १२४७ ॥

उक्तायां भक्तिदार्ढ्याय प्रोक्तेऽशेषगुणोच्चये ।
वक्तव्योपासना नित्यं कर्तव्येत्यादरेण हि ॥ १२४८ ॥

उपासनायाः द्वैविध्यम्

सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी ।
ध्यानरूपा परा चैव तदङ्गं धारणादिकम् ॥ १२४९ ॥

तथोभयात्मकं चैव पादेऽस्मिन् बादरायणः ।
आहोपासनमद्धैव विस्तरात् श्रुतिपूर्वकम् ॥ १२५० ॥

एतत्पादीयाधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तयः

पृथग्दृष्टिरशक्यत्वमनिर्णीतिः समुच्चयः ।
विशेषदर्शनं कार्यलोपो नानोक्तिराशुता ॥ १२५१ ॥

विभ्रमोपाकृतिर्लिङ्गमनवस्थाविशेषिता ।
अप्रयोजनता चातिप्रसङ्गोऽदूरसंश्रयः ॥ १२५२ ॥

विशिष्टकारणं चेष्टा दृष्टवैरूप्यमुन्नतिः ।
अनुक्तिरप्रयत्नत्वं दृढबन्धपराभवौ ॥ १२५३ ॥

पुंसाम्यं प्राप्तसन्त्यागः कारणानिर्णयो भ्रमः ।
विशेषदर्शितालापौ गुणसाम्यं पृथग्दृशिः ॥ १२५४ ॥

अगम्यवर्त्म सन्धानमिष्टं फलमकल्पना ।
शुद्धवैरूप्यमङ्गत्वमविशेषदृशिः क्रिया ॥ १२५५ ॥

युक्तयः पूर्वपक्षस्थाः

एतत्पादीयाधिकरणेषु सिद्धान्तयुक्तयः

सुज्ञेयत्वं विधिक्रिया ।
माहात्म्यमल्पशक्तित्वं यथायोग्यफलं भवः ॥ १२५६ ॥

फलसाम्यं विशेषश्च गुणाधिक्यं प्रधानता ।
यथाशक्तिक्रिया सन्धिः प्रमाणबलमानतिः ॥ १२५७ ॥

कारणं कार्यवैशेष्यं स्वभावो वस्तुदूषणम् ।
प्रतिक्रियाविरोधश्च प्रतिसन्धिरनूनता ॥ १२५८ ॥

संस्कारपाटवं स्वेच्छानियतिर्वस्तुवैभवम् ।
विशेषोक्तिरमानत्वं प्राधान्यं प्रीतिरागमः ॥ १२५९ ॥

सुस्थिरत्वं कृतप्राप्तिरनादिगुणविस्तरः ।
साधनोत्तमता नानादृष्टिः शिष्टिरनूनता ॥ १२६० ॥

अविघ्नत्वाविरोधौ च गुणवैशेष्यमागमः ।
सिद्धान्तनिर्णया ह्येता युक्तयो व्याहृताः सदा ॥ १२६१ ॥

॥ सर्ववेदाधिकरणम् ॥

ॐ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥ ३-३-१ ॥

ॐ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॐ ॥ ३-३-२ ॥

यथाशक्तिवेदज्ञानमेव उपासनाङ्गम्

यथाशक्त्यखिलान् वेदान्विज्ञायोपासनं भवेत् ।
तत्राखिलस्य विज्ञप्तिः सम्यग्ब्रह्मण एव हि ॥ १२६२ ॥

तदन्येषां यथायोगमखिलज्ञप्तिरिष्यते ।
तावतोपासने योग्यो भवेदेवाखिलः पुमान् ॥ १२६३ ॥

महत्त्वस्य परं पारं विदित्वैव जनार्दनः ।
स्तोष्यतामेति तुष्टत्वमिति नास्त्येव नारद ॥ १२६४ ॥

किन्तु निश्चलया भक्त्या ह्यात्मज्ञानानुरूपतः ।
यः स्तोष्यति सदा भक्तस्तुष्टस्तस्य सदा हरिः ॥ १२६५ ॥

इत्यादिवाक्यसन्दर्भाद्यथायोग्याखिलज्ञता ।
आत्मज्ञानानुरूपत्वं यथाशक्तिविचारणात् ॥ १२६६ ॥

ॐ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च ॐ ॥ ३-३-३ ॥

ॐ सलिलवच्च तन्नियमः ॐ ॥ ३-३-४ ॥

ॐ दर्शयति च ॐ ॥ ३-३-५ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेनेत्यादिसूत्रतात्पर्यनिरूपणम्

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः स्वाध्यायाध्ययनं भवेत् ।
इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यमन्यथा न निवार्यते ॥ १२६७ ॥

अद्यापि तेन देवाद्याः शृण्वते मन्वते सदा ।
ध्यायन्ति च यथायोगं

परब्रह्मणः यथार्थनिश्चयपर्यन्तं श्रवणाद्यनुष्ठेयम्, शिष्ययोग्यताभिज्ञो गुरुः श्रवणादिकालमुपदिशति

तथाप्यावस्तुनिर्णयात् ॥ १२६८ ॥

श्रवणं मननं चैव कर्तव्यं सर्वदैव हि ।
मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरुत्तमः ॥ १२६९ ॥

वेत्ति तस्योक्तमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनम् ।

अदृष्टतत्त्वस्य श्रवणादीनि ज्ञानार्थानि, दृष्टतत्त्वस्य विशेषानन्दार्थानि

श्रवणं दृष्टतत्त्वस्य मननं ध्यानमेव च ॥ १२७० ॥

विशेषानन्दसम्प्रास्या अन्यस्यैतानि दृष्टये ।

मुख्यगुरुलाभपर्यन्तं अमुख्यगुरोः श्रवणादि कार्यं, तस्याप्यलाभे विष्णुभक्तेभ्यः महद्भ्यः शृणुयात्, स्वयमेव वा समभ्यसेत्, श्रवणादिकं विना नैव तिष्ठेत्

यदि तादृग्गुरुर्नास्ति निर्णीतश्रवणादिकम् ॥ १२७१ ॥

सत्सिद्धान्तानुसारेण निर्णयज्ञात् समाचरेत् ।
श्रवणादि विना नैव क्षणं तिष्ठेदपि क्वचित् ॥ १२७२ ॥

अत्यशक्ये तु निद्रादौ पुनरेव समाचरेत् ।
अभावे निर्णयज्ञस्य सच्छास्त्राण्येव सर्वदा ॥ १२७३ ॥

शृणुयाद्यदि सज्ज्ञानप्राचुर्यमुपलभ्यते ।
महद्भ्यो विष्णुभक्तेभ्यो यथाशक्ति च संशयान् ॥ १२७४ ॥

छिन्द्यात्स्वतोऽधिकाभावे स्वयमेव समभ्यसेत् ।
ब्रूयादपि च शिष्येभ्यः सत्सिद्धान्तमहापयन् ॥ १२७५ ॥

अशेषगुणपूर्णत्वं सर्वदोषसमुज्झितिः ।
विष्णोरन्यच्च तत्तन्त्रमिति सम्यग्विनिर्णयः ॥ १२७६ ॥

अनुषङ्गिकः परः सत्सिद्धान्तः

स्वतन्त्रत्वं सदा तस्य तस्य भेदश्च सर्वतः ।
अदोषत्वस्य सिद्ध्यर्थं यदभेदे तदन्वयः ॥ १२७७ ॥

तत्तन्त्रत्वं च मुक्तानामपि तद्गुणपूर्तये ।
मुक्तानामपि भेदश्च न हि भिन्नमभिन्नताम् ॥ १२७८॥

गच्छद्दृष्टं क्वचित्तस्याप्यभावोऽनुभवोपगः ।
पूर्वाभेदे दोषवत्त्वमीशस्येत्यतिभिन्नता ॥ १२७९ ॥

नारायणेन मुक्तानामपि सम्यगिति स्थितिः ।
भेदाभेदेऽप्यभेदेन दोषाणामपि सम्भवः ॥ १२८० ॥

अपरः सत्सिद्धान्तः

निर्दोषत्वं रमायाश्च तदनन्तरता तथा ।
ब्रह्मा सरस्वती वीन्द्रशेषरुद्राश्च तत्त्रियः ॥ १२८१ ॥

शक्रकामौ तदन्ये च क्रमान्मुक्तावपीति च ।
सत्सिद्धान्त इति ज्ञेयो निर्णीतो हरिणा स्वयम् ॥ १२८२ ॥

एतद्विरोधिज्ञानं अन्धाय तमसे भवति

एतद्विरोधि यत्सर्वं तमसेऽन्धाय केवलम् ।
अन्धन्तमो विशन्तीति प्राह श्रुतिरतिस्फुटम् ॥ १२८३ ॥

उक्तसत्सिद्धान्तस्य श्रुतिस्मृतियुक्तिरमादिप्रत्यक्षसिद्धत्वम्

इत्येव श्रुतयोऽशेषाः पञ्चरात्रमथाखिलम् ।
मूलरामायणं चैव भारतं स्मृतयोऽखिलाः ॥ १२८४ ॥

वैष्णवानि पुराणानि साङ्ख्ययोगौ परावपि ।
ब्रह्मतर्कश्च मीमांसेत्यनन्तः शब्दसागरः ॥ १२८५ ॥

अनन्ता युक्तयश्चैव प्रत्यक्षागममूलकाः ।
प्रत्यक्षमैश्वरं चैव रमादीनामशेषतः ॥ १२८६ ॥

मुक्तानामप्यमुक्तानामेतमेवार्थमुत्तमम् ।
अन्यावकाशरहितं प्रकाशयति सादरम् ॥ १२८७ ॥

सच्छास्त्राण्येव सर्वदा शृणुयात्

एतदेव च सच्छास्त्रं दुःशास्त्रं तु ततः परम् ।
सच्छास्त्रमभ्यसेन्नित्यं दुःशास्त्रं तु परित्यजेत् ॥ १२८८ ॥

असंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनम् ।

सम्यग्ज्ञानाधिक्यात् सुखाधिक्यं, विषमज्ञानाधिक्यात् दुःखाधिक्यम्

सम्यग्विषमविज्ञानतारतम्यानुसारतः ॥ १२८९ ॥

फलं भवेत् तारतम्यात् सुखदुःखात्मकं नृणाम् ।
सम्यक् चाधिकविज्ञानात् सुखाधिक्यं भवेन्नृणाम् ॥ १२९० ॥

अधिकरणार्थोपसंहारः

अतो यथात्मशक्त्यैव श्रवणं मननं तथा ।

॥ इति सर्ववेदाधिकरणम् ॥ १ ॥

* * *

।। उपसंहाराधिकरणम् ।।

ॐ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॐ ।। ३-३-६ ।।

ॐ अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॐ ।। ३-३-७ ।।

ॐ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॐ ।। ३-३-८ ।।

ॐ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॐ ।। ३-३-९ ।।

सर्ववेदोक्तान् गुणान् दोषाभावांश्च यथात्मशक्ति उपसंहृत्यैव परमात्मा उपास्यः

कृत्वाथ कुर्वन्नपि वा निदिध्यासनमाचरेत् ।। १२९१ ।।

।। इत्युपसंहाराधिकरणम् ।। २ ।।

।। प्राप्त्यधिकरणम् ।।

ॐ प्राप्तेश्च समञ्जसम् ॐ ।। ३-३-१० ।।

।। इति प्राप्त्यधिकरणम् ।। ३ ।।

।। सर्वाभेदाधिकरणम् ।।

ॐ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॐ ।। ३-३-११ ।।

।। इति सर्वाभेदाधिकरणम् ।। ४ ।।

।। आनन्दाधिकरणम् ।।

ॐ आनन्दादयः प्रधानस्य ॐ ।। ३-३-१२ ।।

।। इति आनन्दाधिकरणम् ।। ५ ।।

॥ प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥

ॐ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॐ
॥ ३-३-१३ ॥

॥ इति प्रियशिरस्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

॥ इतराधिकरणम् ॥

ॐ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॐ ॥ ३-३-१४ ॥

॥ इति इतराधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ आध्यानाधिकरणम् ॥

ॐ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॐ ॥ ३-३-१५ ॥

ॐ आत्मशब्दाच्च ॐ ॥ ३-३-१६ ॥

॥ इति आध्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

॥ आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥

ॐ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॐ ॥ ३-३-१७ ॥

॥ इति आत्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

॥ अन्वयाधिकरणम् ॥

ॐ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॐ ॥ ३-३-१८ ॥

॥ इति अन्वयाधिकरणम् ॥ १० ॥

॥ कार्याधिकरणम् ॥

ॐ कार्याख्यानादपूर्वम् ॐ ॥ ३-३-१९ ॥

॥ इति कार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ समानाधिकरणम् ॥

ॐ समान एवं चाभेदात् ॐ ॥ ३-३-२० ॥

ॐ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॐ ॥ ३-३-२१ ॥

॥ इति समानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ नवाधिकरणम् ॥

ॐ न वा विशेषात् ॐ ॥ ३-३-२२ ॥

ॐ दर्शयति च ॐ ॥ ३-३-२३ ॥

॥ इति नवाधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ सम्भृत्यधिकरणम् ॥

ॐ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॐ ॥ ३-३-२४ ॥

॥ इति सम्भृत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

॥ पुरुषाधिकरणम् ॥

ॐ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नात् ॐ ॥ ३-३-२५ ॥

॥ इति पुरुषाधिकरणम् ॥ १५ ॥

॥ वेधाधिकरणम् ॥

ॐ वेधाद्यर्थभेदात् ॐ ॥ ३-३-२६ ॥

॥ इति वेधाधिकरणम् ॥ १६ ॥

॥ हान्यधिकरणम् ॥

ॐ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॐ
॥ ३-३-२७ ॥

ॐ साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॐ ॥ ३-३-२८ ॥

॥ इति हान्यधिकरणम् ॥ १७ ॥

॥ छन्दाधिकरणम् ॥

ॐ छन्दत उभयाविरोधात् ॐ ॥ ३-३-२९ ॥

ॐ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॐ ॥ ३-३-३० ॥

ॐ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॐ ॥ ३-३-३१ ॥

॥ इति छन्दाधिकरणम् ॥ १८ ॥

॥ अनियमाधिकरणम् ॥

ॐ अनियमः सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाभ्याम् ॐ
॥ ३-३-३२ ॥

॥ इति अनियमाधिकरणम् ॥ १९ ॥

॥ यावदधिकरणम् ॥

ॐ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॐ
॥ ३-३-३३ ॥

ॐ अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् ॐ
॥ ३-३-३४ ॥

॥ इति यावदधिकरणम् ॥ २० ॥

॥ इयदामननाधिकरणम् ॥

ॐ इयदामननात् ॐ ॥ ३-३-३५ ॥

ॐ अन्तरा भूतग्रामवदिति चेत्तदुक्तम् ॐ ॥ ३-३-३६ ॥

ॐ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॐ
॥ ३-३-३७ ॥

॥ इति इयदामननाधिकरणम् ॥ २१ ॥

॥ व्यतिहाराधिकरणम् ॥

ॐ व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॐ ॥ ३-३-३८ ॥

॥ इति व्यतिहाराधिकरणम् ॥ २२ ॥

॥ सत्याधिकरणम् ॥

ॐ सैव हि सत्यादयः ॐ ॥ ३-३-३९ ॥

॥ इति सत्याधिकरणम् ॥ २३ ॥

॥ कामाधिकरणम् ॥

ॐ कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॐ ॥ ३-३-४० ॥

ॐ आदरादलोपः ॐ ॥ ३-३-४१ ॥

ॐ उपस्थितेस्तद्वचनात् ॐ ॥ ३-३-४२ ॥

॥ इति कामाधिकरणम् ॥ २४ ॥

॥ निर्धारणाधिकरणम् ॥

ॐ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ॐ ॥ ३-३-४३ ॥

॥ इति निर्धारणाधिकरणम् ॥ २५ ॥

॥ प्रदानाधिकरणम् ॥

ॐ प्रदानवदेव हि तदुक्तम् ॐ ॥ ३-३-४४ ॥

॥ इति प्रदानाधिकरणम् ॥ २६ ॥

॥ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥

ॐ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॐ ॥ ३-३-४५ ॥

इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २७ ॥

॥ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥

ॐ पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात् क्रियामानसवत् ॐ ॥ ३-३-४६ ॥

ॐ अतिदेशाच्च ॐ ॥ ३-३-४७ ॥

॥ इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २८ ॥

॥ विद्याधिकरणम् ॥

ॐ विद्यैव तु निर्धारणात् ॐ ॥ ३-३-४८ ॥

ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ३-३-४९ ॥

॥ इति विद्याधिकरणम् ॥ २९ ॥

॥ श्रुत्यधिकरणम् ॥

ॐ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॐ ॥ ३-३-५० ॥

॥ इति श्रुत्यधिकरणम् ॥ ३० ॥

॥ अनुबन्धाधिकरणम् ॥

ॐ अनुबन्धादिभ्यः ॐ ॥ ३-३-५१ ॥

॥ इति अनुबन्धाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

॥ प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥

ॐ प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् ॐ ॥ ३-३-५२ ॥

॥ इति प्रज्ञान्तराधिकरणम् ॥ ३२ ॥

॥ न सामान्याधिकरणम् ॥

ॐ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॐ ॥ ३-३-५३ ॥

॥ इति न सामान्याधिकरणम् ॥ ३३ ॥

॥ परेणाधिकरणम् ॥

ॐ परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॐ
॥ ३-३-५४ ॥

॥ इति परेणाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

॥ एकाधिकरणम् ॥

ॐ एक आत्मनः शरीरे भावात् ॐ ॥ ३-३-५५ ॥

ॐ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॐ
॥ ३-३-५६ ॥

॥ इति एकाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

॥ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥

ॐ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॐ
॥ ३-३-५७ ॥

ॐ मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॐ ॥ ३-३-५८ ॥

॥ इति अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

॥ भूमाधिकरणम् ॥

ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति ॐ
॥ ३-३-५९ ॥

॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

॥ नानाशब्दाधिकरणम् ॥

ॐ नाना शब्दादिभेदात् ॐ ॥ ३-३-६० ॥

॥ इति नानाशब्दाधिकरणम् ॥ ३८ ॥

॥ विकल्पाधिकरणम् ॥

ॐ विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ॐ ॥ ३-३-६१ ॥

॥ इति विकल्पाधिकरणम् ॥ ३९ ॥

॥ काम्याधिकरणम् ॥

ॐ काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॐ
॥ ३-३-६२ ॥

॥ इति काम्याधिकरणम् ॥ ४० ॥

॥ अङ्गाधिकरणम् ॥

ॐ अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॐ ॥ ३-३-६३ ॥

ॐ शिष्टेश्च ॐ ॥ ३-३-६४ ॥

ॐ समाहारात् ॐ ॥ ३-३-६५ ॥

ॐ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॐ ॥ ३-३-६६ ॥

॥ इति अङ्गाधिकरणम् ॥ ४१ ॥

॥ नवाधिकरणम् ॥

ॐ न वा तत्सहभावश्रुतेः ॐ ॥ ३-३-६७ ॥

ॐ दर्शनाच्च ॐ ॥ ३-३-६८ ॥

॥ इति नवाधिकरणम् ॥ ४२ ॥

* * *

यमनियमाद्यनुष्ठानं उपासनाद्वारा भगवद्दर्शनाङ्गम्

विषयेषु च संसर्गात् शाश्वतस्य च संशयात् ।
मनसा चान्यदाकाङ्क्षात् परं न प्रतिपद्यते ॥ १२९२ ॥

इति भारतवाक्यं हि तेनैतद्दोषवर्जितः ।
सदोपासनया युक्तो वासुदेवं प्रपश्यति ॥ १२९३ ॥

सर्वजीवेषु मोक्षप्रतिबन्धकदोषाणामवर्जनीयत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं यमाद्यनुष्ठानम्

दोषा अनादिसम्बद्धास्ते मुक्तिपरिपन्थिनः ।
सन्त्येव प्रायशः पुंस्सु तेन मोक्षो न जायते ॥ १२९४ ॥

सर्वे त एते जीवेषु दृश्यन्ते तारतम्यतः ।

ऋजूनामपि मोक्षार्थं परमोत्साहवर्जनरूपदोषोऽस्ति

ऋजूनामेक एवास्ति परमोत्साहवर्जनम् ॥ १२९५ ॥

स गुणाल्पत्वमात्रत्वान्नर्जुत्वेन विरुद्ध्यते ।

परमात्मनि निरतिशया भक्तिः कार्या, स्वोत्तमेषु तारतम्यानुसारेण भक्तिः कार्या

अतो विष्णौ परा भक्तिस्तद्भक्तेषु रमादिषु ॥ १२९६ ॥

तारतम्येन कर्तव्या पुरुषार्थमभीप्सता ।
स्वादरः सर्वजन्तूनां संसिद्धो हि स्वभावतः ॥ १२९७ ॥

ततोऽधिकः स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारतः ।
कर्तव्यो वासुदेवान्तं सर्वथा शुभमिच्छता ॥ १२९८ ॥

न कदाचित्त्यजेत्तं च क्रमेणैनं विवर्धयेत् ।

स्वसमेषु स्नेहः स्वाधमेषु दया कार्या

समेषु स्वात्मवत् स्नेहः सत्स्वन्यत्र ततो दया ॥ १२९९ ॥

कार्यैवमापरोक्ष्येण दृश्यते क्षिप्रमीश्वरः ।

रमाब्रह्मशिवादीनां विष्णोराधिक्यदृष्ट्यादिविपरीतज्ञानस्य अनर्थनिरूपणम्

तत्तमोऽन्धं व्रजेद्विष्णुसमत्वं योऽनुपश्यति ॥ १३०० ॥

रमाब्रह्मशिवादीनामपि मुक्तौ कथञ्चन ।
किमुताधिक्यदृष्टेस्तद्गुणाभावमतेरपि ॥ १३०१ ॥

दोषवेत्तुरभेदस्य द्रष्टुर्द्रष्टुस्तथोभयोः ।
इत्याह सच्छ्रुतिः

यमादीनामुपासनाङ्गत्वनिरूपणोपसंहारः

तेन सम्प्रोक्तगुणसंयुतः ॥ १३०२ ॥

उपासीत हरिं दृष्ट्वा मुक्तिस्तेनैव जायते ।

भगवद्द्वेषिणामपि मुक्तिरिति कथनं श्रुति-स्मृतिविरुद्धम्

द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनं श्रुतिवाक्यविरोधि तत् ॥ १३०३ ॥

रिपवो ये तु रामस्य विमुखत्वान्निरामिणः ।
अभिद्रोहपदे नित्यमन्धे तमसि ते स्थिताः ॥ १३०४ ॥

"हरिद्विषस्तमो यान्ति ये चैव तदभेदिनः ।
तन्निर्गुणत्ववेत्तारस्तस्य दोषविदोऽपि च" ॥ १३०५ ॥

इत्यादिश्रुतिसन्दर्भद्विषिणस्तम ईयते ।
"हिरण्यकशिपुश्चापि भगवन्निन्दया तमः ॥ १३०६ ॥

विविक्षुरत्यगात् सूनोः प्रह्लादस्यानुभावतः ।"
"यदनिन्दत्पिता मह्यं त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ॥ १३०७ ॥

तस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्ताद्दुस्तरादघात् ।"
निन्दां भगवतः श्रृण्वन् तत्परस्य जनस्य वा ॥ १३०८ ॥

ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः ।
"अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ॥ १३०९ ॥

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ।
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ १३१० ॥

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १३११ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १३१२ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्" ॥ १३१३ ॥

"यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् ।
कथं स न भवेद्द्वेष्य आलोकान्तस्य कस्यचित् ॥ १३१४ ॥

यो द्विष्याद्विबुधश्रेष्ठं देवं नारायणं प्रभुम् ।
मज्जन्ति पितरस्तस्य नरके शाश्वतीः समाः" ॥ १३१५ ॥

इत्यादिवाक्यसन्दोहाद्द्वेषिणस्तम एव तु ।

भोग एव पुरुषार्थः, न मोक्षः इति चार्वाकमतनिरासः

नैव मोक्ष इति प्राहुर्लोकायतमते स्थिताः ॥ १३१६ ॥

भोगः शरीरपर्यन्तं भस्मीभावस्ततो भवेत् ।
इति तत्केन मानेन दृष्टं प्रत्यक्षवादिना ॥ १३१७ ॥

न हि प्रत्यक्षमानेन मोक्षाभावोऽवसीयते ।
घटते मुक्तिदृष्टिस्तु पुरुषेण महीयसा ॥ १३१८ ॥

नेति वक्तुर्महत्त्वं तु कथञ्चन न विद्यते ।
साधयन् सर्वसामान्यं कथमेव विशेषवान् ॥ १३१९ ॥

दृश्यन्ते पुरुषा लोके परापरविदोऽपि च ।
अपरोक्षदृशो योगनिष्ठाश्चामलचक्षुषः ॥ १३२० ॥

प्रत्यक्षं देवतां दृष्ट्वा तत्प्रसादात्तभूतयः ।
ज्ञानविज्ञानपारज्ञा निषिद्ध्यन्ते कथं नृभिः ॥ १३२१ ॥

दृश्यते चातिमाहात्म्यं तेषामतिमहौजसाम् ।
यदि तेऽपि निषिद्ध्यन्ते किं नोक्तिस्ते निषिद्ध्यते ॥ १३२२ ॥

यदुक्तवाक्यप्रामाण्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।
वरादयोऽपि तद्दत्ताः सदा सत्या भवन्ति हि ॥ १३२३ ॥

अप्रामाण्यं तदुक्तेश्च वृथा वाचावसीयते ।
न हि प्रयोजनं किञ्चित् परलोकनिवारणात् ॥ १३२४ ॥

वृथावाचं वृथा हन्याद्यदि तस्य किमुत्तरम् ।
स्वजीवनविरोधाय वदन् किं नाम बुद्धिमान् ॥ १३२५ ॥

प्रामाण्ये संशयः किं स्यात् तयोः पुरुषयोरपि ।
स्वजीवनविरुद्धोक्तिरज्ञो दृष्टस्य चापि यः ॥ १३२६ ॥

यश्चातीन्द्रियदेवोक्तिश्रोता दृष्टपरावरः ।
अतीतानागतं सर्वं लोकानुभवमापयन् ॥ १३२७ ॥

अतः प्रत्यक्षगम्यत्वात् वेदमात्रस्य च स्फुटम् ।
यद्यागमस्य नो मात्वमक्षजस्य तथा भवेत् ॥ १३२८ ॥

यद्यक्षजस्य मात्वं स्यादागमस्य कथं न तत् ।
लोकवाक्याद्विशेषश्चाव्यभिचारेण सिद्ध्यति ॥ १३२९ ॥

जैनोक्तमोक्षसाधनदूषणम्

अस्ति मोक्षोऽपि धर्मेण यथार्थज्ञानतोऽपि च ।
प्रामाण्यमनुमायाश्च जिनस्यासत्वसाधने ॥ १३३० ॥

तद्वाक्याद्धर्मसज्ज्ञानविज्ञप्तिर्भवतीति च ।
धर्मोऽहिंसापरो नान्यो ज्ञानं पुद्गलदर्शनम् ॥ १३३१ ॥

इति जैनाः कथं तत् स्यात् प्रमाणमनुमानतः ।
विषयान् प्रति स्थितं ह्यक्षं प्रत्यक्षमिति गीयते ॥ १३३२ ॥

प्रत्यक्षशब्दानुसारादनुमेति प्रकीर्तिता ।
आ समन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् ॥ १३३३ ॥

यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यत्तेनासावागमः स्मृतः ।
एतेन कारणेनैव तत्तन्मानत्वमिष्यते ॥ १३३४ ॥

स्वरूपं हि तदेतेषामन्यथासिद्धिमानतः ।
अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं चापि दर्शयेत् ॥ १३३५ ॥

स्वरूपे पुद्गलस्योक्ता दोषा आनन्दमेव च ।
न मन्यते पुद्गलं स दुःखाभावः सुखं त्विति ॥ १३३६ ॥

मात्राभोगातिरेकेण सुखाधिक्यस्य दर्शनात् ।
सुखस्याभावता केन न च स्यात्किं विपर्ययः ॥ १३३७ ॥

यदि भावोऽपि कश्चित् स्यात् तस्यैवाभावता कुतः ।
यदि सर्वेऽप्यभावाः स्युरन्योन्यमिति भावता ॥ १३३८ ॥

अभावाभावतैव स्यात् किं नश्छिन्नं तदा भवेत् ।
भावत्वं विधिरूपत्वं निषेधत्वमभावता ॥ १३३९ ॥

निषेधस्य निषेधोऽपि भाव एव बलाद्भवेत् ।
प्रथमप्रतिपत्तिस्तु भावाभावनियामिका ॥ १३४० ॥

न च पुद्गलविज्ञानं मोक्षदं भवति क्वचित् ।
अस्वातन्त्र्यात्पुद्गलस्य ज्ञातोऽपि सुखदो न हि ॥ १३४१ ॥

न हि दुःखिपरिज्ञानाद्दुःखित्वं विनिवर्तते ।
यदि पुद्गलविज्ञानाददुःखी स्यात्कथञ्चन ॥ १३४२ ॥

देहवानपि नादुःखी किं ज्ञानादुत्तरं सदा ।
ईशक्लृप्त्यनुसारेण स्यात् कालादीशवादिनः ॥ १३४३ ॥

कर्महेतुत्वमपि तु निश्चैतन्यान्न हि क्वचित् ।
अशेषदुःखविलये नेदानीं कारणं यथा ॥ १३४४ ॥

तथोत्तरं न चैव स्यात् दृष्टिपूर्वानुमा यतः ।
शक्तस्यान्यस्य विज्ञानं तत्प्रीतिजनकं यदि ॥ १३४५ ॥

तयैव बन्धहानिः स्यादिति किं नाम दूषणम् ।
स्वज्ञानाद्बन्धहानिस्तु दृश्यते कस्य कुत्रचित् ॥ १३४६ ॥

अहिंसायाश्च धर्मत्वं केन मानेन गम्यते ।
हिंसाया एव धर्मत्वमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ॥ १३४७ ॥

धर्मस्य सुखहेतुत्वमपि केनावगम्यते ।
हत्याया मोक्षहेतुत्वं कुतो मानान्निवार्यते ॥ १३४८ ॥

शून्यज्ञानेन शून्यभावनया च मोक्षः इति शून्यवादिमतनिरासः

न च शून्यपरिज्ञानाच्छून्यभावनयापि च ।
मोक्षः कथञ्चन भवेत् यदीदानीं कथं न सः ॥ १३४९ ॥

परप्रसादनेच्छोस्तु विलम्बो नाम युज्यते ।
पुमिच्छाधीनता नो चेद्विलम्बः किंकृतो भवेत् ॥ १३५० ॥

अन्यत्रापि विलम्बास्तु स्युरीशेच्छानिमित्ततः ।
अन्यथा कारणं चेत् स्यात् किं कार्यं नोपजायते ॥ १३५१ ॥

कारणे सति कार्यस्य भावः सुनियतोऽस्य हि ।

विज्ञानाद्वैतज्ञानात् विज्ञानभावनया च मोक्षः इति विज्ञानवादिमतनिरासः

विज्ञानवादिनश्चैव विज्ञानाद्वैतवेदनात् ॥ १३५२ ॥

विज्ञानभावनाच्चैव मोक्षो न घटते क्वचित् ।

वैभाषिकसौत्रान्तिकाभिमतमोक्षसाधननिरासः

अन्तर्ज्ञानस्य बाह्ये च क्षणिकत्वस्य वेदनात् ॥ १३५३ ॥

भावनाच्चोक्तमार्गेण मानाभावान्न मुच्यते ।

प्रकृतेः पुरुषस्यापि विवेको मुक्तिसाधनम् ॥ १३५४ ॥

इति साङ्ख्या न चैतस्मिन्मानमीशाप्रसादतः ।
श्रुतयः स्मृतयश्चैव यदेशस्य प्रसादतः ॥ १३५५ ॥

वदन्ति नियमान्मुक्तिं तमृतेऽतः कुतो भवेत् ।

ईश्वरप्रसादस्य वैशेषिकैः धर्मसहकारित्वेन, पतञ्जलिना तपस्स्वाध्यायादिसमकक्ष्यत्वेन, नैयायिकैरपि मोक्षस्य सहकारिमात्रत्वेन अङ्गीकारात् न तेषां मतं युक्तम्

कणादयोगाक्षपादा अपीशस्य प्रसादतः ॥ १३५६ ॥

मुक्तिं ब्रुवाणा अप्याहुः

ज्ञानिनामपि कर्मणां भोगादेव नाश इति न युक्तम्

भोगादेव च कर्मणाम् ।
क्षयं प्राहुः कुतश्चैतत् प्रसन्ने जगदीश्वरे ॥ १३५७ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ १३५८ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि दृष्ट एवात्मनीश्वरे ॥ १३५९ ॥

इति श्रुतिपुराणादिवचनेभ्योऽन्यथागतेः ।

पाशुपतस्कान्दसौराद्युक्तमोक्षसाधननिरासः

न च पाशुपताद्युक्तशिवादीनामनुग्रहात् ॥ १३६० ॥

''नान्यः पन्था'' इति ह्युक्तं पुरुषज्ञानतः श्रुतौ ।
''सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि'' ॥ १३६१ ॥

एवं पुरुषशब्दश्च प्रयुक्तोऽब्धिशये हरौ ।
''न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः'' ॥ १३६२ ॥

इति चाधिपतिस्तस्य प्रतिषिद्धः स्वयं श्रुतौ ।
''विश्वतः परमां नित्यं विश्वं नारायणं हरिम्'' ॥ १३६३ ॥

इति सर्वाधिकत्वोक्त्या समोऽपि विनिवारितः ।
समाधिकस्य राहित्यान्नोपचारपुमानसौ ॥ १३६४ ॥

''पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति'' ॥ १३६५ ॥

मुक्तामुक्तपरेशत्वमिति तस्याह सा श्रुतिः ।
अमृतेशानवचनात् सर्वस्येशानतोदिता ॥ १३६६ ॥

यदि सर्वत्वमुदितमुतेश इति तद्वृथा ।
उतशब्दो वदेदेष हीशत्वस्य समुच्चयम् ॥ १३६७ ॥

पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति ब्राह्मणं चाह तं प्रति ।
एतावानस्य महिमेति महिम्नो वचो हि तत् ॥ १३६८ ॥

सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् ।
इत्यमुक्ताधिपत्यं तु पूर्वार्धोक्तमनूद्य च ॥ १३६९ ॥

उतामृतस्येश इति विधत्ते मुक्तिगेशताम् ।
अतो विष्णुपरिज्ञानादेव मुक्तिर्न चान्यतः ॥ १३७० ॥

तद्यथेति श्रुतेश्चैव ततः कर्मक्षयो भवेत् ।
"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ॥ १३७१ ॥

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ।"
"सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ १३७२ ॥

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।"
इत्यादिभगवद्वाक्यैरुक्तार्थश्चावसीयते ॥ १३७३ ॥

भाट्टोक्तमोक्षसाधननिरासः

नित्यनैमित्तिकं कर्म कुर्वन्नन्यत् परित्यजन् ।
मुच्यते संसृतेश्चैतदप्येतेन निराकृतम् ॥ १३७४ ॥

एतत्सर्वं 'विद्यैव तु निर्धारणादि'ति सूत्रे सूत्रकारेणैवोक्तम्

विद्यैवेतीममेवार्थं स्वयमेवाह वेदराट् ।

ज्ञानकर्मसमुच्चयवादो न युक्तः

विना कर्म न मोक्षः स्याज्ज्ञानेनेत्यपि सा श्रुतिः ॥ १३७५ ॥

नान्यः पन्था इति ह्येव निवारयति सादरम् ।

प्रतीकादिविषयमन्यथोपासनं वैकुण्ठादिप्राप्तिलक्षणापरमोक्षसाधनं, एकत्वज्ञानं अद्वैतब्रह्मावस्थानरूपपरमोक्षसाधनमिति मायावादिमतनिरासः

अन्यथोपासनमपि तमेवमिति वादिनी ॥ १३७६ ॥

निवारयत्यादरेण न प्रतीक इति प्रभुः ।
"अन्धंतमः प्रविशन्ति ये त्वविद्यामुपासते" ॥ १३७७ ॥

इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेत् ।
न चाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन मुच्यते ॥ १३७८ ॥

अधिकरणार्थोपसंहारः

इति सर्वं प्रविज्ञाय सर्वैस्तर्कैः सदागमैः ।
उपासीत हरिं नित्यं गुणैरेव स्वयोग्यतः ॥ १३७९ ॥

ब्रह्मा सर्वगुणैश्चैव क्रियासामान्यतश्च गीः ।
गुणसामान्यतो रुद्रो द्रव्यसामान्यतः परे ॥ १३८० ॥

यावदधिकारमित्यादिसूत्रतात्पर्यम्
योग्यतानुसारेण संसारमोक्षयोः भक्तिज्ञानादिविशेषः

अधिकारविशेषेण भक्तिज्ञानसुखादिभिः ।
विशेषो देवतादीनां मोक्षे चैव विशेषतः ॥ १३८१ ॥

अक्षरधियामित्यादिसूत्रतात्पर्यम्
तारतम्यसद्भावेऽपि मुक्तानां न परस्परं द्वेषेर्ष्यादिप्रसङ्गः

न तावता विरोधोऽस्ति निर्दोषत्वात् समस्तशः ।
आभासत्वात् परेषां तदवराणां च सर्वशः ॥ १३८२ ॥

यतोऽवराणां सर्वेऽपि गुणाः सर्वाः क्रिया अपि ।
नियमेनैव पूर्वेषां सुप्रसादनिबन्धनाः ॥ १३८३ ॥

अतः सच्छिष्यवत्तेषां नैवेर्ष्यादिः कथञ्चन ।

न च संसारिदेवानां कालेयत्तापरे इमे ॥ १३८४ ॥

सूत्रे ह्यारब्धमात्रस्य भोगेनैव क्षयो ध्रुवः ।
अनारब्धस्य भोगेन त्वितरे इति चोदितः ॥ १३८५ ॥

पौनरुक्त्येन तेनैते उक्तार्थे इति निश्चयः ।

इयदामननाधिकरणोक्ताधिकारितारतम्यनिरूपणम्

उषाः स्वाहा च पर्जन्यो मित्रोऽग्निर्वरुणो विधुः ॥ १३८६ ॥

प्रवहोऽनिरुद्ध इन्द्रो मे रुद्रो वाणी च मारुतः ।
उत्तरोत्तरतस्त्वेते गुणैः सर्वैश्च मुक्तिगाः ॥ १३८७ ॥

सूर्यधर्मौ यथा सोमो मनुर्दक्षो बृहस्पतिः ।
शची रतिश्चानिरुद्धसमास्तारा च मित्रवत् ॥ १३८८ ॥

सोमवच्छतरूपा तु प्रसूतिर्वह्निवद्विराट् ।
पर्जन्यवद्वारुणी च तथा संज्ञा च रोहिणी ॥ १३८९ ॥

धार्मी च मित्रवत्त्वेव प्रावही परिकीर्तिता ।
मित्रपर्जन्यमध्यस्थावश्विनौ विघ्नवित्तपौ ॥ १३९० ॥

भृगुरग्निसमो मित्रस्तन्मध्ये ब्रह्मपुत्रकाः ।
वरुणाग्न्यन्तरा तत्र नारदः प्राय इन्द्रवत् ॥ १३९१ ॥

कामः सुपर्णी चोमावद्वीन्द्रो रुद्रवदीरितः ।
निर्ऋतिर्मित्रसदृशो विश्वामित्रः कसूनुवत् ॥ १३९२ ॥

वैवस्वतो मनुश्चाश्विपश्चादन्ये ततोऽवराः ।
च्यवनोचथ्यवैन्याश्च शशबिन्दुश्च हैहयः ॥ १३९३ ॥

तद्वच्च विप्रराजन्यविशेषोऽत्रापि कश्चन ।
तद्वत् प्रियव्रतश्चापि तदन्याः शतदेवताः ॥ १३९४ ॥

पर्जन्यमित्रान्तराले तदन्ये तु ततोऽवराः ।

श्रियः नित्यमुक्तत्वात् अधिकारिवर्गे न ग्रहणम्,
हरिः सर्वोत्तमः

एतेभ्योऽभ्यधिका श्रीस्तु सदा मुक्ता विशेषतः ॥ १३९५ ॥

तत्समो नास्ति परमो हरिरेव न चापरः ।
संहितायां बृहत्यां तु स्वयं भगवतोदितम् ॥ १३९६ ॥

तदेतदखिलं

तैजसाहङ्कारादुत्पन्नः अपरः प्राणः इन्द्रादनन्तरः

प्राण आहङ्कारिक एव च ।
इन्द्रादनन्तरः

प्रश्नान्तराधिकरणतात्पर्यम्, अपरोक्षज्ञानं योग्यतानुसारेण भिन्नम्

दृष्टिरपि योग्यानुसारतः ॥ १३९७ ॥

प्रदानाधिकरणलिङ्गभूयस्त्वाधिकरणयोः तात्पर्यम्
सम्यक्प्रसादपूर्वकं गुरोर्विद्यादानं अपरोक्षज्ञानकारणम्, श्रवणादि न त्याज्यम्

सम्यग्गुरुप्रसादश्च मुख्यतो दृष्टिकारणम् ।
श्रवणादि च कर्तव्यं नान्यथा दर्शनं क्वचित् ॥ १३९८ ॥

पूर्वविकल्पाधिकरणतात्पर्यम् — गुरुस्वीकारक्रमगुरुस्वरूपादिनिरूपणम्

गुणाधिकं गुरुं प्राप्य तद्धीनं नाप्नुयात् क्वचित् ।
विपर्ययस्तु कर्तव्यः सर्वथा शुभमिच्छता ॥ १३९९ ॥

समे विकल्प एव स्यात् पूर्वानुज्ञा च सर्वथा ।
तदुक्तमगुरुप्राप्त्यै पूर्वानुज्ञा न मृग्यते ॥ १४०० ॥

गुरुर्ब्रह्माखिलानां च विद्या चैव सरस्वती ।
देवता भगवान्विष्णुः सर्वेषामविशेषतः ॥ १४०१ ॥

तत्प्रसादेन मुक्तिः स्यान्नान्यथा तु कथञ्चन ।
स्वोत्तमास्तु क्रमेणैव सर्वेषां गुरवः स्मृताः ॥ १४०२ ॥

हिरण्यगर्भोपदेशेन विना न कस्यापि मुक्तिः

उपदेशो ब्रह्मणस्तु सर्वेषामेव मुक्तये ।

परेणाधिकरणतात्पर्यम् — मोक्षसाधनेषु ज्ञानादिषु भक्तेः प्राधान्यम्

साधनेभ्योऽधिका भक्तिर्नैवान्यत् तादृशं क्वचित् ॥ १४०३ ॥

भक्तिश्चैव हरावेव मुख्यान्यत्र यथाक्रमम् ।
स्वाधिकत्वेन सर्वत्र स्वोत्तमेषु क्रमेण च ॥ १४०४ ॥

अनुवर्तते च सा भक्तिर्मुक्तावानन्दरूपिणी ।

पादार्थोपसंहारः

तत्पूर्विकोपासनैवं कर्तव्या मुक्तये गुणैः ॥ १४०५ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

* * *

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचित-श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य प्रप्रथमटीका

श्रीपद्मनाभतीर्थविरचिता

सन्न्यायरत्नावली

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

११९५ अस्मिन्नध्याये पादाः सर्वे हेतुहेतुमद्भाववन्त एवेत्युपासनापादस्याप्यस्य भक्तिपादेन हेतुहेतुमद्भावाख्यैव सङ्गतिः । विष्णोरापरोक्ष्यसाधनस्य निरन्तरध्यानलक्षणस्य निरन्तरशास्त्रविमर्शनलक्षणस्य च उपासनस्य प्रेमातिशयलक्षणभक्त्या विनाऽनुपपद्यमानत्वात् प्रेमाभावे विस्मरणप्रसङ्गात् प्रेमास्पदं हि लोके पुनः पुनः स्मर्यते । द्वेषान्निरन्तरध्यानं तस्याप्रियत्वान्न तद्विष्णोस्तत्त्वापरोक्ष्यजननसमर्थम्, अतो नैतत्पादप्रतिपाद्यम् । तदेतदाह **वैराग्यत इति**।

११९६ अधुना वैराग्यादिपादानां सङ्गतिप्रतिपादनप्रसङ्गात् प्रथमसूत्रमारभ्य उपासनापादपर्यन्तानां पादादीनां सङ्गतिस्पष्टीकरणपूर्वकं सङ्क्षेपतो ब्रह्मजिज्ञासामावर्तयितुं तस्यामधिकारिणं तावन्निरूपयति **युक्तित इति** । वेदमुख्यार्थो विष्णुः । स च युक्त्यविरुद्धः तद्विरुद्धसमयश्चाप्रमाणम् । वेदवाक्यानां परस्परविरोधो नास्ति । संसारो हेयो मोक्ष एव परमपुरुषार्थ इत्यधीतवेदवाक्येष्वेतत्प्रत्ययो जायते । एवं निगमनिरुक्तादिना व्युत्पन्नपदपदार्थस्य सात्त्विकप्रकृतेर्जन्मान्तरसंस्कारवशात् स एव प्रत्ययो ब्रह्ममीमांसया दृढीक्रियते । कथमन्यथा समयान्तरपरित्यागेन तस्यामेव प्रवृत्तिर्घटते । अतः सामान्यतो ज्ञातवेदार्थस्यैव ब्रह्मजिज्ञासाधिकार इत्यर्थः ।

१२०२ तामेव विष्णुजिज्ञासामावर्तयति **कर्तव्येत्यादिना** । योऽसावुक्तलक्षणोऽधिकारी अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र अथशब्दनिर्दिष्टः तस्य ब्रह्मजिज्ञासाविधाने कुत इति शङ्का जायते । तन्निवृत्त्यर्थं अत इति पदं प्रयुक्तम् ।

१२०३ तेन को हेतुर्निर्दिष्ट इत्यपेक्षायां यद्व्यासाख्येन भगवतोक्तं 'जन्माद्यस्य' इति सूत्रं तस्यार्थमाह **सृष्टीति** । सूत्रद्वयफलितार्थमाह **यत इत्यादिना** । यतो जिज्ञासाजनितज्ञानेनातिप्रीत एव विष्णुर्मोक्षदः न तु यजनादिना ईषत् प्रसन्नः अतो जिज्ञास्योऽसौ अवश्यं मुमुक्षुणेत्यर्थः ।

१२०५ तृतीयसूत्रमवतार्य विष्णोरेव मोक्षदत्वं समर्थयति **मोक्षादीति** ।

---

* प्रतिपरिच्छेदं प्रारम्भे सूचिताः सङ्ख्याः अनुव्याख्यानश्लोकसङ्ख्याः इति ज्ञातव्यम् ।

१२०६ ननु विष्णोरेव मोक्षदत्वं न शास्त्रात्सिद्ध्यति । प्रत्यक्षादिवेद्यस्यापि मोक्षदत्वसम्भवादित्याशङ्क्य परिहरति **प्रत्यक्षेति** । प्रत्यक्षगम्यत्वे मोक्षदस्य सुलभत्वेन प्रजानामनादितः संसारानुवृत्तिर्न स्यात् । श्रुतिशिरोदुर्गस्थत्वे तु मोक्षदस्यासुलभत्वात् सा युज्यत एव । 'विमतो न मोक्षदः पुरुषत्वात् सम्मतवदि'ति प्रत्यनुमानेन पराहृतत्वात् अनुमानेनापि न मोक्षदोऽनुमातुं शक्यते । तस्माच्छास्त्रैकवेद्यो मोक्षद इत्युपसंहरति **तदिति** ।

१२१० ननु शास्त्रवेद्या अपि बहवः सन्ति । तत्र कथं विष्णुरेव मोक्षद इति निश्चय इत्यत आह **शास्त्रगम्य इति** । स्वतन्त्रत्वाद्विष्णुरेव मोक्षदत्वेन शास्त्रवेद्यो न पद्मजादिः परतन्त्रत्वात् । परतन्त्रस्तु स्वयमेव संसारा-दनुत्तीर्णः कथमन्यमुद्धरेत् ।

१२११ ननु राजानुज्ञया स्वसेवकानाममात्य इव निगडमोक्षदः कश्चित्परतन्त्रोऽप्यन्तरङ्गभूतो विष्णोस्तदनुज्ञया स्वोपासकेभ्यो मोक्षं दास्यति, अतो व्यर्था विष्णुजिज्ञासेत्याशङ्क्य परिहरति **अन्येति** ।

१२१३ न हि अमन्दमतिर्भगवान् स्वानुपासकायापि मोक्षमन्येन प्रसादितो ददातीति युज्यते। न हि अस्वतन्त्रोऽसौ। अतोऽन्यद्वारकमोक्षार्थमपि जिज्ञास्यो मुमुक्षुभिर्विष्णुः । स एव हि ज्ञातो मोक्षद इत्येतत् 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामि'त्यनया 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इत्यनया च श्रुत्या सिद्धमित्याह **यमेवैष इति** । यं पुरुषमेष विष्णुर्मदुपासकत्वान्मदीयोऽयमिति वृणुते स्वीकरोति तेनैव स्वीकृतेन लभ्यो भवति । तस्य स्वीकृतस्य स्वरूपभूतां चिदानन्दात्मिकां तनुमेष आत्मा विवृणुते प्रादुर्भाव-यति । अतस्तं विष्णुमेव विद्वानमृतो भवति नान्य इति श्रुत्यर्थः ।

१२१४ एतदेव विष्णुलिङ्गं श्रुत्या द्रढयति **य एनमिति** । 'यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ति । यतः प्रसूता जगतः प्रसूती'त्यादिना क्षीराब्धिशायित्वेन प्रकृत्यादिप्रसवितृत्वेन च प्रकृतो यः स एव 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि'ति परब्रह्मत्वेनावधारितः 'तमेतं ये विदुस्त एवामृता भवन्ती'त्यतो विष्णुरेव मोक्षदत्वेन मुख्यतः सर्वशास्त्रगम्यो नान्य इत्यर्थः ।

१२१६ तदेव चतुर्थसूत्रमवतार्य समर्थयति **शास्त्रयोनित्वमिति** ।

१२१७ एतदेव पञ्चमसूत्रेण दृढीकृतमित्याह **निर्धारणायेति** ।

१२१८ ननु मोक्षादिदे विष्णावेव सर्वशास्त्राणां समन्वयः कथं घटते । अनधीयमानशास्त्रेष्वन्यथोक्तिसम्भवात् । न ह्यसर्वज्ञेन अनन्तवेदगतिसामान्यं विष्णावेवेति निश्चेतुं शक्यते । नैतत्साधु । सर्वज्ञेनाप्तेन भगवता श्रीवेदव्यासेन 'गतिसामान्यादि'त्यनन्तवेदगतिसामान्यस्य विष्णावेवोक्तत्वात् 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'त्यादिश्रुत्या च निश्चेतुं शक्यत्वात् । प्रत्यक्षश्रुतिदृष्टान्तेन उत्सन्नविप्रकीर्णश्रुतीनामपि विष्णुविषयत्वस्यानुमातुं शक्यत्वात् । अतो विष्णौ सुघट एव निखिलश्रुतिसमन्वयः । तदेतदाह **कथमित्यादिना** ।

१२२८ अयमेव समन्वयश्चतुर्धा विभज्य प्रदर्शितोऽस्मिन्नध्याये । प्रथमपादे तु प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनान्यत्र-प्रसिद्धानां विष्णौ समन्वयः प्रदर्शितः । अन्यत्रैवप्रसिद्धानां विष्णौ समन्वयस्यातिप्रधानस्यापि प्रथमतोऽनिरूपणे कारणमाह **इत इति** ।

१२३४ प्रथमपादसङ्गतियुक्तत्वेन द्वितीयपादसङ्गतिमाह **इत्यन्यत्रेति** ।

१२३६ पूर्वपादसङ्गतत्वेन तृतीयपादार्थमाह **उभयगतत्वमिति** ।

१२४१ पूर्वपादसङ्गतत्वेन चतुर्थपादार्थमाह **एवं चेति** ।

१२४५ प्रथमाध्यायसङ्गतत्वेन द्वितीयाध्यायार्थमाह **एवमशेषेणेति** ।

१२४६ प्रथमद्वितीयाध्यायसङ्गतत्वेन तृतीयाध्यायार्थमाह **समन्वयाविरोधाभ्यामिति** ।

१२४८ यदर्थं भक्त्यादिकं निरूपितं प्रकृतामुपासनामधुना विदधाति **वक्तव्येति** ।

१२५१ धारणा आदिर्यस्य प्रत्याहारप्राणायामादिकस्य तद्धारणादिकम् । अधुना अस्य पादस्य उपासनाविषयस्य अधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तीरभिधाय क्रमेण सिद्धान्तयुक्तीराह **पृथगिति** ।

१२६२ तत्र तावत् 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि'त्येतत्प्रथमाधिकरणं प्रपञ्चयति **यथाशक्तीत्यादिना** ।

१२६६ आत्मज्ञानानुरूपत इत्यस्य विवरणम् **आत्मज्ञानानुरूपत्वं यथाशक्तिविचारणादिति** ।

१२६७ यथाशक्त्यखिलवेदार्थविचारणपूर्वकं ब्रह्मोपासनाऽनङ्गीकारे बाधकमाह **वेदः कृत्स्न इति** । अनेन 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मने'त्यादिस्मृतिं 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यादिश्रुतिं चोपादत्ते । निर्णीतं ब्रह्म-सूत्रादि । 'शृणुयाद्यदि सज्ज्ञानप्राचुर्यमुपलभ्यत' इत्यस्यार्थः ।

१२७६ यस्मिन्नसम्यग्ज्ञानमल्पं सम्यग्ज्ञानं प्रचुरमुपलभ्यते तस्मात्पुरुषाच्छृणुयादिति । सत्सिद्धान्तमहापय-स्नित्यनेन प्रस्तुतसत्सिद्धान्तोऽभिधीयते **अशेषेत्यादिना** । तदन्वयोऽशेषान्वयो भवेदित्यर्थः । तस्याप्यभावः भिन्नानामभेदस्याभाव इत्यर्थः । पूर्वभेदे संसारदशायामभेद इत्यर्थः ।

१२८१ तदनन्तरता नारायणानन्तरतेत्यर्थः ।

१२८८ एतदेवेति श्रुतिः पञ्चरात्रादिकं परामृश्यते । ब्रह्मदर्शनं भवतीति शेषः ।

१२८९ सम्यग्विषमेत्यस्यायमर्थः । परब्रह्मादिवस्तुषु सम्यग्ज्ञानतारतम्यात् सुखतारतम्यं भवत्यसम्यग्ज्ञान-तारतम्यात् दुःखतारतम्यं भवतीति ॥ १ ॥

१२९३ **एतद्दोषवर्जितः** विषयसंसर्गादिदोषवर्जित इत्यर्थः ।

१२९९ **सत्स्वन्यत्र ततो दयेति** स्वस्माद्धीनेषु सज्जनेषु दया कार्या न दुर्जनेष्वित्यर्थः ।

१३०१ **किमुताधिक्ये**त्यादेरयमर्थः— लक्ष्म्यादीनां विष्णोः सकाशादाधिक्यं पश्यंस्तस्य निर्गुणत्वं दोषं वा पश्यन् जीवेनाभेदं भेदाभेदौ वा पश्यन्नन्धन्तमो व्रजतीति किमु वर्णनीयमिति । अतः सर्वोत्तमो विष्णुरेव तीव्रं भक्तिपूर्वध्यानेनैवोपास्यः ।

१३१४ यत्तु तस्मिन्द्वेषानुसन्धानस्यापि मुक्तिसाधनत्ववाचकम् । 'कामं क्रोधं भयं स्नेहं मैत्र्यं सौहृदमेव वा । नित्यं हरौ विदधते यान्ति तन्मयतां हि त' इत्यादि भागवतवाक्यं 'तन्मानस्तेनेभ्यो येऽभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्येषु जागृधुरि'त्यादिश्रुतिविरुद्धत्वादर्थान्तरपरतया वर्णनीयम् । हरौ क्रोधादि नित्यं विदधतस्तत्फलस्य नित्यनिरयस्य प्राप्तावपि दृढं संस्कारवशात् तन्मयतां क्रोधमयतां यान्ति । सौहृदादिकस्य भक्त्यविरुद्धत्वाद्धरौ विदधतोऽपि विमुक्तौ तन्मयतां सौहृदादिमयतां यान्तीति । अन्यथा 'हिरण्यकशिपुश्चे'त्यादिपूर्वापरबहुवाक्यविरोधः स्यात् । 'अवजानन्ति मामि'त्यादिश्रीकृष्णवाक्यैः 'यो द्विष्यादि'त्यादिमोक्षधर्मवचनैश्च विरोधः स्यात् । हिरण्यकशिपुस्तु शापादसुरावेशाच्च भगवद्द्विडपि पूर्वं भागवतत्वात् पुत्रानुभावाच्चान्धन्तमोऽत्यगात् । सहजभगवद्द्वेषिणो मोक्षप्राप्तौ न किञ्चित् प्रमाणम् । तदेतदाह **द्वेषादीति** ।

१३१६ अत्र मोक्षस्यैवाभावात् साधनविचारोऽनुपपन्न इति वदतो लोकायतिकस्य मतं दूषयितुमनुवदति **नैवेति** ॥ ३१ ॥

१३१७ दूषयति **तत्केनेति** । न ह्यतीन्द्रियस्य मोक्षस्याभावो मोक्षो वा केनचिद्दृष्ट इति निश्चेतुं शक्यते प्रत्यक्षैक-प्रमाणवादिना लोकायतिकेन । अतः कस्यचिन्महात्मनो मुक्तिदर्शनं सम्भाव्यत एव । मोक्षाभावं वदतस्तु महात्मत्वं न युज्यत एव । न ह्यहं न पश्यामि मोक्षमन्येऽपि न पश्यन्तीति स्वस्येतरेषां चाज्ञत्वेन साम्यं प्रतिपादयन्नन्येभ्यो-ऽधिको भवति । न च महात्मान एव न सन्तीति वाच्यम् । दृश्यमानत्वादित्याह **दृश्यन्त इति** ।

१३२४ लोकायतिकस्य त्वितोऽपि महात्मत्वं न युज्यत इत्याह **अप्रामाण्यमिति** ।

१३२८ महात्मत्वं पुरुषाणां वेदोक्तानुष्ठानसामर्थ्यादेव । न च वेदस्योन्मत्तवाक्यवदप्रामाण्यम् । प्रत्यक्षवदव्यभि-चरितार्थत्वादित्याह **अत इति** । अतः प्रत्यक्षार्थातिरिक्तार्थाभाववादिनः शास्त्रं निरर्थकमेवेत्याशयः ।

१३३० अथ मोक्षमभ्युपगम्य तत्साधनं जिनवाक्यविहितमेव न वेदविहितमिति वदतां जैनानां मतं दूषयितुमनुवदति **अस्तीत्यादिना** ।

१३३२ धर्मज्ञाने एव मोक्षसाधने । तयोश्चानुमानावगताप्तभावस्य जिनस्य वाक्येन सिद्धिः । धर्मोऽहिंसापूर्वक एव । ज्ञानं पुद्गलदर्शनमेवेत्येतद्दूषयति **कथमिति** । न हि जिनाप्तत्वेन कस्यचिद्धेतोरविनाभावो दृष्टः । अतो

नानुमानबलेन जिनवाक्यं प्रमाणम् । यथा स्वसम्बन्धार्थप्रकाशकत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणं यथा वाऽऽसमन्ताद्धर्माद्यत्यन्तातीन्द्रियगमकत्वमेवागमलक्षणमेवं प्रत्यक्षेणागमेन वा गृहीतव्याप्तिमूलत्वमेव ह्यनुमानलक्षणम् । प्रकारान्तरेण तत्सिद्ध्यसम्भवात् । अतो नानुमानसिद्धप्रमाणभावं जिनवाक्यं धर्मं पुद्गलं च दर्शयितुं शक्नोतीत्यर्थः ।

१३३६ न च वाच्यं किञ्चिद्यथार्थं जिनवाक्यं दृष्ट्वाऽऽप्तत्वं जिनस्य निश्चेतुं शक्यमिति । कायपरिमाणः पुद्गल इत्याद्ययथार्थप्रलापित्वात् । पुद्गलकायपरिमाणत्वस्य प्रागेव दूषितत्वात् । दुःखाभावरूपत्वाद् आनन्दस्य नासौ पुद्गलात्मक इत्यप्ययथार्थप्रलापित्वात् । सुखस्याभावरूपत्वाभावादित्याह **स्वरूप इति** ।

१३३७ कथं सुखस्याभावरूपत्वाभाव इत्यत आह **मात्रेति** । दुःखवत्सुखस्य तरतमभावोपेतत्वान्नाभावत्वं युज्यते । अनुभूयते हि विषयसेवातारतम्यात् सुखतारतम्यम् । यद्येवमपि सुखस्य दुःखाभावत्वं तर्हि दुःखस्यापि सुखाभावत्वं किं न स्यादविशेषात् । यदि कस्यचिद्विधिप्रत्ययवेद्यस्य भावत्वमङ्गीक्रियते तर्हि सुखस्यैवाभावत्वं कथं विधिप्रत्ययवेद्यस्येत्यर्थः ।

१३३८ न च वाच्यमसुखं न भवतीति सुखमदुःखं न भवतीति दुःखमिति निरूपणेन सर्वेषामप्यन्योन्याभावरूपत्वात् सुखस्याप्यभावरूपत्वमिति । अभावाभावस्य भावत्वादेवेत्याह **यदीति** ।

१३३९ एतदेव विवृणोति **भावत्वमिति** ।

१३४० नन्वसुखं न भवतीति निषेधमुखवेद्यस्यापि सुखस्य भावत्वे भावाभावयोरव्यवस्था स्यादित्यत आह **प्रथमेति** ।

१३४१ इतोऽपि जिनस्याप्तत्वं न युज्यते । पुद्गलविज्ञानान्मोक्षो भवतीति अयथार्थप्रलापित्वात् । पुद्गलविज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावादित्याह **न चेति** । पुद्गलस्तज्ज्ञातोऽपि स्वमोचने नेश एव । ईशत्वे तस्य दुःखित्वायोगात् । पुद्गलविज्ञानस्य दुःखादिबन्धमोचकत्वे पुद्गलविज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं देहवतोऽपि दुःखादिकं न स्यात् । न हि देहत्यागानन्तरं दुःखं निवर्तयिष्यामीति विमृश्यकारित्वं ज्ञानस्य युज्यत इत्यर्थः ।

१३४३ स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह **ईशेति** । विष्णवधीनत्वान्मोक्षस्य विष्णुज्ञानवतोऽपि कालान्तरेण मोक्षो युज्यते दातृवशत्वात् प्रतिग्रहस्येत्यर्थः ।

१३४४ पुद्गलज्ञानवत्पञ्चमलधारणकेशोल्लुण्ठनादिकर्मणोऽप्यशेषदुःखनिवर्तकत्वं न युज्यत इत्याह **कर्मेत्यादिना** । अन्येनानुष्ठितं कर्म देहत्यागोत्तरकालेऽपि दुःखं न निवर्तयत्येव । निवर्तयति चेदिदानीं निवर्तयेत् । न ह्युत्तरकाले निवर्तयिष्यामीति विमृश्यकारित्वमचेतनस्य तस्य युज्यते । न च जिनविहितस्य कर्मणो मोक्षसाधनत्वमनुमातुं शक्यते । दृष्टान्ताभावात् । न च तत्र प्रमाणान्तरं सम्भवति । अन्यस्येशस्य कारुण्येन जीवबन्धविनाशे तु देशेश-

कारुण्यकृतनिगडमोक्षादिदृष्टान्तोऽस्त्येव न तु स्वस्वरूपज्ञानेन । न हि कश्चिन्निगडबन्धः स्वज्ञानेन स्वकारुण्येन वा मुच्यमानो दृष्टः । अतोऽहिंसैव धर्मेषु परो धर्म इत्यादेर्जिनभाषणस्य मूलप्रमाणशून्यस्यादरणीयत्वे हिंसैव धर्मो मोक्षहेतुश्च धर्मो न सुखसाधनमित्यादिविप्रलम्भकवाक्यमप्यादरणीयं स्यादिति न जिनविहितं मुक्तिसाधनमित्यर्थः ।

१३४९ प्रागुक्तन्यायेन माध्यमिकस्याप्ययथार्थप्रलापित्वात् तेन विहितशून्यज्ञानादिकं न मुक्तिसाधनमित्याह **न चेति** । इतोऽपि तन्न मुक्तिसाधनमित्याह **यदीत्यादिना** । शून्यस्य ज्ञानं भगवता च मुक्तिसाधनं चेत्तद्वतां पुरुषाणामिदानीमेव मोक्षः स्यात् । विलम्बे कारणाभावात् । कारणसमनन्तरमेव बौद्धेन साध्यसिद्ध्यङ्गीकाराच्च । ईशप्रसादाधीनत्वपक्षे मोक्षस्य साधने सत्यपि विलम्बो युज्यते । राजेच्छयैव फलस्य निष्पत्तावपि सेवायाः । न हि परेच्छाधीनत्वाभावे साध्यस्य विलम्बो घटते जातेऽपि साधन इत्यर्थः ।

१३५१ न च वाच्यं पुरुषेच्छाधीनत्वाभावेऽपि साध्यस्य विलम्बो युज्यते । जातेऽपि साधने हरीतकीभक्षणे जातेऽपि तत्फलस्येव विरेकस्येति च । ईशेच्छानिमित्तकत्वाङ्गीकारात् सर्वविलम्बानामपि अन्यथासम्भवादित्याह **अन्यत्रेति** ।

१३५२ अतः शून्यज्ञानादेर्मुक्तिसाधनत्वमग्नेः सेकसाधनत्ववदयोग्यतापराहतमित्यभिप्रायः । माध्यमिकाभिमत-मुक्तिसाधनदूषणन्यायेन योगाचाराभिमतमुक्तिसाधनमपि ज्ञानाद्वैतवेदादिकं निरस्तमित्याह **विज्ञानेति** ।

१३५३ ज्ञानार्थयोर्नानात्वेन क्षणिकत्वेन च वेदनादिकं यन्मुक्तिसाधनत्वेन वैभाषिकसौत्रान्तिकाभिमतं तदपि तेनैव न्यायेन निरस्तमित्याह **अन्तरिति** ।

१३५४ वेदप्रामाण्यवादिनाऽपि निरीश्वरसाङ्ख्येनोक्तं मुक्तिसाधनमनूद्य दूषयति **प्रकृतेरिति** । ईशवादिभिः कणा-दादिभिरप्युक्तं कणाद इत्यादिना अनूद्य प्राहुरित्यादिना दूषयति । तत्रेश्वरात्प्रसन्नान्मुक्तिर्भवतीत्येतावत्समीचीनम् । प्रसन्नेऽपि तस्मिन्प्रारब्धकर्मणामपि योगप्रभावगृहीतबहुशरीरैर्भोगादेव क्षय इत्येतत्तु असमीचीनमेव । 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया' इत्यादि वाक्यबलात् । दृष्टेनेश्वरेणैव कर्मणा भोगमन्तरेणापि प्रायश्चित्तेनेव विरत्युप-पत्तेरित्यर्थः ।

१३६० एवं कायव्यूहेनैव कर्मक्षपणवादिभिः पाशुपतादिभिरुक्ताच्छिवशक्त्याद्यनुग्रहलक्षणादपि साधनान्मुक्तिर्न सिद्ध्यति । 'तमेव विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इति श्रुतिविरोधादित्याह **न चेति** ।

१३६१ यस्य 'सहस्रशीर्षा' इत्यादिना प्रस्तुतस्य ज्ञानादन्यः पन्था नास्तीत्यत्र जलनिधिशयनो हरिः पुरुषशब्दे-नोच्यते स पुरुषो विष्णुरेवेति श्रुत्यन्तरसंवादेन समर्थयति **सर्व इत्यादिना** । 'यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ती'त्युपक्रम्य 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि' यस्तावज्जलनिधिशयनो हरिः पुरुषशब्देनोक्तः स एव न तस्येशे कश्चनेत्यनन्याधीनत्वेनोक्तः । 'विश्वतः परमां नित्यं विश्वं नारायणं हरिमि'ति बद्धमुक्तादिविश्वाधिकत्वोक्त्या सम-रहितत्वेन चाभिप्रेतः । सर्वाधिकस्याधिकवत्समस्याप्यसम्भवात् । अतः समाधिकरहितत्वादयमेव मुख्यः पुरुषः

स एवोच्यते 'पुरुष एवेदं सर्वमि'त्यनेनापि मुक्तामुक्ताधीश्वरत्वाभिधानात् । 'अमृतत्वस्येशान' इति मुक्तवर्गेश्वरत्व-मुच्यते । पुरुषस्य तस्यैव 'पुरुष एवेदं सर्वमि'ति मुक्तेतरसर्वेशानत्वमुच्यते । यो हि मुक्तेश्वरः सोऽमुक्तेश्वर इति किं वर्णनीयम् । उतशब्देन चार्थेन अयमेवार्थः सम्पद्यते । न केवलमस्य सर्वस्येशानः किन्त्वमृतस्यापीशान इति । 'एतावानस्य महिमा ज्यायांश्च पुरुष' इति वाक्यशेषेणाप्यैश्वर्यादिमहिमापरामर्शकेनायमेवार्थोऽध्यवसीयते तस्या ऋचः । अनुक्तस्य परामर्शाभावात् । अन्यथोतशब्दवाक्यशेषौ व्यर्थौ स्याताम् । अतस्तप्तायस्ययमग्निरितिवत् 'पुरुष एवेदं सर्वमि'ति सामानाधिकरण्यव्यपदेशो मिश्रीभावाभिप्रायो नाभेदाभिप्रायः । तथा चास्य मन्त्रस्यैकायनं ब्राह्मणं 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यमि'ति 'पुरुषेणैवेदं व्याप्तं यद्भूतं यच्च भव्यमि'ति मिश्रीभावश्च पुरुषविश्वयोरीशेशि-तव्यभावापरित्यागेनैव । एवमेव हि पूर्वार्धार्थं यदन्नेनातिरोहतीति हेतुत्वेनानूद्य 'अमृतत्वस्येशान' इति विदधाति । भावभवित्रोरभेदादमृतत्वशब्देनामृत एवोक्तः । अतिरोहतीति शब्दसामर्थ्यात् अन्नेनेत्येतदन्नमित्यस्मिन्नर्थे । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनमि'ति श्रुतेर्ब्रह्मक्षत्रादिकं सर्वमनुक्तमन्नशब्दवाच्यं यद्यस्मादैश्वर्य-प्रभावेनातिरोहत्यतिक्रामति तस्मात् 'अमृतत्वस्येशान' इति । अयमभिसन्धिः । मुक्त्युत्तरकालेऽपि जीव ईशाधीनो न भवतीति चेत्तर्हीशः पूर्वं स्ववशत्वेन वर्तमानं जीवं किमिति मोचयेत् । न हि कश्चिद्बुद्धिपूर्वकारी किञ्चित्स्वय-मेवास्ववशं करोति । अतो मुक्तावप्ययं मदीय एवेति निश्चित्यैव जीवमीशो मोचयतीति मुक्तावपीशवश एवान्यथा न कस्यापि मुक्तिः स्यादिति । अस्मिन्नेवार्थे भागवतवचनम् । 'सोऽमृतस्योभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगादि'ति । अत एव तस्य मुक्तामुक्तपरेशस्य मुख्यपुरुषस्य विष्णोर्ज्ञानान्मोक्षो न शिवाद्यनुग्रहात् । 'तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाये'-त्यादेर्भगवदन्यविषयत्वविवक्षायां तस्य विष्णोः पुरुषस्तत्पुरुष इति व्याख्या कर्तव्या । रुद्रादेरमुख्यपुरुषत्वादित्यर्थः।

१३७१ कर्मक्षयश्च न कायव्यूहापेक्षया । किन्तु विष्णुज्ञानादेव । 'तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त' इति श्रुतेरित्याह **तद्यथेति** । एतदर्थं भगवद्वाक्यैर्द्रढयति **यथेति** । अनीश्वरादिभिर्भाट्टादिभि-र्मुक्तिसाधनमभ्युपगतं 'मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषेधयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासये'ति । तदपि 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था' इत्यनेनैव पूर्ववाक्योक्तेन निराकृतम् ।

१३७४ एतदेवोक्तं 'विद्यैव तु निर्धारणादि'ति सूत्रेण । तदेतदाह **नित्येति** । यच्च भास्करेणाभ्युपगतं मुक्तिसाधनं न केवलं कर्म न केवलं च ज्ञानं किन्तूभयमेव तदिति । तदप्यनुपपन्नम् । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इति केवलज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वश्रुतेः । न चैवं सति ज्ञानिनः कर्मकरणं व्यर्थमिति वाच्यम् । ज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धावपि कर्मणा तदाधिक्योपपत्तेः ।

१३७५ तदाह **विनेति** । यत्परैरभ्युपगतं 'आदित्यो ब्रह्मे'त्यादिध्यानमयथार्थमपि श्रेयःसाधनमिति । तदनुप-पन्नम् । 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत' इति श्रुत्या अन्यथाज्ञानमनुतिष्ठतां नित्यनरकप्राप्तेः प्रतिपादनात् ।

१३७६ आदित्यादिप्रतीके परमात्मदृष्टिर्न कर्तव्येति भगवान् सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति 'न प्रतीके न हि स' इति । अतः 'तमेवं विद्वानि'ति श्रुतेः नैवं ज्ञातव्यो विष्णुः किन्तु 'पुरुषं महान्तमादित्यवर्णमि'त्याद्युक्तप्रकारेणैव ध्यातव्यो नीरूपत्वेन च । तदाह **अन्यथेति** ।

१३७८ यतोऽन्येन परेशस्याभेदज्ञानमनर्थकारणम्, अतो जीवेनाभेदज्ञानमपि अनर्थकारणमेव न मुक्तिसाधनम् । जीवस्येशेन मुक्तावपि भेदस्य साधितत्वात् । तदाह **न चेति** । एवं हर्युपास्तिमन्तरेण मुक्तौ साधनान्तराभावं तर्केण सदागमैश्च निश्चित्य तामेवानुतिष्ठेत् । हर्युपास्तिश्च 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादिश्रुतिविहिता । तत्र किंविशिष्ट आत्मोपास्य इत्याकाङ्क्षितानां गुणानां प्रतिपादिकाः 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतयस्तत्र विधेरशक्यार्थत्वाभावात् । यो यावतो गुणानानन्दादींस्तत्तच्छाखोक्तान्विशिष्टावुपसंहृत्य ध्यातुं योग्यः स तावद्भिरेव गुणैर्विशिष्टं विष्णुमुपासीत । तत्र वेदगर्भस्तु सर्वैर्गुणैरपि विशेषतोऽवबुद्धैर्विष्णुमुपास्ते । सरस्वती तु क्रियाविशेषैरेव कैश्चित्सामान्यतोऽवबुद्धैर्विशिष्टं विष्णुमुपास्ते । रुद्रस्तु गुणविशेषैरपि कैश्चित्सामान्यतोऽवबुद्धैर्विशिष्टं विष्णुमुपास्ते । इन्द्रादयस्तु मूर्तिविशेषैरपि कैश्चित्सामान्यतोऽवबुद्धैर्विशिष्टं विष्णुमुपासते ।

१३७८ तदेतदाह **इतीत्यादिना** ।

१३७९ अनेन 'उपसंहारोऽर्थभेदादि'त्यादिसूत्रतात्पर्यमुक्तं भवति ॥ २९ ॥

१३८१ ब्रह्मरुद्रेन्द्रादीनां भगवदुपासकत्वादौ तारतम्यमधिकारितारतम्यकृतं साधनतारतम्यात् मुक्तावानन्दतारतम्यविशेषो ब्रह्मादीनाम् । तथा ज्ञानादिगुणतारतम्यं चास्त्येव । न च लौकिकवत् तेषां मुक्तानां परमात्मचेतसां परगुणोत्कर्षेणोपतापादिकमाशङ्कितुं शक्यम् । निरस्ताविद्यादिसकलदोषत्वात् । अतो यथा सच्छिष्यो गुरुणा न स्पर्धते तत्प्रसादोपात्तविद्यादिगुणः । एवं मुक्तावप्युत्तमैर्नावराः स्पर्धन्ते तत्प्रसादायत्तगुणास्तद्दासभूताः । तदाह **अधिकारेत्यादिना** । अनेन 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्', 'अक्षरधियां तु अविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तमि'ति सूत्रद्वयस्यार्थ उक्तः ।

१३८४ यत्पुनरस्यार्थत्वेनोच्यते परेण यावदारब्धकार्यं कर्मानुवर्तते तावत्पर्यन्तमेवाधिकारिणां ब्रह्मादीनां तत्तत्पदेष्ववस्थानमनन्तरं मुक्तिरिति तत् तु 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः', 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यत' इति सूत्रद्वयेनोत्तराध्यायगतेन अनारब्धकार्ययोरेव पुण्यपापयोर्ज्ञानेन नाश आरब्धकार्ययोस्तु भोगेनैव नाशादनन्तरं मुक्तिरित्यर्थप्रतिपादकेन पुनरुक्तमित्युपेक्षणीयम् । अतो यावद्यावदधिकारिणां तावत् तेषां मोक्षस्थित्याधिक्यमित्येतदेवात्र युक्तम् । तदेतदाह **न चेति** ।

१३८६ एतदेवाधिकारितारतम्यं बृहतीसंहितागतभगवद्वाक्यैः समर्थयति **उषा इत्यादिना** । उषास्वाहे अश्व्यग्निपत्न्यौ प्रवहो भूतविशेषवायुः । अनिरुद्धोऽत्र कामपुत्रः । य एते ह्युषाद्या मुक्तावपि गुणैरुत्तरोत्तराधिका मुख्यमारुतान्ताः अधिकारिणः त एव हि 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी'त्यारभ्योत्तरोत्तरभूयस्त्वेन छान्दोग्ये पठिताः । नामवाङ्मनःसङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नाप्तेजआकाशप्राणनाममात्राच्छब्देन वक्ष्यमाणाहङ्कारिकप्राणः कर्मेन्द्रियाद्यधिष्ठानाद्यनिरुद्धादुत्तम इन्द्रादवरो ज्ञेयः ।

१३८८ एषामुषादीनां मध्ये एकैकेन समा द्वयोर्द्वयोर्मध्ये गताश्चान्ये देवा निर्दिश्यन्ते **सूर्येत्यादिना** । तारा बृहस्पतिपत्नी । प्रसूतिर्दक्षपत्नी विराडनिरुद्धपत्नी । वारुणी वरुणपत्नी । संज्ञा सूर्यपत्नी । रोहिणी चन्द्रपत्नी । धार्मी

यमपत्नी । प्रावही प्रवहपत्नी । विघ्नवित्तपौ विनायकवैश्रवणौ । मित्रतन्मध्ये मित्राग्न्योर्मध्ये । ब्रह्मपुत्रका मरीच्यत्र्यङ्गिरपुलस्त्यपुलहक्रतुवसिष्ठाः । कसूनुवत् वसिष्ठवदित्यर्थः ।

१३९३ **अश्विपश्चादन्ये ततोऽवरा इति** । येऽन्ये ततोऽवरा वैवस्वतमनोरवराः स्वायम्भुवतापसमनुव्यतिरिक्ता मनव उत्तमरैवतादयः ते अश्विभ्यामनन्तरा इत्यर्थः । वैन्यः पृथुर्हैहयः कार्तवीर्यस्तद्वदुत्तमादिवत् । अत्रापि च्यवनादिष्वित्यर्थः । तद्वत् च्यवनादिवत् । तदन्याः शतदेवताः ।

१२९५ **पर्जन्यमित्रान्तराले तदन्ये तु ततोऽवरा** इति सोमाहुतियोग्या ये वस्वादयः शतसङ्ख्याका देवास्ते तत्र पूर्वोक्तविष्ण्वादिव्यतिरिक्तवसुरुद्रादित्यमरुदादय एते पर्जन्यमित्रान्तरालगतास्तदन्ये येऽनतिप्रसिद्धा अधिकारिदेवास्ते पर्जन्यादवरा इत्यर्थः । **तत्समो नास्ति** श्रियः समो नास्तीत्यर्थः । अनेन 'इयदामननादि'त्यादिसूत्रं विवृतं भवति ॥ २१ ॥

१३९७ अधुना 'तन्निर्धारणे'त्यादिसूत्रतात्पर्यमुक्त्वा पादार्थमुपसंहरति **दृष्टिरपि योग्यानुसारत इति** । योऽधिकारी यावद्गुणविशिष्टं विष्णुमुपासितुं समर्थः तस्य तावद्गुणविशिष्टविष्णुदर्शनं भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

१४०० **समे विकल्प** इत्यस्यायमर्थः । पूर्वस्वीकृतगुरुसमगुर्वन्तरे पूर्वपूर्वानुग्रहायोपसत्तेः करणमकरणं वा न निरुध्यते । तदुत्तमगुरुप्राप्त्यै पूर्वस्वीकृतादुत्तमगुरुप्राप्त्यै इत्यर्थः । उपदेश इत्यस्यायमर्थः । इहलोके परलोके वा चतुर्मुखाद्ब्रह्मोपदेशं प्राप्त एव विमुच्यत इति ॥ २८ ॥

१४०४ **स्वाधिकत्वेनेति** । स्वस्मिन्यथा प्रीतिस्ततोऽधिका प्रीतिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानटीकायां सन्न्यायरत्नावल्यां श्रीपद्मनाभतीर्थभट्टारकविरचितायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३-३ ॥

* * *

।। श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचित-श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका

श्रीत्रैविक्रमार्यकृता

नयचन्द्रिका

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

११९५ **इति पादक्रमो भवेत्** पादचतुष्टयोपदिष्टानां वैराग्यादिसाधनान्तानामेवमुत्तरोत्तरकारणत्वादयं पादक्रमः सम्भवदेव। विरक्त्यादीनामुत्पत्तेर्विचारायत्तत्वात्।

११९६ उपासकेनाहम्भावकथनमुखेन युक्त्यादिपदानां सङ्गतिं दर्शयति **युक्तित इति**। आपाततो युक्तिविरोधे प्रतीते सति ततः प्रबलयुक्तितस्तं परिहृत्य ज्ञातवेदार्थोऽध्यात्ममात्मानमधिकृत्य वर्तमानं शरीरेन्द्रियादि तस्य सन्निहितत्वतो वेदविचार्ययोरात्मपरमात्मनोः स्थानत्वेनाध्यात्मत्वस्य जिज्ञासासन्निहितत्वत इन्द्रियादौ युक्तीनामुपजीव्यप्रमाणत्वात् तत्र बहुयुक्तिविरोधानां भानात् तद्बाचकश्रुतीनां युक्तिसहितश्रुतिविरोधपरिहाररूपेण प्राणस्वरूपगान्विरोधानेव परिहृत्य प्राणदेवतानां प्रसादानुरञ्जितो भवेदधिकारी। ईशस्य सर्वदेहादिकर्तृत्वज्ञानेन स्नेहबहुमानात्मिकायांश्च भक्तौ सामान्यतो ज्ञातायां तदन्यत्राधिकवैराग्यं सुलभं स्यात्।

१२०१ तद्वशत्ववेदनाद्विशिष्टाचार्याख्यसम्पदा किमुपास्तौ कृत्यमित्याकाङ्क्षायां तदनुग्रहेणैवंविधा ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्यैवोपास्तिं विधित्सता पुरुषेणेति प्रकाशयन् वृत्तमनुवदति **कर्तव्येति**।

१२०२ अत्रादिसूत्रद्वयं व्याख्याति **किमितीति**। किमर्थमिति पुनः। **अत इति** सामान्योक्तित्वात्। **पुनरपि** संशये।

१२०४ अभिप्रायमाह **येनैवेति**। **गतो**ऽवगतः। शास्त्रयोनित्वादित्याशङ्कारूपेण।

१२०५ **मोक्षादीति**। दुःखहानिरल्पापीति शेषः।

१२०५ विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति केवलानुमागम्येश्वराद्यदि मोक्ष इष्यते तर्हि विमतो मोक्षदो न भवति पुरुषत्वाद्दृष्टपुरुषवदित्यनुमैव तस्य मोक्षदातृत्वं विनिवारयेत्।

---

* प्रतिपरिच्छेदं प्रारम्भे सूचिताः सङ्ख्याः अनुव्याख्यानश्लोकसङ्ख्याः इति ज्ञातव्यम्।

१२१० 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरमि'त्यादिना केशवस्यैव हि स्वतन्त्रत्वमित्यभिप्रेत्याह **मोक्षद इति** ।

१२११ **अन्याश्रयेणे**त्यादेरयमर्थः । **यद्येष** ब्रह्मादिरपि विष्ण्वाश्रयेण स्वभक्तेभ्यो मोक्षं दद्यादित्युच्यते तर्हि तत्र ब्रूमः ।

१२१२ **स विष्णुस्तेन** मुमुक्षुणा स्वयमननुसृतो मोक्षं न दद्यादेव ।

१२१३ 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' **यमेष** भगवानेव प्रसादेन वृणुते तेनायं लभ्यः । 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति', 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय', 'तं विदित्वैव मृत्युमत्येति' अयनाय मोक्षाय ।

१२१४ मोक्षप्रदे सृष्ट्यादिकर्तरि ब्रह्मशब्दवाच्ये हि शास्त्रस्य तात्पर्यम् । तानि च लक्षणान्यस्यां श्रुतौ समुद्रान्तः-स्थत्वादिलिङ्गैर्विष्णौ निर्णीतायां विष्णोः प्रतीयन्ते । तस्मात् स एव शास्त्रयोनिरित्यभिप्रायेणाह **य एनमिति** । 'य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती'त्युक्तः 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि'त्यवधारितश्च ।

१२१५ 'यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ती'ति समुद्रगत्वेनोक्तो नारायणो हि । 'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती'ति तत्रैव।

१२१६ 'तत्तु समन्वयादि'ति व्याख्याति **शास्त्रयोनित्वमिति** ।

१२१७ 'ईक्षतेर्नाशब्दमि'त्यस्याभिप्रायमाह **एवमिति** ।

१२१८ 'गतिसामान्यादि'ति सूत्राभिप्रायं दर्शयन्नित्याशङ्क्य परिहरति **कथमित्यादि**। अनन्ततां वेदानामिति शेषः।

१२२२ **इतीत्यादेरयमर्थः** । इत्यभिप्रायेण निखिलवेदस्यापि स्वप्रसादेन स्वभक्तैरपि प्रमेयतां प्रकाशयन् वेदपति-रेकस्यैव विष्णोर्ज्ञानस्यैव निखिलवेदेऽपि महातात्पर्यतः प्रतिपाद्यत्वेन समानत्वमाह ।

१२२४ **ज्ञानसूर्यो** ज्ञापने सूर्यः । यथा सूर्यो बाह्यार्थान् ज्ञापयति तथा सर्वार्थान् ज्ञापयन्तमित्यर्थः । **शाखेत्यादे-**रयमर्थः । चतुष्पञ्चशाखाप्रतिपाद्यं **वसु** ज्ञानम् । तद्दृष्टान्तेनान्यत्रापि स एव तात्पर्यविशिष्टोऽर्थ इत्यनुमितत्वेन गतिसामान्यं ब्रूयात् ।

१२२६ एवंविधः प्रभुः प्रतिजज्ञ इति यस्मात्तस्माद्देवानामपि पूर्यते । आकाङ्क्षेति शेषः । न हि बहुविशेषविदां देवानां सामान्यपुरुषैः प्रतिपादितेऽप्याकाङ्क्षापरिपूर्तिर्भवति । तैः प्रतिपाद्यमानस्य सिद्धत्वात् तेषां विशेषाकाङ्क्षितत्वाच्च ।

१२२८ 'प्रधाने निहते मल्ले सर्वे मल्लाः प्रदुद्रुवुरि'ति हि प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायः । शब्दानामन्यत्र प्रसिद्धिबला-दचालनीयत्वे सम्भवात् तत्समन्वयोक्तौ ततो दुर्बलानां लिङ्गानां समन्वयः साध्य इत्याकूतम् ।

१२३१ 'ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठां दिव आत्मानं सवितारं बृहस्पतिमि'त्यादिश्रुतौ देवतान्तरगत्वेन प्रतीता इन्द्रादिशब्दाश्च मुख्यतो विष्णुमेव वदन्ति ।

१२३३ ऐश्वर्यादिः शब्दनिमित्तस्य विष्णौ विद्यमानत्वात् स्यात् । किं कथमिन्द्रादिषु प्रसिद्धास्तानुपचारतो वदन्तीत्यत आह **अशेषेति** ।

१२३६ 'पूर्णत्वस्वातन्त्र्यादिविशेषगुणवत्त्वत एषो द्वितीयपादेऽभिधीयमानः । तेषामि'त्यादेरयमर्थः । नामात्मकानां शब्दानां विष्णौ समन्वये साधितेऽपि तैः सह पठितानां लिङ्गानामन्यगत्वेन तु नाम्नामपि सम्यक् समन्वयो न स्यात् । तृतीयपादस्याशङ्कापरिहाररूपेणानेन समन्वयप्रतिपादनेन सङ्गतिमाह **उभयत्रेत्यादिना** ।

१२३७ समन्वयो हरावेवेत्याहेत्यन्वयः ।

१२३८ अन्यत्र कुतःशब्दा लिङ्गानि च मुख्यतो न सम्भवन्तीत्यत आह **यतो नैवेति** ।

१२४० अयो यथा दाहकत्वं यथाऽन्याधीनौष्ण्यमयो दाहकशब्दवाच्यत्वमुपागतम् । एवं **यदधीनाः** प्राणादयः प्राणादिशब्दार्थत्वमुपागताः ।

१२४१ आशङ्कां परिहरन् समन्वयप्रतिपादनेन चतुर्थपादस्य सङ्गतिमाह **एवं चेति** ।

१२४१ **विरोधादि**त्यादेरयमर्थः । विष्णोरवरादिशब्दवाच्यत्वेऽवरदुःखित्वादेरपि प्राप्तिर्भवेदिति यतस्तस्माद्विरोधात् । स च विरोधो बहुप्रमाणविषयत्वात् प्रबलो हि ।

१२४३ यथा राजा विजयी भवेत् यथा भृत्यादीनां विजयित्वहेतू राजा विजयी प्रसिद्धो भवेत् ।

१२४४ स्वातन्त्र्यान्न च दूषणं हरेर्दुःख्यादिशब्दोक्तत्वे सत्यपि हरेर्जीवादुःखित्वादिस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षितत्वान्न किञ्चिद्दूषणमाशङ्कनीयम् ।

१२४५ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाध्यायेन सङ्गतिं दर्शयति **एवमिति** ।

१२४६ तृतीयाध्यायस्य पूर्वाध्यायद्वयेन सङ्गतिं दर्शयति **समन्वयेति** । एवंभूतं परं ब्रह्माख्यं वस्तूद्दिश्य किं मया कार्यमित्युक्तायां वैराग्यपादे प्रोक्ते भक्तिपादे शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी भागवतशास्त्राणां व्याख्यानश्रवणमननरूपिणी । तद्यथोक्तं भागवते । 'एतद्ध्यातुरचिन्तानां मात्रास्पर्शेच्छया मुहुः । भवसिन्धुप्लवो दृष्टो हरिचर्यानुवर्णनम् । यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः । मुकुन्दसेवया यद्वत्तथाध्यात्मानुशाम्यति', 'पानेन ते देवकथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये । वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाऽञ्जसा त्वापुरकुण्ठधिष्ण्यम् । तथा परे त्वात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् । त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया त' इति ।

१२४९ **तदङ्गं** धारणादिकम् । धारणं प्राणायामप्रत्याहारासननियमास्तयोरुपास्त्योरङ्गम् ।

१२५१ युक्तीराह **पृथग्दृष्टिरिति** ।

१२६६ 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्', 'सलिलवच्च तन्नियम' इति सूत्रद्वयाभिप्रायमाह **यथाशक्तीति** । आत्मज्ञानानुरूपत्वमिति व्याख्याति **आत्मज्ञानेत्यादि** ।

१२६७ यथाशक्तिविचारणाभावे दूषणमाह **वेद इति** । 'वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मने'ति स्मृतिः । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति श्रुतिः ।

१२७२ तथाऽपि देवादिवत् सामर्थ्याभावेन यथाशक्तिप्रयत्नपक्षेऽपि निर्णीतं ब्रह्मसूत्रादि । 'अत्यशक्ते तु निद्रादौ' निद्रारोगादौ सति श्रवणादेरत्यशक्यत्वे सति यदि कस्मिंश्चित्पुरुषे सम्यग्ज्ञानस्यैव प्राचुर्यमुपलभ्यते । अन्यथा-ज्ञानस्याल्पत्वम् ।

१२७४ तस्यापि संशयेषु सत्सु का गतिरित्यत आह **महद्भ्य इति** । 'महद्भ्यो विष्णुभक्तेभ्यो यथाशक्ति च संशयान् । छिन्द्यात् स्वतोऽधिकाभावे स्वयमेव समभ्यसेत् । ब्रूयादपि च शिष्येभ्यः सत्सिद्धान्तमहापयन् ।

१२७६ कीदृशः सत्सिद्धान्त इत्याकाङ्क्षायामाह **अशेषेति** ।

१२७७ सत्सिद्धान्तोपपादकत्वेन तत्रैवान्तर्भूतानर्थानाह **स्वतन्त्रत्वमिति** । यदभेदे तदन्वयः ।

१२७९ विष्णोः सर्वतोऽदोषिणो जडाजडाद्भेदाभावेऽपि दोषसम्बन्धो भवतीति यस्मात्तस्मादेवं तस्याप्यभावः । पूर्वं भिन्नस्य पश्चादभिन्नस्य भेदाभावोऽपि तर्हि संसारावस्थायामपि जीवेनेशस्याभेदः स्यादित्यत आह **पूर्वेति** ।

१२८० **अपि** सम्यगिति । इत्यपि सत्सिद्धान्तः ।

१२८१ **तदनन्तरता** विष्णवनन्तरता । क्रमान्मुक्तावपि वर्तन्त इति शेषः । अमुक्तानां योगिनामपीति शेषः ।

१२८८ **एतदेवोक्तसिद्धान्तवाच्येव** । **सम्यगित्यादेरयमर्थः** । ईशरमाब्रह्मादिषु यथार्थज्ञानतारतम्यानुसारेण । सुख-दुःखात्मकफलतारतम्यम् ॥ १-२ ॥

१२९२ **मनसा चान्यदाकाङ्क्षात्** मनसा च शाश्वतान्मोक्षमार्गादन्यत्र विषयादिषु वर्तमानादभिलाषात् ।

१२९५ **प्रायश** इत्यस्य कृत्यमाह **ऋजूनामिति** । एक एवास्ति दोष इति शेषः ।

१२९७ भक्तिस्वरूपमनुभवावष्टम्भेन दर्शयति **स्वादर इति** ।

१२९९ सत्स्वन्यत्र ततो दया कार्या । आत्मनः समेभ्योऽन्येषु हीनेषु दया कार्या नासत्सु ।

१३०० सत्सिद्धान्तबोधकप्रमाणमाह **तत्तम इति** । रमाब्रह्मशिवादीनां विष्णोराधिक्यदृष्टेर्निमित्तात् तत्तमो व्रजेदिति किमु वक्तव्यम् ।

१३०२ तयोभयोर्भेदाभेदयोर्द्रष्टुस्तमोगतिर्भवतीति च किमु वक्तव्यम् ।

१३०३ ननु 'कामं क्रोधं भयं स्नेहं मैत्रीं सौहृदमेव वा । नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि त' इत्यादिवाक्याद् द्वेषयुतभावनयाऽपि मोक्षसम्भवात् कुतो भक्तियुतोपास्तेरेव मोक्ष इति नियम इत्यत आह **द्वेषादिति** ।

१३०४ 'मानस्तेनेभ्यो येऽभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्येषु जागृधुरि'ति श्रुतिं सूचयति **रिपव इति** ।

१३०५ **तदभेदिन**स्तदभेदवेत्तारः ।

१३१४ **'यो द्विष्यादि'**ति मोक्षधर्मवचनम् । **आलोकान्तस्या**ल्पजनाधमस्य । अन्वीषदर्थेऽपि वर्तमानत्वात् । अतिप्राकृतस्यापीत्यर्थः । कामं क्रोधमित्यादेरर्थस्तु भगवतैवोक्तः श्रीभागवतटीकायाम् । कामिनः कामित्वं क्रोधिनः क्रोधित्वमेव सर्वदा भवतीत्यादिरेव तन्मयता । 'मुक्तावपि हि कामिन्यो विष्णुकामा व्रजः स्त्रियः । द्वेषिणश्च हरौ नित्यं तमसि द्वेषिणोच्छ्रित' इति च । 'भक्त्या हि नित्यकामत्वं न तु मुक्तिं विना भवेत् । अत एकान्ततया वाऽपि मुक्तिर्भक्तिमतां हरौ', 'स्नेहयुक्ताः सदा देवाः कामित्वेनाप्सरास्त्रियः । काश्चित्काश्चिन्न कामेन भक्त्या केवलयैव तु', 'मोक्षं प्रयान्ति नान्येन भक्तिं योग्यां विना क्वचिदि'ति पाद्मे । 'भक्त्या वा कामभक्त्या वा मोक्षो नान्येन केनचित् । कामभक्त्याऽप्सरस्त्रीणामन्येषां नैव कामतः', 'उपास्यः श्वशुरत्वेन देवस्त्रीणां जनार्दनः', 'जारत्वेनाप्सरस्त्रीणां कासाञ्चिदिति योग्यता । योग्योपासां विना नैव मोक्षः कस्यापि सेत्स्यति । अयोग्योपासनाकर्तुरनर्थश्च भविष्यति । तस्मात्तु योग्यतां ज्ञात्वा हरेः कार्यमुपासनमि'ति टीकायाम् । 'पतित्वेन श्रियोपास्यो ब्रह्मणो मे पितेति च । पितामहतयाऽन्येषां त्रिदशानां जनार्दनः । प्रपितामहो मे भगवानिति सर्वजनस्य तु । गुरुः श्रीब्रह्मणो विष्णुः सुराणां च गुरोर्गुरुः । मूलभूतगुरुः सर्वजनानां पुरुषोत्तमः । गुरुर्ब्रह्माऽस्य जगतो देवो विष्णु सनातनः । इत्येवोपासनं कार्यमन्यथा तु कथञ्चने'ति वाराहे ॥ ३१ ॥

१३१७ इति न चेत्यादेरयमर्थः । शरीरपातपर्यन्तं ब्रह्मणो हि भोगो विद्यते । वाय्वादीनां संयोगस्य व्यापारक्षमस्य जीवनापरपर्यायस्य वियोगेन तस्य शरीरपाते तस्य भस्मीभावः स्यात् । तस्मान्मोक्षो नाम नैवास्ति । अतस्तदर्थमुपास्तिश्चाकर्तव्येति । इदं निराकरोति **तत्केनेति** ।

१३१९ न च योग्यानुपलब्धिलिङ्गेन मोक्षाभावोऽवगम्यते । प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणानङ्गीकारात् । परस्य मोक्षदृष्ट्यभावोऽपि प्रत्यक्षेण नावसीयते हि । तच्च सूचयति **कथञ्चनेति** । सर्वेषामपि प्रत्यक्षमात्रविषया हि जात्यैव समानत्वं साधयन् वादी स्वयमपि सर्वाद्भुतत्वात् कथं विशेषमाहात्म्यवान् स्यात् ।

१३२५ **वृथेत्यादे**रयमर्थः । निष्फलो धर्माधर्मविधिरिति वदन्तं लोकायतकीयं वृथा हन्याद्यदि तस्येति वचनस्य किमुत्तरम् । सत्यमेवं मद्वधान्न किञ्चित्पापमित्यत आह **स्वजीवनेति** ।

१३२८ **अत** इत्यादेरयमर्थ उच्यते। उक्तन्यायेन महावैदिकस्य वेदोक्तानामर्थानां लोकानुभवप्रापकत्वात् प्रत्यक्षद्वारेणैवेदं प्रामाण्यं गम्यते।

१३२९ तस्मादेव हेतोर्यद्यागमस्य प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते तर्हि प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यं नास्तीत्युत्तरम्। आगमप्रामाण्याभावे आगमोदितदृष्टफलस्य प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्। तस्मात् सर्वप्रत्यक्षस्याप्यप्रामाण्यमागतम्। तर्हि, विमतं वाक्यं प्रमाणं वाक्यत्वात् प्रत्यक्षोपलब्धघटादिवाक्यवदिति प्रत्यक्षमूला युक्तिर्ह्यागमस्यापि। हेतुरप्रमाणेऽपि लोकवाक्ये प्रवृत्तत्वादनैकान्तिक इत्यत आह **लोकेति**। अपौरुषेयत्वादेवाव्यभिचारः। पुरुषकृतत्वे हि व्यभिचारहेतवोऽज्ञानविप्रलम्भादयः सम्भवन्ति। तस्मादपौरुषेयवाक्यत्वं तत्र लिङ्गमित्यभिप्रायः। अपौरुषेयत्वं तु प्रागेव साधितम्।

१३३० **आप्तत्वसाधने** आप्तत्वसाधनार्थम्।

१३३१ **धर्म**स्त्वहिंसाप्रधानः। पञ्चमलधारणकेशोल्लुण्ठनादिकः। **ज्ञानं** नाम जीवस्य स्वरूपदर्शनमिति जैनाः प्राहुरित्यन्वयः। कथं जिनवाक्यमनुमानतः प्रमाणं स्यात्। जिनवाक्यत्वहेतोः पूर्वोक्तन्यायेन व्यभिचारात्। तद्व्यभिचारिणाऽप्रामाण्यानुमा च स्यादिति ह्युक्तम्।

१३३५ **अन्यथासिद्धिमानतः** प्रमाणानामुक्तलक्षणाभावे स्वरूपस्यैवासिद्धावनुभवादिप्रमाणसद्भावात्, अतः सर्वमप्रमाणमित्यत आह अभिप्रायेण हि।

१३३६ प्रत्यक्षानुसाराभावात् स्वतन्त्रानुमा तत्प्रामाण्यं जिनवाक्यं वा कथं धर्मं पुद्गलं च दर्शयेत्। जिनस्यैवमयथार्थवक्तृत्वादेतद्वाक्यवत्तद्वाक्यं च सर्वमप्रमाणमित्यभिप्रायेणाह **स्वरूप इति**। 'वक्ति सप्रभमात्मानं देहमानं तदप्यलम्। दुष्टं नानाशरीरेषु प्रवेशादन्यथाभवदि'त्यादिना दोषा उक्ताः। सुखस्य दुःखाभावरूपत्वात् पुद्गलस्य च भावरूपत्वात् पुद्गलस्यानन्दरूपत्वं नैव मन्यते। **इति**शब्दो हेतुत्वे।

१३३७ न हि घटाद्यभावतारतम्यं दृश्यत इत्यभिप्रायवानाह **मात्रेति**। न च स्यात्किं विपर्ययोऽनुभवो हि लभ्यते चेद्दुःखस्य सुखाभावरूपता न स्यात्किम्।

१३३८ **यदि सर्व** इत्यादेरयमर्थः। न कश्चिद्भावपदार्थोऽस्माभिरङ्गीक्रियते सर्वेऽप्यन्योन्यस्वरूपाः पदार्थाः। तथा हि। घटाभावः पटः पटाभावो घट इत्यनुभवः। तस्मात्सुखमपि दुःखाभाव इति यदुच्यते, तत्र ब्रूमः। घटाभावो हि पश्चात् घटस्वभावरूपपटाभावः। एवं च भावाभावता नाम भावनैव स्यात्। तथा च सुखादीनां भावत्वस्याचलितत्वात्किमस्माकं छिन्नम्।

१३३९ तदेवोपपादयति **भावत्वमिति**।

१३४० न च तावता भावाभावप्रसङ्ग इत्याह **प्रथमेति**।

१३४३ न चास्मत्पक्षे उक्तदोष इत्याशयवानाह **ईशेति**।

१३४४ नन्वस्मत्पक्षेऽपि सर्वस्य कर्माधीनत्वात् पश्चानुमानपरिपाकादेवादुःखित्वमित्यत आह **कर्मेति**। कर्मणः क्वचिदपि प्रधानहेतुत्वं न घटते। चैतन्याहितत्वात् पाषाणवत्।

१३४५ गुणविशेषज्ञानात् प्रसन्नाद्राज्ञो निगडमोक्षलाभदृष्टान्तमत्राभिप्रेत्याह **शक्तस्येति**।

१३४६ विपक्षे दृष्टान्तो नास्तीत्याह **स्वज्ञानादिति**।

१३४७ वेदाप्रामाण्यवादिना कोऽप्यर्थो निश्चेतुमशक्य इत्यभिप्रायेणाह **अहिंसाया इति**।

१३४९ सुखं दुःखाभाव इत्याद्यन्यथावचनादेव बौद्धानामपि शास्त्रस्याप्रामाण्यं निश्चीयते विशेषदोषादित्याह **न चेति**। **यदीदानीं कथं न स** यदि मोक्षो भवेत् तर्हि इदानीमेव कथं न स भवति। इदानीमपि भावनाया विद्यमानत्वात्।

१३५१ **अन्यत्र** मोक्षादन्यविषये पुत्रोत्पत्त्यादौ।

१३५३ वैभाषिकसौत्रान्तिकाभिमतसाधनाच्च न मोक्ष इत्याह **अन्तरिति**। विवेको भेदज्ञानमिति साङ्ख्याः प्राहुरित्यन्वयः।

१३५५ **ईशप्रसादत** ईशप्रसादान्मुख्यसाधनानङ्गीकारात्। 'यस्य प्रसादात्परमार्तिरूपादस्मात्संसारान्मुच्यते नापरेण', 'नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपाशादमुष्मादि'त्याद्याः श्रुतयः। 'तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यति शाश्वतमि'त्याद्याः स्मृतयः।

१३५६ कणादयोगाक्षपादास्तु मुक्तिं ब्रुवाणास्तामीशस्य प्रसादतोऽप्याहुरित्यन्वयः।

१३५८ **परावरे** परावरदेशकालवर्तिनि।

१३६० **अन्यथागते**ः सकलकर्मणां भोगं विनैव मोक्षस्य गतेष्वविद्यमानत्वात्। अनुग्रहान्मोक्षो घटत इति शेषः।

१३६१ पुरुषज्ञानतो 'नान्यः पन्था' हि 'पुरुषसूक्ताख्यश्रुतौ', 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इत्यर्धर्चेनोक्तम्। 'यमन्तः समुद्रे कवयो वयन्ती'त्युत्क्रान्तायामब्धिशायित्वलिङ्गेन हरिविषयतया निर्धारितायां पुरुषशब्दश्च प्रयुक्तः। तस्मात् तत्रापि पुरुषो विष्णुरेव। तदाह **सर्व इति**। **विद्युतो** विशेषणद्योतकान्।

१३६२ ननु पुरुषशब्दस्य पुंमात्रेऽपि प्रवृत्तेरत्रोभयत्राप्युच्यमानः सामान्यपुरुषः किं न स्यादित्यत आह **न तस्येति**।

१३६३ विश्वतः परमं विश्वायमश्वेति विश्वतः परमः सत्यकामानां मुक्तानामपीष्टे किमुतामुक्तानामिति कैमुत्यन्यायेन सर्वेस्येशानतोदिता ।

१३६७ ननु पुरुष एवेदं सर्वमित्यस्य सर्वत्वमुदितं हि तस्मात् कथं सर्वस्योत्तमत्वमित्यत आह **यदिति** ।

१३६८ 'पुरुषेणैवेदं व्याप्तं यद्भूतं यच्च भव्यमि'त्येकायनब्राह्मणं च तमर्थमुद्दिश्याह । सामानाधिकरण्यव्यवहारस्त्वयो दहतीत्यादिवद्युज्यते । 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व' इति च गीतासु । 'स भूमिं विश्वतो वृत्वे'त्युक्तस्यैतावानिति परामृष्टस्य व्याप्त्याख्यमहिम्नो वचो हि पुरुषमिति । अन्नेनेति तृतीया द्वितीयार्थे । छन्दसि व्यत्ययस्य बलात् । तच्चोक्तम् 'सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तयङां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिद्ध्यति बाहुलकेने'ति ।

१३६९ अत्र हि श्रीभागवतवाक्यं च प्रमाणमाह **सोऽमृतस्येति** । अत्तृत्वादन्नं जीवः । अन्नस्यान्नं मनसो मन इति प्रयोगात् । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदन' इति श्रुतेरद्यत्वाद्वोभयी च व्युत्पत्तिर्दृष्टा । 'अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत' इति । निगमयति **अमुक्तेति** ।

१३७० अमृतस्येति पदममृतस्येत्यनुवदति धर्मधर्म्यैक्याभिप्रायं द्योतयन् ।

१३७१ यत्पाशुपतादिभिरुत्प्रेक्ष्यते ज्ञानिनोऽपि देहव्यूहेन सकलं कर्म भुञ्जत इति तन्निरस्यति **तद्यथेति** । 'यथै-षीकातूलमग्नौ प्रदूयतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त' इति श्रुतिः ।

१३७५ एतदप्येतेन निराकृतम् । इत्येतद्भाट्टमतमपि कर्महेतुत्वमित्याद्युक्तन्यायेन 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यत' इत्यागमेन च निराकृतम् । भास्कराद्यभ्युपगतं ज्ञानकर्मसमुच्चयं दूषयति **विनेति** ।

१३७६ अपि सा श्रुतिरित्यपिशब्दात् 'विद्यैव तु निर्धारणादि'ति वेदराडपि निवारयति । यत्पदैरुच्यते नाम ब्रह्मे-त्युपास्त इत्यादिप्रतीकोपास्तिरयथार्थाऽपि फलदेति तन्निराकरोति **अन्यथेति** ।

१३७८ 'न प्रतीके न हि स' इति प्रभुः सूत्रकारो निवारयति । अविद्यामुपासते विद्याविरुद्धमन्यथाज्ञानमनुतिष्ठति । एकत्वविज्ञानस्य त्वयथार्थत्वं मुहुरभिप्रेतम् । उक्तार्थस्य 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि'ति सूत्राभिप्रायं द्योतयति **इतीति** ।

१३७९ 'उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने चे'त्यादि सूत्रार्थं दर्शयति **उपासीतेति** ।

१३८० ब्रह्मेत्यादेरयमर्थः । ब्रह्मा तु सर्ववेदोदितैः सर्वविशेषसहितैर्गुणक्रियांशाद्यात्मकैः सर्वैर्गुणैः सहितत्वेन विष्णुमुपास्ते । ब्रह्माणी तु तत्र क्रियाणां सामान्यत उपास्तिं कुर्यात् । अन्येषां विशेषत एव । यथा घटस्रष्टा पट-स्रष्टेत्यादिविशेषान्विना सर्वस्रष्टेत्याद्युक्तः । रुद्रो गुणानां सामान्यत उपास्तिं कुर्यात् । यथा घटज्ञः पटज्ञ इत्यादि-विशेषान्विनैव । **सर्व** इत्यादि किमुत । क्रियाणां द्रव्याणां तु विशेषत एव क्रियादीनामपि गुणान्तर्भूतत्वे सत्यपि ज्ञानादीनां गुणशब्दे पृथगुक्तिर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायानुसारात् । परे पार्वत्यादयो द्रव्याणां भगवद्रूपाणामपि सामान्यत उपास्तिं कुर्युः । किमुत क्रियाणाम् । नात्र ज्ञानादीनां संहृत्यादीनां च विशेषोपास्तिविधिवैयर्थ्यमाशङ्कनीयम् । सामान्योपास्तिविधौ प्रायिकत्वात् ॥ २९ ॥

१३८१ 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिणामि'ति सूत्रं व्याख्याति **अधिकारेति ।**

१३८२ 'अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तमि'ति सूत्रं व्याख्याति **न तावतेति** ।

१३८४ ईर्ष्यादिरित्यादिशब्दादनादरः । केचिदेते सूत्रे अन्यथा योजयन्ति । तन्निराकरोति **न चेति** । आरब्धमात्रस्य कर्मण इति शेषः । 'अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पत्स्यत' इत्युदितश्च प्रारब्धकर्मक्षयः । तद्योजना । तेन पूर्वोक्तभावेन निमित्तेन तस्य समञ्जसत्वादस्माभिरुक्तार्थ एवेति निश्चयः ॥ २० ॥

१३८६ 'यावदधिकारमि'त्यारभ्य 'सैव हि सत्यादय' इत्यन्तेन सूत्रजातेन प्रतिपाद्यमानमधिकारितारतम्यं बृह-त्संहितावाक्येन विशिनष्टि **उषा इत्यादिना** । **उषा** अश्विभार्या । **प्रवहो** मरुच्छ्रेष्ठः । अनिरुद्धनाम **मनः** । सङ्कुचित-ज्ञानविज्ञानबलान्नाप्तेजआकाशस्मरांशाः **प्राणाः** । 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी'तीत्यादिछान्दोगोपनिषदि पठिता एवात्र उषाप्रभृतयो मारुतान्ता उच्यन्ते । तत्रेन्द्रानिरुद्धावन्तराहङ्कारिकप्राणोऽनेनोच्यते ।

१३८९ **शतरूपा** स्वायम्भुवमनुपत्नी । **प्रसूतिर्दक्ष**पत्नी । **विराडनिरुद्ध**पत्नी । **संज्ञा** सूर्यपत्नी ।

१३९० **प्रावही** प्रवहपत्नी । **मित्रवदेव** परिकीर्तिता । मित्रतन्मध्ये ब्रह्म ब्रह्मपुत्रकः ।

१३९१ मित्राग्न्योर्मध्ये मरीच्यङ्गिरःपुलस्त्यपुलहक्रतुवसिष्ठाः । अन्ये ततोऽवराः ।

१३९३ अन्ये मनव उत्तमादयः स्वायम्भुवतापसव्यतिरिक्ता वैवस्वतमनोरवमाः । **वैन्यो** वेनपुत्रः पृथुः । **हैहयः** कार्तवीर्यार्जुनः तद्वदुत्तमादिवत् ।

१३९४ विप्रराजन्यविशेषो विप्रजातेः क्षत्रियजातितः श्रैष्ठ्यम् । सोमाधिकारिणां शतदेवानां मध्ये इन्द्राग्न्यादय उक्ता हि । तदन्याः शतदेवताः पर्जन्यमित्रान्तराले ।

१३९५ तदन्ये तु ततोऽवरः । शतदेवताभ्योऽन्ये देवास्ततः पर्जन्यादवराः ॥ २१ ॥

१३९७ 'प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तमि'ति सूत्रं व्याख्याति **दृष्टिरिति** । **योग्यानुसारतः** योग्यानुकूल्येन ॥२२॥

१३९८ 'प्रदानवदेव हि तदुक्तम्', 'लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपी'त्यनयोरर्थं सूचयति **सम्यगिति** ॥२६-२७॥

१३९९ 'पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवदि'ति सूत्रं व्याख्याति **गुणाधिकमिति** । विपर्ययस्तु गुणावरं गुरुम् । तदधिकप्राप्तिः पूर्वानुज्ञा च सर्वथा स्यादित्यन्वयः । तदुत्तमगुरुप्राप्त्यै उत्तमगुरोः प्राप्त्यै ।

१४०१ **गुरुर्विद्योपदेष्टा** ब्रह्मा । **विद्या** विद्याप्रवर्तिका विद्याभिमानिनी च सरस्वती विद्यागम्याभीष्टदेवता ।

१४०३ विष्णुस्तत्प्रसादेन कथमन्योपदेशादुत्पन्नज्ञानानां ब्रह्मा गुरुरित्यत आह **उपदेश इति** । मुक्तये तु सर्वेषामपि ब्रह्मण उपदेशोऽपेक्षित एव ॥ २८ ॥

१४०५ गुणैरुपासना **गुणैः** सह भगवतो ध्यानम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीकायां त्रैविक्रमार्यकृतौ नयचन्द्रिकायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३-३ ॥

* * *

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचित-श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य टीका

श्रीशङ्करपण्डिताचार्यविरचिता

अनुव्याख्यानसम्बन्धदीपिका

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

११९५ अस्मिन्नध्याये सर्वपदार्थानां हेतुहेतुमद्भावसम्बन्धाभिधानेन भक्त्युपासनादयोरपि हेतुहेतुमद्भावसम्बन्धं दर्शयति **वैराग्यत इति** ।

११९७ अथ वैराग्यादिपदानां सङ्गतिप्रतिपादनप्रसङ्गात्प्रथमसूत्रमारभ्योपासनापर्यन्तानां पादादीनां सङ्गतिस्पष्टी-करणमुखेन निरूपयति **युक्तित इति** ।

१२०२ वेदमुख्यार्थो विष्णुः । स न युक्त्यविरुद्धस्तद्विरुद्धसमयश्चाप्रमाणं वेदवाक्यानां परस्परविरोधो नास्ति । संसारो हेयो मोक्ष एव परः पुरुषार्थ इत्यधीवेदो व्युत्पन्नः पूर्वजन्मसंसारवशाद्योऽनुसन्दधाति । स सात्त्विकप्रकृतिः ब्रह्म-जिज्ञासाधिकारी । अन्यथा दर्शनान्तरपरित्यागेनैतद्दर्शननिष्ठानुपपत्तेरिति यावत् । अथ प्रथमसूत्रादिसङ्गत्यभिधान-मुखेन ब्रह्मजिज्ञासामावर्तनीयत्वज्ञापनायावर्तयति **कर्तव्येति** ।

१२०४ सूत्रद्वयफलितार्थमाह **येनेति** ।

१२०५ तृतीयसूत्रमवतार्य विष्णोरेव मोक्षत्वं समर्थयति **मोक्षेति** ।

१२०६ शास्त्रप्रमाणाद्विष्णुरेव मोक्षद इत्येवं तन्न सिद्ध्यति प्रत्यक्षगम्यादपि मोक्षसम्भवादित्याशङ्क्य परिहरति **प्रत्यक्षेति** ।

१२०८ अनुमानगम्यतो मोक्षसम्भव इत्याशङ्क्य परिहरति **अनुमेति** ।

१२०९ शास्त्रगम्यस्यैव मोक्षदत्वं निगमयति **तदिति** ।

१२१० शास्त्रगम्यानां बहुत्वाद्विष्णोरेव मुक्तिदत्वं कुत इत्यत आह **शास्त्रगम्य इति** ।

१२११ स्वतन्त्रो हि मोक्षदः तस्माद्विष्णुरेव मोक्षदत्वेन शास्त्रगम्यः न पद्मजनिः । परतन्त्रत्वादित्यर्थः ।

* प्रतिपरिच्छेदं प्रारम्भे सूचिताः सङ्ख्याः अनुव्याख्यानश्लोकसङ्ख्याः इति ज्ञातव्यम् ।

१२११ राजानुज्ञया राजपुरुषवद्विष्णवनुज्ञया कश्चित्परतन्त्रसद्भक्तोदासीनानां बन्धमोक्षं कुर्यादिति विष्णुजिज्ञासा एव कर्तव्यतेत्यत आह **अन्येति** ।

१२१३ स्वतन्त्रं विष्णुमाश्रित्य परतन्त्रो मोक्षं दद्यादिति युज्यते तर्हि तन्न युक्तम् । अपराधीनस्य परवाक्यमात्रेण स्वोदासकस्यानुग्रहे कारणाभावादित्यर्थः । विष्णुरेव जिज्ञासितो मोक्षद इत्यत्र मानमाह **यमिति** ।

१२१४ शास्त्रयोनित्वशास्त्रेण जिज्ञास्यत्वं मोक्षदत्वाद्विष्णोरेव ज्ञायत इत्यर्थः । मोक्षदत्वेन मुख्यतः शास्त्रगम्यत्वं विष्णोरेवेत्यभिप्रेत्य स्पष्टविष्णुलिङ्गश्रुत्या दृढयति **य एनमिति** ।

१२१६ तदेव चतुर्थसूत्रमवतार्य स्पष्टयति **शास्त्रयोनित्वमिति** ।

१२१८ अल्पज्ञानानामनन्तवेदैर्विष्णोरेव मुख्यवेद्यत्वं ज्ञातुमशक्यम् । क्वचिदन्यथोक्तिसम्भवादित्याशङ्क्य आप्तेन भगवता गतिसामान्योक्तेः शक्यमिति परिहारमाह **कथमिति** ।

१२२० किमाहेत्याशङ्कायां स्पष्टमुत्तरमाह **अशक्येत्यादिना** ।

१२४९ धारण आदिर्यस्य प्रत्याहारप्राणायामादिकस्य तद्धारणादिकम् ।

१२५१ अथैतत्पदगतपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीराह **पृथगिति** ।

१२५७ सहोपासनमद्धैव विस्ताराच्छ्रुतिपूर्वकमिति गुणोपासनस्य वेदप्रतिपाद्यत्वेन वेदज्ञाननिबन्धनत्वमभिप्रेतं प्रतिपादयद्यत्सर्ववेदान्तेत्यादि सूत्रं तदर्थं प्रपञ्चयति **यथाशक्तीति** ।

१२६४ स्वयोग्यतानुसारिज्ञानेनोपासनेऽपि कृतत्वे मानमाह **महत्त्वस्येति** ।

१२६५ **आत्मज्ञानानुरूपतः** इत्यस्य विवरणमात्मज्ञानेति स्वज्ञानस्य स्वयोग्यतानुपयोगित्वं यथाशक्ति श्रवणादिप्रयत्नत एवेत्यर्थः ।

१२६७ यथाशक्तिविचारणाभावे विध्युपेक्षादित्याह **वेद इति** ।

१२६८ यथाशक्तिश्रवणादि कर्तव्यतायामर्थवादमाह **तथेति** ।

१२६९ यदि श्रवणादिफलं दर्शनं तर्हि दृष्टतत्त्वस्य श्रवणादिः व्यर्थमित्यत आह **श्रवणमिति** ।

१२६९ श्रवणादेरुत्तमगुरूक्ते काले कर्तव्यतामाह **मतीति** ।

१२७१ श्रवणादिकाले ज्ञानोत्तमगुर्वभावे यन्निर्णीतं ब्रह्मसूत्रादि तस्य श्रवणादिकं तत्सिद्धान्तानुसारेण निर्णयज्ञानात् समाचरेदित्याह **यदीति** ।

१२७२ श्रवणाद्याचरणसम्यक्त्वं नैरन्तर्येण भवतीति स्पष्टयति **श्रवणादीति** ।

१२७६ तत्सिद्धान्तमाह पायन्नित्युक्तः तत्सिद्धान्तोऽभिधीयते **अशेषेति** ।

१२७९ **तस्याप्यभावे** भिन्नानामभेदस्याभाव इत्यर्थः ।

१२८३ एतद्विरोधि यत्सर्वं सम्यक् निर्णीतार्थविरोधिज्ञानं यत्तदन्धाय तमसे भवतीति । तत्र प्रमाणमाह **अन्धन्तम इति** ।

१२८४ श्रुत्यादिप्रमाणमप्युक्तप्रकारेण जीवेशाभेदादिकमर्थमेव दर्शयतीत्याह **इत्येवेति** ।

१२८८ **एतदेवेति** । श्रुतिपञ्चरात्रादिकं परामृश्यति श्रवणादिमतो दर्शनं कदेत्यत आह **असंशयेनेति** ।

१२९२ श्रवणादि ब्रह्मदर्शनं साधनमुक्तम् । तद्विरोधिवर्णनीयं किमित्याशङ्कापरिहारं द्योतयति **विषयेष्विति** ।

१२९४ यदि रामादिनेषा मुक्तिपरिपन्थिनः तर्हि तत्सम्बन्धात्पूर्वं किमिति मुक्तिर्नासीदित्यत आह **दोषा इति** ।

१२९५ ऋजूनां मोक्षानुत्पत्तौ परमोत्साहवर्जनं गुणन्यूनत्वमेव कारणं न तु रागादि दूषणम् । तस्मात् रज्जुत्वविरोध इत्याह **ऋजूनामिति** ।

१२९६ ऋजूनामपि महतां महाप्रयत्नमन्तरेण मुक्तिर्न जायते । तस्मादितरेषां किमु वक्तव्यम् । अतो महाप्रयत्नसाध्यत्वान्मुक्तेः सकार्य इत्यभिप्रैति **अत इति** ।

१२९७ विष्णावपरिमिता भक्तिः कार्येत्युक्ततद्भक्तेषु स्वोत्तमेषु तदाधिक्यानुसारेण भक्तिकरणार्थं तत्प्रथमपरिमाणं स्पष्टयति **स्वादर इति** ।

१३०३ पुरुषार्थी य हरौ भक्तिरेव कार्येति नियमो न विद्यते । द्वेषादपि मुक्तिकथनादिति नाशङ्कनीयम् । विशेषवाक्यविरोधात् तस्यार्थान्तरपरत्वोपपत्तेरित्यभिप्रैति **द्वेषादिति** ।

१३१६ मोक्षस्यैवाभावात् तत्साधनचिन्ताव्यर्थेति लोकायतिकमतं दूषयितुमनुवदति **नैवेति** ।

१३१७ दूषयति **तत्केनेति** ।

१३१८ मोक्षाभावान्मोक्षसद्भावोऽप्यदृष्टत्वान्निश्चेतुं न शक्यत इत्याह **घटत इति** ।

१३१९ मद्वशस्यापि मुक्तिदृष्टिर्न घटत इति वदन् महानपि न भवतीत्याह **साधयन्निति** ।

१३२० न केवलमसावधिको न भवति किन्तु सामर्थ्योपेतमहद्दर्शनेऽपि तदज्ञात्वा नीचश्च भवतीति द्योतयति **दृश्यन्त इति** ।

१३२४ कथं वाचा लोकायतेनान्यैश्च तदुक्तेरप्रामाण्यस्यावसीयमानत्वाच्चासौ नीच इत्याह **अप्रामाण्यमिति** ।

१३२५ तद्वचनस्य वैयर्थ्यमेव न अनर्थकारणत्वं चास्तीत्याह **वृथा वाचमिति** ।

१३२५ स्ववधाद्धर्मो नास्तीति वदन्विशेषतोऽप्यज्ञ इत्याह **स्वजीवनेति** ।

१२२६ कथमस्य तमस्य दूषणमित्यभिप्रैति **प्रामाण्य इति** ।

१३२८ अतः वाक्यमप्रमाणमित्यादि लोकायतमते प्रामाण्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् प्रत्यक्षतः सिद्धप्रामाण्यवदविरुद्धत्वाच्च तन्मतं दुष्टमित्यभिप्रैति **अत इति** ।

१२२९ वेदस्य लोकवाक्यवदप्रामाण्यसम्भवश्च नेत्याह **लोकेति** ।

१३३० मोक्षमभ्युपगम्यवदुपास्तिमन्तरेण तत्साधनमन्यद्भवतो जिनस्य मतं दूषयितुमनुवदति **अस्तीति** ।

१३३२ जिनस्य किञ्चनार्थमुद्दिश्य यथा वक्तृत्वदर्शनादर्थान्तरमुद्दिश्यापि यथा वक्तृत्वसम्भवाद्यथार्थवक्तृत्वहेतुनाप्तत्वं सिद्धं भवति । आप्तवाक्यत्वहेतुना तद्वचनं च प्रमाणं भवतीति तदभिप्रायः । अथ दूषयति **कथमिति** ।

१३३२ तत्त्वेन वाक्यं हेत्वसिद्ध्यानुमानतः प्रमाणं न स्यादित्यर्थः । तदुक्तानुमानस्यानुमानलक्षणरहितत्वेनाभासत्वप्रकटनाय अनुमानलक्षणवचनप्राप्तौ सत्यामनुमानस्य प्रत्यक्षागममूलत्वात् तल्लक्षणवचनं च प्राप्तमिति प्रत्यक्षादिमानलक्षणा निरूपयति **विषयानिति** ।

१३३५ अतः अनुमानलक्षणरहितत्वेन तदुक्तानुमाया आभासत्वान्न सा धर्मादिकं ज्ञापयतीति निगमयति **अत इति**।

१३३६ यत्तु जिनस्याप्तत्वसाधनं तदभिमतं यथार्थवक्तृत्वं तत्पुद्गलस्य रूपमधिकृत्य कायपरिमाणः पुद्गलः सुखस्याभावरूपत्वादानन्दरूपश्च न सम्भवतीत्यादिविशेषणेष्वथ पार्थवक्तृत्वप्रतिपादनाविरुद्धमित्यभिप्रैति **स्वरूप इति** ।

१३३७ सुखस्यापि विषयसेवातिरेकेण तारतम्यदर्शनाद्विधिप्रत्ययवेद्यत्वाच्च नाभावत्वमित्याह **मात्रेति** ।

१३४२ यदि दुःखादेरप्यदुःखादिर्न भवतीति अभावत्वमङ्गीकृतं तर्हि दुःखस्याभावत्वात् सुखस्य दुःखाभावतेत्युक्ते सत्यभावाभावतानुभावतैव स्यादिति नास्माकं किं न परिच्छिन्नमित्याह **न हीति** ।

१३४३ समं समाधानमित्यत आह **ईशेति** ।

१३४४ कर्मणोऽप्यचेतनत्वाद्देहपातानन्तरं दुःखं नाशयामीति विमृश्यकारित्वाभावात् कालक्षेपेण दुःखविलक्षणे कारणत्वं नेत्याह **कर्मेति** ।

१३४४ तदेव द्योतयति **अशेषेति** ।

१३४५ ईशवादिनस्तु फलस्येशाधीनत्वात् साधने सत्यपि कालक्षेपो राजसेव प्रतिग्रहस्य दारवशत्वाद्युज्यत इत्युपपादयति **शक्तस्येति** ।

१३४६ मूलप्रमाणं वेदमन्तरेण कल्पनामात्रे वादिना धर्माधमदिस्तत्फलस्य व्यवहारस्थानेत्याह **स्वज्ञानादिति** ।

१३४९ माध्यमिकस्याप्ययथार्थवादित्वसाधनात् तदभिमतशून्यज्ञानादि मोक्षसाधनं नेत्याह **न चेति** ।

१३५१ हरीतकीभक्षणे जातेऽपि तत्फलस्य विरेचनस्य पुमिच्छाधीनत्वाभावेऽपि कालक्षेपदर्शनात् पुमिच्छाधीनत्वाभावेऽपि फलस्य विलम्बो युज्यत इत्यत आह **अन्यत्रेति** ।

१३५२ इतोऽप्येतत्पक्षैः फलस्य कालक्षेपासम्भव इत्याह **कारण इति** ।

१३५२ मोक्षस्येशप्रसादनिमित्तत्वाङ्गीकाराद्योगाचारादीनां पक्षोऽपि न युक्त इत्याह **विज्ञानवादिन इति** ।

१३५५ तत्पक्षाणामसमञ्जसत्वं श्रुतिविरोधादित्याह **श्रुतय इति** ।

१३५६ ज्ञानितः ईशप्रसादतो मुक्तिं वह्निः कारणपदादिभिरपि भागादेव प्रारब्धकर्मक्षयवदप्रारब्धकर्मक्षयोऽपीत्युक्तम् । श्रुतिपुराणविरुद्धत्वान्न युक्तमिति दूषयितुमनुवदति **कणाद इति** ।

१३६० 'प्राहुरि'त्यादिना दूषयति करणादादिवत्कायव्यूहेनैव कर्मक्षयादिभिः पाशुपतादिभिरभिहितशिवशक्त्या अनुग्रहलक्षणसाधनादपि मोक्षो नान्यः पन्था इति श्रुतिविरोधान्न युक्त इत्याह **न चेति** ।

१३६१ पुरुषज्ञानतोऽन्यः पन्था नेत्युक्तशिवस्यापि पुरुषत्वात्तदज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वनिषेधः कथमित्याशङ्कापरिहाराय सर्वेशतया पुरुषसूक्तोदितपुरुषो विष्णुरिति श्रुत्यन्तरेण प्रतिपादयति **सर्व इति** ।

१३६२ पुरुषसूक्तोदितसर्वेश(पुरुष)त्वं समुद्रशायिनः पुरुषस्याधिपतति । प्रतिषेधात् सर्वाधिकत्वोक्त्या विष्णोरेव युक्तमित्याह **न तस्येति** ।

१३६५ पुरुषसूक्तेनापि पुरुषस्य सर्वेशत्वमेव प्रतिपाद्यत इत्याह **पुरुष इति** ।

१३६७ न तत्र समाधिकराहित्यमुदितं किन्तु सर्वत्वमेवेत्यत आह **यदीति** ।

१३६७ तदेव द्योतयति **उतेति** ।

१३६८ उतशब्दोऽभिप्रेते तत्त्वसमुच्चयार्थतः । 'पुरुष एवेदं सर्वमि'ति सर्वसंसारीशत्वमुच्यत इति विज्ञायत इति यः तस्मात्सर्वज्ञत्वोक्तावुत शब्दवैयर्थ्यमिति यावत् । पुरुष एवेदं सर्वमिति मन्त्रं प्रति पुरुषेणैवेदं व्याप्तमिति पठ्यमानं ब्राह्मणं च तत्पक्षे वृथेत्याह **पुरुषेणेति** ।

१३६८ उत्तरत्रैतावानिति महिमपरामर्शाच्च पुरुषस्य सर्वत्वं नोदितमित्याह **एतावानिति** ।

१३६९ भागवतवचनाच्च शब्देशत्वसमुचय एवार्थ इत्याह **स इति** ।

१३७० प्रतिपादितार्थं निगमयति **अत इति** ।

१३७४ मोक्षार्था न प्रवर्तेत । तत्र काम्यनिषिद्धयोः नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायं जिहासन्ति । यदनीश्वरवादिभिः भेदादिभिः कर्मैव मोक्षसाधनमुच्यते । तदपि तमेवं विद्वानित्यादिश्रुतिविरोधेन निराकृतमित्याह **नित्येति** ।

१३७५ केवलं कर्म केवलं ज्ञानं च न मोक्षसाधनमुभयमेवेति । तद्बहिस्करेणोक्तम् । तच्च नान्यः पन्था इति निषिद्धमित्याह **विनेति** ।

१३७६ आदित्यो ब्रह्मस्याश.......यथार्थज्ञानमपि श्रेयसाधनमिति तत्परैरुक्तम् । तत्तमेवमिति श्रुत्या न प्रतीक इत्यादिसूत्रेण च निवारितमित्याह **अन्यथेति** ।

१३७७ अन्यथोपासनस्य निर्वाणत्वेनार्थकारणत्वं हेतुरिति दर्शयति **अन्धन्तम इति** ।

१३७८ ज्ञानेन मोक्षश्चेदपि न भेदज्ञानेन किन्तु ऐक्यज्ञानेनेत्यत आह **न चेति** ।

१३८० प्रतिपादितार्थज्ञानस्योपास्त्यङ्गत्वमुक्तोपास्तिं विदधाति । स्वस्वयोग्यतानुसारेण कार्येत्युक्तामुपास्तिं तत्र योग्यतानुसारेणोपसंहार इत्यादि सूत्राभिप्रेतमभिदधाति **ब्रह्मेति** ।

१३८१ 'यावदधिकारमि'त्यादिव्याख्यानेन योग्यतानिबन्धनसाधनतारतम्यान्मुक्तितारतम्यं विषयतोत इत्याह **अधिकारेति** ।

१३८२ 'अक्षरधियामि'त्यादिसूत्रव्याख्यानेन तेषां मुक्तानां समाधिभावेन लोकपरीक्ष्यादिः नास्तीति आह **न तावतेति** ।

१३८४ यावत्प्रारब्धकार्यं कर्मानुवर्तते तावत्पर्यन्तमेव ब्रह्माद्यधिकारिणां तत्तत्पदेषु अवस्थानमनन्तरं युक्तमिति यदेतत्सूत्रद्वारार्थत्वेन परेणोक्तं तन्न युक्तमित्याह **न चेति** ।

१३८६ 'इयदामननादि'ति सूत्रमधिकारितारतम्यप्रकटनाय बृहतीसंहितावचनेन व्याख्याति **उषाःस्वाहेत्यादिना** ।

१३९७ नामादिवच्छब्दोक्त आहङ्कारिकः प्राणः उपासनातारतम्यवद्दर्शनतारतम्यं प्राज्ञा हरेत्यादिसूत्रव्याख्यानेनाह **दृष्टिरिति** ।

१३९८ लिङ्गभूयस्त्वादित्यादिसूत्रार्थमाह **सम्यगिति** ।

१३९९ पूर्वविकल्प इत्यादिसूत्रार्थमाह **गुणाधिकमिति** ।

१४०१ कः सर्वेभ्यो गुणाधिको गुरुरित्यत आह **गुरुरिति** ।

* * *